SİYASİ-DİNİ-KÜLTÜREL-SOSYAL

İSLÂM TARİHİ

Prof.Dr. H. İbrahim Hasan

kayıhan yayınları

بسم الله الرحمن الرحيم

Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal

İSLÂM TARİHİ

Cilt: 6

Yayın Yönetmeni
Burhaneddin Kayhan

Yazar
Prof.Dr. Hasan İbrahim Hasan

Kayıhan Yayınları
19

İslam Tarihi
6

İç Tasarım
İrfan Güngörür

Kapak Tasarım
Sercan Arslan

ISBN
975-7574-14-7 (cilt 6)
975-7574-02-3 (takım)

Basım yeri
Ravza Matbaacılık
Davutpaşa Cad.
Kale İş Merkezi No:51-52
Topkapı/İstanbul
Tel: 0 212 481 94 11

Cilt
Özgün Ciltevi
Fatih San. Sit. No: 12/143
Topkapı / İstanbul
Tel. 0212 544 51 94

kayıhan yayınları

Ticarethane Sokak
Tevfik Kuşoğlu İşhanı
No:11/33
Sultanahmet / İstanbul
Tel. 0212 513 51 90
Fax. 0212 511 82 17
www.kayihanyayinlari.com
info@kayihanyayinlari.com

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak Kayıhan Yayınları'na aittir. İzinsiz kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal

İSLÂM TARİHİ

Cilt: 6

PROF. DR.
HASAN İBRAHİM HASAN

Tercüme
Prof. Dr. İsmail Yiğit

kayıhan

İ S T A N B U L

YAZARIN BAŞLICA ESERLERİ

1- Tarîhu'l-İslâmi's-Siyasî ve'd-Dinî ve's-Sekafî ve'l-İçtimâî. (Elinizdeki bu eser, aynı zamanda Farsça ve Urduca'ya çevrilmiştir.)

2- İntişâru'l-İslâm fi şarkayi'l-Karati'l-İfrikiyye. Kahire, 1964.

3- İntişaru'l-İslâm beyne'l-Mogol ve't-Tatar, Kahire, tarihsiz.

4- Tarîhu'd-Devleti'l-Fatimiyye, Kahire, 1958.

5- Tarihu Amr b. As, Kahire, 1922.

6- Züamâü'l-Müslimîn Mine'l-Asri'n-Nebeviyye ilâ Ahiri'l-Asri'l-Ümevî, Kahire, 1952, 1966.

7- el-Fatimiyyûn fi Mısr ve Amaluhumu's-Siyasî ve'd-Dinî, Kahire, 1932.

8- el-Yemen el-Bilâdu's-Saîde, Kahire, tarihsiz.

9- Tarîhu'l-Usûri'l-Vustâ (Ahmed Sadık el-Tantâvî ile müşt.) Kahire, 1933.

10- Ubeydullah el-Mehdî (Taha Ahmed Şeref ile müşt.) Kahire, 1947.

11- el-Muizz li Dinîllah (Taha Ahmed Şeref ile müşt.) Kahire. 1942.

12- en-Nuzumu'l-îslâmiyye (Ali ibrahim Hasan ile müşt.) Kahire, 1962.

TERCÜMELERİ

1- Adolf Grohmann, Evraku'l-Berdî el-Arabiyye bi Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1934.

2- T.W. Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm Kahire, 1947.

3- Van Vloten, es-Siyadetü'l-Arabiyye, Kahire 1934.

4- Stanley Lane-Poole, Siretü'l-Kahire, Kahire, 1950.

İÇİNDEKİLER

3. ASKERİ TEŞKİLAT 11

A. Selçuklu Nüfuzu Döneminde Abbasi Ordusu 11
B. Silahlar 15
C. Ordu Komutanlığı 16
D. Mısır'da Ordu 21
E. Mağrip'te Ordu 23
F. Donanma Komutanlığı 28
G. Mısır'da Denizcilik 29
H. Mağrip'te Denizcilik 32

4. ADLİYE TEŞKİLATI 35

A. Abbasilerin İkinci Döneminde Yargı 35
B. Fatimiler ve Eyyubiler Zamanında Kadılık 37
C. Endülüs'te Kadılık 42
D. Mezalim Mahkemeleri 43
E. Hisbe 45

DOKUZUNCU BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

1. ZİRAAT 49

2. ENDÜSTRİ 55

A. Dokumacılık 55
B. Gemi Endüstrisi 58
C. Maden Endüstrisi 59
D. Şeker Kamışı Üretimi ve Bitkisel Yağ Endüstrisi 59
E. Sabun ve Mum Endüstrisi 60

F. Cam, Billûr ve Çini Endüstrisi 61
G. Dericilik Endüstrisi 63

3. TİCARET 65

A. Ticaret Yolları 70
B. Önemli Ticaret Merkezleri 72
C. Çarşılar ve Pazarlar 79

ONUNCU BÖLÜM

KÜLTÜR

1. İSLÂM KÜLTÜRÜNÜN MERKEZLERİ 89

2. EĞİTİM VE ÖĞRETİM MÜESSESELERİ 92

A. Cami ve Mescid 92
B. Zaviye 94
C. Küttab ve Medrese 96
D. Hastane 98
E. Beytü'l-hikme 99
F. Kadı'l-kudatlık ve Dâi'd-düat'lık Müessesesi 99
G. Kütüphaneler 103
H. Divanü'l-İnşa 107
I. Ribat 111

3. NAKLİ İLİMLER 115

A. Kıraat 116
B. Tefsir 119
C. Hadis 126
D. Fıkıh 129
a) Şia Fıkhı 131
b) Yemen'de Fıkıh 135
c) Mağrip ve Endülüs'te Fıkıh 137
E. Kelâm 139
a) İslâmiyetin Tevhid Anlayışı 141
b) Mağrip ve Endülüs'te Kelâm Çalışmaları 154
F. Nahiv 159
G. Lügat 164
H. Edebiyat 167

a) Nazım 167
aa. Abbasilerde Şiir 168
ab. Yemen'de Şiir 172
ac. Fatimilerin Son Dönemlerinde Şiir 173
ad. Endülüs'te Şiir 182
ae. Zecel ve Muvaşşah 186
af. Mağrip'te Şiir 191
b) Nesir 194
ba. Abbasilerde Nesir 194
bb. Mağrip ve Endülüs'te Nesir 203

4. AKLİ İLİMLER 211

A. Tıp 211
a) Abbasilerin İkinci Döneminde Tıp 211
b) Fatimiler Zamanında Tıp 217
c) Mağrip ve Endülüs'te Tıp 218
d) Tıp Medreseleri 220
B. Astroloji ve Astronomi (İlm-i Nûcum ve İlm-i Felek) 222
a) Abbasilerin İkinci Döneminde İlm-i Nûcum 222
b) Mısır ve Mağripte İlm-i Nûcum ve İlm-i Heyet 228
C. Riyazi İlimler (Aritmetik, Geometri, Cebir vb.) 230
D. Felsefe 232
E. Tarih 255
a) Doğu İslâm Dünyası Tarihçileri 255
b) Tabakat Müellifleri 269
c) Mahallî Tarihler 272
d) İlk Moğol Dönemi Kaynakları 274
e) Fatimi Tarihiyle İlgili Kaynaklar 280
f) Eyyubi Tarihi Kaynakları 284
g) Mağrip ve Endülüs Tarihi Kaynakları 285
F. Coğrafya 288

ONBİRİNCİ BÖLÜM

SANAT

1. ŞEHİRLERİN KURULMASI 295

A. Kuruluş Gayelerine Göre Şehirler 295
B. Kurtuba 297

C. Kahire 299
D. Merakeş 301
E. Rabat (Ribat) 307

2. MİMARİ ESERLER 309

A. Saraylar 309
B. Hamamlar 311
C. Medreseler 314

3. ASKERİ YAPILAR 319
A. Kahire Surları 319
B. Kal'atü'l-Cebel (Dağkalesi) 321
C. Cize Köprüsü 325

4. DİNİ YAPILAR 328

A. Ezher Camii 328
B. Fatimilerin Son Dönemlerinde Yaptırılan Camiler 331
C. Karaviyyin Camii 332
D. Kütübiyye (Kütbiyye) Camii 333
E. Hassan Camii ve Minaresi 335

ONİKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR 337

A. Abbasilerde 337
B. Fatimiler ve Eyyubilerde 340
C. Mağrip'te 341
D. Endülüs'te 343

2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ 345

3. HALİFE, HÜKÜMDAR, VEZİR ve VALİ SARAYLARI - HALKA AİT EVLER 349

4. YEMEKLER 352

5. GİYİM EŞYALARI 357

6. KADIN 359
7. BAYRAMLAR ve ÖNEMLİ GÜNLER 363
A. Dinî ve Millî Bayramlar 363
B. Ezher Camiinde Okunan Hutbe 365
C. Hac 370
D. Düğün Merasimleri 372
8. OYUN ve EĞLENCE ÇEŞİTLERİ 375
İNDEKS 379
A. Şahıs İsimleri 379
B. Devlet, Topluluk, Kabile vb. İsimleri 421
C. Yer İsimleri 428
D. Müesseseler, Tabirler vb. 446
E. Metinde Geçen Eser İsimleri 453

3. ASKERÎ TEŞKİLAT

A. Selçuklu Nüfuzu Döneminde Abbasi Ordusu

Abbasi devletinin kuvvet kaynağı olan ordu, gayri arap unsurların İslâm'a girmesi ve onun bayrağı altında toplanması neticesinde büyük bir gelişme gösterdi. Abbasi ordularının asker mevcudu, yüzbinlere ulaşmıştı. Bu askerler, devletin nizami ordusunu oluşturuyorlardı. Onlara düzenli bir şekilde maaş ödeniyordu. Asker sayısının zamanla büyük artış göstermesinin tabii bir sonucu olarak, onların maaşları gittikçe azalıyordu. Abbasilerin en kuvvetli oldukları dönemlerde bir askerin aylık maaşı 20 dirhemdi.

Bu nizami ordunun yanında, sadece harplere iştirak eden gönüllü askerler vardı. Çoğunluğunu ziraatla uğraşanlar, şehirliler ve bedevilerin teşkil ettiği bu gönüllüler, devletten maaş almazlardı. Kazanç olarak Allah yolunda cihad için katıldıkları savaş sonunda ele geçirilen ganimetten hisselerine düşen miktarla yetinirlerdi.

Askerler, silah ve teçhizatlarına göre sınıflandırılıyorlardı. Bu askerî sınıflardan süvariler, mızrak taşıyorlardı. Süvari birlikleri, ekseriya arap asıllı askerlerden teşkil edilirdi. Piyade birlikleri ise, önceleri İranlılardan, özellikle Horasanlı askerlerden oluşuyordu. Abbasilerin ikinci döneminin başlarından itibaren Abbasi ordusuna yeni bir unsur girdi ve kısa sürede Horasanlı askerlerden daha kuvvetli hale geldi. Ki, bu yeni unsur, ordunun beşte dördünü teşkil eden Türk unsurudur.

Abbasi ordusu, nizami ve gönüllü askerlerden teşkil edilen birkaç kola ayrılıyordu. Bu ana kollardan her biri, kılıç, harbe, mızrak ve kalkan gibi silahlar taşıyan piyade ve süvarilerle; ok, yay ve kalkan taşıyan okçulardan teşekkül ediyordu. Okçular, başlarını korumak için miğfer, göğüs kol ve bacaklarını korumak için de zırh giyerlerdi. Her askeri

fırkada, neftçiler (ateşçiler) olarak bilinen bir kısım bulunurdu. Bu kısmın görevi, ham petrol veya diğer yanıcı sıvılara batırılmış paçavraları yakarak düşman veya düşmana ait yapılar üzerine atmaktı. Onlar, kalelere hücum ederken, ateşten etkilenmeyen elbiseler giyerlerdi.

Abbasi ordusunu oluşturan başlıca askeri sınıfları şöyle sıralayabiliriz:

a) Piyadeler,

b) Süvariler,

c) Okçular,

d) Mancınıkçılar,

e) Neftçiler ve Doğu'dan Yunanlılara geçmiş ve "Grek ateşi" olarak adlandırılmış olan ateşi kullanan ateşçiler,

f) Debbabe ve Dabr araçlarını kullanan zırhlı birlikler,

g) Sapancılar. Bu sapancılar, Emin'le kardeşi Me'mun arasındaki mücadele esnasında meşhur olmuşlardır,

h) İslâm ordusunda mühendisler, doktorlar ve baytarlar da bulunuyordu.

Askerlik çağına ulaşmış gençlerin askerliğe uygun olup olmadığı hususundaki imtihan, yani bugünkü tabirle askerlik yoklaması, ileri gelen bir grup komutanın teşkil ettiği bir heyet tarafından, çok sıkı bir şekilde yapılırdı. Sadece bu yoklamada başarılı görülenler askere alınırdı. Hilâlü's-Sâbî, bu yoklama usulünü ve askerî hizmete elverişlilik hususunda kabul edilen dereceleri anlatmış ve adayların başarı durumları için kullanılan tabirleri açıklamıştır [1].

Abbasi devlet adamları, askerlik alanında casusluk teşkilatına da önem vermişler, bu teşkilatı mükemmel bir duruma getirmişlerdi. Onlar, hem erkek, hem de kadın casuslar görevlendiriyorlardı. Bu casuslar, tüccar, doktor, veya diğer meslek erbabı hüviyetinde komşu ülkelere giderler, topladıkları haberleri Abbasî devlet adamlarına ulaştırırlardı.

Araplar, Bizans saldırılarına karşı korunmak için, ülkenin sınır boylarına "suğûr" adı verilen kale-şehirler yaptırmışlardı. Bu sınır şehirlerinin başlıcaları, Tarsus, Adana, Messisa, Maraş ve Malatya, bazen

(1) Tuhfetü'l-ümerâ, 13-14, bkz. IV, 217, 218.

müslümanların bazen de Bizanslıların eline geçiyordu.

Zengiler zamanında (521-629/1127-1222), İslâm dünyasının en gelişmiş ordusu, İmadeddin Zengi'nin çalışmaları sayesinde mükemmel bir duruma gelmiş Zengi ordusuydu. Teşkilatlanma ve teçhizat açısından iyi bir seviyeye getirilmiş bu ordú, diğer İslâm ülkelerinin orduları için bir örnek kabul ediliyordu. Hanedanın kurucusu İmadeddin Zengi (521-541/1127-1146), Suriye, Cezire ve Musul'daki, birbirleriyle mücadele eden mahallî müslüman hanedanları ortadan kaldırarak, onları haçlılara karşı koyacak tek bir İslâmî cephede birleştirmek için ordunun geliştirilmesine büyük önnem vermişti.

Bu maksatla askerî işlere ehemmiyet veren İmadeddin Zengi, askerlik divanının başına, rütbe bakımından saltanat naibinden (naibü's-saltana) sonra gelen yüksek seviyeli bir görevli tayin etti. Tayin ettiği bu komutana "emir hacib" ünvanı verdi. Bu komutan, askerler ve komutanlar arasında çıkan anlaşmazlıkları bazen bizzat çözerdi. Bazen hükümdarın, zaman zaman da saltanat naibinin istişaresine başvurur, onların tavsiyesine göre hareket ederdi. Askerin teftişi [2] ve hükümdarın huzuruna kabul edileceklerin içeriye alınması görevlerini yürütürdü. Askerler arasında çıkan anlaşmazlıklara ve özel ikta arazilerle ilgili işlere de o bakardı [3]. Emir hacip, İmadeddin Zengi'nin en büyük komutanı kabul edilirdi.

Eyyubi ordusu ve daha sonra da Memlûk ordusu, "onlu taksimat sistemi" üzerine kurulmuştu. Yani komuta ettikleri asker sayısına göre rütbeler alan ve asker sayısı arttıkça rütbesi büyüyen komutanların emrindeki birimler halinde kurulmuştu. Bu komutanların en yüksek rütbelisi "Mukaddemu elf = bin kişinin komutanı, binbaşı" ünvanını taşıyordu. Alt rütbelerde ise "emiru erbain = kırkbaşı" onbaşılar ve beş kişilik grupların komutanları geliyordu. Bu kuruluş, Büyük Selçuklular tarafından, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden (447/1055) önceleri uygulanmış olan taksimattı. Buradan, İmadeddin Zengi'nin, bir taraftan Selçuklu teşkilatının devamı, diğer taraftan da Memlüklerdeki askerî teş-

(2) Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, IV, 19.

(3) Makrizi, Hıtat, II, 219.

kilatın temeli kabul edilen bu sistemi takip ettiği anlaşılmaktadır.

İmadeddin Zengi'nin ordusu, Horasanlılar, Haçlılara karşı yaptığı savaşlarda yardıma çağırdığı Türkmenler (4) ve Suriyeli askerlerden teşekkül ediyordu. Suriyelilerden bilhassa Halepliler, İmadeddin'in Suriye'nin kuzeyinde haçlı ordularıyla yaptığı çarpışmaların çoğuna katılmışlar, Halep ve mulhakatının savunmasında büyük rol oynamışlardı. İmadeddin Zengi, Hama halkından da asker toplamış, özel muhafız kıtalarını onlardan kurmuştu. Bu birlikler, maaşlı askerler yanında gönüllüleri de içine alıyordu.

İmadeddin Zengi, Haçlı tehlikesiyle karşı karşıya olan bölgelerde mecburi askerlik sistemini uygulamaya koymuştu. O, bu askerliği cihadın bir nev'i kabul ediyordu.

Kuşattığı bir şehre yiyecek ve diğer ihtiyaç malzemesi ulaştırılmasına mani olmak için ekonomik baskı uygulamaya çok önem veren İmadeddin Zengi, askerinin kahramanlık duygularını tahrik etmek ve morallerini yükseltmek gayesiyle askeriyle birlikte bizzat taarruzlara katılmış, onlarla birlikte savaşmıştır. İmadeddin Zengi ve komutanlarının askerî başarısı ve kabiliyetleri, düşmana pusu kurmak (5), düşman askerinin kalplerine korku salmak ve aralarında anarşi çıkarmak için düşman karargâhı üzerine ani taarruzlar düzenleyerek hızlı bir şekilde geriye çekilmek (6) gibi savaş taktiklerini uygulamalarında açık bir şekilde görülmektedir.

İmadeddin Zengi, Suriye ve Cezire bölgelerinde yaygın olan kale-şehirlerin muhasarası alanında yeni teknikler geliştirmeye çalışıyordu. Gönderdiği casuslar sayesinde düşmanın durumundan, düşman ordularının hareketinden devamlı haberler alıyor, bu haberler ışığında uygun harp planları hazırlamaya muvaffak oluyordu (7). Nitekim Ruha şehrinin muhasarası anında, şehir halkından şehri kendisine teslim etmelerini istemişti. Teklifinin reddedilmesi üzerine, kalenin mancınıklarla dö-

(4) İbnu'l-Kalanisi, 279.
(5) Aynı eser, 279.
(6) Aynı eser, 269.
(7) İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, 45.

vülmesini emretti. Askerinin hücumlarını ve kale surlarını mancınıkla dövmeyi kesintisiz devam ettirdikleri sırada, bazı görevliler surun etrafını dolaşarak müsait yerler araştırdılar. Buldukları bu müsait yerlerdeki kale burçlarının alt tarafına odun yığarak bu odunları ateşe verdiler. Bu sayede surlar yandı, burçlar yıkıldı ve kaleye girip şehri elegeçirmesi için İmadeddin'in ordusuna yol açılmış oldu [8].

B. Silahlar

Yeni araştırmalar, patlayıcı maddelerin, çok eski dönemlerden beri harplerde kullanılan yanıcı maddeleri tanıyan Yunanlılar ve Romalılar tarafından icad edilmiş olduğu görüşünün yanlışlığını ortaya çıkarmıştır. Eskiden beri harplerde kullanılmış olan yanıcı maddelerden biri, daha önce geçtiği gibi Grek ateşidir. Grek ateşi ve benzeri diğer yanıcı maddelerle, petrol ürünlerinden yapılan ve savaş alanında yeni bir dönemi başlatmanın yanında, tünel ve kanal kazımı, yol açılması gibi hususlarda medeni gelişmeye büyük ölçüde yardımcı olan patlayıcı maddeler arasında herhangi bir ilişki yoktur.

Müslüman askerlerin ham petrol ve diğer yanıcı maddeleri savaşlarda bir silah olarak kullandıklarını ve İslâmî fetihlerde İslâm ordularındaki neftçilerin (ateşçi birliklerin) büyük şöhret kazandıklarını görüyoruz. Bilhassa Abbasiler zamanında kale-şehirlerin fethedilmesi ve muhasara sırasında bu şehirlerdeki evlerin atılan yanıcı maddelerle yakılarak fethe zemin hazırlanması hususuda bu birliklerin büyük rolü olmuştur. Harun Reşid zamanında gerçekleştirilen Heraclea şehri muhasarası, bunun canlı bir örneğini teşkil eder. Bu kuşatmayı gerçekleştiren İslâm ordusundan her bir fırkanın ayrı bir neftçiler birliği bulunuyordu. "Neffatin" adı verilen bu birliğe mensup askerlerin görevi, ham petrol ve diğer yanıcı sıvılara batırılmış paçavraları düşman üzerine atmaktı. Onlar yangın çıkartılmış kale duvarlarına taarruza geçtikleri sırada, ateşten etkilenmeyecek elbiseler giyiyorlardı.

Avrupalılar, Hicrî 7. (Miladî 13.) asırda Haçlı seferleri esnasında, müslümanlardan, kükürt, kömür ve güherçileden elde edilerek yanıcı ve

(8) İbnün'l-Kalânisi, 279.

patlayıcı madde olarak kullanılan barutu öğrendiler. Alman asıllı müsteşriklerden Circi Jakob, bu infilak edici maddenin Vandallar'ın Kuzey Afrika'yı istila ettikleri sırada rahibe Barbara tarafından icad edilmiş ve ilk olarak onun tarafından kullanılmış olduğu görüşünü çürütmüş, bu iddianın asılsız olduğunu ortaya koymuştur. Ancak günümüzde çoğu ülkelerde bu rahibe, topçu birlikleri için hâlâ sembol kabul edilmektedir.

Barut (Potasyum nitrat) Çinliler tarafından Miladî 12. asırda (hicri 6. asrın ilk yarısı) keşfedilmiştir. Onların, Moğol Hükümdarı Öğeday'ın bir Çin şehrine hücumu sırasında 1332 yılında bu patlayıcı maddeleri ilk defa olarak kullandıklarını görüyoruz. Çinliler tarafından kullanılan bu patlayıcı maddeler, yanıcı oklar ve tahrib edici bazı maddelerden ibaretti. Onlar bu maddeleri, düşmanlarını dışarı çıkamayacakları bir çerçeve içine alıp muhasara ettikleri sırada kullanırlardı. Müslümanlar, barutu Çinlilerden öğrenmişler ve "torpid" ismiyle tanınan ateşli silahların yapımında ana madde olarak kullanılan bu maddeye "Selcu's-Sin = Çin karı" adını vermişlerdir. Nitekim Hasann er-Remmah, okçuluğa dair eserinde barutu, "atılan ve patlayıp yakan beyaz bir madde" olarak tarif etmiştir.

Müslümanlar, Grek ateşini bildikleri gibi, diğer savaş aletlerini de öğrenmişlerdi. Avrupalılar, adı geçen silahları müslümanlardan öğrendiler.

C. Ordu Komutanlığı

İbn Tabataba, ordu komutanında bulunması gereken özellikleri sayarken şöyle demiştir:

"Türk bilgelerinden biri şöyle dedi: Ordu komutanı olacak kişinin, hayvanlara ait şu on hasleti şahsında taşıması gerekir:

1. Aslan cesareti,
2. Domuz mukavemeti,
3. Tilki kurnazlık ve hilekârlığı,
4. Yaralara karşı köpek sabrı,
5. Kurt hücumu,
6. Turna kuşu himayeciliği,
7. Horoz cömertliği,
8. Tavuğun civcivlerine olan şefkati,

9. Karga ihtiyatı,

10. Horasan'da yaşayan ve hem bollukta ve hem de kıtlık yıllarında semizliğini muhafaza eden Ta'ru adındaki hayvanın semizliği'' (9).

Halifeye itaat nasıl vacibse, komutana itaat da aynı şekilde kesinlik arzediyordu. Çünkü komutan, gerek komutanlığı, gerekse namazlarda imamlığı hususunda halifenin vekili kabul ediliyordu. Birkaç komutan bir araya gelince, halife onlardan birini askere namazlarda imamlık yapmak üzere seçerdi ki, bu durumda tayin edilen bu komutan, komutanların komutanı yani başkomutan sıfatını kazanırdı. Savaşlar sona erince, komutanların görevi askerlerle ilgili işlere bakmak, zamanımızda olduğu gibi askeri eğitip savaşa hazırlamak ve savaş aletlerini daha iyi duruma getirmek için çalışmaktan ibaret olurdu.

Savaş usullerinin tanzimi şerefi, Arap komutanlarına aittir. Nitekim onlar, cahiliyye dönemindeki savaşlarda vur-kaç taktiğini uygularlardı. Şöyle ki: Önce düşman askeri üzerine taarruza geçerler, kendilerinde bir başarısızlık ve zayıflık görecek olurlarsa geriye çekilirler, sonra tekrar dönüp saldırarak muharebe ederlerdi. Bu şekildeki çarpışmalarında askerlerini belirli bir düzene koymazlardı.

Ancak müslüman komutanlar, cahiliyye döneminde kullanılmış olan bu taktiği yeterli bulmadılar ve bu usulün düzenli ordulara karşı yapılacak savaşlar için uygun olmadığını gördüler. Allahu Teâlâ, indirdiği bir âyet-i kerimede şöyle buyurmuştu: ''Allah, kendi yolunda, kurşunla kaynatılmış binalar gibi saf bağlayarak çarpışanları sever'' (10). Dolayısıyla müslümanlar, peygamber Efendimiz zamanında, savaş öncesinde namazda durdukları şekilde saflar halinde savaş düzenine giriyorlardı. Düşmanla çarpışmak için muntazam saflar halinde ilerliyorlar, geride kalarak veya öne geçerek sırayı bozmamak için azamî gayret gösteriyorlardı.

(9) el-Fahrî, 57.
(10) Saff Sûresi, 61, 4.

Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde müslüman araplar, İslâmiyeti, kabul etmiş olan İranlılarla birlikte yaşamaya başladılar ve onlardan tabiye usulünü aldılar. Bu tabiye usulüne göre ordu beş kısma ayrılıyordu. Beş kısma ayrılması sebebiyle "hamis = beşli" adı verilen ordunun birinci kısmı ortada, başkomutanın komutası altında bulunur ve "kalbu'l-ceyş" adını alırdı. Ordunun sağ tarafında yer alan birliklere "meymene", sol tarafında yer alan birliklere ise "meysere" adı verilirdi. Ordunun ön tarafında bulunan ve çoğunluğunu süvârilerin teşkil ettiği öncü birliklerin oluşturduğu kısma "mukaddime" ordunun arka tarafında yer alan birliklere de "sakatü'l-ceyş" isimleri verilirdi. İranlılardan bu tabiye usulünü aldıktan sonra müslüman komutanlar, önceki saflar halinde savaş düzenini terkettiler. Daha sonraları da medeniyet alanında ilerlediler ve ordu tabiyesi hususunda yeni usuller geliştirdiler.

Önceleri geçtiği gibi, kadınlardan da orduyla birlikte gidenler olurdu. Onlar için kale-şehirlerde mustahkem mevkiler tahsis edilirdi. Müslümanlar daha sonraları kadınlarını beraberlerinde savaşa götürmek adetini terkettiler.

Müslüman komutanlar, emirleri altındaki askerlere iyi muamelede bulunmak hususunda azami gayret gösteriyorlar; disiplini bozanları ve fethedilen bölge halkına karşı kötü davranışlarda bulunanları ise şiddetle cezalandırıyorlardı. İçkinin haram kılınmış olması, komutan-asker ilişkilerinin iyiliğine ve ordunun disiplinine yardımcı olan unsurların başında geliyordu.

Diğer taraftan bir asker, ailesinden uzak, cephede dört aydan fazla tutulmazdı. Dört ay aralıklarla muhakkak izne gönderilirdi. Müslüman askerler, savaşa giderken ve çarpışma anlarında tekbir getirirler ve Kur'an'dan bazı âyetler okurlardı. Aynı şekilde askerin dinî ve kahramanlık duygularını tahrik etmek için kösler, davullar ve diğer bazı müzik aletleri çalınırdı. Her müslüman asker, Allah yolunda savaşırken ölenlerin cennete gireceğine inandığı için savaşta ölümü göze alır ve kahramanca çarpışırdı.

İbnü'l-Esir, Melik Tuğrul'un, kardeşi Selçuklu Sultanı Mahmud (b. Muhammed Tapar)'a itaat etmesinden sonra gelişen olayları anlatırken, Abbasi Halifesi Müsterşid (512-529/1118-1135)'in, kendisini Bağdat'ı tah-

rip etmekle tehdit eden Hille hakimi Dubeys b. Sadaka b. Mezyed üzerine yürüyüşünden ve iki taraf arasındaki çarpışmalardan bahseder. Onun verdiği bu bilgilerden, savaşlarda uygulanan bazı taktikleri öğreniyoruz. Şöyle ki: Halife, Dubeys'le savaşması için Emir Aksungur'u yardıma çağırmıştı. Bu sırada Dubeys'le bizzat savaşa hazırlanan Müsterşid, genel seferberlik ilân etmiş, savaş için toplanan kalabalıklara para ve silah dağıtmıştı.

516/1128 yılının Zilhicce ayında Bağdat halkı için genel seferberlik ilân edildi ve onlar savaşa çağrıldı. Bu duyuru üzerine şehirde büyük bir panik havası esti. Sayılamayacak kadar çok insan, savaş için toplandı. Hazırlıklarını bitiren halife Zilhicce'nin 14'ünde hareket etti. Üzerine siyah bir kaftan, başına siyah bir sarık ve taylesan giyinmişti. Omuzunda bürde, elinde asa, belinde ise Çin işi demir bir kuşak bulunuyordu. Bu kıyafet altında Dicle'yi geçti. Bu sırada veziri Nizamülmülk oğlu Nizameddin Ahmet, Nakibü'n-nükeba Ali b. Tırad, Ebu Talip oğullarının temsilcisi (nakibi), Şeyhu'ş-suyûh Sadrettin b. İsmail ve diğer ileri gelenler onunla birlikteydi.

Emir Aksungur el-Porsukî, askeriyle birlikte Cihar Tak köyü civarında karargâh kurmuştu. Halifenin Bağdat'tan ayrıldığını duyunca, onu karşılamak ve onun emirlerini yerine getirmek için yürüyüşe geçti. O ve askeri halifeyi gölgeleyen şemsiyeyi görür görmez hemen atlarından indiler ve halifeden çok uzakta olmalarına rağmen saygı ve hürmetlerini ifade etmek için yeri öptüler.

Yeni yılın (hicrî 517) başladığı günlerde Muharrem ayının başlarında Halife Müsterşid, Nehru'l-Melik civarında Hadise'ye ulaştı. Emir Aksungurve diğer komutanları kendisini desteklemeye çağırdı ve onlardan arpte yardım etmeleri hususunda kesin söz aldı. Daha sonra birlikte Dicle istikâmetinde hareket edildi ve Mübareke mevkiinde karargâh vuruldu

Emir Aksungur, ordusunu savaş düzenine koydu; halife özel muhafiz kıtaları ve yakınları ile birlikte ordu birliklerinin arka tarafında kalıyordu. Karşı tarafta ise Dubeys, ordusunun merkez, sağ ve sol kanat kısımlarını tek saf haline koymuş, piyade birliklerini ise süvarilerin önüne geçirmişti. Dubeys, askerine, savaşı kazandıkları takdirde Bağdat'ı yağmalamalarına ve kadınları esir almalarına izin vereceğini vaadetmişti.

İki ordu birbirlerini gördükleri esnada saldırıya geçen taraf Dubeys'in askeri oldu. Bu sırada Dubeys'in birliklerinin önünde cariye ve köleler yürüyor, def çalıp şarkı söylüyorlardı. Halifenin askerleri ise kimi Kur'an okuyor, kimi Allah'a dua ediyordu.

Kısa süre içinde çarpışmalar şiddetlendi. Dubeys'in komutanlarından Anter b. Ebi'l-Asker, emrindeki bilgilerle Emir Aksungur'un sağ cenah birlikleri üzerine taarruza geçti. Ancak onlar, başarısızlığa uğrayıp geriye çekilme zorunda kaldılar. Anter, ikinci defa aynı birliklere saldırdıysa da, birinci defadaki gibi geriye çekilmeğe mecbur kaldı. Emir Aksungur komutasındaki Vasıt'lı askerler onların bu durumunu görünce komutanlarının emriyle Anter'in üzerine taarruza geçtiler. Onu ve askerini kıskaç içine aldılar. Arka tarafından İmadeddin Zengi ön tarafta ise Bekciyye birliklerinin komutanları (el-Ümeraü'l-Bekciyye) onu çevirmişlerdi. Bu sırada, Anter, Büreyk b. Zaid'e ve askerlerinin tamamı esir edildi. Onlardan hiç kurtulan olmadı.

Emir Aksungur el-Porsukî, yüksek bir arazi kesimi üzerinde bulunuyordu. Emir Akböri ise, 500 kişilik süvari birliği ile pusu kurmuştu. İki ordunun savaşa başlamasından bir süre sonra pusudan çıkan Akböri, Dubeys askeri üzerine saldırıya geçti. Bu saldırı üzerine büyük bir bozguna uğrayan Dubeys askerleri, kendilerini ırmağa attılar, çoğu boğuldu, pek çoğu da öldürüldü.

Diğer yandan çarpışmaların şiddetlendiğini gören Halife Müsterşid, kılıcını çekip tekbir getirerek, savaş alanına koştu ve çarpışmalara bizzat katıldı. Dubeys ordusunun mağlup edilmesinden sonra alınan esirler, onun huzuruna getirildi. Halife onların mahkûm edilerek ölüme terkedilmelerini emretti.

Bu savaşta Dubeys'in askerinin mevcudu 10 bin süvari, 12 bin piyade olmak üzere 22 bin idi. Emir Aksungur kuvvetleri ise 8 bin süvari, 5 bin piyadeden ibaretti. Halifenin askerlerinden sadece 20 süvarî öldürülmüştü. Amidüddevle b. Cehir kızı ve İlgazi kızı hariç Dubeys'in diğer hanımları ve cariyeleri esir alınmıştı. Bu iki hanımın esir düşmemesinin sebebi ise, Dubeys'in o ikisini savaş alanına getirmeyip Meşhed'de bırakmış olmasıydı.

Halife Müsterşid, Bağdat'a dönmek için yola çıktı ve bu yılın Aşura günü şehre girdi...

Dubeys b. Sadaka'ya gelince, ordusu hezimete uğradığı sırada atı ve silahıyla birlikte savaştan kaçmayı başarmıştı. Peşine düşen süvarilerden kurtularak Fırat'ın karşı yakasına geçti... Bir süre izini kaybettirdi, kendisinden hiç haber alınamadı ve öldürülmüş olduğu şayiası yayıldı... Daha sonra tekrar ortaya çıktı ve durumunu yeniden kuvvetlendirdi'' (11).

D. Mısırda Ordu

Fatimi halifeleri, savaş zamanlarında istihda edilen kuvvetli bir ordu hazırlama işine büyük önem vermişlerdi. Bu ordu, önce geçtiği gibi komutanlar (ümera = subaylar) ve askerlerden meydana geliyordu. Fatimilerde komutanlar ve askerler farklı mertebelerde kabul ediliyordu. Bu iki sınıfın birinden diğerine geçilemezdi. Emirler (komutanlar), boyunlarına bir çeşit altın gerdanlık takarlardı. Askerlere gelince, Mağribliler, Türkler, Kürtler, Oğuz Türkleri, Deylemliler ve Sudanlılar gibi birkaç unsurdan meydana geliyordu. Bu askerî grupların herbirinin başında, onları eğiten, onları harbe hazırlayarak harplerde onlara komuta eden bir komutan bulunuyordu. Bu askerî birliklerden bazıları, halifelere nisbet edilerek isimlendirilirdi: Halife Hafız'a nisbetle ''Hafiziyye'', Amir'e nisbetle ''Amiriyye'' birlikleri gibi. Bir kısmı da Emirü'l-Cüyüş Bedrülcemâlî'ye nisbetle ''Cüyüşiyye'' Bedrülcemali oğlu Efdal'e nisbetle ''Efdaliyye'' olarak isimlendirilmelerde olduğu gibi vezirlere nisbetle adlandırılırlardı (12).

Eyyubiler zamanında, devletin kurucusu meşhur İslâm kahramanı Salahaddin Eyyûbi, Kürt asıllı askerlerden meydana gelen bir ordu kurdu. Bu ordu, Melik Salih Necmeddin Eyyûb zamanına kadar ilk şeklini korudu. Necmeddin Eyyûb ise, ekseriyyeti Türk asıllıların teşkil ettiği sayıları büyük rakamlara ulaşan kölemenleri askere aldı. Onun böyle bir yola başvurmasının sebebi, onunla, sultanlığa daha münasib olduğunu iddia eden kardeşi Adil arasında çıkan rekabettir. Şöyle ki: Kardeşi Adil, onu tutuklayıp Kerek kalesine hapsetmiş, dolayısıyla Kürt asıllı askerleri kendisinden ayrılmış, yanında memlukleri ve yakın adamları dışında

(11) el-Kamil, X, 231-2.
(12) Kalkaşandi. Subhü'l-a'şâ, III. 482.

kimse kalmamıştı. Bu memlukler ve yakınları, serbest bırakılmasına kadar onunla birlikte Kerek'te kaldılar. Necmeddin Eyyûb, kardeşi Adil'den sonra Mısır saltanatını üstlenince, Kürt asıllı askerlerin kendisini terkettiği esnada yanından ayrılmayan ve kendisine bağlılıklarını devam ettirmek hususunda her türlü tehlikeyi göze almış olan Memluklerin bu tutumunu unutmamıştı. Dolayısıyla onların sayısını artırmak için çok sayıda yeni memluk satın aldı. Onlar için Ravza adasında bir kale yaptırdı ve bu kaleyi bol miktarda silah, diğer harp malzemeleri ve erzakla teçhiz etti. Bu kalede bir cami ve altmış burç yaptırdı. Kalenin inşası tamamlanınca, Necmeddin Eyyûb, ailesiyle birlikte oraya taşındı ve orayı saltanatının merkezi edindi. Bahrî memluklerini oraya yerleştirdi.

Ravza adası, Eyyubiler devletinin yıkılması ve Mısır sultanlığını İzzeddin Aybek'in (648-655/1250-1257) üstlenmesine kadar bu askerlerin merkezi olarak kaldı. İzzeddin Aybek, bu kaleyi yıktırarak oradaki herşeyi Kal'atü'l-cebel'e taşıttı. Bahrî memlükleri sultanlarından I. Baybars saltanata çıkınca, Nil üzerindeki Ravza adasındaki mezkûr kaleyi Melik Salih Necmeddin Eyyûb zamanındaki şekliyle yeniden yaptırdı, askerlerini de bu kalenin burçlarına yerleştirdi.

Rükneddin Baybars (1260-1267) Memlük ordusunu muntazam bir şekilde teşkilatlandıran ilk hükümdar kabul edilir. Bunda hayret edilecek bir durum yoktur, çünkü Baybars, seçkin bir komutandı. Haçlılara karşı yapılan Mansura savaşında bu kabiliyeti açık bir şekilde görülmüştü.

Baybars'ın selefi Bahri Memluklerin kurucusu İzzeddin Aybek, Eyyûbî devletinin kölelerden devşirilme askerlerden oluşan ordusunun başkomutanıydı. Bu kölemen askerler üç gruba ayrılıyordu: 1- Nizamî askerler: Bunlara devlet tarafından maaş ödenirdi. 2- Sultanın memlükleri, sultanın kapıkulu askerleri. Bunlara sultana ait gelirlerden ödeme yapılırdı. Büyük servetler ve nüfuz sahibi olan bu askerler, istedikleri takdirde sultanı, kendisini hal' etmekle dahi tehdit edebilirlerdi. 3- Üçüncü grup ümera kölelerinden teşekkül ediyordu. Bunlar emirlerin muhafız birliklerini oluştururdu. Memlûkler, Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı almasına kadar harp alanındaki maharetlerini devam ettirmişlerdir. Onlar, ordularını kare şeklinde tabiye ediyorlardı.

Süvari birliklerini bu karenin orta kısmında yerleştirirler, daha sonra düzensiz olarak savaşırlardı. Bunun içindir ki, kahramanlık ve cesaretleriyle meşhur olmalarına rağmen, onları mağlup etmek çok güç olmamıştır.

E. Mağrip'te Ordu

Murabıtlar devletini kuran Lemtune kabilesinin askerleri kahramanlık ve cesaretleriyle tanınmışlar, ok kullanmaktaki maharetleriyle temayüz etmişlerdi. Yusuf b. Taşfin, Murabıt ordusunda köklü yenilikler ve düzenlemeler yapmış, onun yaptığı bu tadilat sayesinde Murabit ordusu, sayı ve teçhizat bakımından dünyanın en büyük ordularından biri haline gelmiştir. Emirü'l-müslimin olması münasebetiyle, bu ordunun başkomutanı bizzat Yusuf b. Taşfin'di. Murabıtlar, savaş düzenleri hususunda önceki devletlerden öğrendikleri planları korumaya çalışmışlardır [13].

Geçtiği gibi Lemtuneli askerler, harplerde cesaret ve yiğitlikleriyle şöhret kazanmışlardı. Onlar, sayıları ne kadar fazla olursa olsun, düşman askeri önünden kesinlikle kaçmazlardı. Ata binmek hususunda da ün yapmışlardı. Bu yüzden askerlerinin ekseriyeti süvarilerden teşekkül ederdi. Lemtune askerlerinin en cesurları olan piyadeler, savaş anında yere dikmiş oldukları uzun mızraklarıyla silahlanmış bir halde birinci safta yer alırlardı. Süvari birliklerinin kuvveti, en azından, harp hususunda maharet kazanmış ve en mükemmel bir şekilde silahlanmış yüzbin savaşçının gücüne denkti. Murabıt ordusu, birkaç tümenden oluşuyordu. Bu tümenlerden her biri, üzerinde, kendisini diğer tümenlerden ayıran işaretlerin nakşedildiği özel bir sancak taşırdı. Herbiri, ayrı bir komutan tarafından idare edilirdi. Murabıt askerleri davul ve trampet sesleri arasında kızgın savaşın kucağına atılırlardı. Savaş esnasında askerin safları, aynı kabileden olan askerlerin aynı saflara alınması prensibine göre teşkil edilirdi.

Murabıt ordusu, beşli tabiye sistemi üzerine savaş düzenine giriyordu. Yani ordu, merkez (kalp), öncü birlikler (mukaddime), sağ kanat (meymene), sol kanat (meysere) ve artçı birlikler (sâkatü'l-ceyş, muahhara) olmak üzere beş kısma ayrılıyordu. Mukaddime piyadelerden teşekkül

(13) Aschbach, Tarihu'l-Endülüs, 478.

ediyordu. Sağ ve sol kanatlar ise hafif süvari birlikleri ve okçulardan kuruluydu. Merkez kuvvetlerine gelince, ağır süvari birliklerinden oluşuyordu. Savaşlarda zaferi kazanmak ve kesin neticeye ulaşmak şerefi çoğunlukla bu merkez birliklerinde olurdu. İhtiyat kuvvetleri veya diğer ifade ile hafif kuvvetler ise Murabıt ordusunun başkumandanı olması münasebetiyle hükümdar Yusuf b. Taşfin'in komutasında bulunurdu ve çeşitli sınıflardan olan seçme askerlerden meydana gelirdi (14).

Murabıt ordusunu meydana getiren fırkalardan her biri, bir bölge veya bir şehir askerlerince oluşturulur ve bu bölgeye veya şehre nisbet edilirdi. Mesela: Endülüslüler, ordunun özel bir kısmını oluştururlar ve İşbiliye, Kurtuba, Ceyyan, Malaga, Gırnata ve diğer bazı şehirlere ait sancaklar taşırlardı.

Özel muhafız kıtaları, en cesur askerlerden teşekkül ederdi. Bu askerler, uzun boylu, güçlü-kuvvetli oluşları ve cesaretleriyle temayüz ederlerdi. Yusuf b. Taşfin, bu hususta, Ganalı esir tüccarlarından istifade etmiş, onların getirdiği esirler içinden askerliğe en elverişli ve en maharetlilerini seçerek onları iyi bir savaşçı olarak yetiştirmiştir. İyi bir şekilde yetiştirdiği bu askerlere silah ve at vermiş, iki bin askerden meydana gelen özel muhafız kıtalarını onlardan kurmuştur.

Murabıt askerleri, İslâm'ın ilk yıllarındaki askerlerin sahip olduğu aynı İslâmî ruhla savaşıyorlardı. Allah yolunda İslâm dinini zafere ulaştırmak ve Allah'ın hükmünü yükseltmek uğrunda, iki mutlu sondan birine ulaşmak için yani ya zafer, ya şehidlik için savaşırlardı. Murabıtların Allah yolunda cihada olan sevgileri, İspanya hristiyan kırallıklarına karşı yapmış oldukları gazalarında açık bir şekilde görülmektedir. Savaş başlamadan önce namaz kılıp dua etmek, zafer haberlerini minarelerden ilan etmek ve harplerle ilgili açıklamaları devletlerine bağlı bütün merkezlerdeki cami minberlerinden okutmak gibi gelenekleri vardı.

Yusuf b. Taşfin zamanında (480-500/1087-1106), Murabıt ordusunun sahip olduğu silahlar, bedeviliği aksettiren hafif silahlardan ibaretti. Bu silahlar, Lemtiyye deri kalkanları, Hint kılıçları, mızraklar ve uzun kargılardan ibaretti. Murabıtlar, uzun süre Endülüs'te kalınca, İspanya'daki müslüman hanedanlar (mülûku't-tavaif) ve İspanyollar tarafın-

(14) Aynı eser, 479.

dan kullanılan silahların çoğunu öğrendiler ve bu silahları kullanmaya başladılar. "Çöl gemileri" olarak isimlendirilen develeri kullanmaya devam etmekle birlikte savaşlarda at kullanımına büyük önem verdiler; kılıç, zırh ve miğferle teçhizatlandılar. Ebu Bekir et-Turtuşi, Endülüs müslümanlarınca kullanılan silahlar ve onların Murabıt idaresinin ilk yıllarında bu ülkede yaptıkları savaşlar hakkında şunları söyler:

"Karşılaşma anındaki manzaraya gelince, bu bizim (Endülüs'te) gördüğümüz en güzel karşılaşma düzenidir. Düşmanımızı karşılarken aldığımız bu düzene göre, mükemmel kalkanlar, uzun mızraklar ve bilenmiş keskin kargılarla silahlanmış piyadeler ön tarafa geçerler. Düzenli saflar halinde yerlerini alırlar, yüzleri düşmana dönük, yere diz çökerek mızrakları arka taraflarında yere çakılmış olduğu halde iyi bir şekilde yerleşirler. Bu esnada onlardan herbiri, sağ dizini yere koyar ve kalkanını ön tarafa diker. Onların arkasında zırhlı, seçilmiş okçular yer alır. Süvariler ise okçuların arkasında yerleşir.

Rumlar, müslümanlar üzerine saldırıya geçince, piyadeler aldıkları bu düzeni bozmazlar ve geriye çekilmezler. Onlardan hiçbiri ayağa kalkmaz, düşman yaklaşınca müslüman okçular oklarıyla, piyadeler de mızraklarıyla onları karşılarlar. Düşman mızrak yağmuruna tutulur; sağa sola kaçışmaya başlar. Bunun üzerine okçular ve piyadelerin arasından taarruza geçen müslüman süvariler, Allah'ın iznivle düşmanı hezimete uğratırlar" (15).

Şimdi de Muvahhidler devleti ordusu hakkında bilgi verelim:

Mehdi Muhammed b. Tumart'ın kurmuş olduğu teşkilât, tamamiyle askeri bir hüviyete sahipti. Bu düzenleme cihad için zaruri olan bir işti. O, taraftarlarını "tabakâlar" olarak adlandırdığı bir derecelendirmeye tabi tutmuştu. Daha önce de geçtiği gibi bu gruplar, teşkilâtlanma gereğince harp veya sulh zamanlarında birbirinden ayrı statülerde olurlardı. Bu tabakaların birincisi olan "onlar grubu", İbn Tumart'ın vezirleri ve müşavirleri durumundaydılar. İbn Tumart'tan sonra Muvahhidlerin başına geçen Abdülmü'min b. Ali, onlar meclisi üyelerindendi. Zaruret olursa bu tabakaların tamamı savaşa iştirak ederlerdi. Murabıtlar'ın, Muvahhidler karşısında kazanmış oldukları parlak zafer, bu hususu açık bir

(15) Siracü'l-Mülük, 179.

şekilde gösterir. Ki, müthiş bir yenilgiye uğradığı bu savaşta Muhammed b. Tumart, arkadaşlarından pekçoğunu kaybetmiş, az sonra da kendisi ölmüştü. Muvahhid ordusu, mükemmel karakteristik mahiyetini, ancak tarihin en büyük komutanlarından sayılan Abdülmü'min b. Ali zamanında kazanabilmiştir (16).

Muhammed b. Tumart'tan sonra Muvahhid halifesi olan Abdülmü'min b. Ali, o sırada sadece elliler ve yetmişler meclislerinin işlerlikte olduğu "tabakâlar" sistemini kaldırdı. Ordu teşkilâtını ise, selefi zamanında olduğu şekliyle bıraktı.

Zikrettiğimiz gibi, Murabıtlar, daha çok süvari birliklerine önem vermişler, ordularının büyük bölümünü süvari birliklerinden kurmuşlardı. Oysa dağlı kabile halkı olan Muvahhidler, savaşlarında binitlerinden çok kendilerine güvendiler ve piyade birliklerine ağırlık verdiler. Abdülmü'min b. Ali, saf teşkili usulünü Cermenlerden almıştı. Bu usülü, büyük ihtimalle İspanyollardan veya Tunus ve Mehdiyye'deki savaşları esnasında Sicilya Normanlılarından öğrenmiştir. Buna göre 10 kişiden kurduğu her bir saf askerin başına bir komutan tayin etmişti.

Abdülmü'min, hafiflikleri ve savaş hususundaki maharetiyle şöhret kazanmış olan komutanlarının ve askerlerinin yetiştirilmesinde askerî eğitime özel itina gösteriyordu. Muvahhid ordusundaki yaya birlikler, dağlı kabileler ve bilhassa Mesmûde kabilelerine mensup askerlerden kuruluyordu. Bu askerler, uzunluğu 12 kademe ulaşan ve "emras" adı verilen mızraklar taşırlardı. Savaş anında, bu mızrakları kuvvetli bir şekilde düşman üzerine atarlardı (17).

Muvahhid ordusu, Nizâmî ordu ve gönüllüler olmak üzere genelde iki kısma ayrılırdı. Birinci grup, yani nizamî ordunun askerleri, Mağripli kabilelere mensup gençlerden seçiliyordu. Ancak muhafız kıtalarında bu şart aranmazdı. Muhafız kıtalarına alınacak askerlerin seçimi için bizzat devlet başkanı (emirü'l-mü'minin) yapar, en samimi ve en güçlü kuvvetli gençleri buraya alırdı. Bu kıtalara alınacak gençlerin Mağripli ol-

(16) Ascbach, A.g.e., 305.
(17) el-Hulelü'l-Mevşiyye, 115-116.

ması şartı yoktu. Bunun delili, Sudanlı, Slav asıllı ve Endülüslü çok sayıda müslüman askerin bu birliklerde yer almasıdır. Muvahhidlerde her asker, yeterli askerlik eğitimini görür, kendisini savaşa hazırlayan ve kendisini başarıya ulaştıracak harp tekniklerini kazandıran eğitim ve tatbikattan büyük ölçüde istifade ederdi.

Muvahhid devleti, düzenli ordu teşkilâtına alınan askerlerin yiyecek, giyecek ve harp aletleri ihtiyacını karşılardı. Bütün kabileler, emirü'l-mü'minin emrine uyarak Endülüs hıristiyanlarına karşı yapacağı cihadlarda veya diğer savaşlarda istihdam edilmek üzere askere alınacak gençleri gönderirlerdi. Mağripli kabilelerin bu şekilde mecburi askerlik vazifelerini yapmak üzere göndermiş olduğu askerlerin hilafına, sayıları büyük rakamlara ulaşan gönüllüler, Allah yolunda cihad için kendiliklerinden seve seve gazaya katılırlardı. Harp zamanlarında, orduya yiyecek, teçhizat ve asker yardımında da aynı şekilde bütün kabileler katılırdı.

Emirü'l-mü'minin (Muvahhid hükümdarı), düşmanlarına karşı bir harbe karar verince derhal bir harp meclisi toplardı. Bu meclis üyelerine, harbi gerektiren sebepleri arzeder, komutanlarıyla birlikte savaşta takip edilecek planı, taarruz, geri çekilme ve pusu kurma gibi uygulanacak taktikleri müzakere ederdi. Muvahhidlerin en başarılı olduğu önemli harp taktiklerinden biri, başarılı bir şekilde uyguladıkları harp hileleridir. Şöyle ki: Kaçar gibi veya yenilmiş gibi görünürler, düşmanı buna inandırdıktan sonra yeni bir taarruz başlatırlardı. Muvahhid hükümdarları, düşmanın durumunu, kuvvetli ve zayıf noktalarını öğrenebilmek için casuslar görevlendirirlerdi. Harp planlarını, bu casuslar sayesinde edindikleri doğru bilgiler ışığında hazırlarlardı.

Savaş hususunda görüş birliğine varılınca, Emirü'l-mü'minin, ordusunu teftiş eder ve düzene koyardı. Ordunun savaş düzenine sokulmasıyla bizzat ilgilenirdi. Sonra ona ait kırmızı çadır kurulur, bu çadır üzerine beyaz sancağı çekilirdi. Savaş elbisesini giyer, soylu atına binerek bir eline kınından çıkarılmış kılıcını alır, diğer elinde ise Mushaf-ı Şerif'i tutardı. Onun bu davranışı, savaşın başlayacağını bildiren bir işaretti. Muvahhid ordusu, savaş anında düzene göre ta'biye edilirdi [18].

(18) el-Hulelü'l-Mevşiyye, 98.

Dört kısımdan herbiri ayrı bir komutanın emrinde savaşırdı. Karemsi bir düzene giren ordunun dört kısmından her biri, kare şeklin bir köşesinde yer alırdı. Ordunun başlıca kuvveti, ordunun mukaddimesinde yer alan nizamî piyade birliklerinden oluşurdu. Bu piyadeler, silah olarak uzun mızraklar taşırlardı. Onlardan sonra yer alan zırhlar giyinmiş askerler ise kılıç kuşanırlardı. Daha geride okçular yerleşirdi.

Muhasara sanatı hususunda Muvahhitler, Murabıtlardan daha ileri gitmişlerdir. Hatta en müstahkem kale-şehirler bile, Muvahhitlerin muhasara silahlarına dayanamayıp yıkılıyordu. Onlar muhasaralarında çeşitli muhasara silahları kullanıyorlardı. Bazen yanıcı maddeler kullanıyorlar, bazen çok miktarda büyük taşlar atıyorlar, bazen de kale üzerine şiddetle akan bol su salıyorlardı. Abdülmü'min, bizzat kendisi de iyi bir muhasara uzmanıydı.

Nitekim sağlam surları uzun süre mukavemet gösteren Fas şehrinin muhasarasında Abdülmü'min'in, önce nehir sularını yaptırdığı büyük barajlarda toplattığını, daha sonra bu barajların hepsini birden açtırarak bu suları şehir surları üzerine doğru akıttığını görüyoruz. Yine onun, Vehran şehrinin kale burçlarını, yanıcı maddeler attırarak ateşle yaktığını ve burçlarda yangın çıkardığını görüyoruz. O, Mehdiyye şehrini de benzer bir taktikle fethetmiş, üzerinde iki süvarinin yanyana yürüyebildiği sağlam kale duvarlarını yıkmayı başarmıştı. Abdülmü'min, benzeri maharetlerle, Merakeş şehrini de fethetmiş, şehrin sağlam surları onun için bir engel teşkil etmemiştir. Onlar, bu usullerle Endülüs ve Mağrip'teki dağlık ve sarp arazilerde yer alan çok sayıda kaleyi fethetmişlerdir. Bu fetihlerini, büyük taş kütleleri ve kızgın demir parçaları atan büyük muhasara aletleri sayesinde kazanmışlardır.

F. Donanma Komutanlığı

Müslümanlara ait gemiler, Mısır ve Suriye'nin Akdeniz sahillerindeki büyük limanlarında inşa ediliyordu. Bu gemiler, Bizans gemilerinden daha büyüktü. Donanmaya ait bu gemilerin yanında, ticaret gemilerinin sayısı da oldukça artmıştı, İslâm devletleri, deniz ticaretini son derece teşvik etmişlerdi. Her limanda, "el-haşeb" adı verilen bir fener bulunurdu. Anlaşıldığına göre, donanma sadece hükümet tarafından inşa

edilen gemilerden teşekkül etmiyor; aksine her eyalete veya sahil şehrine gerektiği zaman belirli sayıda gemi vermek mecburiyeti getiriliyordu. Mısır'da Fatımiler zamanındaki uygulama böyle idi. Salahaddin Eyyubi de bu uygulamayı devam ettirdi. Donanmaya ait gemilerden herbiri, bir komutan tarafından idare edilirdi. Bu komutan, gemisindeki askerleri eğitir ve taarruzlar düzenlerdi. Aynı dönemlerde denizcilik işlerini kontrol etmek vazifesini yürüten ve "reis" ünvanını taşıyan başka bir görevli daha görüyoruz. Donanma komutanı ise "emiru'l-mâi" veya "emirü'l-bahr" olarak isimlendirilirdi ki, Batı dillerindeki "amiral" ve "admiral" ünvanları "emirü'l-mâi" kelimesinden alınmıştır.

Müslüman araplar, denizciliği Bizanslılardan öğrenmişlerdir ve bu bakımdan onlara borçludurlar. Ancak bu sanatı Bizanslılardan öğrenmiş olan araplar, aşırı cesaretleri ve maceraperest olmaları dolayısıyla, bu alanda Avrupa'nın hocaları olmuşlardır. Günümüz Avrupa'sında denizcilik alanında kullanılan bazı teknik tabirlerin arapça asıllarını hâlâ korumakta olması, bu hususu açık bir şekilde göstermektedir. Araplar, özellikle Akdeniz havzasında yaşayan toplumlar üzerinde etkili olmuşlardır. Onların bu halklar üzerindeki etkileri, diğer Avrupa toplumları üzerindeki etkilerinden daha derin olmuştur. Von Kremer şöyle der:

"Eski arap donanmasının, hristiyan ülke donanmaları için bir örnek olduğu hususu, bizim için açıkça ortada olan bir gerçektir. Arapça denizcilik tabirlerinin pek çoğu, Güney Avrupa denizcileri tarafından hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu tabirlerden birkaç tanesini hatırlatmakla yetinelim:

"Cable" kelimesi arapça "habl" kelimesinden alınmıştır.

"Arsenal" (İtalyanca Darsonal) kelimesi arapça "Daru's-sınâ'a" kelimesinden alınmıştır.

"Corvette" kelimesi de arapça "Ğurâb" kelimesinden alınmıştır."

G. Mısır'da Denizcilik

Mısır, Nil nehri üzerinde seyreden ve denizle iç kesimler arasında yük taşıyan Nil gemiciliğiyle şöhret bulmuştur. Mısır aynı şekilde Mısır donanmasını teşkil eden savaş gemilerinin yapımıyla da meşhurdu. İskenderiye, Dimyat, Tinnis ve Ferema limanlarında, asker ve silahla teç-

hiz edilen bu savaş gemileri, Bizans toprakları üzerine taarruzlar düzenlerlerdi.

Tulunoğulları devleti (254-292/868-905)'nin kurucusu Ahmet b. Tulun, harp gemileri inşasıyla şöhret bulmuştur. O, bu gemilerin inşası için Ravza adasının etrafında "Sınnaatü'l-cezire" adıyla bilinen havuzlar yaptırmıştı. Ahmet b. Tulun'un Ravza adasında kurdurmuş olduğu bu gemi tersanesi, İhşidiler devleti (323-358/935-969)'nin kurucusu Muhammed b. Tuğc'un nakline kadar faaliyetini sürdürmüştür. Muhammed b. Tuğc, bu tersaneyi Fustat'ta "Sınaatü's-süfun" adıyla bilinen meşhur tersaneye nakletmişti. Daha sonra harp ve Nil nehir gemileri zaman zaman bu ikinci tersanede zaman zaman da Ravza adasındaki eski tersanede inşa edilmiştir.

Fatımiler, İfrikiyye'de devletlerini kurmalarından itibaren Akdeniz hakimiyetini ele geçirmeğe çalışmışlar ve bu işe büyük önem vermişlerdir. Çünkü onlar, hıristiyanlar ile müslümanlar arasındaki mücadelede denizcilik faktörünün etkisini takdir ediyorlardı. Bunun içindir ki, müstahkem limanlar inşa etmeye büyük önem verdiler. Nitekim Mehdiye şehrini kurdular ve bu şehri Akdeniz'deki donanmaları için bir merkez edindiler. Onlar, denizlerdeki hakimiyetlerini sağlamlaştırmak için Akdeniz'deki önemli bazı denizcilik merkezi limanları ele geçirmeye büyük önem verdiler. Bu gaye ile Sicilya adasını fethettiler, bu adanın liman şehirlerini üs haline getirerek, Akdeniz sahillerinde yer alan bazı limanlar üzerine saldırılar düzenlediler. Fatımiler, 316/928 yılında Bizans toprakları üzerine taarruza geçmişlerdi. Bu çıkartma, bu ülke üzerine düzenlenen deniz seferlerinin son halkası oldu. Bu sefer esnasında Fatımiler, Lombardiya ve Calabriya (Calabria) üzerine hücum ettiler ve Tarente şehrini ele geçirdiler, Napoli'yi muhasara altına aldılar, 323/935 yılında Cenova istikametine yöneldiler, Sardunya adası üzerine taarruz ederek Frank donanmasını büyük bir hezimete uğrattılar ve bu donanmayı tahrip ettiler. Daha sonra ise Korsika adasını istila ettiler. Fatimiler böylece, son derece stratejik önemi olan bölgeleri ele geçirmiş oluyorlardı. Bu sayede Akdeniz havzasında kuvvetlerini kabul ettirdiler ve İslâm dünyasında şöhretlerini artırdılar [19].

(19) İbn İzari, A.g.e., I. 198.

Fatımiler, başşehirlerini Kahire'ye taşıdıktan sonra da donanmaya önem verdiler. Sadece kuvvetli bir ordu kurmakla yetinmediler ve Bizanslıların o sırada kendilerine bağlı olan Suriye'yi tehdit etmeleri, bölgenin Antakya ve Halep gibi bazı önemli şehirlerini ele geçirmeleri neticesinde, aynı zamanda kuvvetli bir donanma kurmak zorunda olduklarını anladılar. Dolayısıyla Halife Muiz ve ondan sonraki Fatımî halifeleri, Kahire, Dimyat ve İskenderiye gibi şehirlerde tersaneler yaptırarak savaş gemileri inşa ettirdiler ve güçlü bir donanma kurdular. Donanmaya ait bazı birlikler Akka, Sur ve Askalan gibi limanlar arasında devriye görevini yürütüyor, sahil güvenliğini sağlıyordu.

Halife Muiz (341-365/953-975), Maks iskelesinde bir tersane inşa ettirmiş; bu tersanede 600 adet harp gemisi yapılmıştı. Hicri 420 (M. 1029) yılında vefat eden Mısırlı tarihçi Müsebbîhî, bu tersaneyi "önceleri büyüklük, güzellik ve sağlamlık bakımından benzeri görülmemiş bir tersane" sözleriyle tanıtır.

Makrizi'nin bildirdiğine göre, Mısır donanması, Fatımiler zamanında "emirü'l-ceyş" daha sonraları Memlûkler döneminde ise "nazıru'l-ceyş" ünvanını taşıyan deniz kuvvetleri komutanı tarafından idare ediliyordu. Bu başkomutanın emrinde 10 tane yüksek seviyeli komutan görev yapardı [20].

Bu komutanlar, aylık yaklaşık olarak 20 dinar maaş alırlardı. Donanma için tahsis edilmiş arazilerin haraç vergisi gelirlerinden teşekkül eden özel bir donanma bütçesi de oluşturulmuştu. Fatimiler, haçlılarla anlaşmazlığa düşmelerine kadar, donanmaya önem vermeye devam etmişlerdi. Bu mücadele üzerine ise son Fatımî halifesi Azid'in veziri Şavir, düşmanın ulaşmasına mani olmak için, bir taraftan Fustat'ı bir taraftan da donanma gemilerini yaktırmıştır.

567/1171 yılında Fatımî devletinin yıkılmasıyla, Mısır'da iktidar Salahaddin Eyyubi'nin eline geçti. Meşhur İslâm kahramanı Salahaddin, haçlılara karşı savaşmak ve müslümanlara ait limanları onlara karşı savunmak için özel bir devlet dairesi kurdurdu. Bu büyük daire "Divanu'l-

(20) İttiazu'l-hunefa, 133.

ustûl = donanma dairesi'' olarak tanınmıştır. Bu divanın başına kardeşi Adil'i tayin etti ve sadece bu divana ait özel bir bütçe oluşturdu.

Eyyubiler zamanında toplum fertlerinin çoğunluğu, deniz savaşlarına katılmaktan kaçınıyorlardı. Bu münasebetle hükümdarlar, donanmanın teçhizi gerektiğinde onları zorla donanmaya alırlardı. İş bu kadarla da kalmamış , Eyyubiler zamanında deniz kuvvetlerinde görev yapmak, adamın ayıplanmasına sebep olan bir duruma gelmişti, herhangi bir adama ''Ya Ustulî = ey denizci'' denildiğinde son derece kızardı. Anlaşıldığına göre, deniz kuvvetlerinde görev yapmakla ilgili bu hoşgörmezlik, haçlı kuvvetlerinin Mısır üzerine yönelmelerinden sonra ortaya çıkmıştır. Bir adama ''Ya Ustulî'' denildiğinde bunu söyleyenler sanki bu sözleriyle onun gemilerle Mısır'a saldıran haçlı askerlerine benzediğini kasdediyorlar, yani onun kötü olduğunu ima ediyorlardı. Halkın donanmada görev alanlar hakkındaki bu menfi kanaati, zamanla değişerek onlara karşı sevgi ve saygı duymaya dönüşmüştür. Neticede deniz askerlerini ''Allah yoluda savaşan mücahidler'' ve ''Allah düşmanlarına karşı harbeden gaziler'' olarak adlandırdılar.

H. Mağrip'te Denizcilik

Murabıtlar'ın, Yusuf b. Taşfin'in hükümdarlığı döneminde Mağrip'ten Endülüs'e asker taşıyan gemilerden teşekkül eden küçük bir filoları bulunuyordu. Bu gemilerin sayısı, savaş gemilerine nisbetle daha fazlaydı. Murabıt donanması, Ali b. Yusuf zamanında kuvvetli bir duruma gelmiş, deniz kuvvetlerine ait birlikler, Akdeniz'de sık sık görünmeye başlamışlardır. İdrisî'nin şu sözleri bu kanaati te'yid etmektedir:

''Ali b. Yusuf b. Taşfin donanmaya ait bütün birliklerinin komutanlığına Ahmet b. Ömer'i tayin etmişti'' [21]. Buradan Murabıt donanmasının Ali b. Yusuf zamanında büyük olduğunu, kısımlara veya diğer tabirle birliklere ayrıldığını anlıyoruz. Nitekim Belensiye ve Balear adalarının fethi sırasında mağrip donanması, Frank donanmasına karşı zafer kazanmıştır [22]. Ali b. Yusuf zamanında şöhret kazanan

(21) el-Mağrib ve arzu's-Sudan, 54.
(22) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şa, V, 257.

donanma komutanlarından biri olan Ali b. Meymun, Endülüs, İtalya ve Fransa sahillerinde başarılı deniz seferleri yaparak parlak başarılar kazanmıştır.

Murabıtlardan sonnra iktidara geçen Muvahhitler döneminde, deniz kuvvetleri daha da güçlendirildi. Onların gemileri iki kısma ayrılıyordu. Birinci bölümdeki gemiler, Murabıtlar zamanında olduğu şekilde, Endülüs'e asker ve erzak taşımak için kullanılıyordu. İkinci kısım ise harp gemilerinden teşekkül ediyordu. Tarihçiler, Muvahhid devleti donanmasının, ülkenin sahillerinde demirlemiş 400 gemiye ulaştığını zikretmişlerdir (23).

Muvahhid donanması, Abdülmü'min b. Ali devrinden itibaren güçlü bir duruma gelmişti. Daha sonra oğlu Yusuf zamanında büyük bir gelişme gösterdi. Endülüs'te Turtûşa şehri civarında Katalonya (Katalogne)'lılarla yaptıkları harpte ve Sicilya'ya hakim olan Normanlara karşı yaptıkları Mehdiyye savaşında kazandığı başarılardan bu donanmanın ne derece güçlü olduğu anlaşılmaktadır. İkinci savaşta deniz kuvvetleri komutanı (emiru'l-bahr) Abdullah b. Meymun komutasındaki bu donanma, 200 gemiden oluşan Norman donanmasına karşı, Norman askerlerinin kahramanca çarpışmalarına rağmen zafer kazandı. Norman gemilerinin büyük bir kısmı batırıldı veya yakıldı.

Abdülmü'min b. Ali, hem kara ordusu hem de deniz kuvvetlerine son derece önem vermişti. Nitekim o, başarılı komutanlar ve kahraman askerler yetiştirmek için harp okulları kurdu. Askerî ruhu muhafaza etmek için Mağripli kabilelerden, bilhassa Mesmude kabilesinden gençler topladı. Bu harp okulları, harple ilgili eğitim ve harp tekniklerini öğretmenin yanında Mehdi Muhammed b. Tumart'ın kitaplarını okutmak ve onun prensiplerini öğretmek faaliyetini de yürütüyordu. Talebeler, Muhammed b. Tumart'ın öğütlerini ezberliyorlardı.

Bu okullarda yürütülen eğitim ve öğretimin ağırlıklı noktasını, mevcut bütün silahların kullanılmasını, ata binmeyi, yüzmeyi, kara ve de-

(23) Selâvi, a.g.e, II, 128. Bu gemilerden 120 tanesi Mehdiyye, 100 tanesi Sebte, Tanca ve Rif limanlarında, 100 tanesi Tunus, Vehran sahilleri ve Hünin limanında, 80 tanesi de Endülüs yakasında bulunuyordu.

niz muhasara tekniklerini öğretmek teşkil ediyordu. Muvahhid idarecileri, Merakeş civarında büyük bir gölet inşa ettiler, oraya "eğitim gemileri denilen küçük harp gemileri ve kayıklar koydular". Harp okullarına alınan talebeler, gölete konulan bu kayık ve gemilerde kürek çekmeyi, gemiyi idare etmeyi öğreniyorlar ve savaşa ilişkin bütün hususlarda eğitim görüyorlardı.

Talebelerin bağışladığı at ve silahlar hariç, bu okullardaki bütün masraflar devlet tarafından karşılanıyordu. Komutanların, büyük rütbeli subayların ve kale muhafızlarının ekseriyyeti bu okullarda yetişti (24).

Şüphesiz bu askerî okullar, deniz kuvvetleri ve kalabalık kara orduları, sağlam bir iktisadî dayanağa istinat ediyordu. Bunun delili, Merakeşi'nin, iktisadî durumun ne kadar iyi olduğunnu açıkça gösteren şu ifadesidir: "Muvahhidler zamanında Bicaye, Tlemşen şehirleri ve bu şehirlere bağlı yerleşim merkezleri hariç sadece Mağrib'in haraç vergisi varidatı, 150 katır yüküne ulaşıyordu" (25).

(24) Aschbach, Tarihu'l-Endülüs, 489-491.
(25) el-Mu'cib, 155.

4. ADLİYE TEŞKİLÂTI

A. Abbasilerin İkinci Döneminde Yargı

Abbasilerde yargı sistemi, önceki durumuna nisbetle büyük oranda değişmişti. Şöyle ki: Dört mezhebin kurulmasının tabii bir sonucu olarak içtihad ruhu zayıflamıştı. Kadılar, artık kararlarını, bu mezheblerden birine uygun olarak vermeye başladılar. Meselâ, Irak'taki kadı, İmamı Azam Ebu Hanife'nin mezhebine, Suriye ve Mağrip'teki kadı İmam Malik'in, Mısır'daki kadı da İmam Şafii'nin mezhebine göre hüküm veriyorlardı. Bu merkezlerden herhangi birinde, hakim mezhepten olmayan iki kişi mahkemelik olduğu zaman, kadı hasımların mezhebinden olan bir kadıyı, davayı yürütmesi için kendisine vekil tayin ederdi. Her şehirde muhtelif mezheblere mensup kadılar bulunuyordu. Onlardan herbiri, kendi mezhebinden olan şahıslar arasıda çıkan anlaşmazlıklara bakarlardı.

Diğer taraftan, bu dönemde adliye teşkilatı, siyasetten de etkilendi. Çünkü Abbasi halifelerinden bazıları, işlerine şer'i bir mahiyet kazandırmaya çalışmışlar ve kadıları, kendi siyasi arzuları doğrultusunda hareket etmeye zorlamışlardı. Hatta büyük fıkıh alimlerinin çoğu, kadılık görevini kabulden kaçınmışlardır. Onların çekinme sebebi, halifenin kendilerini İslâm esaslarına muhalif, kanaatlerinin zıddına kararlar vermeye zorlaması korkusudur. Bunun en güzel örneği, Ebu Cafer Mansur zamanında, kadılık görevini kabul etmekten kaçınnmış olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'dir.

Abbasiler, günümüzdeki adalet bakanlığının görevlerini yürüten "kadı'l-kudatlık" müessesini kurdular. Adalet bakanının görevlerini yürüten kadı'l-kudat, başkentte oturuyor, taşra vilayetlerine kendisine vekaleten görev yapan kadılar tayin ediyordu. Bu ünvan ilk defa olarak

Harun Reşid devrinde, "Kitabu'l-haraç" isimli meşhur eserin yazarı İmam Ebu Yusuf'a verilmiştir. Endülüs'te ise "kadı'l-kudat = başkadı" olarak görev yapan memura "kadı'l-cemaa" ismi veriliyordu. Taşra vilayetlerinde görev yapan kadıları tayin yetkisi onun elindeydi.

Bu dönemde kadıların yetkileri genişletildi. Daha önceleri yalnızca cinayetler ve medenî hukukla ilgili meselelere bakan kadılar, vakıflarla ilgili işlere ve vasi tayini hususlarına da bakmaya başladılar. Bazen, Şurta, Mezalim mahkemesi, kısasları tatbik, hisbe, darphane ve beytülmal gibi müesseselerin idaresi de ona verildi.

Artık her şehirde muhtelif mezheplere mensup kadılar bulunuyordu. Onlardan herbiri, kendi mezhebinden olan şahıslar arasında çıkan davalara bakıyordu.

Bu dönemde görev yapan kadılardan bazıları, adaletleri, takvaları, iffetleri ve kararlarındaki titizlikleriyle meşhur olmuşlardır. Bu kanaati te'yid eden en güzel misallerden biri şu olaydır:

Kadı Ebubekir Muhammed b. Muzaffer eş-Şamî, anlatıldığına göre kadılık görevini yürüttüğü sırada, bu vazifeye karşılık ücret almamıştır. O, adaleti, davalılar arasında ayırım gözetmemesiyle ve onlardan çekinmemesiyle de şöhret bulmuştu. Tarihçi İbnü'l-Esir, bu şahsın öldüğü hicrî 488 yılı olaylarını anlatırken şöyle der:

"Türklerden biri, bir şahıs hakkında davacı olmuştu, kadı ile aralarında şu konuşma geçti:

— Delilin var mı?

— Evet! Falan şahıs ve Ferganalı fakih Muşattab.

— Muşattab'ın şahitliğini kabul etmem; çünkü o ipek elbise giyiyor.

— Sultan ve Nizamülmülk de ipek elbise giyiyorlar!

— Eğer o ikisi, huzurumda bir ot demeti hakkında şahitlik edecek olsalar bile şahitliklerini kabul etmem" (26).

Bağdat'ta, kadı'l-kudat'ın idaresine verilmiş "Divanu kadı'l-kudad"adını taşıyan resmî bir daire vardı. Bu dairede çalışan görevlilerin en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz. Katip, hacip, mübaşir, mahke-

(26) el-Kâmil, X. 94.

menin muhafızı ve yardımcıları. Bu devirde adliye teşkilatının gelişmesi, şahitler hakkında teferruatlı bir araştırma yapmayı da gerekli kılmıştı.

Kadı, Abbasilerin sembolü olan siyah renk elbise giyer ve başına örttüğü uzun bir başlık üzerine siyah bir sarık sarardı [27].

B. Fatimiler ve Eyyubiler Zamanında Kadılık

Fatimilerin Mısır'ı elegeçirmesinden sonra, Mısır'da Ehl-i Sünnnet'e mensup olan kadıların nüfuzu zayıflamış, kadı Şiî mezhebine uygun kararlar vermeye mecbur edilmişti. Hatta, Mağriplilerle ilgili davaların muhakemesi hususunda, onunla birlikte görev yapacak başka bir kadı daha tayin edilmişti. Bu yeni kadının otoritesi kısa sürede güçlendi ve o, Mısırlılarla Mağripliler arasında çıkan müşterek davalara da bakmaya başladı. Daha sonra nüfuzu daha da arttırıldı ve Mısır halkının kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkları muhakeme etmek yetkisi de ona verildi. Bu Şiî kadı, karar verirken Şiîlik prensiplerine bağlı kalıyordu. O sırada görevini sürdüren Sünnî kadı Ebu Tahir'in kararlarını bozmak hakkına da sahipti. Bu kadıya "Kadı'l-Mısr ve'l-İskenderiyye" adı veriliyordu. Dolayısıyla kadılık, tamamıyla şiîlere kaldı.

Bununla beraber, Fatımîler döneminde kadılık görevi zaman zaman Sünnî ulemaya verilmiştir. Son Fatımî halifeleri, devletlerinin son dönemlerinde, kadılığa yalnızca şiî alimleri tayin etmek prensibine pek riayet etmemişlerdir. Ancak sarayda ve Amr b. As camiinin minberinde okunan kadı tayin sicili, kadının kararlarını Şia prensipleri doğrultusunda çıkarmasını ve hükümlerini bu mezhep ilkelerine göre vermesini şart koşan bir paragraf ihtiva ediyordu. Yine orada onun, Şiî prensip ve görüşlerine muhalif karar vermesine mani olmak için, duruşmalar anında yanında 4 şiî fakihin bulunması da şart koşuluyordu.

Halife Hafız (524-544/1130-1149)'ın veziri Ebu Ali (b. Efdal b. Bedrülcemalî), bu uygulamayı kaldırdı. İmamiyye'den İsna-aşeriyye mezhebine giren Ebu Ali, 524/1131 yılında ikisi Şia'dan, ikisi de Ehl-i Sün-

(27) Kindi, Kitabu'l-vulat ve'l-kudât. 378.

net'ten olmak üzere dört tane kadı tayin etti. Şiî kadılardan biri İsnaaşeriyye mezhebinden, diğeri ise İsmailiyye mezhebindendi. Sünnî kadılara gelince, biri Şafiî diğeri Maliki idi. Bu vezir, tayin etmiş olduğu bu dört kadıdan herbirine, kararlarını mensup olduğu mezhebin görüşleri doğrultusunda vermek hususunda mutlak yetki vermişti. Onun öldürülmesi üzerine, iktidar yeniden İsmaililerin eline geçti. Salahaddin Eyyubi zamanına kadar bu şekilde devam etti. Salahaddin 564/1169 yılında Fatımî hilafetini ortadan kaldırmağa karar verdi ve Fıkıh öğretimi yapacak iki medrese kurdurdu. Bu medreselerden birinde Şafiî, diğerinde Malikî fıkhı okutuluyordu. Bir süre sonra şiî kadıların tamamını görevlerinden alarak, onların yerine Sünni-Şafii kadılar tayin etti. Zira Salahaddin, Şafii mezhebine mensuptu.

Böylece Mısırlılar, yavaş yavaş Fatimilerden önce ülkelerinde hakim durumda olan Ehl-i Sünnet mezhebine dönmeye başladılar. Şiilik ise, İsmailiyye ve İsna-aşeriyye olarak her iki koluyla zayıflamaya yüz tuttu; nihayet Mısır'da bütünüyle ortadan kalktı [28].

Fatimiler Zamanında Veraset Kanunu

Şia'ya göre kız çocuğu, erkek veya kız kardeşi olmadığı takdirde anne ve babasının mirasının tümünü alabilir. Bu görüş, kızın, mirasın yarısından fazlasını alamayacağına hükmeden Ehl-i sünnet prensiplerine ters düşer.

Şiî akidesine göre, yalnız başına mirasçı olan kızın ebeveyninin bırakmış olduğu mirasın tamamını alacağına hükmeden bu kaide, sonradan Fatımî vatandaşı olan Sünnîler lehine düzeltilmiştir.

Şiileri, kızın amcayı mirastan düşürdüğünü, amcasıyla birlikte mirasçı olan kızın, mirasın tamamını aldığını kabule götüren sebepleri araştıracak olursak, iki önemli sebep görürüz:

1— Hz. Ebubekir, Hayber'de bir köy olan Fedek arazisini Hz. Fatıma (r.a.)'nın elinden aldı. Halbuki Peygamber Efendimiz (s.a.v.) bu araziyi işletmeleri için onlara vermiş bulunuyordu. Dolayısıyla Hz. Fatıma,

(28) Ebu Şame, er-Ravzateynn, fi ahbari'd-devleteyn, (Kahire baskısı), 1, 191.

bu arazinin miras olarak kendisine kaldığını iddia etti. Bunun üzerine Hz. Ebubekir, bu konuda Rasulullah (s.a.v.)'dan işitmiş olduğu bir hadisi rivayet ederek, Peygamberin miras bırakmadıklarını bildirdi. Bu hadisi işiten Hz. Fatıma, onun görüşünü kabul etti. Adı geçen arazi, sadece gelirinden faydalanmaları kaydıyla, yine onlara bırakıldı.

2— Abbasiler, Rasûlullah (s.a.v.)'ın müslümanların imamı olmak mirasının kendilerine kalmış olduğunu iddia ediyorlardı. Çünkü Peygamberimizin amcası Hz. Abbas, o vefat ettiğinde sağdı ve onun varisi oluyordu. Zira, miras hukuk kaidelerine göre kız, babanın bıraktığı mirasın tamamını alamazdı. Hz. Ali'ye gelince, o, Hz. Peygamber'e mirasçılık hususunda Hz. Abbas'tan geride kalıyordu.

İşte bu durum karşısında Şia, Abbasi oğullarını davalarından vazgeçirmek ve Hz. Abbas'ın Rasûlullah'ın varisi olmadığını isbat etmek için, kızın (Hz. Fatıma'nın) babasının mirasının tamamını aldığını iddia etti. Bu inanç, sonradan genelleştirildi. Abbasi şairlerinden biri, bu hususa şöyle işaret ediyor:

"Kızların çocukları (Hz. Fatıma'nın çocukları), amcaların mirasına (Hz. Abbas'ın) nasıl sahip çıkabilirler?"

Fatımî miras hukukunda yapılan söz konusu düzeltmenin sebebi şu olay oldu: Büyük hukuk alimi Ebubekir et-Turtûşî, yetimlerin mallarından devlet hazinesine alınan miras miktarının 1/40 olmasına ve kızın kendisine ebeveyninden intikal eden mirasın yarısını almasına hükmetmişti. Halbuki Fatımiler, Ehl-i Beyt'e mensup imamların kabul ettikleri şekilde, ölenin baba tarafından asabeden olan mirasçıları bulunsa da, malın tamamının kıza kaldığına inanıyorlar ve uygulamayı bu istikamette yapıyorlardı. Turtûşî'nin bu kararı, hamisi olan Fatımî veziri Me'mun el-Betahî'yi telaşlandırmıştı. Bunun önceden yapılmayan bir uygulama olduğunu ve ilk olarak Emiru'l-cuyûş Bedr tarafından başlatıldığını söyleyerek bundan vazgeçilmesini istedi... Başlayan fikrî tartışma Me'mun el-Betahî'nin: "Ben, sana muhalefet etmeyi düşünmüyorum" diyerek fakihin görüşünü kabul etmesine kadar sürmüştü... Neticede Halife Amir ve vezir Me'mun'un nişanlarını taşıyan tevki ile tasdik edilen ve besmeleyle başlayan bu fermanın metninin tercümesi şöyledir:

1— Allahu Teâlâ'nın aşağıdaki emri gereğince, yakın akrabaları, ölen kimseye birlikte mirasçı olurlar.

"... Akraba olanlar, Allah'ın kitabına göre birbirlerine varis olmaya daha uygundurlar. Allah herşeyi bilir" (29).

2— Her vatandaş, mensup olduğu mezhebin miras hukukuna göre mirasçı olur. Vefatı anında hangi mezhepten olduğu biliniyorsa, uygulamada o mezhebe riayet edilecektir. Şiâ'dan olmayanlara mezkur miras kaidesine uymak mecburiyeti kaldırılmıştır. Mezhebi bilinmeyen mirasçılar ise, murislerin mezhebine göre mirasçı olurlar. Beytülmal de onlarla birlikte pay sahibidir. Onlar, Allahu Teâlâ'nın kendilerinden sonrakilere helâl kıldığı mallardan bir kısmını Beytülmal'e vergi olarak öderler (30).

3— Yetimlerin mallarından alınan 1/40 oranı aynen kalacaktır.

4— Sulben mirasçı olmayan kişilere kalan payların da 1/40'ı beytülmale kalacaktır (31).

5— Hazır veya gâip hiç bir mirasçısı olmayan kimselerin bıraktığı mallar, eşin istihkakı veya kendi borcu dışında, beytülmal'e intikal edecektir.

6— Eğer ölen kişinin kayıp bir mirasçısı bulunuyorsa, idareciler, onun malını muhafaza edeceklerdir. Bu kayıp kişi, gelir mahkeme huzurunda şer'i ölçüler içinde şüpheye mahal kalmayacak bir şekilde gerçek mirasçı olduğunu isbat ederse, muhafaza edilmekte olan mal ona teslim edilecektir.

7— Kadı, bu işleri kendisine ait kadılık kaleminden yürütecek, çıkan emirleri bütün kadılara ulaştıracaktır.

Fustat ve Kahire'de Amr b. As ve Ezher camilerinde şahitler önünde okunan bu fermanın suretleri başkadının vilayetlerdeki temsilcilerine gönderilecektir.

---

(29) Enfal Sûresi, (8), 75.

(30) Buna göre, tek başına mirasçı olan kız, babasının bütün malına mirasçı olabilir. Vergisini ödediği müddetçe malına dokunulmaz.

(31) Yani oğul ve oğlun oğlu gibi sulben mirasçıların dışındakiler.

Hicri 516 yılı Zilkade ayının 28'i [32].

Veraset kanununda Fatimilerce yapılan bu düzeltmeden önce, hicri dördüncü asrın ilk çeyreğinde Abbasiler tarafından da değiştirilmiş olması hatırlatılması gereken bir husustur. Şöyle ki: 311/923 yılında Bağdat'ta Ebu İsa Ahmet adını taşıyan bir zengin ölmüştü. Geride bir erkek çocuk bırakmamış olan bu zenginin mirası, o sırada uygulanan veraset kanunu gereğince beytülmale devredildi [33].

Bu değişiklik, Abbasi halifesi Mu'temid (256-279/869-892)'in halifeliği esnasında yapılmıştı. Onun halefi Mu'tezid (279-289/892-902) bu uygulamanın tekrar eski halinne döndürülmesini emretti. Mu'tezid'in yeni uygulaması, yerine geçen Muktefî'nin halifeliğine (289-295/902-908) kadar devam etti [34]. Onun zamanında tekrar Mu'temid'in yaptığı değişiklik yürürlüğe konuldu. Miraslar hususunda, bu kanunda önceden yapılmış tadilat doğrultusunda hüküm verilmeğe başlandı [35]. Abbasi veziri Ali b. Muhammed b. Furat, bu ta'dilata karşı çıktı ve onun Ehl-i sünnet prensiplerine aykırı olduğunu açıkladı. Neticede veraset kanununun düzeltilmesi hususunda halifenin muvafakatını almaya muvaffak oldu. Halife Muktedir'in imzasını taşıyan bir fermanla iş neticeye bağlandı [36]. Bu ferman şu şartları taşıyordu:

1— Bütün ülkede, miras işlerini yürüten görevlilerin işine son verilmiştir. Miras meselelerine bakmak yetkisi, Mu'temid zamanından önceki dönemde olduğu gibi, kadılara devredilmiştir.

2— Ölenin akrabaları, Allahu Teâlâ'nın ve Rasûlü Hz. Muhammed (A.S.)'ın emretmiş olduğu şekilde Rasûlullah, Hz. Ömer, Hz. Ali ve onlardan sonra onların yolundan giden imamların uygulamaları doğrultusunda miras paylarını alacaklardır.

3— Bir mirasçı bırakmadan ölmüş zımmî'nin mirası, kendi dindaşlarına verilir.

---

(32) Makrizi, el-Mukaffa'l-Kebir (Leyden, yazma, No. 1647). III, Varak 195- A. 197-B.
(33) Hılatü's-Sabi, A.g.e., 246.
(34) Aynı eser, 247.
(35) Aynı eser, 248.
(36) Aynı eser, göst. yer.

4— Uzak ve yakın bölgelerde yaşayan herkes tarafından bilinmesi, meşhur ve mütearife olması için bu hükümler, Bağdat'ta iki camide halka okunacaktır ve bu emirlerin diğer merkezlere yayılmasına çalışılacaktır (37).

C. Endülüs'te Kadılık

Diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi, Endülüste de kadılığın önemli bir yeri vardı. Bu görev dini bir mahiyet taşıdığı için, bu teşkilatın en yüksek başkanı emir veya sonraları bizzat halife idi. Başkentte oturduğu için kadi'l-kudat'a "kadi'l-cemaa" ünvanı da verilirdi. Kadılığa atanacak kişilerde, İslâm hukuku alanında derin bilgi sahibi olmak, doğruluk ve iffetlilik hususunda tanınmak şartları aranırdı. Kadılığa getirilecek kişilerin arap asıllı olmaları şart değildi. Nitekim Endülüs'te Mevalî'den, İspanyol asıllı müslümanlardan veya Berberîlerden olan bazı kişiler, uzun süre kadılık görevini yürütmüşlerdir. Bunun en güzel misali, Berberi asıllı olan Endülüs Kadi'l-kudat'ı Yahya b. Yahya el-Leysî'dir. Yahya, Berberî Mesmûde kabilesine mensuptu. Kadı'l-cemâa, çoğunlukla Endülüs'ün taşra vilayetlerinde görev yapmış ve bu görevlerinde temayüz ederek önemli bazı devlet görevlerini üstlenmiş kişiler arasından seçilirdi (38).

Endülüs Emevi hükümdarı (sonraları halifesi) tarafından tayin edilen Kadı'l-cemâa, devletin başşehri Kurtuba'da otururdu. Taşra vilayetlerinde ona, "müsedded hassa" ünvanı verilen kadılar vekalet eder, onun adına kadılık görevini yürütürlerdi.

Vakıfları yönetmek, fetvaları muhtevî şer'iye sicillerini (39) kontrol, Kurtuba'daki Ulucami'de veya daha sonraları Abdurrahman en-Nasır'ın Zehra şehrinde yaptırdığı Mescidu'z-Zehrâ'da cuma ve bayram namazlarını kıldırmak ve yağmur duasını yapmak başkadının görevleri arasın-

(37) Aynı eser, 248-253. Bk. H.İ.Hasan Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye, 316-318.

(38) Makkari, Nefhu't-tîb, I. 103.

(39) Bu fetva sicili, hicri 291 (904) yılında kurulmuştur. Başkadı, kendisine arzedilen bazı davalarda fakihlerin görüşlerine başvururdu. Bu davalarla ilgili görüşme ve kararlar hakkında Endülüs kadıları için önemli bir müracaat kaynağı haline gelecek olan bir sicil tutulmaya başlandı.

daydı. Abdurrahman en-Nasır'ın namaz için bir şahıs, kadılık için ayrı bir şahıs tayin etmesine kadar, başkadıya "sahibu's-salât" da denilirdi.

Endülüs kadıları, eski İspanyolca (Romence)yı biliyorlar, davalarla ilgili duruşmalarında gerektiği zaman davacı ve davalılarla bu dille konuşuyorlardı. O sırada müslümanlar bu lisana "el-Lügatü'l-a'cemiyye, el-lugatü'l-ucmiyye ve el-Lugatü'l-lâtiniyye" adlarını verirlerdi (40).

D. Mezalim Mahkemeleri

Mezalim mahkemesi, günümüzdeki yüksek istinaf mahkemesinin yerini tutuyordu. Kadıların, toplumun ileri gelenlerinden birinin yargılanması hakkında verdikleri kararı uygulamaktan aciz kalmaları halinde veya davalıların kadıların adaletle hükmetmediğine inanmaları durumunda, sözkonusu davalar Mezalim mahkemesine götürülürdü. Mezalim mahkemesinin kuruluşunun asıl amacı, makam ve nüfuz sahiplerinin zulüm ve adaletsizliklerini durdurmaktır. Bu nedenle, Mezalim mahkemesi kadılığı, son derece muttaki, üstün karakterli kişilere tevdi edilirdi. Bu şahıs "kadı'l-mezalim" ünvanıyla biliniyordu.

Mezalim mahkemesine ait "Divanu'l-mezalim" adını taşıyan özel bir divan kurulmuştu. Bu divanın başkanına "sahibu'l-mezalim" ünvanı verilirdi ki, onun otorite ve yetkisi, normal kadının otorite ve yetkisinden çok daha genişti.

Mezalim mahkemesi duruşmaları, zaman zaman halifenin veya valinin ya da bu ikiliden birine vekalet eden bir hakimin başkanlığında yürütülürdü. Sahibu'l-mezalim, başka görevi de olan bir devlet memuru olduğu takdirde diğer işlerine de vakit ayırabilmesi için, bu duruşmalar için belirli günler tayin ederdi. Şikayeti olanlar o günler içinde ona müracaat ederlerdi. Başka bir görevi olmayıp yalnız bu vazifeyi yürüttüğü takdirde ise, haftanın her günü bu davalara bakardı.

Mezalim mahkemesi duruşmaları, camide akdedilirdi. Bu duruşmanın yapılabilmesi için, şu beş grubun da huzurda bulunması gerekirdi:

---

(40) Bkz. Huşeni, Kitabu'l-Kudat bi Kurtuba, (Neşr Julian Ribera, Madrit, 1944), 96, 138.

1— Muhafızlar ve yardımcıları.

2— Hakimler: Davaların adalete uygun bir şekilde yürütülebilmesi için duruşmalara iştirak eden ve yargılama alanında yetişmiş bu kişiler, hukukî açıdan başkana yardımcı olurlardı.

3— Fakihler: Şer'î meselelerde mahkeme reisine yardımcı olmak için bulunurlardı.

4— Kâtipler: Davalılar ve şahitlerin ifadelerini yazarlar, onların leh ve aleyhlerine olan hususları zabta geçirirlerdi.

5— Şahitler: Mezalim mahkemesi başkanının verdiği kararların, adalete aykırı olmadığına şahitlik ederledi.

Mezalim mahkemesinin başka görevlerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Fert veya toplulukların, adalet ve hakkaniyet ölçüsünden ayrılan valiler hakkında açtıkları davalara bakmak.

b) Vergi toplamak hususunda şiddete başvuran vergi memurları hakkında açılacak davalara bakmak.

c) Müslümanların mallarını kaydederken, arttırmak veya eksik göstermekle, haksızlık yapan divan kâtipleri hakkında açılacak davalara bakmak.

d) Muvazzaf askerlerin, maaşlarının kesilmesi veya ödeme zamanının geciktirilmesi durumunda açtıkları davalara bakmak.

e) Kadı ve Muhtesib'in görevleriyle ilgili olarak verdikleri kararları uygulamaktan aciz kaldıkları davalara bakmak.

f) Hac, bayramlar, cuma namazları ve cihad gibi ibadetlerin yerine getirilmesini kontrol etmek [41].

Buradan, bu vazifenin ne derece mühim olduğunu ve bu görevi yürüten şahsın kuvvet ve otoritesinin ne kadar yüksek olduğunu anlıyoruz. Aynı şekilde, Adliye Teşkilatının ne derece mükemmel bir seviyeye ulaştığını görüyoruz.

---

(41) Maverdi, el-Ahkamu's-Sultaniyye, 73-81.

Anlaşıldığına göre, Mezalim mahkemesi, Abbasilerin ikinci döneminin ikinci yarısında, daha da önem verilen bir kurum haline gelmiş ve geliştirilmiştir. Nitekim İbnü'l-Esir, Selçuklu sultanlarından bazılarının adaletleriyle meşhur olduklarını ve halkın şikayetlerini dinleyerek onlara yapılan haksızlıkları ortadan kaldırmaya çalıştıklarını zikretmiştir (42). Bir misal verelim: Söylendiğine göre, Melikşah'ın oğlu, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, bazı tüccarlardan köleler satın almış, bu tüccarları ücretlerini almaları için Huzistan valisine göndermişti. Vali, tüccarların parasının bir kısmını verdi, kalanı ise geciktirdi. Bu durum karşısında söz konusu tüccarlar, adet olarak sultanın başkanlığında akdedilen Mezalim mahkemesinin önünde toplandılar. Onları gören sultan, mahkemenin önünde toplanmalarının sebebini öğrenmesi için, hacibini onlara gönderdi. Tüccarlar:

— "Bizimle birlikte mahkemede bulunacak bir hasmımız var" dediler.

Hacip, hasımlarının kim olduğunu sorunca, "sultan" karşılığını verdiler ve davalarının mahiyetini açıkladılar. Hacip, geriye dönerek durumu Muhammed Tapar'a anlattı. Bunun üzerine Sultan, adam göndererek Huzistan valisini getirtti ve ona tüccarlara olan borcu ödemesini emretti. Başkalarına örnek olması için de onu ağır bir şekilde cezalandırdı. O, suçluyu cezalandırmasına rağmen, daha sonra şöyle derdi:

"Onlarla birlikte mahkeme huzuruna çıkmadığım için ne kadar pişmanım! Böyle yapsaydım benim dışımdakiler de bana uyardı ve hiç biri mahkeme huzuruna çıkmak ve hakkı sahibine vermekten çekinmezdi. Bunun neticesinde, vali ve diğer memurlar zulme başvurmaktan ve halkın malını haksız yere almaktan çekinirlerdi."

E. Hisbe

Zamanımızdaki yargı anlayışına nisbetle hakimin yetkisi, kadı, muhtesip ve mezalim mahkemesi kadısı arasında dağıtılmıştı. Şöyle ki: Kadı'nın görevi genel olarak dinle ilişkili anlaşmazlıkları çözüme kavuş-

(42) el-Kâmil, X, 198.

turmak; muhtesibin görevi, genel asayişin korunmasını sağlamak ve sür'atle çözümlenmesi gereken cinayetlerle ilgilenmek; mezalim kadısının görevi ise kadı ve muhtesib'in bakmadığı ve sonuçlandıramadığı davalara bakmaktı.

İki görev arasında bazı zıtlıklar bulunmakla beraber, kadılık ve muhtesiplik bazan tek kişiye verilirdi. İki görev arasındaki zıtlığa gelince, kadı'nın vazifesi davayı derinliğine araştırıp, teenni ile hareket etmeyi gerektirmesine karşılık muhtesibin görevinin şiddet kullanmayı ve süratle netice almayı icap ettirmesidir (43).

Muhtesip, dinin emirlerine uyulmasını sağlamak için çalışır, çarşı ve pazarı kontrol eder, yoldan gelip geçenlere engel olacak yapıları yıktırır, borçların ödenmesini temin eder, hile yapılmasına mani olmak için tartı ve ölçü aletlerini kontrol ederdi. Ölçü ve tartı aletlerinin kontrol edildiği özel bir devlet dairesi bulunuyordu. Muhtesip, muayyen aralıklarla bütün satıcıları bu daireye çağırır, onlara tartı aletlerini birlikte getirmelerini emrederdi. Bu aletlerin ayarlarını kontrol eder, bozuk olanlara el koyar, sahiplerine yenilerini almak şartı koşardı. Tamiri mümkün olanları tamir ettirmelerini emrederdi. Bu müessese, Fatımîler ve Eyyubiler dönemleri boyunca bu görevini yürütmüştür (44).

Muhtesip, dini hafife alanları, dine aykırı davranışta bulunanları ve fiaları artıranları cezalandırırdı. Komşuların hududuna tecavüz edilmesine, Zimmilerin evlerinin müslümanların evlerinden daha yüksek yapılmasına engel olurdu.

Hisbe teşkilatı, Fatımiler döneminde daha da geliştirilmiştir. Nitekim, Muhtesip tarafından görevlendirilen memurlar çarşı ve pazarlarda dolaşıyorlar, yemek pişirilen kapları, etleri ve aşçıların işlerini kontrol ediyorlar, hayvanlarla yük taşıyanları, hayvanlara taşımaları gereken miktardan fazla yük yüklememeğe mecbur tutuyorlardı. Suculari kontrol ederek su kaplarının ağızlarını kapatmalarını sağlıyor, onların umumi adaba muğayir pantolonlar giymelerine engel oluyorlardı.

Aynı şekilde, muhtesip, halk arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek

(43) Maverdi, a.g.e., 66-72.
(44) Makrizi, Hıtat, 1. 463 vd.

için Amr b. As Camii ve Ezher camiinde duruşma akdederdi. Onun otoritesi gittikçe genişletildi, o kadar ki, şurta (polis) teşkilatı memurları onun emirlerine uymağa ve onun kararlarını infaz etmeğe mecbur tutuldular. Muhtesibin tayin kararnamesi Kahire ve Fustat'ta camilerde okunur kendisine hil'at giydirilirdi.

Şeyzerî, hisbe teşkilatının başına geçirilecek kişinin taşıması gereken şartları açıklamış ve verdiğimiz bilgilere şu ilâvede bulunmuştur:

"Muhtesip, çarşılarda satışa çıkarılan ticaret malarını kontrol ediyor, kürk satıcılarını, tatlı yapımcılarını, kebapçıları, kelle ve paça dükkânlarını, balık kızartanları ve et ve buğday karışımından keşkek yapan keşkekçileri denetliyordu. Aynı şekilde meşrubatçıları, yani sıvı ilaçlardan ibaret olan içecek maddelerini imal edenleri, manifaturacıları, kumaş dokuma atelyelerini, işlerini muntazam yapmaları için terzileri, boyacıları, tellalları, münadileri, kuyumcuları, sarrafları ve hamamları kontrol ediyordu" (45).

Maverdi, "el-Ahkamu's-sultaniyye", Makrizi ise "İğasetu'l-ümme bi keşfi'l-ğumme" adlı kitabında hisbe müessesesinin Doğu İslâm dünyasındaki durumu hakkında bilgi vermişlerdir. Hisbe görevinin Endülüs ve Mağrip'teki statüsü de bundan farklı değildir; ancak bu iki ülkede hisbe görevi doğuda olduğundan daha çok tahdit edilmiştir.

Öte yandan hisbe, muamelât hususunda varlığı zaruri olan bir müessesedir. Dolayısıyla bu teşkilatın, Mağrip ve Endülüs'te Ortaçağ boyunca varlığını devam ettirmiş olduğunu söylemek mümkündür. Hisbe görevinin ehemmiyetini gösteren en güzel delil, hıristiyan İspanya krallarının, müslümanlardan almış oldukları her şehirde muhtesibi görevinde bırakmalarıdır. Onlar muhtesibi "Almotecen" olarak adlandırıyorlardı ki, bu görevli ölçü ve tartı aletlerini kontrol ediyordu. Bu göreve Mağrip'te verilen öneme gelince, bunun en kuvvetli delili hisbe görevinin Mağrip'teki şehirlerde zamanımıza kadar devam etmesidir" (46).

---

(45) Nihayetü'r-Rütbe fi talebi'l-hisbe, (Kahire, 1946); Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 322-325.

(46) Provençal, L'Espagne Musulmanen, III, 148-150; L'Espagne Musulmane au X'e Siecle, 181-185.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

1. ZİRAAT

Eserimizin önceki ciltlerinde, Abbasilerin, ziraat okullarının yaygınlaşması sayesinde, ziraata ve uygulamalı bir araştırmaya dayanan bahçe tarımına büyük önem verdiklerini kaydetmiştik [1]. Bu sahada yetişen Abbasi bilginleri, teorik araştırmaları genişletmişler, bitki çeşitleri ve toprağın tarıma elverişlilik konularını incelemişler, bitkisine göre farklı gübreler kullanmışlardır. Aynı şekilde Abbasiler, Maveraünnehir, kuzeydoğu İran, Yemen, Irak ve Mısır'da sulama şebekeleri kurmaya çalışmışlar, barajlar yapmaya ve kanallar açmaya büyük önem vermişlerdir [2]. Merv'de sulama işleri için kurdukları bir kurumu "Divanu'l-mâi = sular idaresi" olarak isimlendirmişlerdi [3]. Toprağın işlenmesine ve gübrelenmesine büyük önem veren Abbasiler, bu sahada sığır kullanıyorlardı. Hayvancılık da çok geliştirilmişti. Özellikle sığır ve Hindistan'dan getirilmiş olan manda üretimine önem veriliyordu. Eti ve yumurtası için tavuk, gübresi için de güvercin besleniyordu. Güvercinleri yılanlardan ve diğer böceklerden korumak için kale burçlarında besliyorlardı [4].

Başlıca tarım ürünlerinden buğday, İslâm devletinin Irak, Huzistan, Mısır, Mağrip ve Endülüs gibi suyu bol bütün köşelerinde bol

---

(1) Bkz. III, 128-133; IV, 257 vd.
(2) Miskeveyh, Tecarib, II, 296 vd.
(3) Harezmi, Mefatihu'l-ulûm, 45.
(4) Mez., el-Hadaratu'l-İslamiyye, F: 4II, 281-294.

miktarda yetiştiriliyordu. Güney Arabistan, Kirman ve Nube gibi güneyde kalan bölgelerde Mısır üretimi çok yaygındı.

İslâm ülkesinde hicrî dördüncü asırda Hindistan'dan getirilmiş olan narenciye ve turunçgiller de yetiştiriliyordu. Bu meyveler, Umman, Irak, Suriye ve Tarsus'ta yetişiyordu (5). Özellikle Afganistan'ın bazı bölgeleri, Suriye ve civarı, Mısır, Huzistan, Irak, Mağrip ve Endülüs olmak üzere, İslâm topraklarının çoğunda şeker kamışı yetiştiriliyordu.

Mısır, limon üretimiyle şöhret kazanmıştı. Burada yetişen limon çeşitlerinden "et-tüffahi" adı verilen cins, fazla ekşi değildi ve tadı hoştu; dolayısıyla şekersiz yenirdi (6).

Hasan el-Vezzan (Leon L'Africain), şu malumatı vermiştir: "Fas şehrindeki zeytinyağcılar çarşısı, tuzlu kaymak, tereyağı, bal, taze peynir, zeytin, limon, havuç ve lahana gibi yiyecek maddeleriyle dolup taşıyordu. Bu çarşının dükkânları, çarşıda satılan ticaret mallarından kat kat pahalı olan son derece güzel çiçeklerle donanırdı. Bu çarşıda açık artırma usulüyle tereyağı ve bal testileri, zeytin küfeleri satılırdı. Bunların satışı için tellallık yapan kişiler, toptan satış durumunda testi ve küfeleri tartmak vazifesini de yürütürlerdi. Bu testilerden herbiri, yaklaşık 60 kg. gelirdi. Çiçekçiler çarşısına gelince, insan bu rengarenk çeşitli çiçekleri gördüğü zaman, dünyanın en güzel çiçeklerini ve en güzel bahçelerini gördüğüne inanırdı. Zira o, en güzel ve en parlak renklerden oluşan muhteşem bir manzarayla karşı karşıya kalıyordu (7). Mağrip'te, buğday, mısır, arpa, havuç, şalgam ve turfanda bakla üretimi de yapılıyordu.

Mağrip ve Endülüs, şeker kamışı üretimi ve endüstrisiyle meşhur olmuştu. Nitekim daha sonraları Sa'dîler zamanında şeker kamışı üretimi büyük ölçüde artırıldı. Sultan Ahmed el-Mansur ez-Zehebî (öl. 1693), Merakeş'teki muhteşem sarayının inşasında kullanılmak için diğer ülkelerden getirttiği mermer sütunların bedelini Mağrip'te endüstrisi gelişmiş olan şekerle ödedi. O, bu iş için oldukça fazla şeker gönderdi. Mağrip ve Endülüs, zeytin yetiştirmek ve zeytinyağı üretmekle de ün kazanmıştı. Aynı şekilde muhtelif bitkilerden ilaç üretimi de çok yaygındı.

(5) Miskeveyh, A.g.e., II, 193.
(6) Makrizi, Hıtat, I. 173.
(7) Leon L'Africain, A.g.e., I. 195.

Endülüs, buğday, arpa, mısır, darı, portakal, ketenn, pamuk ve ipekböcekçiliği için dut yetiştirmekle meşhur olmuştu. Endülüs Emevileri Tâce, Vadiülkebir ve Vadiülyani gibi büyük nehirlerin sularından tarım alanında istifade ettiler. Barajlar kurarak, kanallar yaptılar ve bu sayede adı geçen nehirlerin suyunu kullandılar. Ziraat için "Kurtuba takvimi" diye tanınmış olan bir ziraat takvimi icad ettiler. Ki, bu takvim çeşitli bitkilerin uygun mevsimlerinde ekilmesi ve usulüne göre bakılması için bir rehber ve kılavuz haline geldi. Daha sonraları diğer milletler, bu takvimi onlardan öğrenmişler ve kendi ülkelerinde uygulamışlardır.

Muhammed b. Ali, Gırnata şehrinde bir bitki bahçesi kurmuştu. Nebatat ilmiyle (botanik) uğraşan alimlere bahçesindeki nadir bitkileri inceleme izni verdi. Hicri 7. (Miladi 13.) asırda yaşamış meşhur nebatat alimi Endülüslü İbun'l-Baytar, Şam bölgesi, Anadolu, Faris ve Mısır bitkilerinin numunelerini toplayıp onları yetiştirmeyi başarmıştı. Daha sonra Eyyubi hükümdarı Melik Kamil, onu sarayına aldı. Bu sayede İbnu'l-Baytar, Nebatat ilmiyle uğraşan alimlerin reisi oldu ve bitkiler alanındaki meşhur kitabını yazdı, 646/1248 yılında öldü.

Mağrip ve Sicilya müslümanları, baharat, pamuk, şeker kamışı ve dut gibi sadece sıcak ülkelerde yetişen bitkileri yetiştirmeye çalışmışlardı. Ne var ki, pamuk, şeker kamışı ve dut yetiştirmeyi başardılarsa da, baharat bitkileri yetiştirmekte başarılı olamadılar [8]. Müslümanlar, Sicilya'da, elma, fındık, ceviz ve kestane üretimine çok müsait topraklar bulmuşlardı. Bu adada zengin altın, gümüş, bakır, kurşun, civa ve diğer bazı maden kaynakları da mevcuttu.

Fatımîler zamanında Mısır'da yetiştirilen mahsuller, —hâlâ devam ettiği gibi— kışlık mahsuller ve yazlık mahsuller olmak üzere ikiye ayrılıyordu. İbn Memâtî, kışlık mahsullerin adlarını şöyle sıralamıştır: Buğday, arpa, bakla, nohut, burçak, mercimek, keten, yonca, soğan, sarımsak, acı bakla, kimyon, şalgam, sarı ve kırmızı karpuz, börülce, susam, pamuk, şeker kamışı, patates, patlıcan, Nil susamı, Nîle (Nil nehrinde yetişen ve boya yapımında kullanılan bir bitki), turp, şalgam, marul ve lahana [9].

(8) Heyd, A.g.e., 1, 50.
(9) Kavavinu'd-devâvin, 258-270.

Fatimiler, bütün çeşitleriyle meyve ziraatına da önem verdiler. Nitekim mısır bahçeleri, asma, incir, elma, dut, badem, erik, kayısı, muz ve hurma ağaçlarıyla süsleniyordu. Fatımîler, diğer taraftan gül, yasemin, mersin, reyhan ve hıyarşümbür (Hint harnubu) gibi çiçeklerin yetiştirilmesine de önem veriyorlardı [10].

Zirai üretimin suyun bolluğuna ve toprağın verim durumuna bağlı olması sebebiyle, Fatımîlerin sulama teşkilatına büyük önem vermeleri tabii idi. Onlar sulama işleri, kanal ve kanalet kazımı ve köprülerin korunmasıyla çok yakından ilgilendiler. Bu köprüler, devlet tarafından yaptırılan "el-Cüsûru's-sultaniyye" ve çiftçiler tarafından yaptırılan "el-Cüsûru'l-belediyye" olmak üzere ikiye ayrılıyordu [11].

Devlet, birinci gruptaki köprüleri Nil Nehri suyundan yararlanmayı düzenli bir şekle koymak gayesiyle inşa ettiriyordu. Fatımî devleti, geliri bu köprülerin korunması ve tamir edilmesinde kullanılmak üzere ziraî arazi vergileri koymuştu.

İkinci gruptaki, yani çiftçiler tarafından yaptırılan köprülere gelince, bunlar, köy, kasaba ve kaza merkezlerinde kurulurdu. Bunlar, ikta sahipleri ve bu köprülerden istifade edecek köylü çiftçiler tarafından yaptırılırdı. Köprülerin inşaatı için yapılan harcamalar, adilane bir şekilde, sözkonusu kimselere paylaştırılır, her hane sahibi, köprünün belirli bir kısmını korumaya mecbur tutulurdu [12].

Mısır arazisi, büyüklü küçüklü kanallar ve arklardan meydana gelen bir sulama şebekesiyle donatılmıştı. Bu asırlarda Mısır topraklarındaki sulamada kullanılan küçük nehir (haliç) sayısı 8, büyük kanal sayısı 25, normal kanal sayısı ise deniz ve kıble tarafında olmak üzere 117 idi [13].

Fatımîlerin sulama kanalları ve köprülere ihtimam göstermeleri, tabii olarak Nil nehrinin su seviyesini ölçmek için kurulan Nil mikyaslarına önem vermelerini de gerekli kılmıştır. Zira bolluk veya kıtlık olacağı hu-

(10) Aynı eser, 271 vd.
(11) Makrizi, 1, 101.
(12) Aynı eser, göst. yer.
(13) İbn Memati, A.g.e., 205-216.

susunu bilmek için, Nil nehrinin su seviyesini ölçmek zaruriydi. Şöyle ki: Nil'in su seviyesi yükselince, Mısır halkı, mahsulün bol olacağı ümidiyle sevinirdi. Bu durumda devlet de, haraç vegisinin miktarını her iki nev'inde artırırdı. Su seviyesi 16 zira'a ulaştığı takdirde, en verimli yıl olur, haraç tam olarak alınırdı. 18 zira'a ulaştığı zaman ise, bu durum tehlikeli taşmalar için bir işaret sayılırdı. Su seviyesinin 14 zira'nın altına düşmesine gelince, Fatımî halifesi Mustansır zamanında olduğu gibi kıtlık ve iktisadi krizlerin habercisi kabul edilirdi (14).

Müslüman araplar Mısır'ı fethedince komutanları Amr b. As, biri Asvan, diğeri Dendera'da olmak üzere Nil'in su seviyesini ölçmek için iki mikyas yatırdı. Mısır'ın Emevi idaresine geçmesine kadar durum bu haliyle kaldı. Emevilerin kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan'ın Mısır valisi Ansına'da, daha sonra da Abdülaziz b. Mervan Hulvan'da birer mikyas daha yaptırdılar. Ravza'daki mikyas ise hicri 97 yılında Üsame b. Zeyd'in valiliği esnasında yaptırılmıştır. Abbasi halifesi Mütevekkil, bu son mikyası 247/861 yılında yeniletmiştir.

Ahmed b. Tulun, Ravza mikyasını daha düzenli bir hale getirtmiştir. Bu mikyas, bu arada kapaklar açılınca suyun ulaştığı bir yerde kurulmuştu, 8 köşeli beyaz bir mermer sütundan ibaretti. Üzerinde zira hesabıyla 22 ziralık taksimat yapılmıştı. Son 10 ziralık kısımda, bir zira 24 parmağa bölünmüştü. İlk 12 ziralık bölümde ise bir ziralık uzunluk 28 parmağa ayrılmıştı. Nil nehrinin sularının yükselmesi, Kıbtî takviminin 11. ayının sonlarında başlar 12. ay ve yeni yılın 1. ayı boyunca devam ederdi. Mikyasta "münker ve nekir" olarak isimlendirilen iki rakam bulunuyordu. Bu iki rakam 13 ve 14 ziraa tekabül ediyordu. Su seviyesi, bu iki rakamdan yarım zira'a yükselince halk yağmur duasına çıkar, 15 zira'yı geçip 16 zira'a olunca, halktan bir kısmının yararlanmasına müsait hale gelirdi. Su seviyesi 19 zira olunca, Feyyûm Serdus ve Sehâ haliçlerine su verilirdi.

Adet olarak, Nil nehrinin su seviyesini tesbit için yapılan bu ölçümlerin neticesi, halka ilan edilirdi. Bu iş için görevlendirilen tellallar, Ka-

(14) Makrizi, Hıtat, 1, 59. Bkz. H.İ. Hasan Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, (Kahire, 1964 3. baskı) 571 vd.

hire ve diğer şehirlerin sokaklarında dolaşarak neticeleri halka açıklarlardı. Ancak Fatimi halifesi Muiz, bu ölçüm neticelerinin gizli tutulmasını emretti. Çünkü Nil sularının çekileceğini hisseden halk, büyük bir paniğe kapılıyordu. Yiyecek maddelerini gizliyorlar, fiyatların yükselmesine kadar çıkarmıyorlardı. Zenginler de mal stoku yapıyorlar; dolayısıyla fiyatlar çok artıyordu. Bunun aksine suların yükseleceği anlaşılınca fiyalar anormal bir şekilde düşüyor, büyük tüccarlar korkunç zararlara uğruyorlardı. Bunun için, su seviyesinin artacağı haberinin halktan gizlenmesi tamamıyla faydalıydı.

Su 16 zira'a 1 parmak seviyesine yükselince halife Emiru'l-mü'minin halicinin açılış merasimine katılırdı. Bu haliçle birlikte diğer kanallar da açılır, onlara da su verilirdi. Bu sayede sular, bolca akar, ovalar ve vadiler yeşillenir, toprağı imar edilmiş, bol ürün veren bir arazi haline dönerdi (15).

(15) Makrizi, Hıtat, 1. 58.

2— ENDÜSTRİ

A. Dokumacılık

Abbasilerin ikinci döneminde endüstri, Abbasi halifeleri, müslüman hükümdarlar ve emirler tarafından büyük himaye ve ilgi görmüştür. Bu devlet adamları, bütün çeşitleriyle madeni servet kaynaklarından yararlanmaya ihtimam göstermişlerdi. Nitekim onların direktifleriyle, Faris ve Horasan'daki demir, kurşun ve bakır maden ocakları işletilmiş, Tebriz'den mermer, Faris'in kuzey kesiminden tuz ve kükürt, Kereç'ten ham petrol (neft) çıkarılmıştır.

İslâm dünyasında bazı şehirler dokumacılık alanında meşhur olmuşlardı. Bu şehirlerden Kâzerun, bu alandaki ünü sebebiyle "İranlıların Dimyatı" olarak isimlendirilmişti. Kabil şehri de pamuklu dokuma alanında ilerlemişti. Bu dokumalar Çin'e ihraç ediliyordu. Maveraünnehir bölgesi de pamuk ziraatı ve endüstrisi alanında temayüz etmişti; bu bölgede pamuk endüstrisinin en önemli iki merkezi Merv ve Nişapur şehirleriydi. Pamuk dokumacılığı, Endülüs ve Mağrip'te de çok gelişmişti.

Müslümanlar, aynı zamanda, ipek ve atlas endüstrisinde, desenli ipekli dokumacılığı, seccade ve halıcılıkta da ileri bir seviyeye ulaşmışlardı. Nitekim Kûfe şehri, kendisine nisbet edilerek adlandırılan ipekli dokumalarıyla şöhret kazanmış, Huzistan, dokumalarıyla adını duyurmuş, Dimeşk de hâlâ "DIMAKS" ismi verilen ipekli kumaşlarıyla temayüz etmişti. Horasan şehirleri, halı, kilim, perde ve bütün çeşitleriyle yün dokumacılığında ilerlemişlerdi. Taberistan bölgesinde de Merv şehri, ipek dokumacılığında meşhur olmuştu. Ermenistan halkı da tanesinin fiyatı 1-10 dinar arasında değişen ibrişim don bağı yapımında ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Faris, Ermenistan ve Maveraünnehir bölgeleri, yünlü mefruşat ve yünlü elbise dokumacılığında ün kazanmıştı.

Dokumacılık endüstrisi, Fatimiler zamanında Mısır'da çok gelişmişti. Feyyum bölgesinde bol miktarda üretilen keten bitkisi dokumacılığı çok ilerlemişti. Feyyum bölgesi, Tinnis gölü civarı ve özelikle Dimyat, Şatta ve "Dabıkıyye" adı verilen kumaşların üretildiği Dabık şehirleri bu endüstrinin en önemli merkezlerini teşkil ediyordu. Bu merkezlerden yalnızca Tinnis, Irak'a her yıl değeri 20 bin ile 30 bin dinar arasında değişen keten bezi ihraç ediyordu (16).

Tıraz, Mısır'da Fatimiler zamanında büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Orada ipekli dokumacılık da son derece gelişmişti. Tıraz, Farsça bir kelimedir ve süslemek, nakışlamak anlamına gelir. Daha sonraları ise, özel nakışlı elbiseler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu tip elbiseyi, sadece halifeler, hükümdarlar, emirler, valiler ve yüksek devlet ricali giyerlerdi. Başkalarının bu tip elbise giymesine kesinlikle izin verilmezdi. Bu kelime, önceleri nakış olarak işlenen yazılar için kullanılırken, bilahare üzerine bu ibarelerin nakşedildiği kumaş parçası veya kelimelerin yazıldığı nakışlı dokuma, yahut üzerine işleme yapılmış kumaş parçası yanında, ister taştan, ister mermerden, cam veya topraktan ya da ağaç oyma olsun enli şerit şeklindeki süsleme ve nakışların tamamı için kullanılmıştır. Mısırlıların bu sahadaki hüner ve maharetlerini, Fatımî halifesi Muiz'in Kâbe için yaptırttığı örtünün evsafından açık bir şekilde anlamaktayız (17).

Öte yandan, bu asırda meşhur olan bazı kumaş ve elbise çeşitlerini şöyle sıralayabiliriz:

Attabiyye: İpekten yapılan bu elbise çeşidi, Bağdat mahallelerinden "Attab"a nisbetle bu adı almıştır.

Husrevani: "İpekli bir elbise olup İran kisralarından Husrev Şah'a nisbet edilir (18).

Kalemûnî: Üzerine güneş vurduğu zaman parlayan, yanar-döner renkli bir kumaştı. Mısırlılar bu kumaş türünü Yunanlılardan öğrenmişlerdi. Dimyat ve özellikle Tinnis'te bu kumaşın dokumacılığı çok geliştirilmişti (19).

---

(16) Makrizi, Hıtat, 1, 226.

(17) Bu tanıtma için bkz. İbn Müyesser, Tarihu Mısr, 44, H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 583.

(18) Lane, Arabic-English Lexicon.

(19) Bu kelime için bkz. Yakut, Mucemu'l-buldân, Tinnis maddesi.

Tüsteri: Bir ipekli kumaş türüdür ve Huzistan şehirlerinden Tüster'e nisbet edilir.

Kurkubi [20]: Mısır'a yine Yunanlılar aracılığıyla gelmiş bir kumaş türüdür. Dimyat ve Tinnis'te bol miktarda imal edilen bu kumaş da, güneş ışınları üzerine düşünce rengarenk bir hal alan parlak renkleriyle meşhurdu.

Nasafiyye: İpek ve pamuklu elbise türü.

Fatimi halifesi Zahir (411-427/1020-1036)'in çadırı, altın ipliklerle dokunmuştu. Direkleri de gümüşten olan bu çadırın maddi değeri, 14 bin dinara ulaşıyordu. Vezir Yazuri'nin çadırı ise, son derece şaheser sanat eserleriyle nakışlanmıştı. Bu çadırın bedeli de 30 bin dinar civarındaydı. Bu çadır, 150 sanatkâr tarafından tam dokuz yılda yapılmıştı. Çadır direklerinin uzunluğu 120 kadem, çevre genişliği de yaklaşık 1000 kadem civarındaydı. Çadırın her cephesi üzerine, dünyada yaşayan her çeşit hayvan resimleri nakşedilmişti [21].

Fatımiler Zamanında Kumaş Nakış ve Süslemeciliği

Burada, Fatimiler zamanında nakışlı dokumalarda kullanılan süsleme çeşitlerini ve süsleme sanatının durumunu ele almamız yerinde olacaktır.

Fatimiler tarafından dokunan kumaşlar, nakış açısından Fatimi tarihinde başlıca dört dönemi temsil eden dört çeşide ayrılır. Bu dört nev'i şöyle sıralayabiliriz:

Birinci şekil: Muiz, Aziz ve Hakim döneminde kullanılmıştır. Bu nev'in karakteristiği, kumaş üzerinde birbirine paralel şekilde uzanan yazı şeritleridir. Bu yazı şeritleri arasında birbirine girmiş yumurta şeklinde kadehler, bu kadehler üzerinde de hayvan, kuş veya çiçek resimleri bulunmaktadır.

İkinci şekil: Bu desen tarzı, Zahir ve Mustansır dönemlerine nisbet edilir. Süsleme şeritleri çeşitlenmiştir. Karakteristiği, üzerlerinde aslî gö-

(20) Kurkup, bataklıklarda yaşayan bir kuş türüdür. Bkz. Aynı eser Kurkub maddesi.
(21) Makrizi, Hıtat, 1, 419.

rünümleri bozularak yapılmış hayvan ve kuş resimleri olan kadehlerdir. Bu kadehler, artık bir kumaş süsleme unsuru olarak kullanılan Kûfî yazıyla yazılmış ibarelerle kuşatılır.

Üçüncü şekil: Halife Musta'li ve Halife Amir dönemlerine nisbet edilir. Süsleme unsurları daha da zenginleşmiş, eğri çizgiler halinde birbirine girmiş örgüler ve şeritler gibi yeni unsurlar katılmıştır. Bu unsurlar arasında, üzerinde kuş ve hayvan resimleri olan kadehler ve içinde meyve bulunan kâseler yer almaktadır. Yine bu şekillerin içine, halife veya vezirin adının yazıldığı Kûfî yazılar yerleştirilmiştir.

Dördüncü şekil: Fatimilerin son dönemlerinde kullanılan desen çeşididir. Nakış ve süslemeleri, birbiriyle girift, birbirlerini kesen çizgiler, üzerlerinde havyan resimleri ya da nesih yazıyla yazılmış bitki şekilleri olan kadehlerden ibarettir [22].

B. Gemi Endüstrisi

Fatimiler, Mısır'ı hakimiyetleri altına aldıktan sonra özel olarak Bizanslıları, genel olarak da Haçlıları Suriye civarı ülkelerden geri püskürtecek kuvvetli bir donanma kurmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Geçtiği gibi Fatımi halifesi Muiz, gemi yapımı için Maks'ta inşa ettirmiş olduğu tersanede 600 gemi yaptırmıştı. Mısırlı tarihçi Müsebbihi, bu tersaneyi şöyle tanıtır:

"Büyüklük, güzellik ve sağlamlık bakımından önceleri benzeri görülmemiş bir tersaneydi".

Ravza adası harp gemisi yapımında meşhur olmuştu. Fustat'ta Nil nehir taşımacılığında kullanılan gemi yapımı için tersane yapılmıştı [23].

Fatimiler, gemi inşası için İskenderiye ve Dimyat'ta da tersane yaptırmışlardı [24]. Onlar gemi yapımında kullanılacak gerekli keresteyi, Said bölgesindeki ormanlık merkezlerden getirttiler ve bu işe büyük önem ver-

(22) Migeonn, Art Musulman, II, 300-309.
(23) Makrizi, Hıtat, I 197.
(24) Aynı eser, I. 193.

diler. Mısır ormanlarında mevcut ağaçların kerestesi, büyük gemilerin yapılmasına elverişsizdi; çünkü bu tahtalar istenilen sertlik ve sağlamlıkta değildi. Dolayısıyla Fatimiler, Venedikliler yoluyla Avrupa'dan kereste ithal ediyorlardı (25).

C. Maden Endüstrisi

Mısırlı sanatkârlar, madeni işlemecilik, fildişi işlemeciliği ve mozaikçilikte çok ilerlemişlerdi. Fustat şehri, Kuzey Afrika, Sicilya ve Avrupa'dan ithal edilen demir işlemeciliğinde ilerlerken (26) Tinnis şehri makas ve bıçak yapımında şöhret kazanmıştı (27).

Sanatkârların, mücevherat ve saraciye işleri, kılıç yapımı, mushafların tezhibi ve pahalı lüks elbiselerin nakışında kullandıkları altın ve gümüş işlemeciliği de son derece gelişmişti. Fatimi sanatkârlar tarafından imal edilen bu eşyalardan günümüze ulaşanlar, bu sanatın gelişmesine ve ne derece ilerlediğine ışık tutmaktadır (28). Bunlara ilave olarak Mısırlı sanatkârların bakır ve bronz işlemeciliğinde de şöhret kazandıklarını zikretmeliyiz. Kalaycılar çarşısında çok sayıda kalayhane bulunuyordu. Kalaycılık, bakır, altın ve gümüş kapların parlatılması ve süslenmesi işidir (29).

D. Şeker Kamışı Üretimi ve Bitkisel Yağ Endüstrisi

Özellikle Fatimiler zamanında Mısır'da üretilen zirai mahsullerin en önemlilerinden biri şeker kamışıydı. Çünkü şeker kamışı, büyük gelişme gösteren tatlı üretiminin ana kaynağını oluşturuyordu. Fustat, Minye, Feyyum, Asyut, Deyrud, Kıft ve Semhud gibi ülkenin dört bir tarafındaki çeşitli merkezlerde, şeker kamışından şeker elde edilen kaynatma atelyeleri kurulmuştu. Bu atelyelerin sayısı o kadar artmıştı ki, İbn

(25) Beravi, haletü Mısr el-İktisadiyye fi ahdi'l-Fatimiyyin, 153.
(26) Makrizi, Hıtat, 1, 367.
(27) Nasır Husrev, Sefer Name, 5. 114.
(28) Makrizi, Hıtat 1, 417-419.
(29) Aynı eser, II, 232.

Dukmak'ın bildirdiğine göre sadece Fustat'takilerin sayısı 58'e ulaşıyordu (30). Tatlıcılık, ülkenin bütün kesimlerinde oldukça gelişmişti (31). Fatimi halkı bu mesleğe büyük önem veriyordu. Fatimi devlet ricali, devlete ait kamış sıkmahaneleri inşa ettirdiler ve çiftçilere ürettikleri kamışları buralara getirmek mecburiyeti koydular. Bu uygulama sözkonusu devletin kamış ekilen araziden bol miktarda haraç vergisi topladığı intibaını vermektedir (32).

Mısır'da bitkisel yağ üretimi de revaç bulmuştu. Yağ üretiminin ülke halkının ekonomik hayatında büyük bir önemi vardı; çünkü yağı, yiyecek ve yakıt ihtiyaçları için kullanıyorlardı. Bu münasebetle Mısırlılar, yağı çıkarılan bitkileri yetiştirmeye büyük ehemmiyet verdiler. Meselâ: Feyyum ve İskenderiye dolaylarında zeytin ağacı yetiştirdiler (33). Ülkenin aşağı yukarı her yöresinde, ziraatla ilgili bölümde geçtiği gibi, susam ziraatı yapılıyordu. Zeytinden zeytinyağı, susamdan da susamyağı çıkarıyorlardı (34). Yağ endüstrisi alanında turp ve maruldan da yararlanıyorlardı. O kadar ki, bu bitkiler, Mısır endüstrisinde son derece önemli bir yer tutar bir duruma gelmişti. Zeytinyağı üretiminin en önemli merkezleri, Behensa bölgesinde Minye vilayetine bağlı Sandef ile, Feyyum ve Fustat'ta bulunuyordu (35). Mağrip ve Endülüs ise, bu ülkelerde bol miktarda yetiştirilen zeytinden zeytinyağı üretiminde şöhret kazanmışlardı (36).

E. Sabun ve Mum Endüstrisi

Basra şehri, zeytinyağından sabun üretiminde meşhur olmuştu. Fustat'ta da çok sayıda sabun atelyeleri bulunuyordu (37).

Leon L'Africain, Fas şehri civarındaki dağlık bölgede sabun imal edildiğini ve dağ köylüleriyle katır sahibi bazı tüccarların bu sabunları

---

(30) el-İntisar, 41 vd.
(31) Makrizi, A.g.e., I, 270-3.
(32) İbn Memati, Kavavinu'd-devavin, 367.
(33) Mukaddesi, Ahsenü't-tekasim, 197.
(34) Nasır Husrev, Sefar Name, 114.
(35) Makrizi, A.g.e., I, 462.
(36) Makkari, Nefhu't-tib, I, 95 vd.
(37) İbn Dükmak, el-İntisar, IV, 108.

Fas ve diğer yerleşim merkezlerine taşıyarak dükkan sahiplerine sattıklarını kaydetmiştir (38). Onlar sabunu, sıvı halde sattıkları gibi, kolay eriyebilecek hafif koyulaşmış haliyle de satarlardı. Bütün semtlerde muhakkak sabun satan bakkallar bulunurdu.

Mum üretimi ise, İskenderiye şehrinde yoğunlaşmıştı. Memlükler devrinde Kahire'de çok sayıda çarşı bulunuyordu ki, bunlardan mumcular çarşısını kısaca tanıtmalıyız. Bu çarşı, Fatımi halifesi Amir'in yaptırmış olduğu el-Camiu'l-Akmar'dan Tavukçular çarşısına kadar uzanıyordu. Orada bütün mum çeşitleri satılıyordu. Bazı mumların ağırlığı 1 kantara (100 rıtıl) ulaşıyordu. Bu büyük ve ağır mumlar ancak arabalar üzerinde taşınabilirdi (39). Fas şehrinde de aynı adı yani, "mumcular çarşısı" adını taşıyan bir çarşı mevcuttu. Leon L'Africain, Mağrip'te mum üretiminin çok geliştiğini, güzellik ve zarafet bakımından hayatında görmediği ölçüde mükemmel mumlar imal edildiğini zikreder (40).

F. Cam, Billur ve Çini Endüstrisi

Şam bölgesi, cam ve çinilikte ilerlemiş, bölgede cam süslemeciliğinde özel bir model geliştirilmişti. Bu bölgeler, cam üzerine altın ve diğer renklerle nakış yapma hususunda büyük bir ilerleme kaydetmişti. Mine kaplamalı renkli camlar, pekçok ülkeye ihraç ediliyordu (41). Söylendiğine göre, Bağdat'ta 4.000 cam, 30.000 tuğla ve çini imalathanesi bulunuyordu (42). Bağdat, diğer yandan İranlılardan alınmış ve büyük ölçüde geliştirilmiş kuyumculuk alanında da şöhret kazanmıştı. Bağdatlı kuyumcular, cam üzerine mücevherat işliyorlar, yine cam üzerine kabartmalı altın yazı yazıyorlar, hükümdar için, görenleri büyüleyen kadehler yapıyorlardı. Bardaklar ve sürahiler üzerine gerçek manzaraları canlandıran şaheser resimler çiziyorlar; mesela, uçan kuşları kovalayan kartalları ve onların pençelerinden kurtulmaya çalışan bu kuşları sergileyen manzaralar yapıyorlardı (43).

---

(38) Description de L'Afrique, 1, 191.
(39) H. İbrahim Hasan, el-Mücmel fi't-tarihi'l-Mısrî, 206.
(40) Description de L'Afrique, 1, 187.
(41) Emir Ali, Muhtasaru tarihi'l-arap, terc. 364 va.
(42) Emin Zeki, Umranu Bağdat, 50.
(43) Nahle Müdevver, A.g.e., 25.

Camcılık ve kaya billuru işlemeciliği, Fatimiler zamanında büyük gelişme göstermiş, bu sanat mükemmel bir seviyeye ulaşmıştı. Kahire ve Avrupa müzelerini süsleyen eşyalardan, bu husus açıkça anlaşılmaktadır. Bu gelişme, cami, mescid, saray, köşk ve medreselerin çok oluşuna ve bu eserlerin kandiller, cam levhalar, avizeler, şamdanlar ve benzeri eşya ile donatılmalarına bağlanır (44). Fatimilerde müreffeh hayat, onların köşkler ve parklar yaptırarak, bu sanat eserlerini tezyin ve süslemeye düşkünlükleri ve zenginlikleri de, bu ince sanat dallarının ilerlemesini sağlayan sebepler arasındadır.

Fustat, Feyyum, Eşmuneyn, Şeyh Ubade (Behensâ bölgesinde bugünkü Minye) ve İskenderiye cam endüstrisinde temayüz etmişlerdi (45). Bu merkezlerde imal edilen camlar, doğu ve batıda kalan bölgelere ihraç ediliyordu (46).

Fatımî sarayı hazineleri, işlemecilik ve süslemecilik bakımından insanı hayrette bırakacak başarıya ulaşan cam ve billur eşyalarla dolup taşıyordu (47).

Madeni parlaklığa sahip çömlek imalatı, çinicilik, camcılık ve billurculuk sanatları son derece geliştirilmişti. Koku ve baharat maddelerinin muhafazasında kullanılmak üzere her çeşit çiniden kaseler, tabaklar ve büyük testiler yapılıyordu (48). İranlı Seyyah Nasır Husrev'in verdiği bilgiler, bu sanatın ne derece geliştiğini göstermektedir. Ki, bu seyyah, tüccarların sattıkları eşyaları, gümüş kaplar yerine çiniden yapılmış kaplara koyduklarını görmüştür. O, aynı şekilde, Fustat çarşılarında öyle ince ve şeffaf çini kadehler ve tabaklara raslamıştır ki, son derece güzel olan bu eşyaları eliyle tutunca kadeh veya tabağın dış tarafında kalan parmaklarını net bir şekilde görmüştür. Bir başka seyyah Mukaddesî de, Kâbe'deki mozayiklerden bir kısmının üzerinde, Mısırlı sanatkârların imzasına rastlamış, ravakların dış duvarlarının Mısır ve Şamlı sanatkârlar tarafından getirilen mozayiklerle kaplanmış olduğunu müşahede etmiştir (49).

---

(44) Zeki Muhammed Hasan, Künûzu'l-Fatımiyyin, 181.
(45) Makrizi, Hıtat 1, 342.
(46) Nasır Husrev, Sefer Name, 154.
(47) Makrizi, A.g.e., 1, 434.
(48) Zeki Muhammed Hasan, a.g.e., 149.
(49) Ahsenu't-tekasim, 73.

Endülüslü müslüman astronomi alimi Abbas b. Firnas, atelyesinde billur imalatında yeni bir yol keşfetmiştir. Bu alim, uçuşla ilgili olarak, yaşadığı çağa göre oldukça önemli ve zamanının insanlarını dehşete düşüren ilmî bir deney de gerçekleştirmiştir. Kanatlı bir uçak yapmış, bu uçağın içinde havalanmış ve havada uçmayı başarmış, sonra düşmüş ve yaralanmadan ayağa kalkmıştır. Böylece o, daha ortaçağdan, uçmak fikrinin müjdecisi olmuştur.

Endülüs halkı, Abdurrahman el-Evsat zamanında (206-238/821-852), meşhur müzisyen ve şarkıcı Ziryab'a uyarak, son derece güzel görünen cam kadeh ve kaseleri, altın ve gümüş kaplara tercih etmişlerdir (50).

Sâbûr, Kûfe ve Faris'in güney kesimindeki Cûr şehri, menekşe, nergis, zambak ve diğer çiçeklerden elde edilen güzel koku üretiminde meşhur olmuşlardı. Özellikle Cûr şehri, önce geçtiği gibi (51), Çin, Hindistan, Yemen, Mısır, Mağrip ve Endülüs'e ihraç ettiği gülyağı ve gülsuyuyla şöhret kazanmıştı.

G. Dericilik Endüstrisi

Müslümanlar, deri işleme alanında da ilerlemişlerdi. Mısır'da bilhassa Fustat şehrinde imal edilen meşin minder ve diğer eşyalar, Şam bölgesine ihraç ediliyordu. Fustat'ta aynı şekilde içine para konulabilen enli meşin kemerler, deri çantalar, sırımlar ve yay kılıfları imal ediliyordu. Fustat'ta imal edilen bu yay kılıfları, yapım zarafeti açısından Dımeşk'te yapılanlardan mükemmeldi (52). Mısır halkı, altın ve gümüşle süslenmiş eyer yapımında çok meşhurdu. O kadar ki, bu kıymetli eyerlerin bir tanesinin fiyatı, 1.000 dinar ile 7.000 dinar arasında değişiyordu. Eyer yapımını, halis altın ve gümüşten gem, atların boyunlarına takmak için tasma ve gerdanlık imalatı takip etmişti. Fatimilerin bu sanata verdikleri ehemmiyet, eyerlere mahsus bir bütçe kurmak noktasına ulaşmıştı. Onlar bu teşkilata "Hızannetü's-sürûç" adını vermişlerdi (53).

---

(50) Makkarî, Nefhu't-tîb, II, 751 vd.
(51) Bkz. IV, 263.
(52) Makrizi, Hıtat, 1, 367.
(53) H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye, 590 vd.

Endülüs ise, kalkan, mızrak, deri kalkan, zırh gibi harp aletlerinin yapımında adını duyurmuştu (54).

Öte yandan Mağrip, meşin kuşak ve kemer imalatında meşhur olmuştu. Fas şehrinde son derece güzel ve sağlam olan meşin çanta ve kemerlerin satıldığı özel bir çarşı bulunuyordu (55). Başka bir çarşıda ise meşin su kova ve kırbaları imal ediliyordu. Bu iki çarşıdan sonra her çeşit kundura imalatının yapıldığı "Kunduracılar çarşısı" geliyordu. Bu çarşıda 150 ticarethane ve ayakkabı satılan diğer dükkânlar vardı. Bu dükkânların sayısı da 150 civarına ulaşıyordu. Orada sanatkârlar, askerler ve saray hizmetçilerinin giymesine izin verilmeyen lüks bir ayakkabı cinsi de satılırdı.

Mağripliler, İfrikiyye modeli meşin zırh yapımında ün yaptıkları gibi, özengi ve at eyeri imalatında da meşhur olmuşlardı. Meşin eyerleri, üst üste gelecek şekilde üç tabakalı olarak yapıyorlardı. Orta tabakası, güzellik açısından en mükemmel bölümü olur; bu tabaka çok zarif bir görünümde yapılırdı. Mağrib-i Aksa halkı, meşin döşek ve minder imalatında ilerlemişlerdi (56). Mağrib-i Aksa'da Lamta şehri, "Lamtiyye" adıyla bilinen meşin kalkanlarıyla (dereka) meşhurdu (57).

(54) Makkari, Nefhu't-tib, 1, 95.
(55) Leon L'Africain, A.g.e, 1, 193.
(56) Aynı eser, 1, 198.
(57) "Dereka" uzunluğu, 1,5-2 kadem arasında değişen oval şekilde bir kalkan türüdür. Genellikle su aygırı ve benzeri kalın derili hayvanların derisinden yapılır. Timsah derisinden de yapılmıştır. Bkz. Lane, Arabic-English Lexion; İbn Havkal, el-Mesalik ve'l-Memalik adlı eserinde Lamtalılar tarafından imal edilen bu kalkanların dünyada emsalsiz olduğunu zikretmiştir.

3. TİCARET

Daha önce geçtiği gibi, müslümanlar, ticaret yollarının ulaşıma daha müsait hale getirilmesi ve geliştirilmesi işine büyük önem vermişler, bu maksatla ticaret kervanlarının takip ettiği yollarda kuyular açtırıp kervansaraylar yaptırmışlar, sınırlarda işaret fenerleri inşa ettirmiş ve sahilleri korsan saldırılarından korumak için deniz filoları kurmuşlardı. Bu tedbirler, iç ve dış ticaretin gelişmesinde çok etkili olmuştu. Müslümanların ticaret kervanları, ülkeler arasında dolaşıyor, ticaret gemileri de denizleri geçiyor ve uzak ülkelere ulaşıyordu. Abbasi Hilafetinin başşehri Bağdat, dünya ticareti için zengin ve önemli bir pazar haline gelmişti. Öte yandan Dımeşk (Şam) şehri de, Anadolu veya Fırat nehri havzasından Arabistan ve Mısır'a gelen ticaret kervanları için önemli bir merkez olmuştu. Fırat ve Dicle nehirleriyle bu nehirlerden açılan kanallar, Abbasi ülkesinde ticaret için son derece önemli can damarları haline gelmişlerdi (58).

Ticaret eşyalarının mübadelesine dayanan ticaretin gelişmesinde ve muhtelif ülkeleri müşahedelerine dayanarak güzel bir şekilde anlatan seyyahlara ve kâşiflere zemin hazırlamada, Abbasi halifelerinin kara ve deniz yollarının tanzimine verdiği önemin büyük etkisi olmuştur.

Hicri üçüncü (miladi dokuzuncu) asırda Fars asıllı Ebu'l Kasım b Hurdazbih, "el-Mesalik ve'l-memalik" isimli eseriyle yolcular için bir rehber ortaya koydu. O, bu kitabında Übülle yakınında Dicle nehrinin Basra körfezine döküldüğü yerden başlayıp Hindistan ve Çin'e ulaşan deniz yolunu tavsif etmiştir. İbn Hurdazbih, müslüman tüccarlara ait ti-

---

(58) Heyd, 1, 28

caret gemilerinin Basra Körfezi sahili ve Hint Okyanusu sahiline paralel bir şekilde ilerleyerek Malabar'a kadar gittiklerini zikretmiştir.

Ticari hareket canlanmış, (günümüzde Pakistan'ın bir vilayeti olan) Sind'in Deybul ve Multan şehirlerinde ticari faaliyet çok gelişmişti. Hindistan ve Çin'e gidişlerinde bu merkezlere uğrayan tüccarlar, dönüşlerinde gemilerini bu bölgeden yüklüyorlardı [59]. Şimdi Pakistan'ın kuzey bölgesi olan Pencap'tan hareket eden ticaret kervanları, Afganistan platoları üzerinden ticaret eşyası taşırlardı. Müslüman tacir Çin'e gitmeye muvaffak olabiliyor, ipek satın almak için Tibet'e ve civarda yaşayan Türk kabilelerine uğruyordu [60]. Müslümanlar, Şanghay (Chang-Hai) şehrinin güneyinde yerleşmeye ve orada bir mahalle kurmaya muvaffak olmuşlardı. Burada, müslümanların kendi aralarında çıkan anlaşmazlıkları, islâm şeriatı hükümlerine uygun olarak çözecek ve onlara namazlarda imamlık yapacak müslüman kadılar bulunuyordu.

Müslüman tüccarlar, Hind-i Çin'i (Tayland), Çin ve Malaka (Malaya) yarımadası [61] ile ticari ilişkiler kurmuşlardı. Aynı şekilde günümüzde Endonezya olarak adlandırılan Doğu Hindistan adaları ve bilhassa bu adaların en büyüğü Cava adası da kapılarını müslüman tüccarlara açmıştı.

Hind Okyanusu, Asyalı tüccarların, bilhassa Hindistan'ın güney kesimlerine ve Seylan Adasına yolculuğu alışkanlık haline getirmiş Arap ticaret adamlarının kalabalık olarak göründüğü bir saha olmaya başlamıştı. Bu tüccarlar, ta Çin'e bile uluşıyorlardı. Arabistan'da İslâmiyetin doğuşu, Araplar için tarih sahnesinde güçlerini kabul ettirmek fırsatını doğurmuştu. Müslüman araplar miladi 7. asırdan 16. asra kadar tartışmasız Hind Okyanusunun yegane hakimleri olmuşlardır.

Asya ile Avrupa arasındaki ticari ilişkiler, bu arap tüccarların Kızıldeniz ve Basra körfezine taşıdıkları ticaret eşyasına dayanıyordu. Araplar, Avrupalıların kurduğu ticari kolonilerden çok önce, Uzak doğu'da birçok ticari bölge kurmuşlardı. Kalikut (Calicut), Malabar ve Malaka sahillerinde ticari istasyonlar kurmuşlar, Hindistan'ın doğusunda kalan

(59) Heyd, A.g.e. 1, 36; Arnold, ed-Da'vetü ile'l İslâm, 362
(60) Heyd, A.g.e., 1, 36.
(61) Malezya'nın bir vilayetidir.

Malezya, Filipinler ve Siyam'la ticari ilişkiler tesis etmişlerdi. Müslüman araplar, daha sonra burada yerleştiler. Nitekim Kanton'da büyük bir müslüman kolonisinin kurulmuş olduğu zikredilmiştir. Bu ticaret, sadece Arap ve Fars asıllı tüccarlara münhasır değildi; zira bu doğu ülkeleri halkı da ziyaret ve ticaret maksadıyla İslâm ülkelerine geliyordu. Hindistan gemileri, Doğu Afrika'ya ve Arabistan sahillerine ulaştıkları gibi, Malaka ve Cava ticaret gemileri de Madagaskar'a kadar gidiyorlardı. Aynı şekilde Çin gemileri, adı geçen ülkelere ticari seferler yapıyorlardı. Bunun delili, Afrika sahillerinde bol miktarda hicri ikinci (miladi sekizinci) asra ait ve büyük ihtimalle Arap veya Hindli tüccarların beraberlerinde getirmiş olduğu Çin parası bulunmuş olmasıdır. Bizzat Çinlilerin bu ülkelerle ticari ilişkilerde bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Çince eski kitaplar, Afrika kıtasının doğusu hakkında bilgiler vermektedir. Aynı şekilde 12. ve 13. asırlarda yazılmış bazı Çince kaynaklar Zengibar ve oranın pamuktan yapılmış yeşil abalar ve kırmızı renkli nalınlar giyen halkından bahsetmektedir.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Doğu Afrika, Ortaçağda Hind Okyanusu'nda gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde pay sahibi olmuştur. Bu bölgelere getirilen Hind ticaret malları, Asya üzerinden Avrupa'ya nakledilliyordu. Bu ticaret eşyalarının en önemlisi, harplerde veya diğer maksatlarla kullanılan fillerin çok olduğu bu bölgede oldukça bol bulunan fildişiydi. Diğer taraftan Rodezya'daki maden kaynaklarında altın bulunuyordu. Zengibar'dan da Arabistan'a kereste ihraç ediliyordu. Bu arada, sözkonusu ticarette birinci eşya sayılan köle ticaretini de unutmamamız gerekir.

Ne var ki, Arabistan'la Doğu Afrika arasında gerçekleştirilen bu ticari ilişkiler, ancak Arapların bu bölgelere gelip orada yerleşmesiyle kuvvetlenebilmiştir. Müslüman Arapların, Afrika kıtasının doğu sahillerini nüfuzu altına alan bir Arap imparatorluğu kurmaları ve güney Arabistanlı arapların bu bölgeye yerleşmeleri, ticari ilişkileri oldukça sağlamlaştırmıştır [62].

(62) Coolpand, East Africa, 15-21; bkz. H.İ. Hasan, İntişaru'l-İslâm Fi'l-Karatil'l-İfrikiyye (2. baskı), 27 vd.

Habeşistan'a ticaret için gidip gelen tüccarlar dışında, İslâm dinini bölge halkına tebliğ etmek için çalışan müslüman davetçiler de, bu ülkeye giderek, ülkenin doğu sınırlarında İslâm'ı yaymak teşebbüsünde bulunmuşlardı. Bu tebliğciler ve tüccarlar, Doğu Afrika'ya Yemen, Hadramut, Bahreyn, Zeyla, Berbera, Zengibar ve Madagaskar yollarıyla geliyorlardı. İslâm dini onlarla birlikte Habeşistan ve Somali'ye girmeye başladı. Böylece İslâm bu ülkelere sadece gaza ve fetihler yoluyla değil, aynı zamanda ticari ilişkiler yoluyla da girmişti. Bu ülkelere gelen müslüman tüccarlar, bölge halkından çoğunun İslâm dinine girmesini sağlamışlardır. Afrika'nın doğu sahillerinde yayılmaya başlayan İslâm dini, buradan Yeni Zelanda'ya müteakiben daha batıya, Kenya, Uganda, Tanzanya ve Afrika kıtasının güney sahillerine girmiştir (63).

Afrika kıtasıyla olan ticari ilişkileri de yaygınlaştıran İslâm'ın Afrika'da yayılma yollarını aşağıdaki şekilde maddelendirmek mümkündür:

1— Kuzey Afrika Yolu: Mısır, Berka, Trablus, Tunus, Mağrib-i Evsat ve Sus-ı Aksa hattını takiben Senegal nehri havzasına ulaşır. İslâm denizciliğinin gelişmesinden sonra, bir de deniz yolu ulaşımı sağlanmıştır ki, bu yol Şam bölgesi sınırları ve Mısır'dan başlayarak Mağrib-i Aksa'ya ulaşır.

2— Sahra Yolu: Mısır vahalarından başlayan bu yol, Mağrib'in güneyinden geçerek Batı Afrika'ya ulaşır.

3— Kervancılar Yolu: Mağrib-i Aksa'dan Kuzey Sudan'a özellikle Tunus'un güneyinden Çad gölünün batısında kalan Bornu'ya, Cezayir'in güneyinden Nijerya'nın kuzey kesimine, Merakeş'in güneyinden Senegal nehri deltasına ve Nijerya körfezine uzanır.

4— Dördüncü yol, Büyük Sahra'nın doğusu ve Nil vadisinden Nube ve Kuzey Sudan'a ulaşır.

5— Beşinci yol ise, Arabistan Yarımadasının güneyinden Afrika'nın doğu sahillerine ulaşır (64).

---

(63) Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm 381-387.
(64) H. İbrahim Hasan, İntişaru'l-İslâm fi'l-Kârati'l-İfrikiyye, 96.

Uçsuz bucaksız okyanuslar ve denizlerde seyreden gemilerin yönünü tayin etmekte kullanılan pusulanın icadı, şüphesiz ki, ticari ilişkilerin çerçevesinin genişlemesinde ve kaşiflerle seyyahlar için zemin hazırlanmasında son derece etkili olmuştur. Avrupalıların hicri altıncı (m. onikinci) asırdan önce, (yani 1492 yılında Amerika'yı keşfeden Kristof Kolomb'un yaşadığı asırdan yaklaşık 5 asır önce) tanımadıkları bu aletin (pusulanın) icadı şerefi, Çine'e aittir. Hicri yedinci asrın sonlarında (milâdi 13. asır) vefat etmiş olan Merakeşli tarihçi İbn İzari, pusulanın icadının miladi onbirinci asırda gerçekleştirilmiş olduğunu kabul etmiştir (65). Bir görüşe göre ise pusula 12. asırda keşfedilmiştir.

Tekerlekli araba, posta güvercini ve devenin kullanılması gibi İslâm medeniyetinin gelişmesinde büyük rolü olan ulaşım vasıtalarının icadı şerefi de aynı şekilde Doğu'ya aittir. Kuzey Afrika'da devenin kullanılması, İslâm devletine bağlı birbirinden uzak ülkeler arasında birliğin sağlanması, bir taraftan Asya-Afrika, diğer taraftan Mağrib-i Aksa ile Senegal havzası ve Nijerya'da kurulmuş müslüman emirlikler arasında kültürel ve iktisadi ilişkilerin geliştirilmesini sağlayan en önemli amillerden biri olmuştur. Yine tarihin tesbit ettiğine göre, Murabıtlar devletinin kurucusu Yusuf b. Taşfin, 479/1086 yılında Endülüs'te hıristiyanlara karşı kazanmış olduğu meşhur Zellaka savaşında develer kullanmıştır. Garplı tarihçilerin çoğuna göre, onun bu davranışı savaşı kazanmasının en önemli sebeplerinden biridir. Zira hıristiyan süvarilerinin binmiş olduğu atlar, savaş anında daha önce görmedikleri develerden ürkmüşler ve kaçmışlardır. Atlarının develeri görmemiş ve seslerini duymamış olmaları yanında, Endülüs halkı da önceden deveyi hiç görmemiş ve tanımamışlardı.

Arabistan yarımadası tek hörgüçlü develeri, Maveraünnehir'de Belh şehri de "el-Behati" olarak adlandırılan çift hörgüçlü develeriyle meşhur olmuştu. Sonradan Avrupa'da çok kullanılan atlar ise, Abbasi devletinin başşehri Bağdat'a Arabistan'dan bilhassa Basra körfezi sahili Hasa (veya Ahsa) dan getiriliyordu. Araplar, mandayı asli vatanı Hindistan'dan Emeviler zamanında getirmişler, Irak bölgesinde manda yetiştirmişlerdi (66).

(65) el-Muğrib fi ahbari'l-Mağrib, (Dozi neşri, Leyden, 1848-1851)
(66) Mez. A.g.e. II, 281-294

A. Ticaret Yolları

Abbasi halifelerinin, Abbasilerin ikinci döneminde dünya ticaretinde birinci sırayı alan ticarete verdikleri önem hakkında özet bilgi vermiştik. Burada Şark-Garp arasında işleyen en önemli ticaret yolları hakkında bilgi vermemiz yerinde olacaktır:

1 — Mısır üzerinden Batı-Doğu arasında ulaşım sağlayan yol: Fransa'nın Provence eyaletinden başlayan bu yol, Yahudi tüccarlar tarafından kullanılıyordu. Müslümlanlar, o dönemde bu yolu kullanan yahudi tüccarlara "deniz tüccarları" veya "Ron" nehrine nisbetle " Razaniye yahudileri" diyorlardı. Bu yahudiler, Arapça, Farsça, Yunanca, Fransızca ve Sicilya dillerini biliyorlardı. Onlar, Avrupa'dan erkek ve kadın köleler, ipek kumaşlar ve hayvan derisi ve kürk yüklüyorlardı. Ticari seferlerine Provence'den başlayan yahudi denizciler, gemilerini o dönemin en önemli ticari limanlarından olan Ferema'da demirlerlerdi. Daha sonra da bu ticaret mallarını develer üzerinde Kulzüm'e veya İskenderiye'ye taşırlardı (67). İskenderiye o dönemde dünya ticaretinin kavşak noktalarından biriydi. Ticaret eşyaları oradan Nil yoluyla o dönemde Mısır'ın en büyük ticari merkezi olan Fustat'a veya Fatimilerin daha sonra da Eyyubilerin başşehri Kahire'ye taşınırdı.

Heyd, "Ortaçağ'da Akdeniz Havzasında Ticaret Tarihi" adlı kitabında, İbn Hurdazbih'ten naklen, ticaret mallarının Fustat'tan Kulzüm'e oradan Kızıldeniz yoluyla, Mekke-i Mükerreme'nin limanı mesabesinde olan Cidde gibi önemli limanlara uğranılarak Hindistan, ve Çin'e taşındığını zikretmiştir. Bu seyahatleri gerçekleşiren ticaret adamları, dönüşlerinde, misk, ud ağacı ve kafur gibi Doğu'ya has ticaret malları yüklüyorlardı (68). Kulzüm'e geldiklerinde Ferama veya İskenderiye cihetine yönelirler, bu limanlardan Provence'a hareket ederlerdi. Zaman zaman bazıları da İstanbul'a giderlerdi.

2 — Antakya üzerinden Avrupa-Doğu yolu: Bu yol da önceki gibi Razaniye yahudileri denilen yahudi tüccarlar tarafından kullanılırdı. Pro-

---

(67) İbn Hurdazbih, A.g.e., 154
(68) Cilt 1, s. 41.

vence'den denize açılan bu tüccarlar, Antakya'ya giderler, taşıdıkları ticaret eşyalarını oradan kara yoluyla hayvanlar üzerinde Fırat'a daha sonra da bu nehir ve kolları yoluyla Bağdat'a götürürlerdi. Oradan Dicle üzerinden Basra körfezindeki Übüllüye, Übülle'den Umman, Hindistan ve Çin'e nakledelerdi.

3 — Hazar denizi üzerinden Kuzey Rusya-Doğu yolu: Kuzey Rusya'dan başlayan bu yol, Hazar denizi aracılığıyla, Horasan'ın merkezi Merv, Belh, Maveraünnehir'deki Buhara ve Semerkant şehirlerine uğrar, oradan Çin'e ulaşırdı. Bu yolu takiben Doğu'ya giden Rus tüccarlar, tilki ve tavşan derileri, kılıç, mum ve bal yüklerlerdi. Müslümanlar, hıristiyan olmaları hasebiyle bu tüccarlardan cizye vergisi alıyorlardı.

Hicri dördüncü asrın ilk yıllarında (miladi onuncu asır) Volga havzası halkının İslâmiyeti kabul etmesi, bu yolun ticari ehemmiyetini arttırmıştır.

Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerini de unutmamamız gerekir. Sultan Mahmud'un Hindistan'a 13 sefer yaptığı ve bu ülkenin bütün kesimlerinde İslâmı yaydığı zikredilir. Bu seferlerin ticaretin yaygınlaşması ve gelişmesinde büyük etkisi olmuştur. Kuzey Avrupa'da bulunan müslümanlara ait paraların çoğu, hicri dördüncü asra aittir. Bu dönemlerden itibaren Rusya, Kuzey Avrupa-Şark İslâm dünyası arasında önemli bir ticaret yolu haline gelmiştir.

4 — Avrupa-Doğu Karayolu: Endülüs'ten başlayan bu yol, Cebel-i Tarık boğazı üzerinden Tanca'ya bağlanıyor, Sebte üzerinden Mağrib-i Aksa'yı Tlemsen, Vehran, Kayravan ve Mehdiyye şehirlerine uğrayarak Mağrib-i Evsat'ı, Trablus ve Berka şehirleri üzerinden Mağrib-i Edna'yı geçerek Mısır'a varıyordu. Mısır'dan Şam bölgesi istikametinde devam ederek Remle ve Dımeşk'e uğruyor, oradan Irak'a yönelerek Kûfe, Bağdat ve Basra'ya varıyordu. Oradan Faris'e varılıp Ahvaz'a, müteakiben Kirman üzerinden Hindistan ve Çin'e gidiliyordu [69].

Ticaret yolları, posta yollarını takip ediyordu. Fatımî devlet adamları, merkezler arasında ticaret eşyası taşıyan ticaret kervanlarının takip

(69) İbn Hurdazbih, A.g.e., 154 vd.

ettiği kara ulaşım yollarının tanzimine büyük önem vermişlerdi. Nitekim batıda Mağrip, doğuda Irak ve Şam bölgesine ulaşan bir kervan yolu mevcuttu.

B. Önemli Ticaret Merkezleri

Akdeniz kıyısında yer alan Antakya şehri zamanın en meşhur ticaret merkezlerindendi. Abbasi halifesi Mu'tasım tarafından tahkim edilmiş bu şehir, Şam bölgesi ticari hayatının en önemli kavşak noktalarından biriydi [70]. Antakya adeta doğu ile batı arasında köprü vazifesi görüyordu. (Mısır diyarının anahtarı durumunda olan) Ferama ile [71] İskenderiye de doğu-batı ticareti için önemli ticari merkezleri haline gelmişlerdi. Avrupa'dan getirilmiş olan ticaret eşyası, Kızıldeniz'e; doğudan getirilen mallar da Avrupa'ya bu iki şehir üzerinden nakledilliyordu. İskenderiye, zamanımızda olduğu gibi, Akdeniz'in en önemli liman şehirlerinden biriydi. Şark ve Garb'ın ürünlerini yükleyen ticaret gemileri bu limana uğrarlardı. Mermer ocakları, keçi boynuzu, zeytin ve bademiyle meşhur olan İskenderiye, zeytinyağı ve sabun üretiminin en önemli merkezleri arasında yer alıyordu. İskenderiye limanından ayrılan gemiler, ilk olarak Doğu'dan ve Batı'dan getirilmiş ticaret malları için zengin bir pazar olan Berka limanında demirlerlerdi. Berka'dan sonra, Trablus, Mehdiyye, Vehran, Melile, Tanca ve Septe limanları gibi büyük ticari limanlar sıralanıyordu.

Fatimiler zamanında Mısır'ın ticari merkezi olan Fustat, Mukaddesi'nin tanıtımına göre, "Bağdat'ın ehemmiyetini yoketmişti. İslâm'ın övünç kaynağıydı ve bütün insanlığa hitap eden bir pazar durumundaydı. Bağdat'tan çok daha güzeldi. Batı'nın hazinesi, Doğu'nun uğrak noktası olan bu şehir, Nişapur ve Basra'dan çok daha güzel, Dımeşk'ten daha büyüktü. İyi kişilerin kaynağı Fustat'ın kışı güzel, havası insan sağlığına çok müsaitti." [72]. Fustat'ın cadde ve sokakları son derece intizamlı ve temizdi. Bu caddeler üzerinde sıra sıra hanlar ve çeşitli mallar satan

(70) Heyd, A.g.e. I, 43 vd.

(71) Ferama, balıkçılıkla meşhur olmuştu. (Mukaddesi, Ahsenü't-tekasım, 195)

(72) Ahsenü't-tekasim, 195 vd.

muntazam dükkanlar yer alıyordu. Şam bölgesi, Musul, Irak vediğer müslüman şark ülkelerinden oraya ticaret eşyası taşınırdı.

Said bölgesinin merkezi durumunda olan Asvan şehri de, Fatimiler zamanında Mısır ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. Bu şehir, hâlâ Nube ve Sudan ticareti için verimli bir pazar durumundadır.

Dimyat şehri, Mısır ticari hayatı bakımından Fustat'ın peşinden geliyordu. Bu şehir Mısır'ın doğu sahilinde yer alan üç sınır şehrinden biriydi. Bu şehirlerin diğer ikisi ise Tinnis ve Ferama'dır. Ticaret ve endüstri alanında temayüz eden Dimyat, Fatimiler devrinde tekstil endüstrisi için önemli bir merkez haline gelmişti. Bu şehirde kurulmuş olan tersanede ticaret ve savaş gemileri de yapılıyordu. Dimyat, haçlılarla müslümanlar arasında yapılan meşhur haçlı seferleri esnasında bariz bir rol oynadı.

Ortaçağların önemli ticari merkezlerinden bir diğeri de Kızıldeniz sahilindeki Ayzab şehridir. Diğer limanlarla rekabet eden bu şehir, Kızıldeniz ticaretinde önemli rol oynamıştır. Fatimilerle, o dönemde Bağdat Abbasi Hilafetini nüfuzları altına almış olan Selçuklular arasında çıkan anlaşmazlığın şiddetlenmesi sebebiyle Fatimi ticaret yolunun güneye çevrilmesi neticesinde, hicri beşinci ve altıncı asırlarda Ayzab şehri daha da önem kazanmış ve ticari hayat büyük gelişme göstermiştir. Haçlıların 510/1116 yılında Akabe körfezindeki Eyle şehrini istila etmeleri de bu gelişmeyi müsbet yönde etkilemişti. İbn Cübeyr, Ayzab halkının sahip oldukları gemileri sayesinde büyük servetler biriktirdiklerini zikreder [73]. Ticaretle uğraşan Ayzablılar, hacıları taşıyorlar, her yıl Haziran ve Temmuz aylarında inci avcılığıyla meşgul oluyorlardı.

Ticaret kervanları ve hacı kafileleri, Ayzab'a iki ayrı yoldan geliyorlardı. Bu yollardan birincisi, adını Nil sahilindeki "Dûn" köyünden alan "Dûn yolu" ve "Abdeyn yolu" olmak üzere iki kola ayrılıyordu. İkinci yol, Asvan şehrinden geliyor, yaz mevsimlerinde, suyun az olması ve sıcakların şiddetine rağmen, kısalığı sebebiyle birinci yola tercih ediliyordu. Kafileler, bu ikinci yolu 15 günde katediyorlardı. Bu yıl, sık dağlık arazilerden geçmemesi bakımından da birincisinden ayrılıyordu. Birinci yol üzerinde çok dağlar vardı. Bütün bunlara, Asvan şehrinin Nube ile

(73) Ruhe, 35-42; H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 602 vd.

olan ticari ilişkilerde önemli bir sınır şehri olduğu hususunu ilave etmek gerekir. Dolayısıyla yolcular, Asvan yolunu, Kus yoluna tercih ediyorlardı.

Ayzab'dan ayrılan hacı adaylarını taşıyan gemiler doğu istikametinde giderek Hicaz'ın liman şehri Cidde'ye, ticaret malı taşıyanlar ise güney istikametinde Hindistan ve Çin sahillerine yapacakları yolculuklarına başladıkları Yemen ve Aden'e giderlerdi. Bu ticaret gemileri doğunun ticaret mallarıyla yüklü olarak Ayzab'a dönerlerdi. Bu mallar, oradan Mısır sahiline nakledilirdi. Bunun içindir ki, Ayzab şehri, dünyanın en büyük limanlarından biri olmuştu. Zira, Hindistan ve Yemen gemileri, yüklerini orada boşaltıyorlar, hacılar gidiş ve dönüşlerinde oraya uğruyorlardı.

Şüphesiz ki, yukarıda belirtildiği şekilde ticaret yolunun güneye çevrilmiş olması, Ayzab şehrinin iktisadi durumunun gelişmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Zira bu değişiklik, arkasında bu şehire getirilen ticaret eşya ve mallarından alınan gümrük vergisini veya bu mallardan bir kısmına mahalli tüketim için el konulması uygulamasını getirmişti. Diğer taraftan halktan pek çoğu, ticaret mallarının yüklenmesi ve boşaltılması işlerinde çalıştılar. Bu durum, Ayzablıların maddi hayat seviyesini yükseltti, maddi refah getirdi ve aralarında asayişin sağlanmasına yardımcı oldu.

Mağrip ve Mısır hacıları, hicri 460-660 yılları arasında 200 sene boyunca hac farizasını eda etmek için Mekke'ye gidiş ve dönüşlerinde Ayzab üzerinden geçmeye devam etmişlerdir. Bu süre boyunca Ayzab, hac yolu olarak kalmıştır. Fatimi halifesi Mustansır zamanında vukua gelen şiddetli kıtlık yıllarında kara yoluyla hac kesildi. Bu durum Memluk sultanı Baybars'ın Kabe için bir örtü dokutup ve bir anahtar yaptırarak 666/1267-1268 yılında hac kafilesini karayoluyla göndermesine kadar sürdü [74].

Mısır, Fatimiler zamanında (348-567/969-1171), Doğu ülkeleri, ve Avrupa ülkelerinin pek çoğuyla ticari ilişkilere girişmişti. Nitekim İtalya'nın Amalfi şehri tüccarları, Mısır ve Şam'dan ipekli kumaş ithal ediyorlar, köşklerini mozaikle tezyin için Mısır'dan yetenekli sanatkârlar

(74) H. İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 596 vd.

getiriyorlardı. İskenderiye şehrinde bu şehir halkı için çok sayıda han olduğu gibi, Antakya'da da onlara mahsus bir mahalle mevcuttu[75]. Cenova gemileri Mısır ve Şam limanlarına uğruyor ve hac için Kudüs'e gidecek hıristiyan hacı adaylarını Yafa'ya taşıyorlardı. Cenovalı tüccarlar, biber, karanfil ve diğer baharat cinsleri, koyun, keçi ve ticareti Fatimi tekelinde bulunan Natron madeni satın almak için Mısır pazarlarına gidiyorlardı. İskenderiye'de Cenovalılara ait bir koloni de bulunuyordu. Venedik hükümeti, Mısır Fatimi devletiyle geniş çerçeveli ticari ilişkiler kurmuştu. Venedik gemileri, Asya ürünlerini Avrupa'ya taşıyorlardı [76].

Bizans devleti, Mısır'la ilişkilerinin kötü olmasına rağmen, Tinnis ve Dimyat'taki atelyelerde üretilen seçkin Mısır tekstil ürünlerine muhtaçtı. İmparatorlar, saraylarını süslemek için bu ürünlere yöneliyorlardı. Mısır tekstil ürünleri, Mısırlı tüccarların Rusya'dan ithal edilen kürkler satın aldıkları Kostantiniyye (İstanbul) pazarlarında önemli bir yer işgal ediyordu. Fustat'ta Rum tüccarlarının ikamet ettiği bir mahalle mevcuttu [77].

Fatimiler zamanında Mısır'la Sicilya arasında ticari ilişkiler çok sağlamdı. Mısır'dan İtalya ve Fransa'nın güney sahillerine doğru yola çıkan ticaret gemilerinin çoğu, yükledikleri Mısır tekstil ürünlerini satmak ve karşılığında Sicilya buğdayı, meyvesi ve madeni almak için Sicilya limanlarına uğruyorlardı [78].

Fatimilerin Mağrip'le olan ilişkileri, Hilafet merkezlerini Mısır'a nakletmelerinden sonra da devam etti. Nitekim Mağrip gemileri, önce geçtiği gibi, Mağripli hacıları taşımak veya Habeşistan, Hindistan ve Arabistan ürünlerinden satın almak için Mısır limanlarına gidip-geliyorlardı. Bekrî, Mısır gemilerinin zeytinyağı ve çeşitli meyveler cinsinden Mağrip ürünü taşıdıklarını Ubeydullah el-Mehdî'nin İfrikiyye'de kurdurduğu Mehdiyye şehrine geldiklerini ve yollarına devam ederek Mağrib-i Aksa'ya kadar gittiklerini ve ticaret mallarını yüklemiş olarak İskenderiye'ye döndüklerini zikretmiştir [79].

Müslümanların denizcilikte ilerlemeleri neticesinde, Doğu İslâm dün-

(75) Heyd, I, 104-106.
(76) Aynı eser, I, 107-129
(77) Aynı eser, I, 58
(78) Makrizi, Hıtat, I, 96
(79) Bekri, el-Muğrip, 5, 30, 47, 49, 82.

yası Endülüs'le ilişki kurmaya başlamıştı. Bu durum Endülüs'le diğer İslâm ülkeleri arasında ticari ilişkilerin kurulmasına yardımcı oldu. İşbiliyye, Malaga, Daniye ve Meriyye limanlarından demir alan ticaret filoları, Endülüs hasılatını ve Endülüs ve Mağrip'te üretilen endüstriyel ürünleri, Akdeniz'in bütün limanlarına taşıyorlardı. İhraç edilen bu endüstriyel ürünler arasında misal olarak, Besta seccadeleri, Saragosta kürkleri, Malaga'nın tezhibli çini kapları, Kurtuba'nın nakışlı mücevherleri ve derileri, Tuleytula silahları ve Malaga'nın kalın kağıtları zikredilmiştir. Seyyah Nasır Husrev, Fustat çarşılarında Mağrip'ten getirtilmiş bir taş billur parçası görmüştür (80).

Endülüs üzerinde kuvvetli etkiler yapmış olan Endülüs-Mısır ticari ilişkileri, sürekli olmuştur. Bu ticari ilişkilerin mevcudiyetini açık bir şekilde ortaya çıkaran bir kitabe de bunu göstermektedir. Şöyle ki: Endülüs'ün Meriyye limanında hicri 519 (M. 1125) yılında ölen İskenderiyeli bir tüccarın ismi, adı geçen şehirdeki kabirlerden birinin üzerine nakşedilmiş olarak bulunmuştur. Bu mezar kitabesi, bu tüccarın, Meriyye'de dünyaca tanınmış kıymetli kumaşların üretildiği yıllarda ticari seferi esnasında öldüğünü göstermektedir. Bu dönemde Müslüman Endülüs, Mağrip'te kurulmuş Murabıtların hakimiyeti altında bulunuyordu.

Bekri, Berka'nın Mısır'a günümüzde olduğu gibi kurbanlık hayvanlar, yün, bal ve katran ihraç ettiğini kaydetmiştir (81). Ticaret kervanları, Sudan, Gana, Senegal ve Nijer nehri havzasının ürünlerini Mısır vahalarına taşıyorlar, geriye dönüşlerinde buralarda üretilen bazı ticaret malları yüklüyorlardı.

Mağrip, Büyük Sahra'nın güneyinde Mağrip ile Sudan arasında yer alan bölge halkı ile geniş çerçeveli ticari ilişkilere sahipti. Nitekim Şerif İdrisi, Gana hükümdarlığı hakkında bilgi verirken şöyle demiştir: "Mellal şehri ile büyük Gana şehri arası yaklaşık 12 konaklık bir mesafedir. Bu arazi su bulunmayan kumluk ve çöllük bir arazidir. Gana Şehri, Nijer nehrinin iki yakasında kurulmuş iki semtten meydana gelir. Bu şehir, Sudan'ın alan bakımından en büyük, nüfus bakımından en kalabalık, ticari açıdan da en zengin ve geniş şehridir. Civarındaki bütün bölgelerin

(80) Sefer Nameh, 149.
(81) el-Muğrib, 5.

ve Mağrib-i Aksa'nın diğer ülkelerinin zengin ticaret adamları oraya yönelir. Gana halkı, müslümandır. Şehrin hükümdarı anlatıldığına göre, Hz. Ali neslinden Salih b. Abdullah (b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talip)'tir. O, hutbeyi kendisinin adına okur; ancak Abbasi halifesinin hakimiyetini tanımaktadır. Nil'in sahilinde (Nijer nehrini kasdediyor), son derece güzel yapılmış bir sarayı vardır. Bu saraydaki yapılar, çeşitli nakışlar ve cam güneşliklerle tezyin edilmiştir. Bu saray, hicretin 510. yılında inşa edilmiştir."[82].

İdrisi, Gana şehrinin doğusunda Nijer nehri üzerinde bir ada bulunduğunu, nehrin taşma mevsiminde sular altında kalan ve diğer mevsimlerde sular tarafından çevrelenen bu adanın uzunluğunun 300, genişliğinin ise 100 mil olduğunu zikretmiştir. İdrisî, bu nehre "Nil" adını vermiştir. Muhtemelen o, Nijer nehrinin Nil'in uzantısı olduğunu zannetmiştir. Ağustos ayında taşma mevsiminin sona ermesi ve nehrin sularının azalmasından sonra, yöre halkı altın madeni araştırmak üzere söz konusu adaya koşarlar. Onlardan herbiri buradaki aramasında Allahu Teâlâ kendisine ne kadar nasip ettiyse az veya çok bir miktar altın bulurdu. Nijer nehrinin suları yükselince, halk topladıkları altının alışverişini yapar, altının ekserisini Arkalan ve Mağrib-i Aksa'lılar alırlardı. Onlar bu altın külçelerini ülkedeki darphanelere götürürler, oralarda dinar olarak basarlar, ticari işlerinde bu paraları kullanırlardı. Her sene aynı şekilde tekrar edilirdi [83].

Tarihçi Selâvî, "el-Makamatü'l-Haririyye" isimli esere şerh yazmış olan Ebu'l-Abbas Ahmet Şerişi'den naklen, Mağribli tüccarların Midraroğullarının merkezi Sicilmase'de toplandıktan sonra, kervanlarının başında Gana'ya doğru hareket ettiklerini, gidişte 3 ayda oraya ulaştıklarını ve 1,5 ayda döndüklerini bildirmiş, götürdükleri eşya ve malları altın külçe karşılığında sattıklarını kaydetmiştir. Şerişi, bize Mağripli bir tüccarın Gana'ya 30 yük eşya götürdüğü zaman, oradan 3 veya biri binmesi biri de su için olmak üzere 2 yükle döndüğünü de anlatıyor. Bu tacirin çöl geçmesi sebebiyledir. Tüccarlar söz konusu çölü, develerinin sırtında taşıdıkları suyun dışında başka su görmeksizin 16 günde geçiyorlardı. Şerişî, yukarıda anlattıklarına ilave olarak 30 deve yükü eşya kar-

(82) el-Mağrib ve Arzu's-Sudan, 6.
(83) Aynı eser, 8.

şılığında Gana'da ancak bir yem torbasını dahi doldurmayan altın külçe alınabildiğini belirtmiştir (84). Bu haber, İdrisi'nin bu asırda altın üretimine ve kullanılmasına dair olan kanaatını te'yid etmektedir (85).

Gana şehrinin büyüklüğü, halkının ticaretle ve mevkiinin Büyük Sahra'nın kenar bölgesinde bulunmasına bağlıdır. Orada oturan beyaz tüccarlar, Sûdan'ın köle ve altın ticaretini tekelleri altında tutuyorlardı. Bu köle ve altınları, Mağrib-i Aksa'lı ticaret kervanlarının getirmiş olduğu yemek tuzu, bakır ve kurutulmuş meyve gibi ticaret mallarıyla mübadele ediyorlardı. Gana ülkesinin hudutları dışında kalan Wangara bölgesinde altın madeni bulunuyordu. Mandingo toplumu, bu bölgelerden çıkardıkları altınları, Gana'dan getirilen tuz ve diğer mallarla mübadele ediyorlardı. Bu mübadele "et-tebadülü's-samit = dilsiz, konuşmaksızın değişim" yoluyla gerçekleştiriliyordu. Bu usulün şekli şöyleydi: Tuz ve diğer malları getiren Ganalı tüccarlar, mallarını bir nehir kıyısına bırakıyorlar, sonra da görünmeyecekleri bir yerde gizleniyorlardı. Bu sırada Mandingolar malların konulduğu yere geliyorlar, bu eşyaların karşılığı olarak oraya bir miktar altın külçe bıraktıktan sonra oradan uzaklaşıyorlardı. Bunun üzerine Ganalı tüccarlar gizlendikleri yerden çıkarak, mallarının ve altınların bırakıldığı yere geliyorlar, Mandingolar tarafından konulmuş altının miktarını yeterli bulurlarsa onları alıyorlar ve pazarlık bitiyordu. Altını az buldukları takdirde ise yeniden gizleniyorlar ve altının istedikleri miktara çıkarılmasına kadar bu işleme devam ediliyordu. Mal mübadelesinde bu usul, Ortaçağlarda Afrika'da çok yaygındı.

Altın ticareti, Ortaçağ iktisadi hayatında önemli bir rol oynuyordu. Mağrib'e ve Batı Avrupa'ya altın ihraç ediliyordu (86).

Milâdi yedinci asrın ortalarında Berberi Lâmta kabilesinin bazı kolları, Nijer nehrinin sol tarafında "Dendi" şehri civarında yerleşmiş olan(87) Songhoy krallığı topraklarında siyasi nüfuzu ele geçirdiler ve bu ülkeyi 1323 yılına kadar idare edecek "Diya" hanedanını kurdular. Ken-

(84) el-İstiksâ, V, 99 vd.

(85) Bkz. H.İ. Hasan, İntişaru'l-İslâm, fi'l-Karati'l-İfrikiyye, 74 vd.

(86) Aynı eser, s. 98.

(87) Bu hanedanın doğuşu hakkında geniş bilgi için bkz. Saidî, Tarihu's-Sudan (Paris baskısı) s. 33 vdd.: Arnold, ed-Davetü ile'l-İslâm, 269

dilerine başkent olarak Kukıya'yı seçtiler [88].

Bu ülkenin, Gana, Tunus, Berka ve Mısır ile ticari ilişkileri, kervan yolları için önemli bir merkez sayılan Tad-Mekke (yani yeni Mekke) yoluyla devam etmiş ve gittikçe gelişmiştir. Bu ticari ilişkiler, her ne kadar vatandaşlarının çoğu putperestlikte kalmaya devam etmişlerse de, bu ülke krallarının milâdi onbirinci asırda Kuzey Afrika yoluyla İslâma dönmesinde son derece etkili olmuştur.

Bu dönemde bu ülkenin merkezi, başlıca kervan yollarının yakınına Nijer nehrinin kavis çizdiği yerdeki Cuva şehrine nakledildi. Daha sonra bu şehir, Batı Sudan'ın en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Bu yönüyle, Nijer nehrinin yukarı kısımlarında yer alan bölgeye nisbetle Gana şehrine benzer [89].

C. Çarşılar ve Pazarlar

Müslümanlar, gelirlerinin önemli bölümünü ticaretten karşılayan önemli ticaret merkezlerinde, belirli vakitlerde ticari panayırlar kurmayı adet haline getirmişlerdi. Sattıkları malların cinsine göre her grup tüccar, bu pazarlarda bir bölümde sergilerini açarlar, akşam olmadan evlerine dönmezlerdi.

Şehir pazarlarına gelince, haftanın belirli günlerinde kurulurdu. Mısır, Suriye, Ürdün, Filistin ve Mağrip şehirlerindeki dükkanlar caddelerin iki tarafında yer alırdı. Yabancı tüccarlar için büyük çarşılara benzer hanlar tahsis edilmişti. Yabancı tüccarlar, —İbnu'l-Fakih'in zikrettiği gibi— [90] ticaret eşyalarını bu hanların alt katlarına koyarlar, üst katlarını da otel olarak kullanırlardı. Onlar kapılarını Rum malı kilitlerle kitlerlerdi. Bu çarşı veya depolara "Fenadık" ya da "Kayasir" adı verilirdi.

Bunun yanında, Basra şehrindeki "Daru'l-bittih" gibi her çeşit mey-

---

(88) Bu şehrin mevkii, kesin olarak bilinemiyor, bununla birlikte Nijerya'nın kuzey sınırlarında yer aldığını söylemek mümkündür.

(89) H.İ. Hasan, İntişaru'l-İslâm, 66 vd.

(90) Kitabu'l-buldan, 51.

venin getirildiği bazı hanlar veya büyük depolar bulunüyordu (91). Doğu İslâm dünyasında, bu hanlar toplu bir şekilde, aynı mevkide sıralar halinde inşa edilirdi.

Kuzey Afrika, uzun süre İmparatorlarına "Kayser" ünvanı verilen Roma hakimiyeti altında kalmıştı. Bu dönemde bölgedeki her şehirde, imparatora (Kayser'e) nisbetle isimlendirilerek "Kaysâriyye" adı verilen büyük bir pazar bulunuyordu. Afrikalı tarihçiler, bu çarşıların kurulma sebebini şöyle izah etmişlerdir: Şehirlerde, Romalı idareciler için dükkanlar ve hanlar bulunuyordu. Onlar, şehir halkından aynî vergi olarak aldıkları mahsulatı ve ticaret eşyalarını bu dükkanlarda toplarlar, sonra bu eşyaları orada satışa arzederlerdi. Bu depolar ve hanlar, halk tarafından sık sık soyuluyordu. Bu soygunlar sebebiyle Roma imparatorları, her şehirde tüccarların bir arada toplanacağı ve içinde mallarını koruyacakları, vergi toplamakla mükellef memurlarının topladıkları eşya ve malları biriktirecekleri küçük bir semt kurmayı düşündüler. Dolayısıyla bu pazarları kurdular. Şehir halkından korunacak malı olan kimseler de, özel mallarını İmparatorluğa ait mallarla birlikte muhafaza etmeye mecbur oldular. Böylece soyulmaktan kurtuldular (92).

Fatimi devleti, ithal ve ihraç mallarına konulan gümrük vergisinden büyük meblağlar topluyordu. Herhangi bir ticaret gemisi limana demir attığı zaman, İbn Cübeyr'in "ümena" olarak isimlendirdiği, görevleri gemilerde getirilen malı belirlemek ve sayımını yapmak olan devlet memurları hemen bu gemiye çıkarlardı. Bu kontrolden sonra da tüccarlar, teftiş yerine götürülürlerdi (93). Bu tedbir, gümrüğe tabi eşya ve malların kaçırılmasına yani kaçakçılığa mani olmak için konulmuştu. Ticaret kervanlarına gelince, hududa geldikleri anda bu gümrük görevlileri tarafından karşılanırlardı. Bu memurlar, getirilen malların sayımını yaparlar ve gerekli gümrük vergisini tahsil ederlerdi (94).

Devlet, sınır şehirlerine giriş yapan Rum tüccarlardan, getirdikleri malların tutarının 5'te 1'i oranında gümrük vergisi alıyordu(95). Gümrük vergisinin oranı bazen % 35'e kadar çıkıyor, zaman zaman da % 20'ye ini-

(91) Mez, A.g.e., II, 327.
(92) Leon L'Africain, A.g.e., 499
(93) Rıhle, 27.
(94) İbn Memati, Kavanin, 349.
(95) Aynı eser, 326

yordu [96]. Bu, tüccarların durumuna, getirilen malların nevine ve kıymetine bağlıydı. Doğu'dan veya Batı'dan gelen müslüman tüccarlar ise, zikredilen hıristiyan tüccarlara göre daha az gümrük öderlerdi. Avrupalı tüccarlar gümrük vergisi açısından tek bir muameleye tabi değillerdi, onlara getirdikleri mallara göre farklı uygulamalar yapılabiliyordu. Mesela; tersanede kullanılacak kereste ve demir gibi mallardan çok az gümrük alınıyordu, çünkü devletin bu cins maddelere büyük ihtiyacı vardı. Tüccarın, tercüman, hamal, ölçü ve tartı için ödediği izafi gümrük parası, bu verginin dışındadır [97].

Limana getirilen ithal malları, hemen gümrük binasına taşınırdı. Devlet tarafından tayin edilmiş simsarlar, orada bu malların fiatını belirlerdi. Devlet, demir, kereste ve katran gibi ihtiyaç duyduğu bazı maddelere zaman zaman el koyardı [98]. Avrupalı tüccarların önemli ticaret limanlarında han yaptırmalarına izin veriliyordu. Bu limanlarda, Avrupalı her koloni için özel bir han bulunuyordu. Avrupalı tüccarlar, mensup oldukları ülkelere göre kendilerine ait bu hanlarda kalırlar, mallarını da orada muhafaza ederlerdi. Bu hanlarda, ibadetlerini yapabilmeleri için küçük bir kilise, ekmek yapılan bir fırın, hamam ve bir şırahane yapılırdı. Her koloni, kendi mensuplarından hanın yönetimi için, bir temsilci seçerdi. "Funduki" ünvanı verilen bu yönetici, hükümet önünde o koloniden sorumlu olurdu [99].

Hanların sadece limanlarda değil, şehir dahilinde de yaygın olduğu anlaşılıyor. Nitekim İbn Havkal, Surad, Becûm ve Keryûn mahallelerinde de hanların bulunduğunu zikretmiştir[100]. Büyük ihtimalle, ticaretin daha da gelişmesi, gümrük gelirlerinin artmasıve yabancı tüccarların Mısır

(96) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şa, III, 463.

(97) Heyd, A.g.e., I, 391 vd.

(98) İbn Memati, A.g.e., 327.

(99) Makrizi, Kahire'deki hanlardan bazılarını şöyle sıralar: a) Bilal el-Muğisi hanı: Orada altın ve gümüş kaplar satılırdı. b) Salih hanı, c) İbn Kureyş hanı, d) Daru't-tuffah hanı: Kahire civarındaki bahçelerde yetiştirilen erik, kayısı, ve elma gibi meyvalar buraya getirilir, bu handan diğer hanlara sevkedilirdi. e) Toruntay hanı: Şam'dan gelen zeytinyağı tüccarları bu hana inerlerdi. (Hıtat, II, 92-94)

(100) el-Mesalık, 89 vd.

pazarlarına büyük rağbet duyması sebeblerine bağlı olarak Fatımiler zamanında bu hanların sayısı birkaç kat artmış olmalıdır.

Müslüman tüccarlar, kendilerine tahsis edilen, Mısır'da kaldıkları sürece otel ve ticari eşyaları için depo olarak kullanabilecekleri hanlarda (vekale) kalırlardı. Bu hanlar, onlarla, kendi evlerinde ikamet eden Mısırlı tüccarların buluşmasına, birbirleriyle tanışmalarına ve aralarında yakınlık doğmasına vesile oluyordu. Suriye, Ürdün, Filistin, Irak ve Hicaz bölgelerinde de bu nevi hanlar yapıldı (101).

"Kaysâriyye" adı verilen çarşılara gelince, "büyük bir kapıyla kapatılan büyük hanlar şeklindeydi. Bu hanı sıra sıra dükkanlar ve odalar kuşatır." (102). Kaysâriyye, satış yapan dükkanları, atölyeleri, depoları ve ekseriya hücreleri ile revaklı bir mabed avlusu biçiminde dizilmiş resmi binaların bütünü için kullanılmış bir tabirdir (103). Fatimiler zamanında Kaysâriyye adı verilen bu çarşıların sayısı çoğalmış, dört bir taraftan gelen tüccarlarla dolup taşmıştır (104). Bu dönemde Mısır'da hanlar da çoğalmış (105), kiralama ücretleri artmış, hatta Fustat'ta bir hanın yıllık kira ücreti 2.000 dinara kadar yükselmiştir (106).

Mukaddesi, Fatimiler zamanında Fustat çarşılarını anlatırken şöyle der: "Oralarda nefis yemekler, güzel ve temiz katıklar, ucuz tatlılar, bol miktarda muz ve taze hurma bulunur. Havaları temiz, suları tatlı bakliyyatı

---

(101) İbn Müyesser, Ahbaru Mısır, 62.

(102) İbn Cübeyr, Rıhle, 241.

(103) Bkz. İslâm Ansiklopedisi Kaysariye maddesi.

(104) Makrizi Fustat'taki kaysâriyye'ler hakkında yeterli malumat vererek problemimizi çözmüştür. O, bu çarşı-hanlardan bazılarını şöye sıralar: Kaysarıyyetü İbn Kureyş, Kaysariyyetü'ş-şürb, Kayseriyyetü İbn Ebi Üsame, Kaysariyyetü Baybars, Kaysariyyeti Sungur el-Aşkar, Kaysariyyetü Usfur, Kaysariyyetü Anber, Kaysariyyetü'l-Cami'l-Tulûni, Beyaz ve yeşil keten satılan Kaysariyyetü İbn Müyesser el-Kübrâ, Kaysariyyetü Abdülbâsıt burada hastane ve han da vardır. (Hıtat, II, 86-91).

(105) Bu hanların en önemlilerinden biri denizcilik malzemeleri ve köle satılan Mesrur handır. Diğer biri de, yolcuların ve misafirlerin ücretsiz kaldığı sebil hanıdır. Menküriş ve Halili hanları da meşhurdur. (Makrizi Hıtat, IV 93 vd.) Anlatılan bu çarşı-hanlardan bazılarının Memlükler döneminde yapıldığı, bazılarının da günümüze kadar ulaştığı anlaşılıyor.

(106) Bkz. H.İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 618 vd.

bakımından zengindirler." (107). Fustat çarşıları son derece intizamlı ve temizdi. Caddelerin iki tarafında muhtelif eşya satan dükkanlar ve hanlar diziliyordu. Fustat pazarları kalabalık bakımından camilere benzetilecek noktaya geliyordu. Fustat'ın en meşhur pazarı "Suku'l-kanadil" adını taşıyordu. Bu çarşılar, büyük şehirler görmüş olan Mukaddesi'ye şu sözleri söyletecek parlaklığa ulaşmıştı: "Bu cadde ve çarşıları tanıtmak çok uzun sürecektir; ancak müslümanlara ait olan şehirlerin en güzeli, müslümanların en büyük övünç kaynağı olduğunu söylemek gerekir." (108)

Nüfusun çok fazla olmasına rağmen, Fustat'ta fiatlar ucuzdu. Hatta, 30 rıtıl ekmek 1 dirheme, 8 yumurta 1 danike (dirhemin 1/6 sı) satılıyordu. Muz ve hurma da son derece ucuzdu (109).

Fustat'a, Said bölgesinden pirinç, yün, sirke ve kuru üzüm; Tinnis'ten alacalı kumaş, Dimyat'tan simli şerit ve keten bezi, Feyyum'dan pirinç ve keten, Ferama'dan balık getiriliyordu. Fustat pazarlarına bazı merkezlerden civa, turp yağı ve deri torbalar da getiriliyordu. (110)

Farisi asıllı seyyah Nasır Husrev, Fustat şehrini Mukaddesî'den yaklaşık yarım asır sonra görmüş ve bu şehri tasvir etmiştir. Seyyah, hicri 439-441 yılları arasında ziyaret ettiği Fustat'ı anlatırken şöyle der: "Suku'l-Kanadil"denilen pazar, dünyanın dört tarafından getirilmiş nadir ve nefis eşyalarla doludur. Orada içinde 2000 den fazla dükkan bulunan çarşılar vardır. Bu dükkanlardan birinin kirası 2 ile 10 dinar arasında değişir. Fustat'ta, Bağdat ve Basra'dan daha çok gemi vardır." (111)

Fatimiler zamanında Fûstat şehrinin medeni görünümlerinden bir diğeri de, manifaturacı ve her çeşit yiyecek maddesi satılan dükkanlarıyla mamur ticari çarşılarıdır. Yiyecek maddesi satılan bu çarşılardan biri "Suku'd-Decaciyyîn = tavukçular pazarı" olarak adlandırılırdı ki,

---

(107) Ahsenü't-tekasim, 197
(108) Aynı eser, 199
(109) Aynı eser, göst. yer.
(110) Aynı eser, 203.
(111) Sefar Naméh, 127, 145, 149, 153

orada tavuk ve kaz satılır. Orada kuş satan dükkanlar ve binlerce kafesler bulunurdu. Bu kafeslerin içinde satılık serçe cinsi kuşlar, kumru, bülbül, kanarya, papağan ve bıldırcın gibi kuş türleri mevcuttu.

Bu çarşıların en güzellerinden biri "Tatlıcılar çarşısıydı". Orada son derece güzel ve büyük bakır kaplar ve aletler görülürdü. Değişik renklerdeki tatlılar bu kaplarda sıra sıra dizilirdi. Bu çarşıda bulanan tatlı imalathanelerinde, at, yırtıcı hayvan, kedi ve diğer bazı hayvanlar suretinde "el-alâlik" adı verilen tatlılar yapılır ve iplerle dükkanların önüne asılırdı. Büyüklü küçüklü olan bu tatlıların ağırlıkları çeyrek rıtıl ile 10 rıtıl arasında değişirdi. Bütün halk buraya yönelir, çocukları için tatlı alırlardı. Fustat, Kahire ve Rif çarşıları bu çeşit tatlılarla dolu olurdu.

Leon L'Africain ise, Fas şehrinin pazarlarını parlak bir uslupla anlatırken şöyle der: "Bu şehirde, her sanat erbabı için özel bir çarşı bulunuyordu. Bu çarşıların en önemlileri, Karaviyyin camiinin etrafını kuşatıyordu. bu çarşılardan misal olarak birkaç tanesini zikredelim: a) Suku'l-udûl. Bu çarşıda 80 tane dükkan vardı. b) Süku'l-Iskâfiyye. Bu çarşıda ise çocuk ayakkabılar imal ediliyordu. c) Suku'n-Nehhasin = bakırcılar çarşısı. d) 50 dükkanı içine alan Suku'l-fâkihe = meyve çarışısı, e) Suku'z-zühür = çiçekçiler çarşısı."

Tarihçi Leon L'Africain, çiçekçiler çarşısına giren bir kişinin gördüğü çiçeklerin çokluğu ve çeşitliliği karşısında dünyanın en güzel çiçeklerini ve en güzel bahçelerini seyrettiği veya başka bir ifadeyle en güzel ve en parlak renkler karşısında kaldığını sandığını zikretmiştir.

Fas şehri çarşılarının önemlilerinden bir diğeri de, pahalı derilerden ayakkabı ve çantalar imal edilen ve 300 civarında dükkanı için alan çarşıdır.

Fas'taki diğer bazı çarşıları şöyle sıralayabiliz: Kasaplar çarşısı, Mağrip yününden yünlü elbiseler dokunan manifaturacılar çarşısı, silahçılar çarşısı, balıkçılar çarşısı, tavukçular çarşısı, uncular çarşısı, pamuk ve keten ip ve urganlar satan ipçiler çarşısı, saraçlar çarşısı, demirciler çarşısı, mızrakçılar çarşısı...

Bu arada, yünlü örtüler, ipekli elbiseler, küçük meşin minderler gibi eşyaların satıldığı semtler bulunuyordu. Terziler ise üç çarşı işgal edi-

yorlardı. Fas şehrinde sarık kesim ve dikimi için bir, fistanlar ve gömlekler satan manifaturacılar için de iki semt vardı. Bu manifaturacılar, Fas'ın en zengin tüccarları idiler, Bu ticaretleri sayesinde büyük kazançlar elde ediyorlardı. Bu semtlerin bitişiğinde, Avrupa'dan ithal edilmiş kumaşlardan yapılmış giyim eşyalarının satıldığı semt, son olarak ta fota, hasır ve eski gömleklerin satıldığı semt geliyordu.

Leon L'Africain, Fas şehrindeki Attarlar çarşısını anlatırken, bu çarşının, yaklaşık 150 dükkanın bulunduğu özel bir caddeyi işgal ettiğini zikretmiştir. Bu cadde, iki taraftan sağlamlıklarıyla temayüz eden iki güzel kapı ile kapatılıyordu. Gece boyunca köpekleri ve ellerindeki fenerleriyle bu çarşıda devriye gezen ve çarşıyı koruyan muhafızların maaşlarını attarlar ödüyorlardı (112).

Merakeşi, Muvahhidler zamanında Bicaye, Tlemsen ve civarları hariç sadece İfrikiyye'den toplanan haraç vergisi tutarının 150 katır yüküne ulaştığını zikretmiştir (113).

Merakeşi'nin bildirdiğine göre, Abdülmü'min b. Ali, ziraatın geliştirilmesi ve Endülüs'te iktisadi durumun düzeltilmesi için büyük gayret gösterdi. Muvahhidler zamanında Mağrib'in yaşamış olduğu iktisadi refah, şüphesiz Muvahhidler ülkesinin genişliğine, ülkede emniyet ve istikrarın sağlanmasına, silah üretimi ve inşaat alanında kendini gösteren sanayi ve ticaretin teşvik edilmesiyle kültürün yaygınlaştırılması ve diğer medeni tedbirlerin alınmasına bağlıdır (114).

Abbas b. İbrahim, Merakeş şehrinin Murabıtlar zamanındaki durumunu anlatmış olan İdrisî'nin şu sözünü nakletmiştir: "Bu şehrin çeşitli ticaret mallarıyla donanan oldukça zengin çarşıları vardı." (115)

---

(112) Description de L'Afrique, I, 193-199

(113) el-Mu'cib, 155

(114) Abdülaziz b., Abdullah, Mezahiru'l-hadârati'l-Mağribiyye, II, 4

(115) el-İ'lâm, fi men halle Merakeş, I, 63 vd. (İdrisi, el-Mağrib ve arzu's-Sudan, 67)

Para:

Madeni para ve müslümanların "el-verik" olarak isimlendirdikleri gümüş dirhemleri ilk olarak kullanmak şerefi, Çinlilere aittir. Avrupalılar madeni paraların yapım ve kullanılmasını onlardan öğrenmişlerdir. Bu paraların Çinliler tarafından Milattan önce yaklaşık 9. asırda bilinmekte olduğu görüşü kuvvetlidir. Ancak bazıları, bu kanaatin doğruluğundan şüphe ederek, madeni paraların ilk olarak Yunanlılar tarafından keşfedilmiş olduğunu iddia etmişlerdir.

İslâm dünyasında para birimi olarak, "dinar" adı verilen altın para ile "dirhem" adı verilen gümüş para kullanılıyordu. Dinar kelimesi Yunanca asıllı "Denarius" kelimesinden türetilmiştir, "dirhem" lafzı ise Farsça kökenlidir. İslâm ülkesinin batı bölgelerinde, özellikle müslümanların fethinden önce Bizans İmparatorluğuna bağlı olan kesimlerde dinar, Irak ve Faris'te ise dirhem daha yaygındı. Ancak hicri dördüncü asırdan itibaren Irak ve dirhemin daha yaygın olduğu diğer İslâm merkezlerinde de dinar kullanımı yaygın hale gelmiştir.

Dinar ile dirhem arasındaki oran zaman zaman ve ülkeden ülkeye değişiyordu. 1 dinar bazan 10, bazan 13, bazan da 15 dirheme eşit oluyordu.

Alış-verişte kullanılan tedavül vasıtalarından biri de "sakk" idi ki, zamanımızdaki çek'e çok benziyordu. Harezmî, Mefatihu'l-ulûm adlı meşhur eserinde, sakk üzerinde hak sahiplerinin isimlerinin yazıldığını, sonra da yazılan bu miktarın ödenmesi tasdik için halife, sultan veya emir tarafından tasdik edilip mühürlendiğini bildirmiştir. Firdevsî ise çoğunlukla "şîk" kelimesini kullanmıştır.

İktisadî hayatta kullanılmaya başlayan bu kıymetli evraklar, icad edildiği dildeki adıyla diğer milletlere geçmiştir. İslâm dünyasında kullanılmaya başlayan bu tabirler ise, Farça ve Arapça kökenlidir. Mesela çek kelimesi günümüzde Batı dillerinde hâlâ kullanılmaktadır. Urducada "efâl" kelimesiyle karşılarız ki, bu Arapça "havale"den alınmıştır.

Birinci bölümde, meşhur Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Selçuklu ülkesinin genişliğini göstermek niyetiyle, sultan Melikşah ve askerini

Ceyhun nehrinden geçiren gemicilerin ücretini ödemeyi Antakya valisine havale etmiş olduğunu ve bu gemicilere alacakları için havale verdiğini kaydetmiştik (116).

Bilindiği gibi İslâm dini faizle muameleyi kesin olarak yasaklamştı. Ancak yahudi ve hıristiyanlar, kendi aralarında faizli muamele yapıyorlardı. İslâm'ın ilk asırlarında, hatta yakın dönemlere kadar, ticaretin güvene dayandığı bilinen gerçeklerdendir.

(116) Bkz. V. 41.

ONUNCU BÖLÜM

KÜLTÜR

1 — İSLÂM KÜLTÜRÜNÜN MERKEZLERİ

Daha önce açıkladığımız gibi, Abbasi Hilafetinden ayrılıp müstakil hale gelen bir çok devletin kurulması neticesinde, fikrî hareket canlanmış, kültür seviyesi yükselmiş ve yaygınlaşmış; sözkonusu devletlerin sarayları alimler, şairler, edipler ve diğer münevverlerle dolup taşmıştı [1]. Nitekim, bu hızlı kültürel kalkınmanın akislerini, doğuda Samanoğulları, Gazneliler, Büveyhiler ve Hamdanilerin, Mısır'da sırasıyla Tulunoğulları, İhşidîler, Fatimiler ve Eyyubilerin, Endülüs'te Emevilerin; Mağrip'te ise Murabıtlar ve Muvahhidlerin saraylarında açık bir şekilde görüyoruz.

İlmî ve kültürel faaliyetlerini, siyasi ve dini gayelerine ulaşma aracı edinmiş birçok fırkanın ortaya çıkışı da, bunlara ilave edilmelidir. Bunun en güzel misali, sünnî ve şiî ulemanın bizlere miras bırakmış oldukları ilmî eserlerdir. Abbasi devletinin zayıflayıp gücünü kaybetmesine, İslâm dünyasının bu asırlarda genel bir çözülme ve parçalanma içinde olmasına rağmen, Sünnî ulema ile diğer mezheplere mensup alimler arasında yapılan ilmî münazaralar, bu dönemin en belirgin vasfı haline gelen ilmî ve kültürel kalkınma hamlesinde çok etkili olmuştur. İslâm dünyasının parçalanmasına karşılık, bu devletlerin kurulması, servetin artmasına, medeniyetin gelişmesine ve buna bağlı olarak ilmî hareketlerin parlak bir döneme girmesine yardımcı olmuştur.

Abbasilerin ikinci döneminde, zamanın ilim adamlarının yoğun olarak bulunduğu başlıca kültür merkezlerini şöyle sıralayabiliriz:

---

(1) Cilt, IV, s, 271

1 — Isfahan ve Büveyhi sultanı Müeyyidüddevle b. Rüknüddevle'nin veziri Sahib İsmail b. Abbad'ın çalışmaları sonucu ilmi hayatın canlandığı Rey şehri: Buradaki Büveyhi sarayı, alim ve ediplerin toplandığı önemli bir merkez durumuna gelmişti.

2 — Buhara'da Samani sarayı: Sultan Nuh b. Nasr'ın kütüphanesi, çok sayıda nadir ve kıymetli eser ihtiva ediyordu.

3 — Hazar denizi yakınında yer alan Taberistan'da Şemsu'l Meâli Kâbus b. Veşmgir'in sarayı.

4 — Hive'de Harezmşah II. Me'mun b. Memun'un sarayı: Bu ülke geçtiği gibi Gazneli Mahmut tarafından alındı.

5 — Gazne'de Sultan Mahmud'un sarayı: Gazneli Mahmut, ilme ve edebiyata düşkünlük ve ilmî çalışmaları desteklemek bakımından sultanların en önde gelenlerindendi.

6 — Horasan'ın merkezi Merv şehrinde Büyük Selçuklu sarayı: Özellikle sultan Sencer zamanında olmak üzere Selçuklu Sultanları, bu şehirde ikamet ettiler. Daha sonra Harezmşahlar zamanında da, Merv ilmî hareketin merkezlerinden olma özelliğini devam ettirdi. Yakut el-Hamevi, uzun müddet bu şehirde kalmış, bu şehrin alimlerinden ilim tahsil etmiş ve şehir kütüphanelerinden faydalanmıştır. O, Merv şehri için şöyle demiştir: "Merv, benzeri hiçbir şehrin yetiştirmediği sayıda din alimi ve münevver yetiştirmiştir." Yakut, 617/1220 yılında Moğol ordularının önünde Harezm'den kaçarken, geride bırakmanın derin üzüntüsünü yaşadığı Merv kütüphanelerini ise şöyle tanıtır: "Merv'de 10 vakıf kütüphane vardı ki, kitap çokluğu ve güzellik bakımından dünyada benzerlerini görmedim." (2).

7 — Musul'da ve özellikle Seyfüddevle zamanında Halep'te Hamdanî sarayı.

8 — Mısır'da sırasıyla Tulunoğulları, İhşidler ve Fatimi sarayları: 292/904 yılında Tulunoğulları devletinin yıkılması neticesinde Kataî' şehrinin tahrib edilmesinden sonra, Fustat tekrar eski parlaklığına ve gü-

(2) Bkz. Yakut, Mu'cemu'l-buldan, Merv mad.

zelliğine kavuşmuştur. Nitekim İhşidiler zamanında orada pekçok hukukçu, alim, tarihçi ve şair yetişmiştir. Fatimiler zamanında ise Kahire, Fustat ve Kataî' şehirlerini geride bıraktı. Amr b. As, İbn Tulun, Hakim ve Ezher camileri en önemli kültür merkezleri durumuna geldi. Önceleri sadece Fatimi davetinin anlatılmasına tahsis edilmiş olan Ezher, bilhassa Yakub b. Killis'in 378/987 yılında bütün ilimlerin okutulduğu bir üniversiteye çevirmesinden sonra, en önemli eğitim ve öğretim kurumu, en verimli kültür merkezi olmuştur. Fatimi devlet ricali, saraylarını da özellikle şiî kültürünü yaymak için bir ilim merkezi haline getirmişler, sarayda yüzbinlerce eseri ihtiva eden kütüphaneler kurmuşlardır.

9 — Kurtuba'da Emevi Sarayı: Kurtuba şehri İslâm kültürünün merkezleri olan Bağdat, Kahire, Buhara, Gazne, İsfahan ve diğer şehirlerle rekabet halindeydi. Endülüs Emevilerinin başşehri olan bu kültür merkezi, bereketli bir ilim muhiti ve edipleri cezbeden bir merkez haline gelmiştir. Kurtuba camii ve medreseleri, İslâm kültürünü kaynağından öğrenmek için gelen Avrupalıları da cezbediyordu.

2 — EĞİTİM VE ÖĞRETİM MÜESSESELERİ

A — Cami ve Mescid:

Cami (mescid), Kur'an-ı Kerim, Hadis, Fıkıh, Lügat ve diğer ilimlerin tahsil edildiği kültür merkezlerinin şüphesiz ki, en büyüğü ve en önemlisiydi. Camilerin çoğu, ilmî hareketin en önemli merkezleri oldu. Daha hicretin ilk yılında, Rasûlullah (s.a.v) tarafından Mescid-i Nebevî'nin kuzey köşesinde yapılmış bir gölgelikten ibaret olan "suffe" de barınan ve bütün mesailerini ilim tahsiline vakfeden fakir müslümanlar, Mescid-i Nebevi'de ilim tahsiline başlamışlardı.

Cami, ibadet yeri ve halifenin halka imamlık yaptığı mekan olmanın ötesinde, aynı zamanda devlet işlerinin yürütüldüğü idarî merkezdi. Cami minberi, devlet başkanının koltuğuna benziyordu. Halife, hilafete cülus nutkunu oradan okuyor, bu konuşmasında devlet idaresinde takip edeceği politikanın anahatlarını açıklıyor, devlet yönetimiyle ilgili açıklamalarını yine oradan yapıyordu. Toplumu ilgilendiren önemli kararlar camide ilan ediliyor, halife devleti oradan idare ediyor ve yabancı devlet heyetlerini yine orada karşılıyordu. Cami, aynı zamanda, tefsir, hadîs ve fıkıh alimlerinin de merkezi olma özelliğini taşıyan mekandı. Orası, çocukların Arap lisanını ve dinin temel bilgilerini tahsil ettikleri enstitü, kadıların mahkeme duruşmalarını akdettikleri mahkeme salonuydu. Hatta bu camiler, müslüman askerlerin barındığı ve düşmanlara karşı hazırlandığı mekanlar haline gelmişti. Ne var ki, camiler İslâmiyetin ilk dönemlerindeki bu önemlerini kısa sürede kaybederek, sadece beş vakit namazın kılındığı ve hutbede halifenen adının okunduğu mekan durumuna geldiler. Bu durum, eğitim-öğretim kurumlarının, enstitülerin yayılmasından sonraki dönemde ortaya çıkmıştı. Ancak bazı camiler, günü-

müze kadar, dini ilimlerin tedris edildiği ilim enstitüleri olmak özelliğini devam ettirmişlerdir. Böylece diğer camilere örnek olmuşlardır.

Mısır'da Tulunoğulları ve İhşidiler zamanlarında Amr b. As ve İbn Tulun camileri, en önemli kültür merkezleri durumunda idiler. Daha sonra Fatimiler zamanında ise Ezher camii en önemli kültür merkezi, özellikle Şiî fıkıh alimlerinin karargahı haline geldi. Ezher'in en önemli hususiyetlerinden biri, başlangıçta diğer camilerin taşıdığı özellikte olsa da, kısa sürede değişik bölgelerden gelen talebelerin ve ilim aşıklarının çeşitli ilim ve fenleri tahsil ettiği üniversite haline dönüşmesidir. Geçtiği gibi, Ezher camiinin üniversiteye çevrilmesini ilk defa Fatimi halifesi Aziz bil'-lah'ın veziri Yakup b. Killis düşünmüştür. Halife Aziz, ona halef olan halifeler, sultanlar ve emirler, yerli ve yabancı talebeleri desteklemişler, onları ilme teşvik ederek, rahat bir şekilde çalışma imkanı hazırlamak için, mesken, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını ücretsiz olarak karşılamışlardır. Ezher'de, kelâm, fıkıh, tefsir, lügat, nahiv, beyan, tıb ve diğer ilimler okutuluyordu (3).

Bu kültür yuvalarından biri de, Fas şehrindeki Karaviyyin camiiydi. Hicri 3. asrın ortalarında yapılmış olan bu eser, kısa sürede İslâm kültürünün en önemli merkezlerinden bir olmuştur. Bu üniversite aynı zamanda, demokratik öğretime, öğretimin derecelendirilmesine, tedris yollarının belirlenmesine, profesörlük (üstaziyye) kürsülerinin tahsis edilmesine, öğretim vazifelerine tayin şartlarının konulmasına sahne olmuştur. İlim adamlarının ilmî derecelerinin belirlendiği, tayinlerinin yapıldığı, ilmî şeref payelerinin verildiği, fakülte kurullarının belirlendiği bu üniversitede, öğretim üyeleri ve talebeleri için üniversite evleri ve yurtları ve üniversite kütüphaneleri de yapılmıştır. Bu İslâm üniversitesi, günümüzde gelişmiş ülke üniversitelerinde takip edilmekte olan öğretim yılının başlaması ve diploma merasimi gibi üniversite geleneklerinin temellerini atmıştır. Orada görülen talebe başkanlığı gibi benzeri bazı uygulama, müslümanların öğretimin demokratikleşmesi hususunda Avrupalıları geride bırakmış olduklarını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Fas'taki Karaviyyin üniversitesi, muhtelif ilim ve sanatlarda şöhret kazanan çok sayıda alim yetiştirmiştir.

(3) Makrizi, Hıtat, II, 363

Endülüs'te Kurtuba camii, ilmi asıl kaynaklarından öğrenmek ve İslâm kültüründen nasiblenmek isteyen çok sayıda Avrupalıyı, kendisine çekmiştir. Bu büyük ilim yuvasından da, çok sayıda, Fıkıh, tefsir ve hadis alimi, şair, edib, filozof ve mütercim yetişmiştir.

B. Zaviye:

Müslümanların en önemli ilim müesseselerinden biri olan zaviye, adını, Arapça "ibadet ve i'tikaf için cami veya mescidin bir köşesine çekilmek' anlamına gelen, "inzevâ-yenzâvi" fiilinden almıştır. İslâm ülkesini yöneten ilk halifeler, i'tikafa çekilmek (İbadet niyetiyle camide kalmak) isteyen müslümanların böyle bir köşeye muhtaç olduklarını anlamışlardır. Dolayısıyla bu imkanı temin etmek niyetiyle, onlar için cami ve mescidlere bitişik odalar yaptılar. Bunun canlı örneklerini, Fas ve Kahire'deki bazı camilerde hâlâ görebiliriz. Zamanla zaviyeler, şehirlerin muhtelif yerlerinde, ev veya küçük bir mescid şeklindeki müstakil küçük binalar haline dönüştürüldü. Camiden ayrı yapılan bu zaviyelerde toplanan müslümanlar, beş vakit namazlarını orada kılıyorlar, ibadet ve taatla meşgul oluyorlar, dini ilimler ve dinle ilgisi olan her çeşit nakli ve aklî ilimler için ders halkaları kurarak eğitim ve öğretimle uğraşıyorlardı. Zaviyelerde tarikat şeyhleri tarafından zikir halkaları da kuruluyordu. Zaviye ismi, Kadiriyye, Ticaniyye, Şazeliyye, Nakşıbendiyye, Sünisiyye ve Halvetiyye gibi tarikatlarca kurulmuş tekke ve rıbatlar için de kullanıldı. Zamanla zaviyeler, İslâm ülkelerinin bütün şehirleri ve diğer yerleşim merkezlerinde yaygın bir hale geldi.

Mağribte "zaviye" ismi, tasavvuf ehlinden bir gruba ait mescid, veya evliya türbeleri için kullanılıyordu. Çoğu kere, zaviyenin yanına, tarikatla ilgisi olanların veya şeyh'in yakınlarından bazılarının defnedildiği bir kabristan yapılırdı. Yine çoğu kere, zaviyenin etrafına, misafirlerin ve zamanlarını ilim ve ibadete tahsis etmiş kimselerin kalacağı odalar yapılıyordu. Bu haliyle Mağrib zaviyesi "dini bir medrese yabancıların ağırlandığı bir misafirhane görünümündeydi."

Hicri 8. (milâdi 14.) asırda, Mağrip'te zaviyeler çok yaygın bir hale geldi. Orada, Kuran'ın ezberlenmesi, dinin temel prensiplerinin ve ilim

tahsiline hazırlayan temel bilgilerin öğretildiği sıbyan mektepleri inşa edildi. Bu sıbyan mekteplerinin, Fas şehrindeki Karaviyyin üniversitesi ve onun dışında şehir içinde veya haricindeki medrese ve zaviyelerin yanında ilmî harekete katılmalarını sağlamak düşüncesi, Merinî hükümdarlarını bu okulları medrese ve külliyelere çevirmeye sevketmiştir. 781/1379 yılında vefat etmiş olan İbn Merzuk Tlemsânî, "el-Müsnedü's-sahih el-Hasan" olarak isimlendirilen Merinî hükümdarı için yazdığı risalesinin 42. bölümünü, bu Mağribli hükümdar tarafından yaptırılmış zaviyelere tahsis etmiştir (4).

Mağrip'te zaviyeler, Endülüs'te müslümanlar üzerinde Hıristiyan baskısının şiddetlendiği ve Hıristiyanların Mağrip sahillerine göz diktiği dönemlerde, yani hicrî 9. (milâdi 15.) asırda, büyük bir gelişme göstermiştir. Devletin ülkeyi savunmaktan aciz kaldığı bu dönemde zaviyeler, halkı düşmana karşı direnmeye ve onları cihada çağırmaya başladı. Hicrî 10. (milâdi 16.) asırda gücünün doruğuna ulaşan zaviyeler, Mağrib hükümdarlık tahtına Sa'di şerifleri hanedanını oturtmaya muvaffak oldular ve bu hanedanla omuz omuza istilacı Hıristiyanlara karşı cihada katıldılar. Bu zaviyeler, neticede düşmanı bazı sınır şehirlerinden uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardı.

Mağrip'te zaviyeler, hicrî on ve onbirinci (milâdi onaltı ve onyedinci) asırlarda da bu gelişme çizgisini devam ettirdi. Bölgedeki zaviye sayısı, cami sayısına yaklaştı, hatta bu sayının üzerine bile çıktı. Ne var ki, bu yaygınlaşmanın yanında, kötü niyetli hokkabaz kişilerden pekçok kimse, içyüzlerini gizleyerek iyilik davetçileri kılığında zaviyelere sızdılar ve salih kişilerin arasına karıştılar. Bununla beraber, bazı zaviyeler bu bozulmadan uzak kalmayı başardı, müntesiplerini din yolundan yüz çevirmekten kurtardı. Bütün müslümanlar, bozulmayan bu zaviyelere müntesip kimselerin iyiliğine ve yollarının doğrululuğuna inandılar. Delâiyye, Fâsiyye ve Nasiriyye gibi zaviyelerin çalışmaları, meyvesini verdi.

Adı geçen bu 3 zaviye birbirinden kopuk değildi. Bölgelerinin farklı olmasına rağmen, sosyal problemlerin çözümü hususunda birbirlerini ziyaret ediyorlar, liderler zaman zaman bir araya geliyorlardı. Meşayih

(4) Bkz. Dairetü'l-maârifi'l-İslâmiyye, (Arapçası), X, 332

indinde ittifakla, Mağrip'te ilmin üç şeyh tarafından ihya edildiği kabul edilir ki, bu üç zevatın adları şöyledir: Sîdî Muhammed b. Ebu Bekir ed-Delâî, Sîdî Muhammed b. Nasır (Derea'da) ve Sîdî Abdülkadir el-Fasî [5]. Bu önemli dini merkezlerin yanında, Ayyaşiyye zaviyesini de zikretmek gerekir. Delaiyye'den doğmuş olan bu zaviye, Atlas dağlarının Tafilelt topraklarında ve Büyük Sahra'ya bakan eteklerinde benzeri rolü oynamıştır. Çok sayıda kitabı ihtiva eden kütüphanesi günümüze kadar ulaşmıştır.

C. Küttab ve Medrese

Kitab kelimesi "ketebe = yazdı" fiilinden türetilmiştir. Müktip veya mükettip ise çocuğa yazı yazmayı öğreten kişi demektir. Önceleri, öğrencilerin düzenli bir şekilde dini ilimleri tahsil ettikleri, sadece bu işe tahsis edilmiş mektepler mevcut değildi. Bilakis talebeler, bu iş için camilere gidiyorlardı. Hicri dördüncü (miladî onuncu) asıra kadar medrese inşa edilmemişti. Bu anlamıyla ilk medrese, Nişapur'da açılan Beyhakiyye Medresesi'dir [6].

İbnu'l-Esir, Selçuklu Sultanı Melikşah (465-485/1073-1092)'ın ünlü veziri Nizamülmülk'ün Bağdat ve Nişapur'da her ikisi de "el-Medresetü'n-Nizamiyye" olarak kendisine nisbetle adlandırılmış olan iki meşhur medreseyi kurduğunu zikretmiştir. Nizamülmülk, Bağdat'ta Hanefiyye medresesini de kurmuştu. İmam-ı Gazalî, önce Bağdat'ta sonra da hicri beşinci asrın sonlarında Nişapur'da Nizamiyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. 479/1086 yılında Sultan Melikşah'la birlikte Bağdat'ı ziyaret eden Nizamülmülk, bu ziyareti sırasında Nizamiyye medresesini ziyaret etmiş, kütüphanesinde otururak bazı kitapları mütalaa edip, talebelere bir hadis dersi vermiş ve başka bir hadis sahifesini de imlâ etmiştir [7]. Müderrislere maddi tahsisatlar ayıran ve onlara yeterli ücretler ödeyen bu vezir, Bağdat, Horasan ve diğer bazı merkezlerde de hadis dikte ettirmiştir[8]. Bu durum, Nizamülmülk'ün o dönemin meşhur alim-

(5) Muhammed b. Ahmed el-Fâsi, el-Mevrid, (yazma) ribat Umumi kütüphanesi, varak, 2 B

(6) Makrizi, Hıtat, II, 363

(7) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 58

(8) Aynı eser, X, 77

lerinden biri olduğunu, genelde kültürün özel olarak ta İslâm kültürünün yaygınlaşmasını teşvik eden büyük devlet adamlarının başında geldiğini açık ve kesin bir şekilde göstermektedir.

Nizamülmülk, aynı zamanda Melikşah'ın desteğiyle bir rasadhane inşa ettirmiş, başta Ömer Hayyam olmak üzere ileri gelen astroloji ve astronomi alimlerinden bir grubu burada görevlendirmiştir. O, evinde fakihleri ve alimleri toplar, onlara son derece değer verir ve hürmet eder, ilmi çalışmalarını desteklerdi. Selçuklu Sultanı bu ünlü vezirden, kendisi için siyaset konusunda bir eser yazmasını istemişti. Bu talep üzerine, Nizamülmülk, Firdevsî'nin "Siyeru'l-mülûk" ismiyle işaret ettiği meşhur kitabı "Siyasetname" yi te'lif etti.

İbn Hallikan, Nizamülmülk'ün meclislerinin fakihlerle ve tasavvuf ehliyle dolup taştığını, onun tasavvuf ehline bol mali yardımda bulunduğunu kaydetmiştir (9).

Hicri 6. asırda Nureddin Mahmud (b. İmadeddin) Zengi, İran ve Irak'ta yaygınlaşmış bu medrese sistemini ülkesinde uygulamaya başladı. O, Dımeşk, Halep ve diğer bazı şehirlerde Şafiîler ve Hanefiler için birçok medrese yaptırmıştı. Daha sonra da Salahaddin Eyyubi, bu konuda Nureddin Mahmud'u örnek alarak bu sistemi Fatimilerin mezhebi şiîliği son vererek Şafiîliği ihya ettiği Mısır'da uyguladı (10).

Salahaddin Eyyubi, medrese yaptırmaya özel bir ehemmiyet vermiş ve birkaç tane medrese yaptırmıştı. Eyyubiler zamanında Mısır'da yaptırılmış medreselerin en meşhurları, Nasırıyye, Suyufiyye, Kamhiyye ve hicri 580 yılında Kadi Fazıl Abdürrahim b. Ali el-Beysani tarafından inşâ ettirilmiş olan Fazılıyye medreseleridir. Fatimi Halifesi Hafız (524-544/1130-1149) zamanında inşa divanı başkanlığını yürütmüş olan Abdürrahim b. Ali, Salahaddin Eyyubi tarafından vezir tayin edilmişti. Bu Fazılıyye medresesinin 100.000 cilt kitap ihtiva eden bir kütüphanesi vardı. Melik Kamil tarafından, iki saray arasında kalan mevkide(11) yaptırılan

(9) Vefeyât, I, 296

(10) Makrizi, Hıtat, I, 109

(11) Cevher es-Sıkıllî'nin halife Muiz için yaptırdığı doğu tarafındaki büyük saray ile, halife Aziz'in inşa ettirdiği batı tarafındaki küçük saray arasında.

ve Kamiliyye Medresesi olarak adlandırılan Daru'l-hadis te Eyyubiler zamanında inşa ettirilen ünlü medreselerdendir.

D. Hastane

Abbasiler, tıbbî ilimlerin geliştirilmesine de büyük önem vermişlerdir. Bu maksadla, tıp fakülteleri ve hastaneler inşa etmişler, hac mevsiminde İslâm ülkelerindeki bütün doktorların katıldığı, tıbbi kongreler akdetmişlerdir. Ki, bu kongrelerde doktorlar, araştırmalarının neticelerini açıkladıkları gibi, İslâm ülkelerinde yetişen bitkileri anlatıyorlar, bu bitkilerin tıbbî hususiyetlerini ortaya koyuyorlardı. Doğuda Bağdat, batıda ise Kurtuba; İslâmi tıb kültürünün en önemli merkezleri olmuşlardı.

Müslümanlar, hastane kurma düşücesini Abbasilerin birinci döneminde tıb mesleğinde çok ilerlemiş olan Süryanilerden iktibas etmişlerdir. Halifeler, sultanlar ve valilerden bazıları, camilerde ilaç ve meşrubat bulundurulan ecza depoları yaptırmışlar, namaz kılanlardan hasta olanları tedavi ettirmek maksadıyla buralarda doktor görevlendirmişlerdir. Hastalar için hastaneler yaptıran müslüman idareciler, din ve mezheb farkı gözetmeksizin herkesin bu hastanelerde tedavi edilmesine izin vermişlerdir. Hastaneye getirilen hastalara, parasız ilaç ve yemek temin etmişlerdir.

Bunun için en güzel misal, hicri 259 yılında Ahmet b. Tulun tarafından Asker şehrinde yaptırılmış olan hastanedir. Ahmet b. Tulun, bu hastanede önemli düzenlemeler yapmış, onu zamanımızın en mükemmel hastaneleri seviyesine çıkarmıştır.

Hicri 311 (M. 923) yılında, Rey hastanesinin başhekimliğine zamanın en meşhur doktoru Muhammed b. Zekeriyya er-Razî getirildi. Razî, bir süre sonra Halife Muktefi tarafından Bağdat Hastanesi başhekimliğine tayin edildi.

Büveyhi hükümdarı Azududdevle (hicri 367-372), çok sayıda hastane yaptırmıştı. Bunlardan Bağdat'taki "Azudi hastane" sini hatırlatmakla yetiniyoruz[12]. Eyyubi idarecileri de, Mısır'da pek çok hastane

(12) İbn Halikan, Vefayât, I, 418

yaptırdılar[13]. Muvahhid hükümdarı Yakup Mansur, Mağrip'te Merakeş şehrinde bir hastane yaptırmıştı. O, Cuma namazlarından sonra bu hastaneyi teftiş eder, hastaları bizzat ziyarette bulunurdu[14].

E. Beytü'l hikme

Daha önce, Sasani Kisrası Enuşireva'nın Huzistan bölgesi şehirlerinden Cündüşapur'da bir ilim merkezi kurdurmuş olduğunu ve felsefe, tıp ve diğer ilimlerin okutulduğu bu enstitünün izlerinin Abbasilerin kurulmasına kadar devam ettiğini zikretmiştik [15].

Temellerinin Harun Reşid tarafından atıldığı fikri ağırlık kazanan, Beytü'l-hikme müessesesine, oğlu Me'mun bir rasathane ve bir de kütüphane eklemişti. Me'mun, bu kütüphanede çok miktarda kitap topladı ki, bu kütüphane Abbasiler zamanının en büyük kütüphaneleri arasında yer almaya devam etmiştir.

F. Kadı'l Kudâtlık ve Dâi'd-düatlık Müesseseleri

İsmailiyye mezhebi, Fatimiler sayesinde çok büyük bir kalkınma sergilemiştir. Zira onlar, devletlerinin menfaati için devletlerini kurmak ve nüfuzlarını sağlamak yolunda İsmailiyye hareketinden istifade etmişlerdi. Nitekim Fatımilerin ilk halifesi Ubeydullah el-Mehdi, taraftarları arasında gizlice İsmailiyye mezhebini yaymak için yürüttüğü faaliyetini, "Medarisü'd-da've = davet medreseleri" adı verilen medreselere dayandırmıştı. Onun zamanında yeni kurulmuş olan Fatimi devletinin merkezi Mehdiyye şehrinde, sözkonusu medreseler büyük gelişme göstermişti. Daha sonra torunu Mansur zamanında, devletin ikinci başkenti Mansuriyye aynı faaliyete sahne oldu, medreseler burada da çok yaygınlaştı. Halife Muiz'den itibaren, onun ve haleflerinin zamanlarında ise, yeni başkent Kahire davet medreselerinin enönemli merkezi haline geldi.

---

(13) Bkz. Lane-Poole, Siratü'l-Kahire, 168 vd.
(14) Merakeşi, el-Mu'cib, 287 vd.
(15) IV. 331 vd.

İsmailiyye kültürünün yayılmasında büyük rol oynamış olan bu medreseler, Mısır'da "Medarisü'l-hikme" adıyla tanınmıştı. Bu medreselerden biri Halife Hakim bi emrillah'ın inşa ettirmiş olduğu "Darü'l-hikme" dir. Bu tip medreseler, sadece Kahire'ye mahsus değildir; İsmaili davetinin merkezlerinde, başka bir tabirle o dönemde adlandırıldığı şekilde, "davetin denizleri ve adalarında" (16) aynı neviden medreseler kurulmuştur.

Fatimi dailerı, Mısır'da sünniler ve şiîler arasında, davetlerinin sadece herkese açıkladıkları ilkelerini (17) yaymaya ve kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Zira bu, bir taraftan şiîleri memnun ederken, diğer taraftan sünnilerin fazla bir düşmanlığına da sebep olmuyordu. Bu kabilden olarak Cevher ve Muiz'in, ezana "hayye alâ hayri'l-amel" ibaresini ilave etmek, minberden Rasûlullah (s.a.v)'ın âl-i beyti ve zamanın Fatimi halifesi için dua etmek, cuma namazında kunut duası okumak (18), namaz ve hutbede besmeleyi açıktan okumak gibi, mezhebleriyle ilgili bazı yeni uygulamalar getirdiklerini görüyoruz. Dikati çeken bir husus, tarihçilerin sadece bu mezhebi değişiklikler için şikayetçi olmalarıdır. Fatimi dailerinin gizlice yürüttüğü davete gelince, söz konusu tarihçilerden hiç biri, bunu araştırma teşebbüsünde bulunmamıştır. Aksine tarihçiler, İsmailiyye mezhebinin inançlarını araştırmak ve yaymak faaliyetinin ancak Halife Muiz devrinin sonlarında başlamış olduğunda, neredeyse görüşbirliği etmişlerdir. Oysa Fatimi dailerı, bu prensipleri araştırmağa ve incelemeğe çok önceden başlamışlardı.

Fatimi halifeleri ve devlet ricalinin mezheblerinin ilkelerini yaymak için gösterdikleri gayret, saraylarının kapılarını İsmaili dostlarına açma noktasına varmıştı. Davet meclisleri, dai'd-duat ünvanı verilen kişi tarafından idare ediliyordu.

---

(16) Browne, Lit. Hist. of Persia, I, 305 vd. (Brockelman'ın Tarihu'l-edebi'l-arabi, adlı eserinin, I. cilt 201. sahifesinden naklen).

(17) Fatimi dailerı, mezheplerinin prensiplerinden bir bölümünü halk arasında açık olarak yayıyorlar, bir takım gizli prensiplerini ise sadece özel dailerine açıklıyorlardı.

(18) Kunut duası, Şafiiler tarafından sabah namazında, ikinci rekatta, rüküdan sonra; Hanefiler tarafından vitir namazının üçüncü rekatında okunur. Şiilerde ise, Kunut vitir namazının üçüncü rekâtından sonra oturuş anında veya birinci rekâttan sonra ya da rüküdan önce okunur, basit ve kısa bir şekilde "innâ leke kânitûn" ibaresiyle olur.

İsmailiyye propagandasının başkanlığı, Fatimiler zamanında "dai'd-duat" ünvanını taşıyan yüksek seviyeli bir memura verilmişti. Bu görevli, rütbe bakımından kadi'l-kudat'tan sonra geliyor, kıyafet yönünden onu taklit ediyordu. Çoğu kere, kadi'l-kudat'lık ve dai'd-duat'lık (başkadılık ve başdailik) görevleri, tek bir şahsa veriliyordu. Dai'd-duat, Fatimi mezhebini yaymak uğrundaki çalışmalarında 12 nakipten yardım alıyordu. Büyük merkezlerde kendisine vekaleten görev yapan nakipleri bulunuyordu. Böylece o, halife ile İsmaili taraftarları arasında vasıta rolünü oynuyordu.

Dai'd-duat'ın en önemli görevleri, İsmailiyye propagandasının başkanlığı yapmak, gerek doğrudan gerekse Mısır'daki ve İsmailiyye mezhebinin hakim olduğu diğer bölgelerdeki naipleri vasıtasıyla müritlerden biat almak ve davet meclislerinde verilen konferansları yönetmekti. Fatimilerin bu davet toplantılarına verdikleri önem, dai'd-duat ve naipleri tarafından verilecek bu konferansların, halka verilmezden önce, onaylanması için halifeye arzedilmesi noktasına ulaşmıştı [19]. Bu uygulama, Fatimi halifelerinin umumiyetle İsmailiyye mezhebi ve ilkeleri hususunda derin bilgi sahibi olduklarını da göstermektedir.

Dai'd-duat'ın hususiyetlerinden biri de, "Mü'min erkek ve kadınlardan (yani İsmailiyye mezhebi mensuplarından)" şahıs başına 3 1/3 dirhem miktarında olan "necvâ" adındaki vergiyi toplamasıdır. O, bu vergi için kararlaştırılmış miktarın üzerinde ödeme yapanların isimlerini kaydeder. Necvâ vergisini 33 dirhem olarak ödeyenler, İsmailiyye taifesinin yüksek sınıfını oluşturur, bu durumda 33 dirhem ödeyen her şahsa üzerinde "Allahu Teâlâ seni, malını, çocuklarını ve dinini mübarek ve bereketli kılsın" ibaresi yazılı, halife tarafından mühürlenmiş bir fatimi nişanı verilirdi [20].

Dai'd-duat için, halifenin sarayında özel bir mekan tahsis edilmişti. O, davet faaliyetini buradan idare eder, dâileri toplar, onlara talimat verirdi. Bu dailer, pazartesi ve perşembe günü, İsmailiyye mezhebinin

(19) Müeyyed fi'd-din Hıbetullah Şirazi, es-Siretü'l-Müeyyediyye, (Kahire Üniverisite Kütüphanesinde yazma), 121

(20) Makrizî, Hıtat, I, 391

esasları hakkında halka vermek üzere hazırlamış oldukları konferansları ona arzederler, kontrolüne sunarlardı.

Dai'd-duat, toplantılar tertip eder, mezhebinin esasları hakkında yazdıklarını halka okurdu. Erkekler için konferanslar tertiplediği gibi, kadınlar için de Ezher'de özel toplantılar yapar, davet meclisi denilen bu meclislerde onlara dini meseleler hakkında bilgi verirdi. Bu toplantılar, her sosyal tabaka için ayrı ayrı yapılırdı. Meselâ, Ehl-i Beyt mensupları için bir toplantı, ileri gelenler ve devlet ricali için ayrı bir toplantı, saray hizmetçileri, saray kadınlarının yakınları için ayrı toplantılar yapılırdı.

Dai'd-düat'ın konferansını bitirmesinden sonra, onu dinleyen İsmailiyye mensupları ona doğru giderler ve elini öperlerdi. Bu sırada o, elindeki, halifenin mühür ve imzasını taşıyan konferans metninin kağıdını onların başlarına dokundururdu.

Ebu Hanife Nu'man el-Mağribî, oğlu Ali b. Nu'man Müeyyed fi'd-din Hibetullah Şirazî, Da'id-duat'lık görevini yürütenlerin meşhurlarındandırlar.

Kadı'l-kudat'lık makamı, rütbe bakımından vezirlikten sonra geliyordu. İsmailiyye fakihlerinden bir kısmı iki makam arasında fark olmadığını kabul etseler de, kadı'l-kudat'ın rütbesi dai'd-duat'ın rütbesinden yüksektir. Halifenin kabul merasimiyle ilgili olarak verilen şu bilgiler, bu görüşün doğruluğunu te'yid etmektedir.

"Halifenin sarayında, kabul salonunda divan kuruldu. Zimamü'l-Kasr ve Beytü'l-mal emini ve başmabeynciler kapının önünde yerlerini aldılar onların dışındaki yüksek dereceli devlet ricali de kendilerine tahsis edilmiş yerlerini alıyorlardı. Bu sırada, başmabeynciler, halifeye takdim edilmeleri gereken görevlileri takdim etmeye başladılar.

Halifeye takdim edilenlerin ilki vezir oldu. Halifeye doğru ilerleyen vezir, mü'minlerin emirini selamladı, onun elini ve kaftanının eteğini öptü. Bu sırada halife onun sağ tarafındaki mindere oturmasına izin verdi. Ondan sonra Kadı'l-kudat içeri girdi. Halifeye doğru yaklaştı, onu selamladı, sağ elini kaldırdı, şehadet parmağıyla işaret ederken şöyle dedi: "Ey mü'minlerin emiri, Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun!"

Bu davranışıyla o, divana katılan diğer üyelerden ayrılıyordu. Bu ayırımın sebebi yüksek dini mevkiine gösterilen itibardır. Daha sonra da, muhtelif grupların liderlerine, cemaatları adına halifeyi selamlamaları izni veriliyordu." (21)

Kadı'l-kudat'ın, Fatimiler zamanında ne derece yüksek nüfuz sahibi olduğu, halifenin cuma namazına çıkışı anında düzenlenen merasimlerden de açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Şöyle ki: Halifenin camiye ulaşmasından önce, camiye giden kadı'l-kudat, beraberinde götürdüğü buhurdanlıkla minberi ve halifenin hutbe okurken altında durduğu kubbeyi tütsülerdi. Halife konuşma salonundayken, onun huzuruna girip, eliyle işaret ederek namaz vaktinin girdiğini bildiren şahıs ta kadi'l-kudat'tı. Vezirle birlikte salonun kapısının önünde bekleyen yüksek rütbeli memur da kadı'l-kudat'tan başkası değildi. O, namaz kılındıktan sonra vezirin peşinden halifeyle ilk görüşen vazifeliydi. Namazdan sonra halife camiden çıkınca, onun sağında vezir, solunda kadı'l-kudat yürür; dai'd-duat ise arkadan takip ederdi (22).

G. Kütüphaneler

Abbasiler zamanında tercüme-telif hareketi ve kağıtçılık endüstrisinin gelişmesini, kitap istinsah etmekle meşgul olan çok sayıda varrak'ın yetişmesi takip etti. Alimler ve edipler, ilmî mühasebe ve müzakerelerde bulunabilmek için bir araya gelebilecekleri yerler edindiler. Bu münasebetle dinî, edebî eserlerle donanan kütüphanelerin sayısı gittikçe arttı. Bu kütüphaneler, kısa süre içinde, İslâm kültür mirasının en önemli mer-

(21) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şâ, III, 498

(22) Makrizi, Hıtat, II, 281

Kalkaşandi, Fatimi halifelerinin muhtelif vesilelerle merasimlere katıldıklarını; ancak "el-Mevakibu'l-ızam = büyük alaylar" adı verilen merasimlere özel bir önem verdiklerini zikretmiştir. Yazar, bu büyük törenleri şöyle sıralar: Hicri yılbaşı merasimi, Ramazan ayının girişi, Ramazan ayının son üç Cuma günleri, Ramazan ve Kurban bayramları, Halic'in açılış merasimleri... (Subhu'l-a'şâ, III, 503-520).

Diğer alaylar ise, "el-mevakıbu'l-muhtasara" olarak adlandırılırdı ve adet olarak cumartesi ve salı günlerinde olmak üzere, halifelerin dinlenme köşklerine gidişleri anında yılda dört veya beş defa yapılırdı. (Aynı eser, III, 521).

kezleri durumuna geldi. Abbasi halifeleri, önce zikrettiğimiz gibi, temelinin Hârun Reşit tarafından atıldığı söylenen Beytü'l-hikme kütüphanesini çeşitli kitaplarla zenginleştirmeğe çalıştılar. Bu kütüphane, Moğolların Bağdat'ı istila etmelerine kadar (656/1258) ayakta kaldı.

Samani hükümdarı Nuh b. Nasr'ın kütüphanesi, Abbasilerin ikinci döneminin en meşhur kütüphaneleri arasında yer alır [23]. Bu ünlü kütüphanelerden biri de Sahib İsmail b. Abbad'a ait olanıdır [24]. Gazne sultanı Mahmud, telif edilmiş kitapların pekçoğunu devletinin merkezi Gazne'de toplamak için büyük bir teşebbüse girişmişti. Bağdat Abbasi halifelerinin sonuncusu Musta'sım'ın veziri İbnu'l-Alkami'nin kütüphanesi ise on bin cilt nadir kitap ihtiva ediyordu.

Yakut el-Hamevî, uzun süre kaldığı Merv şehri kütüphanelerini büyük bir övgü ile zikreder. O, Merv kütüphanelerinin bilhassa Selçuklu Sultanı Sencer zamanında kitaplarla dolu olduğunu, bu şehirde kitaplarının çokluğu ve güzelliği bakımından dünyada benzeri görülmeyen 10 kütüphanenin bulunduğunu kaydetmiştir. Bu kütüphanelerden iki tanesi camide bulunuyordu. Bu şehirdeki kütüphanelerden biri, Sultan Sencer'in meşrubatçısı (şarabdar) Azizüddin Ebu Bekir ez-Zencanî tarafından vakfedilmişti. Aziziye adını taşıyan bir kütüphane, 12 bin cilt eser ihtiva ediyordu [25].

Bu kütüphanelerden bir diğeri, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ünlü veziri Nizamülmülk'ün kütüphanesiydi.

Yakut, "Mucemu'l-buldan" isimli meşhur eserinin ve diğer kitaplarının ana maddesini toplamak hususunda kendisine son derece yardımcı olan kıymetli bilgileri bulduğu Merv kütüphanelerini ve ordaki kitapları methederken şöyle diyor: "Bu kütüphanelerde büyük bir huzur buluyor, huzur içinde çalışarak kıymetli bilgiler öğreniyordum. Buradaki kitapların sevgisi, diğer bütün beldeleri unutturdu, beni aile ve çocukla uğ-

(23) İbn Hallikan, Vefeyat, I, 152 vd.

(24) İbn Tabataba, el-Fahri, 236

(25) Yakut, Zencani'nin önce meyve ve çiçek ticaretiyle uğraştığını, sonradan Sencer'in şarabdar (meşrubatçı)'ı olduğunu zikreder. (Mu'cem, Merv maddesi)

raşmaktan alıkoydu. Bu kitaptaki ve diğer eserlerimdeki bilgilerin ekserisi, bu kütüphanelerden topladığım malumattandır." Yakut'un kütüphaneleri süsleyen kitaplara düşkünlüğü ve onlarla meşguliyeti, kendisini aile ve çocukla uğraşmaktan alıkoyma, dostlarından ve evinden uzaklaştırma derecesine ulaşmıştır. "O, kütüphanelerde aradığı bulmuş, kaybettiği değerlere kavuşmuştur." (26)

Mısır'da Fatimiler, aynı şekilde cami ve sarayları özellikle Şiî kültürünü yaymak için merkez haline getirmişler; bu binalara yüzbinlerce kitabı ihtiva eden kütüphaneler ilave etmişlerdi. Fatimi devleti, ilmi mütalâa, istinsah, ilmî araştırma ve çalışmaları daha verimli hale getirmek için Daru'l-hikme'ye bitişik olan Daru'l-ilm kütüphanesinde çok sayıda kitap toplamış ve bu işe büyük ehemmiyet vermişti. Kütüphanede çalışmak isteyen herkese, kalem, kağıt, mürekkep hokkası gibi ihtiyaç duyulan her türlü malzeme ücretsiz olarak veriliyordu.

Kahire'de el-Kasru'ş-Şarki kütüphanesi de, Fatimi halifesi Aziz billah'ın kitap toplamağa düşkün veziri Yakup b. Killis'in gayretinden istifade etmiştir. Onun toplamış olduğu kitapların büyük bir kısmı, vefatından sonra evinden alınarak adıgeçen kütüphaneye nakledildi. Bu kütüphanede kısımlara ve bölümlere ayrılmış çok sayıda raflar bulunuyordu. Makrizi, bu kütüphanede 40 kitap deposu bulunduğu ve bunlardan herbirinde 18 bin cilt kitap muhafaza edildiğini zikretmiştir (27). Bu kütüphane, Ebu Şame'nin dediği gibi, "dünyanın harika eserlerinden biriydi." (28). Hatta bu kütüphanede Taberi'nin meşhur tarihinden 1220 nüsha bulunduğunu söylenmiştir. Tarihçiler sözkonusu kütüphanede mevcut kitapların adedi hususunda farklı rakamlar vermişlerdir. İbn Vasıl 120.000 cilt kitap olduğunu söylerken, İbn Ebi Tay 200.000, İbnu't-Tuveyr 600.000; İmadeddin İsfahanî ise 2 milyon olduğunu kaydetmişlerdir(29).

el-Kasru'ş-Şarkî kütüphanesinde bulunan kitapların adedi hususunda tarihçiler ihtilaf etmiş olsalar da, sözkonusu kitapların sayısının en

(26) İbn Halikan, Vefeyat, V. 184
(27) Hıtat, I, 409
(28) er-Ravzateyn, I, 200
(29) Aynı eser, I, 268

azından İbnu't-Tuveyr'in zikretmiş olduğu üzere 600.000'e ulaştığı kanaatini kuvvetlendiren iki haberi düşünülmeye değer buluyoruz:

Fatimî veziri Efdal b. Bedrülcemali, 515/1121 yılında öldüğünde, Halife Amir, onun sarayından 500.000 cilt kitabı sözkonusu el-Kasru'ş-Şarki kütüphanesine nakletmiştir (30).

Göz önünde bulundurulması gereken ikinci olay da şudur: 567/1171 yılında Fatimi devletinin sükutundan sonra, adıgeçen kütüphaneden alınan 100.000 cilt kitap, Kadı Fazıl Abdurrahim b. Ali el-Beysanî tarafından hicri 580 yılından kurulmuş olan Fazılıyye medresesine nakledilmiştir (31).

Ne var ki saraydaki bu büyük kütüphane, Halife Muntansır zamanındaki (427-487/1035-1094) ve 567/1171 yılında Fatimi hilafetinin yıkılışı anındaki karışıklıklardan, daha sonra da Bahri Memlükleri zamanında 694/1194-1195 yılında ülkeyi kasıp kavuran açlık sırasındaki müsibetlerden, diğer kütüphaneler gibi menfi yönde etkilenmiştir (32).

Endülüs Emevi hükümdarı II. Abdurrahman el-Evsat'ın gayretleri sayesinde, Abbasilerin aktarmış olduğu Yunan ve İran kültürü Kurtuba'ya geçmişti. Daha sonra III. Abdurrahman en-Nasır da, Endülüs'te ilim ve tıp alanındaki çalışmaların yönlendirilmesinde sürekli bir çaba gösterdi. II. Hakem'in Kurtuba'daki sarayının kütüphanesinde mevcut kitapların sayısı 400.000 cilde ulaşıyordu. II. Hakem tarafından görevlendirilen bir grup araştırıcı, komisyoncu ve müstensih sadece kütüphane için çalışıyordu. Onların görevi, İslâm dünyasının en ücra köşelerini dolaşarak, yazılmış eserleri araştırmak ve bu eserlerin bir nüshasını temin etmekti. Çok sayıda müstensih, mücellid ve mühezzib bu muhteşem kütüphanenin güzelleştirilmesi için çalışıyordu(33).

Endülüs'te Kurtuba eşrafı ve devlet ricali de, Emevî halifesini taklid ederek özel kütüphaneler kurmuşlardı. Çok sayıda ender kitabın bulunduğu Hacip Mansur b. Ebi Amir'in kütüphanesi, onlardan biridir.

---

(30) İbn Müyesser, Tarihu Mısır, 57

(31) Makrizi, Hıtat, II, 366

(32) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 428-435

(33) L. Provencal, eş-Şarku'l-İslâmî ve'l-hadaratü'l-Arabiyye, (Tatvan, 1951); 18 vd.

Fakat bu kütüphanedeki kitapların büyük bir bölümü, daha önce geçtiği gibi, bizzat sahibi Mansur b. Ebi Amir tarafından yakılmıştı. Mansur, istemediği bu işi yapmakla, felsefeye karşı çıkmalarıyla meşhur olmuş din adamlarının kızgınlığını yatıştırmak istemişti. Bu sahadaki kitapların Kurtuba meydanlarında yakılmasını emretti, bazılarını kendi eliyle yaktı. Bu münasebetle din adamları ona "İslâm'ın hamisi" ünvanını verdiler.

Hacip Mansur b. Ebi Amir özel kütüphanelerde bulunan felsefi kitapları yaktırmıştı. Şüphe yok ki o, bu icraatıyla felsefeden nefret eden ve felsefeyi, mezhebleri Selefiyye'yi tehdit eden bir tehlike olarak gören Selefiyye akidesine mensup Malikî fakihlerini memnun etmek istiyordu.

Murabıtlar zamanına kadar, Mağrip'te Malikî fakihlerinin nüfuzu devam etmiş ve onların felsefeye düşmanlıkları şiddetini korumuştur. Nitekim onlar, Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin'i, filozof olarak görüp, din için bir tehlike sandıkları İmam Gazali'nin "İhyau ulumi'd-din" adlı meşhur kitabını yakmaya zorlamışlardır. Onların baskısı altında kalan Ali b. Yusuf, Endülüs ve Mağrip'te bu eserin yakılmasını emretti. Bu nâhoş olay, Muvahhidler devletinin kurucusu Mehdî Muhammed b. Tumart'ın, Murabıtları yıkmak için başlattığı savaşta, Murabıtları donuklukla daha sonra da Kur'an-ı Kerîm'in müteşabih âyetlerini te'vil etmeyen Selefiyye mezhebini benimseyerek tevhidde tescime kaymakla itham ederken gösterdiği en önemli sebeplerden biri olmuştur. Bu olaylar, Malikî fakihlerinin ne derece büyük bir nüfuz sahibi olduklarını ve dinin sadece İslâm dünyasında değil, aksine bütün dünyada ve özellikle Hıristiyan din adamlarının günahları af beratı (endülijans) sattıkları Avrupa'da önemli bir rol oynadığı o çağlarda, siyasi sahadaki etkinliklerini göstermektedir.

H. Divanü'l İnşa:

Daha önce geçtiği gibi, Abbasilerin birinci döneminde vezirin işleri gittikçe çoğalınca, muhtelif devlet dairelerinin yönetimi ve bu dairelere ait işlerin yürütülmesinde vezire (veya günümüzdeki tabirle başbakana) yardımcı olacak bir grup yüksek rütbeli memur tayini zaruri bir hale gel-

mişti. Günümüzdeki bakanların yerini tutan bu görevlilerden her birine "katip" ünvanı verilmişti. Bu katiplerden biri, vazifesi ferman ve menşurları göndermek, siyasi yazıları yazmak ve halifenin onayını aldıktan sonra yazıların altını halifenin mühürüyle mühürlemek olan "Katibü'r-resail"di. O, aynı zamanda resmi mektupları yazıyor, bu mektuplara son şeklini vererek altını mühürlüyordu.

Katibü'r-resail, halife ile veya emirü'l-ümera ya da sultanla eyaletlerde de vali ile birlikte mezalim mahkemesi duruşmalarında kaza makamında bulunuyor ve verilen kararları halifenin mühürüyle mühürlüyordu. (34). Çoğu kere halife, hükümdarlar ve emirlerle yaptığı yazışmaları bizzat yürütse de, zaman zaman bu yazışmaları da halife adına katibü'r-resail yürütürdü.

İbn Haldun, genel olarak katiplerde, hususiyle de katibü'r-resail'de bulunması gereken şartları zikrederken şöyle demiştir. "Onun, toplumun ileri gelenleri arasından seçilmesi, cömert olması, mürüvvet, haya, ilim ve belagat sahibi olması gerekir." (35)

Katiplik, o dönemde, çoğu kere vezirliğe hazırlık ve bir geçiş oluyor, bazı katipler vezirin görevini yürütüyordu. Nitekim, Abbasi Halifesi Mütevekkil'in Abdülmelik b. Zeyyat'tan sonra Ebu'l-Vezir'i, vezir ünvanı vermeksizin kendisine katip olarak seçtiğini, vezirin işlerini ona bıraktığını görüyoruz.

İbn Hallikan, Mısır'da Divanu'l-inşa'da yazılan resmi yazıların lisan açısından nahiv ilminde zamanının imamı sayılan Ebu'l-Hasen Tahir b. Ahmet b. Başbâz en-Nahvî (öl. 469/1076) tarafından kontrol edilip düzeltildiğini bildirmiştir (36). Yine İbn Hallikan, aslen Kudüslü olan Ebu Muhammed Abdullah b. Berrî'nin nahiv, lügat ve rivayet açısından şöhret kazanmış olduğunu ve İbn Başbâz Divanü'l-inşa'da yazılan mektup ve yazıları kontrol ettiğini zikretmiş; hükümdarlara gönderilmeden önce bu mektuplardaki lügat ve nahiv yanlışlıklarını düzelttiğini kaydetmiştir(37).

---

(34) İbn Haldun, Mukaddime, 205 vd.
(35) Aynı eser, 215
(36) Vefeyat, II, 199 vd.
(37) Aynı eser, II, 292 vd.

Fatimiler zamanında "Kitabet görevi", rütbe bakımından vezirlikten sonra geliyordu. Bu göreve yetenekli ve devlet işlerini yürütmeğe ehil olmaklâ meşhur olanlar tayin edilirdi. Bu göreve getirilen kişi, halifenin takdirini kazandığı takdirde vezirliğe aday olurdu. Fatimiler zamanında inşa divanı katibine "sahibü'r-resail" ve "sahibü'd-desti'ş-şerif" ünvanları veriliyordu. Bu görevli, gelen mektupları teslim alır, incelemesi ve onaylaması için halifeye arzederdi. Halife ekseri işlerinde onunla istişare ederdi. İnşa divanı başkanına "Katibu's-sır" ünvanı da veriliyordu. Bu ünvanı ilk olarak, Fatimi halifesi Mustansır zamanında 454/1159 yılında Ebu'l-Fereç Muhammed b. Cafer el-Mağribî kullanmıştır (38).

"Sahibü Divani'l-inşa" Fatimiler zamanında rütbe bakımından "sahibu'l-kalemi'd-dakik" ünvanını taşıyan memurdan sonra geliyordu. "Sahibu'l-kalemi'd-dakik" mezalim mahkemesi kararlarını mühürlüyor, halife ile başbaşa görüşmelerde bulunuyordu. Halifeye Kur'an-ı Kerîm, peygamberler, halifeler ve diğer büyük şahsiyetler hakkında bilgi verir, onun bu konulardaki sorularını cevaplandırırdı. Ona, güzel ahlâktan bahseder, güzel yazı yazmasını öğretirdi. Aylık 100 dinar maaş alıyordu. Bu iş için oturduğu esnada önünde altın ve gümüş kakmalı hokkalar ve divitler konulur, meclis sona erince bu hokkaya içinde 10 dinar bulunan bir kağıt atılırdı.

Fatimilerin ikinci yarısında göreve getirilen, aynı zamanda kılıç ve kalem erbabı vezirler, Mezalim mahkemeleri duruşmalarını bizzat idare etmeye başladılar. Bu duruşmalarda onun yanında bulunan "Sahibul'l-kalemi'd-dakik", "Katibu's-sır" ın yerini tutar, vezirin imzasını tasdik eder, hatta duruşmalardan önce şikayetleri dinlerdi (39).

Fatimi sarayında görev yapan katiplerden, 454/1062 yılında vefat eden Ebu Adullah el-Kudaî şöhret kazanmıştı. Vezir Ebu'l-Kasım el-Cercerâi, resmi evrakların diğer evraklardan ayrılmasını sağlayacak resmi bir damga yazmak görevini ona vermişti. Bu işaret, şu ibareden oluşuyordu: "elhamdü li'llâhi şükran li nimetihi" Bu dönemde yetişen ün-

(38) İbn Müyesser, Tarihi Mısır, 281; Hasan İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 280 vd.

(39) Kalkaşandi, Subhu'l-aşâ, III, 490 vd.

lü katiplerden biri de Halife Amir devrinde 495/1101 yılında Divan-ı inşa'nın başına geçirilen İbn Müncip es-Sayrafî'dir. O, bu görevini, hicri 536 yılına kadar sürdürmüştür. Meşhur tarihçiler arasında yer alan Sayrafî, Fatimi devleti vezirleri hakkında "el-İşaretü ilâ men nâle'l-vizarete" adlı eserinin yazmıştır (40). Bu eser, geçtiği gibi günümüze ulaşmıştır.

Endülüs'te rütbe bakımından vezirliğe (= hicabet) yakın bir makam olan "Kitabet", Kitabetü'r-resail ve Kitabetü'z-zimam olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Birinci dairenin başkanına sadece "katip" ünvanı verilir, bu şahsın akıcı bir edebi uslub ve belağat sahibi olması şart koşulurdu. İkincisinin başkanı "katibu'z-zimam" ve "katibu'l-cehbeze" olarak bilinirdi ve onun gayrimüslüm olmaması gerekirdi. O, vezirden daha nüfuzluydu (41).

Murabıtlar zamanında, "inşa sanatı" daha da gelişmiş, Merakeş yazı sanatının en önemli merkezlerinden bir olmuştu. Zira Murabıtlar, hem Endülüs'ü hem de Mağrib-i Aksa ve Evsat'ı ellerine geçirmişlerdi. Bu kadar geniş sınırlara ulaşan bir devletin topraklarında, Murabıt hükümdarının ağzından onun valilerine, komutanlarına ve diğer devlet ricaline çeşitli yazılar yazacak çok sayıda edebiyatçının bulunacağı açıktır. Murabıtlar, bu konudaki açıklarını Endülüs'ü istila etmelerinden sonra Endülüslü edebiyatçılarla kapatmışlardı ki, o sırada Tavaif-i mülük zamanında Endülüs, ilmi ve edebi gelişmesinin doruğuna ulaşmış bulunuyordu. Onlar sayesinde Yusuf b. Taşfin ve haleflerinin sarayı büyük ediplerle doldu. Hatta, Merakeşi'nin dediği gibi, "Yusuf b. Taşfin ve oğlu Ali'nin etrafında, herhangi bir asırda herhangi bir hükümdarının etrafında toplanmayan sayıda büyük edebiyatçı ve hatip toplanmıştı (42).

Bu ediplerin başında, İbn Abdun, Mervan b. Ebi'l-Hısal, kardeşi Abdullah b. Ebi'l-Hısal, Ebu Cafer b. Atıyye el-Merakeşi gibi meşhurlar gelmektedir. Endülüs'ün meşhur katipleri tabiî ki sadece bunlar değildir. Onların seviyesinde bir çok şahıs daha vardır. Bilhassa Murabıtlar sarayında çalışmak fırsatına kavuşamamış, taşra vilayetlerinde kalmış katipler bunların başında gelir.

---

(40) Yakut, İrşad, V, 422 vd.
(41) Makkari, Nefhu't-tib, I, 103
(42) el-Mu'cib, 164

I. Ribat

Rıbat, İslâmi davetin yayıldığı mekan olması açısından ehemmiyetçe cami ve mescitlerden pek geride kalmıyordu. Şöyle ki: Suriye'nin Anadolu sınırları, Bizans tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Müslümanlar, Bizans saldırılarına karşı kendilerini koruyabilmek için, Tarsus, Adana, Messisa, Maraş ve Malatya gibi, Bizans devletine sınır olan bazı şehirlerde kaleler inşa ettiler. Bu kaleşehirler veya —o dönemde isimlendirildiği gibi, suğûr—, bazen müslüman arapların, bazen de Bizanslıların eline geçiyordu.

İslâm döneminde, müstahkem kaleler ve askerlerin sefer esnasında deve sırtlarında uzun mesafeler katettikten sonra dinlenebilmeleri ve rahat edebilmeleri için daimi askeri karargahlar yaptırmak şerefi Hz. Ömer'e aittir. Araplar, daha önce ancak hurma dallarından yaptıkları çardaklarda istirahat ediyorlardı. Bu sebeble, "avasım" adı verilen askeri hudutlar, sınırlar tahkim edildi ve oralarda yapılan kalelere düşman saldırılarını geri püskürtecek muhafızlar yerleştirildi. Ömer b. Abdülaziz zamanında Emevi devleti, beytülmal'e muhtaç olmamaları için, sınır boylarında görev yapan bu askerlere (murabıtlara) fetih ve gaza dışında yeni iş imkanı bulmayı düşündü.

Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, Suriye'nin Anadolu'ya bakan sınırlarındaki şehirleri ele geçirince, bu şehirleri askeri bakımdan tahkim ettirdi ve buralardaki kaleleri, yeniden ve daha sağlam olarak yaptırdı. Sınır boyunca yaptırmış olduğu bu hudut kaleleri mıntıkasına "suğûr" adını verdi. 170/786 yılında halife olan Harun Reşid ise "suğûr" olarak adlandırdığı yeni bir vilayet teşkil etti. Bu vilayet için özel bir askeri sistem uyguladı, orada kaleler ve sığınaklar yaptırdı ve oralara daimi muhafızlar yerleştirdi. Maaşlarına ilave olarak bu askerlere, işleyecekleri ve tarım için imar edecekleri araziler verdi. Bu sayede, Bizanslılara karşı yapılan sürekli savaşlara rağmen bu hudut vilayeti büyük bir gelişme gösterdi. Harun Reşid, Bizans üzerine düzenlediği gazalara, özel bir önem vermişti. Ondan sonra oğulları da babalarının politikasını takip ettiler. Onun oğlu Mu'tasım'ın Bizanslılara karşı kazanmış olduğu meşhur Ammuriye zaferi, Rumlarla Mu'tasım arasında yapılan savaşların en şiddetlilerinden biridir. Ünlü şair Ebu Temmam müneccimleri

alaya alıp, Mu'tasım'ın başarı ve kahramanlığını dile getirdiği kasidesinin ilk beytinde, bu savaş için şöyle der:

"Kılıçların verdiği haberler, müneccimlerin kitaplarının verdiği haberlerden daha doğrudur. Kılıcın ağzı, ciddiyet ve şakayı kesin olarak birbirinden ayırır."

Rahat yaşamayı tercih eden alimler ve şairler, vakitlerini bütünüyle tedris ve araştırmaya ayırabilmek için bu sınır kalelerine (rıbatlara) sığınıyorlardı. İslâm ülkesinin bütün vilayetlerinden cihada katılmak arzusuyla ayrılan gaziler de bu kalelerde toplanıyorlardı. Onların getirdiği mallar dışında, bu kalelere çok miktarda yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri gönderiliyordu. Bu sınır şehirlerinde yapılan Ramazan ve Kurban bayramlarını kutlama törenleri, çok muhteşem oluyor, İslâm'ın güzellik ve üstünlüklerini sergiliyordu.

Müslümanlar, —bildiğimiz gibi— yaz ve kış aylarında Bizans üzerine seferler düzenliyorlar; yaz aylarındaki seferlerine "savaif" kış aylarındakilere ise "şevâtî" adını veriyorlardı. Halifeler, Allah yolunda cihad olarak kabul ettikleri, bu yaz ve kış seferlerinde başkomutan olarak veliahdlerini veya başkadıları görevlendiriyorlardı. Nitekim, Me'mun zamanında yapılan Bizans savaşında İslâm ordusuna başkadı Yahya b. Eksem, Vasık devrinde de Ahmed b. Düad komuta etmişlerdir. Endülüs Emevileri de, kadılarını kendilerine vekaleten yaz savaşlarında başkomutan olarak görevlendirmek hususunda, Abbasi halifelerini taklit ettiler. Abdurrahmen en-Nasır zamanında hıristiyanlara karşı yapılan yaz savaşlarında komutanlığı üstlenmiş olan Endülüs kadısı Münzir b. Said bu kadılara bir örnektir. (43)

Muiz li'dini'llah ve ondan sonraki Fatımî halifeleri, Mısır (Fustat, Asker ve Katai şehri harabelerine verilen isim olarak kullanılmıştır), İskenderiye ve Dimyat'taki tersanelerde savaş gemileri inşa ettirmişlerdi. Bu gemilerden bazıları, Askalan, Sur ve Akka gibi Suriye bölgesi liman şehirleri arasında devriye geziyor ve sınır güvenliğini sağlıyordu(44).

Mağrip, "Ribat" tabirini, "zaviye" tabirinden önce tanımıştır. Büyük ihtimalle bu kelime, Mağrip'te hicri birinci asırda gerçekleştirilen ilk İs-

(43) İbn Haldun, Mukaddime, 193
(44) H.İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 303

lâmi fetihler esnasında kullanılmıştır. Nitekim, Merakeş'in güneyinde, Vadi-i Nefis'in kıyısında yer alan ve Franklar tarafından "Sîdî Şükeyr" olarak bilinen "Rıbatu Şakir" büyük fatih Ukbe b. Nafi'nin arkadaşlarından Şakir ismindeki bir gazinin türbesidir. Bu türbeyi Ya'la b. Masleyn yaptırmıştır. Ki, bu Ya'la, Rasûlullah (s.a.v.)'la görüşmek için Mekke'ye gelip İslam'ı kabul ettikleri ve Mağrib'e İslâm davetçisi olarak döndükleri söylenen 7 şahıstan biri olan Racraca'nın adamlarındandır. Adıgeçen Şakir orada Burğuvata kafirlerine karşı cihad ediyordu [45]. Bu ribat Mevlay Muhammed b. Abdullah tarafından 1764 yılında yeniden yapılmıştır [46].

Ribat, ibadet, Kur'an tilaveti, dini ilimlerin tedris edilmesi gibi dini vazifelerin ifa edildiği mekan olmasına ilave olarak, harblerle ilgili yönüyle temayüz eder. Bu sebeple Ribat, tekkeden ancak başlangıç ve hedef açısından farklıdır. Şöyle ki: Ribatların birinci hedefi, ibadet ve dini ilimlerin tahsilidir. Bunun ardından da murabıtları cihada hazırlar. Bunun en güzel örneğini Abdullah b. Yasin el-Cezuli'nin ribatinde görüyoruz [47]. Bu ribatta, daha önce geçtiği gibi 1000 civarında adam toplanmıştı. Abdullah b. Yasin, onlara evvela dini bilgiler öğretiyor, daha sora da yüce İslâm dininin yayılmasını temin yolunda cihada hazırlıyor, savaş eğitimi yaptırıyordu. Abdullah b. Yasin devrinde cihadın iki gayesi vardı:

1 — Sudan'ın fethi ve halkının İslâm'a katılmasını temin etmek,

2 — Kuzey Afrika toplumları arasında Malikî mezhebini yaymak[48].

Abdullah b. Yasin ve talebelerinin hareketi, Murabıtlar devletini kurma başarısına ulaşmıştı. Abdullah, "Rıbatu Şakir"de ilim tedrisi ve ci-

---

(45) Yusuf b. Zeyyat, et-Teşevvüf ilâ ricali't-Tasavvuf, (Rıbat, 1958), 26.

(46) Bkz. Mecelletü'l-Mağrip (Rıbat, 1355 Rebiulahir-Cemaziyelevvel 1936 Haziran-Temmuz sayısı).

(47) İbn Ebi Zer, el-Enis, II, III, vd. (Burada Abdullah b. Yasin'in geniş bir tercüme-i hali vardır).

(48) H. İ. Hasan, İntişaru'l-İslâm fi'l-Karâti'l-Ifrıkiyye, 65

had eğitimi yapıyordu. Sonra Sanhace kabilelerini irşad etmek ve dini konularda aydınlatmak için Büyük Sahra'nın ötelerine gitti. 451/1059 yılında Burguvata kafirleriyle savaşırken öldü. Onun kabri Kerifelt'te (Karifle) Ribat-Rammani yolu üzerinde bulunmaktadır, ziyaret edilen meşhur yerlerdendir.

3 — NAKLİ İLİMLER

İslâm devletinde, yeni İslâm toplumunun oluşumunda son derece etkili olmuş müteaddit amiller zuhur etmiştir. Bu amillerden iki tanesini zikretmekle yetiniyoruz:

1 — İslâmi fetihlerin doğuda, Pakistan'ın ötelerine, batıda ise Mağrip ve Endülüs'ün batı sahillerine kadar genişlemiş olması.

2 — Müslüman arapların, İranlılar, Türkler, Rumlar, Hindliler ve Çinliler gibi yabancı toplumlarla karışmaları.

Bu iki sebeb sayesinde müslümanlar dini ilimler yanında sözkonusu milletlerden öğrendikleri yeni ilimlerle de meşgul olmaya başladılar.

Müslümanlar, bütün ilimlerde büyük bir ilerleme kaydetmişlerdi. Müslüman alimler, Kur'an-ı Kerîm'le ilgili dini ilimlerle, Arapların diğer milletlerinden almış oldukları ilimleri birbirinden ayırmışlar, birinci gruptaki ilimlere şer'î ya da naklî ilimler; ikinci gruptakilere de aklî ilimler veya hikemî ilimler adını vermişlerdir. İkinci grup ilimlere, "Ulumu'l-acem = Arap olmayanların ilimleri", "Ulumu'l-evail = eski milletlerin ilimleri", "el-Ulumu'l-kadime = eski ilimler" veya "ulumu'd-dahile = yabancılardan alınan ilimler" adları da verilmiştir. Nakli ilimler, şu ilimleri içine alır:

Kıraat, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Nahiv, Lügat, Edebiyat.

Aklî ilimler tabiri ise, Felsefe, Tıp, Kimya, Geometri, İlm-i Nucum, Musikî, İlm-i Hey'et, Sihir, Tarih ve Coğrafya ilimlerini kapsar.

İbn Haldun, ilimleri, alet ilimleri ve bizatihi ilimler olmak üzere ikiye ayırmış, birinci gruba nahiv, lügat, mantık, felsefe, matematik ve coğ-

rafya ilimlerini; ikinci kısma ise tefsir, hadis ve fıkıhı koymuştur. Nakli ilimler ve akli ilimler, arapların kendi dinleri ve lügatlarına istinat ettirdiği ilimler ve diğer milletlerden naklettikleri bilgilere dayandırdıkları ilimler olarak ta başka bir taksime tabi tutulmuştur. Şimdi müslümanların Abbasilerin ikinci döneminin ikinci yarısında (447-656/1055-1258) nakli ve akli ilimlerdeki çalışmaları hakkında bilgi verelim:

A. Kıraat

Eserimizin üçüncü cildinde, Abbasi alimlerinin çalıştığı ilimlerden birinin "Kıraat ilmi" olduğunu, bu ilmin Kur'an tefsirinin birinci merhalesi sayıldığını ve bu ilmin üzerine kurulduğu temelin bizzat Kur'an'da ve onun metninde veya başka bir ifadeyle okunuşlarında olduğunu zikretmiştik [49]. Kıraat ilmi, Kur'an-ı Kerim'in tefsiri için ilk teşebbüs kabul edilir. Okuyuş (kıraat) farklılıklarının ekserisi, İbn Abbas, Hz. Aişe, Hz. Osman, kıraat bilgini olarak şöhret kazanmış Abdullah b. Mes'ûd, Übeyy b. Ka'b gibi sahabilere dayanır. Tabiin alimleri ve sonrakiler, onlardan nakledilen okuyuş şekillerini sistemli bir hale getirmişlerdir.

Allahu Teâlâ, Yüce Rasûlüne Kur'an-ı Kerim'den, duruma göre bazen bir âyet vahyediyor, bazen de birkaç âyet veya sûre halinde gönderiyordu. Sevgili Peygamberimiz (s.a.v.) Kur'an-ı Kerim'den olarak kendisine indirilen her âyeti veya sûreyi derhal ashabına tebliğ ediyordu. Ashab-ı Kiram'ın çoğu, Kur'an'dan bazı bölümleri ezberliyorlardı; ancak onların ekserisi okumayı bilmiyorlardı. Az bir kısmı okuyordu ki, bunlardan 7 tanesi Kur'an kıraati hususunda temayüz etmişti. Bu sahabileri şöyle sıralayabiliriz: Hz. Osman b. Affan, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mesûd, Ebu'd-Derda ve Ebu Musa el-Eş'ari. Rasûlullah (s.a.v.), hafızların ezberlemesiyle yetinmiyor, kendisine nazil olan Kur'an âyetlerini vakit geçirmeden katiplerine yazdırıyordu. Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talip, Zeyd b. Sabit ve Übeyy b. Ka'b, bu katiplerin en meşhurları arasında yer alıyorlardı. Bu vahiy katipleri, Kur'an metinlerini, kemik, hurma dalları ve yumuşak düz taşlar üzerine yazıyorlardı. Buradan açıkça anlaşıldığı gibi, Kur'an-ı Kerim, Rasûlullah (s.a.v.)'ın

(49) Bkz. III, 150 vd.

sağlığında âyetlerinin sırasına göre hem ezberlenmiş hem de yazılmış bulunuyordu (50).

Abbasilerin ikinci döneminde yetişen meşhur kıraat alimlerinden biri, Bağdat'lı "İbnu'l-Haşşâb" olarak tanınmış Abdullah b. Ahmet b. Ahmet'tir. O, edebiyat, nahiv, tefsir, hadis, kıraat, neseb, feraiz ve matematik ilimlerinde temayüz etmişti. Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmişti ve onu muhtelif kıraatlara göre okuyordu. İmadeddin el-Isfahani, onu "el-Haride" isimli eserinde tanıtmış ve onun üstün faziletlerini zikretmiştir. Onun dini ilimlerdeki ve bilhassa kıraat ilmindeki derin kültürü yanında aynı zamada bir şair olduğunu, kendisinden fazla bir şiir nakledilmemiş olsa da büyük şairler arasında yer aldığını belirtmiştir. Aşağıdaki beyit, mumu tasvir ettiği şiirinden alınmıştır:

"Hiçbir hastalığı olmadığı halde rengi sarıdır.
Nasıl hastalık olsun ki, anamaddesi şifadır."

İbnu'l-Haşşab, 567/1171 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (51).

Halkı kıraat ta dahil olmak üzere bütün dini ilimlerle meşgul olmuş olan Mağrip ve Endülüs'te de çok sayıda kıraat alimi yetişmiştir.

---

(50) Hicri ikinci asrın sonlarında çok sayıda kıraat alimi yetişmiş ve okuyuşlarını sistemleştirmişlerdi. Ancak müslüman alimler, bu kıraat alimlerinden 7 tanesinin kıraatinin sahih olduğunda görüş birliğine vardılar. Bu alimler şu şahıslardır:

1 — Abdullah b. Amir (öl. Şam, 118/736)
2 — Abdullah b. Kesir (öl. Mekke, 120/738)
3 — Asım b. Ebi Necûd (öl. Kûfe, 127/744)
4 — Ebu Amr b. Ala' (öl. Basra, 154/771)
5 — Nafi b. Nuaym (öl. Medine, 169/785)
6 — Ali b. Hamza el-Kisâi (öl. Basra, 183/804)
7 — Hamza b. Habib (öl. 216/831)

Daha sonra 3 büyük kıraat alimi daha yetişti. Onların okuyuşlarının ilavesiyle kıraat tarikleri ona çıkardılar (kıraat-ı aşere). Bu üç imam:

8 — Yakup b. İshak el-Hadrami (öl. Basra, 225/840)
9 — Halef b. Hişam (öl. Medine, 230/844)
10 — Yezid b. Ka'ka el-Mahzumî (öl. Medine, 230/844)

Daha sonraları da, Muhammed b. Muhays el-Mekkî, A'meş el-Kûfî, Hasen-i Basri ve Yahya el-Yezidi'nin kıraatları bu on tarike ilave edildi ve bu tarikler 14'e çıktı. Ancak bu 14 kıraatın meşhur ve mütevatir olanları ilk yedi tariktir.

(51) İbn Hallikan, Vefayat, II, 288 vd.

Bu alimlerin en meşhurları arasında Endülüs'ün doğu kısmındaki Saragosta şehrinden olan Ebu't-Tahir İsmail b. Halef el-Ensarî'yi görüyoruz. İbn Halef, asrının meşhur ediplerinden olduğu gibi, kıraat ilminin en büyük ismi durumundaydı. Bize, ilmi mertebesini açıkça gösteren çok sayıda ilmi eser bırakmıştır. Onun kitaplarından biri "el-Unvan" adını taşır. Endülüs fakihleri, sağlığında kendisine, vefatından sonra da onun eserlerine müracaat etmişlerdir. İbn Başkuval, "Es-Sıla" adlı eserinde ona yer vermiş ve onun üstünlüklerini dile getirmiştir. İbn Halef 455/1063 yılında vuku bulan vefatına kadar kıraat ilmi alanındaki çalışmalarını devam ettirmiştir (52).

Ahmed b. Muhammed de Endülüs'ün meşhur kıraat alimlerindendir. İbnu'l-Arif olarak tanınan bu alim, Endülüs'ün Meriyye şehrindendi. Dini ilimlerin ekserisiyle meşgul olmanın üstünde, kıraat ilmiyle özel olarak ilgileniyordu. Takva ve verasıyla tanınmış, muhtelif kıraat tariklerinde ihtisas kazanmıştı. Onun meşhur eserlerinden biri, "el-Mecalis fi't-Tasavvuf" adını taşıyan kitabıdır. İlimdeki derinliği ve bilhassa zühd ve takvâ ehlinin onun etrafında toplanması, rakiplerinin hasedini celbedecek noktaya ulaşmıştı. Onu çekemeyen bazı alimler, onu Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf'a jurnal ettiler. Onlara kanan hükümdar, İbnu'l Arif'i Merakeş şehrine çağırdı. Ancak o, bu şehre yaklaştığı sırada şehre ulaşamadan vefat etti ve orada defnedildi (23 Safer hicri 536). Bu hükümdar, onun takvâsını ve iyiliklerini öğrenince, onu Merakeş'e getirtmekten üzüntü duymuştur (53).

Bu dönemde Mağrip'te yetişmiş büyük kıraat alimlerine gelince, onlardan biri Ebu'l-Abbas Ahmed (b. Abdullah b. Ahmet b. Hutay'a el-Lahmî) el-Fâsî'dir. O, 478/1985 yılında Fas şehrinde doğmuş, gençliğinde bir süre burada öğrenim gördükten sonra Mısır'a giderek oraya yerleşmişti. İffeti, zühd ve takvâsıyla şöhret bulan bu alim, edebiyat sahasında da derin kültür sahibiydi. Tarihçiler ve fakihler, onu yedi mütevatir kıraat hususunda önder kabul etmişlerdir. Kahire'de Reşide Camiinde kalıyordu. İbn Hallikan, onunla ilgili şu olayı nakletmiştir:

Onun zamanında Mısır'da bir kıtlık vuku bulmuş, açlık çok yaygınlaşmıştı. Ülkenin ileri gelen zenginlerinden bir grup onu ziyaret ede-

(52) Aynı eser, I, 211
(53) Aynı eser, I, 151 vd.

rek, içinde bulunduğu maddi sıkıntıdan kurtulması için, yapacakları yardımı kabul etmesini istediler. Ancak o, bu yardımı reddetti. Bunun üzerine onlar, başka bir çare düşündüler ve içlerinden birini onun kızıyla evlendirmeye karar verdiler. Neticede zengin bir şahıs olan Fazl b. Yahya et-Tavil, onun kızıyla evlendi. Kayınpederi olan bu büyük alimden, kayınvalidesinin de kızının yanında kendi evlerinde kalmasını rica etti ve neticede isteği kabul edildi. Ebu'l-Abbas Ahmed, 560 yılı Muharrem ayında (1164 Kasım) vefat edene kadar, kitap istinsahıyla uğraşmaya ve hayatını bu işten kazandığı az miktardaki parayla sürdürmeye devam etti(54).

B. Tefsir

Şüphesiz ki, Rasûlullah (s.a.v.)'la birlikte, Kur'an'ın indiği dönemde yaşamış müslümanlar, Kur'an'ın manalarını anlamışlar ve Kur'an âyetlerinin nüzul sebeplerine muttali olmuşlardı. Ancak, âyetlerin manalarını ve onların nüzûlüne sebep olan durumları anlamak, arap olmayan müslüman toplumlar, başlangıçta bilhassa İranlılar için oldukça güç oluyordu. Kur'an'ı anlamaya olan bu ihtiyaç tefsir ilmini ortaya çıkardı.

Daha önceki ciltlerde, aynı bölümlerde açıkladığımız gibi, tefsir alimleri, Kur'an'ı tefsir hususunda iki ayrı metod uygulamışlardı. Birinci metod, "naklî tefsir" veya "rivayet tefsiri" olarak bilinir ki, Kur'an-ı Kerîm'i Rasûlullah'tan rivayet edilen hadisler ve ashabtan nakledilen bilgilerle açıklamaktır. Bu yolu benimseyen meşhur tefsircilerden birkaç tanesini saymakla yetiniyoruz: İmam-ı Taberî (öl. 310/922), İbn Atıyye el-Endelusî (öl. 546/1151), Kurtubî (öl. 671/1272).

Naklî tefsir, İslâm'a giren Ehl-i Kitap alimlerinin malumatlarının katılmasıyla gittikçe genişlemiştir.

İkinci nevi tefsir ise, "rivayet tefsiri" ve "Rey tefsiri" adıyla bilinir. Bu metodu benimseyen müfessirler, Kur'an'ı açıklamada nakilden çok akıla dayanırlar. Bu yolu takibeden müfessirlerin en meşhurları, Mu'tezile ve Batinî mezheplerine mensup müfessirlerdir.

---

(54) Aynı eser, I, 152 vd.

Mutezile alimleri, kendilerini nakli tefsire bağımlı kabul etmiyorlar, aksine görüşlerinin çoğunu akla dayandırıyorlardı. Onlar, Kur'an-ı Kerîm'in bazı âyetlerini, benimsemiş oldukları aklî öncüllerine uygun olarak yorumlamışlar, mezheplerinin prensiplerini Kur'an'dan çıkardıkları dinî temeller üzerine oturtmuşlardı. Tefsiri, hasımlarının delillerini çürütmek için kullanıyorlardı. Mu'tezile alimleri, rivayet ekolü müfessirlerine muhalefet ederek tenzih akidesine veya başka bir ifade ile Allahu Teâlâ'nın sıfatlarının nefyi prensibine inanmışlardı. Bu prensip sebebiyle, Kur'an-ı Kerîm'i akla dayanan görüşleri doğrultusunda tefsir etmeğe başladılar. Nitekim, "Allahu Teâlâ'nın sıfatlarının nefyi" inançlarına zıt bir ayetle karşılaşan Mu'tezile müfessirlerinin, bu âyetin tefsirinde hemen te'vile sığındıklarını görüyoruz. Onlar, Allahu Teâlâ'nın kıyamet gününde görülmesi hususunda, Kur'an'ı Rasûlullah ve ashabından nakledilen bilgilerle tefsir eden müfessirlerle ters düşmüşlerdir. Kıyame sûresindeki *"Yüzler var ki, o gün ışıl ışıl parlar Rabbına bakar."* mealindeki âyetleri, "Allah'ın görülmesi ancak mecaz olarak olur, gerçek olarak onun görülmesi mümkün değildir." şeklinde tefsir etmişlerdir [55]. Oysa rivayet tefsiri ekolüne mensup müfessirler, salih kişilerin Rabblerini gözle göreceklerini kabul ederler.

Mu'tezile, bu görüşüne şu mealdeki âyeti delil getirmiştir: *"Gözler O'nu görmez. O, gözleri görür. O, Latîf ve Habîr'dir."* [56]. Bu âyetteki "gözler O'nu görmez" ifadesini de Allahu Teâlâ'nın Hz. Musa peygamberin dilinden hikaye ettiği *"...(Musa): Rabbim, bana kendini göster, sana bakayım dedi. Rabbi buyurdu ki: Sen beni göremezsin; fakat dağa bak, eğer o yerinde durursa, sen de beni göreceksin."* mealindeki âyet-i kerîmeyle delillendirerek [57], Allah'ı dünyada görmek imkansız olduğuna göre, ahirette bütünüyle imkansız olur, demişlerdir. Müşteşriklerin ileri gelenlerinden olan Goldziher, Mu'tezile'nin Kur'an tefsirindeki metodunu ve onların dînî gerçekleri anlamak için aklı bir mikyas olarak kabul etmelerini takdirle karşılamış, onların, bu yolla dine yol bulmuş, eşyanın tabiatına muhalif hurafeleri ve açıklamaları ayıklamış olduklarını belirtmiştir[59].

---

(55) Kıyame, (75), 22-23
(56) En'âm, (6), 103
(57) A'râf, (7), 143
(59) Aynı eser, 113-115

Abbasilerin son üç asrında yetişen meşhur müfessirler arasında, Alemü'l-hüdâ el-Murtaza (öl. 436/1044)'yı görüyoruz. Bu alim, şiir ve edebiyat alanında "Emali" adlı eserini yazmış ve onu, lügat açısından mükemmel bir şekilde şerhetmiştir. Bu eserde geçen Kur'an âyetlerini de, Mu'tezile anlayışı doğrultusunda tefsir etmiş, Cübbai ve benzeri Mu'tezile imamlarının tefsirlerinden sık sık iktibaslarda bulunmuştur.

Ebu Yunus Abdüsselâm el-Kazvini (öl. 483/1090) de, bu dönemin en meşhur Mu'tezili müfessirlerindendir. O, Kur'an-ı Kerîm için çok geniş bir tefsir yazmıştır. Hatta, sadece Fatiha sûresinin tefsiri 7 cilt tutmuştur. Tefsirinin tutulmaması ve yayılmaması, çok büyük olmasına ve Sünnî itikadına zıt fikirler ihtiva etmesine bağlıdır.

Bazı yazarlar, Abbasilerin son dönemlerinde yaşamış meşhur müfessir Zemahşerî'nin, tefsir sahasında, Taberî'nin seviyesine ulaştığını kabul etmişlerdir. Meşhur lügat alimi, "Keşşaf" adındaki ünlü tefsirin yazarı Zemahşerî (Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezm), 538/1144 yılında vefat etmiştir. Taberî, tefsirine bazı İsrailiyyat kıssalarını almışsa da, Zemahşerî, tefsir hususunda çok cesur davranmış, yoruma taalluk eden her konuda aklî yorum yapmış, reyiyle kanaat belirtmiştir. Akla bu derece önem vermesiyle, müsteşriklerin hayranlıklarını dahi kazanmıştır. Onu takdir eden Goldziher, İslâmî tefsir metodlarıyla ilgili meşhur eserinde, onun için özel bir bölüm ayırmıştır.

Zemahşerî, Mu'tezile'nin en büyük alimlerindendir. Goldziher'in ona duyduğu hayranlığın sırrı, herhalde buradadır. Goldziher, Zemahşerî'nin bir arkadaşını ziyarete gittiğinde, eve girmek için kapıyı çalıp: "Falana söyle, Mu'tezilî Ebu'l-Kasım kapıda bekliyor" demeyi adet edindiğini nakleder. Zemahşerî'nin bu cümlesi, Mu'tezile mezhebine mensup olmakla büyüklendiğini göstermektedir(60).

Zemahşerî, tefsir, hadis ve lügat ilimlerinde asrının imamıydı. "Bu ilimlerde, uzak vilayetlerden göç bağlanarak, tahsil için ona gelinir-

(60) el-Mezahib, 137

di:'' [61]. Onun kitaplarından bazılarının isimlerini vermekle yetinelim:

1 — ''Keşşaf'' isimli meşhur Kur'an tefsiri: İbn Hallikan, bu tefsir için: ''Daha önce benzeri yazılmadı:'' demiştir [62].

2 — el-Muhaccat bi'l-mesaili'n-nahviyye. Arap dilinin inceliklerini sorulu-cevaplı anlatan bir eserdir.

3 — el-Müfred ve'l-mürekkeb fi'l-lüğati'l-arabiyye. Nahivle ilgili bir eserdir.

4 — el-Faik fî tefsiri'l-hadis.

5 — Esasü'l-belâğa.

6 — Rebiu'l-ebrâr ve fusûlu'l-ahbâr.

7 — Müteşabihu âsâmi'r-ruvat.

8 — en-Nasâihu'l-kibar ve'n-nesaihu's-sığar.

9 — Dâlletü'n-nâşid ve'l-râid fî ilmi'l-ferâiz.

10 — el-Mufassal: Nahivle ilgilidir.

11 — el-Ünmûzec: Bu kitap da nahiv konusundadır.

12 — Rüûsü'l-mesâil: Fıkıh alanındadır.

13 — Şerhu ebyâtı Sibeveyh.

14 — el-Mustaksâ fi emsali'l-arab.

15 — Samimu'l-arabiyye.

16 — Sevâiru'l-emsal.

17 — Şakaiku'n-Numan fi hakaiki'n-Numan.

18 — Şafi'l-ıyy min kelâmi'ş-Şafiî.

19 — el-Kıstas fi ilmi'l-aruz.

20 — el-Menahic fi ilmi'l-usûl.

21 — Divanü'r-resâil.

22 — Divanü'ş-şiir

Bizlere bırakmış olduğu, İslâm kültürünün nadide ürünleri olan bu eserler, Zemahşerî'nin İslâm kültürünün bütün alanlarında ne derecede temayüz etmiş olduğunu açık bir şekilde göstermektedir[63].

---

(61) Zemahşerî, Mekke'ye gitmiş, bir süre orada ikamet etmiştir. Bu münasebetle Mekke'de Kâbe'nin civarında uzun süre kaldığından kendisine ''Carullah = Allah'ın komşusu'' lakabı verildi. Bu lakabıyla meşhur olmuştu. Sonra Buhara'ya gitti ve orada ilim tahsil etti. Orada atından düştü ve ayağı kırıldı. Mekke'den ayrılmasından sonra, 538/1144 yılında Harezm'de öldü.

(62) Vefeyat, IV, 257

(63) Bkz. İbn Hallikan, Vefeyat, IV, 254-260

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Mettûye el-Vahidî (öl. 468/1075) de, bu dönemin meşhur müfessirlerindendir. O, nahiv ve tefsir ilimlerinde zamanının en meşhur alimiydi. Tefsir ilmini, —İbn Hallikan'ın "Tefsir ilminde zamanının eşsiz alimiydi, "et-Tefsiru'l-kebîr" adındaki tefsirini yazdı, diğer bütün tefsir kitaplarını geride bıraktı"— diyerek tanıttığı (64)büyük müfessir Sa'lebî'den tahsil etmişti. Vahidî, tefsir ilminde barkaç tane kiap yazmıştı. Bunlardan üç tanesi "el-Basît", "el-Vasît", "el-Vecîz" adlarını taşımaktadır. İbn Hallikan, İmam-ı Gazzali'nin, Vahidî'nin eserlerinden yararlandığını, onun eserlerini tedkik ettiğini ve onlardan çok hoşlandığını hatta onun tefsir ilminde yazdığı adı geçen üç kitabın adlarını iktibas ederek kendi eserlerine de aynı adları vermiş olduğunu zikretmiştir (65).

Vahidî'nin tefsir alanındaki eserlerinden iki tanesinin isimleri de şöyledir: a) Esbabu nüzûli'l-Kur'an, b) el-Tahbir f î şerhi esmai'l-lahi'l-husnâ.

Vahidî, Mütenebbi'nin divanını da mükemmel bir şekilde şerhetmiş, bu şerhinde kendisinden önceki edebiyatçıların eserlerinden yararlanmıştır. Geçtiği gibi, meşhur müfessir Sa'lebî'nin talebesi olan Vahidî, 468/1075 yılında Nişapur'da vefat etmiştir.

Batinilere gelince, onlar tefsir ilmini kendi prensiplerini yaymak için bir vasıta edinmişler ve İslâm inançlarıyla taban tabana zıt yanlış ve mesnedsiz te'vile başvurmuşlardır. Onların yaptığı te'vil ve yorumlardan birkaç örnek vermek yerinde olacaktır: Onlar Nûh sûresindeki: *"Rabbınızdan mağfiret dileyin, çünkü O, çok bağışlayandır, dedim. O'ndan mağfiret dileyin ki, üzerinize gökten bol yağmur göndersin. Ve size, çok mallarla oğullarla yardım etsin, size bahçeler versin, ırmaklar versin."* (66) mealindeki âyetin, "Rabbınızdan mağfiret dileyin, dedim." kısmını "O'ndan sizi batınî mezhebinin sırlarına vakıf kılmasını isteyin, dedim" şeklinde; "Üzerinize gökten bol yağmur göndersin" kısmını da "semadan maksat imamdır, bol su ise, imamdan onlara dökülen ilimdir" şeklinde tefsir etmişlerdir. "Size mal ve oğullarla yardım etsin" ibaresini "mallar

(64) Vefeyat, I, 61
(65) Aynı eser, IV, 464-466
(66) Nûh sûresi, (18), 12

ilimdir, oğullar da daveti kabul edenlerdir.", "Size bahçeler, ırmaklar versin" ibaresini de "Bahçeler gizli davet veya batıniyye anlamına gelir, nehirler ise batınî ilim demektir" şeklinde yorumlamışlardır (67).

Batıniler, Haşr sûresinin 16. âyetini ise aşağıdaki şekilde te'vil etmişlerdir:

Bu âyetin anlamı şöyledir: *"(Yahudileri kandıran münafıkların durumu da) tıpkı şeytanın durumuna benzer ki, o şeytan, insana: inkar et, dedi. İnsan inkar edince de: Ben senden uzağım. Ben alemlerin Rabbı olan Allah'tan korkarım, dedi."* (68).

Batiniler, bu âyetteki şeytanla Hz. Ömer b. Hattab'ın, insanla ise Hz. Ebubekir'in kasdedildiğini iddia ederek "inkar et" tabirini de "Hz. Ali b. Ebi Talib'in imamlığına inanma" şeklinde açıklamışlardır. Rahman sûresindeki *"Güneş ve ay da bir hesap ile (cereyan etmektedir)"* (69) mealindeki âyeti ise, "Güneş ve ay, Hasan ve Hüseyin'dir. Kur'an'daki meşhur İblis ve Adem de, Ebubekir ve Ali'dir. Zira Ebubekir, Ali'ye itaat ve secde etmekle emrolundu da, bunu kabul etmedi ve kibirlendi, şeklinde te'vil ederler." (70)

Şiîler ise, İmam'ın kudsiyetine inanırlar ve Kur'an-ı Kerîm âyetlerinin pekçoğunu imamın makamının yüceliğini ve onun velayetini delillendirmek için te'vil ederler. Bu şekildeki te'villerine birkaç örnek verelim:

Allahu Teâlâ, En'âm sûresinin 122. âyetinde mealen şöyle buyurmaktadır:

"Ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık (nur) verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkmayan kimse olurmu? İşte kafirlere, yaptıkları işler, öyle süslü gösterilmiştir."

Şiî alimler, âyette geçen "nur" kelimesini, müslümanın tabi olduğu "imam" olarak te'vil etmişlerdir.

---

(67) Guyard, 209
(68) Haşr sûresi, (59), 16
(69) Rahmân sûresi, (55), 5
(70) Gazzali, Fezaihu'l-Batınıyye, 13

Allahu Teâlâ, Neml sûresinin 90. âyetinde de mealen şöyle buyurmuştur:

"Kim iyilik getirirse, ona getirdiği iyilikten daha hayırlısı vardır. Ve onlar o gün korkudan emin kalırlar. Ve kim kötülük getirirse, onların yüzleri cehenneme yıkılır: Yaptıklarınızdan başka bir şeyle mi cezalandırılıyorsunuz, denilir."

Şia müfessirleri, âyette geçen iyiliğin (el-Hasene), ehl-i beyt'i ve imamı sevmek ve velayet hakkını tanımak, kötülüğün (seyyie) ise, velayet hakkını inkar ve Ehl-i Beyt'e buğz olduğunu kabul etmişler; imamların da, Allahu Teâlâ'nın haklarında: *"Her toplumun bir yol göstericisi vardır."* buyurduğu [71] hidayet rehberleri olduğunu ileri sürmüşlerdir [72].

Önceki asırlarda, Kur'an-ı Kerîm'in tefsiri için Ehl-i Sünnet alimlerinin kullandığı iki metodu yani "rivayet tefsiri" ve "dirayet tefsiri"ni birlikte değerlendirerek konuyu bitirelim: Eğer başlangıçta rey ile tefsir, rivayet yoluyla tefsirden daha şumüllü ve daha umumi olarak başlamış olsaydı, hiç şüphesiz, bu yolu takip edenler, Kur'an tefsirinden istenilen maksada ulaşmak için, aklî tefsir metodunu kullanmada çok ileri giderlerdi. Ki, Kur'an'ın tefsirinin açık ve seçik olması, herhangi bir kapalılığının kalmaması istenir. Bunun örneğini Kur'an'ın her yönüyle anlaşılması için reye ağırlık veren Üstad Muhammed Abduh'un tefsirinde, görmekteyiz. Nitekim o, Selef'in nakilleri ve sözlerine dayanan, Kur'an'ın cevheri ve Din'in ruhundan kaynaklanan reyi kullanmıştır. O, âyetlerin açıklanmasında, kendisinden önceki müfessirlerin tefsirlerine bağlı kalmaksızın reyini geniş bir şekilde kullanmaktadır. Dolayısıyla onun tefsiri, sahih rivayetlere dayanan naklî tefsir ile, Kur'an-ı Kerîm'i çok dar bir çerçeve içinde tefsir etmeye karşı çıkan rey tefsirinin bir karışımı olmuştur. Zira Kur'an, insanlığı hidayete ulaştırmak için gelmiştir ve anlaşılmalıdır. Şöyle ki: Muhammed Abduh'un söylediği üzere, kıyamet gününde, "Peygamberlerin tebliği size ulaştı mı?", "Size tebliğ edilen şeylerin hakikatini düşündünüz mü?" sorularına muhatap olduğumuz zaman, bu sorulara rey ve aklımıza dayanarak cevap verebiliriz; ancak rey ve akıl, hiçbir zaman Kur'an-ı Kerîm'in aslî cevheri çerçevesinin dışına çıkmamalıdır.

---

(71) Ra'd sûresi, (13), 7

(72) Abdullah Allam, ed-Davetü'l-Muvahhidiyye bi'l-Mağrib, 252

C. Hadis

Hadis'in, bütün İslâm mezheplerinin nazarında, İslâmi teşrîin dayandığı iki asıl kaynaktan biri olduğunu öğrenmiştik. Bu ilmin, özel olarak İslâm kültüründe, genel olarak ta fikrî kültürdeki ehemmiyetini anlamıştık. Nitekim, başlarında İmam Malik, İmam Ahmet b. Hanbel ve Zahiriler, Hazmiler gibi onların prensiplerini benimseyen Selef alimleri, İslâmi Teşrîi Kur'an-ı Kerîm ve Hadis-i Şerif üzerine oturtmuşlardı. Hanefiler ve daha sonra da Şafiîler, Fıkıh usulü ilminde maruf olduğu şekliyle Rey ve Kıyas'ı bu iki delile ilave ettiler. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, hadis, ehemmiyetçe Kur'an'dan sonra geliyordu ve dinin kaynağı olma bakımından onu tamamlıyordu. Bu ilimle meşgul olanlar, "muhaddisler" ünvanıyla bilinmeye başladılar.

Hadis ilmi, İslâm hukukçularının derin ve müdekkik araştırmalarına konu oluyordu. Rasûlullah (s.a.v.) Efendimizin hadislerini toplayan eserlerden 6 tanesi (kütüb-i sitte) müslümanların tasvibine mazhar olmuş, hadisler için müracaat edilen en güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmişlerdir. Bu eserler ve yazarları şöyle sıralanır:

1 — Sahih-i Buharî: İmam-ı Buharî (öl. 256/870)

2 — Sahih-i Müslim: Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (öl. 261/875)

3 — Sünen-i Ebu Davut: Ebu Davut es-Sicistanî (öl. 275/888)

4 — Sünen-i Tirmizî: Ebu İsa b. İsa et-Tirmizî (öl. 278/890)

5 — Sünen-i İbn Mace: İbn Mace olarak maruf Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (öl. 275/888).

6 — Sünen-i Neseî: Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Neseî (öl. 303/915).

Hicri 6. asrın başlarında (miladî 12. asır), Doğu İslâm dünyasında yetişen büyük muhaddislerden biri, 511/1117 yılında vefat etmiş olan Is-

fahanlı ibn Mendeh'tir. İbn Hallikan, bu hadis alimini şöyle tanıtır: "O, muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddistir. Üstün karekterli, faziletli, çok rivayet eden, güvenilir, hafız, fazıl, müksir ve saduk bir alimdi. Çok eser vermiştir. Tekellüften uzak, güzel ahlâk sahibi olan İbn Mendeh, zamanında çevresinin en büyük alimiydi. Kendisi ve Isfahan meşayihi için hadis meselelerini incelemiş ve bu konuda büyük hizmet vermiştir." (73)

İbn Mendeh, hadis ilmindeki bu geniş kültürü yanında aynı zamanda meşhur tarihçiler arasında gösterilmiştir. O, bu konuda "Tarihu Isbahan" adlı eseri te'lif etmiştir. Tarihle ilgili diğer kitapları da vardır.

Hicri 6. asırda doğuda yetişmiş başka meşhur bir hadis alimi de, aynı zamanda fıkıhçı olan "el-Ferra el-Beğavî" olarak şöhret yapmış, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud'dur. Ferra, bir ilim deryasıydı, hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinde çok sayıda eser vermiştir. Onun eserlerinden bazıları şunlardır:

a) Şerhu's-sünne fi'l-hadis
b) et-Tehzib fi'l-fıkh
c) Mealimü't-tenzil fi tefsiri'l-Kur'an-i'l-Kerim
d) el-Cem'u beyne's-Sahiheyn

Dikkati çeken önemli bir husus, kadınların da dini ilimlerde ve özellikle hadis ilminde pay sahibi olmalarıdır. Hadis ilmindeki çalışmalarıyla şöhret kazanan bu kadınlardan biri 464/1072 yılında Mekke'de vefat etmiş olan Kerime bintu Ahmed b. Muhammed el-Merveziyye'dir. Ki, Sahih-i Buharî'yi rivayetiyle ün kazanmıştır. (74).

Ebu Tahir, Ahmed b. Muhammed el-Hafız es-Silefî, Fatimiler devrinde yetişen en büyük hadisçiler arasında yer alır. Isfahanlı olan bu alim, Şafiî mezhebindendi. Çok geniş kültürü vardı ve hadis hafızıydı. Zamanın ileri gelen fakihlerinden ve muhaddislerinden hadis dinlemek için birçok şehri ve ülkeyi dolaştı. Bağdat'tan Sur şehrine, oradan da deniz yoluyla İskenderiye'ye geçmişti. 511 yılında (milâdi 1118) ulaştığı bu şehirde uzun müddet kaldı. Bu süre içinde halkın çoğu onun derslerini din-

(73) Vefeyat, İbn Mendeh mad.
(74) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 26

lemek için etrafında toplanıyordu. 546/1151 yılında Fatimi veziri Adil b. Sallar, İskenderiye'de bir fakülte inşa ettirdi ve onu bu fakültenin dekanlığına getirdi. 576/1180 yılında vefatına kadar Silefî, bu görevini devam ettirdi (75).

Mağrip alimlerine gelince, onlar, İmam Malik b. Enes'in "Muvatta" adlı eserini hadis kitaplarının yegane temeli kabul etmişlerdi. Bunda hayret edecek bir husus yoktur. Çünkü Malik b. Enes, yaşadığı çağda Medine hadis alimlerinin imamıydı. O, aynı zamanda, İslâm fıkhının iki asıl temelinden biri olması hasebiyle müslümanların görüşlerini hadise dayandırmanın zaruretine tevcih eden bir fıkıh alimidir.

Mağrip'te yetişen Muvahhidler devri alimleri ise, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın "Muvatta" adlı eserine çok önem vermişlerdi. Ki, bu kitap, hadis senedlerinin kaldırılmasıyla İmam Malik'in Muvatta'ının küçültülmüş bir suretiydi. Muvahhidlerin üçüncü halifesi Yakup el-Mansur (580-595/1184-1199) hadis ilmine büyük önem veriyordu. Hatta o, esası hadis-i şeriflerin ibadet ve muamelât hususunda Kur'an-ı Kerîm'e ilaveten teşrî kaynağı kabul edilmesi olan, fıkhî bir ıslahat gerçekleştirdi. Malikî mezhebi hakkında kaleme alınmış Sehnun'un Müdevvene'si, İbn Yunus'un kitabı, İbn Ebi Zeyd'in Nevadir'i ve Muhtasarı, İbn Habib'in Vazıha'sı gibi önemli kitapları yaktırdı (76). Yakup aynı zamanda fıkıh ilminin, başlıca hadis kaynakları olarak kabul ettiği şu on hadis kitabından öğrenilmesini mecburi hale getirmişti:

Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Tirmizî, İmam Malik'in Muvatta'ı, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın taharetle ilgili hadisleri, Sünen-i Ebu Davut, Sünen-i Neseî, Sünen-i Bezzâr, Müsned-i İbn Ebi Şeybe, Sünen-i Darekutnî ve Sünen-i Beyhakî.

Buradan Mağrip ve Endülüs'ün sözkonusu asırlarda ve bilhassa hicri 5. asırda hadis ilmine ne derece ihtimam gösterdiğini açık bir şekilde anlıyoruz. Nitekim bu ülkelerde çok meşhur hadis alimleri yetişmiştir. Bunlardan birkaç tanesini hatırlatmakla iktifa edecegiz: Bu hadisçilerden biri, aynı zamanda büyük bir fıkıh alimi ve filozof olan İbn Hazm (öl.456/1064) el-Endelüsî'dir. 453/1061 yılında vefat eden Murabıtlar davetinin lideri Şeyh Abdullah b. Yasin, hicri 6. asırda yetişen Muvahhidler

(75) İbn Hallikan, Vefeyat, II, 37 vd.
(76) Merakeşi, el-Mucib, 279

devletinin kurucusu Mehdî Muhammed b. Tumart (öl. 524/1130) ve yine Muvahhid hükümdarlarından Yakup el-Mansur (öl. 595/1199) hadis ilminde temayüz eden alimlerin ileri gelenlerindendirler (77).

Ebu'l-Velid el-Bacî'nin "Hadis ilminde Endülüs'te onun gibisi yetişmedi" diyerek övdüğü Hafız Ebu Ömer Yusuf b. Abdilber el Kurtubî (öl. 462/1070) de Endülüs'te yetişen büyük hadisçilerdendir. Onun meşhur kitaplarından birinin adı "el-İstıdrak li mezahibi'l-emsar fî ma tazammanahu'l-Muvatta min meâni'r-re'y ve'l-âsar"dır. İbn Abdilber, ashabı kiram hakkında yazdığı değerli eserine ise "el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb" adını vermiştir. ed-Dürer fi'l-meğazi ve's-siyer, Behçetü'l-mecalis, Camiu beyani'l-ilim diğer meşhur kitaplarıdır.

Ebu'l-Velid el-Bâci, meşhur filozof İbn Rüşd ve "et-Tuhfe" isimli eserin yazarı İbn Asım'ın dedesi Ebu'l-Velid b. Rüşd, Endülüs ve Mağrip ilmî mühitinde yetişmiş ünlü hadisçiler arasında yer alırlar. Meşhur muhaddis İbn Seâde'nin 492/1098 yılında götürmüş olduğu Sahih-i Buharî nüshası, Mağrip ve Endülüs'ün bütün yörelerinde Sahih-i Buharî rivayetinde kullanılan ana müracaat kaynağı olarak kabul edilmişti. Orada yetişen hadisçilerden bir diğeri de, "Takyidu'l-mühmel" isimli önemli eserin yazarı, Ebu Ali Hüseyin b. Ahmed el-Ğassanî el-Ceyyânî (öl. 498/1104) dir. Ceyyânî, bu önemli eserinde Sahih-i Buharî ve Sahih-i Müslim ricali hakkındaki bilgilerde anlaşılması zor lafızları ele almıştır. Kitap iki ciltlir. Ceyyâni, Endülüs'te yetişmiş en büyük muhaddislerden sayılır.

D. Fıkıh

Eserimizin dördüncü cildinde, Abbasilerin ikinci döneminde de fıkhî mezhepler kuran büyük fıkıh alimlerinin yetiştiğini, ancak onların kurduğu bu mezheplerin, önceki dört mezhep (Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleri) karşısında tutunamadıklarını ve kısa sürede silindiklerini söylemiştik(78)

(77) Abdullah Allam, A.g.e., 307
(78) Bkz. IV, 290

Bu dönemin meşhur fıkıh imamlarından olan Davut ez-Zahiri (öl. 270/883), Kur'an ve Sünnet nassının zahirine sarılmak, kıyas ve te'vili reddetmek, şeklinde hülasa edilebilecek özel bir yol benimsemişti. O, bu yüzden "zahiri" olarak lakaplandırıldı. Taraftarları "Davudiyye" ve "Zahiriyye" olarak tanınmışlardır (79). Zahiriler, —İbn Haldun'un dediği gibi— şer'i delil olarak yalnızca Kur'an ve Sünnet naslarıyla icma'ı kabul etmişler, kıyas-ı celi'yi ve illet-i mensusa'yı reddetmişlerdir (80). Bu görüşleriyle Davut, dört mezhep imamının ve bilhassa İmam-ı Şafii'nin vazetmiş olduğu usul-ü fıkıh ilmine ve bu ilmin bütün kaidelerine karşı çıkmış oluyordu. 456/1064 yılında vefat eden Endülüslü alim İbn Hazm, Zahiri mezhebini benimsemişti. Bu alim, sonradan bu mezhebten ayrıldı ve kendisine nisbetle isimlendirilen "Hazmiyye" mezhebini kurdu. Onun müntesipleri de aynı adla biliniyorlardı.

Süfyan-ı Sevri (öl. 161/177)'nin mezhebi gibi (81)mensubu kalmadığı için inkiraza uğramış başka mezhepler de vardı. Bu mezheplerden ikisi, İmam-ı Sevrî'nin talebesi olan Şamlıların imamı Evzâî (öl. 180/796) (82) ve İshak b. Rahuye (öl. 240/854)'nin mezhepleridir.

Hicri üçüncü asrın en yaygın mezhepleri olarak, Şafiî, Malikî, Sevrî, Hanefî ve Zahirî mezheplerini görüyoruz. Dördüncü asırda ise Hanefî, Malikî, Zahirî mezheplerinin bu durumlarını devam ettirmelerine karşılık, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahuye ve Evzaî'nin mezheplerinin daha az yaygın olduğunu müşahade ediyoruz. Ancak, zamanla hakimiyet malum dört mezhebe geçmiş, diğerlerinin inkiraz bulmasına karşılık, içtihat bu mezheplere münhasır kalmıştır. Zamanımıza kadar böyle devam etti. İbn Haldun, bu konuda şöyle demiştir:

"İlim merkezleri olan şehirlerde taklid, bu dört imama münhasır kaldı. Bunlardan başkalarına tabi olup, onları taklit edenlerin adı sanı kalmadı. Artık halk da, ihtilaf kapısını ve yollarını kapattı. Çünkü ilimlerdeki ıstılahlar şubelere ayrılmış, teknik tabirler gayet çoğalmış, bu du-

(79) Davud-u Zahirî'nin çok sayıdaki eserlerinin bir listesi için bkz. İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, 303-305
(80) Mukaddime, 390
(81) İbn Hallikan Vefeyat, I, 210
(82) Makkari, Nefhu't-tib, IV, 214

rum müçtehidlik derecesine erişmeye engel olmuş, müçtehidliğin ehli olmayan, görüş ve dindarlığına güvenilmeyen kimselere isnad edilmesinden korkulur hale gelmişti. Bu sebeple alimler, acz ve ihtiyaçlarını açıkça belirttiler ve halkı bu dört mezhepten birini taklide yönelttiler..." (83)

a. Şia Fıkhı

Fatimiler, İsmailiyye mezhebini son derece güçlendirmişlerdi. Onlar, İsmailiyye mezhebi inançlarını Şiî fıkhı esasları doğrultusunda yaymak için Mağrip'te "Medarisü'd-da've = davet medreseleri" adı verilen medreselerden istifade etmişlerdi. "Medarisü'l-hikme" adı da verilmiş olan bu propaganda merkezlerinden biri, Fatimî halifesi Hakim'in inşa ettirmiş olduğu "Daru'l-hikme" dir. Bu davet medreseleri, Fatimî devletinin bütün önemli merkezlerine, veya o günkü tabirle davetin adaları ve denizlerine yayılmıştı.

Fatimi halifeleri, umumiyetle, İsmailiyye mezhebi ve ilkeleri hususunda büyük fıkıhçılar arasında yer alıyorlardı. Mescidlerde, saraylarda ve "medarisü'l-hikme, medarisü'd-da've" gibi eğitim ve öğretim kurumlarında okutulan Şiâ fıkhı prensiplerinin yayılması faaliyetinde, dai'd-düat ve vekillerinin büyük rolü vardı. Bu dailer, kitaplar yazıyorlar, Ehl-i Beyt imamlarından öğrenmiş oldukları fıkhî meseleleri konu alan konferanslar hazırlıyorlardı. Kısacası İsmailiyye daveti, davet, edebiyat, felsefe ve te'lif dünyasında büyük rol oynamış dailer yetiştirmiştir. Ebu Hatim er-Razî (öl. 322/934), Ebu Hanife Nu'man el-Mağribî (öl. 363/973), bu dai ve fıkıhçıların en meşhurlarındandırlar. Ebu Hanife Numan el-Mağribi, Fatimilerin Mağrip döneminde yaşamış ve İsmailiyye mezhebi fıkhında büyük eserler kaleme almıştır.

İsmailiyye daveti, doruk noktasına Fatimî halifesi Muiz, kadı'l-kudat'ı Ebu Hanife Numan el-Mağribî ve onun babası Cafer b. Mansuru'l-yemen (öl. 408/1017) tarafından çıkarılmıştır. Halife Hakim tarafından inşa ettirilmiş olan Daru'l-hikme adını taşıyan medresenin, Fatımî dailerinin yetiştirilmesinde büyük bir yeri vardır. Bu dailerden biri, Hakim zamanının dailerinden olan ve İsmailiyye filozoflarından kabul

(83) Mukaddime, 391 vd

edilen Kirmanî'dir. Ki, bu alim "Huccetü'l-Irakeyn" olarak lakaplandırılmıştı. Kirmanî, Halife Hakim'in uluhiyyetine inanan Dürzileri red için bir risale yazmış, bu risalesine "er-Risaletül-vâiza fî nefyi ulûhiyyeti Hakim bi emri'llah" adını vermiştir. O, bu risalesinde, Allahu Teâlâ'nın vahdaniyeti hususunda İsmailiyye mezhebinin görüşünü anlatmıştır. İsmailiyye edebiyatında çeşitli risaleler kaleme almış olan Kirmanî, müteşabih âyetler hakkında vermiş olduğu konferansları "el-Mecalisü'l-Bağdadiyye" ve "el-Mecalisü'l-Basriyye" adlı kitaplarından toplamıştır. Onun meşhur kitaplarından biri de "Rahatü'l-akl" adlı eseridir.

Sadece "Müeyyed" lakabıyla da tanınan Müeyyed fi'd-din Hibetullah Şirazi de, İsmailiyye fakihleri ve fıkıhçılarının en meşhurlarındandır. "Müeyyed fi'd-din" lakabı daha çok kullanılmış olmakla birlikte, "Hıbetullah" ve Salman-ı Farisi'ye nisbet edilerek "Selmanî" lakabıyla da anılır. Müeyyed fi'd-din, şiîliği din, Fatimiliği mezheb edinmiş bir ailede yetişmişti. O, İsmailiyye propagandasında, aldığı görevleri başarıyla yürüttü ve rütbesini gittikçe yükselterek 429/1038 yılları civarında Şiraz'da davetin başına geçirildi, Faris bölgesinde daveti organize eden kişi oldu. Büveyhî Sultanı Ebu Kalicar'la ilişki kurdu, onun dostları arasına girdi ve güvenini kazandı. Belagatı ve kuvvetli ikna kabiliyeti sayesinde onun İsmailiyye davetine meyletmesini temin etti. Daha sonra Ahvaz'a gitti ve halkı hutbeyi Fatimi halifesi Mustansır adına okutmaya davet etti. Müeyyed fi'd-din, buradan Musul'a geçerek, Ukaylî hükümdarı Kırvaş b. Mukalled'e başvurdu. Ancak Kırvaş, onun davetini kabul etmedi. Bunun üzerine o, Mısır'a gitti (439/1047), orada halife Mustansır'ın huzuruna çıktı ve bu halife tarafından Divan-ı İnşa'nın başına geçirildi. Başlangıçta Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i dahi mağlup etmiş olan Türk asıllı Abbasi komutanı Arslan Besasiri'nin desteğini kazandı ve Abbasilerin merkezi Irak'ta Fatimiyye davetini yaydı. Abbasi başşehri Bağdat'ta yaklaşık bir yıl hutbeyi Fatimi halifesi adına okutmayı sağladı [84].

Müeyyed fi'd-din, 451/1058 yılında Fatımî davetinin başına geçirilerek "dai'd-düatlığa" tayin edilmişti[85]. O, Arapça ve Farsça lisanla-

(84) Divanü'l-Müeyyed (neşir M. Kamil Hüseyin), Mukaddime, 19, 19, 22, 28, 30.
(85) Aynı eser, 49

rında temayüz ettiği gibi, günümüze kadar haklı olarak İsmailiyye mezhebinin temel kitapları arasında sayılan çok sayıda eser bırakmıştır. Bu eserlerden bazılarının isimlerini vermekle iktifa ediyoruz: "el-Mecalisü'l-Müeyyediyye", "Divanü'l-Müeyyed", "Siretü'l-Müeyyed fid'din", "Şerhu'l-Meâd", "Kitabu'l-İzah ve't-tebsîr fi fazlı Yevmi'l-Ğadir", "el-İbtida ve'l-intihâ", "Kasidetü'l-İskenderiyye", "Te'vilül-ervah", "el-Mes'eletü ve'l-cevab" ve "Esasü't-te'vil" (86).

"el-Mecalisü'l-müeyyediyye" adındaki kitap, Müeyyed, fi'd-din'in en önemli eserlerinden biridir. Davet toplantılarında vermiş olduğu konferansları toplayan bu kitabında o, Fatimi, mezhebinin inanç esaslarını açıklamıştır. "Divanü'l-Müeyyed" adındaki eserinde ise, Fatimi akaidini mükemmel bir şekilde ortaya koyar. Müeyyed eserinde te'vil, Kur'an'ın icazı, rey ve kıyas meselelerini de incelemiştir.

İsmailiyye felsefesini ele aldığı "el-Mecalisü'l-Mustansiriyye" adlı eseri de, önemli kitapları arasında yer alır. O, bu eserinde, İsmailiyye akaidinin tamellerini incelemiş, ibadetler, farzlar ve sünnetler olarak İslâm'ın amelî kaideleri hakkında bilgi vermiştir. Bu eserinde asrın imamı —ki o Fatimi halifesi Mustansır billah'tır— hakkında medhiyeler yazmış, onu göklere çıkarmıştır. Bu kitap, aşağıdaki meseleleri konu alan 35 konuşmayı ihtiva etmektedir:

1 — Allahu Teâlâ'nın vahdaniyeti ve O'nun tenzihi, O'na eş ve ortak koşmanın reddi.

2 — Nebi ve Rasûllere iman etmek, onların her türlü hata ve günahtan korunmuş olduklarına inanmak ve Muhammed (A.S.)'in peygamberlerin sonuncusu olduğunu kabul etmek.

3 — Hz. Ali'in Hz. Muhammed (s.a.v.)'in varisi olduğunu kabul edip, onun zürriyetinden gelen imamların velayet hakkını tanıyarak, onların masum olduklarına inanmak.

4 — Kur'an-ı Kerîm'in getirmiş olduğu her bilgiyi tasdik edip, açık ve gizli onunla amel etmek.

5 — Dinî meselelerde rey ve kıyas'a yer vermeksizin bütün dini meselelerde imamların emirlerine sarılmak(87).

---

(86) İvanow, A Guide to İsmaili Literature, 413

(87) Divanü'l-Müeyyed fi'd-din, 103; Bkz. H.İ. Hasan, Tarihu'l-Ezher, 33-35.

6 — Hem zahir, hem batına inanmak.

Burada, Mısır'a göç ederek oraya yerleşmiş olan Endülüslü meşhur bir alimi de hatırlatmayı gerekli görüyoruz. Bu alim, 451/1059 yılında doğmuş olduğu, Endülüs'te Belensiye şehrinin doğusunda yer alan Turtuşa (Tartuşa) şehrine nisbetle lakaplandırılmış meşhur Malikî fakihi Ebu Bekir et-Turtuşî'dir. O, Hicaz, Şam ve Irak'ı dolaşmış, Mekke, Kudüs, Bağdat ve Basra gibi o dönemin başlıca İslâm ilim merkezlerindeki alim ve fakihlerden ilim tahsil etmiştir. Daha sonra İskenderiye'ye yerleşen bu alim, orada 520/1126 yılında vuku bulan vefatına kadar talebe okutmuştur.

Turtuşî, kısa süre içinde Fatimi veziri Me'mun el-Betaihî ile dostluk kurmuş "Siracu'l-mülûk" adlı eserini ona ithaf etmiştir (88). Bu kitaptan son derece memnun kalan vezir memnuniyetini göstermek için ona günlük 5 dinar maaş bağlamıştı. Ancak Turtuşî, önceki vezir Efdal b. Bedrülcemali'nin takdir etmiş olduğu günlük 2 dinarlık yevmiyeyi almaya devam etti ve artırmayı kabul etmedi.

Turtuşî Fatimi veraset kanununun tadilinde de büyük rol oynamıştı. Ki, bu kanun daha önce geçtiği gibi, erkek veya kızkardeşi olmaksızın tek başına ebeveynine varis olan kızın, onların bıraktığı malın tamamını alacağına hükmediyordu. Bu ise, sözkonusu durumda kızın bu malın yarısından fazlasını alamayacağına hükmeden Ehl-i Sünnet görüşüne ters düşüyordu. Şia mezhebi görüşü mu'cibince anne ve babasına tek mirasçı olduğu kızın onların bıraktığı malın tamamını almasına izin veren bu uygulama, Turtuşî'nin çalışmaları sonucu ta'dil edildi. Bu düzeltme, Şiî olsun sünnî olsun bütün vatandaşlar hakkında vefatları anında hangi mezhepten oldukları biliniyorsa, mallarının ona göre taksim edilmesi hükmünü getiriyordu. Bu düzeltme 516/1122 yılında yapılmıştı.

Kızın mirasın tamamını alması, Kur'an-ı, Kerîm'in hükümlerine ters düşer. Kur'an, Nisa sûresinde (4/11-12) mirasın taksimi hususunda açık ve tafsilatlı bilgi vermiştir.

---

(88) Bu kitabın "Siracu'l-hüdâ" adını taşıdığı da söylenir.

b. Yemen'de Fıkıh

Yemen'de, İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Malik'in mezhepleri yayılmıştı. Hicretin üçüncü ve dördüncü asırlarında bu ülke çok büyük iki sosyal olaya sahne oldu:

1 — Irak'ı da kaplayan Karmatî fitnesi.
2 — Yemen'de halkı Şia prensiplerini kabule davet eden İmamu'l-hadî Yahya b. Hüseyin el-Alevî'nin kıyamı.

Yahya, 245/859 yılında doğdu ve genç yaşlarında başladığı tahsilini Hicaz ve Irak'ta tamamladı. 280/893 yılında Yemen'de nüfuzunu iyice yaymış bulunuyordu. Tarihçiler, onun Yemen'e Yemen halkının daveti üzerine gitmiş olduğunu zikrederler. O dönemde bölgede Karmatilik iyice güçlenmişti. Bu sebeple Yahya, Karmatilere karşı büyük bir mücadele verdi. Bu iş için sayılarının 40'ı aştığı söylenen çok sayıda kitap yazdı. Yemen Zeydilerinin, Yemen Arap Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar uygulamaya devam ettirdikleri Zeydî fıkhının temellerini attı.

Zeydiyye mezhebinin yanında, Şafiî mezhebi de Yemen'e ulaşmaya muvaffak olmuştu. Bilhassa Zebid şehri dolaylarında olmak üzere Şafiîliği yaymaya çalışan çok sayıda taraftar bulmuştu. Bu mezhep, Sana ve Aden şehirlerindeki Şafiîlerin imamı Kasım b. Muhammed el-Cumehî tarafından kuvvetlendirilmişti. Hicri dördüncü asrın ikinci yarısında Meafir kabileleri arasında, Lahic, Ebyen, Cened ve diğer şehirlere yayıldı. Yemen'de Şafiî mezhebini güçlendirmiş olan Kasım b. Muhammed el-Cumehi'nin yetiştirdiği fıkıhçılardan biri Ca'fer b. Abdürrahim'dir ki, 460/1068 yılında vefat eden bu alim uzun süre fıkıh okutmak ve fetva vermek görevlerini yürütmüştür.

Yemen'de yetişen ünlü alimler arasında Kadı Muhammed es-Suleyhî ve oğlu Ali'yi görüyoruz. Şiî fıkhında temayüz etmiş olan Ali b. Muhammed es-Suleyhî, geçtiği gibi bu ülkede hicri beşinci asırda Suleyhîler devletini kurmuştu.

Zeyd b. Abdullah el-Yafiî de, Yemen'in en meşhur alimlerindendir. Yemen ve Mekke'nin meşhur alimlerinden fıkıh ve kelam okumuş olan Zeyd, Yemen'e dönerek Cened şehrine yerleşmişti. Burada çok sayıda talebe, onun ders meclislerini dolduruyordu. Bir süre sonra 12 yılını geçir-

diği Mekke'ye gitti. Orada zühd ve takvâsıyla meşhur oldu, kendi arazisinin geliriyle yaşadı ve ticaretle uğraştı. Zeyd b. Abdullah'ın ünü, Mekke'de yayılmış, Mekkeli diğer fıkıhçılardan daha üstün görülür bir hale gelmişti. O, 12 yıl sonra 512/1118 yılında tekrar Yemen'e döndü ve 514/1120 senesinde vukubulan vefatına kadar orada kaldı.

Çok sayıda talebe yetiştirmiş olan Abdullah b. Yahya es-Sa'bî de, Yemen'in meşhur fakihlerindendir. O, aynı zamanda Arap dilinde de imam kabul ediliyordu.

Yemen fakihlerinden diğer büyük bir isim, Ebubekir b. Muhammed el-Yafiî'dir. Dai Muhammed b. Sebe adına Yemen kadılığını yürütmüş olan bu alim, fıkıh öğrenimi dayılarından yapmış, Arap dili, şiir ve kelam ilimlerinde de temayüz etmişti. 552/1157 yılında öldü.

Ömer b. Ali b. Semüre el-Cenedî el-Yemenî de, Yemen'in ünlü hukukçuları arasında yer alır. O, bize Yemen'de yetişen hukukçuların hayatını konu alan meşhur "Tabakatu fukahâi'l-Yemen" adlı eserini bırakmıştır. Bu kitap, Yemen'de bu mevzuda yazılmış ilk kitaplardan sayılır. Tabakat ve tercüme-i hal yazan fıkıhçıların başvurduğu ana kaynaklardandır. Cenedî, bu kitabını yazarken fıkıh, hadis ve tarih kitaplarından yararlanmıştır.

Cenedî, Şafiî mezhebindendi. Bu kitabında kendi hayatından da bahsetmiş, bu münasebetle, Yemen'in en meşhur alimlerinden ders aldığını, 580/1184 yılında Ebyen şehri kadılığına tayin edildiğini, Aden'den deniz yoluyla hacca gidip-geldiğini, gidiş ve dönüşünde Kızıldeniz'deki Kamaran adasına uğradığını zikreder. İbn Semüre el-Cenedi'nin mensup olduğu aile, zengin ve soylu ailelerden kabul edilir. Biyografi yazarları, onun, kitabını 586/1190 yılında bitirdiğini zikretmişler, vefat ettiği yıl hakkında net bir bilgi vermemişlerdir. Anlaşıldığına göre, o kitabını tamamladığı yıl içinde ölmüştür. Eserinde, zaman zaman, Yemen'de hüküm sürmüş devlet ve hanedanların tarihine kadar dair bilgiler verdiği görülmektedir.

Cenedi, Şafiî mezhebine mensup olduğu için, bu mezhebin Yemen'de yayılışı hakkında araştırma yaparken, onun adı geçen kitabında bu mevzuda verdiği bilgilerden istifade etmemiz kaçınılmazdır.

Onun verdiği malumata göre, İmamu'l-hadî Yahya b. Hüseyin'in 280/893 yılında Yemen'e gelişinden önce bölgede Maliki ve Hanefi mezhebi hakimdi. Yahya'nın çalışmalarıyla Şia daveti yayıldı, daha sonra Ali b. Fazl ve İbn Havşeb tarafından İsmailiye mezhebi güçlendirildi. Şafiî mezhebinin zuhurundan sonra, Yemenli bazı fakihler, Mekke, Medine, Bağdat, Fustat ve diğer ilim merkezlerinde bu mezhebe mensup fakihlerle karşılaştılar ve onlardan ilim tahsil ettiler. Şafiî fakihlerinin ders halkalarında yetişen bu Yemenli alimler, hocalarının ilimlerini ve kitaplarını alarak Yemen'e döndüler. Hicri dördüncü asırda Sana'da yayılmaya başlayan Şafiîlik, oradan Aden'e geçti daha sonra hicri altıncı asıra kadar genel bir yayılma gösterdi (89).

c. Mağrip ve Endülüs'te Fıkıh

Maliki mezhebinin Endülüs'te tanınması ve kabul görmesi, Abbasilerin Mağrip'te Hanefi mezhebini tanımalarına karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştı. Endülüs Emevilerinin bununla da kalmayarak, hicri dördüncü asırda Mağrip siyasetine müdahale ettiği ve Mağripliler arasında Maliki mezhebini yaymaya çalıştıklarını görüyoruz. Ancak Zenatiler zamanında bu ülkeye hakim olan siyasi karışıklıklar, ilmî çalışmalarını verimli kılacak istikrarlı bir hayat garantisinden mahrum olmaları sebebiyle, Maliki mezhebinde derinleşmiş Mağribli alimlerin yetişmesine fırsat vermedi. Maliki mezhebi, İfrikiyye'ye hicri üçüncü asırda İmam Malik'in talebelerinden öğrenim görmüş ve onların ders halkalarında yetişmiş alimler tarafından getirilmişti. Bu alimler içinden Ebu'l-Kasım'ı ve onun talebelerinden Esed b. Furat ve Sehnun'u zikretmekle yetiniyoruz (90).

Daha sonra, Ebu İmran el-Fâsi, Abdullah b. Yasin ve Kadı İyaz gibi tamamı Endülüs'te tahsil görmüş Mağripli büyük fıkıh alimlerinin yetiştiği çağda, bölgede Murabıtlar devleti kuruldu. Bu alimlerden Abdullah b. Yasin, yaklaşık 7 yıl Kurtuba'da ilim tahsilinde bulunmuştu. O, ilmî öğrenimini daha sonra Vâcac b. Zellu'nun rahle-i tedrisinde ikmal etti. Tahsilini Kayravan'da Ebu İmran el-Fasî'den tamamlayan Vâcac, Ağmat yakınındaki Nefis şehrinde Malikî fıkhı tedris eden ilk medreseyi kurmuştu.

---

(89) Cenedi, Tabakatu fukahi'l-Yemen, 12 vd.

(90) Makkari, Nefhu't-tib, II, 218

Maliki mezhebi, Medine alimlerini İslâmiyetin sembolleri, dostluk ve sevgi elçileri olarak gören sahra hayatına alışmış Murabıtların basit ve sadeliğiyle uyum teşkil ediyordu.

Murabıtlar zamanında, özellikle Endülüs'te olmak üzere Maliki fakihlerinin nüfuzu çok kuvvetlenmişti. 505/1111 yılında vefat etmiş olan büyük alim İmam-ı Gazzali'nin "İhyau ulûmi'd-din" adlı kitabı Endülüs ve Mağrib'e götürülmüş; nefis muhasebesi temeline oturan tasavvuf hareketi de bu iki ülkeye yol bulmuştu (91). Gazzali'nin fıkıh ahkamıyla mutasavvıfe adabını bir arada toplayan ünlü "İhyau ulûmi'd-din" adlı eserinin Endülüs'e girmesi sebebiyle orada, tasavvuf ehli ile mezhebleri adına indişeye kapılan Malikî fukahası arasında ortaya çıkan uçurum, gittikçe genişledi. Nihayet bu fakihler, hükümdarları Ali b. Yusuf b. Tafşin'e "İhya" adındaki bu eserin toplatılarak yaktırılması gerektiğine dair fetva verdiler. Malikî fakihlerinin "İhyau ulûmi'd-din" adındaki esere iki sebeple karşı çıkmış oldukları dikkati çekmektedir:

1 — Bu kitabın fıkhî metod ve ahkam bakımından Şafiî mezhebi metodu doğrultusunda yazılmış olması.

2 — Özü itibariyle Malikî fakihlerinin mezheplerine bir zarar getirmesinden korktukları kelamî düşünce metodunu takibeden tasavvufî bir kitap olması. Bunun için onlar, bu kitabın yakılmasına fetva verdiler. Endülüs'teki Maliki fakihlerinin lideri İbn Hamdin, Mağriptekilerin lideri ise Malik b. Vüheyb'ti (92). Bu kitabın yakılması 500-505/1106-1111 yılları arasında tamamlandı.

Murabıtlar devletinde fakihlerin sahip olduğu nüfuzun ne derece kuvvetli olduğunu gösteren en güzel delillerden biri, Abdullah b. Yasin'in faydalandığı nüfuzdur. O kadar ki, Murabıt hükümdarları, onun ölümünden sonra da, herhangi bir devlet işi hakkında fakihlerin görüşüne başvurmaksızın karar veremiyorlardı. Fakihlerin nüfuzunun kuvvetini gösteren en büyük delillerden biri de şu vak'adır: Emiru'l-müslimin Yusuf b. Taşfin, hıristiyanlara karşı Endülüs müslümanlarının yardımına koşmaya niyetlendiği sırada, bu konuda fakihlerin görüşünü almayı za-

(91) İbn Haldun, Mukaddime, 405
(92) el-Hulelü'l-mevşiyye, 85

ruri görmüştü. Neticede fakihler, hıristiyanlarla savaşın dini bir vecibe olduğuna fetva verdiler. Sonra da bu hükümdara, Endülüs hıristiyanlarının o andaki lideri VI. Alfonso'ya göndereceği bir mektup yazdırdılar. Bu mektup Rasûlullah (s.a.v.), ve Hulefâ-i Raşidin'in hükümdarlara göndermiş oldukları mektupların benzeriydi. Tarihçi Merakeşi'nin: "Ali b. Yusuf b. Taşfin, ülkesinin bütün işlerinde fakihlerle iştişare etmeden karar vermezdi." şeklindeki sözleri, bu anlatılanların doğruluğunu göstermektedir (93).

Tarihin bildirdiğine göre, Endülüs fakihleri, Yusuf b. Taşfin'i Endülüs'e çağırmışlar ve Tavaif-i mülûk denilen mahallî hanedan hükümdarlarının hal'ine fetva vermişlerdir. O kadar ki, Ali b. Yusuf hicri 519 yılında Merakeş şehrini surla çevirmek istediğinde dahi, Mağrip ve Endülüs fakihlerinin iştişaresine başvurmuştu. Endülüslü hukukçu İbn Rüşd, Ali b. Yusuf'un bu meclisine katılmış ve onun düşüncesinin yerinde olduğuna fetva vermiştir. İbn Rüşd, aynı şekilde, müslümanlara hıyanet edip Rodmir'ın oğluna yardım eden Gırnata'daki anlaşmalı hıristiyanların, bu suçları sebebiyle Mağrib'e sürülmesine de fetva vermişti. Neticede onlar, Mağrib'e bilhassa Miknâse ve Selâ şehirlerine gönderildiler (94).

E. Kelam

Kelâm ilmi, Allahu Teâlâ'nın birliği meselesi gibi, İslâm akaidinin prensiplerini araştıran, Allahu Teâlâ'nın Zât-ı sübhânisi, sıfatları, fiilleri, nebileri ve rasûlleri hakkında bilgi vermeyi gaye edinen ilimdir. Kelâm kitaplarının çoğu, Peygamberlerin günahsızlığı ve imamet konularını da ihtiva eder. Bu ilim, öldükten sonra dirilme, hesap günü, cennet, cehennem ve benzeri gaybî meseleleri inceler, bu meseleleri mantıkî ve cedelî perspektiften, akıl ve mantık ölçüleri içinde tetkik eder. Kelâm ilmi, İslâm düşüncesinin temeli kabul edilir. Müslüman alimler tarafından bu temele oturtulan kelamî felsefe, bu özelliğiyle Yunan düşüncesinden ayrılmıştır.

---

(93) el-Mu'cıb, 171
(94) el-Hulelü'l-mevşiyye, 76

Kelâm ilminin, Abbasilerin birinci döneminde, Yunan, İran ve Süryani kültürlerinden etkilenmiş olan İslâm kültürü kalkınma hamlesinin bir neticesi olarak doğduğu kabul edilir. Başlangıçta kelâm ilminin bayrağını, İslâmî düşünceyi bir süre nüfuzu altında tutan Mutezile taşımıştır. Özel olarak Arap tefekkürünün, genel olarak ta umumî İslâm düşüncesi alanında İslâmî tefekkürün yükselmesinde, kelâm ilminin büyük bir rolü olmuştur.

Mutezile mezhebine mensup kelâmcıların meşhurları arasında, Ebu'l-Hüzeyl el-Allaf (öl. 235/849) ve onun talebelerinden Nazzam lakabıyla tanınan Ebu İshak İbrahim b. Yesar (öl. 231/845)'ı görüyoruz. Nazzam, zamanında sahasının dengi bulunmaz alimiydi. 255/869 yılında vefat eden "Cahızıyye" fırkasının kurucusu kabul edilen Ebu Amr b. Bahr el-Cahız, Nazzam'ın talebelerindendir (95).

Kelam ilminin ortaya çıkışı, başlangıçta İslâm'da görülen en büyük bid'atlerden kabul ediliyordu. Fıkhî ahkâmı araştırmanın dışına taşan her türlü ilmî çalışmayı bid'at sayan hadis uleması, bu ilmi ve bu ilimle meşgul olanları tenkit hususunda çok şiddetli davranmışlardır (96). Hatta Selefiyye görüşü mensupları, kelâm alimlerini zındıklık ve küfürle bile itham ediyorlardı. Sübkî, İmam Şafiî hakkında şu hadiseyi aktarmıştır: "Talebelerinden biri, İmama kelâm ilmi hakkında sorular soruyor; imam ise onun bu sorularını en kısa bir şekilde cevaplandırıyordu. İmam ona sonunda şöyle dedi:

— Ey oğul! Bu ilim (kelam ilmini kasdediyor) öyle bir ilimdir ki, bu ilimde doğruyu bulsan sana bir sevap verilmez. Yanıldığın takdirde ise, bu yanlış inanç, seni küfre götürür. Sana doğru görüşe ulaştığın zaman mükafatlandırıldığın, hataya düştüğünde ise günaha girmediğin bir ilmi tavsiye edeyim mi?

İmam Şafiî'nin bu sözlerini dinleyen öğrenci, hemen bu ilmin hangi ilim olduğunu sordu. İmam:

— Fıkıh ilmidir, cevabını verdi. Bu olayın kahramanı olan öğrenci sözlerini şöyle bitiriyor:

---

(95) Bkz. IV, 295

(96) De Boer, Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 51

— İmamın bu tavsiyesi üzerine onun derslerine devam ettim ve ondan fıkıh okudum (97).

Kur'an-ı Kerîm'deki müteşabih âyetlerin te'vili meselesi, Ehl-i sünnet selefiyyesi ile Mu'tezile'yi birbirinden ayıran en önemli hususlardan kabul edilir.

a. İsâmiyetin Tevhid Anlayışı:

Allahu Teâlâ, Kur'an-ı Kerîm âyetlerinin pek çoğunda, her şeyden önce kendisinin birliğini insanlara haber vermek ve onları tevhid inancını kabule çağırmak için göndermiş olduğu Peygamberlerin kıssalarıyla öğüt verme yoluyla "tevhid" prensibini ya doğrudan ya da dolaylı olarak dile getirmiştir (98). Fürûa ait diğer bütün hükümler, sadece Allahu Teâlâ'ya ibadet için birer vesiledir. Kur'an-ı Kerîm'deki, tevhidi isbat eden âyetlerle delil getirmek, bilinen kesin neticeye tekrar ulaşmak için işi uzatmak kabilinden olacaktır. Çünkü tevhidi isbat eden bu âyetler, sayılamayacak kadar çoktur. İhlas sûresi gibi bazı sûrelerin tamamı, tevhid konusuyla ilgilidir. Ki, İhlâs sûresinin meali şöyledir:

"De ki: O Allah birdir.

Allah Sameddir (herşey varlığını ve bekasını O'na borçludur. Herşey O'na muhtaçtır. O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Herşeyin başvuracağı, yardım dileyeceği tek varlık O'dur.)

O Allah, doğurmamış ve başkası tarafından doğurulmamıştır.

Hiçbir şey O'nun dengi değildir."

İhlas sûresi gibi, Rasûlullah (s.a.v.)'a vahyin başlangıç dönemlerinde, Mekke-i Mükerreme'de indirilen tevhidle ilgili bu tip sûrelerin tamamı, Allahu Teâlâ'nın vahdaniyeti ve şirkle mücadele mihveri etrafında

---

(97) Sübki, Tabakatu'ş-Şâfiiyye, I, 241

(98) Allahu Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: ***"Peygamberlerin haberlerinden, kalbini sağlamlaştıracak herşeyi sana anlatıyoruz (ki, kavminden gördüğün haksız davranışlara karşı, kolların kuvvet bulsun, ruhun açılsın). Bunda da sana hak ve inananlar için bir övgü ve ibret gelmiştir."*** (Hûd, 11/120).

dönerler [99]. Rasûlullah Efendimizin şu hadislerinde bildirmiş oldukları gibi, Tevhid İslâm'ın temel rükünlerinin birincisidir:

"İslâm dini, beş temel esas üzerine kurulmuştur. Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed (s.a.v.)'in onun Rasûlü olduğuna şehadet getirmek, namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan orucunu tutmak ve imkan bulabilenler için Kabe-i Muazzama'yı ziyaret (hac) etmek."

Müslüman alimler, tevhid meselesini, bütün asırlarda birinci dereceye koymuşlar, en önemli konu olarak ele almışlardır. İmam-ı Gazzali'nin şu sözleri de bu gerçeği açık bir şekilde aksettirmektedir: "Lâ ilahe illellah kelime-i tevhidi, neticesi vahdaniyyeti (Allahu Teâlâ'nın bir olduğunu, zatında, sıfatlarında ve işlerinde tek olup, eşi, benzeri ve ortağı bulunmadığını) bilmek, semeresi ferdaniyyeti kabul etmek olan bir kelimedir. Kainat ve bütün mevcudatın yaradılış gayesi budur. Eğer vahdâniyyeti bilmek ve ferdâniyeti kabul etmek olmasaydı, varlıklar yaratılmaz, gaip olan şeyler yokluğun gizliliğinden çıkarılmazdı. Allahu Teâlâ, insanlar ve cinlerin yaradılış gayesi hakkında şöyle buyurmuştur: *"Ben, cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."*[100] Bu hakikat, Peygamber Efendimizden rivayet edilen şu hadis-i kudsiden de anlaşılamaktadır: *"Ey kulum! Seni vahdaniyyetimi bilmen için, diğer varlıkların tamamını da senin için yarattım."*[101]

Kur'an-ı Kerîm'de, Allahu Teâlâ'nın herşeyden münezzeh olduğunu kesin bir şekilde bildiren ve O'nun zat-ı ilâhisi ile yaratıklar arasında hiç bir benzerlik olmadığını açıklayan muhkem âyetler çoktur. Bunlardan birkaç tanesinin mealini vermekle iktifa edeceğiz:

"...Onun zatına benzer hiçbir şey yoktur. O, işitendir, görendir."[102].

"O, öyle Allah'tır ki, O'ndan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilendir. O, esirgeyen, çok acıyandır.

---

(99) Misal olarak Alak (96), Müzemmil (73) ve Müddessir (74) sûrelerine bakınız.
(100) Zariyat sûresi, (51), 56
(101) Gazzali, et-Tecrid fi ilmi't-tevhid (Escurial kütüphanesinde yazma) varak 17, kısım 762
(102) Şûra sûresi (42), 11

O, öyle Allah'tır ki, O'ndan başka ilah yoktur. Hükümdardır mukaddestir, selâm (esenlik veren), mü'min (güvenlik veren), müheymin (gözetip koruyan), aziz (üstün, galip), Cebbâr (istediğini zorla yaptıran), mütekebbir (çok ulu) dur. Allah, (puta tapanların) ortak koştukları şeylerden münezzehtir (hiçbir şey O'nun sıfatlarına ortak olamaz).

O, yaratan var eden, yarattıklarına şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur. Göklerde ve yerde olanlar O'nun şanını yüceltmektedirler. O, galip ve herşeyi hikmeti uyarınca yapandır."(103)

"Allah, ki O'ndan başka ilah yoktur, daima diri ve yarattıklarını koruyup yöneticidir..."(104)

Bu âyetlerin yanında, zahiri anlamlarıyla Allahu Teâlâ'nın yaratıklarına benzediğini ifham eden bazı âyetler de bulunmaktadır. Müteşabih âyetler olarak isimlendirilen bu âyetlerden bir kaçının meali şöyledir:

"O Rahman (Allahu Teâlâ), Arş'ı istivâ etmiştir."(105)

"... Allah'ın eli, onların ellerinin üzerindedir."(106)

"O, kullarının üstünde tam hakimdir (onları istediği gibi yönetir)."(107).

Bu müteşabih âyetler, müslüman alimler arasında, özellikle Selefiyye ve kelam alimleri arasında şiddetli fikrî mücadele konusu olmuştur.

Selefiyye uleması ve onların metodunu benimseyenler, bu müteşabih âyetler karşısında bütünüyle tarafsız bir tutum takınmışlardır. Onların takvâları, bu âyetleri te'vil etmeye çalışmağa izin vermemiştir. Aksine onlar, ihtiyat yolunu tercih etmişler, bu âyetleri araştırmak ve yoru-

---

(103) Haşr sûresi, (59), 22-24
(104) Bakara sûresi, (2), 255
(105) Tâhâ sûresi, (20), 5
(106) Feth sûresi, (48), 10
(107) En'am sûresi, (6), 18

lediler. Ensari'yi huzuruna getirmesini istediler. (Son derece öfkelenmiş olan) Sultan Alparslan, hem Ensari'yi hem de mihrabına koymuş olduğu putu getirtmek üzere adamlar gönderdi.

Sultan'ın emri üzerine önce put daha sonra Şeyh Ensari getirildi. Onun emriyle alimler ve şehrin ileri gelenleri de Sultan'ın meclisinde toplandılar; bu sırada önlerinde bir put bulunuyordu. Sultan, Ensarî'ye döndü ve putu göstererek:

— Bu nedir? Dedi. Ensarî:

— Bu çocuklara oyuncak olarak yapılmış bir heykeldir, karşılığını verdi.

Sultan Alparslan, öfkeli bir şekilde:

— Ben bunu sormuyorum dedi. Devamla aralarında şu konuşma geçti:

— Ey Efendimiz, o halde sorduğunuz nedir?

— Bu cemaatın senin hakkında söyledikleridir. Allahu Teâlâ'nın bu putun sûretinde olduğunu kabul ediyormuşsun.

— Allahu Teâlâ'yı tesbih ve tenzih ederim. Vallahi bu çok büyük bir iftiradır.

Ensarî, bu son cümleyi o kadar heybet ve kuvvetle söylemişti ki, Alparslan şikayetçi olanların ona iftira ettiklerini anladı. Şeyh Ensarî'den özür dileyerek, ikram ve iltifatlarıyla onu evine geri gönderdi. Huzurdaki topluluk ta ondan kurtulmak için bu tuzağı kurmuş olduklarını itiraf ettiler, bunu, onun taassubu yüzünden karşılaştıkları sıkıntılar sebebiyle yaptıklarını açıkladılar. Bunun üzerine Sultan, işledikleri bu ağır suç sebebiyle, onları ağır bir para cezasına çarptırdı.

Abdullah el-Ensari'in zühd ve edeb hususundaki yüksek mertebesini isbatlayan eserleri vardır. Onun önemli eserlerinden biri "Zemmu'l-kelâm" adını taşıyan kitabıdır(112).

Daha önce geçtiği gibi, müslüman alimler tevhid ilmi alanındaki çalışmalara büyük önem veriyorlardı. Nitekim bu sahada, Selefiyye ule-

(112) Bu eser, Biritish Museum'da yazma olarak bulunmaktadır. (Add. 27/520)

ması, Mu'tezile ve şia alimleri kitaplar yazmışlardır. Şiî alimler, bu alandaki çalışmalara büyük ağırlık vermişlerdi. Faris'te Fâtimî davetinin liderliğini yapmış olan Müeyyed fi'd-din Hibetullah'ın "el-Mecalisü'l-Mustansıriyye" adındaki kitabı, Şiâ'nın kelam kitaplarının en önemlilerindendir. Bu eser, önce geçtiği gibi, bu dâinin davet meclislerinde vermiş olduğu konferansları ihtiva eder. O, bu konferanslarında Fatimilerin mensup olduğu İsmailiyye mezhebinin temel inanç ve prensiplerini açıklamıştır(113).

Divanı da, Müeyyed fi'd-din'in en önemli eserleri arasında kabul edilir. Çünkü o bu divanındaki şiirleriyle, Fatimî akaidini açık bir şekilde bütün yönleriyle tasvir eder. Şia'nın önemli ilkelerine büyük ağırlık verir. O kadar ki, velayet ve tevhid konularından bahsettiği bu divanında hemen hemen velayeti ele almadığı, imamlara itaatın gerekliliğine işaret etmediği hiç bir kaside yoktur. Bu hususta şiirinden bir örnek verelim:

"Onlar, hidayet rehberleri, ulu'l-emr olan imamlardır.

Kendilerine sığınanları, alçaklıktan, aşağılık olarak kalmaktan korurlar.

Arap olsun, gayriarap olsun bütün milletlerin onlara itaat etmesi gerekir.

Bu itaat, bütün insanlığın üzerine dinî bir vecibedir.

Allah'ın "Allah'a, Rasûl'e onlarla birlikte ulu'l-emre itaat ediniz;" emrini okuyunuz.

Bir âyetle, üç itaat peşpeşe zikredilmiş ve malum hale gelmiştir."(114)

Müeyyed fi'd-din, te'vil prensibini, Kur'an-ı Kerîm'in icazı, rey ve kıyas meselelerini de incelemiş, zahir ve batın, "el-mesel ve'l-memsül" akidesine de yer vermiştir.

---

(113) Bu konferansların sayısı, 800'e ulaşmıştır. Dr. Muhammed Kamil Hüseyin (Divanü'l-Müeyyed fi'd-din, Mukaddime, 60), Müeyyed'in bu konferansların bir kısmını, 451/1059 yılında dai'd-düatlığa yükseltildikten sonra vermiş olduğu görüşünü benimser.

(114) Divanü'l-müeyyed, 61

İsmailiyye mezhebi uleması, Rasûlullah (s.a.v.)'ın kendisine gönderilen âyetlerin te'vilini bildiğini ve onun ilimde ilerlemiş insanların (errasihûne fi'l-ilim) ilki ve en faziletlisi olduğunu, ilimde ilerlemiş pek çok kişinin de söz konusu âyetlerin te'vilini ondan öğrendiğini kabul etmişlerdir. Onlar, Rasûlullah (s.a.v.) Kur'an'ın te'vilini nasıl biliyorsa, ondan sonra her asırda onun makamına geçen her imamın da bu te'vili bildiğine inanırlar. İsmailiyye alimleri, Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerinin gizli manalarının açıklanması ve te'vilinin gerekli olduğunu kabul ederler. Çünkü, onlara göre, Kur'an âyetlerinin, halkın dilinde dolaşan anlamlarının dışında manaları vardır. Üstelik bu manalar, Kur'an-ı Kerîm'in icazının asıl sırrıdır. Kur'an'ın icazı, lafzında değil, aksine manasındadır. Müeyyed fi'd-din, bu konuda şöyle demiştir:

"Eğer Kur'an'ın icazı sadece lafız yönünden olsaydı, âyetlerdeki manaların fazla bir önemi olmazdı."(115).

İmamet, İsmailiyye nazarında, bütün alemin yöneticiliği ve hakikat bilgisini bütün insanlığa ulaştırmak görevi demektir. İnsanlığın cahil kalmaması için, her asırda, bu görevi yürüten mürşid'din (imamın) bulunması zorunludur. Bütün insanlık içinde sadece Hz. Ali ve onun zürriyetinden gelen imamlar, Kur'an'ın te'vilini yapmakla teçhiz edilmişlerdir. Kur'an'ın te'vilini ancak onlar yapabilir. Nitekim Müeyyed şöyle diyor:

"Kur'an'ın te'vili tek bir kişiye emanet bırakılmıştır, bu te'vili ondan sorup öğrenmediğin takdirde batıla saplanırsın. Ahmet (Hz. Muhammed), nur evidir, şüphesiz ki onun kapısı Ebu Hasan (Hz. Ali)'dir. Eve, kapısından girilir. Bu aile ilim hususunda seçilmiş, bu özellik sadece onlara tahsis edilmiştir. Bütün mevcudatın Rabbi, yeryüzünde onları bütün yaratıkların efendileri ve liderleri kılmıştır."(116)

Fatimi alimleri, tefsir ve fıkıh ilimlerinde kıyasa yer vermemişler, sahabî fetvalarına da karşı çıkmışlar ve onları tekzip etmişlerdir. İlk ku-

---

(115) Divanü'l-Müeyyed, 110. Şiî Kelâmı'na ait bu kitapta, Hz. Ali soyuna mensup imamlara özel bir yer verilmiş, bütün müslümanların onların emirlerini İslâm akidesinin bir gereği olarak yerine getirmekle yükümlü oldukları ileri sürülmüştür. O kadar ki, Şiiler, imamet'i, İslâm'ın beş şartına ilâve etmişler, hadis-i şerifte İslâm'ın temelleri olarak gösterilen beş esasa bir altıncısını ilave etmişlerdir.

(116) Aynı eser, 103

rulan mezheplere mensup fakihlerin, lafzını anlamış olsalar da, manalarını anlayamadıkları için Kur'an-ı Kerîm'i tahrif ettiklerini iddia etmişlerdir. Onların bu iddiaları, Müeyyed fi'd-din'in şu anlama gelen mısralarından anlaşılmaktadır:

"Kitab'ı tahrif etmiş, gerçek manasından uzaklaştırmış olan kimse odur. O'nda olmayan bir şeyi kabul eder, bazı âyetlerin açık ve kuvvetli hükümlerini ise reddeder."(117)

İsmailiyye alimleri, din ve dinî ilimlerin Ehl-i Beyt'e mensup imamların tekelinde olduğunu, din hakkında yalnız onların hüküm verebileceğini, dini sadece onların yorumlayabileceğini kabul ederler. Onlar, bu dini ilimlere "batın ilimleri" derler ki, bu sebeble "batınıyye" olarak isimlendirilmişlerdir. Çünkü onların bu ilimlere olan itikadları, inançlarının temelini oluşturur.

Müeyyed, şöyle diyor:

"Karanlığın sakladığı ışıklar gibi, sözlerin gizlediği nice mânalar vardır. Bu gizli manalar, en müstahkem kaledeki başaklarda gizli daneler gibi gizlenmiş ve korunmuşlardır."(118)

"el-Mesel ve'l-memsûl"(119) nazariyesi olarak adlandırılan zahirden gizli mâna, yani batınî anlamın çıkarılması prensiplerine gelince, onlar her aşikar ve zahirî ifadenin bir batınî manası vardır, inancını taşırlar. Onlara göre Kur'an da böyledir, onun zahiri manası yanında, bir de hakiki ve batınî manası vardır. Bu yolla duyu organları vasıtasıyla idrak edilemeyen ve sadece akılla idrak edilebilen şeyleri, duyu organlarıyla hissedilebilen onlara benzer somut şeylerle tefsir ederler. "el-mesel ve'l-memsûl" nazariyesi adını Fatimî alimlerince çok kullanılan şu cümledeki "mesel" kelimesinden almıştır: "Allah onlar için gerçek ve hakiki manaya (yani batınî manaya) delâlet eden örnek (mesel) verdi. Onlar bu

(117) Aynı eser, 104

(118) Aynı eser, 106

(119) Zahir ve batının karşılığı olarak "mesel ve memsûl" tabirleri kullanılırdı. Mesel, zahiri mana, memsûl ise, onunla kasdedilen batınî ve hakiki mana demektir. Her zahirin bir batını olduğu gibi, her meselin bir memsulü vardır. Allahu Teâlâ, insanlara öğüt almaları için misaller verir. Bu misallerin, gerçek ve hakiki, yanı batınî manalarını sadece Hz. Ali evladından olan imamlar anlayabilir. Çünkü onlar, batınî ilim sahibidirler.

örnek sayesinde batınî manayı buldular.'' Onlar şu âyeti de bu görüşleri için delil gösterirler:

"Andolsun biz, bu Kur'an'da insanlara öğüt almaları için her temsili (mesel) anlattık."(120)

İsmailiyye alimleri, Allahu Teâlâ'nın kullarını denemek ve onları imtihan etmek için, batınî manayı (memsûl), gizlediğini, onun benzerini (mesel), batınî anlamının öğrenilmesine vasıta kıldığını kabul etmişlerdir.(121) Müeyyed fi'd-din, şöyle demiştir:

''Allahu Teâlâ'nın Kitap'ta söylediği her zahiri sözün (mesel) altında gizlenmiş batınî bir anlam (memsûl) vardır. Bu iki manadan, zahiri olanı değil, batınî olanı kasdedilmiştir. Birincisi arının iğnesi, ikincisi ise bal mesabesindedir.''(122)

Müeyyed, Allahu Teâlâ'nın görülmesinin tefsiri hususunda, muhtelif mezheblerin görüşlerini reddetmiştir. O, hem Allah'ın gözle görüleceğini kabul edenlere, hem de bunu reddedenlere karşı çıkmaktadır. O, rü'yeti ki kısma ayırmıştır:

a) Duyu organları vasıtasıyla yani gözle görmek,
b) Kalble, akıl yoluyla rü'yet.

Göz ancak gözle görülmesi mümkün olan cisimleri görebilir. Akıla gelince, ancak akılla idrak edilebilen şeyleri idrak eder. Allahu Teâlâ'yı görmek, gözle olsun veya akıl yoluyla olsun mümkün değildir. Müeyyed bu kanaatini şöyle açıklar:

''Akıl, kişi için göz gibi bir alet ve bir vasıtadır. Akılda gizlilik vardır, göz ise zahirdir. Her ikisi de, kendi cinslerinden, kendi çalışmaları olmadan doğrulanmış şeyleri idrak ederler. Allahu Teâlâ'ya gelince, O, akılla künhüne vâkıf olunan şeyler cinsinden değildir. O halde ey topluluk, Allahu Teâlâ, beşer aklının idrakinden münezzehtir. Gözle görülmesi için de, hâşâ gözle görülür maddi cisimler cinsinden olması gerekir ki, bu Allah için hiçbir şekilde düşünülemez.''

---

(120) Zümer sûresi, (39), 27

(121) Onlar, "mesel" ile, benzetilenin, "memsûl" ile ise Allahu Teâlâ'nın gerçek muradının kasdedildiğini kabul ederler.

(122) Divanü'l-Müeyyed, 111

Görüldüğü gibi Müeyyed fi'd-din, hem Allahu Teâlâ'nın müminler tarafından gözle görüleceğini, hem de Allahu Teâlâ'nın akılla idrak edilebileceğini kabul edenlerin görüşlerini reddetmiştir. Böylece hem Allah'ın sıfatlarını kabul eden Ehl-i Sünnet'e hem de sıfatları inkar eden Mu'tezile'ye karşı çıkmıştır. Onun şu sözleri bunu göstermektedir:

"İki fırka (Ehl-i sünnet ve Mu'tezile) aynı özelliklerde birleşmişlerdir. Her ikisi de Müşebbihedendir, dar görüşlülüğün ve cahilliğin karanlığına gömülmüşler, yollarını sapıtmışlardır."(123)

Kur'an-ı Kerîm'de Allahu Teâlâ'ya, el, ayak, göz ve benzeri cinsten cismi sıfatlar izafe eden âyetler hakkında, Müeyyed fi'd-din, Mutezilî ve İsmailî alimlerin yapmış oldukları te'ville uyuşan bir görüşe sahiptir. Nitekim o, el (= yed)'in nimet ve kuvvet manasına geldiğini kabul etmiştir. Bu görüşü şu anlama gelen beytinden de anlaşılmaktadır:

"Allah'ın yüzü ve eli olduğunu kabul edenlerin görüşleri yanlış ve batıldır. Eğer bu doğru olsaydı, o takdirde Allah'ın yarattıklarına benzer cisim sahibi bir şahıs olması gerekirdi."(124)

Müeyyed, sûrelerin başlarında yer alan, "Kaf, nûn, elif-lâm-mim, ve kef-hâ-yâ-ayn-sâd" gibi harfler hakkında, te'vili benimseyen İsmailiyye alimleriyle aynı düşünceye sahiptir. O, bu harflerin, ancak Allah'ın ilminin muhafızları tarafından bilinebilen gizli anlamlar taşıdığını kabul eder.

Müeyyed, Kur'an-ı Kerîm'deki peygamber kıssalarını da incelemiş, bu konuda Fatimî alimlerinin metodunu benimseyerek o da, peygamberler hakkındaki inanç ve görüşler hususunda müfessirlerin ekseriyyetine karşı çıkmıştır. Şöyleki: Fatimiler, bu kıssaların bir kısmı, nebilerin masum olmadıklarına işaret eden bazı manalar taşısa da, nebilerin masum olduğuna inanıyorlardı. Onlar, bu tezadı şöyle açıklamışlardı: Sözkonusu âyetlerin bir zahiri, bir de batınî olmak üzere iki türlü anlamları vardır. Zahiri manalar, tefsircilerin ekseriyetinin kabul ettiği yorumlardır. Onların batınî anlamlarına gelince; peygamberleri kötülükler ve günahlardan uzaklaştırır. Fatimîler, peygamberleri "nutek'a = konuşanlar" di-

(123) Divanü'l-Müeyyed, 111
(124) Aynı eser, 114

ye isimlendirmişlerdir. Onlara göre "nutk = konuşma" iki kısma ayrılır: Birincisi, insanı diğer hayvanlardan ayıran özellik olup dünyadaki şeyler hakkındaki konuşmadır. İkincisi ise, ahirette olan şeyler hakkındaki konuşmadır ki, gaybı idrak ederek perde arkasından haber almak suretiyle konuşan te'vil ehlini, diğer insanlardan ayırır. Müeyyed fi'd-din, bu görüşler ışığında, Hz. Adem, Hz. İbrahim, Hz. Nuh, Hz. Lût, Hz. Davut, Hz. Yusuf kıssalarını incelediği gibi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in halasının kızı Zeyneb bintu Cahş'la evlenmesi olayını da tetkik etmiştir.(125)

"el-Mecalisü'l-Mustansıriyye" adındaki eser, İsmailiyye felsefesini inceleyen en mühim kitaplardan biridir(126). Eserin müellifi, İsmailiyye akaidini özet olarak incelemiş, Müeyyed fi'd-din'in daveti kabul edenlerce bilinmesi gereken İsmailî akaidin asıllarını incelediği bir dönemde, bu mezhebin inanç prensiplerine işaret etmiş, kısa anlatım ve özlü bir ifadeyle yetinmiştir. Böylece o, önceden batınî ilimlere karşı bir aşinalığı olmayan dinleyicilere ağır gelecek aşırı te'vilden kaçınmıştır. Onun ibadetleri, farz ve sünnetler olarak İslâmiyetin amelle ilgili kaidelerini incelediğini görüyoruz. Bu kitap, Fatimilerce zamanın imamı kabul edilen Fatimî halifesi Mustansır bi'llah'ı medhetmek, onun şerefini yüceltmek için mübalağaya kaçmasıyla da dikkati çeker. Bu hususiyetiyle, konusu-

(125) Aynı eserin Mukaddimesine bkz. 134-152

(126) İvanov, "A. Guide to İsmaili Literature = el-Mürşid ilâ Edebi'l-İsmailiyye" adındaki eserinde, "el-Mecalisu'l-Mustansıriyye" isimli bu kitabın, Müeyyed fi'd-din'e nisbet edildiğini ve onun "el-Mecalisü'l-Müeyyediyye" adındaki meşhur eserinden başka bir kitap olduğunu zikretmiştir. "el-Mecalisu'l-Mustansıriyye" adındaki mezkur eseri neşreden Dr. Muhammed Kamil Hüseyin ise, bu kitabın Müeyyed fi'd-din'e ait olması hususunda şüphelidir. Onu bu şüpheye düşüren sebep, "el-Mecalisü'l-Mustansıriyye" adındaki kitapta te'vil görüşünün, "el-Mecalisü'l-Müeyyediyye"deki aynı görüştenfarklı ve ona zıt oluşudur. Çünkü bir müellif, bir mesele üzerinde birbirine zıt iki görüşe sahip olamaz.

Diğer taraftan "el-Mecalisü'l-Mustansıriyye"nin yazarı görüşlerini te'vilden çok fıkha dayandırmağa çalışmakta, yani selef-i salih'inin metodu üzerine yürümektedir. Halbuki Müeyyed fi'd-din, tam zıddı bir tutuma sahiptir ve tevili tercih etmektedir. "el-Mecalisü'l-Mustansıriyye"yi neşreden Dr. M. Kamil Hüseyin, sözlerini bu kitabın, dai Alemü'l-İslâm'a ait olduğunu söyleyerek bitirir. Bkz. Dai Alemu'l-İslâm, el-Mecalisü'l-Mustansıriyye, (Kahire, 1947)

nun tek kitabı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Mustansır, Rasûlullah (s.a.v.)'tan sonra Fatimilerce kabul edilen imamların 19. sırasında yer aldığı için, kitabın yazarı, bu 19 rakamını dinin temellerinden biri haline getirmeğe azmetmiş, neticede bu temellerden her biri için 7 farz, 12 sünnet tesbit etmiştir. Bunların toplamı Mustansır'a işaret olarak 19 olur[127]. Rakamları dini görüşleri için temel kabul edenler, yalnız İsmailiyye filozofları değildir. Önceleri de aynı yolu takip edenler çıkmıştır. Mesela, Pythagorcular, her bir rakamı, araştırmaları için bir esas kabul ederken, İbraniler bazı temel inançları için 7 rakamını asıl kabul etmişlerdir. 5 rakamını dini inançlarına temel ittihaz eden Harraniler de aynı mülahazaya sahiptiler. 3 rakamını tercih eden Eski Mısırlılar ve 5 rakamını seçen Zerdüşt taraftarlarını da hatırdan çıkarmamak gerekir[128]. Bu kitabın ana konularını şöyle özetlemek mümkündür:

1 — Allahu Teâlâ'nin tevhidi ve tenzihi, O'na şirk ve ortak koşmanın reddi.

2 — Rasûller ve nebileri kabulederek, onların her türlü hatta ve günahtan korunmuş olduklarına Hz. Muhammed (s.a.v.)'in onların sonuncusu olduğuna inanmak.

3 — Hz. Ali b. Ebi Talib'in vesayetinde ve onun zürriyetinden gelen imamların velayet ve masumiyetlerine inanmak.

4 — Rasûlullah (s.a.v.)'a inzal edilen Kur'an'daki bilgilerin tamamının doğruluğunu kabul ederek, Kur'an'ı hem zahirî hem batınîyle tasdik.

5 — Din işlerinde kıyas ve reyi devreden tamamıyla çıkarmak ve bu hususta yalnızca imamlara müracaat etmek ve onların hükümlerine sarılmak.

6 — Her zahirin bir batını olduğunu kabul ederek, zahir ve batına birlikte inanmak. Yani batın olmadan zahirin, zahir olmadan da batının kabul edilemeyeceğine iman etmek[129].

Bu kitap, dai'nin yalnız kadınlar topluluğuna hitap ettiği müstakil bir konferansa yer vermekle de, benzerleri arasında tek kalmıştır. Bu du-

(127) el-Mecalisü'l-Mustansıriyye, 17
(128) Aynı eser, 18
(129) Aynı eser, 18

rum, Fatimi davetinin erkekler yanında, kadınlara da yönelik olduğu inancına sevkeden delillerdendir.

Bu kitap, 35 oturumda yapılan 35 konuşmayı içine almaktadır. Bunlardan birinci konferansta te'vilin gerekliliği, ikincisinden altıncısına kadar farzlar ve sünnetler anlatılmış, onyedinciden yirmidördüncüsüne kadar anne-babaya iyilik, akrabayı ziyaret, komşuluk ilişkileri, karı-koca arasındaki ilişkiler ve kölelere muamele gibi ahlâki konulara yer verilmiştir. Yirmibeşinci-otuzuncu oturumlarda Ramazan orucu anlatılmıştır(130).

b. Mağrip ve Endülüs'te Kelâm Çalışmaları

Mağrip'te Selefiyye akidesi hâkimdi. Muvahhidler davetinin kurucusu Mehdi Muhammed b. Tumart'ın ortaya çıkışına kadar, Mağrip halkı, selefiyye akidesine bağlı kalmaya devam etti. Muhammed b. Tumart'ın daveti geçtiği gibi, tevhid konularına mahsus inanç meseleriyle ilgili bir hareketti. O, Murabıtlar ülkesinde yaşayan alimlere karşı çıkmış, müteşabih âyetlerin zahiri anlamlarını olduğu gibi kabul etmeleri sebebiyle, onları Allahu Teâlâ'ya cisim ifaze etmek ve şirk koşmakla itham etmişti. Murabıtlar devleti yıkılıp yerine Muvahhidlerle birlikte, Mehdi Muhammed b. Tumart'ın öncülük ettiği yeni bir kelâmi mezheb doğdu. Merakeşi bu konuda şöyle der: "İbn Tumart'ın davetinin ağırlık noktasını Eş'ari mezhebinin iktikadi görüşlerini telkin teşkil ediyordu."(131)

Muhammed b. Tumart'ın, kendisinden önceki dönemlerde kurulmuş İslâm mezheblerinden yararlanarak yeni bir inanç sistemi oluşturduğu şüphesizdir. O, işin sonunda kendisine mahsus olmakla temayüz etmiş bir tevhid akidesi ortaya koydu. "Tumartiyle akidesi", Merakeşi ve İbn Haldun'un söylemiş oldukları gibi sırf Eş'arilik veya Murabıt alimlerinin anladıkları gibi Haricilik, ya da sadece aklî deliller üzerine oturan Mutezililik değildi. Aynı şekilde rey ve te'vilden kaçınan Selefiyye, Andrea Julien'in zannettiği gibi Gazzaliyye de değildi. Aksine zikredilen mezheplerden çoğunun ve diğer bazı mezheblerin bir karışımıydı.

(130) Aynı eser, 5-147
(131) el-Mu'cib, 184

Onun mezhebi, kelâmî mezheblerin bir karışımı olarak kabul edilmiştir. Tarihçiler, İbn Tumart'ın kelâmî görüşlerini ortaya koyarken ve onların kaynaklarını araştırırken önemli bir noktayı görememişlerdir. Ki, bu önemli husus, İbn Tumart'ın, İbn Hazm'ın mezhebinden etkilenmesidir.

Şöyle ki: İbn Tumart, Endülüslü allâme "İbn Hazm"ın mezhebinden önemli ölçüde etkilenmiştir. İbn Tumart'ın tahsil için Doğu İslâm dünyası kültür muhitlerine gitmeden önce, tahsil hayatının bir bölümünü Endülüs'te geçirdiği ve o sırada Kurtuba'da parlamış olan İbn Hazm mezhebi mensubu alimlerden çok etkilendiği görüşü kuvvetli bulunmaktadır.

İbn Tumart'ın, itikadî konularda İbn Hazm'ın görüşlerinden hangi ölçüde etkilendiğini açıklayabilmemiz için, bu konularda, iki alim arasında bir karşılaştırma yapmak zorunludur. Ancak esasa ait önemli bir sebep yüzünden itikadî meseleler alanında, İbn Hazm'la İbn Tumart arasında mükemmel bir mukayese yapmamız çok zordur. Bu önemli sebep şudur: İbn Hazm, metodları belirlenmiş, prensipleri açık, mufassal bir itikadî mezhep kurmuştur. Nitekim o, Mu'tezile, Eş'ariyye, Haricilik, Şia, Mürcie ve diğer mezheplere karşı koymuş, bu mezheplere mensup alimlerle girdiği fikrî mücadeleden, mezhebini adı geçen mezheplerden ayıran, temsil ettiği ekolü tanıtan ve ilmî şahsiyetini tebarüz ettiren neticelere ulaşmıştır. Bu sürekli çalışmaları neticesinde kurmuş olduğu Hazmiyye mezhebi, önceleri diğer mezheplerden üstün gördüğü Zahiriyye mezhebinden de ayrılmış, yeni bir hüviyet kazanmıştır.

Mehdî Muhammed b. Tumart'a gelince; yaygın kelâm mezhebleriyle ilmî bir mücadeleye girmemiştir. Kendisine has itikadî bir mezhep kurduğunu söylememizi sağlayacak nazariyeler ve itikadi görüşler ortaya koyduğu da yoktur.

Yapabileceğimiz karşılaştırma, İbn Tumart'ın "Eazzü mâ yutlab" adını taşıyan kitabındaki görüşlerle diğer mezheplerin görüşlerini mukayeseden ibaret olacaktır. Bu sayede, onunla, İbn Hazm gibi, mufassal itikadî mezhep sahibi bir imamın fikirleri arasındaki benzerlik ve zıtlıkların boyutlarını anlayabiliriz.

İbn Tumart, halkın Eş'ariyye, Mu'tezile, Hazmiyye gibi mezheplerden herhangi birine bağlı kalmasına niçin karşı çıkmıştır? Onu itikadi konularda yeni bir mücadeleye iten sebepler nelerdir? Büyük ihtimalle o, bu harekete şu üç sebep yüzünden teşebbüs etmiştir:

1 — Gençliğini Murabıtlara karşı faaliyet gösteren bir hereketin içinde geçirmiş olması.

2 — Murabıt idarecilerinin ezici baskılarına maruz kalması.

3 — Mağrip halkını, bazen müntesiplerini Allahu Teâlâ'yı diğer varlıklara benzetmeye ve O'na cisim izafe etmeye yönelten Selefiyye mezhebinden uzaklaştırmak arzusu.

İbn Tumart, bu ilmî sahada, İslâm tarihinin en mümtaz ilmî şahsiyetlerinden biri kabul edilir. Çünkü onun başlattığı bu ilmî hareket ve davet, köklü ve kuvvetli bir devlet olan Murabıtların yıkılması ve yerine yeni bir devletin kurulmasıyla neticelenmiştir. Halbuki, İbn Hazm, mezhebini yaymak için giriştiği mücadelede başarısızlığa uğramıştı. Endülüs'te hakim güçler onu ezmişler, Malikî alimleri kurdukları tuzakta başarıya ulaşarak neticede onun kitaplarının Mu'temid b. Abbad tarafından yakılmasını sağlamışlardı. Sonunda o, ümitsiz ve kanadı kırık bir şekilde vefat etti. Büyük alim İmam-ı Gazzalî de bazı muasırlarının fesatlıkları yüzünden zor durumda kalmıştı. Hasımları onu Selçuklu Sultanı Sencer'in tuzağına düşürmeye çalıştırlarsa da neticede Sultan ona son derece iyi davrandı.

Abbasilerin birinci döneminin sonlarına doğru Mu'tezile kelâmcıları, halife Memun'u kendi saflarına almayı başarmışlardı. Aynı şekilde ondan sonraki iki halifeyi, yani Mu'tasım ve Vasık'ı da cezbetmişlerdi. Ne var ki, zaman onlara yâr olmadı. Ehl-i Sünnet karşısında büyük bir hezimete uğrayarak daha sonra hiçbir varlık gösteremediler.

Müstakil ve bütünlük arzeden bir itikadî mezhep bırakmamış olsa da, İbn Tumart dinî bir ıslahatçıdır. Onun itikadı görüşleriyle ilgili olarak "Eazzü mâ yutlab" adındaki eserinden bir bölümü aktaracağız:

Mehdi Muhammed b. Tumart, "Tevhidu'l-Bâri" başlığı altında şöyle der: "Bütün mevcûdatın kendisinin varlığına delalet ettiği, bütün mah-

lukatın varlığına şahitlik ettiği Allah'tan başka ilah yoktur. O'nun şanı yücedir. O, vacibü'l-Vücud'dur; O'nun için bir sınırlandırma, bir zaman veya mekan tahsisi yoktur. Ne bir yön, ne bir sınır, ne bir cins, ne bir suret, ne bir şekil, ne bir miktar, ne bir görünüm ve ne de bir hâl ile takyid ve tahsis edilemez.

Evvel'dir, öncesi, başlangıcı olmakla mukayyed değildir; Ahir'dir sonu yoktur. Bir'dir, mekanla mukayyed değildir. Samed'dir, keyfiyyetle mukayyed değildir. Aziz'dir, benzeri yoktur, zihinler O'nu sınırlandıramaz, vehimler O'nu tasavvur edemez. Fikirler O'na ulaşamaz, akıllar keyfiyetini idrake güç getiremez. Mekanla ve yer değiştirmekle, değişme veya yok olma ile tavsif edilemez. O, cahillik ve zorda kalmakla, acizlik ve muhtaç duruma düşmekle de vasıflandırılamaz. O, üstünlük ve azamet sahibidir, izzet ve kemal O'nun içindir. O'nun herşeye gücü yeter. İlim ve ihtiyar, güç ve iktidar sahibidir. O, diridir ve sonsuzdur, en güzel isimler O'nun içindir.

Başlangıcı olmamak hususunda tekdir. O varken, O'nunla birlikte hiçbir şey yoktu. O'nun dışında hiçbir varlık mevcut değildi. Ne arz, ne sema, ne su, ne hava, ne dünya seması, ne gökyüzü, ne ışık, ne karanlık, ne gece, ne gündüz, hiçbir şey yoktu.

Ne ses, ne de sessizlik mevcut değildi; sadece ve sadece üstünlüğüne sınır olmayan Allah vardı. Tek ezeli varlık O'dur. Yegane mülk ve uluhiyyet sahibi de O'dur. Yaratıkların yaratılmasında bir yardımcısı, mülkte bir ortağı yoktur. Kaza ve kader O'nun elindedir. Hamd ü senâ O'na aittir. O'nun hükmüne karşı çıkacak, O'nun verdiğini engelleyecek hiçbir güç yoktur. Mülkünde dilediğini yapar, yarattıklarını dilediği gibi idare eder. Onlar için dilediği hükmü verir. Yaptıklarından bir karşılık beklemez ve cezadan korkmaz. O'nu etkileyecek, O'na mani olacak bir güç yoktur. Dilediğini yapar, O'nun aleyhinde hüküm verilemez, hiç bir şekilde O'nun üzerinde hak iddia edilemez. O'ndan gelen her türlü nimet fazilet, ceza ve ukubet ise adalettir. O yaptıklarından sorguya çekilmez; ancak yarattıkları sorguya çekilir.'(132)

Biraz da Endülüsteki İslâm alimleri hakkında bilgi verelim: Endü-

(132) Eazzu mâ yutlab, 240 vd.

lüslü büyük alim İbn Hazm, hem fıkhî hem de itikadî konularda Davud ez-Zahirî'nin mezhebinden etkilenmişti. O, itikadî konularda Kur'an-ı Kerîm ve Hadis-i Şeriflerin zahirine sarılmak hususundaki şiddetinde, bu mezhepten daha ileri gitti. Nitekim İbn Hazm, Allah'ın sıfatlarının varlığını ve te'vili kabul etmiyordu. Bu sebeple, Mu'tezile ve Eş'ariyye'ye şiddetle hücum etti. O, bu konuda şöyle demiştir:

"Allahu Teâlâ için, sıfatlar tabirini kullanmak mümkün değildir ve caiz olamaz. Çünkü Allahu Teâlâ, Rasûlüne indirmiş olduğu kitabında hiçbir zaman zatı hakkında ne sıfatlar ne de sıfat lafzını kullanmamıştır. Rasûlullah (s.a.v.)'tan da Allahu Teâlâ'nın sıfat ve sıfatlar sahibi olduğuna dair bir hadis nakledilmemiştir. Evet! Allah kendilerinden razı olsun sahabilerden, tabiinin ileri gelenlerinden, ya da tebeuttabiinin seçkinlerinin hiçbirisinden böyle bir söz duyulmamıştır."(133)

İbn Hazm, "sıfat" lafzının ilk olarak Mu'tezile ve Rafizilerin önderleri tarafından ortaya çıkarılmış olduğunu, daha sonra Selef-i Salih'inin yolunu terkeden kelâm alimlerinden bir grubun da onlara uyduğunu zikreder. İbn Hazm, kelâmi metodunu şu ibaresinde açıklamıştır: "Dinde gerçek olan deliller, Cenab-ı Allah tarafından gönderilen Kur'an, Rasûlullah (s.a.v.)'tan nakledilen hadis veya bütün ümmetin üzerinde ittifak ettiği icma'dan ibarettir. Bunların dışında kalanlara gelince, sapıklıktan başka bir şey değildir."(134)

İbn Hazm, Eş'arilerin "sıfatullah" olarak isimlendirdiği özellikleri, kendi anlayışı doğrultusunda başarılı bir şekilde yorumlamıştır. Nitekim o, "Allah herşeyi bilendir" mealindeki âyeti tefsir ederken şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ'nın herşey hakkında malumatı vardır, hiçbir şey O'na gizli kalmaz. Bundan hiçbir şekilde, O'nun kendisinin gayrı olan bir ilim sıfatının varlığı anlaşılamaz(135)."

Buradan İbn Hazm'ın Selefiyye'nin Kitap ve Sünnet'in nassına sarılmak hususundaki anlayışlarını daha da sertleşmiş olduğu anlaşılıyor.

---

(133) İbn Hazm, el-Fasl fi'l-milel, II, 120

(134) Aynı eser, II, 121

(135) Aynı eser, II, 129. Ayrıca bkz. Abdullah Allâm, ed-Da'vetü'l-Muvahhidiyye bi'l-Mağrip, 152-156

Zira Selefiyye alimleri, itikadi meselelerde ilmî münakaşalara girmeyi reddederek, kelâm ilmiyle meşgul olanları kâfir veya zındık olarak itham etmekle yetinmişlerdi. Ancak İbn Hazm, kelâm alimlerine karşı Ehl-i Sünnet selefiyyesi alimleri gibi olumsuz bir tutum takınmakla yetinmedi. Onlarla ilmî mücadeleye atılarak delillerle onlara karşı koydu. İlmî tartışmalarında Kur'an âyetlerini ve sahih hadisleri delil getirdi. Mu'tezile ve bu ekole mensup alimlerin talebeleri olan Eş'arilere hücum etti. Onun mezhebi, İslâm aleminin pekçok yerinde, çok sayıda taraftar bulmuştu. Hatta arkasında, ismini taşıyan ve "Hazmiyye" olarak bilinen bir mezheb bırakarak vefat etmişti. Zahirilerin pek çoğu, bu Hazmiyye'ye katılmıştı. Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur, itikadi hususlarda, onun mezhebine meyletti, Kitap ve Sünnet'e dönüş olarak onun mezhebine girdi.

F. Nahiv

Selçuklular zamanı, çok sayıda meşhur nahiv aliminin yetişmesiyle temayüz etmiştir. Bu ünlü nahivcilerden birkaç tanesini hatırlatmakla yetineceğiz:

Bu alimlerden biri Enbarî[136] nisbesiyle meşhur olmuş Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed (öl. 577/1181)'dir. Genç yaşlarında Bağdat'a gelmiş, hayatının kalan bölümünü orada geçirmiştir. Nizamiyye medresesinde okuyan Enbarî, lügat ilmini Ebu Mansur Cevaliki'den öğrenmiştir. Edebiyat alanında temayüz etmiş, Nizamiyye medresesinde nahiv müderrisliğine tayin edilmiştir. Nahiv ilminde "Esrarü'l-arabiyye" ve "el-Mizan" adındaki eserleri yazmıştır.

Zamanın meşhur nahivcilerinden biri de Ebu Nizar el-Bağdadî'dir. Nahivde temayüz eden bu alim, kendi kuşağının en büyük nahivcisi olmuştur. Çok gururlu bir alimdi; hatta kendisine "meliku'n-nuhat = nahivcilerin kralı" ünvanı vermişti. Kendisine bu ünvanla hitap etmeyenlere kızardı. Zamanının en büyük alimlerinden hadis, kelâm, fıkıh oku-

(136) Fırat'ın sol sahilinde, Bağdat'a yaklaşık 60 km. uzaklıktaki eski bir şehir olan Enbar'a nisbet edilir. Söylendiğine göre bu şehir adını depo, anbar manasına gelen Farsça kelimeden almıştı. Çünkü zamanın kisrası burada erzak deposu yaptırmıştı.

muş olan Ebu Nizar, nahiv ilmini Abdülkahir Cürcani'nin talebesi Fasihi'den okumuştur. Daha sonra Cürcan, Kirman, Gazne ve Suriye'nin bazı ilim merkezlerini dolaşan Ebu Nizar, Dımeşk'e yerleşmiş, 568/1171 yılında orada vefat etmiştir(137).

İbnu'd-Dehhan (1100-1174) da aynı şekilde, zamanın meşhur nahivcilerindendir. O, asrının "Sibeveyhi" olarak isimlendiriliyordu. Nahiv alanında çok sayıda kıymetli eserler yazmıştır. Bu eserlerden "Şerhu'l-izah ve't-tekmile"si 43 cilt tutar. Diğer iki eseri "el-Füsûlu'l-kübra" ve "el-Füsûlu's-suğra" adlarını taşır. İbn Cinni'nin "el-Lum'a" isimli meşhur eserine bir şerh yazan İbnu'd-Dehhan, iki ciltlik bu şerhe "El-Ğurre" adını vermiştir. Navih ilminde yazılmış "el-Arûz", "ed-Dürûs" ve "er-Risaletu's-Saidiyye fi'l-meâhizi'l-Kindiyye" adını taşıyan eserlerin yazarı da odur. (Bu son eseri İbn Hallikan'ın zikrettiği gibi Mütenebbî'nin intihallerini ihtiva eder). İbnu'd-Dehhan'ın diğer bazı eserleri de şunlardır: a) Zehru'r-riyaz (7 cilttir), b) el-Ğunye fi'd-dâdı ve'z-zai, c) el-Ukûd fi'l-maksûr ve'l-memdud ve'r-rai, d) el-Ğunye fi'l-ezdâd.

İbnu'd-Dehhan, Cevâliki (1073-1144) ve İbnu'l-Haşşâb (1099-1172) gibi nahiv ilminin imamlarından pek çok alimle aynı çağda yaşamıştır. O, nahiv sahasında son derece temayüz etmişti. Hatta zamanın alimleri nahiv alanında şöhret bulmuş bu nahivcilerin içinde en üstün olarak onu görüyorlardı.

Bağdat'tan ayrılarak Musul'a giden bu alim, Vezir Cemaleddin tarafından çok iyi karşılanmıştı. Ne yazık ki, Bağdat'ta bırakmış olduğu kitapları, Dicle'nin taşması üzerine evini su basması neticesinde suların altında kalmış, büyük ölçüde telef olmuştu. Kitaplar bu haliyle İbnu'd-Dehhan'a götürüldü. Dostları kendisine kitaplarından tamiri mümkün olanları seçip tamir etmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine 30 rıtıl ılgın odunu getirerek bizzat kendisi kitapları ateş karşısında kurutmaya başladı. Bu esnada alev yüzüne ve gözüne sıçradı. Söylendiğine göre, alevler gözlerini kaybetmesine sebep olmuştu. Ancak bu da telebelerin kitaplarından faydalanmasına mani olamadı.

Nahivde bu derece yükselmiş olan İbnu'd-Dehhan, aynı zamanda iyi bir şairdi. Onun oğlu Ebu Zekeriyya Yahya b. Said de edip ve şairdir.

---

(137) İbn Hallikan, Vefeyat, I, 371

İbnu'd-Dehhan 569/1174 yılında Musul'da vefat etmiştir(138).

Bu asrın nahiv üstadlarından biri de, nahiv, edebiyat, tefsir, hadis, neseb, matematik ve kıraat ilimlerinde otorite olan İbnu'l-Haşşab'tır. O, yazısının güzelliğiyle de şöhret bulmuştu. Abdülkahir Cürcani'nin "el-Cümel" adındaki eserine bir şerh yazmış, kitabını "el-Müstecel fi şerhi'l-cümel" diye isimlendirmiştir. İbn Cinni'nin "el-Luma" isimli eserine de şerh yazmaya başlayan İbnnu-l-Haşşab, bu kitabını tamamlamadan 567/1171 yılında vefat etmiştir(139).

Aslen Ukbara'lı olup Bağdat'ta doğan ve orada yetişen Ebu'l-Beka Ukberi, İbnu'l-Haşşab'ın talebesi olan nahivcilerdendir. Ukberi, Hanbeli fıkhı alanında tamayüz ettiği gibi, feraiz ve hesap bilimlerinde de sivrilmişti. Nahiv ilmini, İbnu'l-Haşşab ve zamanın diğer alimlerinden okudu. Navih sahasında kıymetli kitaplar te'lif etti. Ebu Ali el-Farisî'nin "Kitabu'l-İzah" ını şerhettiği gibi Mütenebbi'nin "Divan'ı" için de bir şerh yazdı. "Kitabu İ'rabi'l-Kur'ani'l-Kerîm (2 cild)", "İ'rabu'l-hadis", "Şerhu'l-Luma' = İbn Cinni'nin eserinin şerhi", "el-Lübab fî ileli'n-nahiv", "İrabu şi'ril-hamase = Ebu Temmam'ın eserinin irabı" gibi kıymetli eserler yazdı. Zemahşeri'nin "Mufassal" adındaki eserini ve "el-Makamatü'l-Haririyye" yi şerhetti. Nahiv ve matematik alanında başka eserler de yazdı. Talebelerine çok faydalı olan bu alimin şöhreti, tüm İslâm dünyasına yayıldı.

Ebu'l-Beka Ukberi, 616/1219 yılında vefat etti.

İbnu's-Saiğ olarak maruf Ebu'l-Beka da, aynı çağın büyük bir nahivcisidir. O, aslen Musulluydu. Halep'te doğdu, orada büyüdü. Tahsil hayatını Halep, Dımeşk, Musul, Bağdat ve diğer bazı merkezlerde tamamladı. Halep kadısı ve "en-Nevadiru's-sultaniyye ve'l-mehasini'l-Yusufiyye" adlı eserin yazarı Bahaeddin b. Şeddad (ö. 632/1234) ve "el-Kâmil fi't-tarih", "Üsdü'l-gabe fi ma'rifetu's-sahabe" adlarını taşıyan iki meşhur eserin sahibi İbnu'l-Esir (öl. 630/1232) gibi zamanın seçkin alimlerinden pek çoğuyla çok sık görüşüyordu. O, İbn Cinni'nin

(138) Aynı eser, II, 124-126
(139) Aynı eser, II, 288-290

"Tasrifü'l-mulûkî" ve Zemahşeri'nin "el-Mufassal" adındaki eserlerini şerhetmiştir. 643/1245 yılında Halep'te ölmüştür(140).

Yemen'de, Necahiler zamanında çok sayıda fakih, şair ve alim yetişmiştir. Mesela, Hasan b. Ebi Abbad, zamanında nahiv ilminin imamı durumundaydı. Nahiv ilminde muhtasar eserler yazdı. Hicri beşinci yüzyılın başlarında (miladi 11. asır) şöhreti yayıldı. O, aynı zamanda seçkin bir lügat alimiydi. Kardeşinin oğlu İbrahim de daha sonra onun yerini tutmuştur.

Ebu Abdullah Muhammed b. Cafer et-Temimi el-Kayravanî, halife Hakim zamanında yetişen Ebu Tahir en-Nahvî, Zahir zamanında ün kazanan Ebu Yakup Neciremî, İbnu'l-Berekat (öl. 420/1029) ve Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Ağleb, bu dönemde şöhretleri yayılmış meşhur nahiv alimleri arasındadırlar. Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim "I'rabu'l-Kur'an" hakkında 10 cilt tutan bir eser yanında, nahiv sahasında da hacimli bir kitap te'lif etmiştir. O, tefsir ve lügat alanlarında da ismini duyurmuştu. Fatimi halifesi Mustansır'ın halifeliğinin ilk yıllarında öldü(141).

Ebu'l-Hasan Tahir b. Ahmed b. Bâbşâz (öl. 469/1076) da Fatimiler döneminin nahivcilerindendir. Aslen Deylemli olduğu söylenen bu alim, zamanında Mısır'da nahiv ilminin imamıydı. Bu sahada kıymetli eserler te'lif etti. Eserlerinden birkaçını zikretmekle yetineceğiz: "el-Mukaddime", "Şerhu'l-Cümel li'z-Zeccaci", "Şerhu Kitabi'l-usûl li İbni's-Serrac". O, uzlete çekildiği sırada, nahiv ilminin pekçok meselesine dair bol miktarda not toplamıştı. Söylendiğine göre, topladığı bu ilmî malzemeyi temize çekip kitap haline getirseydi 15 ciltlik bir kitap ortaya çıkabilirdi. Bu dağınık notlar, kendisinden sonraki nahivcilerce "Ta'liku'l-ğurfe" diye isimlendirilmiştir. Bu notlar talebesi Ebu Abdullah Muhammed b. Berekât en-Nahvi'ye, ondan talebesi İbn Berri'ye, ibn Berrî'den de talebesi Ebu'l-Hüseyin en-Nahvi'ye intikal etmişti. Bu meşhur nahivcilerden herbiri, söz konusu notları koruması kaydıyla bir talebesine bırakıyordu(142).

450/1058 yılında vefat etmiş olan İsmail b. Halef, Abbasilerin ikin-

(140) Aynı eser, VI, 45-51
(141) Aynı eser, II, 461 vd.
(142) Aynı eser, II, 199 vd.

ci dönemi nahivcileri arasındadır. Kıraat ve edebiyat alanında temayüz etmiş olan bu alim, Doğu Endülüs'te yer alan Saragosta şehrindendi.

Abdullah el-Batalyusî de Endülüs'ün meşhur nahivcilerindendir. Onun yazdığı kitaplardan bazıları şunlardır: "el-Hulel fi şerhi ebyati'l-Cümel", "El-Hulel fi eğalîti'l-Cümel", Ebu'l-Ala el-Mearri'nin Sakti'z-zend adındaki eserinin şerhi "Şerhu Kitabı Sakti'z-zend" ve İmam-ı Malik'in Muvatta'ının şerhi "Şerhu'l-Muvatta". Batalyusî, Doğu Endülüs'te yer alan Belensiye şehrinde ikamet etmiş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Güzel şiir söyleyen bu alim alemdeki düzen hakkında şöyle demiştir:

"İlim sahibi, mafsalları toprak altında çürümüş olsa bile, ölümünden sonra da diridir. Cahil kimse, arz üzerinde yürürken bile ölüdür, ne var ki, yok olduğu halde canlı zannedilir."(143)

Endülüs'ün nahivde önde gelen simalarından bir diğeri, 476/1083 yılında vefat etmiş olan Santa Maria'lı, Ebu'l-Haccac Yusuf'tur(144). Kurtuba'ya gitmiş, tahisilini orada ikmal etmişti. Lügat alimi olan Ebu'l-Haccac, şiir ezberlemeye, manalarını öğrenmeye ve onları korumaya çok düşkündü. Çeşitli ilim merkezlerinden gelen talebeler, onun etrafını kuşatırdı. Ömrünün son yıllarında gözlerini kaybetti.

Ebu'l-Haccac, nahiv alanında Ebu'l-Kasım ez-Zeccacî'nin "el-Cümel" ini şerhetmiş, bu kitabtaki şiirlerin şerhi için ayrı bir kitab kaleme almıştı(145).

Ebu Ali (Ömer b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ezdi) eş-Şelevbinî de, aynı şekilde Endülüs'ün meşhur nahivcilerindendir. Zamanında nahiv ilminin en büyük simasıydı; hatta Endülüs alimleri onun ilmiyle övünür ve şöyle derlerdi: "Şeyh Ebu Ali eş-Şelevbinî, Şeyh Ebu Ali el-Farisî'den geri kalmaz." Şelevbinî, nahiv ve kıraat kitabı olan "el-Mukaddimetü'l-Cezûliyye" ye, bir geniş bir de muhtasar olmak üzere

(143) Santa Maria (Şentemeniyye), Endülüs'te bugün Portekiz sınırları içinde kalan bir şehirdir.

(144) Ebu'l-Haccac, üst dudağının yarık olması sebebiyle "el-a'lam" olarak lakablandırılmıştır.

(145) İbn Hallikan, Vefeyat, VI, 79-81

iki şerh yazmıştı. Hacimli eseri "et-Tavtie" nahiv alanındaki meşhur eserlerinden biridir. O, doğdoğu yer olan İşbiliyye'de ikamet etmiştir. İbn Hallikan'a göre Endülüs'te yetişen büyük nahiv imamlarının sonuncusudur(146).

G. Lügat

Bu kitâbımızın 4. cildinde, nahiv ilminin gelişmesi ve sözlüklerin tanzim edilmesi neticesinde, Abbasilerin ikinci döneminde lügat ilminin hissedilir derecede bir gelişme gösterdiğini zikretmiştik. Aynı şekilde, Ebu'l-Esved ed-Düeli'nin nahiv ilminin temellerini Basra'da atmış olduğunu, Basra ve Kûfe nahiv medreselerinde Ebu Amr b. el-Alâ, Aruz ilminin kurucusu ve Ebced harflerine göre tertip edilmiş ilk arapça lügat ve arap lügatı alanında yazılmış ilk ansiklopedi sayılan "Kitabu'l-ayn" ın yazarı Halil b. Ahmet gibi, çok sayıda meşhur alimin yetiştiğini görmüştük. Bu alimlerden Halil b. Ahmed'in talebesi Sibeveyh'i, Kûfe medresesi liderlerinden Kisâi'yi ve talebesi Ferra'yı zikretmiştik. Ki, lügat ve edebiyat ilimlerini Kisâi'den tahsil etmiş olan Ferra'nın en meşhur eseri "Meâni'l-Kur'an" adını taşır. Dil inceliklerine dayanan bir tefsirdir. Yazar bu eserinde nahiv ve lügat inceliklerini açıklamıştır(147).

Hicri üçüncü asrın dilcileri "Kitabu'l-Ayn" ın eksiklerini tamamlamak için, dil sahasında önemli bir hamle yapmışlar, bu lügat üzerinde muhtemelen müstensihler tarafından yapılan yanlış yazma ve tahrifleri düzeltmişler, Halil b. Ahmed'in sistemine göre yeni lügatlar yazmışlardır. Bu sistem, önce geçtiği gibi, başta "ayın" harfi olmak üzere gırtlak harfleriyle başlanıp harflerin mahreçlerine göre tertip ediliyordu. İbn Dureyd (223-321/838-933), "Cemheretü'l-lüga" sını bu sisteme göre yazdı. Bu eser "Kitabu'l-Ayn" daki bazı eksiklikleri tamamlamış olmakla birlikte, lügat kitaplarında aradığı kelimeyi kolaylıkla bulmayı uman araştırmacıların bu kolaylığı bulamamaları ve bazı güçlüklerle karşılaşmaları yüzünden tenkidedilir. Büyük ihtimalle arap dilinde "makamat" sanatını ilk defa ortaya koyan da İbn Dureyd'dir. Talebesi Ebu Ali el-Kalî

(146) Aynı eser, III, 124
(147) Bkz. IV cilt, s. 298 vd.

(228-356/843-967) "el-Emâlî" adlı kitabında, ondan "makamat" ve kısa hikayeler tarzında konuşmalar rivayet etmiştir.

7 ciltlik "el-Muhit" adındaki kitabın yazarı Sahip İsmail b. Abbâd (326-385/938-995), "el-Mücmel"in yazarı İbn Faris (öl. 395/1005), ve "et-Tehzib" in yazarı Ebu Mansur el-Ezherî (282-370/895-980) bu dönemin meşhur dilcileri arasında yer alırlar.

Dönemin meşhur dilcilerinden biri de edebî divanları şerhiyle ün yapan Hatib Tebrizi olarak ma'ruf İbn Bestam (421-502/1030-1198)'dır. Ebu'l-Alâ el-Mearri'nin talebesi olan İbn Bestam, edebiyat öğrenimini Bağdat'ta Nizamiye medresesinde yapmıştır. Çağında lügat ve belagat sahasının önderlerindendi. "Tehzibu garibi'l-hadis", "Tehzibu İslâhi'l-mantık", "Kitabu'l-Kâfi fî ilmeyi'l-Aruz ve'l-Kavafi", ve "Kitabu'l-Mulahhas fî İ'râbi'l-Kur'an" gibi edebiyat alanında çok sayıda eser yazmıştır[148]. "Divanu'l-Hamase şerhi", "Divanu'l-Mütenebbi şerhi", Ebu'l-Ala el-Mearri'nin divanı "Saktu'z-zend'in şerhi", "Muallakat-ı seb'a şerhi" ve "Mufaddaliyet şerhi" diğer eserlerinden bazılarıdır.

Şark'ın yetiştirdiği büyük dilcilerden Cevherî (öl. 392/1002), "es-Sıhah fi'l-luğa" adındaki meşhur lügatını, yeni bir sisteme göre yani "bab ve fasıl" sistemine göre yazmıştır. Bu sistemde esas, kelimedeki son harfin "bab" ilk harfin ise "fasıl" olması göz önünde bulundurularak, kelimelerin bilinen şekilde alfabetik olarak sıralanmasıdır. O "hemze" ile başlamıştır. İnsanların çoğunun genellikle kelimelerin son harflerine bakmaları sebebiyle bu kitap, kelimelerin madde-i asliyelerinin son harflerine ve son harfleri müşterek olanların da birinci ikinci harflerine göre, tertip ve tanzim edilmiştir. Cevherî, lügatında Halil b. Ahmed'in çizdiği çerçeveyi esas almıştır. Cevheri'den sonra gerek doğuda gerekse batı İslâm dünyasında lügatların tertibinde onun uyguladığı bu sistem yaygın hale gelmiştir.

Mısır'da Fatimiler zamanında yetişen büyük dilcilerden biri, Ebu'l-Kasım es-Sa'dî'dir. 433/1041 yılında yılında Sicilya'da doğan bu alim, 500/1106 yılı dolaylarında Mısır'a göç ederek oraya yerleşti. Lügat sahasında temayüz etti ve zamanının edebiyat önderleri arasına girdi. "el-

(148) İbn Hallikan bu son kitabı gördüğünü ve 4 cilt olduğunu zikreder (Vefeyat, II, 233)

Ef'âl'', ''Ebniyetü'l-esma'', Sicilyalı müslüman şairlerin tercüme-i hallerini yazdığı ''Kitabü'd-dürreti'l-hatîre fi'l-muhtar min şuarâi'l-Cezire (yani Sicilya adası)'' ve Endülüslü şairlerin şiirlerini topladığı ''Lemhu'l-milah'' adlı eserlerini yazdı. Mısır'da 515/1121 yılında vefat etti(149).

Aslen Kudüslü olan Ebu Muhammed Abdullah b. Ebi'l-Vahş b. Berri, lügat, nahiv ve şiir rivayeti alanlarında temayüz etmişti. İbn Hallikan'ın tanıttığı gibi ''Asrının allâmesi, zamanının hafızı ve devrinin nadiri idi.''(150) Lügat ilmini nahivci Ebubekir Muhammed b. Abdülmelik eş-Şentarinî ve Kurtubalı Ebu Talip Meafiri'den okumuş ayrıca hadis tahsili yapmış, arap atasözlerini ezberlemişti. Cevherî'nin ''Sıhah'' isimli meşhur lügatına kıymetli bir haşiye yazmıştır. Çoğu yerlerde bu lügata ilavelerde bulunmuş ve tashihler yapmıştır ki, bu ilâvelerinden ilimdeki derinliği ve geniş dil kültürü açıkça anlaşılmaktadır. ''Mukaddime fi'n-nahv'' isimli eserin yazarı Ebu Musa el-Cezûlî gibi pekçok dilci, onun talebesi olmuşlardı. O, Divanu'l-inşa'da tashihçilik görevine getirilmişti. Hükümdarlara yazılan mektuplar, onun tashihinden geçmeden gönderilmezdi. O, bu yazılarda bulduğu her türlü hatayı tashih ederdi. İbnu'l-Berri, Mısır'da 582/1186 yılında öldü.

Bu dönemde yetişen büyük edip ve dilcilerden biri de, Ebu Talip Abdülcebbar el-Meafirî el-Mağribî'dir. Pekçok ülkeyi dolaşmış olan Abdülcebbar, sonunda Bağdat'a yerleşmiş ve tahsil hayatını orada tamamlamıştır. Çok sayıda talebe yetiştirdikten sonra, 551/1156 yılında Mısır'a gitmiş derslerini orada devam ettirmiştir. ''Mağribî hattını'' çok güzel yazdığı, yazdıklarını ezberlemeğe itina gösterdiği rivayet edilir. 568/1172 yılında ülkesine dönmek üzere Mısır'dan ayrılmış; ancak yolda ölmüştür(151).

356/967 yılında vefat eden Ebu Ali el-Kalî, Endülüs'ün meşhur dilcilerindendir. Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman en-Nasır, oğlu Hakem el-Mustansır'ı yetiştirmesi için onu Irak'tan getirtmişti. Ebu Ali ''el-Bari fi'l-Lüga'' ve ''el-Emâli'' isimli eserleri te'lif etti. ''el-Emâli'' adındaki eseri, lügat ve edebiyat ilminde müraccaat edilen temel kay-

(149) Aynı eser, III, 11 vd. Bkz. H.İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 438 vd.
(150) Vefeyat, II, 292
(151) Aynı eser, II, 384

naklardan biri haline geldi. Ebu Ali el-Kalî, Endülüs'te lügat ve edebiyat ilimlerinin temelini atan ilk alimdir. Endülüs dilcileri ve ediplerinin ilk kuşağı, onun rahle-i tedrisinde yetişmişlerdir.

458/1066 yılında vefat etmiş olan Endülüslü amâ alim İbn Side, hicri beşinci asrın (miladi onbirinci asır) dilcileri arasında mümtaz bir yer işgal eder. Daniye hükümdarı Muvaffak'ın desteğiyle müreffeh bir hayat yaşayan İbn Side, "el-Muhkem" adındaki eserinde, kelimelerin iştikakları ve çekimlerini inceledi. Bu eser, daha sonra Muhammed b. Ebi'l-Hüseyin tarafından telhis edilmiştir. Tunus Hafsi hükümdarlarından Mustansır'ın hacibi olan Muhammed b. Ebi'l-Huseyn, bu eseri kısaltırken onun tertibini de Cevherî'nin "Sıhah" ının sistemine uyarak kelimelerin son harflerini dikkate almak suretiyle yapmıştı. İbn Haldun'un söylediğine göre, "Cevherî'nin eseriyle, Muhammed b. Ebi'l-Hüseyin'in yaptığı bu muhtasar lügat, ikiz kardeş gibi olmuşlardır." İbn Side'nin 20 cüz tutan (Bulak, 1321 h.) "el-Muhassas" adlı eseri, mükemmel bir ansiklopedi kabul edilir.

Makkari, İbn Side'nin tercüme-i halini verirken, onun, zamanında lügat ilminin imamı olduğunu, Daniye hükümdarı Muvaffak'ın vefatından sonra, onun oğlundan emin olmadığı için Daniye'den kaçıp komşu vilayetlere gittiğini, oralardan yeni hükümdarın şefkatini kazanmak gayesiyle mektuplar yazdığını zikremiştir(152).

Lügat ilminde temayüz edenlerden biri de meşhur "Elfiye" nin müellifi Endülüslü alim İbn Malik'tir. Ceyyan'da doğmuş olan bu alim, gençliğinde Şam'a göç etmiş ve orada kalarak 672/1372 yılında Dımeşk'te vefat etmiştir.

H. Edebiyat

a. Nazım

Daha önce açıkladığımız gibi, Emeviler, şiir alanında, felsefeyi önemsemeyen cahiliye karakterini taşıyorlardı. İslâm ülkesinde yönetim Abbasilere geçince, onların zamanında yetişen çok sayıda şair, genelde ede-

(152) Nefhu't-tîb, V, 171

biyat özellikle de şiirde; uslublar, konular ve manalar hususunda yeni prensip ve kaideler koydular. Bu değişikliğin sebebi, Abbasi devletinde hayat şekillerinin ve değer yargılarının cahiliyye devrindeki durumdan farklı oluşudur. Kültürde ortaya çıkan yeniliklerdir. Diğer önemli bir sebep te, yabancı kültürlerin, bilhassa Fars kültürünün etkisi neticesinde milliyetçiliğin intişarıdır. Bununla beraber, arap dilinde, kafiyeler, vezinler, bir kasidenin bütün beyitlerinde beyitlerin sonları arasındaki yeknesaklık gibi eski arap şiirinin şekli hususiyetlerinden çoğunun aynen devam etmekte olduğunu görüyoruz. Günümüzde, bu geleneği devam ettirmek "şiirde muhafazakârlık" olarak bilinmektedir.

aa. Abbasilerde Şiir

Farisî asıllı şairler, Abbasi şiirine, şekil bakımından herhangi bir değişiklik katmamışlardır. Onların arap şiirine getirdiği yenilikler, ince ve derin duygular, zarif ve çekici ifadeler ve verimli hayal gücü gibi, şiirin muhtevasıyla ilgili hususiyetlerdir. Onlar, yeni İslâmî hayattan kazanmış oldukları pekçok fikir ve anlayışı da şiire kazandırmışlardı. Zira İslâm dini, toplum hayatı üzerinde son derece etkili olmuştu. Bu dönemde arap şiiri, genel olarak, ifade inceliği, tenkit derinliği, farklı kelimelerin seçilmesi yoluyla muhtelif manaların ifade edilmesi gibi özelliklerle temayüz eder.

Şiir ve edebiyattaki kalkınma, halifeler, hükümdarlar ve vezirlerin şair ve edipleri bazen bol bahşiş ve ihsanlarda bulunarak, bazen de yüksek makamlara atayarak teşvik etmelerine büyük ölçüde bağlıdır. Nitekim bu asırlarda medhiye olarak yazılan şiirlerin yaygınlaştığını, en büyük arzuları ihsan ve lutuflarına ulaşmak için yöneticilere yaklaşmak olan şairler ve katipler arasında, rekabet ruhunun alevlendiğini görüyoruz. Ancak, dikkate alınması gereken bir husus, medih şiiri ve çokluğunun diğer yandan zamanın idarecilerinin istibdadının boyutlarını göstermesi gerçeğidir. Şöyle ki, onlara ulaşmak veya şerlerinden kurtulmak, ancak medih yoluyla onlara yaklaşmakla mümkün oluyordu.

Selçuklu devlet ricali, genellikle şiiri seviyor ve şairleri destekliyorlardı. Nitekim Nizami Aruzî, (babasının saltanatı esnasında Horasan me-

liki olan) Alparslan oğlu Toğan-Şah'ın, Selçuklu hanedanının şiire en düşkün ferdi olduğunu ve nedimlerinin çoğunu şairlerden seçtiğini zikretmiştir(153).

Buna karşılık Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ünlü veziri Nizamülmülk'ün iyi şiir söyleyemediği için şiiri pek sevmediği; edebiyatçılardan ve şairlerden ziyade din alimleri ve mutasavvıflarla ilgilendiği nakledilmiştir.

Nizamî Arûzî, "Char Makale = Dört makale" isimli eserinin "Şiirin Mahiyeti ve Şairin Özellikleri" başlığını taşıyan ikinci makalesinde şöyle diyor: "Şiir öyle bir sanattır ki, şair onda, zihinde canlanan mukaddimelerle neticeye götürücü mukayeseleri küçük manaları büyültecek veya büyük şeyleri küçük gösterecek tarzda birleştirir. Güzeli çirkin, çirkini ise güzel bir şekilde gösterir. Kuvvetli tahrik ve yanıltmalarla, sinir ve duyguları harekete geçirir. Şüphelenmeye ve düşünmeye sevkedici bu tahriklerle, olaylara canlılık kazandırır, onları insanlığa büyük hadiseler gibi gösterir."(154)

Nizamî Arûzî, başka bir yerde, hükümdarların isimlerinin şiir divanları ve diğer kitaplardaki şiirler yoluyla ebedileştirilmesi ve adlarının unutulmamasının sağlanması hususunda şiirin etkisini ele almış ve şöyle demiştir:

"Tarih içinde hüküm süren hükümdarların ve ileri gelen diğer fertlerin isimleri, şairlerin onlar hakkında parlak şiirler yazmaları ve onları övmeleriyle ebedileştirilmiştir. Mesela: İran Sasanî hükümdarlarının isimleri, Üstad Ebu Abdullah Cafer b. er-Revdekî, Ebu'l-Abbas er-Rabencanî, Ebu İshak el-Cubeyrî, Ebu'l-Hasan el-A'cemî, Tahâvî, Hubâzî en-Nisaburî ve Ebu'l-Hasan el-Kisâî'nin şiirleriyle ebedileşmiştir. Selçuklu hükümdarlarından isimlerini unutulmaktan kurtaranlar ise, Ferrûhî el-Cürcanî, Camiî' ed-Dahıstanî, Ca'fer el-Medenî... ve Burhanî gibi şairlerdir. Şenseb hanedanının (Allah mülklerini daim etsin) isimlerini devam ettirenler ise Ebu'l-Abbas er-Rafiî ve Ali es-Sufî'dir(155).

Şairde bulunması gereken hasletler konusuna gelince; "Şairin inc-

(153) Nizami Aruzi, Char Makale, 51, 132-135 (Dipnot, no: 19)
(154) Aynı eser, 35
(155) Aynı eser, 36

düşünceli, sağlam yaratılışlı, dürüst ve üstün mizaçlı, isabetli düşünebilen bir şahıs olması lazımdır. Bütün ilimlere aşina olmalı, örf ve adetleri de bilmelidir. Çünkü her ilim şiirle, şiir de her ilimle ilgilidir.

Şair, sohbet meclislerinde iyi bir hatip, dost meclislerinde güler yüzlü bir arkadaş olmalıdır. Şiirinin de, sağlam ve güzel olması gerekir; zira o şiir, zamanın yapraklarına yazılır ve üstün karakterli insanların dillerinde dolaşır. Derilere yazılır ve şehirlerde okunur. Şiirin en büyük faydası, ismi ebedileştirmesidir. Yazılmadığı ve okunmadığı zaman ondan beklenen maksat hasıl olmaz. Şiir bu dereceye ulaşmadığı takdirde, unutulur, hiçbir izi kalmaz ve sahibinden önce ölür gider. Şiir, kendini ebedileştiremezse başkasını nasıl ebedileştirebilir?'' (156)

Halife Müsterşid (512-529/1118-1135), çok iyi konuşan bir hatip, beleğat sahibi bir edipti. Aynı zamanda iyi bir şairdi. Esir edildiği zaman söylemiş olduğu şiirin bir beytinin tercümesi şöyledir:

''Arap veya acem düşmanların köpekleri tarafından mağlup edilen aslanlar için hayrete gerek yoktur. Nitekim Hz. Hamza'ya Vahşi'nin harbesi ölüm sundu; Hz. Ali'nin ölümü ise Abdurrahman b. Mülcem'in kılıcından oldu.''

Zehebi, Müsterşid'in belagat ve fesahatını anlatırken şöyle der:

''Bir kurban bayramı halkın huzuruna çıktı ve şöyle hitap etti: Güneşin doğup etrafı aydınlatmaya, yıldızların gökyüzünde kaymaya, semanın arz üzerinde kalmaya devam etiği sürece, Allah büyüktür ve her şeyin en güzelini yapar. Allahım! Zürriyetimi ıslah et, omuzlarıma yüklediğin görevde bana yardımcı ol! Bana verdiğin nimetlerin şükrünü yerine getirmeme yardım et! Beni muvaffak kıl ve yardımını esirgeme!''

Müsterşid'in bu hutbesini bitirmesinden sonra, zamanın şairlerinden Ebu'l Muzaffer el-Haşimî, onun hakkında uzun bir kaside söyledi. Bu kasidenin bazı beyitlerinin anlamı şöyledir:

''Efendilerini zaferler kuşatmış olan minbere çıkanların en hayırlısı! Allah'ın selâmı üzerine olsun! Doğusuyla, batısıyla tüm dünya in-

(156) Aynı eser, 37

sanlarının en faziletlisi! Dedesi sayesinde yağmur yağdırılan kişi! Hutbeni dinlemekle kulaklarımız şereflendi, kayaları yumuşatan öğütlerinle gönlümüzü fethettin. Bu konuşmanla, bütün kalpleri korkuyla doldurdun tehditlerinden bütün ülke sallandı. Zaman Allah'a aittir. Onda bizim imamımız sensin. Din Allah'ındır, bu din hakkında başımız sensin." (157)

Suyutî, Halife Raşid (529-530/1135-1136)'in de edip ve şair olduğunu zikretmiştir (158).

Tuğrâî (öl. 513/1119)

Tuğrâî olarak maruf, Ebu İsmail Hüseyin b. Ali b. Abdüssamed (Müeyyidüddin el-İsfahanî ünvanı da verilmiştir), Selçuklular zamanının en büyük edebiyatçılarındandır (159). Isfahan'da doğan Tuğrâî, tahsil hayatını bu şehrin alim ve ediplerinden tamamladı. Kendisine ilmî derinliği sebebiyle "üstâd" olarak hitap ediliyordu. Selçuklu Sultanı Mesut b. Muhammed Tapar tarafından Musul'da vezirliğe tayin edilmişti. Mesut'la kardeşi Mahmut arasında çıkan savaş Mahmud'un galibiyetiyle sona erince Tuğrâî ona katıldı. Ne var ki Mahmud'un veziri Kemal Nizameddin, onu çekemedi ve onu küfürle itham etti. Bu itham üzerine Tuğrâî 513/1119 yılında mazlumen öldürüldü (160).

Tuğrâî, meşhur bir şiir divanı sahibidir. Bağdat'ta 505/1111 yılında durumunu anlatmak ve zamanından şikayette bulunmak için nazmettiği "Lamiyetu'l-acem" adındaki ünlü kasidesi en güzel şiirleri arasında yer alır. Bu kasidenin bir bölümünün tercümesi şöyledir:

"İyi ve güzel düşünce beni ayıplardan korudu. Fazilet ziyneti, kusurlarımı örtüp beni süsledi. Doğan güneşle batmak üzere olan güneş nasıl aynı özellikler taşıyorsa, bizim şu andaki şerefimiz de atalarımız-

(157) Suyûtî, Tarihu'l-hulefa, 287 vd.
(158) Aynı eser, 289
(159) Tuğrâî nisbesini, "Tuğra" yazmaktan almıştır.
(160) 514 ve 518 yıllarında öldüğü söylenmiştir.

dan miras olarak aldığımız ilk üstünlük ve şerefin bir devamıdır. Evim barkım, binitim ve devem olmayan Zevra'da (Bağdat) neden kalayım. Aileden uzak, eli boş, kınından çıkarılmış kılıç misali yapayalnız. Ne üzüntümü şikayet edeceğim bir dost, ne de sevincimi paylaşacak bir arkadaş var. Garipliğim o kadar uzadı ki, binit devem yola çıkmayı özler hale geldi. Onun göç yükü, yola çıkacak develere verilen yemdir.

Kurtuluş hevesi, sahibinin dikkatini yüceliklerden çevirir ve kişiyi tenbelliğe sevkeder. Ona meyledersen ya yer altında bir mahzen kaz, veya gök yüzüne bir merdiven kur ve yalnız kal. Yüceliği, önceden ona ulaşmaya çalışanlara bırak, onlardan gelecek ikramla yetin. Zelil kişinin, rahat hayata rıza göstermesi miskinliktir, o, hakir bir hayat içinde kalmaya ve oturmaya razıdır. Halbuki izzet ve üstünlük develerin tabanlarının altındadır. Şerefli bir hayatı isteyen kişinin, sefere alıştırılmış develerle yola çıkması gerekir. Doğu sözlü üstünlük ve şeref, izzetin seferde olduğunu savunurken haklı olduğumu haber verdi. Eğer hareketsizlikle üstünlük ve şerefe ulaşılabilecek olsaydı, güneş bir gün dahi yerinden oynamazdı. Nefsimi ileriye dönük umutlarımla avutuyorum. Emel ve arzuların genişliği olmasaydı, hayat ne kadar dar ve sıkıntılı olurdu.''

ab. Yemen'de Şiir

Suleyhî hükümdarı Ali Suleyhî, mensup olduğu İsmailiyye mezhebinin yayılması yolunda en önemli propaganda vasıtalarından biri olması itibariyle; şiirin ehemmiyetini anlamış, şiire çok önem vermiş, hasımlarını red hususunda şiirden faydalanmış, devletini savunmak ve övmek için şiirden istifade etmiştir. Dolayısıyla Fatimî devlet adamlarının Mısır ve Suriye'de yaptığı gibi, Yemen'de şairleri ihsan ve lutuflara boğmuştur. Ali Suleyhî, bizzat kendisi te'vil ilminde derinleşmiş bir fıkıh alimi olmanın yanında başarılı bir hatipti.

Yemen'de hicrî 6. (Miladî 13.) asrın başlarında göreve başlayan dâî İbn Necibüddevle, dinî ilimlerde geniş kültür sahibi büyük bir alimdi. Yetişmesinde Efdaliyye medresesi kütüphanesi idarecisi olmasının büyük rolü vardır. Bu görevi, ilmî çalışmalarla başbaşa kalmasına ve kütüphanedeki kaynaklardan istifade etmesine yardımcı olmuştur.

Necahiler zamanında (412-554/1021-1159) iki kardeşinin Mükerrem

Ali Suleyhî tarafından öldürülmesinden sonra Yemen'e kaçmış olan Tihame valisi Ceyyaş b. Necah, ünlü bir şairdi. Mükerrem'in ölümünden sonra Yemen'e dönen Ceyyaş, Suleyhilere karşı savaştı ve Tihame'yi onlardan tekrar aldı. İyi bir şair olan Necah'ın bir şiir divanı vardır (161). Aynı zamanda o, Umaretü'l-Yemeni'nin ihtisar ettiği "Kitabu'l-müfid fi ahbari'z-Zebid" adında bir eser yazmıştır (162).

Necahiler zamanında, vezir Müflih b. Mansur el-Fatekî, edebiyat alanında tamayüz etti. Şairleri destekleyen bu vezir, kendisini medhetmek için bir kaside yazan, Yemen'de inşa divanı başkanı Mısırlı şair Azdülaziz b. Hüseyin b. Habbab'a mükafat olarak 500 dinar vermiştir. Vezirin oğlu Mansur b. Müflih te, kendisi hakkında başka bir kaside inşadeden bu şaire 300 dinar caize verdi.

"İbn Kalakas" olarak maruf İskenderiyeli şair, Zürey'îler (476-569/1083-1173) için medhiye yazan şairlerden biridir. O, bir mısrasında şöyle der:

"Şeref kazanmak istiyorsan yürü, hilal yürüdü de dolunay oldu."

Umaretü'l-Yemenî de, Yemen'de yetişmiş meşhur şairlerdendir. Fatimilerin son dönemlerinde yetişen şairler hakkında bilgi verirken açık olarak göreceğimiz gibi, Fatimilerin son halifelerinden Faiz ve Azid, son vezirler ve devlet ricali hakkında şaheser kasideler yazmıştır. Bu kasideler, kendisine ait şiir divanında bize ulaşmıştır.

ac. Fatimilerin Son Dönemlerinde (466-567/1073-1171) Şiir:

Fatimilerin birinci dönemi, kendilerine hil'atler giydiren, caize ve ihsanlara boğan halifeleri medih sadedinde kasideler nazmeden bir grup şairle temayüz eder. Bu şairlerden bazılarını hatırlatalım: Muiz'in halifeliğinde İbn Hani el-Endelûsî, Aziz zamanında Muhammed b. Ebi'l-Cer' ve Ebu Hâmid el-Antâkî, Zahir'in halifeliği döneminde ise Bağdat'tan Mısır'a gelmiş olan Abdülvahhap b. Nasr el-Malikî.

---

(161) Umeratü'l-Yemenî'nin "Muhtasaru'l-Müfid" adlı eserinde bu divandan örnekler vardır. (Bkz. Kahire Daru'l-Kütibi'l Mısrıyye'de yazma, no: 8048, s. 148)

(162) Cenedî, Tabakatu fukahâil-Yemen, 104

Muasır yazarlardan biri, —ki o, İmadeddin el-Isfahanî'dir— [163], bu şairlerin Fatimilerin son dönemlerindeki etkinlikleri hakkında, bizlere mufassal malûmat ulaştırmıştır.

İmadeddin Isfahanî (Ebu Abdullah Muhammed Hibetullah), 519/1125 yılında Isfahan'da doğdu. Şafiî mezhebine mensuptu, Bağdat'ta Nizamiyye medresesinde fıkıh okudu ve oradan mezun oldu. Edebiyat ve mantık sahasında temayüz etti. Daha sonra vezir Avnüddevle b. Hübeyre'nin hizmetine girdi. Kendisine çok iyi davranan vezir, onu yakınları arasına aldı, lutuf ve ihsana boğdu. Bu vezir ölünce İmadeddin, Dımeşk'e göç etti ve orada posta teşkilatının (berid) başına getirildi (552/1165). 567/1171 yılında Dımeşk'te ders takririne başladı. Nureddin Mahmut Zengi'nin ölümünden sonra Musul'a gitti. Musul'da şiddetli hastalığa yakalandı ve 570/1174 yılına kadar orada kaldı. Daha sonra Haleb'e giderek, Salahaddin Eyyubi'nin hizmetine girdi ve onun ölümüne kadar bu görevini devam ettirdi. Salahaddin'in ölümü üzerine yeniden Dımeşk'e döndü ve kendisini tamamen edebiyata verdi. 597/1200 yılında vefatına kadar bu çalışmalarını devam ettirdi.

İmadeddin Isfahanî'nin "Haridetü-l-kasr ve cerîdetül-asr" adını taşıyan eserinde ele aldığı dönemde yaşayan diğer bazı yazarlar da, aynı dönem hakkında geniş malumat vermişlerdir. Çok sayıdaki bu yazarlardan Umaretü'l-Yemenî, Üsame b. Münkız ve İbn Müyesser'i örnek verebiliriz.

İmadeddin Isfahanî'nin "Haridetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr" adındaki kitabını[164] iki bölüme ayırmak mümkündür.

Birinci bölüm: 486-549/1093-1154 yılları arasında yaşayan şairlerden bahsedilir. Bu süre, Fatımî halifeleri Müsta'li, Amir, Hafız ve Zafir'in hilafet dönemlerine tekabül eder.

İkinci bölüm: Fatimilerin son iki halifesi Faiz ve Azid'in dönemlerinde yaşayan şairleri konu alır.

Bu şairlerden biri Mufaddal el-Askalanî'dir. Mısır'a gelen bu şair,

---

(163) Hal terc. için bkz. Yakut, İrşadü'l-erib, VIII, 81-90; İbn Hallikan, Vefeyat, II, 97-100
(164) Paris Bibl. Nationale'de yazma olarak bulunmaktadır.

Efdal b. Bedrülcemâli'nin ihsan ve bahşişlerinden yararlanmıştır, onu uzun kasideleriyle övmüştür.

Bu dönemde Mısır'a gelip Fatimî halifeleri ve vezirlerinin teşvikinden yararlanan şairlerden bir diğeri de, Ebu'l-Hasan Ali b. Ca'fer el-Büveyn'dir [164a]. Ebu'l-Ala el-Maarri'nin doğup büyüdüğü şehir olan Maarratü'n-Numan halkındandı. Vezir Efdal b. Bedrülcemali'nin itimadını kazanmıştı. Onu yakınları arasına alan Efdal, onu ihsan ve bahşişlere boğdu ve ona "Eminu'l-mülk" lakabı vardı. Ali b. Ca'fer'in Efdal'i övdüğü kasidesinin bir bölümü şöyledir:

"Ey kendisi hakkında güneş ve ayın birbirini kıskandığı, kulak ve gözün rekabet ettiği kişi! Bir kişi ruhlara hükmetti mi, onun idaresi o kadar sağlamlaşır ki, artık hiç bir beşer o ruhlara hükmedemez." [165]

İmadeddin Isfahanî, Mağrip eşrafından olan şair Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed hakkında da geniş malumat vermiştir. Fatimî halifeleri Amir ve Hafız hakkında medhiyeler yazmış bu şairin bir mısrası şöyledir:

"O yücelik nurunun zirvesine, ilahi nurun doruğuna mensuptur."

Bu şairlerden biri de Cafer b. Ebi Zübeyr'dir. Mısır'dan ayrılıp Bağdat'a giderken, Mısır'dan ayrılmanın verdiği üzüntüyü ve o andaki duygularını dile getiren şiiri meşhurdur. Bu kasidesinden iki beytin anlamını verelim:

"Bağdat'a, Bağdatlıları özlemiş olduğumuz için gitmiyoruz. Orayı uzun zamandır görmemiş te değiliz.

Mısır üzerine başka bir belde seçtiğimiz de yok, bizi Bağdat'a sürükleyen kaderimizdir." [167]

Fatimî akaidinin yayılmasında büyük rol oynayan Fatımî şairlerinin meşhurlarından biri de, Ebu'l-Hasan İbnu'z-Zübeyd'dir. İmadeddin

---

(164a) İmadeddin Isfahanî, Harîde, varak, 142 A
(165) Aynı eser, varak, 118 A
(167) Aynı eser, 110 A

Isfahanî, Kadı Fazıl'dan naklen onu vasfederken şöyle demiştir: "O, sanatında, zamanında benzeri yetişmemiş bir şairdi." Ebu'l-Hasan Fatımî halifesi Hafız'ı Haçlılara karşı kazanmış olduğu zafer dolayısıyla tebrik ederken şöyle demişti: "Mü'minlerin emiri (Hafız) nin devletini, diğer devletlere karşı üstün kılan Allah'a hamdolsun. Allah, onun dönemini, zafer ve fetihlerle süslemiş güçlü ve onurlu bir saltanat kılmıştır. Sancaklarının üzerinde zafer dalgalanır. Ordularının önünde mutluluk yürür. Allahu Teâlâ'dan bütün yeryüzünü onun hakimiyetine vermesini ve bütün gök cisimlerini onun yardımcıları kılmasını niyaz ediyoruz." (168)

(549-567/1154-1171) Yılları Arasında Yetişen Şairler:

Fatimilerin son dönemlerinde yaşayan şairlerden biri, Hasan b. Ali b. Zübeyr'dir. Umaretü'l-Yemenî, Hasan'ın zamanın en meşhur şairlerinden olduğunu belirttiği gibi (169) onun için "zamanında ondan büyük şair yoktu" demiştir (170). O, Fatimi halifelerinin, vezirlerin ve diğer devlet ricalinin desteğini kazanmış şairler arasındaydı. Fatimi veziri Talai' b. Rüzzik'e ithaf ettiği uzun bir kasidesinde onun cihadlarda gösterdiği kahramanlıkları övmüştür.

Mısır'a gelmedikleri halde bulundukları ülkelerde Fatimileri destekleyen ve Fatimi halifeleri için medhiyeler yazan şairler de olmuştur. Musullu Mühezzeb b. Es'ad bu şairlerden biridir. İmadeddin Isfahanî, 563/1167-1168 yılında Humus'ta onunla karşılaşmış ve onun şiirlerini dinlemiştir. Mühezzeb b. Es'ad'in, Talai' b. Rüzzik'e mehdiye olarak yazıp göndermiş olduğu kaside de, onun dinlediği şiirler arasındadır. Şair bu kasidesinin bazı beyitlerinde şöyle der:

"Davet rehberi Ebu'l-Garat (Talai' b. Rüzzik), yiğitlerin hayırlısıdır. İhsan ve lutufları ne kadar yakındır, arzulanan şeyleri ne kadar çabuk verir.

---

(168) Aynı eser, 110 B
(169) en-Nüket, 35
(170) İmadeddin Isfahanî A.g.e. 37 B

Dilek sahipleri, ihtiyaçlarını sana şikayet ederler ve seni överler. Beytülmal ise, senden şikayetçidir.

Türkleri övüp, iyiliği onlardan mı bekleyeyim? Halbuki şiir Türkler tarafından devamlı terkedilmiştir." (171)

Talai' b. Rüzzik, kendisi de şairdi. Şiire çok değer verir, şairlerle arkadaşlık kurardı. İmadeddin İsfahanî, 560/1164-1165 yılında Bağdat'ta fakih ve güçlü şair İskenderiyeli Nasr b. Abdurrahman'la karşılaştı. Bu şairden Talai' b. Rüzzik'in onun medhiyesine cevaben yazmış olduğu bir kasideyi dinledi. Vezir, Nasr'ı medhederken şöyle diyordu:

"Kadı ve fakih (Nasr b. Abdurrahman) bize bir çiçek bahçesi sundu ki, bu bahçede en güzel, en süslü çiçekler vardır. Gözlerim onun güzelliğiyle; gülüyle, çiçeğiyle büyülendi. Sanki sevgililer toplanmış, maşûkunu özleyen aşıklar bir araya gelmiş; senin şiirinin bahçesinde dolaşan gözlerim, çiçeklerin güzelliğinden nasibini aldı."

Umaretü'l-Yemenî

Umaretü'l-Yemenî (Ebu Muhammed Necmeddin), hayatını bizzat kendisi anlatmıştır. Bildirdiğine göre, Yemen Tihamesi halkından olan Umare (172), 549/1155 yılında Mekke'ye giderek hac farizasını ifa etti. Mekke emiri Kasım b. Fuleyte, onu Mısır'a elçi olarak gönderdi. 550/1155 yılı Rebiülevvel ayının ilk günlerinde Mısır'a ulaştı ve sarayın kabul salonunda söylediği medhiyenin peşinden Fatimi halifesi Faiz'le veziri Talai' b. Rüzzik tarafından dostluk ve ikramla karşılandı. Umare, aynı yılın Şevval ayına kadar Mısır'da kalmıştı. Daha sonra Mekke'ye döndü. Hicri 551 yılı Safer ayında (M. 1156 Nisan) Mekke emiri tarafından başka bir görev ile tekrar Mısır'a gönderildi(173). Bu defa Kahire'de kalan Umare, Faiz ve Azid'in saltanatları esnasında Fatimî sarayının meşhur şairlerin-

(171) Aynı eser, varak 77 A, 78 A, B
(172) Umaretü'l-Yemeni, en-Nüket, 7 vd.
(173) en-Nüket, 32-34

den biri oldu. Fatimi halifelerinin destekleri ve lütufları Şafiî mezhebinden olmasına rağmen, onu bir Fatimi taraftarı haline getirecek dereceye ulaşmıştı. Umare'nin Fatimi taraftarlığı çok açık hale gelmişti. Hatta, 569/1174 yılında Fatimilerin yerine kurulmuş olan Eyyubi devletini yıkmak için girişilen harekete katılmakla itham edilerek Ramazan ayında idam edildi. Fatimi sarayının kabûl salonunda okumuş olduğu kasidenin önemli beyitlerinden bazılarının tercümesini vermemiz iyi olur:

"Azim ve kesin kararlılıktan sonra ulaşılan nimetlere ve özlenen şeylere kavuşulunca nasıl şükrediliyorsa, öylece şükürler olsun! Yüce makam, çok uzakken, gözlerimizin önüne getirildi. Nihayet bütün ümmetler içinde, asrımızın imamını gözlerimle gördüm.

Kabe-i Muazzama'dan ve Harem-i Şerif'ten, cömertlik ve iyilikler kâbesine elçi olarak gönderildim. Hilafet çadırlarının kurulduğu, af ve cezalandırmayı yerine getiren adalet makamına!

İmametin mukaddes nurları vardır. Bu nurlar, zalimle mazlumu birbirinden ayırır. Nübüvvetin alametleri ise, hikmet ve ahkamın mahiyetini bize açıklar.

Zaferin ve iyiliğin mükafatının yerinde olduğuna inanarak, masum halife Faiz'e yemin ederim. Şüphesiz ki o, dini, dünyayı ve dünya ehlini korumuştur. Onun salih veziri de bütün gamları gidericidir.

Öyle muhteşem bir sahneyle karşılaştım ki, şahit olduğum durumun rüya olduğunu sandım. Sizler için kendi sözlerimi yeterli bulmuyorum, keşke yıldızlar yere inseydi de, bu yıldızları medih gerdanlığı olarak dizseydim.

Onun vezirliğini, halife indinde ithama maruz kalmayan, ihlaslı bir yardımcılık olarak gördük. Halife ve veziri, adaletlerini bütün müslümanlar ve ümmetler üzerine yaymışlar.

Nil'in taşması, sizin coşmanız yanında eksik kalır. Zira sizlerin bağışlarının devamlı olması umulur."

Bu kaside halife Faiz ve onun vezirinin hayranlığını celbetmişti. Bunu bizzat Umare'den öğreniyoruz. Ki o, bu kasidesini okuduktan sonra kendisine altın işlemeli elbiseler giyridildiğini, vezir tarafından 500 dinar,

halifenin kızkardeşi tarafından da aynı miktar parayla taltif edildiğini ve kendisi için değişik münasebetlerle merasimler tertip edildiğini zikretmiştir. Devlet ricali Umare'ye ikram olarak ziyafetler tertip etmişlerdi. Umare, Vezir'in özel meclisine katılan rical arasına girdi (174).

Umaretü'l-Yemenî, Mısır'da kaldığı sürece Fatimi devlet ricalinden ikram gördü. Yemen'e dönüşünden önce nazmettiği bir kasidede halife Faiz ve veziri İbn Rüzzik'i medhetti. Bu medhi münasebetiyle halife ve kızkardeşi tarafından 1000 dinarla taltif edildi. Vezir İbn Rüzzik te, evinde okuduğu başka bir kaside için onu 200 dinarla mükafatlandırdı. Bu vezir, Umare'nin o sırada vefat etmiş Yemen eski daisine olan 3.000 dinarlık borcundan vazgeçilmesini teminde de etkili olmuştur. Neticede dâinin oğlu ve diğer varislerine bu alacaktan vazgeçmeleri tavsiye edildi ve bu teklif onlarca kabul gördü.

Umaretü'l-Yemenî, bir şiirinde İbn Rüzzik, onun akrabaları ve diğer devlet ricalinden aldığı bahşişleri saymış, sözlerini şu cümle ile noktalamıştır: "Allahu Teâlâ, onların dönemlerini zindeliği kaybolmayan ve gücü devam eden durumuyla ansın! Ne yazık ki, ben onların yıkıldığını gördüm ve onlardan sonra mahvoldum." (175)

Umare, 550/1156 yılında Mısır'a dönünce Vezir İbn Rüzzik, oğulları ve ailesi onu çok iyi karşıladılar, ihsan ve lutuflara boğdular. Aralarındaki mezhep ihtilafına rağmen sohbet ehli oluşu ve yüksek hasletlere sahip olması sebebiyle ona dostluk gösterdiler(176).

Umare, Fatimilerin mezhebi İsmaililiği kabul etmekten kaçınmıştı. Şiir divanında bu konuya birkaç beyit ayırmış, bu beyitlerde kendisine, Şiîliğe geçmesini teklif eden, bunu kabul ettiği takdirde 3.000 dinar vermeyi ve bahşişlerini artırmayı vadeden vezire hitap etmiş ve teklifi kabul etmediğini açıklamıştır(177). Umare, Fatimi devlet ricaliyle arasındaki mezheb farkına işaret ettiği bu beytinde şöyle der:

---

(174) Aynı eser, 27
(175) Aynı eser, 73
(176) İbn Hallikan, Vefeyat, I, 476
(177) en-Nüket, 45

"Her ne kadar itikadda şiî olmakla bana zıt olsalarda, cömertlik hakkındaki görüşleri Ehl-i Sünnet'in görüşüdür." (178)

İbn Rüzzik ölünce (19 Ramazan 556/Eylül 1161), Umare onun ölümüne son derece üzüldü ve bu üzüntüsünü dile getiren mersiyeler yazdı. İbn Rüzzik'in ölümünden sonra, vezirliğe Şavir getirildi. Umare, ona yaklaşmaya da muvaffak oldu. Onun has dostları arasına girdi. Evine gider gelir, sofrasına kabul edilirdi. Ondan da bol miktarda bahşiş ve caizeler aldı (179). Umare, Fatimilere olan sevgi ve muhabbetini, Fatimî devletinin yıkılışından sonra dahi devam ettirdi. Ki o, Fatimilerin yıkılışı hakkında uzun bir kaside nazmetmiştir. İbn Vasıl, Kalkaşandi ve Makrizi gibi müellifler, bu kasideyi kitaplarına almışlardır. Umare, Eyyubi devletinin kurucusu Salahaddin Eyyubî ve yakınları için de çok sayıda şiir yazmıştır. Ne var ki, Fatimilere olan bağlılığı, Eyyubileri sevmesine engel oluyordu. Salahaddin'e tevcih ettiği kasidenin taşıdığı şu başlık onun duyduğu üzüntü ve kederin boyutlarını tahmin etmenize imkan verecektir: "Şikayetü'l-mütezallim ve Nikâyetü'l-müteellim." (180)

Şüphesiz, Umare'nin Fatimilere olan bu meyli, Eyyubi ricalinin antipatisini kazanmasına sebep olmuştur. Nitekim onun göz kamaştıran hayatı, idamla son bulmuştur; çünkü o, Eyyubileri yıkıp saltanatı tekrar Fatimilere iade etmek için girişilen komploya katılmakla itham edilerek idam edilmiştir (181).

Baha Züheyr (öl. 656/1258)

"Baha Züheyr, iyilik sevgisi, affetme fazileti, şahsiyet kuvveti, ruh asaleti ve vakarı şahsında toplayan üstün yaratılış ve karakterli kişilerden bir örnektir. Bu hasletler, hususiyle Baha Züheyr'in yaşadığı dönemde ve onun mevkiinde bulunanlar için, ancak üstün yaratılışlı kişilerde bir araya gelir. "

---

(178) Divanu Umare, 288-293

(179) Umaretü'l-Yemenî, en-Nüket, 73

(180) Aynı eser, 287-291

(181) Aynı eser, 278-288; H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, (3. baskı), 448-463

Üstad Mustafa Abdürrazık, Baha Züheyr hakkındaki araştırmasının mukaddimesini bu ifadelerle başlatıyor (182).

Baha Züheyr (Ebu'l-Fazl Züheyr b. Muhammed b. Ali), Mühelleb b. Ebi Sufra'nın neslindendir. Onu tarihçilerin bir kısmı "Hicâzî" bazıları, "Mısrî" diğer bazıları da "Hicâzî ve Mısrî" olarak iki nisbeyle anarlar.

Baha Züheyr, kendisini tanımış, onunla görüşmüş ve üstün ahlâkına hayran kalmış İbn Hallikan'ın zikrettiğine göre, Mekke'de (veya diğer bir ifadeyle Mekke yakınındaki Nahle vadisinde) dünyaya gelmiştir (183). O, yetişme, ruh ve duygusal açıdan tam bir Mısırlıdır. Nitekim bu konuda şöyle demiştir:

"Allahu Teâlâ, Mısır'ın zamanını gözetti ve orada benim yaşadığım dönemi ihya ederek canlılık verdi.

Nil nehri ve onda aşağı yukarı gidip-gelen gemiler ne kadar güzeldir. Fırat ve Dicle'yi bırakıp, bana uzun uzun Nil'den bahsediniz."

Baha Züheyr, 5 Zilhicce 581 (Şubat 1186) de doğdu ve 4 Zilkade 656 (Kasım 1258) da öldü. Suyutî'nin dediği gibi, Yukarı Mısır'ın önemli merkezlerinden Kûs şehrinde büyüdü (184). O dönemde Kûs, Mısır'ın en önemli ilim merkezlerinden biriydi. Hatta orada 16 tane eğitim ve öğretim kurumunun mevcut olduğu bile söylenmiştir (185).

Baha Züheyr, Kûs'ta hadis tahsilinden sonra, edebiyatla da meşgul olmuştu. Daha sonra Kahire'ye giderek Eyyubi hükümdarı Melik Salih Necmeddin Eyyub'un hizmetine girdi (186). Bu hükümdarın, Kerek valisi olan yeğeni Melik Nasır tarafından devrilerek Kahire kalesinde tevkif edilmesine kadar onun hizmetine devam etti. Bu esnada Nablus'a çekilen Baha Züheyr Necmeddin Eyyub'un saltanatına tekrar dönüşüne

(182) Kahire, Matbaatu Dari'l-Kütüp, 1930/S.A.
(183) Vefayat, II, 82-85
(184) Husnü'l-muhadara, I, 243 vd.
(185) Bunu söyleyen "et-Tâliu's-Saîd el-cami li esmâi'l-fudâlai's-Said" adındaki eserin yazarı Edfûvî (öl. 748-1347)'dir.
(186) İbn Hallikan, II, 81

kadar ona olan bağlılığını korudu. Tekrar Kahire'ye döndü ve yine onun hizmetine girdi (637/1239). Bu bağlılık sebebiyle "Necmeddin Eyyub yanında çok yüksek bir mevki sahibi oldu. Bu hükümdar, sırlarını sadece ona açardı." (187)

Baha Züheyr'in şiiri, üslubundaki incelik, zariflik, tatlılık ve mana üstünlüğüyle temayüz eder. Bilindiği gibi meşhur bir şiir divanı vardır. Yetişip geliştiği Said bölgesine duyduğu özlemleri anlatan şiirinin birkaç beytinin anlamını verelim:

"Gündüz ve gecelerim, sizin özleminizle geçiyor. Hem uyanıkken hem de uykuda sizlere sesleniyor, ipe sapa gelmez şeyler söylüyorum.

Geceleyin latif ve hoş kokulu bir rüzgar üzerinize esecek olursa şaşırmayın. Bu güzel rüzgar, size benim selamımı getiriyor.

Acaba elçim, ülkenizden çocukla müjdelenen hamile kadının sevinci gibi bir sevinçle döner mi? Kalbim Said bölgesi ve halkı için çarpmaktadır. Sizin yanınızda geçirdiğim günler burnumda tütmektedir. Üstünlük ve şeref sahibi bir kavme uğradığı için, Nil'in akışına tutkunum." (188)

Çocuksu davrananları acziyle alaya alması, Baha Züheyr'in şiirinin dikkat çeken güzel hususiyetlerindendir. Bir şiirinde şunları anlatır:

"Küçüklük ve çocuksu davranmak niye? Boşuna kendini aldatıyor, hesapta yanılıyorsun. Sende çocukluktan eser olarak sadece kına ile oyalanmak kaldı.

Yaşamak, sadece gençlikte ve gençlerle dostluktur. Ben seni peçe altında görmüştüm. Kitabın başlığı o peçedir. O başlık altında ne bulunduğunu sordum, deri kılıf içinde kemik, dediler. Ey kadın! Çocukluk bitti, bu çocuksu davranışlar ne zamana kadar sürecek?"

ad. Endülüs'te Şiir:

Endülüs, tabiat güzelliği, havasının mutedilliği ve bol su kaynakla-

(187) Aynı eser, II, 82
(188) Bkz. M. Abdurrezak, Baha Züheyr, 26

rı, meyve ve çiçeklerle süslü bahçeleri, geniş ve yeşil ovaları, temiz havası, bol gelir kaynaklarında kendini gösteren tabii zenginliğiyle temayüz etmiştir. Ülkede Endülüs Emevi devletinin kurulmasından sonraki dönemde Endülüs halkı, her sahada Doğu İslâm dünyasıyla rekabete girmişti. Bu rekabet, genelde kültür ve medeniyetin gelişmesinde özel olarak ta edebî kalkınmada önemli ölçüde etkili oldu. Zira edebiyatçılar ve alimlerin, yüksek bir mevkileri ve büyük bir prestijleri vardı. Nitekim onların içinde vezirler, eyalet valileri, komutanlar ve diğer devlet ricali bulunuyordu. Endülüs'te mahallî hükümdarlar (Muluku't-tavaif) dönemi ilim ve edebiyat ehlinin teşvik görüp desteklemesiyle ve buna bağlı olarak ilmî ve edebî bir kalkınma ile temayüz eder. Nitekim bu dönemde yetişen şairler, bu asrın övünç kaynağı olmuşlardır. Bize kadar ulaşan şiirleri, bu ülkede edebiyatın ne derece büyük bir ilerleme kaydettiğine şahitlik etmektedir.

İbn Zeydun:

Tavaif-i mülük döneminde Endülüs'te yetişen en meşhur şairlerden biri Vezir Ebu'l-Velid (Ahmed b. Abdullah b. Ahmed) b. Zeydûn'dur. İbn Zeydûn, fakihleri ve edipleriyle meşhur olmuş, kültür seviyesi yüksek bir aileye mensuptur. Daha genç yaşlarından itibaren edebiyat alanında kendisini kabul ettirmiştir. Siyasete atılan İbn Zeydûn, Endülüs Emevî devletinin yıkılışından sonra Kurtuba'da iktidarı ele geçiren Cevher oğullarını destekledi ve onlar tarafından vezirliğe getirildi. Rakipleri ise, onu çekemediler, onunla Cevher oğulları arasını bozdular. İbn Zeydûn, onların tuzaklarından kurtulmaya çalıştıysa da, başarılı olamadı. Sonunda o tevkif edildiği hapishaneden kaçmayı başararak İşbiliyye'ye gitti ve oranın hakimi Mu'temid b. Abbad'a intisab etti. Mu'temid, edebiyat alanındaki derin kültürü sebebiyle onu yakınları arasına aldı[189].

İbn Zeydûn'un, edebiyat alanında meşhur olmuş Müstekfî kızı Vellâde'ye olan tutkusu, hayatını son derece etkilemiştir. Bu aşk, edebiyat kitaplarını süslemiştir. Onun Vellâde'ye olan aşkını dile getirdiği meşhur kasidesi, genel olarak arap edebiyatının ölümsüz kasideleri arasında kabul edilmiştir. Bu kasidenin bazı beyitlerinin tercümesi şöyledir:

---

(189) Merakeşi, el-Mu'cib, 105

"Ayrılık kavuşmanın yerini aldı; güzel beraberliğimiz yerini ayrılığa terketti. Birbirimizden uzaklaştık. Size olan hasret varken, teselli bulmamız mümkün değil. Göz yaşlarımız da kurumuyor.

Sizinle ayrılığı konuştuğumuz sırada, sabrımız olmasaydı, neredeyse elemden ölecektik. Sizinle olduğumuzda gecelerimiz bile bembeyaz iken, sizin ayrılışınızla gündüzlerimiz de zindana döndü.

Zira rahat yaşam artık bize yar olmuyor, sohbet ve eğlence meclislerinde yerimiz yok. Sizin yakınlığınızla hep güldüren zaman, şimdi bizleri ağlatır oldu.

Hasımlar, bizim eğlenmemize engel oldular ve bizi mahvetmek için dua ettiler; zaman da dualarının kabulüne amin dedi.

Nefsimize bağlı olan herşey çözüldü. Elimizdeki bağlar koptu. Bugün ayrılışımızdan korkmaz bir hale gelmişiz; zira berleşmemiz umulmaz. Dünyada kavuşmamız çok zor olsa da, aldırma, kıyamet gününde kavuşmamız bize yeter." (190)

İbn Zeydûn, hicri 463 (m. 1070-1071) yılında İşbiliyye'de vefat etmiştir. Ebubekir künyesini taşıyan oğlu, Mu'temid b. Abbad, tarafından ondan sonra vezirliğe getirildi. Kurtuba'nın Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'in eline düştüğü gün öldürüldü.

İbn Ammar (öl. 479/1086):

Tavaif-i malûk dönemi meşhur şairlerinden biri de, vezir İbn Ammar (Ebu bekir Muhammed b. Ammar)'dır. Tarihçi Merakeşi; "Şiirlerimin çoğunda, duygu ve düşüncelerindeki ince zevk ve letafet açısından İbn Hani'den önde olduğu söylenebilir." diyerek İbn Ammar'ı zaman zaman İbn Hani'den üstün görse de, gerçekte o, "Mağrib'in Mütenebbi'si" ünvanı verilen İbn Hani'nin metodunu takip etmiştir.

İbn Ammar, Şilb şehrindendi, orada büyüdü, edebiyat öğreniminin ilk yıllarını bu şehrin alimlerinden yaptı. Daha sonra Kurtuba'ya gi-

(190) Aynı eser, 106-109

derek, ilmî çalışmalarını orada ikmal etti. Şiir nazmında temayüz ederek, bu sanatını maddi kazanç yolunda kullanmaya başladı. İhsan ve bahşişlerine kavuşmak gayesiyle Endülüs mahalli hükümdarlarını dolaştı (191). İbn Ammar, sadece hükümdar ve diğer devlet ricaline methiye yazmakla yetinmeyip, para kazanmak yolunda sıradan vatandaşlar için dahi medhiyeler yazıyordu. Abbadî hükümdarı Mu'temid'in babası Mu'tezid billâh (Abbad)'a intisap edene kadar bu durumunu devam ettirdi. Ona gidince, onu bir kasideyle övmüş, sözlerine aşağıdaki manaya gelen beyitleriyle başlamıştı:

"Lambayı söndür, zira rüzgar kesilmiş, yıldız gece yolculuğundan vazgeçmiştir. Sabah bize kafurunu sunmuş, gece ise anberini geri almıştır."

Daha sonra Mu'tezid'i medhe geçen Ammar şöyle dedi:

"Cömertlik, gri renkli elbiseye bürünmüş, onun ihsanlarına nail olan kul ise yeşiller giyinmiş. Kıymetli çakmak taşı, savaş dışında sadece ikram için yapılacak yemekler için yanar." (192)

Bu şiiriyle, Mu'tezid'in gönlünde taht kurmuştu. Ona para, elbise ve binit hayvanları verilmesini emretti ve divan şairleri arasına aldı.

İbn Ammar, Mu'tezid'den sonra oğlu Mu'temid'le de çok iyi bir dostluk kurdu. Hatta hükümdar, gece-gündüz onu yanından ayırmıyordu. Babasını Şilb valiliğine tayin ederken onu da vezirliğe getirdi.

İbn Ammar, Mu'temid b. Abbad ile Endülüs hıristiyan krallarının lideri olan VI. Alfonso arasında yapılan barış görüşmelerinde önemli bir rol oynamıştır.(193) Ne var ki, Mu'temid, veziri İbn Ammar'ın samimiyetinden şüpheye düşüp ondan çekinmeye başlamıştı. Zira İbn Ammar, ülkesinin kuzey kesiminde kalan bölgelerden birini eline geçirerek, müstakil bir hükümdar olmak emeline kapılmıştı. Ancak Mu'temid, bu komplodan haber aldı ve İbn Ammar'ın tutuklanmasını emretti ve onu

(191) Aynı eser, 111
(192) Aynı eser, 114 vd.
(193) Aynı eser, 119

Cevher oğullarından almış olduğu Kurtuba şehrine gönderdi. (194) Burada hapsedilen İbn Ammar, affedilmesini sağlamak niyetiyle hükümdara hitaben en meşhur şiirlerinden birini yazdı. Bu kasidenin bazı beyitlerinin tercümesi şöyledir:

"Beni affederseniz ne yüce hasletlere sahip olduğunuz tekrar ortaya çıkar. Cezalandırırsanız da, haklı olarak cezalandırmış olursunuz ki, bu da sizin şerefinize gölge düşürmez.

Affetmek ve cezalandırmak arasında bir fark varsa, sen, bu ikisinden Allah'ın hoşuna gidene daha yakınsın. Beni yargılamak hususunda kendi görüşüne sarıl; seni övseler, çok güzel konuşsalar bile düşmanlarımı dinleme.

Senden ricam, bugün yanındaki düşmanlarımı sevindirecek bir şeyi yapmamandır. Niçin olmasın? Daha önce, hataları silip götürecek dostluk ve iyilik yaptım.

Evet, ifsad edici şeyler yapmıştım, bunlar için beni bağışla, kötü işler bazen düzelebilir. Aramızda geçenleri unut, Allah rızasına yönelik bir kapı açılsın!

İşlemiş olduğum suçları affet, sendeki merhamet duygusu, bu hataları siler, izale eder. Yanındaki jurnalcilere kulak verme, onların sözlerine aldırma, zira her kap, içindekini sızdırır. Hatalarım açık ve düzeltilmişken, jurnalciler neyi araştırmayı umarlar!"(195)

Şiirinden umduğu neticeyi alamayan İbn Ammar, 479/1086 yılında ölene kadar hapiste kaldı.

ae. Zecel ve Muvaşşah (Muveşşaha-Tevşih):

Makkari, bir şiir nev'i olan "muvaşşaha" sanatının şuyu bulmasıyla, bu şiir çeşidinin akıcılığı, söz dizelerinin ve lafızlarının tatlılığı sebebiyle bütün halk tarafından benimsendiğini, Endülüs'ün değişik böl-

(194) Aynı eser, 124
(195) Aynı eser, 125 vd.

gelerinde avamdan olan vatandaşların da tevşih tarzında şiir nazmetmeye başladıklarını zikrediyor. Bu kişiler, muvaşşaha tarzında, şehirlerinde konuşulan avam lehçesiyle, irap kaidelerine riayet etmeksizin yeni bir halk şiiri türü ihdas ettiler ve bu şiir tarzını "zecel" olarak isimlendirdiler. Bu yolu devam ettirerek şiire yeni garip kullanılışlar getirdiler. Bu tarz şiirde, balağat alanında Endülüs konuşma diline verilen yer genişledi.

Şiirde "zecel" tarzını ilk icad eden, -bu şair tarzı her ne kadar daha önceleri Endülüs'te kullanılmış olsa da- Ebubekir b. Kuzman'dır. Çünkü bu şiir tarzının, ahengi ve diğer meziyetleri ancak onun zamanında ortaya çıkmış, şiirin manaları şiir kalıbında ancak onun zamanında erimiştir.

İbn Kuzman, genel olarak "zecel" türünün önderi sayılır. İbn Saîd el-Makkarî (öl. 673/1285)'in şu sözü bu hususu gösteren en kuvvetli delillerdendir:

"Onun zecellerinin Bağdat'ta Mağrib'in önemli merkezlerinde olduğundan daha çok yaygın olduğunu, halkın dilinden düşmediğini gördüm."

Bu durum, Doğu İslâm dünyası şairlerinin, zecel şiir tarzını Batı İslâm dünyasından ve aynı şekilde Endülüs'ten öğrenmiş olduklarını göstermektedir. Nitekim İbn Said, şöyle diyor: "Asrımızda zecel şairlerinin imamı sayılan Ebu'l-Hasan b. Cahder'in şu sözlerini duydum: "Bu işin önderleri sayılan üstadların hiçbiri, "zecel" tarzında bu sanatın piri İbn Kuzman kadar emek sahibi değildir."

İbn Kuzman, birkaç arkadaşıyla bir gezintiye çıkmıştı. Gezinti yerinde bir gölgelik altında oturmuşlardı. Karşılarında, ağzından önündeki düz taş parçaları üzerine su akıtan mermerden bir arslan heykeli bulunuyordu: Bu manzara karşısında İbn Kuzman şöyle dedi:

وعريش قد قام على ركانٍ بخال الرواق
وأسدٍ قد ابتلع ثعبان من غِلَظ ساق
وفتح فَمُو بحال انسان به الفواق

وانطلق مِنْ ثَمّ على الصفاح والقى الصباح

Bu şiirin, bir vezne veya kafiyeye uymadığını, aynı beyitin iki mısrası arasında da bir uyum olmadığını biliyoruz. Aynı şekilde bu şiirde, sadece konuşma dilinde kullanılan kelimelerin ve irap yanlışlıklarının bulunduğu görülmektedir. İbn Kuzman'ın şiirinde kullandığı " ابتلع ثعبان " ifadesi bir nahiv yanlışlığı taşır. Aynı şekilde " فتح فمو " ibaresi de lügat açısından yanlıştır. Bu durum, sözkonusu şiirin, avam lisanıyla söylenilmiş olduğunu, tevşihin zıddına bu şiir tarzında, eski şiir geleneğinin veya lügat kaidelerinin, ya da şiir ölçülerinin dikkate alınmadığını göstermektedir. Tevşihe gelince, her ne kadar eski arap şiirinin sert kalıpları yumuşatılmış, geleneksel kalıp ve kaidelerine uyulmuş, bu kaideler terkedilmemiştir. İşte, tevşih ile zecel arasındaki temel fark budur.

Kurtuba'da yerleşmiş olmakla beraber, İbn Kuzman, İşbiliyye'ye çok sık gider-gelir, medenî yönden çok gelişmiş bir şehir olması, tabii güzelliği ve halkının zecellerini dinlemeye büyük rağbet göstermesi sebebiyle zecellerinin çoğunu orada söylerdi. (196) Hiç şüphe yok ki, İbn Kuzman, zecel şiirini kendisinden önce görülmeyen bir şekilde kalkındırmıştır. O, kendisinden sonraki asırlarda yaşayan zecel şairlerinin önderidir.

Bu asırda Endülüs'te, vezin, kafiye ve genel olarak şekil bakımından arap şiirinde görülen diğer yenilikleri ve gelişmeleri kısaca ele almamız iyi olacaktır. Bu değişiklikler, şarıl şarıl akan ırmakları, sık ve gürbüz ağaçlarla donanmış yemyeşil bahçeleri, bu bahçelerde öten kuşları, yüksek dağları, yemyeşil yayla ve ovaları ve yeknesak bir halde kalmayan tabiatıyla temayüz eden güzel Endülüs'ün tabii durumuna büyük ölçüde bağlıdır. Bütün bunlar, arap şiiri ve şiirdeki hayal gücünü etki altına almıştır. Dolayısıyla Endülüs halkı, ülkelerinin güzelliğini ve bu güzellikler karşısındaki duygularını terennüm ettiler. Bu duygularını nazım

(196) Makkarî, Nefhu't-tib, IX 228 vd.

kalıbına dökerken Doğu İslâm dünyasından almış oldukları geleneksel şiir kayıtlarına bağlı kalamadılar, bilakis duygu ve düşüncelerini serbest bir dille anlatmaya koyuldular. Mevcut vezin ve kafiye anlayışını dikkate almadan, kasidede belirli bir düzene bağlı kalmadan bu kaidelerin dışına çıktılar. Bu kayıtların pekçoğunu terkettiler.

Şiirin bu yeni nev'ine "muvaşşah, muvaşşaha ve tevşih" adları verildi.

Bu yeni şiir tarzının mucidi, 275-300/888-913 yılları arasında hüküm sürmüş olan Endülüs Emevi hükümdarı Abdullah b. Muhammed'in nedimlerinden Mukaddem el-Kabrî'dir. Görüldüğü gibi bu şair, Endülüs Emevi devletinin ilk asrında yaşamıştır. Daha sonra "el-İkdü'l-ferîd" adındaki meşhur eserin müellifi aynı yolu devam ettirmiştir. Bu iki şairden sonra muvaşşah türünde temayüz eden ilk şair Meriyye hükümdarı Mu'tasım b. Sumadih'in şairi Ubadetü'l-Kazzaz olmuştur. Nitekim Alam el-Batalyûsi, Ebubekir b. Zühr'ün "Muvaşşah yazanların tamamı Ubadetü'l-Kazzaz yanında talebe kalırlar, hepsi ona muhtaçtırlar" demiş olduğunu nakletmektedir.

Onun muvaşşah türü şiirinden bir bölümü veriyoruz:

بدر تمّ شمس ضحى غصن نقى مشك شمّ
ما اتمّ ما اوضحا ما اورقا ما اتمّ
لاجرم من لحا (197) قد عشقا (198) قد حرم

Daha sonra Murabıtlar zamanında bir grup muvaşşah şairi yetişti ve şiirin bu nev'ini önemli ölçüde kalkındırdı. Bu meşhur muvaşşah şairlerinin başında Tudelalı kör şair A'ma et-Tutilî ve Yahya b. Bakiy gelirler.

Muhammed b. Ebi'l-Fazl b. Şeref ve İbn Hirdevs de, Muvahhidler zamanının ilk dönemi muvaşşah şairlerinin meşhurlarındandır. Şu söz, İbn Hirdevs'indir:

(197. 198) Bu iki kelimedeki (ا) elif harflerinin vezin icabı kullanıldığı görülmektedir.

"Ey vuslat ve kavuşma gecesi, Allah aşkına tekrar gel!"

Muvahhidler dönemi muvaşşah şairlerinden biri de şu anlama gelen beyitlerin sahibi İbn Mûemmil'dir.

"Bayram, elbisede ve gül koklamada değildir. Bayram, ancak sevgiyle buluşmadadır."

Ebu İshak Düveynî de, Muvahhidler zamanı muvaşşah şairlerindendir. İbn Said el-Mağribî, onun hakkında şu hatırayı nakleder:

"Ebu'l-Hasan b. Sehl b. Malik'in şöyle söylediğini işittim: Çok yaşlanmış olan Düveynî, Septe kalesinde yaşadığı için üzerinde çöl adamı kıyafeti olduğu halde, İbn Zühr'ün yanına girdi. İbn Zühr, onu tanıyamadı. Toplantı başladı, sohbet esnasında Düveynî, içinde aşağıdaki beyitler geçen kasidesini okudu:

كحل الدُّجى يَجْرى من مقلة الفجر على الصباح
ومعصم النهر فى حلل حصرٍّ من البطاح

Onu dinleyen İbn Zühr heyecanla:

— Bu şiiri sen mi söyledin? diye sordu. Düveynî:

— Deniyorum, karşılığını verince, heyecanla ayağa kalkan İbn Zühr:

— Vallahi seni çok iyi tanıyorum, dedi. (199).

Onun yaşadığı asırda meşhur muvaşşah şairlerinen bir diğeri şüphesiz bu teşhisin sahibi ünlü tabib-filozof Ebubekir b. Zühr'dür. ibn Said el-Endelusî'nin çizdiği çerçeveye göre "Onun muvaşşahları, hem şark hem de garpta yayılmıştı" Onun bir şiirinin tercümesi şöyledir:

"Şaşkın ve üzüntülü kişi sarhoşluktan ayrılmaz. İçmeden sarhoş olmuş, ne sarhoştur o! Özlenen kum tepeleri, vatana hasret değildir.

---

(199) Makkari, Nefhu't-tib, 219-223

Gündüzler ve gecelerimiz kanalların açılışı için yapılan törenlerle hiç şenlenmez mi? Zira güzel kokulu rüzgar, bizim yurdumuzun kokusunu getirmektedir. Bu mekanın güzelliği, nerdeyse bize yeniden hayat verecektir. Nehrin üzerine çiçekler serpilmiştir. O çiçeklerden kimi su üstünde yüzer kimi suya batar. Hava, çok güzel kokar, gümüş renkli suya bakan ve bu güzel kokuyu koklayan kişi, bu güzelliklere hayran kalır.''

Endülüs müslüman şairlerinin icad etmiş oldukları, muvaşşah şiir türünün zikrettiğimiz gibi tavaif-i müluk, Murabıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde, önemli bir kalkınma göstermiş olduğu gerçeği, tekrar hatırlatılmaya değer bir durumdur.

af. Mağrip'te Şiir

Husrî

''Husrî'' olarak maruf, Kayravanlı meşhur âmâ şair Ebu'l Hasan Ali b. Abdulganiy, kendi zamanında şiir sanatının lideri olarak kabul edilir. Kayravan'da doğan Husrî, yine orada büyümüş, bu şehrin en meşhur simaları arasına girmişti. Hilaloğulları'nın Tunus'u istila etmeleri, Kayravan şehrini tahrip ederek Ulu camii yıkmaları esnasında, Husrî, üzgün bir şekilde Mağrib-i Aksa'daki Septe şehrine kaçtı. Bilahere oradan Endülüs'e geçti ki, bu olay, hicri beşinci asrın ortalarında vuku bulmuştu. Yüksek edebi şahsiyeti ve şöhretinin yaygınlığı sebebiyle, Endülüs mahallî hükümdarları onu paylaşamadılar. Herbiri onu kendi sarayına almak istiyordu.

Husrî, meşhur edip Ebu'l-Alâ el-Mearri'nin muasırıydı. (200) Her ikisi de âmâ olan bu şairler, farklı hususiyetlere sahiptiler. Şöyle ki: Ebu'l-Ala, ömrünü bekar olarak yalnız başına geçirmişti; hiciv şiirini sevmeyen üstün yaratılışlı ve iffetli bir lisana sahipti. Şiirlerinde hikmet ve mev'ıza hakimdi. Buna karşılık Husrî'nin yaşça kendisinden çok küçük olan bir kadınla evlenmiş ve hatta bu kadın tarafından terkedilmiş olduğunu görüyoruz. O ayrıca şiiriyle para kazanmayı meslek haline getirmiş, hicive düşkün bir şairdi. İbn Bessam onu şöyle tavsif etmiştir:

(200) Ebu'l-Ala el-Mearri hakkında bkz. IV, 313-316

"Bana nakledildiğine göre, Husrî, sert mizaçlı, halka sıkıntı veren, dili sivri, susamış adamın suyu gözetlediği gibi hicvi gözetleyen bir şairdi... (tavaif-i müluk'un sukutundan sonra) Tanca şehrine yerleşti. Kendisini bol bahşişlere boğan bu hükümdarların iş başından uzaklaştırılmasından sonra maddî sıkıntı içine düştü. Bunun üzerine yeniden hiciv şiirine ağırlık verdi ve insanlara sıkıntı olmaya başladı. Onun bu konuda ekserisi ağızdan ağıza nakledilen secî leri vardır. Benim tenkid anlayışım, onları yazmama izin vermedi. Onları rivayet hoşuma gitmiyor. Gördüğüme göre o, şiir tekniklerinde Mearri'den başkasına uymuyor. O ve Mearri, şair Abbas b. Ahnef'in şu mısralarında vasfettiği gibidirler:

"O güneşin (sevgilinin) meskeni semadadır. O bakımdan gönlüne güzel bir teselli ver.

Çünkü güneşe çıkmağa güç yetiremez, ona ulaşmayı başaramazsın." (201)

Husrî ünlü eseri "Zehru'l-âdâb ve Semeru'l-Elbab"ında bizlere ulaşan meşhur kasidesine şu anlamdaki mısralarla başlıyor:

"Ey bastıran gece! Yarının ne zamandır? Yoksa kıyamet günü müdür sabahın?"

Husrî'den günümüze kadar geçen asırlarda yaşayan pekçok şair, onun bu kasidesine nazireler yazmışlardır. Bu şairlerden misal olarak İbnu'l-Ebbar el-Belensî, İsmail ez-Zebîdi el-Yemanî, Şemseddin el-Husrî ed-Dımeşki, (202) Nasıruddin el-Arracânî, asrımız ediplerinden de Ahmed Şevkî, İsmail Sabrî, Veliyyüddin Yeken ve Iraklı Atike el-Hazreci'yi zikretmekle yetiniyoruz.

Şöhretinin yaygın olması sebebiyle şair Veliyüddin Yeken'in bu kasideye yazdığı nazirenin bazı beyitlerinin tercümesini vermekte bir beis yoktur:

"Sen, bu dünyada güzelliğin mabedi ve güzellik aşıklarının kabesisin. Kalbim keskin bakışının okuna kılıftır.

---

(201) ez-Zahire fi mehasini ehli'ı-Cezire, I. 4. Bölüm, s. 192

(202) Çoğu kere bazı edipler, Kayravanlı Husrî ile Dımeşkli Husrî'yi birbirine karıştırırlar.

Ey sevgili, bu hür şahıs senden önce bir hanımefendi tanımamıştır.

Kalbin inkar etse de, gece ve hayalin onu tanır.

Senin bakışın bana nice gazeller ilham diyor. Ben şiirimde onları dile getiriyorum.

Uğurlu ve uğursuz şeyler bana ormanda nice arzular fısıldıyor, onları tekrar etmekten çekindim.

Sabahın beyazlığının kaynağı senin nurundur. Benim aşkım ve tutkunluğum, elemlerimi daha da artırıyor, sanki gece karanlığını benim kara sevdamdan almış.

Senin aşkın kalbimden uzaklaşsa da, ben ona düşkünüm, onu bulurum. Özlemim (şevkî) sen uzaklaştıkça onu artırır. Sen yüz çevirdikçe sabrım (sabrî) onu kuvvetlendirir." (203)

Husrî'nin en önemli eserleri önce işaret ettiğimiz "Zehru'l-adâb ve Semeru'l-elbâb" adındaki divanı ve "Kitabu'l-mesûn *fi sırri'l-hevâ'l-meknûn*" adındaki eseridir. Onun bütün kasideleri 10'ar beyitlik olan "Divanü'l-Muaşşerat"ı da meşhurdur. O, gerek bu divanda gerekse "Zeylü'l-iktirah" adını verdiği şiir kitabında, nazımda uyulması mecburi olmayan kaidelere bağlı kalmak hususunda Ebu'l-Ala el-Mearri'nin "Lüzümiyyât" adlı eserinden etkilenmiştir. "Muaşşerat" adındaki şiir kitabının kasideleri, alfabetik olarak sıralanmıştır. Her kaside 10 beyitten ibarettir ve aynı kasidedeki beyitlerin kafiyelerinin hepsi de aynı harfle başlar. Örneğin, kaside, "hemze", "te" veya "za" ile başlayacak olursa, 10 beyitin bütün mısraları aynı harfle başlar.

"Zeylu'l-İktirah" adındaki şiir divanındaki şiir sayısı ise, alfabe harfleri adedince 29 tanedir. Bu kasidelerden her biri, beyitlerin başlangıç ve sonlarında aynı harfi taşıyan 15'er beyitten meydana gelir.

---

(203) "Şevki" kelimesinde tevriye sanatı vardır. Şair, şair Şevki'yi ve asıl maksadı olan sevgi manasına gelen şevkini kasdediyor. "Sabrî" kelimesinde de aynı şekilde tevriye vardır. Kasdedilen birinci mana Şair Sabri, ikincisi ise zorluklara sabırdır.

Husrî, nev'inde tek kalan bir şiir divanının da sahibidir. Şöyle ki: Kendisini terkeden hanımından doğmuş ve henüz 9 yaşında iken ölmüş olan oğluna mersiye olarak bir divan yazmıştır. Nev'inde tek kalan bu divanına "İftirâhu'l-garih ve ictirahü'l-cerih" adını vermiştir. Bu olay şairi son derece etkilemişti. Zira annesi tarafından terkedilen bu çocuğu diğer kardeşlerinden daha çok sevmeye başlayan Husrî, ona karşı bütün babalık şefkatlerini ve duygularını taşıyordu. Bu oğlu ölünce üzüntüye garkolan şair, elem ve kederlerini anlattığı şiirlerini tek bir kitapta topladı. Herhalde, bir oğula mersiye olarak yazılmış tek arapça divan budur.

Edebiyat alanında araştırma yapanların bu şairi layık olduğu şekilde araştırmamaları ve divanları hakkında gerekli çalışmaları ihmal etmeleri, üzüntü vericidir. Ancak son olarak Tunus'ta "Ebu'l-Hasan el-Husri el-Kayravanî" adında bir kitap neşredildi. Keylânî b. el-Hac Yahya ve Muhammed Merzuki, müştereken kaleme aldıkları bu eserde, Ebu'l-Hasan el-Husri'nin hayatını ve edebî mirasını incelemişlerdir (204).

b. Nesir

ba. Abbasiler'de Nesir

Müslüman yazarlar arasında, Kur'an-ı Kerim'den ve Eksem b. Sayfi gibi cahiliyye devri hatiplerinin hutbelerinden etkilenen bazı şahıslar, secili nesir türünde yazmaya başlamışlardı. Bu kafiyeli nesrin, hoşa giden, gönülleri tahrik eden ve dinlemeye sevkeden tatlı bir uslûbu vardır.

Bu nevi nesir, hicri üçüncü asırda (milâdi dokuzuncu asır), halife ve valilerin hutbelerinde ortaya çıkmıştır. Bu sanat, daha sonra bir taraftan İbn Nübâte (öl. 373/984) misali sanatkâr katipleri tarafından, diğer taraftan da Hilalü's-Sabi (öl. 384/994) misali saray katipleri tarafından geliştirilmiştir. Neticede seci, edebiyatçıların hiç ihmal etmedikleri, edebi hususiyetler arasına girmiştir. Bu hareket neticesinde, gerek arap asıllı, gerekse gayr-i arap müslüman yazarlar arasından yetişen bir grup,

---

(204) Bkz. Dr. Aişe Abdurrahman (el-Ehram Gazetesi) edebiyat sahifesi, 13, 1964

edebî sanatlara "Makamât" adını verdikleri yeni bir sanat türü ilave etmişlerdir. "Makamât" adıyla meşhur, bu yeni kafiyeli nesir türünün icâdı şerefi, Bedîüzzaman el-Hemedânî (öl. 498/1007)'ye aittir.

1. Hariri (öl. 515/1121)

"Makame", meşhur Makamâtın sahibi Hariri (446-515/1054-1121)'nin yaptığı şekil üzere, belirli bir yerde anlatılan hikaye demektir. Hariri'nin Makamât'ı, pek çok lügat ve edebiyat inceliklerini, hikmetli sözleri, darbımeselleri ve yazarının kültür zenginliğini, edebiyat alanındaki yüksek mertebesini ve derin vukufiyetini gösteren nadir şiirleri ihtiva eder. Nicholson'a göre, Bediuzzaman el-Hemedânî'nin bu sanatın mucidi ve öncüsü olması bir tarafa bırakılacak olursa, Hariri, makamat alanında muhtevâ yönünden daha zengin, lügavî incelikler bakımından çok daha üstündür. Ki, onun bu kabiliyetleri, Makamât adlı eserini dil açısından arap dilinin ölümsüz hazinesi kabul edilen Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerden sonra ikinci sırada özel bir mertebeye yükseltmiştir. Nicholson, Hariri'nin Makamât'ının edebî bir şaheser olduğunu kabul eder. (205)

Hariri'yi sözkonusu eserini yazmaya sevkeden sebep olarak şu olay anlatılır: Hariri birgün Haramoğulları mahallesi mescidinde oturuyordu. O esnada, üstübaşı perişan ve kıyafetinden yolcu olduğu anlaşılan hoş tabiatlı bir ihtiyar mescide girdi. Bu adam oldukça güzel bir lisanla konuşuyordu. Hazır bulananlar, ona nereli olduğunu sordular. İhtiyar, Suruçlu (Seruç) olduğunu söyledi. Künyesi sorulunca "Ebu Zeyd" cevabını verdi.

Bunun üzerine Hariri, Ebu Zeyd es-Serucî künyesini taşıyan bu ihtiyara ithafen "Surûciyye" veya "Haramiyye" olarak bilinen birinci makamesini yazdı. Abbasi halifesi Müsterşid'in Farisi asıllı veziri meşhur siyasî Ebu Nasr Enuşirvan b. Halid, bu makameyi işitince onu çok beğendi (206) ve Hariri'ye ondan başka makameler yazmasını tavsiye etti. Bu tavsiye üzerine Hariri, makamelerini 50'ye tamamladı.

(205) Lit. Hist. of the Arabs, s. 329

(206) Bu vezir 533/1138 yılında ölmüştür.

Hariri, bu vezire işaret ederken şöyle demiştir: "Tafsiyesi emir, buyruğu ganimet bilinir bir zat, -her ne kadar zayıf ve güçsüz bir kişi, güçlü kuvvetli bir şahısa [207] yetişemez, ona ayak uyduramazsa da- Bediuzzaman'ın açtığı çığır üzere [208] bir makamat yazmamı emretti."

Hariri'nin nahiv ilmine ait manzum bir eseri vardır. Bu eserin adı "Melhametü'l-i'rab"dır. Diğer bir eseri "Dürretü'l-gavvas fi evhami'l-havas" adını taşır. Makamât'ında yer alan şiirleri dışında, onun bir şiir ve risale divanı daha vardır.

Zamanının bazı edipleri, Hariri'yi çekememişler, onun tarafından yazılan bu makamelerin ona ait olmadığını söylemeğe başlamışlardı. Bu söylentiler üzerine vezir Enuşirvan, onu huzuruna getirtti ve ondan kendisinin belirlediği bir mevzuda bir makame yazmasını istedi. Hariri o anda verilen konuda makame yazmağa muvaffak olamadı. Sonunda kalkıp gitti, bir süre sonra 10 makemeyi vezire takdim etti.

Hariri, zayıf ve çelimsiz bir vücuda, hoş olmayan bir görüntüye ve asabi bir mizaca sahipti. Düşünürken veya yazarken devamlı sakalının kıllarını yolardı. Bununla beraber o, halkın takdirini ve saygısını kazanmıştı.

Anlatıldığına göre, bir adam onu ziyarete gitmiş, ilmî şöhreti yaygın olan bu alimden tahsil etmek istemişti. Onunla karşılaşınca görünüşünü hoş bulmadı. O anda Hariri, bu şahsın kendisi hakkında neler düşündüğünü anladı. Edebiyata ait bazı şeyler yazdırmasını isteyen bu şahsa, şu iki beyti yazdırdı:

"Ayın aldattığı ilk yolcu, gübrelik yeşilliğinin büyülediği ilk kılavuz sen değilsin [209].

---

(207) Hariri, zayıf ve güçsüz kişiyle kendisini, kuvvetli ve güçlü kişiyle de Bediuzzaman el-Hemedâni'yi kasdediyor. Faziletin öncülere ait olması nedeniyle "Makamatı" nın Bediuzzaman'ın "Makamatı" nın derecesine ulaşamayacağını söyleyerek mütevazi davrandığı görülüyor. Bkz. Makamat, (Kahire tab'ı), s. 5

(208) Makamelerini yazarken Bediuzzaman el-Hamedâni'nin metodunu takibedeceğini belirtiyor. Geçtiği gibi Bediuzzaman, şarkta "Makamat" türünün mucidi kabul edilir.

(209) Hariri burada "Hüdaratü'd-dimen = gübrelikte yetişen bitkiler" tabirleriyle Peygamber Efendimizin "Mezbeleliklerde yetişen yeşilliklerden sakınınız" mealindeki hadisine işaret ediyor. Bu yeşilliklerle neyi kasdettiğini, soran ashabına Peygamberimiz, "Kötü çevrede yetişen güzel kadın" buyurmuşlardır.

Kendine benden başka birini seç. Zira ben, Muaydi gibi [210] görülmeden dinlenilmesi gereken bir adamım."

Hariri'nin Makamât'ı pekçok faydayı muhtevidir. Hariri, bunları şöyle saymıştır:

"Vazifemi başarmak için, donuk bir zekâ, sönük bir muhakeme, yorgun bir muhayyile, bitkin bir müfekkire ile, gücümün yettiği ölçüde çalıştım ve 50 makame yazdım. Bu makameler, sözün ciddisini ve şakasını, akıcısını ve sadesini, en güzelini ve inci gibi değerli olanını; güzel ve nadir edebî parçaları, şaheser fıkraları içine alır. Onları, Kur'an-ı Kerim ayetleriyle ve zarif kinayelerle süsledim. Arap atasözleri, edebî hikayeler, nahiv, fıkıh ve lisan ilimleriyle ilgili bilmeceler, şaheser mektuplar, büyüleyici hutbeler, ağlatıcı nasihatler ve güldürücü fıkraları, Ebu Zeyd es-Surûci'nin ağzından aktararak eserime renk kattım. Bunların hepsini, makamelere elimden geldiğince güzel yerleştirmeğe çalıştım. Eserin rivayetini Basralı Haris b. Hemmam'a nisbet ettim. [211]

Kitabın konusunu bu kadar çeşitlendirmekten biricik gayem, okuyucuları neşelendirmek ve onu okumak isteyenlerin sayısını arttırmaktır. Eserime başkasına ait şiir olarak, sadece "Hulvaniyye Makamesi" nin temelini üzerlerine kurduğum iki ayrı şahsa ait iki beyitle [212], "Kereciyye Makamesi" nin sonuna ilâve ettiğim aynı şahsa ait iki beyti aldım [213]. Bunların dışında acısı-tatlısı (yani iyisi-kötüsü) ne varsa hepsi benim zekâmın benim kalemimin mahsulüdür. Onları ilk söyleyen benim. [214]

Hariri'nin ilk olarak yazdığı, vezir Enuşirevan'ın dikkatini çeken "Birinci Makamesi" ni takdimle devam edelim:

Hariri, "el-Haramiyye" olarak adlandırdığı bu makamede şöyle diyor:

---

(210) "Muaydi" şöhret sahibi, çirkin suratlı bir adamdır. Araplar arasında "Muaydi'yi dinlemen onu görmeden daha hayırlıdır" darbımeseli çok yaygındır. Bkz. İbn Hallikan, Vefeyat, III, 227-231

(211) Haris b. Hammam'la kendisini kasdeder. Bu ismi, Rasûlullah (s.a.v.)'ın "Hepiniz haris (çalışan kazanan) ve hepiniz Hemmam (azmeyleyen) sınız hadisinden almıştır.

(212) Bu şiirlerden birincisi Dımeşki'nin, ikincisi Buhturi'nindir.

(213) Bu iki beyit ise ibn Sükkere'nindir.

(214) Makamat, 6, 7

"Haris b. Hemmam, Suruçlu Ebu Zeyd'den rivayetle şöyle dedi: Kuvvetli deveme binip, eşim ve çocuklarımdan ayrıldığımdan itibaren, zulme uğramış kişi yardım görmeyi ne kadar arzuluyorsa, ben de Basra'yı görmeğe o derece arzuluyordum. Bunun sebebi, rivayet ehli olsun dirayet ehli olsun, bütün alimlerin, Basra'nın eserlerinin, abidelerinin, alimlerinin ve medreselerinin evsafı hakkında görüş birliği etmeleriydi. Mer'alarını ve yeşilliklerini görebilmem için Allahu Teâlâ'dan beni Basra'ya ulaştırmasını diliyorum! İnşallah nasip olur da köy ve kasabalarını dolaşırım.! Oraya ulaşıp bir müddet kalınca, orada bulduklarım beni çok memnun etti.

Orada insanı sürura kavuşturup, vatan hasretini bütünüyle unuttturan şeyler gördüm.

Günlerden birgün, tan yerinin ağarmaya başladığı, horozların ötttüğü bir sırada evden çıkmıştım. Niyetim Basra'nın mahallelerini dolaşmak, bu arada bazı ihtiyaçlarımı görmekti. Caddelerine girip çıkarken, sokaklarını gezerken, sonunda Haramoğullarına nisbetle isimlendirilen herkesin takdirini kazanmış Haramoğulları semtine vardım. Bu mahallede görülmeye değer camiler, havuzlar, sağlam binalar, görkemli yapılar vardı. Kısacası kendisini diğer semtlerden ayıran üstün pekçok hususiyetlere sahipti.

Din ve dünyadan ne istersen oradaydı. Zevk ve düşünce hususunda farklı eğilimlere sahip sakinleri vardı. Onların bir kısmı, Kur'an okumaya düşkündü bir kısmı ise ud nağmeleriyle kendilerinden geçiyorlardı.

Bazıları araştırma ve incelemelerle meşgul ilim adamı, bazıları da esir azat edecek kadar servet sahibi idiler. Orada gözleri yorulana kadar okuyanlar, kalabalık misafirlerini kurdurdukları ziyafet kazanlarıyla doyuranlar vardı.

Orada nice ilim müessesesi, hikmetler toplanan nice yüce meclisler ve yine nice menziller vardı ki, oralarda güzel muganiyeler en güzel sesleriyle şarkılar söyler, en usta sanatkarlar sazlar çalardı.

Şimdi sen, ister namaz kılanlarla namaz kıl, ister şarap küpü sarhoşlara yaklaş, ister akıllı kişilerin sohbet meclislerine devam et, ister sefahat alemlerine gömül!" (215)

Hariri'nin eserinde lügavî malzemeyi çok zenginleştirdiği görülmektedir. Çünkü o, açıklamaya muhtaç olan pekçok lafız kullanmıştır. Yine onun edebî kültürünün derinliği, kendinden emin ve yaratılıştan şair edasıyla oldukça tabii bir uslupla şiir söylediğini görüyoruz. Kafiyeli nesire son derece bağlı kaldığını, diğer bedii güzellikleri ve bilhassa tam ve eksik cinas olarak söylediği cinas sanatını çok sık kullandığını müşahede ediyoruz. Biraz önceki şiirinde aynı beyitte iki defa kullanılan "el-mesanî" kelimesi tam cinastır. Cinas lafzı bir, manası ayrı olan kelimelerin aynı ibarede kullanılması sanatıdır. Yazar bu beytin birinci mısrasındaki "el-Mesani" kelimesiyle Kur'an-ı Kerim ayetlerini, ikinci mısrada geçen aynı "el-mesanî" kelimesiyle de ud nağmelerini kasdetmiştir. Bu iki lafız, şekilde, harf sayısında ve harflerinin sıralanmasında tamamen aynıdır. Dolayısıyla cinas-ı tam olur. Aynı şiirin üçüncü beytinde ise iki tane cinas-ı nâkıs kullanılmıştır. Bu iki ibare birinci mısradaki "telhisi'l-meânî" ile ikinci mısradaki "tehlisi ânî" terkipleridir. Birinci cinas-ı nakıs "telhis" ve "tehlis", ikinci cinas-ı nâkıs ise "el-meânî" ve "anî" kelimeleri arasındadır.

Hariri, "San'aniyye" adını verdiği makamesini Yemen'in merkezi Sana şehrinde yazmıştır. O, bu şehrin Nuh (AS) tufanından sonra kurulan ilk belde olduğunu kabul eder. Eserinde bu makameyi ilk sıraya koymuştur. Bu makamenin kahramanı da yine, onun "Sıracu'l-gureba ve tacu'l-udeba" ünvanı verdiği Suruçlu Ebu Zeyd'dir. Haris b. Hemmam (ki o, Hariri'dir) ona duyduğu saygı ve hürmetten dolayı, onunla konuşmaktan imtina ediyor ve onun kim olduğunu talebesine şöyle soruyordu:

"Ona zahmet vermemek için, sana soruyorum, bu şahıs kimdir?"

Bu soruya muhatap olan talebe "Bu Suruçlu Ebu Zeyd'dir" karşılığını verdi.

---

(215) Makamat, 557-559

Hariri, bu makemede şöyle diyor:

"Haris b. Hemmam şöyle anlattı: Gurbet yoluna düştüğüm, yoksulluğun beni akranlarımdan ayrılmak zorunda bıraktığı günlerde, hadiseler beni Yemen'in Sana şehrine sürükledi. Oraya dağarcığım bomboş, azıksız olarak girmiştim. Ölmeyecek kadar olsun bir yiyeceğim, küçük bir lokmam dahi yoktu. Şehrin sokaklarında şaşkın şaşkın dolaşmaya başladım. Susamış ta su arayan kuş misali, gözlerimi etrafta dolaştırıyor, aranıyordum. Gönlümü açacak bir yer, konaklayabileceğim bir mekan arıyordum. Cömert bir şahıs bulsam da, onun önünde yüz suyu döksem, derdimi, ihtiyacımı ona açsam diyordum. Yahut öyle bir edip ve zarif insan bulsam ki, onu görmekle içim açılsa, sözleri yaralı gönlüme su serpse. Nihayet bu dolaşma, beni Allahu Teâlâ'nın bir lutfu olarak, kalabalık bir topluluğa ulaştırdı... Yaklaşıp bakınca, kalabalığın tam ortasında sıska vücutlu bir şahıs gördüm. Hikmetli sözlerini secili olarak döktürüyor, azarlayıcı hitaplarıyla kulakları çınlatıyordu. Her tabakaya mensup insanlardan oluşan bir halk kütlesi, onun etrafını halenin ayı, hurma kaplarının hurmayı çevrelediği gibi çevirmişti. Sözlerinden faydalanmak ve kıymetli öğütlerinden nasiplenmek için hemen yanına sokuldum. Süratli bir şekilde konuşup, irtiçalen inci gibi kıymetli sözler döktürürken onu dinledim. Şöyle bağırıyordu: Ey ne yaptığını bilmeyen şaşkın! Ey eteklerini yerde sürüyen mağrur!..." (216)

Bu makame de, Hariri'nin secilere ve bilhassa cinas olmak üzere diğer edebi sanatlara ne derece önem verdiğini göstermektedir (217). O, dil alanında, sözlerini son derece güzelleştirmesini sağlayan lügavî servetini, malını harcamaktan çekinmeyen bir zengin gibi harcamıştır. Makameler, fakirliğiyle maruf, edeble müzeyyen Suruçlu Ebu Zeyd'in şahsiyeti etrafında döner-dolaşır. Onun edebi, güzellik bakımından zenginlerin servetinden daha parlaktır. Sonra Haris b. Hemmam (yani Hariri), edebiyat ve belâğat fışkıran bu şahsiyete hayran kalır. Kıymetli nasihatlerini dinlemek ve parlak fikirlerinden istifade etmek için onun sohbetlerine katılır. Bütün bunlar eğer bir şeyi gösteriyorsa; Hariri'nin kül-

(216) Makamat, 10-16

(217) Bu kanaat, anlaşılacağı gibi, metnin arapçası içindir. (müt.)

tür zenginliğini, sözlerin en güzellerini söylemeye muktedir olduğunu ve asrının kültürüne vakıf bulunduğunu gösterdiği açıktır.

Hariri'nin "Makamat"ı zikredildiği gibi 50 makameden meydana gelir. Bu makamelerin her biri hakkında malumat vermemiz sözü uzatacaktır. Bu konu hususi edebi bir araştırmayla halledilebilecek bir konudur (218).

Browne, Hariri'nin Makamâtındaki uslûbuyla, makamat alanında temayüz etmiş yazarların başında taçlı kral olduğunu zikreder (219). Nitekim, onun Makamât'ı, Bediuzzaman'ın Makamât'ı gibi arapça yazılan kitaplarla veya Hamidüddin Belhî'nin Makamât'ı gibi Farsça olarak yazılan eserlerle mukayese edildiği zaman, —Bediuzzaman bu sanatın mucidi olsa— da onların hepsinden üstün olduğu açıkça ortaya çıkar. Doğulu ve Avrupalı bütün edipler, onun üstünlüğünü kabul etmişlerdir. Bu konuda büyük müfessir ve lügat alimi Zemahşeri'nin bu makame hakkındaki ifadelerini zikretmekle yetiniyoruz. Zemahşeri şöyle demiştir:

"Hariri'nin Makamât'ı, altın suyu ile yazılmağa değer bir eserdir."

Hariri'nin diğer eserleri ve Makamât'ı incelenmiş, şerhedilmiş doğuda ve Avrupa'da birkaç defa tercüme edilmiştir (220). Hariri'nin Makamât'ı, daha sağlığında bile Endülüs'te büyük bir şöhret kazanmıştı. Yaklaşık olarak ondan bir asır sonra yaşayan Endülüslü alim Şerişi (öl. 619/1222), onun Makamât'ına kıymetli bir şerh yazmıştır.

2. Kadı Fazıl (öl. 596/1199)

Kadı Fazıl Abdürrahim b. Ali el-Beysanî, Eyyubiler zamanında yaşayan nesir üstadlarının lideri olarak kabul edilir. O, İbnu'l-Amid'den

---

(218) Bu makamelerden bazıları şunlardır: Onbirinci makame "Şamiyye" makamesi (97-106), onikinci makame "Dımeşkiyye" makamesi (s. 106-119), onüçüncü makame "Mekkiyye" makamesi (s. 128-136), onaltıncı makame "Mağribiyye" makamesi (s. 150-160), yirmiikinci makame "Furatıyye" makamesi (209-220), otuzbeşinci makame "Şirazıyye" makamesi (s. 383-390)

(219) Tarihu'l-edeb fi'l-İran, II, 456 vd.

(220) Chenery, Assemlies of Magamat, (Londra, 1867). Okuyucu bu eserin önsözünde Hariri'nin hayatı hakkında geniş bilgi bulabilir.

devralmış olduğu kendisine nisbet edilen ve "medresetü'l-muhassenati'l-bediiyye" adı verilen bir edebî ekol sahibidir. Ancak Kadı Fazıl'ın ekolü, son derece mübalağaya kaçan ve ulaşılmak istenen hedeften inhiraf eden talebeleri yüzünden geriledi. Bu gerileme sonucu mâna, edebî sanat yanında oldukça sönük kalmış, edebî sanat lafzî bir süs haline dönüşmüştü. Bu çöküş, devam etti, Memluklar ve Osmanlılar zamanında edebiyat için kötü bir görünüm haline geldi.

Kadı Fazıl 529/1135 yılında Askalan şehrinde doğdu. Babası Kudüs'le Yafa arasında yer alan Beysan şehri kadılığını yürütmüştü. Bu nedenle Kadı Fazıl, bu şehre nisbet edildi ve kendisine "Beysanî" nisbesi verildi. Babası içlerinde olmak üzere, zamanın pekçok aliminden öğrenim gördü. Sonra Kahire'ye geldi ve Fatimi halifesi Hafız zamanında (524-544/1130-1140) Divanü'l-inşa'da görevlendirildi. Mesleğinde yükselerek, neticede bu divanın başkanlığına geldi. Esedüddin Şirkûh Mısır'a gelince, vezirlik ona verilmişti. Yeni vezir, Kadı Fazıl'ı kendisine katip olarak seçti. Daha sonra vezirliğe getirilen Salahaddin Eyyubi, Kadı Fazıl'ı yakınları arasına aldı ve Fatimi devletini yıkmak hususunda ondan yardım istedi. Sultanlığı esnasında ise onu vezir tayin etti. Devlet işlerini onunla istişare ederek çözüme kavuşturdu. Kadı Fazıl, 596/1199 yılına kadar vezirlikte kaldı. O yıl, istila için Mısır üzerine yürümüş Melik Adil b. Eyyub'la savaşa çıkmıştı [221]. Adil'in Kahire'ye girdiği gün öldü.

Kahire'de, 580/1184 yılında inşa ettirmiş olduğu "Fazılıyye Medresesi" onun güzel eserlerinden biridir. Makrizî bize, bu medrese kütüphanesinin yaklaşık 100.000 cilt kitap ihtiva ettiğini haber vermiştir [222].

Ayzab hatibinin, Kerek hatipliğinde görevlendirilmesini temin etmek için Salahaddin Eyyubi'ye göndermiş olduğu şefaat mektubu, Kadı Fazıl'ın meşhur risalelerinden biridir. Söz konusu hatip, Ayzablıların dedikodusundan bıkmıştı. Ayrıca Kerek hatipliğinin kendisine daha fazla kazanç getireceğini biliyordu. Çünkü Kerek daha kalabalıktı. Bu mektubun türkçesi şöyledir:

---

(221) İbn Hallikan, II, 334-337
(222) Hıtat, II, 366

"Allahu Teâlâ, Muzaffer hükümdarının saltanatını daim eylesin! Onu kuvvetlendirsin, amelini en güzel ve en sağlam ameller arasında kabul etsin! Düşmanını gece veya gündüz aniden yakalasın! Onun kılıcıyla düşmanın burnunu toprağa sürtsün veya sırtını yere vursun!

Bu mektubu, Sultanımızın hizmetçilerinden Ayzab hatibinin durumunu arz için yazıyoruz. Onun menzili uzaktır, geliri yetersizdir. Haberleri yeryüzünü kaplayan büyük fetihlerinizi de duymuştur. Bu fetihleri gerçekleştirenleri tebrik etmek gereklidir. İşte bu sebeblerden bu vaiz, Ayzab'ın dedikodusu ve hoş olmayan şeylerini terkederek, gece-gündüz farkı gözetmeden devamlı yol almıştır. Kerek hatipliğini istemektedir, gerçek bir hatiptir. Bu garip, arzusunu sultana arzetmek istemiş, Mısır'dan Şam'a Ayzab'dan Kerek'e gitmiştir. Bu şaşılacak bir durumdur. Fakirlik, insanı sürükleyen kuvvetli bir amildir, mezkur da zayıf ve fakirdir. Efendimizin iş başında oluşuyla, Allahu Teâlâ'nın yaratıklarına lutfu latiftir, selamlar!" (223)

Kadı Fazıl, aynı zamanda şairdi; fakat şiirde nesirde olduğu kadar usta değildi. Salahaddin Eyyubi'nin hizmetinde Fırat nehrine ulaştığı sırada, yine hatırına gelen Nil nehri özlemini şöyle dile getirmişti:

"Allah aşkına Nil'e söyle: Fırat nehrinin suyu beni kandırmadı. Gözlerim cimrilik edip yaş dökmeyecek olursa, durumu kalbime sor; o benim şahidimdir." (224)

bb. Mağrip ve Endülüs'te Nesir

Murabıt idarecileri, başlarında Divanu'r-resail başkanı olmak üzere, bazı katipler istihdam etmişlerdi. Sözkonusu divanda görevlendirilen bir grup katip, eyalet valilerine ve diğer devlet ricaline gönderilen mektupların asıllarını birkaç nüsha olarak istinsah etmek vazifesini yürütüyorlardı. Merakeşî, Yusuf b. Taşfin ve oğlu Ali zamanında, devlet dairelerinde çok sayıda meşhur katip ve belağat sahibi ediplerin görev aldığı-

(223) İbn Hallikan, II, 334
(224) Aynı eser, II, 335

nı, ne onlardan önce ne de sonra Mağrip'te bu dönemdekiler sayısınca meşhur katibin bir arada göreve yapmadığını zikretmiştir.

Mağrip'teki bu katiplerin çoğu Endülüs edebiyatçılarındandı. Bu şahıslar, Endülüs'teki mahallî hükümdarlarının saraylarında veya Murabıt valilerinin saraylarında çalışmışlardı. Abdülmecid b. Abdûn ve Abdülaziz el-Ensarî, bu katiplerin önde gelenlerindendir.

Murabıtlar döneminde görev alan bu katiplerin Endülüslü edipler arasından seçilmesi, anlaşıldığına göre, bu katiplerin Endülüs Emevilerinden miras olarak aldıkları "Kitabet" sanatındaki dirayetlerine bağlıdır. Edebî kalkınmayı gerçekleştirmekle meşhur Endülüs Emevileri, bu sanatı doğu İslâm dünyasından iktibas etmişlerdi. İşte bu yüzden, Murabıt idarecilerinin, katiplerini, kadılarını, muhtesiplerini, ve diğer memurlarını yetişmiş Endülüslüler arasından seçtiklerini görüyoruz. Murabıtlar dönemi katipleri arasında temayüz etmiş birkaç simayı kısaca tanıtacağız:

1. İbn Atıyye

İbn Atıyye (Ebu Cafer), Murabıtlar zamanı katiplerindendir. Onun ailesi, "Siracu'l-mülük" adındaki eserin yazarı meşhur fıkıh alimi Ebubekir et-Turtuşî'nin şehri olan Turtuşa şehrinde yerleşmişti. İbn Atıyye, Ali b. Yusuf, sonra da onun iki oğlu Taşfin ve İshak dönemlerinde olmak üzere Murabıtların yıkılışına kadar katiplik görevini yürütmüştür. Murabıtların yıkılışından sonra ise, tanınmamak için adını ve kılığını değiştirerek Abdülmümin b. Ali'nin ordusuna katılmıştı. Ok kullanmak hususunda oldukça maharetliydi. Muvahhidlerin komutanlarından Ebu Hafs Ömer'in ordusunda, isyancı Muhammed b. Hûd es-Selâ-vî'ye karşı savaştı. Bu isyancı önce Abdülmü'min b. Ali'ye katılmışken, sonra ona isyan etmiş, "Hadî" ünvanını alarak halkı kendi hükümdarlığı altında toplamağa çalışmıştı. Muvahhid saltanatını sarsıyordu. Ancak o, Ebu Hafs Ömer tarafından öldürüldü.

İbn Atıyye, bu zaferden sonra Muvahhid hükümdarı Abdülmü'min b. Ali'ye uzun bir mektup yazdı, Mektubunda, Muvahhid ordularının

mezkur isyancı Muhammed b. Hûd'a karşı kazanmış oldukları zaferi övdü. Bu mektubu çok beğenen Abdülmü'min onu sarayına çağırarak önce katiplikle daha sonra da vezirlikle görevlendirdi.

İbn Atıyye, kendisini vezirliğe kadar götüren kapıyı açan mezkur mektubun başında şöyle diyordu:

"Bu mektubu, Mâse vadisinde, yüce Allah'ın emri yerine geldikten, onun yardımıyla zafer kazanıldıktan sonra yazdım. Zafer, ancak Aziz ve Hakim olan Allahu Teâlâ'nın katındandır. Allahu Teâlâ, nur kapılarını açmış, mü'minlerin nefislerini kuşatmıştır." (225)

Ne var ki, İbn Atıyye, Muvahhidler zamanında ulaşmış olduğu makam ve nüfuza rağmen, önceden lütuf ve ihsanlarından istifade ettiği Murabıtlara olan muhabbetini devam ettiriyordu. Nitekim Murabıt ailesinden Yusuf b. Taşfin'in oğlu Ebubekir'in kızıyla evlendi. Kayınbiraderi Yahya'ya Mayorka adasına göç etmesini tavsiye etti. Bunu duyan Abdülmü'min b. Ali, İbn Atıyye ve kayınbiraderini tevkif ettirdi. İbn Atıyye, yazdığı şiirlerle Abdülmü'min'in merhamet duygularını tahrik etmeyi denedi. Kendisini affettirmek için yazdığı mektuplarda, yaptığı hatalar ve taşkınlar için özür diledi.

Ancak Abdülmü'min b. Ali, onun şiirlerine, şu mealdeki âyeti misal getirerek cevap verdi:

"Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş, bozgunculardan olmuştun? (denildi)..." (226)

Daha sonra onun öldürülmesini emretti ve emri yerine getirildi. Makkari, İbn Atıyye ailesinin edipleriyle meşhur olduğunu, bu aileden çok sayıda edip yetiştiğini zikretmiştir (227).

2. İbn Ebi'l-Hısal

Mes'ud b. Ebi'l-Hısal, nesir alanında ün kazanmış Mağripli ediplerdendir. Murabıtlar zamanında Kitabet dairesinin başına getirilmiştir.

---

(225) Merakeşi, Mu'cib, 298; Makkari, Nefhu't-tib, VIII, 110
(226) Yunus Sûresi, (10), 91
(227) Bkz. Nefhu't-tib, VII, 110-115

Endülüs doğumlu olan İbn Ebi'l-Hısal, Kurtuba'da büyümüş, tahsilini burada tamamlamıştır. Kardeşi Ebu Mervan gibi, o da kitabetle meşgul oluyordu.

Kardeşi Ebu Mervan, Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf'a karşı isyan ederek Kurtuba'da istiklâlini ilan eden ve sonra yakalanan İbnu'l-Hac tarafından katiplik görevine getirilmişti. Adı geçen isyancı daha sonra Ali b. Yusuf tarafından affedildi ve Fas valiliğine tayin edildi. Bir süre sonra Saragosta valiliğine getirildi. Ve orada 508/1114 yılında hıristiyanlarla savaşırken öldü.

Merakeşi, İbn Ebi'l-Hısal'ı tanıtırken şöyle demiştir:

"O Ali b. Yusuf'un katipleri içinde en zekisi, en kabiliyetlisi, ve onun yanında en değerlisiydi. Çünkü o, katiplerin sonuncusu (228) ve edebiyat ilminin doruğuna ulaşanlardan biriydi." (229)

İbn Ebi'l-Hısal, resmi yazışmalar hususunda bir divan te'lif etmişti. Katipler ve edipler, bu kitabı ellerinden düşürmüyorlar, yazışmalarında onu örnek alıyorlardı. (230)

Söylendiğine göre, Ali b. Yusuf, İbn Ebi'l-Hısal ve kardeşi Ebu Mervan'a Belensiye şehri askerine bir mektup yazmalarını, bu mektupta onları komşuları Saragostalılara yardım etmemeleri yüzünden azarlamalarını emretmişti. Ancak iki kardeş te, Belensiyeli askerlere (murabıtlara) yazdıkları mektupta, onları hakir gören ifadeler kullanmışlar, onları siyaset ve medeniyetten anlamayan çöl adamı bedeviler olarak vasıflandırmışlardır. Bu durum, Ali b. Yusuf'u son derece kızdırdı ve her ikisinin de görevden alınmasına sebep oldu. Onlar bu mektuplarında şöyle diyorlardı.

"Ey hezimetin kusurunu yüzlerinde taşıyanlar! Başınıza bir komutan ne zaman geçecek, tek bir süvari sizi ne zaman sevkedecek? Keşke savaş için at beslemek yerine, oturduğunuz yerde süt sağıcılar olaydınız. Sizi cezalandıracağımız günler yakındır. Yüzünüze örttüğünüz kahraman-

---

(228) Bu sözüyle, onun Murabıtlar zamanında resmi yazışmalara alanında şöhret kazanmış katiplerin sonuncusu olduğunu kasdetmiştir.

(229) el-Mu'cib, 173

(230) el-mu'cib, 164

lık alameti peçeleri artık kirletmeyiniz. Sizi Sahra'ya çıkarıp Endülüs'ü pis kokularınızdan temizleyeceğiz."

Bu sözler, Ali b. Yusuf b. Taşfin'i çileden çıkartmıştı. Derhal Ebu Mervan'ın görevden uzaklaştırılmasını emretti. Kardeşi İbn Ebi'l-Hısal'ı çağırarak ona şöyle dedi:

— Ebu Mervan'ın Murabıtlara düşmanlık beslediğinden şüpheleniyorduk; şimdi doğru ve haklı olduğumuz açıkça ortaya çıktı.

Bu durum karşısında İbn Ebi'l-Hısal, hükümdardan vazifeden affedilmesini talep etti ve dileği kabul edildi.

İbn Ebi'l-Hısal, kardeşi Ebu Mervan'ın Merakeş'te vuku bulan ölümünden sonra Kurtuba'ya döndü ve ölümüne kadar orada kaldı.

Mağrip'te nesir sanatında ün yapmış katiplerden biri de, Ebubekir b. Kusayr'dır. Bu şahıs, emiru'ul-müslimin Yusuf b. Taşfin'in ve İşbiliyye hükümdarı Mu'temid b. Abbad'ın katipliğini yapmıştı. Merakeşi, onu tanıtırken şöyle der:

"Belağat meydanında yarışta birincilik almış, fesahat sahibi ediplerden biridir. O, lafızların akıcılığı ve ifade edilen manaların olduğu gibi gerçek şekliyle aktarılmasını tercih ederek, müteahhirinden olan katiplerce ihdas edilen kafiyeli nesire iltifat etmeyen eski katiplerin metodunu takip ediyordu. Ancak, risalelerinde böyle bir niyetle yapmamış olsa da, secilere rastlanır." (231)

Vezir Abdülmecid b. Abdun da, Endülüslü meşhur nesir üstadları arasında yer alır. Batliyus hakimi Muzaffer'in katipliğini yapmış olan İbn Abdun, daha sonra sırasıyla Sîrî b. Ebubekir ve Ali b. Yusuf b. Taşfin'in katipliklerini yürütmüştür. O, Ali b. Yusuf'un yanında yüksek bir mevki kazanmıştı.

Merakeşî'nin dediği gibi, Yabra şehrindendi (232). Çok iyi bir şair ve aynı zamanda iyi bir katipti (233).

Risalelerinden birinde şöyle der:

---

(231) el-Mu'cib, 164

(232) Portekiz sınırları içinde kalan bir şehirdir.

(233) el-Mu'cib, 75 vd.

"Allahu Teâlâ, Emiru'l-müslimin ve Nasiru'd-din Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf b. Taşfin'in idaresini daim eylesin! Dinine yardım ederek onun bayraklarını şerefle dalgalandırsın, yedi iklimi onun idaresine versin. Şantarin şehrinden verdiği emirler, bütün bu iklimlerde infaz edilsin. Allahu Teâlâ, güzel ahlâkınız ve müslümanlara karşı iyi davranışlarınız sebebiyle bu şehrin kapılarını size açmıştır." (234)

3. Feth b. Hakan (öl. 529/1134)

Ebu Nasr Feth b. Hakan, Endülüs'te yetişmiş en büyük katiplerden biridir. O, aynı zamanda edip ve şairdi. Ancak Makkari'nin dediği gibi, şâirliği orta seviyededir; katipliği, yani nesri mükemmeldir (235). Ebu'l-Hasan Ali b. Serrac, İbnu'l-Lubbane, Ebu Cafer b. Abdun gibi zamanın ediplerinin talebesi oldu. Bu alanda temayüz ederek, Endülüs'ün parmakla gösterilen edipleri arasına girdi. Katiplikte, birincilik alan kişilere katıldı. Secili nesirle yazdığı edebî ürünlerini ihtiva eden "Mecmuatü'r-resail" ve "Bidayetü'l-mehasın ve gayetü'l-muhasin" adındaki eserlerini te'lif etti. Onun ünlü iki kitabı da, "Kalaidü'l-ikyan" ve "Matmahu'l-enfüs" adlarını taşır (236). Feth, meşhur mektuplarından birinde şöyle demiştir:

"Efendim! Aramızdaki dostluk kesilmiş, muhabbet bitmiş değil. Şu anda zihnim meşgul, kabul edilmek veya geri çevrilmek arasında fark görmüyorum. Sana geldiğimde, önceki buluşmamız anında duyduğum üzüntünün sebeblerini anlatacağım. Senin gibi yüce kişiler, işi tehir eder veya öne alabilir. Allahu Teâlâ, biliyor ki, gücüm yetse seni omuzumda taşır, en güzel mesire yerine götürür, seni mutlu eder, en güzel sulardan içirir, hil'atlar giydirirdim. Lâkin bildiğin gibi zaman elvermiyor. Herhalukârda seni ağırlayacak ve seni memnun edecek imkanı bulmalıyız inşallah!"

İşbiliye valisi Ebubekir b. Ali b. Taşfin'e, göndermiş olduğu şu mektup, Feth b. Hakan'ın ünlü risalelerindendir.

---

(234) Aynı eser, 165 vd.
(235) Nefhu't-tîb, IX, 242
(236) Aynı eser, IX, 248

"Allahu Teâlâ, Yüce emir Ebubekir'in emirliğini uzatsın! Bu sayede o bütün cihana sahip olsun, üstün idaresiyle insanlığı yönetsin! Murabıt tahtını tebrik ediyorum, çünkü tebrik edilmesi gerekir. Zira, senin göreve gelmen ve onun üzerine senin bayraklarının dikilmesiyle mutluluk ve saadet ona göz kırpmaktadır. Meliklik, düzeltilip atılmış oktan daha başarılı bir şekilde hedefini bulmuştur. Uzun boylu, güçlü kuvvetli, geniş omuzlu ve cesursunuz. Mızrağın yetişemediği yere koşar, yağmur cimrilik edince ikram edersiniz. Rabia b. Mükeddem gibi (237) namusu korur, kılıcın ağzını kızıl kana boyarsınız.

Ne mutlu Endülüs'e! Çünkü sen, halifelerin şanlı devirlerini ihya ettin, kaybolmuş imameti yeniden ortaya çıkardın. Sanki azamet devri sönmemiş, saltanatı çökmemiş! Rusafe ve Zehra şehirlerini kuran, soylu Rum kızlarıyla evlenen ve onlara mehir olarak Meşrefiyye kılıçlarından başka bir şey vermeyen iki muzaffer halifenin zamanı devam ediyor. Allahu Teâlâ'dan senin saltanatını zaferlerle süslemesini dilerim. Yine dilerim ki, senin sancakların dört bir tarafa yayılsın da, senin dönemin bu iki halife zamanından daha muhteşem, zaferlerin onların zaferlerinden daha üstün olsun. Selamlar." (238)

Feth b. Hakan, çok şiir yazmıştır. Ancak onun şiiri, geçtiği gibi, beliğ nesrinin seviyesinde değildir. Endülüs Emevi halifesi Hakem el-Mustansır (350-366/961-976)'a olan duygularını dile getiren ve İşbiliye'de kalmaktan şikayetlendiği şiiri, onun en güzel nazımlarından sayılır. Bu şiirinde şöyle der:

"Allah sana acısın ey Selmâ korkma! Ayrılığın şüphesiz büyük zorlukları vardır. Benim kolay sabrettiğimi mi sanıyorsun? Ben ancak ölmek üzere olan şahsın ölüme sabrettiği gibi sabrediyorum.

Allahu Teâlâ, ayrılış acısından daha şiddetli bir azap yaratmamıştır. Ecel ile ayrılış arasındaki fark, sadece ölü için tutulan yastır.

---

(237) Cahiliyye devri cengâverlerinden biridir.
(238) Makkari, Nefhu't-tib, IX, 248 vd.

Birlikte olduktan sonra ayrılmamızdan korkulur. Çünkü her birlik dağılmaya, her toplum parçalanmaya mahkûmdur. Her yakın uzaklaşır, her vuslatın sonu ayrılmaktır.' (239)

(239) Makkari, A.g.e., IX, 251

2. AKLİ İLİMLER

A — Tıb

a) Abbasilerin İkinci Döneminde Tıb

Nizamî Arûzi, tıb sanatının ehemmiyetini anlatmış, tabibte bulunması gereken şartları sayarken şöyle demiştir:

"Tıb, insan bedenindeki mevcud sıhhati koruyan, kaybedilmiş olan sıhhati de yeniden kazandıran sanattır. Bu sanat vasıtasıyla, vücut güzelleşir, cilt temizlenir, güzel koku ve zindelik kazanır.

Tabibe gelince, onun ince duygu, üstün kişilik, isabetli görüş ve kuvvetli muhakeme sahibi olması gerekir. Doktor, insan ruhunun yüceliğini bilmediği sürece ince duygulu; mantık bilmediği sürece de mesleğinin ehli olamaz. Aynı şekilde, daima Allahu Teâlâ'nın yardımını istemediği sürece, isabetli tahmin ve kuvvetli sezgi sahibi olması mümkün değildir. Teşhisi kuvvetli olan bir doktor, hastalığı teşhiste hastanın nabzını dinler, neticeye öyle varabilir. Nabız, atardamarlarda hissedilen kan basıncıdır." (240)

Nizamî Arûzî, tıb öğrenimi yapmak isteyen kişiye aşağıdaki eserler gibi tıb ilminin ana kaynakları kabul edilen kitapları okumasını tavsiye etmiştir:

"Hipocrat'ın Usulû", Huneyn b. İshak'ın "Mesail"i (241) Muhammed b. Zekeriyya er-Razî'nin "Mürşid"i (242) bu eserlerin en güzeli olan

---

(240) Char Makale, 74 vd.

(241) Bu kitabın tam ismi "el-Mesâil fi't-tib fi'l-Muallimin"dir. Bkz. İbnu'n-Nedim el-Fihrist, 294; Kıftî, İhbaru'l-Ulemâ, 173

(242) el-Mürşid adıyla tanınmış bu kitabın ismi, "el-Fusul fi't-tıb"tır. Bkz. ibnu'n-Nedim, A.g.e., 301; Kıftî, A.g.e., 275

"Şerhu'n-Nîlî" adındaki kitap (243), Sabit b. Kurre'nin "Zehire"si, Razî'nin "Mansurî" ve "Havi"si (245). Bu eserlere şu kitapları da ilave etmemiz gerekir:

Ebu bekir el-Ecvini'nin "Hidaye"si Ahmet b. Ferec'in "Kıfaye"si, Seyyid İsmail el-Cürcanî'nin "el-A'raz'ı" (246).

Tıb tahsilini devam ettiren şahsın, daha sonra aşağıdaki mufassal eserler veya benzerlerinden birini okuması gerekir:

Calinus'un, "16 Risale"si, Razî'nin "Havî"si (247), Ali b. Abbas el-Mecusî'in "Kamilu's-sınaa"sı (248), Ebu Sehl el-Mesihî'nin "100 Bab"ı (249), İbn Sina'nın "Kanun"u veya Harezmî'nin "Zehi-

(243) Bu kitabın yazarı, Ebu Sehl Said b. Abdülaziz'dir. Nişapurlu bu alimin tıb sahasında "İhtisaru'l-mesail li Huneyn b. İshak" ve "Telhisu Şerhi Calinus li-Kitabi'l-Fusul li Hipocrat" adlı eserleri vardır.

(244) Kıfti, bu kitabın Sabit b. Kurre'ye ait olduğu hususunda şüphelidir. (Bkz. s. 120)

(245) "el-Mansuri" veya diğer adıyla "et-Tıbbu'l-Mansuri", 10 bölümden meydana gelir. Razi, bu eserini Mansur b. Muhammed b. İshak b. Esed'e ithaf etmiştir. Bu şahıs, Samani hükümdarı Ahmet b. İsmail b. Ahmed'in Rey valisiydi, Samani hükümdarlarının üçüncüsü olan Nasr b. Ahmed'e karşı isyan etti. Bkz. Mirza Muhammed Ali'nin dipnotu, Char Makale, 163 vd.

(246) Yazarın "Zehira Harezmşâhi" adındaki Farsça eserinin kendisi tarafından yapılmış arapça tercümesidir. Harezmşah Atsız (521-551/1131-1156)'ın veziri Mecduddin Ebu Muhammed es-Sahib b. Muhammed el-Buhari'nin emriyle yapmıştır. Bkz. İbn Ebi Usaybia, Tabakatu'l-etibba, II, 32

(247) Bu eser, "el-Camiu'l-Hazır fi't-tıb" adıyla bilinir. Razi'nin en önemli eseridir. Kıftî, İhbar, 273

(248) "Kamilu's-sınaâa", "Kitabu'l-Meliki" adıyla da bilinir, 383/994 yılında vefat eden Ahvazlı Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin eseridir. Büveyhi hükümdarı Azududdevle'nin doktoru olan bu şahıs, asrının en meşhur tabiblerindendi. O, Avrupa'da "Harly Abbas" adıyla tanınır. Adı geçen eseri, 2 cilt olarak 1877'de Kahire'de basılmıştır. Birinci ciltte nazarî konular, ikinci ciltte ise amelî konular işlenmiştir.

(249) Bu eser, "Kitabu'l-mie fi't-tıb" adıyla da zikredilir. Yazarı Mesihî, Cürcan'da doğmuş, öğrenimini Bağdatta tamamlamıştı. Birunî'nin yakın dostu olan bu şahıs, ibn Sina'nın hocalarından biridir. Bkz. İbn Ebi Usaybia, A.g.e. I, 327, II, 19

re''si [250]. Bu geniş kitap "Zahire" boş vakitlerde okunmalıdır. Eğer bir kişi, adı geçen kitapların hiçbirini okumadan doktor olmak isterse, İbn Sina'nın "Kanun" adındaki eseriyle yetinebilir. Çünkü Seyyidu'l-Kevneyn ve İmamu's-Sakaleyn şöyle demiştir [251]: "Bütün avlar, derinin içindedir." Yani tıp alanında zikredilenlerin tamamı, fazlasıyla "Kanun" adlı bu eserde mevcuttur. Bu eserin birinci cildindeki malumatı öğrenen bir kimse, tıb ilmi ve külliyatının tamamına vakıf olur. Hipocrat ve Calinus, diriltilecek olsalardı, bu kitabın önünde secdeye kapanmaları gerekirdi" [252].

Nizamî Arûzî, 40 yaşlarında olan ve İbn Sina'nın "Kanun" adındaki bu eserinin birinci cildini anlayarak mütalaa eden bir doktorun, tıb alanında güvenilir ve itimad edilir bir seviyeye ulaşacağını kabul eder. Bu mertebeye ulaşan tabip, ona göre, büyük tıb otoritelerinden uzun tecrübe sahibi şahısların yazmış olduğu, adlarını vereceğimiz küçük kitaplar ve benzerlerinden birini tedkik etmek mecburiyetindedir: Razi'nin "Tuhfetü'l-mülük" adındaki eseri veya İbn Menduye el-Isfahani'nin "el-Kıfaye"si, veya İbn Sina'nın "Defu'l-medar"ı [253] ya da İsmail b. Ha-

(250) "Zehire-i Harezmşahî" adını taşıyan bu eser çok mufassal olup, Farsça lisanıyla yazılmıştır. Tıb ilminin bütün konularını ihtiva eder. Yazarı geçtiği gibi 521/1136 yılında Merv'de vefat eden İsmail b. Hasan el-Huseynî el-Cürcanî'dir. Kitabının mukaddimesinde belirttiği gibi, bu eserini 500/1110 yılında Harezmşahlar devletini kuran Kutbeddin Muhammed için yazmıştır. Rieu, "Fihristü'l-Kütübil-Farisiyye" adındaki eserinde, müellifin hayatı ve kitabının bölümleri hakkında geniş bilgi vermiştir (466/468). Browne, ilmî meselelerde Farsça lisanıyla yazan ilk müslüman alimin, İsmail el-Cürcani. olduğunu kabul eder veya en azından kitaplarını bildiğimiz Farsça yazan müelliflerin ilkidir der. Müellifin hayatı için bkz. İbn Ebi Usaybia, A.g.e. II, 31 vd.; Nizamî Aruzî, A.g.e., 166

(251) Ali b. Ebi Talip Hz. lerini kasdediyor.

(252) Nizamî Arûzî, İbn Sina'nın "Kanun" adındaki bu meşhur eserini överken "Tıb alanında çalışma yapan kimsenin bu eseri okumaya son derece mecbur olduğunu ve bu eseri okumakla diğer tıb eserlerinden müstağni kalabileceğini zikretmiştir." (Char Makale, 766)

(253) İbn Sina, bu eserini, 387/997 yılında saltanata çıkan Harezmşah Ali b. Me'mun'un veziri Hüseyin b. Ahmet b. Ahmet es-Sehlî adına yazmıştır. Bu kitap "Def'ul-medâr el-Külliye ani'l-insaniyye" adıyla, Razî'nin "Menafiu'l-ağzıyye ve def'u Medârihâ" adındaki kitabının haşiyesinde basılmıştır (Kahire, 1887).

san el-Cürcanî'nin "Huffâ Alâi"si (254) veyahut ta Seyyid b. İsmail el-Cürcanî'nin "et-Tezkire"si.

Nizamî Aruzî, tabib olacak şahısta bulunması gereken şartlar ve tıb alanında mükemmel bir şekilde yetişmek için mutlaka okunacak eserlerin özellikleri hakkında da şunları söyler:

"Beynin en arkasında olan hafızaya güvenmek doğru değildir. Hafıza iş görmekte ağırdan aldığı, geciktiği zaman, yukarıda saydığımız kitaplardan biri onun yardımına yetişir. Böyle olunca, her hükümdarın, seçeceği tabibte saydığımız şartları ısrarla araması gerekir. Çünkü, hayat ve canı, her cahilin önüne koymak kolay değildir. Her aklı başında olana da can emanet edilemez." (255)

Bu dönemde doktorlar, ekseri ilim dallarında vukufiyet sahibiydiler. Doktor, tıb alanında yetişmesinin yanında aynı zamanda bir filozof, bir fakih ve bir edip oluyordu.

Nizamî Aruzî, kendi başından geçen bir olayı şöyle hikaye eder:

Kendisi Gurlulardandı. Hicrî 547 (M. 1152) yılında "Sultanu'l-âlem" Sencer'in ordusu ile Alaeddin Hüseyin el-Gûrî'nin ordusu arasında savaş çıktı. Savaş, Gurluları zor duruma sokan Selçuklu ordusunun zaferiyle son bulmuş, Nizamî Aruzî ise, Herat şehrinde Selçuklu askerlerinden gizlenmeyi başarmıştı. Bu şehir halkından biri, onu evine akşam yemeğine çağırdı. Yemek esnasında, sevinç ve sürûr kaynağı biricik kızının hastalığından duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Hayız gördüğü günlerde, ondan çok fazla kan aktığını hatta kan miktarının 10 veya 15 menn'e ulaştığını (256) ve onu tamamıyla kuvvetten düşürdüğünü anlattı. Sözlerine devam ederek, onu çok sayıda doktora gösterdiğini ve onların verdikleri ilaçların hiçbir fayda vermediğini; bazılarının kanı durduğunu ancak o zaman kızın karnının şiştiğini ve ağrılarının arttığını, kanın ak-

(254) Zehire-i Harezmşahî adındaki mezkur mufassal kitabının yine Farsça yazdığı muhtasarıdır. Bu çalışmayı Alaeddin Atsız'ın emriyle yapmış, ayakkabı içine koyabilmek için çok kısaltmıştır. "Alaî" nisbesi, Atsız'ın lakablarından olan "Alaüddevele"den gelir. Bkz. Char Makale, 167 (Mirza Muhammed'in dipnotu)

(255) Char Makale, 77

(256) "menn" 2 rıtıl ağırlığında bir ölçü birimidir.

masını sağladıkları takdirde de ölümle yüzyüze geldiğini anlattı.

Ev sahibini dinleyen Nizamî Aruzî, ondan kızının hayız görmeğe başladığı günlerde, kendisine haber vermesini istedi. Nizamî Aruzî, daha sonraki gelişmeleri şöyle anlatır:

"15 gün sonra, hasta kızın annesi bana geldi. Onunla birlikte gelen kız da, bir süre sonra huzuruma girdi. Oldukça güzel olan bu kızı, şaşkın ve hayattan ümit kesmiş bir vaziyette gördüm. Beni görünce ayağıma kapandı ve yalvarmaya başladı:

— Babacığım! Allah rızası için bu dertten kurtulmama yardımcı ol. Ben dünya yüzü görmemiş bir genç kızım.

Bu manzara karşısında gözyaşlarımı tutamadım ve şöyle dedim:

— Gönlünü hoş tut, çünkü bunun tedavisi kolay bir iştir.

Sonra elimle nabzını kontrol ettim, oldukça normal olduğunu gördüm. Yüzünün renginde de bir anormallik yoktu. Midesinin durumu, güç ve kuvveti, kilosu, tansiyonu, yaşı, mafsalları, şehrin havası ve sosyal çevresi (257) gibi sıhhatle ilgili 10 ana husus hakkında yaptığım inceleme sonunda bunların çoğunda durumunun iyi olduğunu gördüm. Bunun üzerine bir neşter getirerek damarlarından kan aldım. Sonra yanımızda bulunan kadınları dışarı çıkardım ve kızdan kan almağa devam ettim. Onun vücudundaki pis kanın tamamen çıkması, vücudunda sadece temiz kan kalması için yaklaşık 1000 dirhem kanın akmasına izin verdim. Vücudunda da bir o miktarı kalmıştı. Kız baygın düştü ve kendisini toplayamadı. Ateş getirterek iki yanının etini dağladım. Evi kebab kokusu kapladı, yanık kokusu ve buharı onun dimağına ulaştı. Bu sırada kendine gelmeye başladı, kımıldandı, ve hareket etti. Sonra onun için oldukça lezzetli bir kuvvet şurubu hazırladım. Bir hafta süresince tedaviye devam ettim. Nihayet onu hasta düşüren kanama normal hale geldi ve hastalıktan kurtuldu. Hayız kanamaları normal düzene girdi. Ben ona

(257) Nizamî Aruzî muhtemelen onu rahat ve bolluk içinde yaşatan sosyal durumunu kasdediyor. Çünkü bu durum, beslenme yetersizliğini önlediğinden sıhhati iyileştirmektedir.

"kızım" o bana "baba" diye hitap ediyorduk. Sanki o öz kızlarımdan biri olmuştu." (258)

Buradan, müslüman doktorların çok erken dönemlerde, teşrih alanında başarılı olduklarını ve kendilerine başarılı ameliyatlar gerçekleştirmek imkanı veren anatomi alanında geniş bilgi sahibi olduklarını anlıyoruz.

Tabib Ebu Ali Yahya b. Cezle (öl. 493/1100), Selçukluların ilk döneminde yaşayan ünlü doktorlardan biridir. Hıristiyan iken müslüman olan bu doktor, tıb sahasında "el-Minhac" isimli eseri yazmıştır (259).

Dönemin meşhur tabiblerinden biri de, Ebu'l-Hasan Muhtar b. Butlan'dır. Hicri beşinci asırda (miladi onbirinci asır) Bağdat'ta doğmuş olan İbn Butlan, Mısır, Konstantiniyye (İstanbul) ve Suriye'ye ilmî seyahatler yaptı. Tıb alanında çok sayıda kitap yazdı. Biz onun eserlerinden "Da'vetü'l-etibba" sını zikretmekle yetiniyoruz.

İbn Butlan, bu kitabında, birlikte yemek yemek için bir doktor çağırdığını, yemekte onun tıbba dair verdği malumatı dinlediğini zikreder. Bu buluşmada sofraya oturduklarında, İbn Butlan, misafirine ikram ettiği yemeklerin özelliklerin saymaya başlamıştı. Sofrada çeşit olarak et, balık eti, pirinç, sütlaç, çörekler ve meyva bulunuyordu. Her ikisinin de tatlıyı bitirmesinden sonra, hizmetçi üzeri kumaşla örtülü bir tepsi getirdi. Örtü açılınca gördüğü manzara karşısında şaşırdı ve dehşete kapıldı. Zira getirilenler, İbn Butlan tarafından kullanılan tıbbî aletlerdi. Bu aletlerden diş çekme kerpeteni, dağlama aleti, kalınbarsak iltihaplarında ameliyat için kullanılan alet, idrar torbası hastalıklarını ölçmekte kullanılan aletler, basur hastalıklarını teşhiste kullanılan neşter, kulak temizlemekte kullanılan alet, burun deliği ameliyatlarında kullanılan alet, mesane ameliyatında kullanılan neşter, biçki, kırıklarda kullanılacak bağlama tahtası, rahimde hamileliği önleyen parçaları almaya yarayan alet, merhemler ve çeşitli sargıları zikretmekle yetiniyoruz.

Dönemin meşhur doktorları arasında Muhammed b. Ali es-Semerkandî de dikkat çeker. Bu tabip, hicrî altıncı (milâdi onikinci) asırda

(258) Char Makale, 89 vd.
(259) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 112

yaşamış, tıb alanında pekçok eser yazmıştır. Onun eserlerinden biri "Ağziyetü'l-merzâ" adını taşır. Adından da anlaşıldığı gibi, bu kitapta, hastalıkları ve bu hastalıklara müptela olanlara uygun gelecek yiyecek maddelerini incelemiştir. Hipocrat, Calinus, İbn Sina ve Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin kitapları gibi, bu eser de, tıb alanındaki meşhur kitaplar arasında yer alır.

Hıbetullah b. Ebi'l-Ganâim (ö. 560/1165) de zamanın ünlü doktorlarındandır. İbn Hallikan, İmadeddin Isfahanî'nin meşhur eseri "Harîde" den naklen, Hıbetullah hakkında "Sultanu'l-hukema" der. Yine, "onun tıb ilminde bütün alemin müracaat kaynağı olup, asrının Hipocrat'ı, zamanının Calinus'u olduğunu, bu ilmin onunla son bulduğunu, kendisinden önceki hiçbir tabibin tıb alanında onun seviyesine yükselemediğini" belirtir (269).

b. Fatimiler Zamanında Tıb

Doğu İslâm dünyası tıb alanında önemli merhaleler kateden çok sayıda doktoruyla temayüz ederken, başta Mısır olmak üzere batı İslâm ülkeleri de pekçok şöhretli tabip yetiştirmiştir.

Fatimî halifeleri, tıb ilmine önem vermişler, doktorlara bol paralar ödeyerek onları ihsan ve bahşişlere boğmuşlar ve yüksek devlet makamlarına getirmişlerdi. Bu sayede doktorlar, saray ricali arasında büyük bir mertebe kazanmış oldular. Günümüzdeki tıp fakültelerinin yerini tutan hastanelerde teorik ve pratik tıp öğreniminin yapılması, tıp alanındaki çalışmaların gelişmesine son derece yardımcı oluyordu. Bu öğretim kurumları, dahiliye mütehassısları, operatörler ve göz doktorları gibi ayrı sahalarda mütehassıs doktorlar yetiştiriyordu.

O dönemde bir doktor, tıp alanındaki malumatı yanında, felsefî ilimler ve başta Süryanice ve Yunanca olmak üzere, yabancı lisan bilmek zorundaydı.

Kıftî ve İbn Ebi Usaybia, meşhur tabakat kitaplarında, Fatimiler

(260) Vefeyat V, 129

zamanında yaşayan pekçok ünlü doktora da yer vermişler, onların hayat hikayelerini ve çalışmalarını anlatmışlardır.

Bu ünlü doktorlardan biri, halife Muiz devrinde temayüz eden Musa Azar, bir diğeri de halife Aziz devrinde şöhret kazanan ve bize tıp, felsefe, mantık ve benzeri ilimler sahasında pekçok eser bırakmış olan Ali b. Rıdvan'dır.

Mısır'da Eyyubiler zamanında (567-648/1171-1250) da pekçok ünlü tabip yetişmiştir. Bu doktorlardan Ziyaeddin Abdullah b. Ahmed, Endülüs'te Malaga şehrinde doğmuştu. Tıb alanında temayüz eden bu şahıs, sonunda Mısır'a giderek Eyyubî sultanları Melik Kamil ile oğlu Melik Salih Necmeddin'in hizmetlerinde bulundu. Suyûti'nin de dediği gibi, o, "Zamanının eşsiz doktoruydu... Tıb alanında istifade edilen bitkilerin incelenmesi, özelliklerinin, yetiştikleri yerlerin ve faydalarının tesbiti hususunda en büyük otorite olmuştu. Dımeşk'te 646/1248 yılında öldü." (261)

Eyyubiler zamanının diğer meşhur bir tabibi de, Alaaddin Ali b. Nefis el-Kuraşî'dir. O, zamanında tıp ilminin önderi kabul ediliyordu. Tıb alanında kaleme aldığı eserleriyle şöhret bulan İbnu'n-Nefis, fıkıh usul-ü fıkıh, hadis, lügat ve mantık ilimlerindeki zengin kültürü yanında "tıp ilminin en büyük otoritesiydi." (262) O, 587/1191 yılında vefat etmiştir.

c. Mağrib ve Endülüs'te Tıb

Hicri 404 (miladi 1013) yılında Kurtuba'da vefat etmiş olan Ebu'l-Kasım Zehravî, asrının en meşhur cerrahıydı. Tıb alanında çok sayıda kıymetli eser bırakan Zehravî'nin cerrahlık alanındaki küçük risalesini zikretmekle yetineceğiz. Zehravî, bu eserinde, tıbbî ameliyatlar ve ameliyatlarda kullanılan tıbbî alteleri incelemiştir. Mesela, idrar torbasının yarılması ve mesane taşlarının içinde kırılarak çıkartılması usulünü açıklamış, taşların çeşitleri, kırılma yolları, dışarı çıkarılmaları ve bu ameliyatta kullanılan aletler hakkında bilgi vermiştir. Diğer ameliyatlar ve bu ameliyatlarda kullanılan pekçok alet hakkında da geniş bilgi vardır.

---

(261) Husnü'l-muhadara, I, 233
(262) Aynı eser, göst. yer

Cilt hastalıklarıyla ilgili ilacı keşfetmek şerefi ise, ünlü alim İbn Zühr'e aittir. O, bu ilacı Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur'a takdim etmişti.

İslâm dünyasının ünlü doktorları, kendisinden tıp okumak için İbn Zühr'e gidiyorlardı. Onun İslâm dünyasının en uzak ve en ücra köşelerinden gelen talebeleri vardı. Hastalar da onun elinde şifa bulmak için ona koşuyorlardı. Diğer taraftan, Endülüs hıristiyanları, bir operatöre, bir mühendise, bir mimara veya bir büyük müzisyene muhtaç olduklarında doğruca Kurtuba'ya gidiyorlardı. Bunun bir örneği İbn Zühr ile ilgilidir. Şöyle ki; Navarre kraliçesi Dona, çok şişman olan oğlu Sancho'yu tedavi ettirmek için İbn Zühr'e getirmişti. Bu kraliçenin müslümanlarla sulh akdetmesinde, oğlunun başarılı bir tedavi görmesi, şüphesiz etkili olmuştur.

Batı, Razi gibi pekçok müslüman doktor tanımış ve eserlerinden istifade etmiştir. Avrupalılar tıbbi eserlerinden çok istifade ettikleri Razi'yi "Rhazes" olarak tanırlar. Onlar Razi'nin bilhassa "el-Havî" adındaki 12 kısma ayrılan ve 30 cilt tutan ünlü eserinden yararlanmışlardır. Avrupa'da büyük şöhret kazanan ve eserleri ellerden düşmeyen diğer bir müslüman alim de şüphesiz onların "Avicenna" adıyla bildikleri İbn Sina'dır. Kurtuba'da doğmuş ve tıb öğrenimini orada yapmış olan ibn Rüşd de onlar gibidir. İbn Rüşd, nazarî tıb ilimlerinde temayüz etmişti. Onun en meşhur eseri, tıbbın bütün konularını ihtiva eden "Külliyat"ıdır. o, İbn Sina'nın Kanun adlı ünlü eserini de şerhetmiştir.

Müslüman tabipler, ihtisaslaşma prensibini benimsemişlerdi. Onlar, çalışmalarını genellikle tıbbın belirli bir branşı alanında yoğunlaştırıyorlardı. Müslüman ve gayrimüslimlerden, anatomi ve cerrahlık alanlarında mütehassıs olan doktorlar, ameliyatlarda kullanılan pekçok tıbbî alet yapmışlardı.

Ortaçağlarda tıb ilmiyle uğraşanlara "hekim" ünvanı da verilmiştir. Çünkü o dönemlerde tıb, hikmet yani felsefe ile sıkı sıkıya bağlıydı. Yunanca bir kelime olan felsefe, hikmet anlamına geliyor, bu sahada çalışanlarada "hekim" deniyordu.

Müslüman doktorlar, ihtisaslarına göre, Tabaiyye, Kehhâlun (göz doktorları), Cerrahiye (cerrahlar), ortopedistler gibi çeşitli sınıflara ay-

rılıyorlardı. İbn Kayyim el-Cevziyye, şu ibaresinde o dönem doktorlarının branşlarını ve kullandıkları tıbbî aletleri açıklamıştır:

"O dönemde, tıbbın çeşitli alanlarında ilmî manada araştırma yapanlara "tabaîî" denilirdi. Çeşitli göz ilaçlarıyla "kehhâl", neşteri ve merhemleriyle "cerrah", usturasıyla "sünnetçi", neşteriyle "hacamatçı", sargıları ve ipleriyle "kırık-çıkıkçı", dağlama aletleriyle dağlamacı, bardaklarıyla şişe çekici, hepsi bu çerçeveye girerdi. Doktorluğu insan tedavisiyle veya hayvan sağlığıyla ilgili olsun, bu sahada uğraşanların tümüne "tabib" denirdi." (263)

İslâm dininin getirdiği yüce insanî prensipler, şüphesiz ki, hastalıkların tedavi edilmesi ve elemlerin hafifletilmesine son derece yardımcı olmuştur. Nitekim bazı halifeler, dilenmelerine mani olmak için cüzzamlılara sürekli ödemeler tahsis etmişler, hastalıkların yayılmaması için gerekli tedbirleri almışlardır. Onlardan bazıları da, camilerde birer ecza deposu yaptırarak, oralara ilaçlar ve çiçekler koymuşlar, cemaatten hastalananları tedavi için doktorlar tayin etmişlerdir. Hastaneler yaptırmışlar, din ve mezhep farkı gözetmeksizin herkesin oralarda tedavi edilmesine izin vermişlerdir. Tedavi gören hastalara, parasız ilaç ve yiyecek vermişlerdir. Hatta müslüman doktorlardan pekçoğu, fakir ve hastalara karşı cömertlikleriyle meşhur olmuşlardı. Onlar,bu hastalarını parasız tedavi ederler, onlara ilaçlar verirler, şifa bulmalarına kadar diğer ihtiyaçlarını da karşılarlardı.

d. Tıp Medreseleri

Abbasîler, Yunan kültürü tıb mirasını tercüme etmek yoluyla tıb kültürünü, yaygınlaştırmaya ve geliştirmeye büyük önem vermişlerdir. Bu münasebetle, hastaneler, doktor yetiştirmek ve hastaları tedavi etmek için tıp fakülteleri veya diğer tabirle tıp medreseleri inşa etmişlerdir. Kısa süre içinde tıp medreseleri, İslâm devletinin her tarafına yayılmıştır. Müslüman doktorlar, tababet alanında temayüz ederek, hastalıkların teşhisi konularında çok ilerlemişlerdi. Ağzı, dişleri ve çeşitlerini tanıtmışlar, bu dişlerden her birinin vazifesini açıklamışlardı. Onlar, hastaların

(263) Zadü'l-meâd, 110

tedavisinde tecrübelerinden de büyük ölçüde yararlandılar. Tababet sahasındaki bu birikimi, hastalıklar, ilaçlar, bitkisel ilaçlar, anatomi ve uzuvların vazifeleri gibi, konularda tıbbî eserler yazmak takip etti.

Müslüman tabipler, hac mevsiminde İslâm ülkelerinin en ücra köşelerinde yaşayan tabiplerin dahi katıldığı, tıp kongreleri de tertipliyorlardı. Kongreye katılan doktorlar, araştırmalarının neticelerini, çevrelerinde yetişen bitkileri ve onların özelliklerini anlatırlardı. Doğuda Bağdat, Batıda ise Kurtuba, İslâm tıb kültürünün en önemli iki merkezi haline gelmişti.

Amelî tıp müesseseleri veya diğer bir ifadeyle hastaneler, bu alanda daha önceki asırlarda ilerlemiş yabancı milletlerin ve bilhassa Süryanîlerin tıp enstitüleri tarzında yapılmış, bu hususta onların modeli benimsenmişti. Tıb alanındaki ilerlemeleri sebebiyle, Abbasî lerin birinci döneminde müslümanlar, hastane fikrini süryanîlerden almışlardı. Dolayısıyla hastane müdürü Süryanî asıllı olursa "es-Sâur", müslüman olursa "reisu'l-etıbba" ünvanı verilirdi. Bu şahıs, hastanede çalışan doktorları kontrol eder, tıbbî çalışmalarda bulunmalarına yardımcı olurdu (264).

Ebu Mansur b. Abdülmelik, zamanının en büyük alimlerindendi. Büveyhi Sultanı Azududdevle tarafından yapılmış ve sonradan harap hale gelmiş "Azudî Hastanesi"ni devralan bu alim, bu hastaneyi restore ettirdi. Orada 28 tane doktor görevlendirdi. Oraya üç tane de eczane ilâve ettirdi. Emlâk satın alarak, gelirlerini önceden bir tek doktoru ve eczanesi bulunmayan bu hastanenin idaresine sarfetti.

Ebu Mansur b. Abdülmelik, iyilik ve muhtaçlara yardım yapmakla şöhret bulmuştu. Ona, zamanında yaşayan hiçbir ferde verilmeyen "eş-Şeyhu'l-ecell" lakabı verilmişti. 460/1068 yılında vefat etti (265).

Selahaddin Eyyubi, Mısır'da hastaneler yaptırmaya büyük önem vermişti. Diğer taraftan Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur, Merakeş şehrinde muhteşem bir hastane yaptırmıştı. Merakeşi, bu hastaneyi tanıtırken şöyle der:

---

(264) Ahmet İsa, Tarihu'l-bimaristanat fi'l-İslâm, 19, 24
(265) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 21 vd.

"Bu bina, son derece güzel nakışlarla, nefis süslemelerle müzeyyendi. Onun bünyesinde eczaneler yapılmıştı. Bahçesinde berrak bir şekilde akan sular vardı. Çeşit çeşit çiçekler ve mevya ağaçlarıyla donatılmıştı. Hastanede, hastaların giymesi için, yün, keten ve ipek elbiseler diktirilmişti." (266). Bu hastaneye yalnızca fakirler değil, zenginler de alınıyordu. Hatta Merakeş şehrinde hastalanan herkes, buraya götürülüyor, şifa bulana veya ölene kadar orada tedavi görüyordu. Yakup el-Mansur, Cuma günleri Cuma namazından sonra, merasimle hastaları ziyaret ediyor, her odaya girerek bütün hastalarla ayrı ayrı görüşüyor, onlara: "Durumunuz nasıl?", "Doktorlar ve hizmetçiler size nasıl davranıyor?" ve benzeri sorular soruyor, durumlarını bizzat öğrenmeye çalışıyordu (267).

B. Astroloji ve Astronomi (İlm-i Nûcum ve İlm-i Felek)

a) Abbasilerin ikinci Döneminde İlm-i Nûcum

İlm-i nûcum, ortaçağlarda, diğer ilimler gibi gerek doğu islâm dünyasında, gerekse batı İslâm aleminde, itibar gören bir ilim dalıydı. Bazı alimler kendilerini bu ilme adıyorlar ve bu ilme büyük bir değer veriyorlar, ilmi çalışmalarını bu sahaya hasrediyorlardı. Çünkü bazı halifeler, sultanlar veya emirler, müneccimlerin görüşünü almaksızın önemli işlere karar vermiyorlar, bilhassa onlarla istişare etmeden kendilerini harbin kucağına atmıyorlardı. Ordular, savaş meydanına ancak müneccimlerin tercih ettiği günlerde çıkıyordu.

Bîrunî (öl. 440/1048), "et-Tefhim fî sınaati't-tencim" adındaki eserinde (268) bir müneccimin şu dört ilimde vukufiyet sahibi olmasının şart olduğunu ifade eder: Hendese, hesap, Hey'et ve ahkâm. Daha sonra bu konuyu açar ve şöyle der: "Müneccim, hendese alanında Sabit b. Kur-

(266) el-Mu'cib, 287 vd.

(267) Aynı eser, göst. yer

(268) Bîrunî, hey'et, hendese ve diğer bazı ilimlerin mukaddimelerini ele aldığı bu eserini 420/1029 (veya 425/1033) yılında arapça ve farsça olarak yazmıştır.

re'nin Öklides'ten yaptığı tercümeyi okumalıdır. Matematik konusunda ise hesap usullerini öğrenebilmek için "Aritmetikî" adındaki kitabı okuması gerekir. Bu ilmin furûunu, 429/1037 yılında ölen Ebu Mansur el-Bağdadî'nin "Tekmîle"sinden veya Sicezî'nin "Sad bab = Yüz bab" adlı eserinden okumalıdır [269]. Hey'et, ulvî ve süflî alemlerin durumlarını, yıldızların ve feleklerin hareketini araştıran bir ilimdir. Müneccimin bu ilimde "el-Mecistî = Almagest" adındaki eseri ve onun en güzel şerhlerini incelemesi gerekir. Bu şerhlerin en güzelleri "Tefsiru'n-Neyrizî" [270] ve "Mecistî eş-Şifa" adındaki eserlerdir. Bu ilmin dalları zîc ve takvim ilimleridir. Dördüncü sırada zikredilen ahkâm ilmiyle ise, birbirleriyle mukayese yoluyla, yıldızların şekillerini, dünyanın hareketlerini, ülkelerin ve merkezlerin durumlarını, meydana gelen değişiklikleri araştıran ilim dalı kasdedilmiştir. Müneccim, bu konuda Ebu Ma'şer el-Belhî [271], Ahmed b. Abdülcelil es-Sicezî, Bîrunî ve Kuşyâr el-Cîlî'nin [272] eserlerini okumalıdır.

Müneccim üstün yaratılışlı güzel ahlâklı ve hoş sohbet olması gerekir. O, mutluluğa, veya gayba dair haberleri almağa işaret eden burçlardan birinde doğmuş olmalıdır. Böyle bir burçta doğarsa talihi açık olur, üstün makamlara çıkar ve gelecek hakkında söyledikleri doğruya yakın olur. Müneccim, "Mucmelu usul-i Kuşyar" adındaki eseri [273] tedris

(269) Sicezî, hicri dördüncü asrın meşhur müneccim ve riyaziyecilerindendir. Ömrünün ekseriyyetini (h. 338-372) Şiraz'da Büveyhî Sultanı Azududdevle'nin himayesinde geçirmiştir. Yıldızlar ve Burçlar hakkında "el-Camiu'ş-Şahî" adında bir eser yazmıştır.

(270) Neyrizî, riyazî ilimlerde asrının imamı durumundaydı. O, Abbasi halifesi Mu'tezid (370-389/989-999)'in muasırıdır. Batlamyus'un "Almagest" adlı eserini şerhetmiş, kitabına "Tefsiru Mecistî" adını vermiştir. Faris'te yer alan Neyriz'e nisbet edilir.

(271) Belhî, hicri üçüncü asrın en ünlü müneccimleridendir. Meşhur Kindî ile araları çok açıktı. O, 100 yaşını geçmiş olduğu halde 272/886 yılı Ramazan ayında ölmüştür.

(272) Zamanının ünlü müneccim ve astronomi alimlerinden olan Kuşyar el-Cîlî, Cilan halkındandır. Hicrî dördüncü asrın ikinci yarısında yaşamıştır. "Mücmelü'l-usûl" adındaki eseri yazma olarak British Museum, Add. 490 numarada bulunmaktadır. Vrk. 24

(273) Bu kitap, Kuşyar'ın "el-usulü"nün mücmelidir. British Museum'da nefis bir yazması vardır. Add. 490

etmeli, "Kar-mehter" adındaki (274) eseri elinden düşürmemeli, sık sık, "Kanunu'l-Mes'ûdî" (275) ve "Camiu Şahî" adındaki eserlere müracaat etmelidir."

İbnu'l-Esir, Anadolu Selçuklularının ceddi Kutalmış'ın Alparslan'a karşı isyan ederek Rey şehrini tehdit ettiğini ve 456/1064 yılında vukubulan savaşta müthiş bir hezimete uğradığını anlatırken, Kutalmış'ın ilm-i nûcum'a aşinalığı hakkında malumat vermiştir. Onun anlattığına göre, ilm-i nûcum alanında vukufiyet sahibi olan Kutalmış, savaşa girmeden önce talihine bakmış ve o günün kendisi için uğursuz olduğunu anlamıştı. Karşı tarafın taaruzu karşısında savaşı kabul etmek zorunda kalan Kutalmış, büyük bir yenilgiye uğradı ve kendisi de öldü. İbnu'l-Esir, anlattıklarına, Kutalmış oğullarının babasının ilm-i nûcum'a olan merakını devam ettirdiklerini de ilave etmiştir (276).

Nizamî Aruzî, vezir Nizamülmülk ile müneccim Hakim el-Mevsilî kıssasını rivayet etmiştir: Şöyle ki: "Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ünlü veziri Nizamülmülk bu müneccimin görüşüne başvurur ve onun görüşlerine itibar ederdi. Yaşlanan müneccim, vezirden Nişapur'a gidip oraya yerleşmek için bu vazifeden affını istemiş, her yıl kendisine yıllık takvim ve rapor göndereceğini söylemişti. Nizamülmülk, ondan takvimine bakmasını ve ne zaman öleceğine dair malumat vermesini istedi. Bunun üzerine müneccim:

— Benim vefatımdan 6 ay sonra, cevabını verdi.

Onun ayrılışından sonra vezir Nizamülmülk, Nişapur'dan gelen herkesten bu müneccim hakkında bilgi alırdı. Onun sıhhat ve afiyette olduğunu öğrenince rahatlardı. 485/1092-1093 yılına kadar, gönlü rahattı; çünkü her gelenden onun sağ olduğunu duyuyordu. Ancak bu yıl içinde Nişapur'dan gelen bir şahıstan, onun ölmüş olduğunu öğrendi. Telaşla ne zaman öldüğünü sordu ve Rebiülevvel ayının ortalarında öldüğü, ceva-

---

(274) Bu kitap, Yahya b. Halid el-Bermekî'nin muasırı meşhur müneccim Hasan b. Hasib tarafından yazılmıştır.

(275) Bu eser, Bîrunî'nin İlm-i nûcum ve hey'et ilmi sahasındaki eserlerinin en güzellerindendir. Onu 422-427/1030-1036 yıllarında, Gazne Sultanı Mes'ûd adına yazmıştır. Her biri bablara bölünmüş olan 11 makaleden mürekkebdir. British Museum'da 262 varaklık nefis bir nüshası vardır.

(276) el-Kamil, X, 13 vd.

bını aldı. Nizümülmülk, o kadar heyecanlanmıştı ki, neredeyse kalbi duracaktı. Birkaç gün hasta kaldıktan sonra tekrar işine döndü. Bundan sonra mesaisinin çoğunu iyilik yapmaya ayırdı, vakıflar yaptı, vasiyetini yazdı, kölelerinden sevdiklerini azat etti, alacaklarından vazgeçtiğini açıkladı. Yakınlarını memnun etti, hasımlarından helallik diledi ve Ramazan'a kadar ölümü beklemeye devam etti. Bu ay içinde Hasan b. Sabbah'ın fedaileri tarafından Bağdat'ta şehit edildi (277). Allahu Taâlâ hatalarını affetsin ve rızasını kazananlardan eylesin." (276)

Nizamülmülk, ilm-i nûcum'a düşkündü ve müneccimlere destek oluyordu. Nitekim İbnu'l-Esir, hicri 467 (miladi 1074-1075) yılı olaylarını anlatırken, Nizamülmülk ve Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ileri gelen müneccimleri toplantıya çağırdıklarını ve bu alimlerin daha önce güneşin balık burcunun ortasında bulunduğu günlere tekabül eden Nevruz'u, koç burcunun başlangıcına aldıklarını zikretmiştir.

Aynı yıl içinde Melikşah, Muzaffer el-İsfizarî'yi bir rasadhane yapmakla görevlendirdi. İçlerinde meşhur şair ve riyaziyeciler Ömer Hayyam, Meymun b. Necip Vasıtî de bulunan bir gurup meşhur hey'et alimi, "er-Rasadu'l-Melikşahî" adıyla meşhur Celâlî takvimini hazırlamak görevini üstlendiler (279). Melikşah tarafından inşa ettirilen bu rasadhane, kendisinin 485/1092 yılında vukubulan vefatına kadar görevini yürütmüştür.

Ömer Hayyam, malum şöhretine ilave olarak, hicri beşinci asrın sonları ve hicri altıncı asrın başlarında yetişen meşhur riyaziyeci ve filozoflardan kabul edilir. O, aynı zamada fıkıh alanında bir derya, lügat ve tarih alanında da bir otorite idi. Zîc-i Melikşahî'nin mimarlarından biri odur. Onun şöhreti rübaileri sayesinde şarkta ve garpta yayılmıştır. Melikşah, onu nedimleri seviyesinde tutardı. Buhara hanı Şemsülmuluk,

---

(277) Tarihçiler, Nizamülmülk'ün Nihavend'de şehit edildiğinde müttefiktirler.

(278) Char Makale, 68 vd.

(279) Bkz. Nizamî Aruzî, Char Makale, (naşir Mirza Muhammed'in notları) s. 160. dipnot, 13

ona son derece ikramda bulunur, onu tahtına oturturdu. Ömer Hayyam, Nizamülmülk ve Hasan Sabbah'ın da dostuydu(280).

Nizamî Aruzî, Ömer Hayyam'la ilgili şu hatırayı nakletmiştir:

Ömer Hayyam ile Muzaffer el-İsfizarî 506/1112 yılında Nizamî Aruzî'nin görüştüğü, Belh emiri Ebu Said'e misafir olmuşlardı. Onların sohbetlerine, orada bulunan Nizamî Aruzî de katılmıştı. Sohbet esnasında Ömer Hayyam:

— Benim kabrim, her ilkbahar mevsiminde, kuzey rüzgarının mis kokusuyla karışık estiği bir yerde olacak, dedi.

Nizami Aruzî, bu sohbetle ilgili hatırasını şöyle devam ettiriyor:

"Ömer Hayyam'ın vefatından 4 yıl sonra 530/1135 senesinde Nişapur'a uğramıştım. Bir cuma günü üstadımın kabrini ziyarete gittiğimde gördüğüm manzara şu oldu: Bir bahçe duvarının alt tarafında bulunan mezar bahçeden uzanan erik ve zerdali dallarıyla gölgelenmiş; kabir üzerine pekçok çiçek yayılmış, neredeyse onun tamamen örtmüş." (281)

508/1114-1115 yılı kışında, Merv'de bulunan Sultan Sencer, veziri Sadreddin Muhammed'e bir elçi göndererek onu şu talimatı verdi:

"Üstad Ömer (Hayyam)'e söyle, kar ve yağmur yağmayacak birkaç gün tesbit etsin de, o günlerde ava çıkalım..."

İlm-i nûcum sayesinde böyle bir vakti tesbit edebilmek için 2 gün çalışan Ömer Hayyam, bizzat kendisi Sultan'a gitti ve kanaatını bildirdi. Onun tesbit ettiği gün gelince Sultan Sencer, alayıyla birlikte av partisine çıktı. Daha çok az yol almışlardı ki, gökyüzünü bulut kapladı, rüzgar çıktı, şiddetli bir kar başladı ve ortalığı sis bürüdü. Bu durum karşısında herkes Ömer Hayyam'a gülmeye başladı. Sultan Sencer de geri dönmeye niyetlendi. Onun yanına giden Hayyam:

---

(280) Aynı eser, 156

(281) Tarihçiler, Ömer Hayyam'ın vefat ettiği tarihi hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları hicrî 517 yılını, diğer bazıları ise 526 yılını kabul ederler. İkinci tarihin doğruya daha yakın olduğu anlaşılıyor; çünkü bu tarih, Nizamî Aruzî'nin üstadı hakkında söylediği şu sözüyle de uyuşur:

"530 yılında Nişapur'a vardığım zaman, bu büyük alimin ölümü üzerinden 4 yıl geçmişti." (Char Makale, 69)

— Sultanımızın gönlü rahat olsun! Kısa süre sonra kar ve yağmur kesilecek, hava açılacak ve tam 5 gün bir damla yağış olmayacaktır, dedi.

Gerçekten bir süre sonra yağış kesildi. Sultan tekrar yola koyuldu, bu arada bulutlar kayboldu, 5 gün boyunca tek bir bulut görülmedi ve hiç yağış olmadı.

İlm-i nûcum'da bu kadar derinleşmiş olmasına rağmen Ömer Hayyam, bu ilmin sonunda varılan neticelerin doğru çıkacağına, kesin olarak inanmazdı. Muhtemelen bu, dinî akidesine olan bağlılığından kaynaklanmıştır. Çünkü Yüce dinimizde "Müneccimler doğru söyleseler bile yalan söylerler" prensibi geçerlidir.

Nizamî Aruzî, bu ilim sonucu varılan tahminler hakkında şöyle bir yorum yapar: "Bu ilimle varılan tahminler yaygın olmakla birlikte, bu ilmin verilerine güvenmek caiz değildir. Müneccim bunlara kesin olarak inanmamalıdır. Aksine o, yaptığı her tahmini kaza ve kadere havale etmelidir." (282)

Nizamî Aruzî, üstadı Hayyam'ın görüşüyle uyuşan bu kanaatini delillendirmek için, ilm-i nûcum alanında pek fazla bilgisi olmayan Gazneli bir müneccimin başından geçen bir olayı anlatır: Kadınlar bu müneccimin etrafında toplanırlar, kendileri için sevgi ve muhabbete vesile olsun diye muska yazdırırlardı. Bu arada Selçuklu Sultanı, müneccimlerden, harp için uğurlu bir gün tesbit etmelerini istemişti. Zira o, aralarında ihtilafın büyümesi yüzünden, Hille emiri Sadaka b. Mezyed'le savaşa karar vermiş bulunuyordu. Ancak müneccimler böyle bir günü tesbit edemediler. Sultan bu yüzden üzgündü. O sırada bahsedilen Gazneli müneccim, hizmetçilerinden birinin delaletiyle, onun huzuruna girmeye muvaffak oldu. Harp için uğurlu günü tesbit ettiğini söyledi ve hükümdarı Sadaka'ya karşı savaşa teşvik etti.

Neticede savaşı kazanan Sultan, savaş için uğurlu gün seçimi yapmakta acze düşmeleri sebebiyle ünlü müneccimlerini ayıpladı. Ancak bu müneccimler, Gazneli müneccimin seçimini doğru bulmamışlardı. Onun foyasını meydana çıkarmak için bir tertibe başvurdular. Onların teşvik-

(282) Char Makale, 70

leri sonucu Sultan, nedimlerinden birini Gazneli müneccime gönderdi. Onunla birlikte içki içmesini ve sarhoş olduğunu anlayınca ona işin mahiyetini sormasını emretti. Nedim, Sultanın dediklerini yaptı ve yeri gelince, müneccime bu günü nasıl seçtiğini sordu. Müneccimin cevabı şöyle oldu:

— Kesinlikle biliyordum ki, iki ordudan biri galip, diğeri mağlup olacak. Öteki ordu hezimete uğrarsa şerefe kavuşurum, beriki yenilirse bana kim aldıracak? (283)

Bu durum, bazı kişilerin usulünü dahi bilmeden müneccim geçindiklerini gösteriyor. Aynı şekilde müneccimlerin haberlerinin çoğu zaman tutmadığını da izah ediyor.

Selçuklular zamanının ünlü hey'et alimlerinden biri "el-Bediu'l-Usturlâbî" lakabıyla meşhur Ebu'l-Kasım Hıbetullah'tır (284). İbn Hallikan'ın belirttiğine göre o, "hey'et ilmi aletleri hususunda çok iyi yetişmişti, bu hususta zamanında dengi yoktu." (285). Abbasi halifesi Musterşid devrinde temayüz eden bu alim, 534/1139 yılında vefat etti.

b. Mısır ve Mağrip'te İlm-ı Nûcum ve İlm-i Hey'et:

Siyasetlerini yürütürken müneccimlerin görüşlerine itibar eden bazı halife ve emirlerin siyasetlerinin yönlendirilmesinde, ilm-i nûcum (astroloji)'un büyük rolü olmuştur. Nitekim Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur'un Bağdat şehrini kurdururken müneccimlere ne derece itimat ettiğini görmüştük. Hatta o, yıldızların kurulacak şehrin uzun ömürlü olacağını, büyüyüp gelişerek dillere destan hale geleceğini söyleyen müneccimi Ebu Sehl b. Nevbaht'ın tavsiyesini almadan inşaatın temelini atmamıştı.

---

(283) Char Makale, 71 vd.

(284) Güneş terazisi anlamına gelen Yunanca "Usturlab" kelimesine nisbetle lakaplandırılmıştır. Usturlab ile, muhtelif vakitlerde güneş ışınları ölçülür, güneş burçları üzerine oturtulan ilm-i nûcum alanında bu bilgilerden istifade edilirdi. Bu burçlar bilindiği gibi, koç burcu, boğa burcu, ikizler burcu, yengeç burcu, vs. olarak sıralanır. Usturlab'ın Batlamyus tarafından icad edildiği söylenmiştir.

(285) Vefeyat, V, 101 vd.

Yemen'de İsmaililer, kendilerine lider olarak İbn Havşeb'i seçmişlerdi; çünkü onlardan bazı müneccimler, yıldızlar yoluyla, İbn Havşeb'in davetlerinin yayılmasından büyük rol oynayacağını öğrenmişlerdi(286).

Fatimî komutanı Cevher de, Kahire şehrinin temellerini atmak için uğurlu bir anı tesbit hususunda müneccimlerinin istişaresine başvurmuştu (287). Fatimi halifesi Hakim, aynı şekilde ilm-i nûcum'a önem vermiş, Kahire'de Mukattam dağının eteğine "er-Rasadu'l-Hakimi" adı verilen rasadhaneyi kurdurmuştur.

Ehl-i Sünnet'e mensup olan Murabıtlar zamanında, idareciler, ilm-i nûcum'a önem verirlerdi. Mezhepleri şia ve Mu'tezile'ye yaklaşan Muvahhidler zamanında da aynı durum devam etti.

Murabıtlar zamanında reisü'l-ulema Malik b. Vüheyb'in ilm-i nûcum alanında temayüz ettiğini görüyoruz. O, yıldızları gözetlemek hususunda çok mahirdi. Müneccimler, Mağrip'te Berberî toplumunun başına geçecek bir hükümdarın ortaya çıkmasından bahsediyorlardı. Bunun üzerine Malik b. Vüheyb, kahinlerin bahsettiği şahsın Muhammed b. Tumart olmasından duyduğu endişeyi Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin'e aktardı ve onu şöyle uyardı: "Devleti bu adamdan koru!"(288)

Muvahidlerin mezhebi, halife Yakup el-Mansur (580-595/1184-1199)'un bir konuşmasında dediği gibi Kur'an ve sünnet'e dayanıyordu. O şöyle demişti "(Kur'an-ı Kerîm'i göstererek) bizim için ancak bu ve (temel hadis kitaplarından birine işaret ederek) şu vardır."

---

(286) Umaretü'l-Yemeni, Tarihu'l-Yemen, 140

(287) İbn Dukmak, el-İntisar, VI, 35. Mahiyetlerini ancak bu ilimde sivrilenlerin bilebildiği bir takım karmaşık tılsımlar ve rumuzlar vardır. Kur'ân-ı Kerim ise, mü'minlerin bu tılsımlar ve rumuzlarla varılan neticelere, müneccimlerin gaybe dair verdiği haberlere inanmamalarını emreder. Zira Kur'an, pekçok âyette geçtiği şekilde, gayb ilminin sadece Allahu Teâlâ'ya mahsus olduğunu, O'ndan başkasının gaybı bilemeyeceğini bildirir. Bu âyetlerden iki tanesinin meali şöyledir: "De ki: Göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı (görünmeyeni, Allah'ın gizli ilmini) bilmez. Ne zaman dirileceklerini de bilmezler." Neml, (27), 65. "Göklerin ve yerin gaybı (görünmez bilgisi) Allaha aittir. Bütün işler hep O'ne döndürülüp götürülür. O'na kulluk et ve O'na dayan. Rabbin sizin yaptıklarınızdan gafil değildir." (Hûd (11), 123. Bkz. Abdullah Allam, ed-Davetü'l-Muvahhidiyye bi'l-Mağrib, s. 89-91

(288) İbn Haldun, el-İber, VI, 2 ks., s. 469

Bununla birlikte, hassaten Muvahhid idarecileri nazarında ilm-i nûcum büyük bir ehemmiyeti haizdi. Zira onlar, icraatlarında Cefr ve nûcum ilmine itimat ederlerdi. Bu konuda onlara, devletlerinin kurucusu Muhammed b. Tumart, öncülük etmişti (289). Hatta söylendiğine göre, Muhammed b. Tumart, Abdülmü'min b. Ali'yi ordunun başına, onu cefr ilminde gördükten sonra tayin etmiştir. Bu inanç Muvahhidlerde açık şekilde görülmektedir. Çünkü Muvahhidler hareketinin lideri Muhammed b. Tumart, gaybî haberlerde cefr ilminde güvenen Şiîlerin temel ilkesi ve yegane hedefi sayılan mehdilik iddiasında bulunmuştur.

Bu durum, Muvahhid hükümdarı İdris el-Me'mun'un bir hutbesinden de anlaşılmaktadır. Eğer o, bu prensibi kabul etmiş olsaydı, çoğu kere cefr'e dayandırılan müneccim haberlerine aldırış etmezdi. Oysa durum öyle olmamıştır. Ortaya atılan söylentilerden endişeye kapılmış olan bu hükümdarın, mezkur hutbesinde şöyle dediğini görüyoruz:

"Saltanatı esnasında devletinizin yıkılacağı İdris'in ben olduğumu zannetmeyiniz. Asla o, ben değilim. O, benden sonra gelecek inşaallah." Görüldüğü gibi o, bu konuda halkın dilinde dolaşan gaybî haberlere inandığını gösterir bir ifade kullanmıştır.

C. Riyazi İlimler (Aritmetik, Geometri, Cebir vb.)

Yazı ve rakamlar, insanlar arasında anlaşmayı ve yardımlaşma yollarını kolaylaştırdıkları için, kültürel kalkınmanın temel unsurları ara-

---

(289) Cefr, dört aylık oğlağa verilen isimdir. Çok eski çağlarda bazı alimler, bu deriler üzerine yazı yazıyorlardı. Ebu'l-Hattab Muhammed b. Zeyneb el-Esedi'ye nisbet edilen Hattabiyye fırkası, İsnâ-aşeriyye imamiyyesi nazarında 6. imam kabul edilen Cafer-i Sadık'ın kendilerine bir Cefr bıraktığını, bu cefr üzerinde önceden olmuş ve kıyamete kadar olacak şeylerin ilmi bulunduğunu iddia etmiştir. Onlara göre, bu cefri kendilerinden başkası okuyamaz.

Ebu'l-Hattab, imamların peygamber olduğunu ilan ettikten sonra, onlara uluhiyyet te atfetti. (Bkz. Şehristanî, el-Milel, II, 11-15). Taraftarları, Ebu'l-Hattab'ın uluhiyyetine inanırlar. (Bağdadî, el-Fark, 138)

Cafer-i Sadık, onunla ilgili olmadığını açıklamış ve onun görüşlerini reddetmiştir. (el-Milel, II, 16). Neticede Ebu'l-Hattab, Ebu Cafer Mansur devrinde, İsa b. Musa tarafından öldürülmüştür. Bkz. Abdullah Allam, A.g.e., 89-91

sında yer alırlar. Bu iki unsurun, Avrupa kültür patlaması üzerinde de büyük rol oynayan iki önemli faktör olduğu kabul edilmektedir.

Yazının kolaylaştırılması ve Batı'da yayılmasında araplar aracı olmuşlardır. Şöyle ki: Günümüzde kullanılan alfabe harfleri, resim ve isim olarak Sami kökenlidir. Doğrudan onlardan alınmış olsun ya da Fenikeliler aracılığıyla alınmış olsun farketmez. Yunan yazısı, Sami yazısıyla rekabet edememiş, onun gösterdiği büyük gelişmeyi göstermekten aciz kalmıştır.

Batı, arap rakam sistemi bakımından da Şark'a borçludur. Aritmetik, geometri, cebir ve günümüzde son derece gelişen mekanikî ilimleri düşündüğümüzde, arap rakam sisteminin kıymetini açık bir şekilde anlarız. CLXXXXV, XIV gibi bildiğimiz romen rakamlarıyla, toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemlerinin ne kadar zor olduğu gün gibi ortadadır. Bu romen rakamlarını, bir kitabın kapakları arasına sığdırmanın güçlüğünü biliyoruz. 1888 yılından önce bu güçlük hâlâ yaşanıyordu. Aynı şekilde, romen rakamlarının kullanılmasının büyük matbaa hatalarının kaynağı olacağı da açıktır.

Günümüzde Doğu Arap dünyasında kullanılan rakam sistemi, Hindistan kökenlidir. Aslen arap kökenli olan rakamlara gelince, bu gün Mağrip arap aleminde kullanılmaktadır.

Avrupalılar, Hint rakam sistemini, Endülüs ve Mağrip yoluyla iktibas etmişlerdir. Araplar, Hint rakam sisteminin Avrupa'ya naklinde vasıta rolü oynamışlardır. Bunun delili, bu rakamların soldan sağa doğru yazılmasıdır. Halbuki, Sami kökenli dillerin ekserisinde harflerin bunun aksine sağdan sola doğru yazıldığını görüyoruz.

Rakamların ve sıfırın yazım sistemi, Hindlilerin icadıdır. İlm-i nûcum da onlar tarafından icad edilmiş, diğer milletlere onlardan geçmiştir. Avrupalılar, yine Hindliler tarafından icad edilen "sıfır" dan da habersizdi. Zira Avrupa milâdî 12. asrın ortalarına kadar bu konuda hiçbir şey bilmiyordu. Oysa arapça kaynaklar, müslümanların uzun zamandan beri sıfırı bilmekte olduklarını kaydederler. "Sıfır", boş, hiçbir şey değil, değeri olmayan manasına gelen Hindçe "sunya" kelimesiyle ifade ediliyordu. Araplar bunu "sıfır" olarak isimlendirdiler. Hesap ilmiyle

uğraşanlar, değeri olmayan rakam yerine onu kullanıyorlardı. Zero lafzına gelince, o arapça asıllıdır. Boş manasına gelen "sıfır" dan telaffuzu bozularak alınmış bir kelimedir. Protestanlık mezhebinin kurucusu meşhur Martin Luter, papazların papa karşısındaki güçsüzlüğünü ifade etmek için "sıfır" sözcüğünü kullanmış ve şöyle demişti: "Papanın önünde sıfırlar (zerolar) gibi oturuyorlar." "Zero" kelimesinin kullanılması, hiçbir şey olmadığını göstermek içindir. Sıfır, bazen küçük bir daire ile, bazen de arap rakamalarında olduğu gibi bir nokta ile gösterilir.

Burada bahsedilen, sıfır lafzının bir hesap birimi olarak ilk defa ne zaman kullanılmış olduğudur. Yoksa bu rakam, cahiliye şiirinde, "boş olmak" manasına kullanılmıştır. Bu husus şu beyitten de anlaşılmaktadır:

ترى أن ما أهلكت لم يك ضرنى

وأن يدى مما بخلت به صفر

"Görüyorsun ki, harcadıklarını bana hiçbir zarar vermedi. Cimrilik ettiklerimdense elimde sıfır kaldı."

D. Felsefe

Endülüs hıristiyanları, Kur'an-ı Kerîm ve Peygamberimizin hadislerinden etkilenmişlerdi. Arapça okuyup yazabilen bu hıristiyanlar, İslâmî araştırmalara hayran kaldıkları gibi, müslüman filozofların fikirlerinden de etkilenmişlerdi. Avrupalılar, Arap filozofu Kindî (öl. 236/850) ve "Muallim-i evvel" olarak lakaplanan Aristo'dan ayırdedilmek için "Muallim-i sânî" ünvanı verilmiş Farabî (öl. 339/950)'nin eserlerini okuduktan sonra, bu müslüman ilim adamlarının eserlerinden, felsefî kültüre aşina oldular. Endülüs hıristiyanları, felsefe ve tıb alanında temayüz ederek, felsefe alanında Aristo ve Eflatun'un, tıb alanında da Hipocrat ve Calinus'un eserlerini ihya eden Reis İbn Sina (öl. 429/1037)'nın eserlerini de tercüme etmişlerdi.

Avrupalı ilim adamları, Ebubekir er-Razi ve Huccetü'l-İslâm Gazzali (öl. 505/1111)'nin mantık, tabii ilimler ve metafizik ilimler alanındaki eserlerini de incelemişlerdi.

Avrupalılar, İslâm tasavvufundan da etkilenmişti. Batı mistisizmi, tasavvuf müessesesinden ve dervişlik sisteminden çok şeyler aldı. Bu etkilenmeler dolayısıyla, ortaçağlarda, hıristiyan felsefesi, İslâm felsefesine çok yakındı. Avrupa mistisizmi, özellikle Alman mistisizm anlayışı, İslâm tasavvuf anlayışına çok benzer. Bu benzeyiş, İran mistisizmi ve daha önceki devirlerdeki mistik anlayış doğrultusunda devam eder. Batı'da rahip, doğuda derviş, tarikat kurucusu veya dinî bir lider tarafından tesbit edilen özel bir hayat tarzına uyarlar. Ancak, şüphesiz ki, kilise ile tekke veya halvet arasında bazı zıtlıklar vardır.

İbn Haldun (öl. 808/1406)'un "Mukaddime" adındaki meşhur eseri, Avruplıların rönesans öncesinde müslümanlardan almış oldukları sosyoloji ilminin temeli kabul edilir. Yazar bu eserinde, sosyal meseleleri, umrani, idarî müesseseleri, dinî mezhepleri vs. incelemiştir. Tarih felsefesi sahasında ilk eser yazan ilim adamı da İbn Haldun'dur.

1 - Gazzâlî (öl. 505/1111)

Gazzâlî, İslâmî, ilimlerde ve bilhassa Kelam ve Usul-ü fıkıh ilimlerinde asrının imamı ve eşsiz alimi kabul edilir. Nitekim o, "Huccetü'l-İslâm" olarak ünvanlandırılmıştır. Gazzâlî, dinî ve içtimâî bir ıslahatçıydı. Nitekim o, toplumun içinde bulunduğu duruma isyan etti, kendi zamanında yaşayan müslümanların, Allahu Teâlâ'nın yüce kitabı ve Rasûlü'nün sünnetine dayanan yüce İslâm dininin asıllarından ne derece inhiraf etmiş olduklarını dile getirdi. Müslümanları uyardı, onlar arasında faziletin yeniden tesisine çalıştı. İslâm toplumunun köklü bir ıslaha muhtaç olduğunu savundu. Zira, Avrupalıların İslâm alemini istilâ için haçlı seferlerine hazırlandıkları bir dönemde, İslâm toplumundaki dağınıklık ve çözülme, onu son derece tedirgin etmişti.

Gazzâlî Faris'in önemli merkezlerinden olan Tus şehrinde (450/1058) yılında doğdu. İlerleyen tahsil yıllarında Nişapur'a gitti. İmamu'l-

Haremeyn Cüveynî'nin derslerine devam etti. Derslerde ilmî kabiliyeti kısa sürede ortaya çıkmıştı. Onun üstün kabiliyetini takdir eden hocası, ilmî meclislerinde onu övmeye ve kabiliyetlerini saymaya başlamıştı. Gazzâlî, üstadının ölümüne kadar ondan ayrılmadı. Daha sonra Nişapur'dan ayrıldı ve Selçuklu sultanı Melikşah'ın ünlü veziri Nizamülmülk'le karşılaştı. Ona hayran kalan vezir, izzet ve ikramda bulundu ve onu yakın dostları arasına aldı. Gazzâlî'nin şöhret yıldızı parlamıştı. Bu münasebetle, 484/1091 yılında vezir Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta Nizamiye medresesi müderrisliğine tayin edildi. O dönemde bu medrese, en yüksek ilmî müessese kabul ediliyordu. Gazzâlî'nin ilmî kudreti açıkça ortaya çıkmıştı. Zamanın alimleri ve talebeler ondan büyük ölçüde istifade ediyorlardı.

Anlaşıldığına göre, ilmî malumatının enginliği ve ilimdeki ilerlemesi, Gazzâlî'yi ruh alemine doğru sevketmiştir. Nitekim o, zühd ve uzlete meyletti, bu münasebetle Nizamiyye medresesindeki müderrisliği bırakarak hacca gitti. Hac farizasını eda ettikten sonra Şam'a gitti ve mescidin bir köşesinde dinî ilimler okutmaya başladı. Daha sonra Kudüs'e giderek kendisini bütünüyle ibadete verdi ve mutasavvıfane bir hayat yaşamaya başladı. Ziyaret maksadıyla mübarek yerleri ve yapıları dolaşıyordu. Gazzalî, bilahare, Mısır'a gitti ve İskenderiye şehrine yerleşti. Burada Siracü'l-mülûk'' adındaki eserin yazarı meşhur fakih Ebubekir et-Turtuşî ile karşılaştı. Turtuşî, ölümüne kadar ikamet ettiği bu şehirde müderrislik yapıyordu.

İbn Hallikan Gazzali'nin Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'i ziyaret için Mağrib'e gitmeye karar verdiğini zikretmiştir. Onun niyeti, Endülüs hıristiyanlarına karşı meşhur Zellaka savaşını kazanarak, bu zaferle islâm aleminde manevi bir mertebe iktisap eden bu kahramanı tebrik etmekti. Gazzalî, Yusuf b. Taşfin'i çok takdir ediyordu. Nitekim, bu savaşı kazanan Yusuf b. Taşfin, Abbasi halifesine elçi göndererek, ondan kendisinin Mağrip hükümdarlığını onaylamasını ve ''emiru'l-müslimin'' ünvanı kullanmasına izin vermesini istemişti. Bu talep üzerine halife, başta Gazzalî olmak üzere alimlerin de katıldığı bir meclis topladı ve bu konuda onlarla istişare etti. Bu toplantıda Gazzalî, Endülüs hıristiyanlarına karşı büyük bir zafer kazanmış olması nedeniyle, Yusuf b. Taşfin'in bu ünvanı taşımaya müstahak olduğuna fetva verdi(292).

(292) Vefeyat, III, 353

İmam-ı Gazzalî, Mağrib'e deniz yoluyla gitmeye niyet etmişti. Ancak Yusuf b. Taşfin'in öldüğünü (500/1106) öğrenince, bu yolculuktan vazgeçti. Doğduğu şehir olan Tus'a dönerek kendisini ilmî çalışmalara verdi. Bu sırada Vezir Fahrülmülk b. Nizamülmülk tarafından, Nişapur Nizamiyye medresesinde müderrislik görevine davet edildi. Gazzalî, bir süre tereddütten sonra, vezirin teklifini kabul ederek, bu medresede öğretmenliğe başladı. Doğum yeri Tus'a tekrar dönene kadar bu vazifeyi devam ettirdi ve 505/1111 yılında Tus'ta öldü (293).

Gazzalî, bizlere çok sayıda ölümsüz ilmî eser bırakmıştır. Ekserisi dinî ilimler, felsefe, tasavvuf ve tarih alanlarında olmak üzere, 228 eser yazmış olduğu dahi söylenmiştir. Onun ilmî eserlerinin en meşhurları hakkında kısa bilgi vereceğiz:

1 —)İhyâu ulûmi'd-din: Gazzalî'nin en önemli kitaplarından biri olup, bütün İslâm dünyasında en çok okunan ve istifade edilen kitaplar arasında yer alır. Ayrıca gayrimüslimlerce de okunmaktadır. Gazzalî, eserinin mukaddimesinde, Peygamber Efendimizin "Alimler, Peygamberlerin varisleridir" diyerek vasfettiği din alimlerinin azalması yüzünden İslâm'a arız olan tehlikeyi arzetmiştir. O, bu konuda şöyle der: "Bu zamanda, Peygamberimizin tarif ettiği bu alimler çok azalmıştır. Şimdi ancak taklidçiler kaldı. Onların çoğunun ruhuna da şeytan hakim olmuş, ifrat onları saptırmış. Her biri menfaatine düşmüş, sadece onu düşünür hale gelmiş. Bu yüzden, iyilik kötülük, kötülükse iyilik olarak görülmeye başlamış. Hatta dinin eseri belirsiz hale gelmiş, hidayet nuru yeryüzünden kaybolmuş... Allahu Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerîm'inde, fıkıh, hikmet, ilim, ziya, nur, hidayet ve rüşd diye adlandırdığı, Selef-i Salihinin tabi olduğu ahiret kazanmaya vesile olan ilme gelince, insanlar arasından dürülüp kaldırılmış, unutulup gitmiş. Bu durum dinde büyük bir gedik açmıştır. İşte bu sebeple, Peygamberler ve Selef-i Sâlihin nazarında faydalı olan dinî ilimleri ihya etmek ilk imamların usullerini açıklamak için, bu mühim kitabı yazmağa karar verdim." (294)

Bu sözlerden, Gazzalî'nin, kitabını, müslümanların sadece dünya işlerine yönelmeleri ve dinî emirleri ihmal etmeleri yüzünden İslâm'a arız

(293) Aynı eser, III, 353-355
(294) İhya, (Kahire, 1348 h.) I, 3

olan tehlikeleri açıklayarak, müslümanların dikkatlerini yüce dinlerinin prensiplerine çekmek için yazdığı anlışılıyor. Onun maksadı, müslümanları Kur'an'ın yüce emirlerini yaşamaya, bu sayede mükemmel bir sosyal hayat kurmaya ve hadislerde belirlenen yüce prensipleri yeniden ikameye sevketmektir.

Gazzalî, bu eserini bölümlere ayırırken, açık bir metod izlemiş, geniş eserini dört bölüme ayırmıştır. Bu bölümler şunlardır:

1 — Rub'u'l-ibadât
2 — Rub'u'l-âdât
3 — Rub'u'l-mühlikat
4 — Rub'u'l-münciyat

Gazzalî, başlıca dört bölüme ayırdığı eserine, ilime tahsis ettiği "Kitabü'l-ilm"le başlamıştır. Bu konuya başlarken şöyle demiştir: "Bu son derce önemlidir. Önce, Allahu Teâlâ'nın, Rasûlü (s.a.v.)'ünün lisanıyla insanları itaate çağırdığı ilmi açıklamak istiyorum. Çünkü Sevgili Peygamberimiz, şöyle buyurmuştur: "İlim öğrenmek, her müslümana farzdır" (295). Burada faydalı ilmi, zararlı ilimden ayıracağım. Zira Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Faydasız ilimden Allah'a sığınırız." Devamla zamane insanlarının, doğruyu bırakıp serabın parlaklığına aldandıklarını, ilmin özünü bırakıp kabuğuyla yetindiklerini ortaya koyacağım."

Rub'ul-ibâdât bölümü, 10 kısma ayrılır:

1 — İlim
2 — Kavaidü'l-akaid (Akaid)
3 — Esraru't-tahare (Taharet)
4 — Esraru's-salat (Namaz)
5 — Esraru'z-zekat (Zekat)
6 — Esraru's-sıyam (Oruç)
7 — Esraru'l-hac (Hac)
8 — Adabu tilaveti'l-Kur'an (Kur'an okuma adabı)
9 — El-ezkar ve'd-deavet (Zikir ve dualar)
10 — Tertibu'l-evrâd fi'l-evkât (Duaların vakitlere göre tertibi)

(295) Aynı eser, göst. yer.

Rub'u'l-âdât bölümü de 10 kısım ihtiva eder:

1 — Adabu'l-ekl (yemek adabı)
2 — Adabu'n-nikah (nikah adabı)
3 — Ahkamu'l-kesb (kazanç hükümleri)
4 — el-Helal ve'l-haram (helâl ve haram)
5 — Edebu's-sohbet ve'l-muaşeret mea esnafi'l-halk (Çeşitli sınıftan insanlarla sohbet ve hoş geçinme adabı)
6 — Uzlet
7 — Adabu's-sefer (yolculuk adabı)
8 — es-Sema ve'l-vecd (sema ve vecd)
9 — el-Emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker (iyilikleri emir, kötülükleri yasaklama)
10 — el-Maişe ve ahlâku'n-nübüvve (geçim ve peygamberlerin ahlakı)

Rub'ul-mühlikat'ın 10 kısmı da şu başlıkları taşır:

1 — Şerhu acaibi'l-kalp (kalbin durumları)
2 — Riyazetü'n-nefs
3 — Afatü'ş-şehveteyn (mide ve cinsi arzulara düşkünlüğün tehlikeleri)
4 — Afatü'l-lisan (dilin tehlikeleri)
5 — Afatü'l-gadab ve'l-hıkd ve'l-hased (öfke, kin ve hasedin zararları)
6 — Zemmu'd-dünya (dünyanın yerilmesi)
7 — Zemmu'l-mal ve ve'l-buhl (servet ve cimriliğin yerilmesi)
8 — Zemmu'l-câh ve'r-riya (mevkiye düşkünlük ve riyanın yerilmesi)
9 — Zemmu'l-kibr ve'l-ucb (kibir ve kendini beğenmişliğin yerilmesi)
10 — Zemmu'l-gurur (gururun zemmi)

Rub'u'l-münciyat bölümü de aynı şekilde 10 kısma ayrılır:

1 — Tevbe
2 — Sabır ve şükür
3 — Havf ve reca
4 — Fakr ve zühd

5 — Tevhid ve tevekkül
6 — Muhabbet, sevk, üns ve rıza
7 — Niyet, sıdk ve ihlâs
8 — Murakabe, muhasebe
9 — Tefkîr
10 — Zikru'l-mevt (ölümün hatırlanması)

2 —) el-Munkız mine'd-dalâl:

Bu eser de, Gazzalî'nin en önemli kitaplarından kabul edilir. O, bu eserinde, tamamı felsefeyle ilgili olan ilmî meseleleri inceler. Ele alınan konuları şöyle sıralayabiliriz: Şek - Fırkalara ayrılmanın tenkidi - Nübüvvet ve dinî ihya - Safsata ve ilmin inkarı - Kelâm ilmi, maksadı ve hedefi - Felsefe, filozofların sınıfların ve küfür damgası - Dehriler (Materyalistler), tabiatçılar (Naturalistler) ve ilâhiyatçılar (Metafizikçiler) - Felsefî ilimlerin taksimatı (Riyazî ilimler, mantık ilimleri, tabiî ilmiler), Metafizik ilimler - Siyasî ilimler - Ahlâki ilimler, Felsefenin tehlikeleri (Red ve kabulün tehlikeleri), Ta'lim mezhebi ve tehlikesi - Sufilerin yolu - Nübüvvetin hakikatı ve bütün insanların ona muhtaç oluşları - Ayrıldıktan sonra tedrise tekrar dönüşün sebebi[296].

Gazzalî'nin bütün eserleri hakkında bilgi vermeğe kalkarsak söz çok uzayacaktır. Bu eserlerden bazılarının ismini vermekle iktifa ediyoruz:

3 —)Adabu's-sufiyye: Birkaç defa basılan bu eser Almancaya tercüme edilmiştir.

4 —) Eyyuhe'l-veled: Pekçok baskısı yapılan bu eser, Türkçe, Almanca, Fransızca, İngilizceye çevrilmiştir.

5 —) Bidayetü'l-hidaye: Paris, Berlin, Londra ve Cezayir kütüphanelerinde yazma nüshaları mevcuttur.

6 —) Tezhibu'n-nüfus bi'l-âdâbi'ş-şer'iyye

7 —) Cevahiru'l-Kur'an ve Dureruhu: Basılmıştır.

8 —) Hulasatu't-tesanif: Gazzalî, bu eserini Farsça olarak yazmıştı. Eser, Muhammed Emin el-Kürdî (öl. 1904) tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.

9 —) er-Resailu'l-kudsiyye fi kavaidi'l-akaidi: Basılmıştır.

(296) el-Munkız (Dımeşk, 1934) s. 167 vd.

10 —) Fezâihu'l-bâtınıyye ve fezailü'l-Mustazhiriyye: Goldhizer, büyük bir bölümünü neşretmiştir. 1916 Leyden.

11 —) Esraru'l-hac fi'l-fıkhı'ş-Şafiî: Basıldı.

12 —) Tehafütü'l-felasife: Birkaç defa basılmış, İbranice ve Türkçeye tercüme edilmiştir.

13 —)Miyaru'l-ilm fi'l-mantık: Basılmıştır.

Gazzalî, hayatının sonlarına doğru memleketi Tus'a dönmüş, Sufiler için bir tekke, tekkenin civarında da ilimle uğraşanlar için bir medrese yaptırmıştı. Zamanını, Kur'an'ı hatmetmek, Sufilerle sohbet ve tedris kabilinden hayır işlerine vakfetti. 505/1111 yılında vuku bulan vefatına kadar aynı şekilde devam etti (297).

Gazzalî'nin mantık, tabii ilimler ve metafizik ilimler alanında yazmış olduğu eserleri, şark ve garpta son derece etkili olmuştur. Bu eserlerden bir kısmı, daha hicri 6. asırda (m. 12. asır) Tuleytula hıristiyanları tarafından batı dillerine çevrilmiştir.

2. İbn Bâcce (öl 533/1138)

Hicri beşinci yüzyılın sonlarında Müslüman Endülüs, küçük emirliklere bölünmüş bulunuyordu. Kuzeyden hıristiyanlar, bu devletçikleri tehdit ediyor, onları çok zor durumda bırakıyorlardı. Nihayet, Kuzey Afrika'da kurulan Murabıtlar, Endülüs'e geçerek lüks ve sefahata dalmış bu hanedanlara son verdiler. Ne var ki bununla birlikte yüksek kültür dönemi ve hür düşünce nihayete ermişti. De Boer'in dediği gibi, Murabıtlar zamanında din adamları ve bilhassa hadis alimleri dışındaki ilim ehli, ortaya çıkmaya cesaret edemediler. Hadisçilerin iyi kabul görmesine mukabil, filozoflar sıkıntı ve öldürülmek tehdidiyle yüzyüze kalmışlardı (298). İmam-ı Gazzalî'nin "İhyâu Ulûmi'd-din" adındaki meşhur eserinin, Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfin'in emriyle yakılması bu gerçeği te'yid etmektedir.

---

(297) İbn Hallikan, Vefeyat, III, 354
(298) Tarihu'l-felsefe fi'l-İslâm, 366

Ancak, bütün bunlara rağmen, hükümdar Ali b. Yusuf'un kayınbiraderi Saragosta valisi Ebubekir b. İbrahim'in İbn Bâcce'yi maiyetine aldığını ve daha sonra onu kendisine vezir tayin ettiğini görüyoruz. Maamafih bu olay da, fakihler ve askerlerin kızgınlığına sebep olmuştu.

İbn Bâcce ile meşhur edip Feth b. Hakan arasında düşmanlık vardı. Bu husumet, Feth b. Hakan'ı "Kalâidu'l-ikyan" adlı eserinde İbn Bâcce'yi hicvetmeye ve onu en ağır şeylerle ithama sevketmiştir. İbn Bâcce'nin hal tercümesini, kitabındaki hal tercümelerinin en sonuna koymuş olan Feth b. Hakan, onun hakkında şunları söyler:

"Edip Ebubekir b. es-Saiğ (İbn Bâcce) denen şahıs, dini gören gözü kör, hidayete ermişlerin üzüntü kaynağı bir kişidir. Aklının zayıflığı ve deliliğiyle meşhurdu, şeriatı ve şeriatın bütün emirlerini terketti. Şeriat-ı ğarra'yı kabul etmiyor, sapıklıklardan başka hiçbir şeye inanmıyordu. Cünüp iken yıkanmayan, tevbe etmek alâmeti görülmeyen, pislikten temizlenmeyen, kalbinde kabre girme korkusu bulunmayan, kendisini yaratan ve suret veren Allahu Teâlâ'yı kabul etmeyen ve bu halinden kurtulmak için de bir gayreti görülmeyen bu adamdan uzak durmalısınız. Onun nazarında kötülük iyilikten daha iyi, hayvan insandan daha faziletlidir. Şu bilgilerle (felsefeyi kasdediyor) meşgul oldu, yıldızların cisimleri ve iklimlerin sınırlarını araştırdı. Ve Allah'ın Yüce kitabını terketti. Onu arkasına attı. Kur'an'ı iptal etmek istedi. Tabiata inanmakla yetindi, Allah'a dönüşü inkar etti. Hayatına, yıldızlardan edindiği bilgilere göre yön verdi, Latif ve Habir olan Allah'a karşı büyük bir cürüm işledi. Kıyamet gününe karşı cüretkarlık tasladı ve Allahu Teâlâ'nın *"Kur'an'ı (sana indiren ve onu okumayı) sana farz kılan Allah, elbette seni dönülecek yere döndürecektir..."* (299) sözünü alaya aldı." (300)

Feth b. Hakan'ın bu sözleri, bir bakıma, o dönemde yaşayan Endülüs fakihlerinin, filozofları ne derece kötülediklerini, onların görüşlerini ne derece tehlikeli gördüklerini de yansıtmaktadır. Aynı şekilde, bu dönemde filozofların nasıl bir baskı altında olduklarını açıklığa kavuşturur.

---

(299) Kasas sûresi (28), 85.

(300) Kalaidu'l-ikyan (1283 h. Bulak baskısı) 300-306

İbn Bâcce'nin hayatının ilk dönemleri hakkında çok az bilgi vardır. Yetiştiği ve eserlerinden çoğunu orada te'lif ettiği Saragosta şehrinde 513/1118 yılında doğduğu söylenmiştir. O, Saragosta'dan ayrılarak Gırnata'ya gitti, daha sonra da Fas'a geçti ve Murabıt sarayına intisap etti. Orada rakiplerinin tedbiri sonucu zehirlenerek öldürüldü. Makkarî, İbn Bâcce'nin, "riyazî ilimler ve mantık dallarında eserleri olan fazıl bir alim olduğunu, Murabıtların Saragosta valisi Ebubekir tarafından vezir tayin edildiğini, daha sonraları da Mağrip'te Yahya b. Yusuf b. Taşfin için 20 yıl vezirlik yaptığını zikretmiştir. İyi bir insan olup, başarılı bir politika takip ettiğini belirten yazar, onun devlet işlerini yoluna koymağa muvaffak olduğunu ifade eder." (301) Onu çekemeyen doktorlar, katipler ve diğer bazı rical, zehirleyip öldürmüşlerdir (302).

İbn Bâcce, doğulu filozof Farabî'nin izini takip ediyordu. Nitekim o da uzleti sevmiş fakir bir hayat yaşamıştır. Tıpkı onun gibi, kendisi için bir ekol kurmaya teşebbüs etmemiştir. Sistemini anlatan eseri azdır. Eserlerinin çoğu, Aristo ve diğer filozofların eser ve sistemlerinin şerhi mahiyetindedir (303) Bazı alimler, İbn Bâcce'nin filozof değil, felsefe meraklılarından biri olduğunu kabul ederler. İbn Bâcce, tabiat ve metafizik konularda hemen hemen Farabî ile aynı kanaati taşır. Her ikisi de Muallim-i Evvel (Aristo)'den etkilenmişlerdir. İbn Bâcce'nin felsefî görüşlerinden bir örnek verelim:

"Mevcudat iki kısımdır: Mutaharrik olanlar ve olmayanlar. Mutaharrik, maddî ve sonludur; ezeli bir hareketle müteharriktir. Bu hareketin müteharrikin zatından olmasını söylemek mümkün değildir; çünkü o sonludur. Dolayısıyla bu sonsuz hareketi izah için sonsuz bir kuvvet veya ezeli bir mevcuda ihtiyaç vardır ki, o da akıldır." (304)

İbn Bâcce, nefis ve akıl konusunda da görüş belirtmiştir. O, bu konuda şöyle der:

---

(301) Makkari, Nefhu't-tib, IX, 230 vd.
(302) Kıftî, A.g.e., II, 63 vd. De Boer, A.g.e, 367
(303) De Boer, A.g.e., göst. yer
(304) Aynı eser, 369

"Madde, herhangi bir suretten soyutlanamaz. Ancak suret, maddeden mücerred olarak bulunabilir. Yoksa herhangi bir değişikliği tahayyül edemezdik; çünkü değişme, cevheri suretlerin birbirini takibiyle mümkündür... İnsan, bu müteselsil derecelere yükselmekle, cüz'î ve mahsustan —ki ikisinin de tasavvuru aklın konusudur— akıl üstüne ilâhî olana ulaşır. Bu yükselişinde, insana yol gösteren felsefeden başkası değildir." (305)

İbn Bâcce, yalnız başına yaşayan insanın durumunu da ele almıştır. O şöyle der:

"Fert, tek başına gerektiği şekilde yaşayamaz. İnsanca ve rasyonel bir şekilde yaşayabilmek için diğer insanlarla bir arada olmalı, zaman zaman da onlardan ayrılmalıdır."

İbn Bâcce, ahlâk konusundaki kitabına "Tedbiru'l-mütevahhid" adını vermiştir. O, bu eserinde insanın kendi kendini yetiştirmesi fikrini işler. İnsanın genelde sosyal hayatının kötü taraflarını terkederek, iyi taraflarından faydalanmaya muvaffak olabileceğini savunur (306).

İbn Bâcce, edebiyatla da meşgul olmuş, bilhassa şiir alanında temayüz etmiştir. Saragosta emiri Emir Ebubekir b. İbrahim'i methederken şöyle demiştir: "Cömertliğini gemi yelkenleri anlatır. Şiddetini denizler kıskanır. Senin cömertliğinle bizim durumumuz, sürura ulaşılan denizler gibidir." (307)

3. İbn Tufeyl (öl. 571/1175)

Murabıtlar devleti, ülkenin idaresinde görüşlerine başvurulan ve fikrî hayatı kontrollerinde tutan fakihlerin çizdiği politika üzerine yürüyordu. Murabıt idarecileri, Kur'an ve Sünnet'in getirdiği ilkeler hususunda bağımsız düşünmeye izin vermeyen selef akidesine sarılarak felsefî görüşlere karşı çıkmışlar, bu görüşleri, şüpheyle karşılamışlardı. Murabıtların yıkılışına kadar durum böyle kaldı. Onları yıkarak Muvahhidler

(305) Aynı eser, 370
(306) Aynı eser, 373 vd
(307) Makkari, A.g.e., IX, 232

devletini kurmuş olan Muhammed b. Tumart, hareketini kelâm alimleri ve müslüman filozofların fikirlerinden yararlanmış olan yeni tevhid akidesi üzerine oturtmuştu. Bu sebeple, Muvahhidler, İslâm felsefesini destekleyen ilk Mağrip devleti oldu. Onların zamanında Mağrip tarihinde ilk defa olmak üzere hür düşünce gelişti. İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi bir grup büyük filozofun yetişmesi bu devletin ihsanı oldu.

İbn Tufeyl, Endülüs'ün Kadis şehrinde doğdu. İbn Bâcce'nin zıddına sakin bir hayat yaşadı. Kendisini ilme verdi ve araştırmalarını sürdürdü. Kitaplarla başbaşa kalmayı, insanlarla birlikte olmaya tercih etti. Felsefî kültürünü artırdı, ancak o, sathî bir filozoftu. Müstakil görüşler belirtmekten ziyade, önceki filozofların görüşleri arasında tercihler yapıyordu. Bunun için o, eser yazmaktan ziyade teemmülle meşgul oluyordu. Edebiyata da düşkündü ve şiiri çok severdi. Çok sayıda kasidesi vardır.

İbn Tufeyl'in en büyük gayesi, Yunan ilmi ile doğu hikmetini mezcederek, yeni bir dünya görüşü ortaya atmaktı. İbn Tufeyl, fert ile toplum arasındaki ilişkileri araştırmaya da önem vermişti. O bu konuda, İbn Bâcce'den daha ileriye gitmişti. Nitekim İbn Bâcce'nin bir tek düşünür veya düşünürlerden oluşan küçük bir grubun, mutlu bir hayat için örnek görünümünde devlet içinde bir devlet oluşturabileceğini düşünmesine karşılık, İbn Tufeyl'in cemaatin menşeini ferde bağladığını görürüz (308).

Hayy b. Yakzan Kıssası

İbn Tufeyl'in bu hikayesindeki olaylar iki adada geçer. O, bu adalardan birine, bir dine sahip olan, örf ve adetleriyle yaşayan bir toplum, ikincisine de fıtratı üzere büyüyen ve yaşayan tek bir insan koyar.

Birinci adadaki cemiyet, yüzeysel bir dinî görüşten kaynaklanan kaidelerle idare edilir. İnsanların dindarlığı çok sathîdir. Bir süre sonra bu topluluk içinde, arzularını kontrol altına almış ve akılları sayesinde rasyonel bilgiye ulaşmış iki faziletli insan yetişir. Bu iki kişi "Salaman" ve "Âsal" (veya Absal) adlarını taşırlar. Salaman, aklı sayesinde pratik bir

(308) Aynı eser, 376 vd.

kabiliyet kazanır, halkı idare edebilmek, onların başına geçebilmek için halkın dinine uyar. İkincisi Asal ise, Zihnî tefekküre ve mistik düşünceye meyyaldir. Dolayısıyla, boş olduğunu zannettiği öteki adaya giderek orada kendisini zühd ve fikrî çalışmalara hasretmek ister.

Geçtiği gibi Asal'ın geçmek istediği bu ikinci adaya tek başına bir insan bırakılmıştı. Hikayenin kahramanı olan bu şahıs, yanı Hayy b. Yakzan, o sırada büyümüş, fikrî bakımdan da tekamül ederek kamil bir filozof olmuştur. O, buraya doğumundan hemen sonra bırakılmış, onu ceylanlar emzirmiş tabii bir şekilde büyümüştür. Daha sonra maddî ihtiyaçlarını kendine has usullerle gidermiş; düşünce ve tefekkür yoluyla, tabiatı, semayı, Allah'ı ve kendi nefsini tanımaya muvaffak olmuştu. Hayy b. Yakzan, 49 yaşına geldiğinde, sufilerin ulaştığı şuhud ve fenâ fi'llah derecesine ulaşmıştı.

Bu sırada Asal, o adaya geldi ve Hayy b. Yakzan'la karşılaştı. Hayy, konuşmasını bilmiyordu; fakat o, gösterdiği gayret sonucu Asal'la anlaşmaya muvaffak oldu. Neticede, Hayy'ın felsefesi ile Asal'ın şeriatının aynı hakikatın iki sureti olduğu ortaya çıktı. Ancak birincisi (Hayy'ın felsefesi) ikincisinden daha açıktı.

Hayy, diğer adanın boş olmayıp, orada sapıklık ve karanlıklar içinde yaşayan insanlar bulunduğunu öğrenince, oraya gidip bu insanlara hakikatı açıklamaya karar verdi. Oraya gitti ve düşündüğü şekilde bir çalışmanın içine girdi. Ancak buradaki tecrübesi, ona, avamın mücerred hakikatleri idrakten aciz olduğunu ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in insanlar arasında hakikati beş duyu ile idrak edilen misaller vererek açıklayıp, onlara o kamil nuru (Allahu Teâlâ'nın nuru) açıklamamakla ne kadar doğru davranmış olduğunu öğretti.

Hayy, bu neticeye vardıktan sonra, arkadaşı Asal ile birlikte eski boş adalarına döndüler. Orada ölünceye kadar Rabblarına ibadetle meşgul oldular (309).

Bu hikayede İbn Tufeyl, insan hayatını ve kemale erişme yolunda geçirdiği gelişme safhalarını tasvir eder. Ancak o, toplumdan ayrı tek başına yaşayan bir insanın, kemale ulaşabileceğini ve hakikate yüksele-

(309) Aynı eser, 379 vd.

bileceğini kabul etmez. Ona göre yalnız başına yaşayan bir insan, tefekkür ve uzlet yoluyla Allah'ı tanıyabilse de, bu her insan için mümkün değildir. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ, insanlara peygamberler göndermiştir. Allahu Teâlâ'nın son Peygamberi Hz. Muhmammed (s.a.v.)'in peygamberliği umûmîdir. O, bütün insanlığa gönderilmiştir.

Hayy b. Yakzan kıssasında dinlerin maruz kaldığı değişiklikler, Hint, İran ve Yunan hikmetlerinin tekamülü de gösterilir.

İbn Sina, İbn Tufeyl'den tam 2 asır önce, insan ve gelişmesini ele almıştır. İbn Tufeyl bunu biliyordu. Ancak İbn Tufeyl, İbn Sina'dan farklı olarak ulvî alemin nuruyla aydınlanan tabii insan aklını tasvir eder. — İbn Tufeyl'in mantık'ınca—, bu aklın, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risaletiyle uyuşması gerekir. İbn Tufeyl, bu konuda kendisinden önceki şarklı filozofların varmış oldukları sonuca ulaşır: Din halka inhisar ettirilmelidir, çünkü onlarda dinin zevahirinin ardındakilere ulaşma gücü yoktur. Filozoflara gelince, onlar dinin zevahirinin ötesine geçmeğe muktedirler. Buna göre Rasûlullah (s.a.v.)'ın bazı sözlerinin te'villerini ancak düşünürler anlayabilirler. Şurası kesindir ki, insan bu mertebeye, belirli bir yaşa gelmeden ulaşamaz. Sanatlar ve ilimler gibi maddi şeylerle uğraşmak, ruhî kemale ulaşmanın ilk adımlarını teşkil eder.

İbn Tufeyl, Hayy b. Yakzan'ın İslâm şeriatının insanlığa farz kıldığı ibadetlerin yerini tutan ameli hayatının gelişmesini de ele alır. Ona göre bir sufî, normal bir abidden üstündür. Muhtemelen o, bu konuda Yeni Eflatuncular ve Pisagorculardan etkilenmiştir.

Hayy b. Yakzan, amellerin gayesi olarak, her şeyde bir olanı kavramayı ve kendi zatı ile kaim olan mutlak mevcuda ulaşmayı hedef almıştır. İnsan, yaratıkların en yücesidir, çünkü o düşünmeye muktedirdir. O, bitkileri ve olgunlaşmış meyveleri yer, hayvanları ise zarurî durumlarda yer. Bu, Hayy b. Yakzan'ın vücudunun maddi ihtiyaçlarını karşılamak için takip ettiği yoldur. Onun ruhuna gelince, ulvî aleme bağlıdır. İçinde yaşadığı alemin bir benzeridir. Bu alemden istifade eder, başkalarının istifade etmesine yardımcı olur. Aynı şekilde o, maddi menfaatlerden uzak bir hayat yaşar, hayvan ve bitkileri korur, bedeninin ve elbiselerinin temiz olmasına dikkat eder. Hareketlerine, gök cisimlerinde olduğu gibi güzel bir ahenk vermeye çalışır. Böylece Hayy, nefsini tedri-

ci olarak arz ve semanın üzerine yükselterek saf akla ulaşır. Bu mutasavvıfenin arzuladığı "fena fi'llah" makamıdır (310).

4. İbn Rüşd (öl. 595/1198)

Ebu'l-Velid (Muhammed b. Ahmed b Muhammed) b. Rüşd, 520/1126 yılında Endülüs'ün merkezi Kurtuba şehrinde doğdu. İlim ve edebiyata aşina soylu bir ailede büyüdü. Geçtiği gibi, Murabıtlardan önce küçük emirlikler devrinde Endülüs'te fikrî ve ilmî hayat zirveye ulaşmıştı. Ancak Murabıtlar, felsefe ve benzeri ilimlere karşı çıktılar. Daha sonra Murabıtları yıkan Muhammed b. Tumart'ın zuhuruyla Mağrip'te fikir hürriyeti canlanmıştı. İbn Rüşd, bu gelişme neticesinde yetişen alimlerden biridir.

İbn Rüşd, serbest düşünce ve felsefe meydanına, felsefe ve filozoflara karşı çıkan Murabıtların yıkılışından sonra çıkmıştı. Söylendiğine göre, İbn Rüşd'ün elinden tutarak, onu topluma maleden ve onu 548/1153 yılında Emir Ebu Yakup Yusuf (b. Abdülmü'min b. Ali)'a takdim eden şahıs İbn Tufeyl olmuştur. Bu emir hükümdarlığa ancak 558/1163 yılında geçmiş olsa da, önceden de alim ve filozoflarla sohbete düşkündü.

Anlatıldığına göre, Emir Ebu Yakup, İbn Rüşd'e önce adını, babasının adını ve soyunu sordu. Sonra şöyle dedi:

— Filozofların sema hakkındaki görüşü nedir? Sema ezeli midir, yoksa sonradan mı yaratılmıştır?

Utanan ve korkuya kapılan İbn Rüşd, emirin kendisini cezalandırmasından çekinerek, felsefeyle meşgul olmadığını söyledi ve kaçamak cevap verdi. Ancak emir, aynı konuyu İbn Tufeyl'le müzakereye davam etti. Onları dinleyen İbn Rüşd, Emir Ebu Yakub'un ilmî seviyesine, Aristo ve Eflatun felsefesi, müslüman filozoflar ve kelamcıları hakkındaki engin kültürüne şaşırmıştı. Bu esnada üzerindeki çekingenlik ve korku kayboldu. Cesur bir şekilde konuşmaya başladı. Ondaki kabiliyeti farkeden emir, onu maiyetine aldı ve Aristo'yu şerhetmekle görevlendirdi (311).

(310) Aynı eser, 379-383
(311) Bkz. İslâm Ansiklopedisi, İbn Rüşd maddesi

İbn Rüşd, bu vazifeyi en mükemmel şekilde yapmıştır. "Onun sayesinde insanlık, Aristo'nun eserlerini tam ve noksansız olarak tevarüs etti."

İbn Rüşd, aynı zamada fakih ve tabibti. Nitekim onun 565/1169 yılında İşbiliyye kadılığında görevlendirildiğini, 578/1182 yılında ise o anda halife olan Ebu Yakup Yusuf tarafından özel doktorluğa getirildiğini görüyoruz. İbn Rüşd, daha sonra yine doğduğu şehre kadı oldu. Önceden dedesi ve babasının yürütmüş olduğu bu görevi ifa etti.

Ancak zaman, İbn Rüşd'ün aleyhine seyretti. Filozofların kitapları yakılır, onlara büyük düşmanlık beslenir olmuştu. Nitekim elinden tutan Emir (o anda halife) Ebu Yakub (558-595/1184-1199)'un İbn Rüşd'ü sürgüne gönderdiğini görüyoruz. Çok yaşlanmış olan filozof, Kurtuba yakınındaki Elisana'ya sürülmüştü. Sonra Muvahhidlerin başkenti Merakeş'e götürüldü. Orada 575/1198 yılında 75 yaşında iken vefat etti(312)

İbn Rüşd ve Aristo

İbn Rüşd, hayatını Aristo'yu araştırmaya vakfetti. Bu filozofun eserlerinden veya onun eserlerinin şerhlerinden ele geçirebildiiği bütün kitapları mukayeseli olarak, derin bir şekilde etüd etti. Bugün kısmen veya tamamen kaybolmuş bulunan pekçok Yunanca kitap, İbn Rüşd'ün tercümeleri sayesinde bilinmektedir. İbn Rüşd, şerhlerinde tahlil ve tenkide dayanan sistematik bir metodla çalışıyordu. O, Aristo felsefesini şerhederken bazen kısa özetler yapar, bazen de çok geniş açıklamalarda bulunur, bu sebeble onun bazı şerhlerinin veciz, bazılarının ise mufassal olduğunu görüyoruz. Dante, "İlahi Komedya"sında, İbn Rüşd'e "Şarih" ünvanını vermiştir. Dante'den sonraki filozoflar da, onun bu fikrine katılmışlar, İbn Rüşd'ü Aristo'nun en büyük şarihi olarak görmüşlerdir.

Müslüman filozoflar, İbn Rüşd sayesinde Aristo felsefesini anlamak alanında büyük bir adım atmışlardır.

---

(312) Merakeşi, Mu'cib, 175 vd.

İbn Rüşd, Aristo'yu, hakikata erişmeye muvaffak olmuş en büyük düşünür ve en mükemmel insan olarak görüyordu. Ona göre zaman bu Yunan filozofunun fikirlerini değiştirmeyecektir.

İbn Rüşd, Muallim-i Sâni Farabî ve İbn Sina'yı tenkit hususunda çok şiddetlidir. Kendi seleflerini tenkidde, Aristo'nun Eflatun'u tenkidinden daha şiddetli davranmıştır. Buna karşılık o, Aristo'yu göklere çıkarır. Hatta Aristo'nun görüşlerinin —gerçek mahiyetiyle anlaşılabilse— insanın ulaşabileceği en yüksek bilgi ile zıtlık teşkil etmeyeceğini savunur. Daha da ileri gider ve şunları söyler: "İnsanlık, ezelî gelişme seyrinde, Aristo'nun şahsında başka hiçbir kimsenin şahsında ulaşamayacağı bir mükemmelliğe erişmiştir. Ondan sonra gelenler, görüşleri ortaya koymak için uğraşırlarken çok büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. Oysa Muallim-i Evvel (Aristo), bunları kolaylıkla açıklamıştı. Bütün şekler ve karşı çıkışlar zamanla Aristo felsefesi karşısında yok olacaklardır. Çünkü Aristo, insan üstü kabiliyetlere sahip bir insandır. Sanki inayeti Rabbaniye, onun şahsında insanın Akl-ı Küllî'ye ne derece yaklaşabileceğini göstermek istemişir." İbn Rüşd, Aristo'yu insanî aklın kendisinde temessül ettiği en üstün sima olarak görür. Hatta onu "ilahî filozof" olarak isimlendirmek ister (313).

İbn Rüşd, Aristo mantığının mutaassıp bir taraftarıdır. Bu mantık olmaksızın hiçbir kimsenin saadeti tadamayacağını kabul eder. Sokrat ve Eflatun'un Aristo mantığına aşina olmadıklarına üzülür. Ona göre, insanın saadeti bu mantığı bildiği ölçüde olur.

İbn Rüşd, dil alanında bütün dillerde müşterek olan hususlara önem verirdi. Bu konuda da Aristo'yu örnek edinmiştir. Çünkü Aristo, "Hermeneutica (Kitabu'l-İbare)" ve "Poetica (Kitabu'l-Hitabe)" adındaki iki eserinde buna riayet etmiş, bütün diller arasındaki müştereklikleri yer vermiştir.

İbn Rüşd'e göre, gerçek, Aristo'nun görüşlerinin içindedir. Bu zaviyeden o, İslâm kelâmını hafife alır. Evet! İbn Rüşd, İslâm'a inanıyordu, ancak o dinin sadece gaybî bilgilerine iman ediyordu. Dinde kendine mahsus bir gerçeği kabulleniyor, bu imanıyla birlikte kelâm ilmini kabul

(313) De Boer, A.g.e., 386

etmiyordu. Çünkü kelâm, mantık üzerine oturan Aristo metodlarıyla isbatı mümkün olmayan bazı şeyleri isbata girişiyordu. "İbn Rüşd, daha sonraki devrelerde yaşayan Spinoza gibi, Kur'an'ın getirdiği vahyin, insanlara ilim öğretmeyi değil, onları ıslahı hedef aldığını kabul eder. Şari'nin gayesi ona göre, bilgi vermek değil, insanları itaat altına almak ve salih ameller işlemelerini temin etmektir. Çünkü Şari, insanlık saadetinin, ancak toplumda gerçekleşebileceğini bilir." (314)

İbn Rüşd'ü kendisinden önceki İslâm filozoflarından ve bilhassa İbn Sina'dan ayıran en bariz fark, alemin oluşumu keyfiyeti hakkındaki görüşüdür. Ona göre alemin oluş ve teğayyür işlemi ezelidir. Âlem bütünüyle zorunlu ezeli bir birliktir, ona yokluk izafe edilemez. Olduğu haliyle ikamesi mümkün değildir. Alemin ezelden mütegayyir olması, hareketin de ezeli olmasını gerektirir. Bu da ezeli bir muharrike muhtactır. Eğer alemin hadis olduğunu kabul edersek, bu alemin neş'et ettiği diğer bir alemin varlığını da kabul zorunda kalırız. Bu böyle sonsuza doğru devam eder. Bu sebeple İbn Rüşd, alemin ezelden beri müteharrik bir kül olduğunu kabulün zorunlu olduğunu düşünür. Bize alemden mufarık bir mevcudun, ezelde beri muharrik olanın isbatını ancak bu görüş temin eder. Ki, bu mevcud, bu daimi hareketi meydana getirmekle, aleme bu güzel nizamı vermekle, "Alemin Halik'i" denmeye hak kazanır.

İbn Rüşd, ilk Muharrik'in —yani Allah'ın— mahiyeti ile feleklerin akıllarının mahiyetinin, kendisinde aklî ve vücudî birliğin tecelli ettiği akıl olduğunu kabul eder.

Aklî varlıklarda birlik veya varlığın kemali tecelli eder. Her akıl, kendisini taakkul eder, ilk illete vasıl olur. İbn Rüşd, insan nefsiyle cesedi arasındaki münesebeti, maddenin Form'la olan münasebeti gibi ele alır. Bu görüşünde oldukça ısrarlıdır. İbn Sina'ya karşı çıkarak, cüz'i nefslerin ölümsüzlüklerini kesinlikle reddeder. Ona göre nefsin ömrü, cesedinin bir kemal sıfatı olmayı devam ettirdiği süreyle sınırlıdır.

İbn Rüşd'ün düşünce sisteminde üç büyük dine —Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm— göre zındıklık kabul edilen üç görüş vardır. Kendisini, üç semavî dine muhalif kılan bu üç görüşü şunlardır: a) Maddi alem

(314) Aynı eser, 389

ve muharrik akılların ezeli olduğuna inanması, b) Kainattaki bütün hadiselerin, zaruri olarak, ilahi inayete veya mucizeye yer vermeyecek şekilde illet-malul münasebetine bağlandığını kabul etmesi, c) Bütün cüz'iyyatın fani olduğu görüşü (315). Bu, ferdî bekayı imkansız gören bir kanaattir.

Herşey bir tarafa, İbn Rüşd, her ne kadar orijinal değilse de, her bakımdan cür'etli düşünür, düşünce sisteminde zıtlıklar olmayan bir mantıkçıdır. İslâm adalet teşkilatında kadılık görevini yürütmesine rağmen, çoğu kere kelamcılara ve İslâm fıkıhçılarına vb. hücum etti. O, "iyi, iyidir; çünkü onu Allah emretmiştir, kötü de kötüdür, çünkü onu Allah yasaklamıştır" görüşünü savunan fakihlere çok kızar ve şöyle derdi: "Bir iş, zatı itibarıyle veya aklın hükmüyle iyidir ve kötüdür. İnsanın aklî muhakememe sonunda yaptığı hareket ahlakidir. Tabiatıyla, son mercimiz ferdin aklı değil, devletin menfaatinin gerektirdiği şey olacaktır."

İbn Rüşd, dine de, bir devlet adamının görüş zaviyesinden bakar. Ahlakî gayeleri dolayısıyla dine büyük değer verir. Şöyle der: İnsanlar, kendilerine kitapta ne emrediliyorsa iman etmekle mükelleftirler. Kitapta ne varsa doğrudur. Kitap, bu gerçekleri daha çok kıssalar şeklinde anlatır, çünkü onlar "büyük çocuklara" yöneliktir. Halkın bunun dışına çıkması kendileri için kötü olur.

İbn Rüşd, irfan sahibi filozofların, Kur'an-ı Kerîm âyetlerini te'vil edebileceklerini kabul eder; zira onlar, onun nazarında yüksek hakikat nurunun maksadını anlarlar (316).

İbn Rüşd'ün eserleri, Endülüs'te, Avrupa tefekküründe ve bilhassa İtalya'da müessir olmuştur. Miladî 16. asırda Avrupalı ve müslüman düşünürler içinde ona tabi olan bir grup vardı. Paris üniversitesi, bu ekol mensuplarına önce baskı uygulamış, sonra bu tutumunu terketmiş, talebelerine sadece Aristo'nun fikirleriyle uyuşan malûmatı, İbn Rüşd'ün tesbit ettiği şekliyle öğretmelerini istemiştir.

5. Muhyiddin Arabî (öl. 638/1240)

Muhyiddin b. Arabî, Endülüs'ün en meşhur filozof ve mutasavvıf-

(315) Bu takdirde yeniden dirilme mümkün olmaz.
(316) Bkz. De Boer, A.g.e., 393-398

larından kabul edilir. O, 560/1163 yılı Ramazan ayında Mursiye şehrinde doğdu. İlk öğrenimine burada başladı, 567/1173 yılında İşbiliye'ye göçtü ve 598/1193 yılına kadar orada ikamet etti. Daha sonra Mısır, Hicaz, Bağdat ve Musul gibi pekçok ülkeyi dolaştı. Bu ilim muhitlerinde Hafız Silefi, İbn Asakir ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi gibi büyük alimlerden ders okudu. Daha sonra da Anadolu'ya geçti ve uzun bir süre orada kaldı. Oradan Dımeşk'e gitti ve ölene dek orada ikamet etti.

İbnü'l-Arabî, tasavvuf alanında meşhur olmuş, kendisini zühd ve takvâya vermişti. Allahu Teâlâ'nın karşısına hulus-i kalp ile çıkabilmek için nefsini dünya lezzetlerinden korumuştur. İbnu'l-Arabî, İbn Hazm el-Endülüsî'den okumuş olduğu Zahiriyye mezhebini benimsiyordu. Tasavvufî mezhebinde ise şia'ya yaklaşıyordu. İbnu'l-Arabî "İlmin bütün dallarında büyük bir otorite idi. Edebiyat alanında da kendisine yetişilemeyen ve asla geçilemeyen bir derecesi vardı." (317). Onun felsefe ve tasavvuf alanında çok kıymetli eserleri vardır. Bu eserlerden bazılarını hatırlatmakla yetineceğiz.

1 —) Makamat: Bu kitabında, rüyalarında Rasûlullah'la yaptığı görüşme ve konuşmaları hikaye eder.

2 —) Hıyaru meşayihi'l-arap ve Zuhhadihim.

3 —) el-Futuhatu'l-Mekkiyye: Hacimli bir eser olan bu kitap, İbnu'l-Arabî'nin tasavvufî bilgisinin genişliğini ve Şia'dan etkilendiğini gösterir. Nitekim el-Mehdi el-Muntazar, kıyamat alametleri, Mesih deccal'in daha sonra da Hz. Mesih (a.s.)'in zuhuru, Hz. Ali evladından olan imamlar ve bilhassa 12 imam gibi Şia'ının önem verdiği konulara çok geniş yer ayırmıştır. Hatta Makkarî onu, "İbadetler hususunda zahirî mezhebinden, itikadi hususlarda ise Şia doğrultusunda idi." diye tanıtmıştır (318). Büyük ihtimalle, İran'daki Babiler ve Bahaîler, Muhyiddin Arabî'nın bazı fikirlerinden etkilenmişlerdir. Ancak onlar, inançlarında ve şiîliklerinde aşırılığa kaçmışlar (gulât) dır. Mısırlı mutasavvıflardan pekçok kişi de İbnu'l-Arabî'nin etkisinde kalmışlardır. Onlardan Şa'rânî (319), Şeyh Ali el-Havvas, Şeyh Abdülvahhab el-Afifi'yi saymakla yetiniyoruz.

---

(317) Makkari, A.g.e., II, 361-3

(318) Aynı eser, II, 363

(319) Aynı eser, II, 378

Buradan, tarihçilerin, İbnu'l-Arabî'yi "arap alemindeki mutasavvıfların imamı" olarak adlandırmalarının sırrı açıkça ortaya çıkıyor.

İbnu'l-Arabî, bu kitabını yazarken günde 3 fasikül (kürrase) yazdığını söylemiştir (320).

4 —) Telkinu'l-Muhtedi.
5 —) el-Ahkamu'l-kübra ve'l-vusta ve's-suğra.
6 —) et-Teheccûd.
7 —) el-Afıye.
8 —) el-Mearifu'l-ilâhiyye.
9 —) Mevakıu'n-nücum ve metaliu ehlihi esrarı'l-ilm.
10 —) Risaletü meşahidi'l-esrari'l-kudsiyye ve metaliu'l-envari'l-ilahiyye
11 —)Fusûsu'l-hikem.

İbnu'l-Arabî, bu kitabında şöyle demiştir: "Bilesin ki, kalp (yani Allahu Teâlâ'yı hakkıyla anlamış kişinin kalbi), Allah'ın rahmetindendir ve o, rahmetten daha geniştir. Çünkü bu kalp, Allahu Teâlâyı içine alır, ihata eder. Oysa Allah'ın rahmeti, O'nu ihata etmez. Çünkü rahmet, Allah'ın fazlından ve sıfatından bir cüzdür. Bu, işaret babından avamın lisanıdır. Çünkü Hak, rahmet edicidir, rahmet edilen değildir. Rahmet, Allahu Teâlâ'dan bir lütufdur. Allah rahmetten bir lütuf değildir; çünkü o, rahmetin yaratıcısıdır. Havassın lisanından işarete gelince, Allahu Teâlâ kendisini nefisle tavsif etmiştir. İlahi isimler, isimlendirilenin aynıdır. Ondan başka birşey değildir."

İbnu'l-Arabî, "el-Hikmet ve'l-İhsaniyye" başlığı altında anlattığı 23. bölümde şöyle demiştir: "Bu bölümün konusu, ihsandır. İhsan, lügatta mal, söz veya işle yapılan iyilik ve yardım demektir. Istılahî manası ise, ibadetlerinde bütün benliğinle Allah'a yönelmen, meşhur hadiste belirtildiği gibi mihrabında onun huzurunda olduğu şuurunda olmandır. Peygamberimize, ihsanın ne olduğu sorulunca, şöyle buyurmuştu: "Allahu Teâlâ'ya, sanki seni görüyormuşçasına ibadet etmendir." İhsan, vahdet-i vücud görüşünü benimseyenler nazarında ise, varlığın bütün mertebelerinde Allah'ın mevcudiyetini kabul etmek, O'nun herşeyde tecelli etti-

(320) Aynı eser, VI, 365

ğine inanmaktır. Bu bölümde ihsanın bu üçüncü anlamı, yani vahdet-i vücuda kail olanların ihsan anlayışı anlatılacaktır. Müellif (yani kendisi) bunu, Lokman hakkında indirilen âyetlerle hülasa ediyor:

"Lokman, oğluna öğüt vererek demişti ki: Yavrum, Allah'a ortak koşma! Çünkü ortak koşmak, büyük bir zulümdür." (321)

"Yavrum, (yaptığın iyilik veya kötülük) hardal tanesi ağırlığınca bir şey de olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerde bulunsa Allah mutlaka onu getirir. Çünkü Allah, latiftir (onun bilgisi her gizli ve ince şeye ulaşır. O, her şeyi) haber alır." (322)

Bu bölümde Lokman, Vahdet-i vücud anlatıcılarından bir konuşmacıdır." (323)

Edebiyatta ve bilhassa şiirde temayüz etmesi, İbnu'l-Arabî'nin şöhretini daha da arttırmıştır. Allahu Teâlâ'nın zatı hakkındaki bir şiirinde şöyle demiştir:

"Ey zatını göremediğim halde beni gören! Nice zaman oluyor ki ben seni görüyorum, sen beni görmüyorsun!"

İbnu'l-Arabî'ye "Ben Allah'ı görüyorum, o beni görmüyor" demekle neyi kasdettiği sorulunca, irticalen şöyle dedi:

"Ey beni suçlu olarak gören, cezalandırıcı olarak görmediğim. Ben onu nice nimetler lutfederken görüyorum. O ise, beni şükrederken, lutfuna sığınırken görmüyor."

Bu şiir, İbn Arabî'nin Şia ve tasavvuf ehlinin ekserince benimsenen te'vil prensibini kabul ettiğini tekid ediyor. Oysa o, namaz, oruç, zekat ve hac gibi ibadetler hususunda zahiriyye mezhebine mensuptu. Fakihlerin tesbitinde ihtilaf ettileri Kadir gecesinin, Ramazanın hangi gecesi olduğu hakkındaki görüşü de bunu gösterir: Bir şiirinde anlam olarak şunları söyler:

"Biz Ramazan orucuna Cuma günü başlarsak, o taktirde Kadir geci 29. gece olur, onu ihya et.

---

(321) Lokman sûresi (31), 13
(322) Lokman sûresi (31), 16
(323) Fususu'l-hikem, 276 (Naşir Afifi'nin dipnotu.)

Oruca cumartesi başlarsak, o zaman 21. gece Kadir gecesidir, kesinlikle onu gafil geçirme!

Ramazan pazar günü başladığı takdirde, 17. geceyi unutma!

Pazartesi günü başlarsa bilesin ki, Allahu Teâlâ'nın ihsan ve lutuflarını 19. gece tadacaksın.

Salı günüyse eğer Ramazanın ilk günü 25. geceyi elinden geldiğince ibadet ve taatla geçir.

Ey Kadir gecesini gözleyen, eğer Ramazan çarşamba günü giriyorsa, 17. geceyi ihya et.

İlk orucu perşembe günü tutarsan, çalış, zafer ve nusrete 23. gece ulaşacaksın.

Cuma akşamlarını, Kadir gecesi gibi ihya et. Ramazanın yarısından sonra tek gecelerin hakkını ver.'' (234)

Makkari, Safiyüddin b. Zafir el-Ezdi'den, onun Muhyiddin Arabî hakkındaki şu sözlerini aktarmıştır:

''İbnu'l-Arabî tasavvuf önderlerinin en büyüklerindendir. Diğer kesbî ilimlerle, vehbî ilimleri şahsında toplamıştır. Eserleri çok, şöhreti yaygındır. Sanki kendisine hal, ilim ve ahlâk olarak tevhid ilmi hakimdir. Gelsin veya yüz çevirsin varlığa aldırmaz. Ona tabi olan çok sayıda eser sahibi alim vardır.'' (325)

''İbnu'l-Arabî, İbn Sina ve Gazzalî misali felsefeyle meşgul olmuş büyük İslâm müellifleriyle mukayese edilecek olursa, şüphesiz ki, ister sayısal ister keyfiyet açısından olsun te'lif alanında hepsine üstün gelir. Eserlerinin sayısı açısından düşünürsek bizzat kendisi 632/1235 yılında o ana kadar yazdığı eserler hakkında konuşurken 289 kitap ve risale yazmış olduğunu söylemiştir. ''Nefahatü'l-üns'' adındaki meşhur eserin sahibi Abdurrahman Cami ise, onun 500 kitap ve risale yazdığını zikreder. İbnu'l-Arabî'nin eserlerinin sayısı, Şaranî tarafından 400 olarak gösterilmiştir. Brockelmann, onu, akıl bakımından en üstün, hayal bakımından en geniş müelliflerden biri olarak tanıtmıştır.'' (326)

---

(324) Makkari, II, 368

(325) Aynı eser, II, 381

(326) Fususu'l-Hikem, (naşirin mukaddimesi), s. 5

E. Tarih

a. Doğu İslâm Dünyası Tarihçileri

Büveyhilerin son dönemlerinde ve Selçuklular zamanında, Doğu İslâm dünyasında, Mısır, Mağrip ve Endülüs'te çok sayıda büyük tarihçi yetişmiştir. Onların eserlerinde bize ulaşan zengin tarihî malzeme, o dönemdeki İslâm tarihi çalışmalarının İslâm kültürü alanında ne derece büyük bir kalkınma içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu tarihçilerden önemlileri ve eserleri hakkında bilgi verelim:

1 — Utbî (öl. 428/1037)

Utbî, Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud'un hayatı hakkında kaleme aldığı eserini, Sultan'ın "Yeminüddevle" ünvanına nisbetle "Tarihu'l-Yemînî" olarak adlandırmıştır. Eser 1287/1869 yılında Kahire'de 2 cilt olarak basılmıştır.

2 — Miskeveyh (öl. 421/1031)

Miskeveyh'in "Tecaribü'l-ümem" adındaki tarihi, en mühim tarih kitaplarından kabul edilir. Eserin bir bölümü, Taberî'nin meşhur tarihinin devamı mahiyetindedir ve hicrî 369/miladî 979 yılına kadar gelir. Miskeveyh, kitabında sadece tarihî olayları anlatmakla yetinmeyerek içtimaî meseleleri ve bilhassa iktisadi meseleleri teferruatlı bir şekilde ele almıştır. Böylece büyük ölçüde kuru hadiseleri serdetmekten ibaret olan tarih çalışmalarında, sosyal ve medenî meselelerle ilgilenmeye doğru yeni bir adım atmıştır.

Müsteşriklerden De Goeje ve De Geuignes, "Tecaribü'l-ümem" adındaki bu eserin bir bölümünü neşretmişlerdir. Onların neşrettiği bu bölüm, Abbasi halifesi Me'mun'un tahta çıkışından (198/813), Mustain (248-252/862-866)'in halifeliğinin son yıllarına kadar (h. 251/m. 865) geçen sürede vukua gelen tarihi olayları ihtiva eder. Bu iki müsteşrik müellifi

bilinemeyen "Kitabu'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbari'l-hakaik" adındaki eseri de neşretmişlerdir. Bu eser ise, Emevî halifesi Velid b. Adülmelik'in hilafetinin ilk yılından (h. 86/m. 705), Abbasi halifesi Mu'tasım'ın iktidarının sonuna (h. 228/842) kadar geçen dönemi ele alır (s. 1-410). Nâşirler, "Tecaribü'l-ümem"den neşrettikleri bölümü, bu ikinci esere eklemişler (s. 411-583), onun zeyli olarak ikisini bir arada neşretmişlerdir (Leyden, 1869-1871).

3 — Ebu Şuca (öl. 488/1095)

Abbasi halifesi Muktedir (476-487/1083-1094)'in "Ebu Şuca" olarak tanınan veziri Zahirüddin Muhammed b. Hüseyin, hicrî 369-389 (m. 979-999) yılları arasındaki dönemin tarihi hadiselerini konu alan tarihini, Miskeveyh'in adı geçen eserine zeyl olarak yazmıştır.

4 — Hilalü's-Sabî (öl. 448/1056)

Ebu Şuca'nın bıraktığı yerden devam ettiren Hilalü's-Sabi'nin hicri 389-393 (m. 999-1003) yılları arasında cereyan eden olayları anlatan tarihi, Amedroz tarafından diğer eseri "Tarihü'l-vüzera" nın zeylinde neşredilmiştir. Bu eser, Margoliouth tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

5 — İbnü'l-Kalanisi (öl. 555/1160)

İbnü'l-Kalanisi'nin "Zeylu Tarihi Dımeşk" adındaki eseri, Hilalü's-Sâbi'nin adı geçen eserinin zeyli mesabesinde kabul edilir. İbnü'l-Kalanisi'nin, Ebu Şuca ve Hilalü's-Sabi'nin eserinden çok yararlandığı görülmektedir.

İbnü'l-Kalanisi'nin bu eseri, umumi tarih kitaplarından sayılır. Çünkü o, İslâm aleminin büyük bir bölümü hakkında hicri 360-555 (m. 971-1160) yılları arasında geçen uzun bir dönemin tarihidir. Bu kitap aynı zamanda mahalli tarih karakterini taşır; çünkü eserde ağırlık noktası Şam bölgesi ve Cezire'de cereyan eden tarihi olaylar ve bilhassa yazarın muasırı İmadeddin Zengi Hanedanıyla ilgili malumattır. İbnü'l-Kalanisi, Zengi

ve Dımeşk hakimleri arasında yapılan harplere, sulh görüşmelerine ve akdedilen anlaşmalara bizzat şahit olmuştur. Onun Zengi hanedanı ile haçlılar arasındaki ilişkiler hakkında verdiği malumat oldukça orijinal dir ne var ki, kullandığı dilde çok özel seci ve tekrar vardır. Bu iki husus, okuyucuları bıkkınlığa sevkeder.

6 — Birunî (öl. 440/1048)

Ebu Reyhan el-Birunî'nin eserleri, tarih ve sosyoloji ilminin en mühim kaynakları arasında gösterilir. Birunî, ömrünün büyük bir bölümünü, Harezm hükümdarı, II. Me'mun b. Me'mun'un himayesinde geçirmiş, 390/1000 yılı civarında ise alimleri desteklemesiyle şöhret bulan Taberistan hükümdarı Şemsü'l-Meâlî Kabus b. Veşmgir'in sarayına intisap etmiş, müsteşrik Sachau'nun İngilizce tercümesiyle birlikte neşrettiği (Londra, 1879 - Leipzig, 1878-1879) "el-Asaru'l-bakiye ani'l-kurûni'l-haliye" adındaki meşhur eserini bu hükümdara ithaf etmiştir. Bu kıymetli kitap, muhtelif cemaat ve toplulukların inanç durumları, sosyal yapıları, milli ve dini bayramları hakkında bilgi vermiştir.

Birunî, 1009 yılında tekrar vatanı Harezm'e döndü, bu bölgenin Mahmut Gaznevi tarafından alınması üzerine, ömrünün kalan kısmını onun sarayında geçirdi. Geçtiği gibi, bu sultan, Hindistan seferleriyle meşhurdur, bu ülkeye 12 sefer düzenlemiş ve bu ülkenin bütün kesimlerine İslâm dinini yaymıştır. Birunî, Hindistan seferlerinin çoğunda Sultan Mahmut'la birlikte gitmişti. Orada Hint alimleri ve filozoflarıyla görüşmüş, Sanskiritçe lisanını öğrenmiştir. Tarih, coğrafya, riyazi ilimler ve tabii ilimler alanında Hind alimlerinden istifade etmiş, kültürünü genişletmiştir.

Birunî, bu gezilerinde Hind alimleri, dinleri, örf ve adetleri hakkında bilgi toplanmıştır. Bu bilgileri "Tahkiku mâ li'l-Hind" adlı meşhur eserinde kaleme almıştır. Kısaca "Tarihu'l-Hind" adıyla bilinen bu eser, Hind hükümetinin desteğiyle, Sachau tarafından Arapça ve İngilizce tercümesi bir arada neşredilmiştir. (Londra, 1887).

Bu kitabından, Birunî'nin Sanskiritçe (Eski Hintçe)'yi çok iyi, İbranice ve Süryanice'yi ise şöyle-böyle bildiği, Yunanca'yı ise hiç bilmediği

anlaşılmaktadır. Yunanca eserleri Arapça ve Süryanice tercümelerinden geniş ölçüde yararlanmıştır. Birunî'nin eserlerinin, 100 civarına yaklaştığı söylenmiştir.

Birunî, Harezm tarihi ile ilgili bir eserin de sahibidir. Söylendiğine göre o, "Tarihu Hıvarezm" adını taşıyan bu eserinde vatanıyla ilgili tarihi haberleri, anlatılan enteresan hadiseleri ve kıssaları ve bilhassa bizzat şahid olduğu tarihi olayları toplamıştır. Beyhakî, "Tarihu'l-Mes'ûdî" adındaki eserinde, Birunî'nin bu eserinden iktibaslarda bulunmuştur.

Birunî, "et-Tefhim fi sınâati't-tencim" adındaki eserini ise, sual cevap metoduyla, İlm-i Nûcum, İlm-i Hey'et ve Hendese'nin mukaddimeleri konusunda yazmıştır. Bu eserini, 420/1029 yılında kaleme almıştır (ancak 425/1033 yılında yazdığını söyleyenler de vardır). Arapça ve Farsça olarak yazdığı bu eserini Harezm emiresi Reyhane'ye takdim etmiştir. Kitabını, önce bu dillerden biriyle yazmış, daha sonra ikincisine tercüme etmiştir (327).

7 — Hatib el-Bağdadî (öl. 463/1071)

Hafız Ebu Bekir b. Ahmed b. el-Bağdadî'nin "Tarihu Bağdat" veya "Tarihu Medineti's-selâm" olarak isimlendirilen hacimli eseri, Selçuklular zamanı için en önemli tarihî kaynaklardandır. İbn Hallikan'ın dediği gibi, "Hatip el-Bağdadî'nin adı geçen tarihinden başka eseri olmasaydı dahi, ilme hizmet olarak bu ona yeterdi." (328) Oysa Bağdadî, 100 civarında eser yazmıştır. Daha çok hadis ve tarih ilimlerinde derinleşmiş bir fakihti. "el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashab" adındaki eserin yazarı İbn Abdi'l-Berr'in Batı İslâm dünyasının hafızı olmasına karşılık, Hatip el-Bağdadî de Doğu İslâm dünyasının hafızıydı. Bu iki büyük alim aynı yıl içerisinde vefat etmişlerdir.

Abbasi devletinin, Ebu Cafer Mansur zamanında Bağdat şehrinin kurulmasından (h. 145/m. 762), bu yazarın vefatına kadar geçen döne-

---

(327) Avrupa kütüphanelerinde çok sayıda yazması vardır. Bkz. Char Makale (Mirza Muhammed'in dipnotu.) s. 146-148

(328) Vefeyat, I, 76

minin tarihiyle ilgili araştırmalarda başvurulan ana kaynaklardan biri, "Tarihu Bağdat" adındaki bu eserdir. Bu eser, Bağdat'ın tanıtılması orda yaşayan halifeler, emirler, vezirler, alimler, ve diğer meşhurların hayatlarını konu alır. Abbasi devletinin en parlak dönemleriyle gerileme ve çöküş dönemlerinin tarihini birlikte inceleyen bu kitap 14 cilt tutar.

8 — İbnü'l-Esir (öl. 630/1232)

Ali b. Ahmed b. Ebi'l-Kerem b. el-Esir el-Cezerî, en meşhur İslâm tarihçilerindendir. Cizrelidir, o zamanki adı "Cezire-i İbn Ömer" olan bu şehre nisbetle meşhur olmuştur. Cizre'de büyüyen İbnü'l-Esir, daha sonra Musul'a giderek oranın bazı alimlerinden öğrenim görmüştür. Hac farizasını eda ettikten ve Hicaz alimlerini dinledikten sonra, Bağdat'a gitmiştir. Daha sonra da Şam ve Kudüs'e gitmiş, oralardaki bazı alimlerden de ders okumuştur. Bilahare doğum yeri Musul'a dönmüş, kendini bütünüyle ilme ve eser te'lifine vermiştir. Hadis, tarih ve neseb ilimlerinde temayüz etmiştir. Sem'ânî'nin "el-Ensab" adındaki eserini, ihtisar etmiş, çoğu konularda ilavelerde bulunarak kaleme aldığı bu kitabına "el-Lübab fî ma'rifeti'l-ensab" adı vermiştir. Bu kitap 3 ciltliktir.

İbnü'l-Esir, hicri 627 (m. 1229) yılında Halep'te İbn Hallikan (öl. 681/1282)'la karşılaşmıştı. Burada İbn Hallikan, sürekli ona giderek ilminden istifade etmiş, ahlâkını, tevazuunu ve alicenaplığını takdir etmiştir. Bir yıl sonra Halep'ten ayrılan İbnü'l-Esir, Dımeşk'e geçmiş, bir süre orada kaldıktan sonra tekrar Haleb'e dönmüştür. İbn Hallikan, yine bunu fırsat bilip onun ilminden büyük ölçüde istifade etmiştir. İbnü'l-Esir, daha sonra Musul'a döndü.

İbnü'l-Esir'in "el-Kamil fi't-tarih" adındaki meşhur eseri, özellikle Taberi'nin tarihinin sona erdiği hicri 302 (m. 914-915) yılından sonra vukubulan tarihi olaylar hakkında olmak üzüre İslâm tarihi çalışmalarında en çok başvurulan temel kaynaklardan biridir. İbnü'l-Esir'in bu eserinde, Büveyhileri ele aldığı bölüm, bu devlet hakkında yazılmış tarih kitaplarının en mühimlerindendir. Sanıldığına göre İbnü'l-Esir, Büveyhîler hakkında verdiği malumatın çoğunda Mes'udî'nin bu devletin kuruluş yılları hakkında geniş olarak yazdığı tarihî malzemeden büyük ölçüde istifade etmiştir.

İbnü'l-Esir'in bu eseri, aynı zamanda sevgili Peygamberimizin hayatı (Siyer-i Nebi) için de önemli bir kaynaktır. Orada bu konuda gayet özlü mühim bilgiler buluruz.

Yazarın, Akdeniz'de gerçekleştirilen deniz zaferleri ve 1231 yılında yani vefatından 2 yıl önce vukubulan Cengiz Han'ın İslâm dünyasına yaptığı taarruzlar hakkında verdiği bilgiler de oldukça mühimdir.

Ne var ki, İbnü'l-Esir'in bu kitabında, donuk ve kapalı ifadelere raslanmaktadır. Bu durum, çoğu kere bıkkınlığa ve atalete sevketmekte insanın şevkini kırmaktadır.

İbnü'l-Esir, Musul Atabeglerinin tarihini de yazmıştır. "el-Bahir fi'd-Devleti-Atabekiyye (bi'l-Mevsıl)" adını verdiği bu kitabında, İmadeddin Zengi'nin babası Aksungur'un valiliğinden Sultan II. İzzeddin Mesut (607-615/1210-1218) zamanına kadar geçen süre içinde Zengi hanedanının tarihini anlatır. İbnü'l-Esir'in mensup olduğu aile, bu zengi hanedanının himayesinde yaşamıştır. Yazar, bu kitabında Zengilerin lütuflarını itiraf etmiştir. Bu hanedana bağlılığını dile getirmiş, "el-Melikü'l-Kahir" ünvanını taşıyan Zengi hükümdarı II. İzzeddin Mesud'u "el-Bahir" adını verdiği bu kitabını takdim etmekle hususileştirmiştir.

Sözkonusu kitap, Zengiler tarihinin ana kaynağı kabul edilir. İmadeddin Zengi'nin hayatı hakkında çok kıymetli malumat ihtiva etmektedir. İbnü'l-Esir, bu geniş bilgileri, bu hanedanın himayesinde yaşayan babasından nakletmiştir. O, bu eserinde Zengilerde ordu teşkilatı, savaş uslupları ve bu hanedan zamanında ikta sistemi hakkında geniş bilgi vermiş, Zengilerin Musul, İrbil, Cezire-i İbn Ömer ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki siyasetini anlatmıştır.

İbnü'l-Esir, "el-Bahir" isimli bu eserinde, Bağdat, Cezire, Dımeşk ve Halep gibi diğer şehirler hakkında verdiği malumatta ise, Üsame b. Münkız (öl. 584/1188)'in "el-İ'tibar" adlı eserine müracaat etmiştir. "Hayatu Üsame" ismiyle de anılan bu eser, önemli tarihi kaynaklardan kabul edilir. Çünkü onun yazarı Üsame, uzun yıllar İmadeddin Zengi ile birlikte bulunmuş, onunla çok sıkı ilişkiler kurarak, siyasi ve özel hayatına vakıf olmuştur. Dolayısıyla onun zamanında cereyan eden olayları çok yakından görmüş ve onları kitabına aktarmıştır.

İbnü'l-Esir "el-Bahir" isimli eserinde, Ali b. Yahya b. Ebi Tayy (öl. 630/1232) (329) ve Kadı Bahaüddin b. Şeddad (öl. 632/1234)'dan da istifade etmiştir. İbn Şeddad'ın Salahaddin Eyyubi hakkında yazdığı "en-Nevadiru's-sultaniyye ve'l-Mehasini'l-Yusufiyye" adındaki eseri onun önemli kaynakları arasında yer alır.

Tarihçi "el-Bahir" adındaki bu eserinde, İmadeddin Zengi hakkında verdiği malumatı istisna edersek, tarihi olayları zaman akışı içerisinde incelemiştir. Bu kitabında İmadeddin Zengi'yi desteklemesiyle dikkati çeker. Onu övmekte aşırı gitmiş, çoğu hatalarını görmezlikten gelmiştir. Bunun sebebi, adı geçen kitabı İmadeddin'in torunlarından birine, yani II. İzzeddin Mesud'a takdim etmiş olmasıdır. Nitekim "el-Kamil fi't-tarih" ismindeki eserinde, İmadeddin Zengi'yi çok az desteklediği müşahade edilmektedir.

İbnü'l-Esir'in diğer meşhur bir eseri "Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahabe" adını taşır. 6 cilt tutan bu kitap, Ashab-ı kiramın hal tercümelerine tahsis edilmiştir. Yeri gelmişken, ashab-ı kiram hakkında yazılmış diğer önemli bir eserin ismini de verelim. Bu eser, İbn Hacer el-Askalanî (öl. 853/1449) tarafından yazılan "el-İsabe fî temyizi's-sahabe" adındaki kitaptır.

İbnü'l-Esir, ibarelerinde akıcılık olmaması ve ifadelerinin tutukluğu yüzünden tenkid edilmiştir. Onun muaheze edildiği başka bir husus ta, önce geçtiği gibi, çoğu yerde kapalı ifadeler kullanmasıdır. Ancak bütün bunlar, tarihi malumatının zenginliği, araştırmalarındaki hassas tenkidciliği ve ince düşüncesiyle temayüz eden yazarın eserlerinin kıymetini eksiltmez.

---

(329) İbn Ebi Tayy, aslen Haleplidir. Babası gibi o da Şii idi. "Mu'cemu şuarai'ş-Şiiyye" ve "Risale fi fezaili'l-eimmeti'l-İsna aşeriyye" adındaki eserlerin sahibi olan İbn Ebi Tayy, Salahaddin Eyyubi'nin hayatını da kaleme almıştır. Onun bu konuda yazdıkları, Ebu Şame (öl. 655/1268) ve Makrizi (öl. 840/1141) nin eserleri sayesinde, büyük ölçüde bize ulaşmıştır. İbn Ebi Tayy, 618/1221 yılında Şinfera'nın "Lamiyetü'l-arab" adındaki eserini de şerhetmiştir. Bkz. Recuelf des Historiens des Croisades, Hist. Orient, I, 407 (dipnot, no. 3); H. İbrahim Hasan. Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 517 vd.

9 — Sem'âni (öl. 562/1166)

Hafız Ebu Sa'd (Ebu Said de denilir) Abdülkerim et-Temimi es-Sem'âni, bu asrın en büyük alimlerinden sayılır. O, Horasan'ın merkezi Merv şehrinde 506/1112 yılında dünyaya gelmiştir. Küçüklüğünde başladığı öğrenim hayatı, meyvelerini çok iyi vermiş, fıkıh, hadis ve ensap ilimleri alanında temayüz etmişti. İlim tahsili için pekçok ülke ve şehir dolaştı. Bu ilim merkezlerini şöyle sıralamak mümkündür: Maveraünnehir, Horasan, Kumis, Rey, Isfahan, Biladü'l-cebel, Irak, Hicaz, Musul, Cezire, Şam ve diğer bazı şehirler... Bu ilim seyahatlerinde çok sayıda büyük alimle karşılaştı ve onlardan öğrenim gördü. Hatta, hocalarının sayısının 4 bine ulaştığı söylenmiştir. Bu rakamın mübalağalı görünmesi, hocalarının çok fazla olduğu gerçeğini gölgelemez.

Sem'âni, çok sayıda eser bırakan bir alimdir. Onun eserlerinden birkaçını hatırlatmakla yetineceğiz:

1 —) "Tezyîlu Tarihi Bağdat": Hatib el-Bağdâdî'nin "Tarihu Bağdat" isimli meşhur eserinin zeyli olarak yazdığı bu eser, 15 ciltlik hacimli bir kaynaktır.

2 —) "Tarihu Merv": Bu kitap ise 20 cildi aşar.

3 —) "el-Ensab": 8 cilt olan bu kitabın Sem'âni'nin en önemli eseri olduğunu söylemek mümkündür. 1912'de Margoliouth tarafından neşredilmiştir. Geçtiği gibi, İbnü'l-Esir, bu kitabı telhisetmiş ve eserine "el-Lübab fi ma'rifeti'l-ensab" adını vermişir.

Sem'âni, dindar ve kültürlü bir ailenin çocuğuydu. Bu aileden pekçok alim ve idareci yetişmiştir. Onun babası da muhaddis ve fakihti (330).

10 — Umâretül - Yemenî (öl. 569/1174)

İdari müesseseler ve daha sonra da şiirle ilgili bölümlerde bahsettiğimiz Umaretü'l-Yemeni de, bu asrın büyük tarihçileri arasındadır. O, şiir,

(330) İbn Hallikan Vefeyat, II, 378 vd.

fıkıh ve tarih alanlarında temayüz etmiş bir alimdi. Fatimilere olan samimi bağlılığı kendisini onların yerine kurulan Eyyubi devleti idarecilerine yaklaşmaktan alıkoymuş, onları yıkmak için hazırlanan bir komploya adı karıştığı için 569/1174 yılında idam edilmiştir. Umare, her biri ilmî bir hazine sayılan şu eserleri bırakmıştır.

1 —) "Kitabü'n-nüketi'l-asriyye fi ahbari'l-vüzerai'l-Mısrıyye" (1987 de Pariste basılmıştır.)

2 —) "Kendisine ait hal tercümesi"

3 —) "Tarihu'l-Yemen" Basılan bu eserin ekinde İbn-Haldun'un el-İber'inden alınan bir muhtasar da yer alır. Baha el-Cenedî de, Yemen Karmatileriyle ilgili "Ahbaru'l-Karamita bi'l-Yemen" adındaki kitabını bu eserden ihtisar etmiştir.

II — İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201)

Hafız Cemalüddin Abdurrahman b. Ca'fer b. el-Cevzî, bu asrın en büyük alim ve tarihçilerindendir. Hz. Ebubekir soyundan olan İbnü'l-Cezvî, Bağdat'ta yetişmiştir. İbn Hallikan'ın dediği gibi, o "asrının allamesi, hadis ve va'z hususunda zamanının imamıydı." Çeşitli ilimlerde eser yazmış olan alimin en meşhur eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

1 —) "Zadu'l-mesir fi ilmi't-tefsir." 4 ciltlik bir eserdir.

2 —) "el-Mevzuat." 4 ciltlik olan bu eser, mevzu hadisleri toplar.

3 —) "Telkihu fuhûmi'l-eser" Bu eser, İbn Kuteybe'nin el-Maarif isimli eserine yapılmış bir ta'liktir.

4 —) "Lakatü'l-menafi fi't-tıb"

5 —) "Sıfatü's-safve."

6 —) İbnü'l-Cevzi'nin en önemli kitabı herhalde "el-Muntazam fi tarihi'l-ümem ve'l-müluk" adındaki tarihidir. Bu eser, hicri 1369 yılındaki Haydarabad'da 5 cilt olarak basılmıştır.

İbnü'l-Cevzi'nin pekçok eseri daha vardır. Hatta, "İbnü'l -Cevzi'nin çoğunu kendi hattıyla yazdığı eserlerin forma sayısı toplanıp, çıkan rakam yaşadığı günlerin sayısına bölünecek olsa, herbir güne 9 fasikül düşer" denilmiştir. Bu mübalağalı ifade bir hususu gösteriyorsa, şüphe-

siz bu alimin ilminin enginliği ve eserlerinin çokluğudur. İbnü'l-Cevzî, 597/1201 yılında Bağdat'ta ölmüştür (331).

12 — Cüveyni (öl. 681/1283)

Cüveynî'nin Cengiz Han hakkında yazdığı "Tarih-i Cihanguşa" veya "Tarihu fatihi'l-alem" adındaki eser, Moğollar tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Muhammed Kazvini tarafından 3 cilt olarak neşredilen (Londra 1912-1937) bu eserin birinci cildi, Moğolların aslı ve Cengiz'in fetihlerini, ikinci cildi Harezmşahlar tarihini, üçüncü cildi ise Alamut kalesi ve Kuhistan'daki İsmaililer (haşşaşin) ve Hülagu'nun onlarla yaptığı savaşları anlatır (332).

13 — Enuşirevan b. Halid b. Muhammed el-Kâşânî

Abbasi halifesi Müsterşid (512-529/1118-1135)'in veziri Enuşirevan b. Halid b. Muhammed el-Kâşânî'nin "Tarihu Devleti Al-i Selçuk" adlı eseri, Selçuklular tarihinin en önemli kaynakları arasında yer alır.

Farsça yazılan bu eser daha sonra "Haridetü'l-kasr ve ceridetü'l-asr" ismindeki eserin müellifi meşhur kâtip İmadeddin İsfahani (öl. 597/1201) tarafından arapçaya çevrilmiştir. İmadeddin'in bu tercümesi de, Bundari el-Isfahani (öl. 623/1226) tarafından ihtisar edilmiştir.

Bundarî'nin bu eseri, Selçuklu sultanlarının tercüme-i halleri ve Abbasi halifeleriyle olan ilişkilerinden bahşeder. Bunun yanında Bundarî, Atabeğlikler'in doğuşu, Selçuklu vezirleri ve İsmaililerin Sünnilere karşı girişmiş oldukları düşmanlık hareketleri gibi konularda da bilgi vermiştir (333). Bundarî, Firdevsî'nin meşhur "Şahname"sini de nesirle ih-

(331) İbn Hallikan, Vefeyat, II, 302 vd.

(332) Müşteşrik D'Ohsson, "Historie des Mongols" adını taşıyan kitabında, Cüveyni'nin eserinden çok yararlanmıştır.

(333) Müşteşrik Houtsma, bu eserin üçüncü ve son bölümünü neşretmiştir. Bkz. Browne, Tarihu'l-edeb fi İran, 598-599

tisar etmiştir. Ancak Bundarî'nin "Tarihu Devleti Âli Selçuk" adlı eseri, uslubundaki tutukluk, çoğu yerlerdeki kapalı ve anlaşılmaz ifadeleri yüzünden tenkide uğramıştır.

14 — Cüzcânî (590-660/1193-1262)

Cüzcânî'nın "Tabakat-ı Nasirî" ve "Minhacu's-Sirac" adlarını taşıyan iki eseri, Farsça lisanıyla yazılmış en mühim tarihi eserler arasındadır. Cüzcânî, 590/1193 yılında doğmuştur. Büyüyünce o da babası gibi, Gûr meliklerinin hizmetine girdi. 624/1226 yılında Hindistan'a giderek, Sind ve Multan sultanı Nasirüddin Kubaca'nın hizmetine intisap etti. Cüzcânî, 1 yıl onun hizmetinde kaldı. Bu sultanın Şemseddin İltutmuş tarafından yenilmesi üzerine yeni sultanın hizmetine girdi ve "Minhacu's-Sirac" isimli eserini onun oğlu Nasirüddin Mahmud'a ithaf etti.

Tabakat-ı Nasirî'nin muhteviyatı şöyel özetlenebilir: 20 bölüme ayrılan eser, Peygamberler tarihiyle başlar ve Moğol istilasına kadar gelir. Yazar bilhassa Moğollar ve Moğol istilası hakkında, başka eserlerde bulunmayan tafsilatlı bilgiler vermiştir. Moğol tarihi için en önemli kaynak olduğunu söylemek mümkündür. Müsteşrik Nassau Lees, bu eserin bir bölümünü 1864 de Kalküta'da "Bibli İndica" külliyatı arasında neşretmiştir. Onun neşrettiği bu eser 1873-1876'da Raverty tarafından İngilizce'ye tercüme olunmuştur. Bu matbu bölüm, Hindistan'da kurulan devletlerin tarihidir. Ancak bu eserde, Tahiriler, Saffâriler, Samaniler, Deylemliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve İran tarihini araştıranlar nazarında önemli bir yeri olan diğer devletlerin hükümdarlarıyla ilgili bölümlere rastlanmaz (334)

15 — Circis el-Mekin (öl. 680/1273) (335)

Circis el-Mekin b. Amid, Selçukluların son dönemlerinde yaşamış ünlü tarihçilerden biridir. Onun "el-Mecmu el-Mübarek" adını taşıyan eseri, Avrupa'da baskısı yapılan ilk arapça kaynak eserlerden biri-

(334) Bkz. Browne, Tarihu'l-edep fi'l-İran, II, 595 vd.

(335) Mısırlı bir hıristiyan olan Circis el-Mekin'in künyesi, Abdullah b. Ebi'l-Yasin b. Ebi'l-Kerem b. Amid'dir.

dir [336]. Hollandalı müşteşrik Erpenius, bu eseri 1625 yılında, Leyden'de Latince tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Hemen bir yıl sonra Prurches de, bu kitabı İngilizceye çevirmiştir. Yaklaşık 30 yıl sonra aynı eser, 1657 yılında Vattier tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

16 — Ebu'l-Fereç, Barhebraeus İbnu'l-İbrî (öl. 685/1286)

Bu asrın en ünlü tarihçilerinden biri de, İbnu'l-İbrî (Yahudi oğlu) olarak maruf, Gregory Ebu'l-Fereç (Barhebraeus)'tir. Onun "Yahudi-oğlu" olarak tanınması, babası Ahrun'un yahudi olmasındandır. Bu şahıs, daha sonra yahudiliği terkedip hıristiyan olmuştur. Gregory veya Gregorius adına gelince 644/1246 yılında Gubas piskoposluğuna getirildiği sırada bu adı kullanmaya başlamıştır.

İbnu'l-İbrî, 1226 yılında Malatya'da doğdu. Küçüklüğünde Yunanca, Süryanice ve Arapça lisanlarını öğrendi. Daha sonra felsefe ve ilahiyat ilimleriyle meşgul oldu. Yaklaşan Moğol tehlikesi üzerine doktor olan babası onu Antakya'ya kaçırdı (641/1243).

İbnu'l-İbrî, mistik bir hayat sürerek, bir mağaraya çekilmiş kendini ibadete vermişti. Daha sonra, tıb ve beyan ilmi okuduğu Trablusşam'a gitti. Henüz 20 yaşındayken Malatya'nın kazalarından Gubas piskoposluğuna getirildi. 1264 yılında ise Mafreyanlığa seçildi. Bu makam, patrikliğin peşinden en yüksek dini makamlardan olup, Fırat-Dicle arasındaki bölgeler ve Irak-ı Acem'de görev yapan piskoposların başkanlığıdır. O, bazen Musul'da bazen de Azerbeycan'ın Tebriz ve Merağa merkezlerinde ikamet ediyordu. 685/1286 yılında Merağa'da öldü. [337]

Ebu'l-Fereç İbnu'l-İbrî, felsefe, astronomi, tıp, tarih nahiv, şiir vb. ilimler alanında, Arapça veya Süryanice olarak 30'dan fazla kitap yazmıştır. Onun eserlerinden, meşhur kitabı "Muhtasaru tarihi'd-düvel"i zikretmekle yetiniyoruz. O, bu eserini süryanice olarak yazmıştı. Bazı

---

(336) Bu eser ve Hama hükümdarı Ebu'l-Fida'nın "el-Muhtasar fi ahbari'l-beşer" adındaki kitabı İslâm Tarihiyle meşgul olan Avrupalı müsteşriklerin ilk inceledikleri ve uzun zaman ellerinden düşürmedikleri önemli kaynaklardandır.

(337) Bkz. İbnü'l-İbrî, Muhtasaru Tarihi-d-düvel, (Beyrut 1890 baskısı) Mukaddime.

İslâm büyükleri, onunla görüşerek, adı geçen eserini Arapça'ya çevirmesini istediler. Onların isteğini kabul eden İbnu'l-İbrî, hayatının son yıllarında eserini Arapça'ya çevirdi. Birkaç defa baskısı yapılan bu eser, Latince ve Almancaya çevrilmiş, 1890 yılında Beyrut'ta 630 sahife olarak basılmıştır (338).

İbnu'l-İbrî, bu eserinde 10 devletin tarihini yazmıştır. Bu devletler şöyle sıralanır.

1 — İlk insan Hz. Adem (a.s.)'den itibaren Peygamberler tarihi.
2 — İsrailoğulları Peygamberleri tarihi
3 — İsrailoğulları hükümdarları
4 — Keldaniler
5 — Mecusîler (Kisra Dara'nan Büyük İskender tarafından öldürülüşüne kadar eski İran hükümdarları).
6 — Putpereset Yunanlılar
7 — Romalılar
8 — Bizanslılar
9 — Müslüman Araplar
10 — Moğollar (684/1284 yılına, Argun'un saltanata çıkışına kadar) (339).

17 - Nesevi (M. XIII. asır)

Şihabeddin Nesevî, Harezmşahların son hükümdarı Celâleddin Menkebertî'nin hayatını kaleme almıştır. Bu sultanın sarayında inşa divanı başkanlığına getirilen Nesevî, yakından tanıma imkanı bulduğu bu sultanla ilgili hatıratını "Siretü's-sultan Celâleddin Menkeberti" adını verdiği eserinde toplamıştır.

Bu tarihçi, hatıratını 639/1241 yılında, yani Celâleddin Menkeberti'nin ölümünden yaklaşık 10 yıl sonra yazmıştır. Nesevî, bu sultana son

(338) Bu eser, Ö. Rıza Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiş. 1950'de Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 2 cilt olarak basılmıştır.

(339) Noeldeke, İbnu'l-İbrî, ve yaşadığı asır konusunda bir makale yazmış, "Suvermin tarihi'şşarkî" adındaki kitabında neşretmiştir... John Black, bu eseri İngilizceye çevirmiştir.

derece bağlıydı. Onun başından geçen sıkıntılı olaylar ve seferlere bizzat şahit oldu. Bu eseri neşreden Houdas (Paris, 1891-1895), eseri takdiminde şöyle der:

"Celâleddin Menkeberti'nin uzun süren saltanatı sırasında Nesevî, bazı önemli ve özel meseleler sebebiyle ayrıldığı kısa süreler hariç, bu sultandan hiç ayrılmamış, devamlı onun yanında olmuştur. Sultanın kaçtığı gece, bir kürdün onu hançeriyle öldürmeye niyetlendiği esnada Nesevî, yine onun yanındaydı. Bu münasebetle, "Siretü Celâleddin Menkeberti" adını taşıyan bu kitabın, Celâleddin'in hayatı hakkında yazılmış kitapların en güveniliri olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Nesevî, bu olaylara bizzat şahit olmuş, bu olayların sebeplerini yaşamıştır. Onun ahlâki durumunu, siyasetini ve zamanının olaylarını bütün açıklığıyla ortaya sermeye de muvaffak olmuştur. Bazı şeylerden çekinmesine rağmen, bu kitabı sultanın ölümünden 10 yıl sonra yazmıştır. Çünkü, bu olaylara katılmış bazı arkadaşlarının hoşuna gitmeyecek şeyleri yazmaktan tabii olarak kaçınmış, eserini yazmayı bunun için geciktirmiştir." (340)

Ne var ki, Nesevî'nin secili ifadelere ve bedîî ifadelere sığınması, pekçok tarihi hadiseyi tenkidi bir şekilde ve açıklıkta yazmasına engel olmuştur. Bununla beraber Nesevî, Türkçe ve Farsça'yı çok iyi biliyordu. Fakat Arapça yazmakta zayıf kalıyordu. İşte bunun için, yazmaktaki zayıflığını gizlemek gayretiyle edebî sanatlara sığınmıştır. Nesevî, bizzat kendisi de, asrın meşhur tarihçilerinden ve başarılı yazarlarından olmadığını itiraf etmiştir.

Nesevi, Celaleddin Menkeberti'nin tarihi hakkında bilgi vermekle yetinmemiştir. Nitekim o, eserinde Moğolların ilk dönemleri hakkında bilgi vermiş, onların İslâm ülkesine yönelen istilâ hareketini anlatmış, daha sonra da Harezmşahlar devletinin Alaaddin Muhammed zamanındaki durumunu incelemiştir. Hakkıyla Harezmşahların en büyük hükümdarı sayılan bu sultanın Moğollarla mücadelesi hakkında bilgi verdikten sonra, Celâleddin Menkeberti zamanına geçmiştir (341).

---

(340) Bkz. Browne, Tarihu'l-edeb fi İran, II, 601 vd.

(341) Sıretü Celaleddin Menkeberti (Neşr. Ahmet Hamdi, Kahire, 1953), s. 24 vd.

b. Tabakat Müellifleri

Selçuklu nüfuzu döneminde yetişen çok sayıda alim, tercüme-i hal kitabı yazmakla şöhret kazanmışlardır. Bu sahadaki eserleriyle büyük bir hizmet ifa etmiş olan bu yazarlardan meşhurları ve eserleri hakkında kısa bilgi vereceğiz:

1 — Kıftî, (öl. 646/1248)

Halep veziri Kadı Ekrem Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, 568/1172 yılında Yukarı Mısır (Said)'da yer alan Kıft şehrinde doğdu. Ailesi oraya, Kûfe'den göç etmiş bulunuyordu. Onun annesi, Kudaa kabilesindendir.

Kıftî, 15 yaşına ulaşana kadar geçen tahsil hayatını, Kus ve Kahire şehirlerinde tamamlamıştı. Daha sonra babası Yusuf, Salahaddin Eyyubi tarafından Kudüs kadılığına tayin edildi. Babasıyla birlikte Kudüs'e giden Kıftî, babasının 598/1201 yılında Yunan felsefesi çalışmalarının yoğun olduğu en önemli merkezlerden Harran'a gitmesine kadar orada kaldı. Babası, Melik Eşref tarafından vezirliğe tayin edilmiş, öldüğü yıl olan 625/1227 senesinde Mekke'ye giderek hac farizasını ifa etmişti.

Bundan sonra Ali b. Yusuf (yani Kıftî) harac amili olarak görevlendirildiği ve "el-Kadı'l-ekrem" ünvanıyla taltif edildiği Haleb'e gitti. Güvenilirliği ve otoriterliği ile meşhur olmuştu. İlim adamlarını desteklemeye ve ilmini artırmaya oldukça düşkündü. Moğol sürüleri önünden Horasan'dan kaçarak bu şehre sığınmış olan Yakut el-Hamevî, onun himaye ettiği alimlerden biridir. Kıftî, onu himayesine alarak ona yardımcı olmuştu. Kıftî, daha sonra Eyyubi hükümdarı Melik Aziz tarafından vezirliğe getirildi, ölümüne kadar bu görevde kaldı (640/1248).

Kıftî, çok sayıda eser vermiş bir alimdir. Ondan yaklaşık 20 yıl sonra vefat etmiş olan Yakut, onun eserlerinin bir listesini vermektedir. Onun en meşhur eserlerinden biri "Ihbaru'l-ulema bi ahbai'l-hukema" ya da kısa adıyla "Tarihu'l-hukema" sıdır. Bu eser, sahasında çok kıymetli malumatı muhtevidir. Ki, Yakut "Mu'cemu'l-üdeba"sında ondan çok yararlanmıştır. Bu kitap, kendi zamanına kadar ve muhtelif çağlarda meş-

hur olmuş filozof, tabib, riyaziyeci ve müneccim olmak üzere 414 şahsın hal tercümesini ihtiva eder (342).

Müellifin eserde yer alan alimleri alfabetik bir sıraya koymuş olduğu, o dönemdeki tertibe uymayan elimizdeki bu kitap, Kıftî'nin yazmış olduğu kitabın bir muhtasarıdır. Zamanında yaşayan alimlerden ve daha sonrakilerden pekçok yazar, onun bu kitabından istifade etmişlerdir. Bu alimlerden, İbn Ebi Usaybia, İbnu'l-İbrî ve Ebu'l-Fida'yı zikretmekle yetiniyoruz. Margoliouth tarafından neşredilen "Tarihu'l-hukema" (343) Kahire'de de basılmıştır.

2 — İbn Ebi Usaybia (öl. 669/1210)

"Uyunu'l-enba fi tabakati'l-etibba" adındaki meşhur eserin müellifi İbn Ebi Usaybia, 600/1203 yılında Dımeşk'te doğmuştur. Doğduğu bu şehirde ve Kahire'de tıb öğrenimi görmüş, babası gibi bu mesleğe intisap ederek göz hastalıkları alanında temayüz etmişti. Bir süre, Salahaddin Eyyubi'nin Kahire'de yaptırmış olduğu hastanelerden birinde çalıştı.

"Uyunu'l-enba fî tabakati'l-etibba" A. Müller tarafından 1882'de Kahire'de, 1884'te de Königsberg'de neşredilmiştir. Wüstenfeld'in İslâm tababeti tarihi hakkında yazdığı eser, tamamıyla İbn Ebi Usaybia'nın "Uyunu'l-enba" adlı eserine istinad etmektedir (344).

3 — Avfî (öl. 1233?)

Muhammed Avfî'nin "Lübâbü'l-elbâb" ve "Cevamiu'l-hikâyet ve levamiu'r-rivayat" adlarını taşıyan iki eseri, en önemli tercüme-i hal kitapları arasında yer alır. Avfî, meşhur sahabî Abdurrahmen b. Avf'ın soyundandır. Avfî, gençlik döneminin büyük bölümünü, Horasan ve bil-

(342) Bu kitap Leipzig'de 1902 yılında basılmıştır.
(343) Bkz. Browne, Tarihu'l-edep fi İran, II, 593
(344) Aynı eser, II, 605

hassa Buhara'da olmak üzere Maveraünnehir'de geçirmiştir. Daha sonra Hindistan'a giderek, Sind ve Multan'da hüküm süren Nasirüddin Kubaca'nın maiyetine girmiştir. İran şairleri hakkında kaleme aldığı "Lübabu'l-elbâb" adındaki eserini,bu hükümdarın veziri Aynülmülk Hüseyin el-Eş'ari'ye ithaf etti. 626/1228 yılında bu hükümdarın Delhi hükümdarı Şemseddin İltutmuş'a yenilmesi ve pusuya düşürülerek öldürülmesinden sonra yeni hükümdarın hizmetine girdi. "Cevamiu'l-hikayat" adını taşıyan eserini ona ithaf etti. Şemseddin İltutmuş'a ithaf ettiği bu eser, bir hikayeler mecmuasıdır. Her kısmı, 25 baba ayrılmış 4 kısımdan ibarettir. Her bab, kolay ve sade bir uslupla yazılmış birkaç hikaye ihtiva eder.

"Lübabu'l-elbab" adındaki esere gelince, İran şairleri hakkında yazılmış makamelerden oluşan bir tezkiredir. Bu tezkire-i şuara, Fars edebiyatının en önemli kaynaklarından kabul edilir. İsimleri unutulmaya yüz tutmuş ve daha önce hiçbir eserde geçmeyen pekçok şairin hayat hikayesini ihtiva eder. Şairlerden seçtiği parçaların zevkten mahrum olmasına, zevkten uzak nakiller yapmasına, hayatlarını yazdığı şairlerin doğum ve ölüm tarihlerini vermemesine ve önemli olayları çok kısa geçmesine rağmen, unutulmak durumuna gelmiş bu şairleri tanıtmış olması, esere ayrı bir değer kazandırmıştır.

Avfî'nin Ömer Hayyam ve Nasır Husrev gibi meşhur şairlerden bazılarını eserine almayı ihmal ettiği gözlenmektedir. Bütün bu eksikliklere rağmen bu kitap, Browne'un dediği gibi, kıymetli eserlerdendir. Zira, Sa'di'den önceki dönemde yetişmiş İranlı şairlerden yaklaşık 300 şahsın hal tercümesini içine alır. 2 cilt olarak basılan bu eser , İran şairlerini araştıranların başvurmak zorunda olduğu en önemli kaynaklar arasındadır.

4 — İbn Hallikan (öl. 681/1282)

Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Hallikan'ın meşhur eseri "Vefayatu'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman", İslâmî ilimlerde çalışanların kat'iyyen müstağni kalamayacağı en önemli kaynaklardan biridir.

Tercüme-i hal kitapları arasında, birinci dereceyi işgal ettiği şüphesizdir. İbn Hallikan, bu eserini 654/1256 yılında Kahire'de yazmaya başlamış, 673/1274 yılında bitirmiştir (345).

Meşhur Bermekliler soyundan olan İbn Hallikan, 1211 yılında İrbil'de doğdu. 18 yaşına girdiği yıl Haleb'e gitti. Daha sonra sırasıyla Dımeşk, Kahire ve İskenderiye'de kaldı. Bu merkezlerde uzun süre kadılık ve müderrislik yaptı.

İbn Hallikan'dan sonra bazı yazarlar, onun bu meşhur eserine zeyl yazmışlardır. Fazlullah es-Sakaî, bu esere bir zeyl yazarak 726/1325 yılına kadar getirmiştir. Daha sonra da Kütübî (İbn Şakir), (öl. 764/1362) aynı şekilde Vefeyatu'l-a'yan'a bir zeyil yazmış, eserine "Fevatü'l-vefeyat" adı vermiştir.

c. Mahallî Tarihler:

Bazı tarih kitapları şehirler ve bölgeler hakkında yazılmıştır. Mekke, Medine veya Hicaz tarihine ilişkin yazılan eserler bu kabildendir. Bu alanda yazılan en meşhur eserler ve yazarları hakkında kısa bilgi verelim:

Ezrakî (öl. 244/858) ve Fâkihi (öl. 272/885) Mekke tarihi yazan müelliflerden ikisidir.

Ömer b. Şebbe (öl. 262/876)'nin "Ahbaru Medine" adındaki eseri, Medine-i Münevvere hakkında başvurulan en önemli kaynaklardan sayılır. İbn Şebbe, şahsî müşahedelerine ve pekçok şahsın anlattıklarına dayanarak Medine'nin topağrafik yapısını tasvif etmiş, şehrin kuyuları, vadileri, sokakları ve camilerinden bahsetmiştir. Şehrin sosyal yapısını ve bilhassa, muhacirlerin mahallelerini ve evlerini anlatmış, onlarla ilgili haberlere yer vermiştir.

İbn Şebbe'nin Basra, Kûfe ve Mekke şehirleri hakkında da aynı türden kitapları vardır. Meşhur tarihçi Taberi, Medayinî'den naklen İbn Şeb-

(345) Wüstenfeld tarafından (1835-1843) yılları arasında neşredilen bu eser, birkaç defa basılmıştır. De Slane tarafından 4 cilt olarak İngilizceye de tercüme edilmiştir. Son olarak Kahire'de Muhammed Muhyiddin Abdülhamid'in tahkikiyle neşredildi (Kahire, 1948).

be'nin verdiği malumattan istifade etmiş, ondan naklettiği bu bilgilere yeni ilavelerde bulunmuştur. Onun ilaveleriyle bu konulardaki bilgiler, kendisinden sonra gelen İslâm tarihçilerinin en önemli müracaat kaynağı olmuştur.

Medine tarihi yazanlardan biri de, Zubeyr b. Bekkar (öl. 256/870)'dır. Onun "Ahbaru'l-Medine" adındaki kitabı zaman içinde kaybolan kitaplar arasındadır. Yakut el-Hamevî ve Bekri, Zübeyr'in Medine hakkında verdiği bilgilerden istifade etmişlerdir (346).

Faris, Horasan, Irak, Mısır, Mağrip ve diğer bazı şehir ve bölgeler hakkında yazılmış mahalli tarihler de mevcuttur:

Muhammed b. Hasan b. İsfendiyar tarafından yazılan "Tarihu Taberistan" bu eserlerden biridir. İbn İsfendiyar, Farsça olan bu eserini, Kabus b. Veşmgir zamanında (366-403/976-1012), Rüstem b. Şehriyar'ın kütüphanesinde bulduğu Yezdadî tarafından yazılmış, "Tarihu Taberistan" adındaki arapça esere istinad ettirmiştir. Daha sonra Harezm'e gitmiş olan İbn İsfendiyar, bu şehrin, ilim adamları ve edipleriyle zengin bir şehir olduğunu belirtmiş ve orada kitabını tamamlamasına yardımcı olacak çok bilgi bulduğunu söylemiştir. Kuvvetli ihtimale göre, İbn İsfeniyar Moğollar'ın 617/1220 yılında Harezm'e taarruz ettikleri esnada ölmüştür.

Bu kitabın birinci cildi, efsanelerle doludur. İslâm dönemine gelince, teferruatlı tarihî ve coğrafî malumat mevcuttur. Özellikle, Taberistanlı olsun veya yabancı olsun kendi çevrelerinde şöhret kazanmış ricalin hayatı hakkında geniş bilgiler vermiştir. Haklarında bilgi verilen bu meşhurlar için bilhassa Taberistan'da çok kullanılan Taberiyye lehçesiyle şiir yazan şairler ilk sırada gelirler.

İbn İsfendiyar, tarihini Rüstem b. Ardeşir'in vefat ettiği hicri 606/1209 yılına kadar getirmiştir. Daha sonra gelen bir tarihçi, bu esere bir tekmile yazarak, eseri 750/1349 yılına kadar devam ettirmiştir.

Sem'anî, (öl. 562/1166)'nin "Tarihu Merv" adındaki eseri ise geçtiği gibi, 20 ciltten fazladır.

---

(346) Salih Ahmet el-Ali, el-Müellefatu'l-arabiyye ani'l-Medine ve'l-Hicaz, 15-20

İran edebiyatında, İbn İsfendiyar'ın tarihine benzer, Isfahan, Şiraz, Kum, Herat, Sicistan ve Şüster gibi İran'ın bazı şehirlerinin tarihi hakkında yazılmış pekçok kitap daha vardır. Yine Taberistan tarihi olarak yazılmış başka eserler de mevcuttur. Bu kitaplarının ekseriyyeti, yazma halinde olup, henüz neşredilmemiştir (347).

Ebu Reyhan el-Birûnî'nin "Tarihu Harezm" adındaki eseri de, bu mahalli tarihlerdendir. Beyhakî, "Tarihu'l-Mes'udî" adlı kitabında, bu kitaptan birkaç fasıl iktibas etmiştir. Birunî'nin bu eseri bize kadar ulaşmamıştır.

Daha önce zikrettiğimiz, "Tarihu'l-Yemini" adını taşıyan eser, belirli bir devlet hakkında yazılan tarihlere örnektir. Kitabın yazarı Utbî, Gazneli Mahmud'a nisbetle isimlendirdiği bu kitabını Arapça olarak yazmıştı. Daha sonra Nasih el-Cazbadakanî, bu eseri farsçaya tercüme etti. Bu tercüme 1272/1825 yılında Tahran'da neşredilmiş, daha sonra da Türkçe ve İngilizceye çevrilmiştir.

Belirli bir devlet hakkında yazılan tarih kitaplarından biri de, önce zikri geçen "Tarih-i Cihan-guşa" veya diğer adıyla "Tarih-i fatih-i âlem" dir (348). Müellifi geçtiği gibi Ata Melik Cüveynî'dir.

Arapça olarak yazılmış meşhur mahallî tarihler arasında, Hatip Bağdadî'nin "Tarihu Bağdat"ı özel bir yer tutar. Merakeşi'nin "el-Mu'cib fi telhisi ahbari'l-Mağrip", Makrizi'nin "el-Hıtat" ve Makkari'nin "Nefhu't-tîb" adındaki eserleri de aynı şekilde önemli mahalli tarihlerdendir.

d. İlk Moğol Dönemi Kaynakları

Tarihçilerin, Moğol istilaları, Bağdat'ın Hulagu tarafından muhasarası, Abbasi Hilafetinin yıkılışı ve bunun neticeleri hakkında başvurmak zorunda oldukları kaynakların tamamına yakını farsça olarak yazılmıştır.

İbnu'l-Esir (öl. 630/1232), Moğolların İslâm ülkesine yaptıkları ilk

---

(347) Bkz. Browne, Tarihu'l-edep fi İran, I, 608-610

(348) "Fatihu'l-alem = alemin fatihi" ile Cengiz Han kastedilmiştir.

taarruzlar hakkında bilgi vermiştir. O, bu konudaki bilgilerini, "el-Kamil fi't-tarih" adındaki meşhur eserinde, olaylarını incelediği son yıl olan hicri 628 (M. 1230) yılına kadar getirir.

Yakut el-Hamevî gibi bazı müellifler, Moğol istilası hakkında geniş bilgi vermişlerdir. Yakut'un "Mu'cemu'l-buldan" adındaki bu konuya dair zengin malumatı muhtevi eseri, Abdülmü'min b. Abdulhak (öl. 739/1338) tarafından ihtisar edilmiştir (349).

Moğol tarihinden bahseden yazarlardan biri de İbnu'l-İbrî (öl. 685/1266)'dir. Önce geçtiği gibi "Tarihu muhtasari'd-düvel" adını taşıyan eser, birkaç defa basılmış, Latince, Almanca ve Türkçeye çevrilmiştir. Kitabında 10 devletin tarihini ele alan yazar, onuncu bölümünü Moğollara ayırmış, onların tarihini İlhanlı hükümdarı Argun'un tahta çıktığı yıl olan 683/1284 yılına kadar getirmiştir.

İbn Tabataba (öl. 709/1305), hicri 701 yılında ikmal ettiği "el-Fahri fi'l-adabi's-sutaniyye" adını taşıyan meşhur eserinde, Bağdat'ta hüküm süren son Abbasi halifesi Musta'sım'ı tanıtmış, cahil olan bazı devlet ricalinin onun üzerinde nasıl nüfuz kurduklarını, onun kötü siyasetini, kendisini eğlenceye vererek Moğolları küçümseyip, onların tehlikesine karşı kayıtsız kalışını açıklamıştır.

İslâm dünyasına yönelen ilk Moğol tehlikesi hakkında bilgi veren diğer bazı müellifler ve bu bilgileri ihiva eden eserlerini şöyle sıralayabiliriz:

İbn Hallikan (öl. 681/1281), Vefayet'l-a'yan
Kütübî (İbn Şakir) (öl. 763/1362), Fevatü'l-vefeyat
Tacüddin Sübkî (öl. 771/1370),Tabakatu'ş-Şafiiyye.
İbn Kesir (öl. 774/1373), el-Bidaye ve'n-Nihâye.
İbn Batuta (öl. 779/1394), Rihle.
İbn Haldun (öl. 808/1405), "el-İber ve Divanu'l-mübtede-i ve'l-haber."

Kalkaşandî, (öl. 821/1418), "Subhu'l-a'şâ"

Makrizi (öl. 845/1441), "Hıtat" ve "es-Sulûk fi ma'rifeti düveli'l-mulûk."

---

(349) Bu eser, Juynboll tarafından, Londra'da 1853'te 4 cilt olarak neşredilmiştir.

Moğollar hakkında bilgi veren bu kaynakları sıraladıktan sonra, Moğol tarihinin ana kaynakları kabul edilen eserlere geçiyoruz:

1 — Cüveyni: "Tarih-i Cihan-guşa", önce geçtiği gibi bu eser Hulagu'nun veziri Ata Melik Cüveyni tarafından yazılmıştır. Moğol tarihi fetihleri hakkında o dönemi yaşayan muasır tarihçiler tarafından yazılmış en eski ve en önemli kaynaklardan biri sayılır. Ata Melik, Moğolistan'ı baştan başa dolaşmış, orada gördüklerini güzel bir şekilde anlatmıştır. Moğolların evleri ve Cengiz'in seferleri hakkında en geniş bilgileri o ve Fransa kralının 1253-1255 yılları arasında Karakurum'da bulunan elçisi William Rubruck vermiştir.

2 — Cüzcanî: "Tabakat-ı Nasiri:" Hulagu'nun muasırı tarihçilerden olan Cüzcanî, bu eserini Bağdat'tın sükutundan 2 yıl sonra 658/1260 da yazmıştır.

3 — Reşiduddin (öl. 817/1318), "Camiu't-tevarih"

Reşidüddin bu eserini 710/1310 yılında tamamlamıştır. İlhanlılar hakkında çok geniş malumat vermiş olan tarihçi, bu eserin birinci cildinin büyük bölümünü Hulagu'ya tahsis etmiştir (Sahife 85-425). Quatremere bu cildi "Historie des mongols de la Perse" ünvanıyla 1936'da Fransızca tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Birnci cildin baştarafı İ. Beresine tarafından (Cengiz'in ölümüne kadar) farsça metin ve Rusça tercümesiyle birlikte neşredilmiştir. (1855-1888). E. Blochet ve K. Jand da eserin değişik bölümlerini neşretmişlerdir (350).

Bu eser, Bağdat'ın Moğol istilasına uğramasıyla ilgili olarak zengin malumat ihtiva eder. Bu konuda bilgi veren kaynakların en önemlisi ve en muhtevalısı kabul edilir. Milli kültür ve irşad bakanlığı (Mısır) bu eserin arapçaya tercümesini yaptırmıştır.

4 — Vassaf (öl. 1328 dolayları): "Vasaf" olarak maruf, Abdullah b. Fazlullah Vassaf el-Hadra, İlhanlı hükümdarlarının en meşhuru Ga-

(350) Bu eserin farklı bölümlerinin baskıları ve diğer dillere tercümeleri için bkz. İ.A, Reşiduddin maddesi.

zan Han'ın (1295-1304) hayatını yazan tarihçidir. "Teczietü'l-emsar" veya "Tarih-i Vassaf" adlarıyla bilinen eseri, ehemmiyetçe önceki eserlerden geride kalmaz. Vassaf, Bağdat'ın sükutundan 7 yıl sonra 1265 yılında dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla Bağdat'tın Hulagu tarafından istila edilişine bizzat şahit olan tarihçileri dinlemiş ve onlardan aldığı bilgileri kitabına geçirmiş olması yadırganamaz (351).

Moğol tarihi alanında, muasır Avrupalı ilim adamları tarafından yazılmış, Moğol tarihi için çok zengin malumatı ihtiva eden kaynakların sayısı da az değildir. Biz bunlardan en ehemmiyetli ve en güvenilir bulunan birkaç tanesini vermekle yetineceğiz.

1. D'Ohsson, "Historie des Mongols".

D' Ohsson bu kitabında, Moğol tarihinin Cengiz Han'dan Timur'a kadar uzanan dönemini anlatır. Eser 4 cilt olarak basılmıştır. Müellif, eserinin mukaddimesinde bildirdiği gibi, en mühim arapça ve farsça kaynaklara dayandırarak Moğol tarihini geniş bir şekilde de ele almıştır (352).

D'Ohsson, Moğol istilasının uzun süre devam eden derin izler bıraktığını, onların hakimiyetinin bozgunculuk ve anarşinin bir zaferi, ahlâkın ise çöküşü olduğunu zikreder. Onların tarihinin, vahşet, kaba kuvvet, zulüm, baskı, soygunculuk ve yağmacılık karakteri taşıdığını belirtir (353).

2 — Henry Howorth, "History of the Mongols." Howorth'un bu eseri 3 ciltliktir. Eserin 3. Cildi ıran Moğollarına (İlhanlılarına) tahsis edilmiştir. (Londra, 1876-1888) (354).

Howorth'un Moğollar hakkındaki kanaati, D'Ohsson'un görüşüne tamamen zıttır. O, faziletli bir hayat tarzını kuracak yeni bir neslin oluşabilmesi için, o dönemde hakim olan lüks, sefahat ve bozgunculuk-

(351) Bu kitap hakkında bir tedkik için bkz. Browne J.R.A.S. c. XL, 17-37
(352) D'Ohsson, I, 10-68
(353) Aynı eser, I, 7-8
(354) Howorth, History of the Mongols, II, 10 vd.

lara son vermenin gerekli olduğunu savunur. Howorth, Moğolları, bu fitne ve fesada vurulmuş baltaya benzetir ve şöyle der: "Şüphesiz ki, Moğol fütuhatı, Doğulu ve Batılı milletleri birbirine yaklaştırmıştır. Basma sanatı, deniz pusulası, ateşli silahlar ve sosyal hayata ait bazı tezahürler, Avrupa'ya bu fetihlerin etkisiyle geçmiştir."

3. L. Cahun, "İntroduction a' l'historie de l'Asie (Paris, 1896)."

Cahun'un eski Türk tarihinin bazı yönlerini aydınlatan bu eseri, Türkiye'de "Pan-Turanizm" (daha dar manasıyla Pan-Türkizm) hareketinin doğuşu üzerinde etkili olması bakımından dikkati çeker. Eser, Asya Türk ve Moğol tarihine giriş mahiyetindedir. 1405 yılına kadar gelir.

Cahun, Moğol hayranlığı, bütün Türk toplumlarını övmesi ve onların savaş kabiliyetlerini takdiri hususunda Howorth'u çok gerilerde bırakır. Onların insanlığa yaptığı hizmetler, siyasi dayanışma içinde olmaları, İranlılara karşı koymaları ve İran'da İslâm nufuzu karşısında dikilmeleri gibi hususları onların üstünlüğünün alametleri olarak değerlendirir. O, Moğolların cesur, kuvvetli ve cömert bir kavim olduğunu söyler, dinî taassub ruhundan uzak olmalarına ve hassas idarî sistemlerine hayran kaldığını ifade eder.

Cahun, siyasî açıdan Hazar Denizinin doğusu ve batısında yaşayan Türk toplumlarının tamamının (Moğol ve Tatarları da ilave ediyor) birleştirilmesi bütün bu toplumların tek bir devletin bayrağı altında toplanmasını, daha sonra Cengiz tarafından kurulan İmparatorluğa benzer bir Turan (veya Türk)imparatorluğunun kurulmasını amaç edinen Pan-Turanizm hareketinin, edebî açıdan da Türkçe kelime, tabir ve ıstılahları Arapça ve Farsça benzerlerinden üstün duruma getirmeyi hedef aldığını söyler. 20. asırda, Türkçülerin Pan-Turanist hareketlerini kuvvetlendirmek için onun bu görüşlerini benimsediklerini görüyoruz. (355)

4. Thomas W. Arnold, "The Preaching of İslam." Arnold, İslâm'ın yayılış tarihi olarak hazırladığı bu eserinde, İslâmiyetin, İran, Hindistan ve Avrupa'da Moğollar ve Tatarlar arasında yayılışına da geniş yer vermiştir.(356)

---

(355) Aynı eser, 111-118

(356) Bu eser Müellif H. İbrahim Hasan ve arkadaşları tarafından arapçaya çevrilmiştir. Türkçe tercümesi de "İntişar-ı İslâm Tarihi" ünvanıyla neşredilmiştir.

5. Edvard E. Browne, "A Literaray of Persia."

Bu arada İran Moğolları tarihini ve özellikle Timur devrini konu alan bazı eserler vardır. Bunlardan birkaç tanesini sayalım.

1 — *Şerefüddin Ali Yezdi (öl. 1454),* "Zafer-nâme." Bu Timur tarihi, 1887-1888 yıllarında Kalküta'da, Bibliottecca Indica serisinde 2 cilt olarak basılmıştır. Yaklaşık 1560 sahifedir. Leyden (1836) ve Kahire'de (1285 hicri) de basılmıştır.

Yezdî, eserini, musanna bir uslupla yazmıştır. Mübalağa ve övgülerde aşırı kaçmasıyla dikkati çeker. Kitabını Timur'un himayesindeyken yazmıştır. Bu münasebetle Timur'u medihte çok aşırı gittiği şüphesizdir. Eser, Mercier de la Petit Croix tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.

2 — *Ahmed b. Arabşâh ed-Dımeşkî,* "Acaibü'l-makdûr fi ahbari Timur"

Ahmet b. Arabşah, eserini h. 840 (m. 1436) da yazmıştır. Timur hakkında kaleme aldığı bu kitabında Timur'a şiddetle hücum etmiş, onu vasferderken "bu hain", "bu mücrim", "bu deli köpek", gibi ağır tabirler kullanmıştır. Browne, şöyle der: "Şerefüddin Ali Yezdî'nin Timur hakkındaki tarafgirliği, İbn Arabşah'ın onu kötülemesinden daha az mübalağalı değildir. Çünkü o, Timur'u ne kadar kötülese de, onun üstünlüklerini ve zaferlerdeki kahramanlıklarını inkar edememiştir." (357)

3 — *Stanley John M., History of Persia.*

Yazar bu eserinde, "Bir komutan olan Timur'un askeri nazarında mabut haline geldiğini zikretmiştir." (358)

Moğol tarihine dair şüphesiz bunların dışında pekçok eser vardır. Bunlardan birkaç tanesinin ismini vererek konuyu bitirelim:

Stanley-Lane Poole, "The Muhammadan Dynasties" adındaki kitabında ve Hindistan hükümdarlarına dair eserinde Evrengzib hakkında yazdığı bölümde Moğol tarihine yer vermiştir. Bu arada Guy Le Stran-

(357) Tarihu'l-edeb fi İran, III, 181
(358) History of Persia, 482-3

ge'ın "Baghdad During the Abbasid Caliphate" adındaki kitabını ve Batrthold'un İslâm Ansiklopedisine yazdığı "Bağdat ve Hulagu" maddelerini zikretmek gerekir.

"Cambridge History of India (Kalküta, 1934)" adındaki geniş eserin muhtasarı Hindistan tarihi, 4 cilt olarak yayınlanmıştır. Bu kitabın 3. cildi müslüman Hindistan tarihine tahsis edilmiştir. 4. cilt ise Hind-Türk İmparatorluğunun tarihidir. Bu kitapların hepsi de, bibliyoğrafyadan anlaşılacağı gibi İngilizcedir. Hind-Türk İmparatorluğunun tarihiyle ilgili olarak Beveridge tarafından Ekber Han'ın hayatı hakkında bir eser daha neşredilmiştir.

e. Fatimi Tarihiyle İlgili Kaynaklar

1. İbn Zulak (öl. 387/997)

İbn Zulak, Mısır tarihi, Kafur, Cevher, Halife Muiz ve Halife Aziz'in hayatı hakkında pekçok eser yazmıştı. Ancak onun eserlerinin çoğu, şanssızlık eseri kaybolmuş, bize ulaşamamıştır. Kendisinden sonra yaşayan tarihçilerin yaptığı iktibaslar dışında, bu eserler hakkında bilgimiz yoktur. İbn Zulak'ın günümüze ulaşan eserleri ise şunlardır:

1 —) Tarihu Mısır.

2 —) Siretü'l-İhşid (el-Uyûn). Muhammed b. Tuğc'un hal tercümesi. İbn Said, "el-Muğrib fi hule'l-Mağrib" adındaki eserinde bu bu kitabı aynen nakletmiştir.

3 —) Fezailu Mısır (Paris Bibliothéque Nationale'de yazma mevcuttur) "Tarihu Mısr" adındaki hacimli eserinin muhtasarıdır.

2 — Şabesti (öl. 388/998), "ed-Diyârât" Fatimi tarihi hakkında geniş malumat ihtiva eder (Berlin, Weimer yazm no: 1100)

3 — Ebu Salih el-Ermenî (öl. 605/1208), "Kenais ve Üdeyre Mısır" Ebu Salih, bu eserini, Şirkuh komutasındaki kuvvetlerin Mısır'a gelişinden sonra yazmıştır. Yazarını ihmal edilemeyecek bilgiler veren yazarlar arasına sokan bir eser ortaya koymuştur. Kahire ve civarındaki kilise ve

manastırları bizzat görerek, ordakileri dinleyerek müşahedelerini ve duyduklarını yazmıştır. Eser, Fatimi halifeleri ve devlet ricalinin, Mısırlı hıristiyan kıbtilere yaptıkları yardımlarla ilgili hatıralarla, bu konudaki örneklerle doludur. Bu eser 1895'te Oxford'da neşredilmiştir.

4 — Müsebbihi (öl. 420/1029), "Tarihu Mısr" Emir Muhtar İzzülmülk Müsebbihi'nin Mısır tarihi hakkında yazdığı bu geniş eser, 26 bin sayfaya ulaşıyordu. Bu eserden elimize, sadece 40. cüzü ulaşmıştır. İspanya'da Escurial kütüphanesinde yazma halindedir. Bu hacimli eser, Müsebbihi'nin sayıları 30'a ulaşan eserlerinin sadece bir tanesidir. Yapılan iktibaslar dışında bu eserler hakkında bilgimiz yoktur, tamamı zaman içinde kaybolmuştur.

Müsebbihi, ilim ve fazilet sahibi bir şahıstı. Askerlik mesleğine intisap etti ve Fatimi halifesi Hakim (386-411/996-1020) tarafından yukarı Mısır'ın yerleşim merkezlerinden Behensa'da görevlendirildi. Daha sonra maaşları tesbit eden ve hak sahiplerine ödeyen Divanu't-tertib'in başına geçirildi. Kendisinden sonra gelen, ibn Müncib, ibn Müyesser, İbn Hallikan, Makrizi, Ebu'l-Mehasin ve Suyûti gibi tarihçiler onun eserlerinin listesini vermişlerdir.

5 — Kudâî (öl. 544/1062). Kudâî'nin eserlerinin kaybolmuş olmasına ne kadar üzülsek azdır. Onun bu kitaplarından biri, "Uyûnu'l-maarif ve fünunu ahbari'l-halâyıf" adını taşıyan ve Paris Bibliothéque Nationale'de yazma olarak bize ulaşan muhtasar eserin aslı olup, "el-inbâ ani'l-enbiya ve tevarihu'l-hulefai'l-Emeviyyin ve'l-Abbasiyyin ve'l-Fatımıyyin" adını taşır.

İbn Hallikan, Kudâî'nin diğer eserlerinin isimlerini de saymıştır. Bu eserlerin adları şöyledir: "Menakıbu'l-İmami'ş-Şafiî", "Tevarihu'l-hulefa" ve "Hıtatu Mısr". Makrizi'nin bu son eseri "Hıtat" isimli meşhur eserinde aynen naklettiği anlaşılmaktadır.

Kudâî, Fatimilerin ilk dönemleri tarihi için bir "hüccet" tir. O, Fatimi sarayında çalışan katiplerdendi. Daha önce geçtiği gibi vezir Ebu'l-Kasım Cerceraî, evrakların resmi olduğunu gösteren resmî damganın hat olarak yazılması görevini ona vermişti. Bu damga şu ibareyi taşıyordu: "el-Hamdü li'llahi şukran li ni'metihi".

6 — İbn Ebi Tayy (öl. 630/1233)

İbn Ebi Tayy, Fatimî dönemi Mısır tarihçilerindendir. Aslen Halepli olan tarihçinin babası, dine muhalif görüşler serdetmesinden dolayı Nureddin Mahmud Zengi tarafından kovulmuştu. Muhtemelen bu durum, onun Şiîliği kabulüyle ilgilidir. Oğlu da aynı şekilde Şiî mezhebindendi. Bu durum, Şiî ricaliyle ilgili olarak "Mu'cemu şuarâi'-şia", "Risale fi fezaili'l-eimmeti'l-isnâ aşeriyye" (359) gibi eserler yazmış olmasından da anlaşılır. Katip Çelebi ve Wüstenfeld, onun Salahaddin Eyyubi'nin hayatına dair bir eser yazdığını zikretmektedirler. Yazarın diğer bir eseri de Şinfere (Şenfera)'nin "Lamiyetü'l-arab" adındaki eserinin şerhidir.

7 — Ebu Abdullah el-Kurtî, "Tarihu Mısır"

Mısır tarihçilerinden olan Kurtî, meşhur sahabi Ammar b. Yasir'in soyundadır. Kurtî, tarihe çok düşkündü. Yemen'e ve Hindistan'a seyahata çıktı. Fatimilerin son halifesi Azid zamanında "Tarihu Mısr" adındaki eserini yazdı. "el-Muğrib fi hule'l-mağrib" isimli eserin yazarı İbn Said, bu kitabı bir şahısta bulmuş, ondan emanet olarak tedkik etmiş ve bazı bölümlerini eserine dercetmiştir.

Tarihçi Kurtî, İhşidiler zamanında yaşayıp, Mısır'da muhtesiplik görevini yürüten ve sonra da haraç amilliği yapan Muhammed b. Cafer el-Kurtî'nin torunlarındandı.

8 — İbnu'l-Kalanisi (öl. 555/1160), "Zeylu Tarihi Dımeşk". Hılalü's-Sabi'nin tarihinin zeyli mesabesindedir. Fatimi tarihiyle ilgili çalışma yapacaklar için oldukça önemli bir kaynaktır. İbnu'l-Kalanisi, Ebu Şuca ve Hılalü's-Sabi'nin eserlerini kitabına dercettiği anlaşılmaktadır. İbnu'l-Farukî, Sıbt İbnu'l-Cevzi ve Zehebî, onun eserinden çok istifade etmişlerdir.

9 — Umaretü'l-Yemeni (Öl. 569/1174), "en-Nüketü'l-asriyye fi ahbari'l-vüzerai'l-Mısrıyye"

Umare, geçtiği gibi, Fatimilerin son dönemlerinde yaşayan bir tarihçidir, bu devletin çöküş dönemini devlet ricalinin yanında yaşamıştır.

---

(359) Katip Çelebi, Keşf, no. 1894; Wüstenfield, no. 315

Umare, son iki Fatimi halifesi Faiz ve Azid dönemlerinde saray şairleri arasında temayüz eden birkaç kişiden biriydi. Adı geçen eserinde, maiyetlerinde çalıştığı bu iki halife, vezirler ve himayelerinde bolluk ve refah içinde yaşadığı diğer devlet ricali hakkında kıymetli ve teferruatlı bilgiler vermiştir. Şairlerin, Fatimi akidesini yaymakta oynadığı roller ve yine Fatimi devletinin çöküşü hakkında bize sıhhatli bilgiler ulaştırmıştır. Onun bu eseri, 1909 da Paris'te Derenbourg tarafından neşredilmiştir.

10 — Üsame b. Munkız (öl. 584/1188), "el-İ'tıbar"

Üsame, Şeyzer kalesinin hakimleri olan Munkız oğullarının ileri gelenlerindendi. Onların en büyük alimleri ve aynı zamanda kahramanları arasında yer alıyordu. Çeşitli ilim dallarında eserler vermiş olan bu alim, zamanının şairlerinin ekserisi gibi, Dımeşk'ten ayrılıp Kahire'ye gitmişti. Salih b. Rüzzik'in vezirlik günlerine kadar, izzet ve ikram gören bir kişi olarak orada ikamet etti. 549/1154 yılında Dımeşk'e döndü.

Üsame'nin verdiği bilgiler, oldukça kıymetlidir. Çünkü o, yaşadığı dönemde Mısır'ın durumunu bizzat görmüş, Fatimi devletinin yıkılışıyla ilgili hadiseleri yakından takip etmişti. Neticede "el-İ'tibar" veya "Hayatu Üsame" adıyla bilinen eserini kaleme aldı. Bu eser, Derenbourg (Paris 1886) ve Ph. Hitti (Frinceton, 1930) tarafından iki defa neşredilmiştir. Derenbourg, Fransızca'ya (Paris, 1895), Schman, Almancaya (Insbruck 1905), Sallier Rusçaya (Petersburg, 1922) tercüme etmişlerdir.

11 — İbn Müyesser (öl. 677/1278), "Ahbaru Mısır"

Bu kitabın sadece hicri 439-563 yılları arası Mısır tarihini ihtiva eden 2. bölümü bize ulaşmış bulunmaktadır. H. Masse tarafından, neşredilmiştir (Kahire, 1919)

12 — Ebu Hanife Numan el-Mağribi (öl. 363/979) "el-Mecalis ve'l-Musayerat"

Bu eser, Mağrip döneminde hüküm süren Fatimi halifelerinin hayatı hakkında yazılmış en önemli kitaplardan sayılır. Ebu Hanife, eserinde, 4 halifenin hayatını anlatmıştır: Mehdi, Kaim, Mansur ve özellikle Muiz.

Bu kitap sayesinde, özel olarak adı geçen halifelerin ve dolayısıyla saraylarının durumları ve boş vakitlerini nasıl geçirdikleri hususunda bilgi sahibi oluyoruz. Eserde, Muiz döneminde devlet teşkilatı hakkında kıymetli bilgiler mevcuttur.

Yazar Muiz'in Endülüs Emevileriyle ilişkilerini, onun Abdurrahman en-Nasır ve haleflerinin üzerine tertip ettiği deniz seferlerini de anlatır. İki taraf arasında yazılan mektuplar, gerçekten birer şaheserdir. Eserde Fatimilerle Bizanslılar arasındaki mücadele de anlatılmıştır. Kısacası bu kitap, İsmailiyye edebiyatı ve akaidi için bir aynadır. Fatimilerin Mağrip dönemini ve bilhassa Muiz zamanını araştıranlar, bu eserden müstağni kalamaz.

Burada bizim "Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye" adındaki 750 sahife tutan eserimize de işaret etmeliyiz. Bu eserimizde, sözkonusu devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar çeşitli yönleriyle inceledik (üçüncü baskı, 1964).

f. Eyyubi Tarihi Kaynakları

1 — Abdullatif el-Bağdadi (öl. 629/1231), "el-İfade ve'l-İ'tibar fi'l-umûri'l-müşahade ve'l-havadisi'l-muayene bi arzı Mısır".

2 — İbn Şeddad (ö. 632/1234), "en-Nevadiru's-Sultaniyye ve'l-mehasinu'l-Yusûfiyye".

Salahaddin Eyyubi hakkında yazılmış en güzel eserlerden biridir.

3 — Ebu Şâme (öl. 665/1267), "er-Ravzateyn fi ahbari'd-devleteyn."

Ebu Şâme, Dımeşk hükümdarı Nureddin Mahmut Zengi ve Mısır Sultanı Salahaddin Eyyubi zamanlarının tarihini yazmıştır. O, verdiği bilgileri, Kadı Fazıl (öl. 596/1199) tarafından yazılmış kitaplardaki resmi vesikalardan aktarmıştır.

4 — İbn Vasıl (öl. 697/1308), "Müferricu'l-kurûb fi ahbari Beni Eyyub."

Eyyubilerin Mısır'da gerçekleştirdikleri siyasî ve dinî faaliyetlerle ilgili tarihî haberleri ihtiva eden bu eser, Memlüklerin 681/1282 yılına kadar-

ki dönemini de inceler. Kahire'de (1945-1955) 2 cilt olarak neşredilmiştir.

g. Mağrip ve Endülüs Tarihi Kaynakları

1 — Bekrî (öl. 487/1097)"el-Muğrib fi zikri bilâdi İfrikiyye ve'l-Mağrib:" De Slane tarafından 1911 yılında Paris'te neşredilmiştir.

2 — Merakeşi (öl. 669/1270), "el-Mu'cib fi telhisi ahbari'l Mağrib:"

Abdülvahid Ali el-Merakeşi, Mağrip ve Endülüs tarihiyle ilgili eser yazan en meşhur tarihçilerden kabul edilir. O, hicri 92 yılında Endülüs'ün müslümanlar tarafından fethinden başlattığı eserini, Muvahhidler devletinin yıkılışından 2 yıl öncesine (669/1270) kadar getirmiştir. "el-Mu'cib fi telhisi ahbari'l-Mağrib" adını taşıyan meşhur eser, zikredilen dönemde bu ülkede temayüz eden şairler, ileri gelen katipler, alimler ve filozoflarla ilgili zengin malumat ihtiva eder. Eser, uslubunun parlaklığıyla da temayüz etmiştir. Merakeşi, hem büyük bir tarihçi, hem de mahir bir ediptir.

Merakeşi, Murabıtların en büyük hükümdarı Yusuf b. Taşfin tarafından kurdurulan Merakeş şehrinde 581/1185 yılında dünyaya geldi. Doğduğu sırada Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur, yeni hükümdar olmuştu (360). Abdülvahid Merakeşi, 9 yaşına girince babasıyla birlikte Fas şehrine gitti. Orada Kur'an ve tecvid okudu. Öğrenimini tamamlayınca Merakeş'e döndü ve Merakeş Fas arasında gidip-gelmeye başladı.

595/1199 yılında, meşhur alim ibn Zühr ve filozof İbn Tufeyl'le karşılaştı. Daha sonra Endülüs'e giderek, orada zamanın büyük alimlerinin derslerine devam etti. İşbiliyye şehrine uğrayınca, Muhammed b. Fazl adındaki arkadaşı, onu bu şehrin valisi Emir İbrahim b. Ebi Yakup el-Mansur'a takdim etti. Muvahhid halifesi Nasır b. Yakup el-Mansur'un kardeşi olan bu vali, onu takdir etti ve maiyetine aldı. Merakeşi, bu sayede valinin yakınları arasına girmenin yanında, Mağrip ve Endülüs'te-

(360) Merakeşi, el-Mucib, 360

ki ileri gelen devlet ricaliyle de ilişki kurmuştu (361).

610/1213 yılında Mağrib'e Merakeş şehrine döndü. Ancak orada kalmaktan memnun olmadı ve denizi ikinci defa geçerek İşbiliyye'ye gitti. İşbiliyye valisi Emir İbrahim'in himayesinde yaşamaya devam etti. 614/1217 yılında Endülüs'ten ayrılan Merakeşi, bu defa Şark'a yöneldi. O esnada 32 yaşına girmiş bulunuyordu. Onu, ülkesini terkedip Mısır'a gitmeye sevkeden sebebin ne olduğunu bilemiyoruz. 619/1222 yılı başlarında Mısır'a ulaşmıştı (362). Orada büyük sıkıntılarla yüzyüze kaldı. Bu sıkıntı ve şikayetlerini eserinin mukaddimesinde dile getirir ve şöyle der: "... Üçüncü vecih... Şu sırada (363), zihnim oldukça karışık ve dağınık... Bunun sebebi, gönlümü kaplayan üzüntü, zihnimi kaplayan tasadır." (364)

Abdülvahid, birkaç yıl Mısır'da kaldıktan sonra oradan ayrılıp Hicaz'a gitti. Müteakiben, Şam'a oradana da Bağdat'a geçti. Sonra hayat kendisine güldü ve Abbasi halifesi Nasır'ın vezirinin teveccühünü kazandı. O, duyduğu sevinci, Abbasi vezirine hitaben şöyle anlatmıştır: "Nimetleri bana yönelen, cömertliği ve keremi beni koltuklayıp fakirliğin ve unutulmuşluğun kucağından çıkaran efendim! Yaptığın iyilikler ve gösterdiğin teveccüh hak etmediğim halde bana yöneldi." (365)

Bu vezir, Merakeşi'ye, Mağrip, çevresi, komşuları ve bilhassa kuruluşlarından itibaren olmak üzere Muvahhidler devleti hakkında bir kitap yazmasını teklif etti. Bu daveti olumlu karşılayan Merakeşi, "el-Mu'cib fi telhisi ahbari'l-Mağrib" adındaki meşhur eserini yazmaya başladı. Bu eserini 667/1369 yılı Cemaziyelahir ayında bitirdi (366).

Abdülvahid Merakeşi'nin adı geçen eserini, hicri 667 yılında, yani Muvahhidler devletinin yıkılışından 2 yıl önce bitirmiş olması dikkate değer bir husustur.

---

(361) Aynı eser, 308
(362) Aynı eser, 23
(363) Kitabını yazmakla meşgul olduğu anı kasdediyor.
(364) Aynı eser, s. 4
(365) Aynı eser, s. 3
(366) Aynı eser, s. 336

"el Mucib", Mağrip tarihinin ana kaynaklarından biridir. Onun ehemmiyeti, müellifinin kültür enginliği ve üstün edebî kişiliğinin ötesinde, bahsettiği olaylara bizzat şahit olmasına bağlıdır. Merakeşi, Mağrip ve Endülüs tarihinin, İslâmî fetihlerden itibaren Muvahhidlerin kuruluşuna kadar geçen dönemini yazarken kendisinden önceki asırlarda yaşamış olan çok sayıda tarihçinin eserlerine istinad etmiştir. Bu eserler arasında bilhassa Himyerî'nin bize ulaşmayan kitabına ayrı bir yer vermiştir.

Merakeşi'nin bu eseri, Dozy tarafından önce 1847'de neşredilmiş sonra 1881'de yine onun tarafından tekrar basılmıştır. Fagnan, Fransızcaya çevirdiği bu eseri 1893'te Cezayir'de neşretmiştir.

3 — İbn Said, Ali b. Musa el-Gırnatî (öl. 1275), "el-Muğrib fi hule'l-Mağrib ve'l-müşrik fi hule'l-meşrık", Leyden'de 1898-1899'da neşredildi. Zeki Muhammed Hasan, Şevki Dayf ve Seyyide İsmail Kaşif Kahire'de de bir neşrini yaptılar (1954).

4 — İbnu'l-Kadî, Ahmed b. Muhammed el-Mıknasî, "Cezvetü'l-İktibas" fi men halle mine'l-a'lâm Medineti Fas"

Rıbat kütüphanesinde yazma. No. 1242.

5 — Maliki, Ebubekir Abdullah, "Riyazu'n-nüfus fi tabakati Ulema-i'l-Kayravan ve İfrıkıyye ve zühhadihim"

Kahire'de 1951'de neşredildi.

6 — İbn İzarî (öl. Hicri 7. asrın sonları), "el-Beyanu'l-Muğrib fi ahbari'l-Mağrib" Dozy tarafından 3 cilt olarak neşredildi. (Leyden, 1848-1851, Paris, 1930).

7 — İbn Side, Ebu'l-Hasan Ali el-Endelusî (öl. 485/1065), "el-Muhassas" 20 cilt olarak neşredildi. (Bulak, hicri 1321).

8 — İbn Bessam, Ebu'l-Hasan Ali eş-Şentarini (öl. 542/1147), "ez-Zehira fi Mehasini ehli'l-Cezire" Bu eserin 4 cildi neşredildi (Kahire, 1358-1364/1939-1945).

9 — Turtuşî, Ebubekir (öl. 520/1126), "Sıracü'l-Mulûk" Kahire'de hicri 1289'da neşredildi.

10 — *Huşenî, Ebu Abdullah Muhammed b. Haris,* "Kitabu'l-kutad bi Kurtuba", Ribera tarafından neşredildi (Madrid, 1914).

11 — İbn Başkuval, Ebu'l-Kasım Halef b. Abdülmelik el-Endülüsî (öl. 578/1182), "Kitabu's-sıla fi tarihi eimmeti'l-Endülüs ve ulemaihim" İzzet el-Attar tarafından neşredildi (Kahire, 1374/1955).

12 — İbnu'l-Ebbâr, Ebu Abdullah el-Kudâî (öl. 659/1261), "Kitabu't-Tekmile li kitabi's-sıla" 2 cilt olarak neşredildi. (Madrid, 1886, Kahire, 1956)

F. Coğrafya

Selçuklu nüfuzu döneminde yetişen çok sayıdaki coğrafyacıdan meşhurlarını şöyle sıralayabiliriz:

1 — Mukaddesi (Makdisi) Şemseddin Ebu Abdullah (öl. 387/997), "Ahsenu't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlim." Coğrafya ve tarih açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva eden bu eser, De Geoje tarafından neşredildi (Leyden, 1877).

2 — Birûnî (öl. 440/1048), "el-Asaru'l-bakiye ani'l-kurûni'l-hâliye."

Birûnî, bu eserinde, başta Taberistan, Harezm ve Hindistan olmak üzere ziyaret ettiği ülkelerde halkın sosyal yapısını, örf ve adetlerini anlatmıştır. Dolaştığı ülkelerdeki alimlerle olan dostluğu, Farsça, Arapça ve Sanskiritçe gibi birkaç lisan bilmesi ve ilm-i nûcum, hey'et, riyazi ilimler, coğrafya, tarih ve tabii ilimlerde derinleşmiş olması, bu konuda kendisine yardımcı olmuştur. Hindistan'a yaptığı seyahatlerinden ilim adına çok yararlanmış, bölgede revaçta olan ilimleri, örf ve adetlerini, inanç durumlarını incelemiş ve bu konulardaki bilgileri "Tarihu'l-Hind" adındaki eserinde toplanmıştır.

3 — Nasır Hüsrev (öl. 481/1088), "Sefer-Name".

Nasır Husrev, adı geçen kitabında, Faris, Irak, Hicaz, Şam ve Fatimi halifesi Mustansır zamanında (427-487/1035-1094) ziyaret ederek yaklaşık 2 yıl (7 safer 439 - 14 Zilhicce 441) kalmış olduğu Mısır'daki müşahedelerini anlatmıştır. Bu 2 yılda Mısır'da gördüğü zenginlik ve parlaklıktan övgüyle bahsetmiştir.

Nasır Husrev, Horasan sarayında vezirdi. Sonra siyasetten ayrılarak hacca gitti ve bilahare fatimî daisi oldu. Fatimilerin başşehri Kahire'yi, mezhebi İsmailiyye'nin ana üssü kabul ediyordu. Fatimî halifelerinin gerçek imamlar olduğuna inanan ünlü seyyah, eserini Fasça lisanıyla yazmıştı. Eser Charles Schefer tarafından Fransızca tercümesiyle neşredilmiştir. (Paris, 1881). Bu eserin Türkçesi de Devlet Kitapları, Şark İslâm Klasikleri serisinden yayınlanmıştır.

4 — Bekrî (öl. 487/1095)

Ebu Ubeyd Muhammed b. Abdülaziz el-Bekrî, Hz. Ebubekir'in soyundandır. "el-Muğrib fi zikri bilâdi ifrikiyye ve'l-Mağrib" isimli meşhur eserin yazarıdır. Bu eser, "el-Mesâlik ve'l-memalik" adıyla maruf kitabın bir bölümüdür. Mağrip tarihini araştıranların, bu eserden müstağni kalmaları mümkün değildir. Bu eser, De Slane tarafından neşredilmiştir (Paris, 1911).

5 — İbn Cübeyr, Ebu'l-Hasen Muhammed (öl. 614/1217).

Büyük seyyah İbn Cübeyr, hicri 509 (m. 1144) yılında Endülüs'te Belensiye'de (Valencia) doğdu (367), daha sonra Gırnata'ya yerleşti. Maad b. Adnan soyundandır. Öğrenimini, babası ve zamanın pekçok aliminden tamamladı. Mağrip ve Mısırlı çok sayıda alim onun ilminden istifade etmişlerdir.

İbn Cübeyr son derece dindar ve muttaki bir şahıstı. Mağrip ve Endülüs'ü hakimiyetleri altında tutan Muvahhidler zamanında yaşadı. 3 defa doğu İslâm dünyasına geziye çıktı. Her defasında Mekke'ye uğrayarak hac yaptı. Birinci seyahatine, hicri 578 yılı Şevval ayında başlamıştı. 2 yıl süren bir seyahatten sonra Gırnata'ya döndü. Yolculuğu esnasında uğradığı ülkelerde gördüğü güzellikleri, güzel yapıları ve diğer eserleri anlatan bir seyahatname yazdı. Bu kitap, kişiyi bu dünyayı gezmeye teşvik eden faydalı bir eserdir.

(367) Şatıbe'de doğduğu da söylenir.

İbn Cübeyr, Kudüs'ün Salahaddin Eyyubi tarafından fethedildiğini öğrenince, doğu İslâm dünyasına ikinci bir gezi yapmaya karar verdi. 585/1189 yılında çıktığı bu ikinci seyahatinden yine 2 yıl sonra 587/1191'de Gırnata'ya döndü. Daha sonra Mağrib-i Aksa'ya gitti ve Septe'de kendisini ibadete verdi, hadis ilmiyle meşgul oldu.

Vezir Ebu Cafer'in kızı olan hanımı Atike'nin ölümü, büyük seyyahı son derece üzmüştü. Bu üzüntüsünü hafifletmek için üçüncü seyahatine çıkmaya karar verdi. Septe'den ayrılarak Mekke'ye gitti. Mekke'de bir süre kaldı ve ilimle meşgul oldu. Daha sonra, sırasıyla Kudüs, Kahire ve İskenderiye'ye giti. İskenderiye'de hadis okutmaya başladı ve 614/1217 yılında orada vefat etti. Seyahatnamesi, bu üç geziden sadece birincisindeki müşahedelerini ihtiva eder.

İbn Cübeyr, edip ve şairdi. Peygamber Efendimize medhiye olarak yazdığı uzun kasidesinden, şiirdeki üstün kabiliyeti açıkça anlışılır. O nesirde de temayüz etmişti. Vezir Lisanüddin İbnu'l-Hatip, "Tarihu Gırnata" adındaki eserinde İbn Cübeyr'in ilmine, faziletine, fıkıh ve hadis ilminde otorite olduğuna işaret etmiştir.

İbn Cübeyr'in "Rıhletü İbn Cübeyr" adıyla bilinen seyahatnemesi Wright tarafından neşredilmiştir. Leyden, 1852). Schiaperelli tarafından İtalyancaya tercüme edildi (1906). İngilizceye de tercüme edilen bu eserin başka neşirleri de yapılmıştır.

6 — Yakut el-Hamevî, Şihabüddin Ebu Abdullah (öl. 626/1229).

Rum asıllı olup Bizans ülkesinde doğan Yakut'a bu sebeble "Rumî" nisbesi verilmiştir. Küçükken esir edilmiş ve Hamalı bir tüccara satılmıştı. Bu sebeple Hama'ya nisbetle ona "Hamevî" nisbesi verilmiştir. Efendisi ona iyi bir tahsil yaptırdı. Onu kervanlarıyla birlikte Basra körfezine ve diğer yerlere gönderdi. Ne var ki sonunda efendisi ile onun arasında bir anlaşmazlık çıktı ve bu olay azat edilmesiyle neticelendi. Yakut hayatını, müstensihlik yaparak kazanmaya başladı, yani o dönemde isimlendirildiği şekliyle varraklık yapıyordu. Bu sanatla uğraşması, bize nefis eserler bırakmasına yardımcı olmuştur.

İlmî seviyesini gittikçe yükselten Yakut, pekçok ilim merkezini dolaştıktan sonra Merv şehrine yerleşti. Moğol saldırılarının başlamasına kadar Merv'in dillere destan kütüphanelerinden yararlandı. Bu saldırılar başlayınca Musul'a kaçmak zorunda kaldı. (664/1224). "Mucemü'l-buldan" isimli ünlü eserini orda tamamladı. Yakut'un önemli eserleri şunlardır:

1 —) "Mucemu'l-buldân". Batı Asya'nın coğrafyası ve tarihi alanında araştırma yapanların başvurmak zorunda oldukları temel kaynaklardan biridir. Wüstenfeld tarafıdan, 6 cilt halinde Leipzig'de 1866-1873 yılları arasında neşredildi. Kahire'de de 8 cilt olarak yayınlandı (h. 1323).

2 —) "Merasidu'l-İttila' alâ esma'il-emakin ve'l-bika."

Juynboll tarafından 4 cilt olarak neşredilmiştir. (Londra, 1852)

3 —) "İrşadü'l-erib ila ma'rifeti'l-edib (Mu'cemu'l-udeba)"

Margoliouth tarafından "GMS" serisi içinde 6 cilt olarak neşredilmiştir. (Leyden, 1907 - 1931)

7 — Abdüllatif el-Bağdadî, Muvaffaküddin Ebu Muhammed et-Tabib (öl. 629/1231)

Bağdâdî, Suyuti'nin dediği gibi, "kelâm, nahiv, lügat, tıb, felsefe ve tarih ilimlerinin tamamında temayüz etmiş bir alimdi." (368) Bağdat'ta 557/1162 yılında doğmuş olan bu alim bize şu kitaplarını bırakmıştır:

1 —) "el-ifade ve'l-i'tibar fi'l-umûri'l-müşahade ve'l-havadisil'l-muayene bi arzı Mısır". De Sacy tarafından neşir ve Fransızca'ya tercüme edilmiştir. (Paris, 1810).

2 —) "Muhtasaru tarihi Mısır". 1800 yılında Oxford'da neşredildi.

3 —) "Şerhu Makamati'l-Harirî"

4 —) "el-Camiu'l-kebir fi'l-mantık ve't-tabiî ve'l-ilahî." 10 ciltlik bir eserdir.

---

(368) Husnu'l-muhadara, I, 232 vd.

8 — Kazvinî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmut (öl. 682/1283).

Kazvinî, 600/1203 yılında İran'ın Kazvin şehrinde doğdu. Bir süre Dımeşk'te oturdu; halife Musta'sım zamanında Vasıt ve Hille'de kadılık görevinde bulundu. Kazvinî, "Acaibü'l-mahlûkat" ve "Âsâru'-bilâd" adlarını taşıyan iki kıymetli eser bırakmıştır. Her iki eser, 1848-1849 yıllarında Wüstenfeld tarafından neşredilmiştir.

"Acaibu'l-mahlukât" adındaki eser, güneş takvimi, yıldızlar ve semavî cisimler, hayvanlar, bitkiler, madenler ve hurafi vahşi hayvanlar gibi konuları içine alır.

"Asâru'l-bilâd" ise, geniş coğrafi malumat ihtiva eder. Ayrıca Firdevsî, Nasır Husrev, Ömer Hayyam, Unsurî ve Reşidüddin Vatvat gibi pekçok İranlı şairin hayatlarıyla ilgili bilgilerle doludur.

Ancak, "Âsaru'l-bilâd" da verilen coğrafi bilgiler, Yakut el-Hamevî ve onun dışındaki muasır coğrafyacıların verdiği bilgiler seviyesinde değildir. Bununla beraber, eğlendirici ve faydalı haberlerle süslenir.

6. iklimden bahsederken, İrlanda'dan bahsetmiş ve balık avcılığını kısaca tasvir etmiş olan Kazvinî'nin, İngiltere'den söz etmemesi oldukça gariptir. Oysa o, Roma şehrini geniş bir şekilde anlatmıştır. Kazvinî, 7. iklimden bahsederken, Frankların örf ve adetlerinden sözettiği gibi, sihir ve sihirbazlar hakkında da bilgi vermiştir. Varangian körfezini de tanıtmıştır. Browne, onun eseri hakkında şöyle demiştir: "Arapça kitaplar arasında, bu kitap derecesinde okunmaya değer bir benzerini daha görmedim."(369)

9 — İdrisî, Muhammed b. Abdülaziz eş-Şerif (öl. 649-1251)

İdrisî, Mağrib-i Aksa'nın merkezlerinden Sebte şehri halkındandı. Seyahatlerine 16 yaşındayken başlamıştı. Endülüs, Fransa ve İngiltere'yi ziyaret etti. Daha sonra Kuzey Afrika'nın büyük bölümünü dolaştı. Aka-

(369) Bkz. Browne, Tarihu'l-edeb fi İran, II, 612-614

binde hac farizasını eda etmek için Mekke'ye gitti. Mısır, Hicaz, Anadolu ve 511/1117 yılında ulaştığı Yunanistan'ı gezdi.

İdrisî, sadece seyyah değildi, aynı zamanda sahasında derinleşmiş başarılı bir alimdi. Şark'ta aradığını bulamayınca, pişmanlık duyguları içinde, ülkesine döndü. Mehdî Muhammed b. Tumart tarafından yürütülen Muvahhid hareketinin propaganda dönemini yaşadı.

Norman Kralı II. Roger, İdrisî'nin ilmî şöhretini duymuştu. Bu sebeple onu Sicilya'nın Palermo şehrindeki sarayına davet etti (533/1138). Bu daveti kabul eden İdrisî, Palermo'ya gitti. Adı geçen hükümdar tarafından dünya coğrafyası hakkında bir kitap yazmakla görevlendirildi. Hükümdar onun emrine, uzak ülkelere giderek bu ülkeler hakkında bilgi toplayacak bir heyet verdi. Ayrıca ona, kendisine ülkelerin isimleriyle dünya coğrafyasını tasvir eden gümüş bir küre yapması için 450.000 rıtıl halis gümüş teslim etti. İdrisî, bu haritayı ve küreyi "Nuzhetü'l-müştak fi zikri'l-emsar ve'l-aktar ve'l-buldan" adındaki eserinde açıklamıştır. Hükümdarın verdiği bu görev tam 15 yıl aldı.

İdrisî'nin, Roger için yazdığı "Nuzhetu'l-muştak" isimli eserinin bir hulasası, 1582 yılında Roma'da basılmıştır.

İdrisî, dünya haritasını yapmıştı. Bu son derece önemli iş, o dönemde Arap coğrafyacıların dünyanın çeşitli ülkelerini tanımak hususunda hangi seviyede olduklarını göstermektedir. Bu haritadan arapların Norveç, İsveç ve Avrupa'nın kuzeyinde kalan diğer ülkeleri de tanıdıklarını öğreniyoruz.

İdrisî'nin bu konudaki ilmî birikiminin, müslümanların Endülüs ve Haçlı seferleri yoluyla Avrupa ile ilişki kurmalarının bir neticesi olduğunu düşünmek mümkündür. İdrisî'nin meşhur haritası, 1926 yılında Konrad Müller tarafından renkli olarak tabedilmiştir. Yakında "el-Mecmeu'l-ilmî el-Irakî" de miladî 13. asırda Moğol istilasından önceki dönem İslâm dünyasının çeşitli ülkelerini gösteren bu haritayı yeniden neşretti. Bu harita üzerinde Nil'in kolları en ince ayrıntılarına kadar gösteriliyordu. Kazvin (Hazar) denizi ve İran sahrası tasvir edilmişti. İdrisî'nin haritası olmasaydı, bu durumlar meçhûl kalmaya devam ederdi.

İdrisî'nin haritasının verdiği malumatta mübalağa yoktur. Bu oldukça önemli bir konudur. İdrisî, "Nüzhetü'l-müştak" isimli eserinde

haritasının ölçeğine de işaret etmiştir. Bu ölçekteki her bir derecenin 25 fersaha tekabül ettiğini, 1 fersahın 3 mil olduğunu zikreder. Bu takdirde 1 derecenin uzunluğu 75 mil yapar. İdrisî'nin haritası ülkelerin mevkilerine mutabık bir şekilde yapılmıştır. Harita aslında 3,5 × 1,5 m. ebadındaydı. A. Miller, bu haritayı 2 × 1 ebadına koymuştur.

İdrisi, birkaç mevki hariç yanılmamıştı. Bu yanılmalardan biri, İsveç'teki Klimar'ı 56 1/2 yerine 56 1/3 dereceye koymasıdır. İngiltere ve Danimarka'nın yerini tesbitte de yarım derece hata etmiştir. Yerlerini belirlemeğe muvaffak olamadığı için boylamları koymamıştı. Ancak Ekvator'a paralel olarak uzanan kuzeydeki enlemleri koymuş, her enlem arasını 6 dereceye ayırmıştı. Söylendiğine göre, kendisine bu vazifeyi tevdi eden Sicilya kralı II.Roger'in hastalanması sebebiyle, İdrisî, bu işi çabuk bitirmeye çalışmış ve acele etmiştir.

İdrisî, aynı zamanda iyi yetişmiş bir hadis alimiydi. "el-Müfid fiahbari's-Said" adındaki eserini te'lif etti ve hicri 649 yılı Safer ayında Kahire'de vefat etti (370).

(370) Suyutî, Husnu'l-muhadara, I, 238

ONBİRİNCİ BÖLÜM

SANAT

1 — ŞEHİRLERİN KURULMASI

A. Kuruluş Gayelerine Göre Şehirler

Şehirleri, kuruluş gayelerine göre, iki ayrı grupta mütalaa edebiliriz: Birinci gruba giren şehirler, ilk planda vatandaşların iskanı gayesine yönelik olarak kurulur, bu bakımdan tabiî bir şehirleşmedir, nüfusun iskanı dışında özel sebeplere gerek yoktur. Bu uygulama, halkı daha çok şehirlerde yaşayan Fransa gibi ülkelerde yaygındır. İkinci grupta mütalaa edilen şehirlere gelince; inşaatları daha çok askerî gaye ile başlatılmış, önceleri askerî karargah hüviyeti taşıyan yeni şehirlerdir. İslâm döneminde kurulan şehirlerin çoğunu bu grupta mütalaa etmek mümkündür.

Tabii şehirleşme yoluyla tesis edilen şehirler, evvel emirde, nüfusun iskanı gayesiyle kurulur. Buraya yerleştirilecek halk için şehirde kuruluş maksadına yönelik olarak gerekli bina ve tesisler inşa edilir.

İkinci gruba giren şehirler, daha çok komşu devletlerle olan sınır yakınında devletin tahkim edilmesi için veya aynı gaye ile ülkenin merkezi bir yerinde kurulurlar. Bu müstahkem mevkiler gittikçe gelişerek kaleşehir haline dönüşürler. Rabat (Ribat) şehirini buna örnek verebiliriz. Günümüzde Fas'ın idarî merkezi olan bu şehir, hâlâ aslî karakterini korumaktadır. Bu özelliği, harp için yapılmış müstahkem bir kale oluşudur [1].

---

(1) Grunebaum, İslam, 144 vd.

Bu prensibin müslümanlar tarafından kurulan şehirlere ne kadar uyduğunu görüyoruz. Şöyle ki: Muvahhidler, Murabıtlara karşı giriştikleri mücadelelerde, askerî hazırlıklarını orada yapıyorlardı. Daha sonra Endülüs hıristiyanlarıyla giriştik'eri mücadelenin ana üssü de bu şehirdi. Bu sayede Mehdiyye'yi fethederek Rumları Afrika'dan uzaklaştırmaya muvaffak oldular.

Müslüman Araplar, İslâmi fetihlerin yaygınlaştığı dönemlerde, yeni fethedilen topraklardaki eski şehirlerde, kendilerine yabancı olarak bakacak yerli halkın mukavemetiyle yüzyüze bir azınlık olarak oturmak istemediler. Bu sebeple onların ilk yıllardan itabaren askerî karargahlara benzeyen müstahkem şehirler kurmaya başladıklarını görüyoruz. Bunun bir örneği Fustat veya diğer adıyla Mısr el-kadime'dir. Bazı kere, kurulan şehir diğer merkezlerden —Kûfe ve Kayravan'da olduğu gibi— belirli bir uzaklıkta yapılıyordu. Bazen de yeni kurulan devletin siyasî durumu, kendilerine mukavemet eden diğer şehirleri otoritesi altına alabilmeleri için, idarecileri yeni bir şehir kurmaya zorluyordu. Bunun bir örneği, hicri 5. asırda (milâdî 14. asır), Merinîlerin kurdurduğu şehir Mansuriyye'ir. Onlar bu şehri, Zeyyanilerin eline geçen Tlemsen şehrini muhasara ettikleri sırada kurdurmuşlardı. Merinîlerin başkent edindikleri bu şehir, Tlemsen'e 5 km. uzaklıktaydı.

Aynı şekilde hicri 2. asrın (miladi 9. asır) sonlarında İdrisiler devletinin kuruluşunu, Fas şehrinin tesisi (192/808), daha sonra Murabıtlar devletinin kuruluşunu da Merakeş şehrinin tesisi (454/1062) takip etmişti.

Bu tür yeni kurulan bir devletin yeni bir başkent kurdurması yanında bazen de Abbasi halifesi Mu'tasım'ın yaptığı gibi, devlet merkezini eski başkentten yeni bir şehre taşıdığını görüyoruz. Mu'tasım, bu yeni merkez Samarra'yı Bağdat'ın kuzeyinde oraya yaklaşık 60 mil uzaklıkta bir mevkide 221/836 yılında kurdurmuştu. Bu şehir, halife Mu'tezid'in Hilafet merkezini yeniden Bağdat'a taşımasına kadar (279/892) yaklaşık 60 yıl Abbasi devletinin başşehri olarak kaldı. Aynı uygulamayı Ağlebi hükümdarı II. İbrahim'in de yaptığını görüyoruz. O, 263/876 yılında başkenti Abbasiye'den yeni kurdurduğu Kayravan'a yaklaşık 9 km. uzaklıkta yer alan Rakkade'ye taşınmıştı. Endülüs'te ise Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman en-Nasır, Kurtuba'dan yaklaşık 3 mil uzaklıkta Zehra şehrini kurdurdu ve halifelik merkezini oraya nakletti.

Selçuklu Sultanı Alparslan, bayındırlık işlerine çok önem veriyordu. Bir bina yapmak istediğinde, devletinin azametini gösterebilecek sağlamlık ve mükemmellikte olmasını isterdi. İnşaatlar için seçilecek yerin tesbitine de son derece önem verir, oranın güzel ve yerleşime elverişli olmasını şart koşardı. Onun bu konuda şöyle dediği, nakledilmiştir: "Bu eserlerimiz, bizim himmetimizin yüceliğini, devletimizin azamet ve zenginliğini gösterir." (2)

Melikşah ta, mimariye düşkündü, imar işlerine çok önem verirdi. Çok kanallar kazdırmış, şehirlerin çoğunu surla çevirtmişti. Mekke yollarında, kuyular kazdırdı, çöllerde sarnıçlar, tekkeler, hanlar yaptırdı. Bağdat Cami-i kebirini restore ettirdi. 480/1087 de hac dönüşü Kûfe'den ayrılmıştı. Yolda çok sayıda vahşi hayvan avladı. Mekke yolu üzerinde Sübey'i denilen mevkide, avlanılan yabani eşeklerin tırnaklarından ve geyiklerin boynuzlarından bir yol feneri yaptırdı. Boynuzlar manasına gelen "el-kurûn" lafzı sebebiyle bu yol feneri "menaretü'l-kurûn" olarak adlandırıldı. O, Meveraünnehir'de de aynı cinsten bir yol feneri inşa ettirmişti (3).

Şimdi eserimizin bu cildini tahsis ettiğimiz dönemdeki önemli şehirlerden bazıları hakkında bilgi vereceğiz.

B. Kurtuba

Miladi onuncu asırda Kurtuba, müslüman Endülüs'ün genelde de Avrupa'nın en bayındır ve en gelişmiş şehriydi. Bu şehri ziyaret eden seyyahlar, orada 70 kütüphane, 900 halk hamamı ve diğer muhteşem yapıları görünce adeta büyüleniyorlardı. Coğrafyacı İbn Havkal, Endülüs Emevilerine karşı beslediği düşmanlık hislerine rağmen, Kurtuba'nın güzelliğine hayran kalmış ve bu şehir "İkinci Bağdat" olarak isimlendirmiştir. O, Kurtuba'nın hemen yakınında kurulmuş Zehra şehrine de hayran kalmış, bilhassa Rusafe semtinin ihtişamı ve zenginliği karşısında büyülenmişti.

---

(2) Bundari, Tarihu Devleti Âl-i Selçuk, 45
(3) İbnu'l-Esir, el-Kamil, X, 79

Avrupa sanatı, Eski Mısır ve Yakın Şark sanatından kaynaklanmış olan İslâm sanatından etkilenmiştir. Klasik Eyyubi yapılarındaki sütunlar, Şark mimarisi tarzındadır. Yunanlılar da, Hellenistik sanatın en önemli unsurlarını, yakın şarktan almışlardır. Bugün taş ve benzeri maddeler üzerine yapılan nakışlar Eski Mısır sütunları üzerinde gördüklerimizin devamından başka birşey değildir. Zira Babil, kıymetli taşlar üzerine yapılan nakışların anavatanı kabul edilir. Yapılarda bir süsleme unsuru olarak kullanılan sütunlar da Mısır sanatının icadıdır. Milattan önce 2 binli yıllarda bu sanat tarzı, Suriye ve yakın şarkın diğer ülkelerine geçmiştir. Buralardan da miladi 7. asırda Yunanistan'a intikal etmiştir.

İslâm mimarisinin çeşitli unsurları, başta kubbe olmak üzere Avrupa'ya geçmiştir. Avrupalılar, kubbe hususunda Kudüs'teki Ömer Camiini taklit etmişlerdir. Sanat tarihçileri, Roman sanatının en önemli unsurlarının Avrupalıların öğrenmesinden birkaç asır önce doğuda bilindiğini ve Gotik mimari tarzını hazırlayan unsurların doğu kaynaklı olduğunu isbat etmişlerdir.

İslâm sanatının Avrupa üzerindeki tesirlerini, çeşitli sanat dallarında ve el sanatlarında açık bir şekilde görüyoruz. Nitekim Hıristiyan Kudüs krallığında zenginlerin evleri Arap tarzına göre yapılmıştı. Süsleme unsurları ve el eşyalarında da durum aynı idi. Özellikle İtalya ve Venedik'te mücevherat ve kullanılan eşyalar hususunda müslümanların etkisi açık olarak görülüyordu. Fildişi, cam, seccade ve halı sanatları da bunlara ilave edilmelidir. Endülüs Emevi halifesi III. Abdurrahman en-Nasır'ın kurdurduğu Zehra şehrinde kullanılan çini ve mozayikler, Levi-Provençal'ın dediği gibi, sanat uslubu, renklerinin parlaklığı ve mükemmel görünüşleriyle şark asıllıydı. Halifenin sarayının övünç kaynağı olan fildişi küçük sandıklar, şekil kalıp ve süsleme bakımından Asya sanatının özelliklerini taşıyordu (4).

Avrupalılar, nakış süsleme, seccade ve halı dokumacılığı alanlarında İslâm sanatından çok şeyler aldılar. Endülüs ve Sicilya yoluyla, Avrupa medeniyeti, kültür, sanat, idari müesseseler ve sosyal hayat açısından İslâm medeniyetinden önemli ölçüde etkilendi. Bunlardan İslâm kültürünün, Avrupa medeniyetini ne ölçüde etkilemiş olduğu anlaşılmak-

(4) eş-Şarku'l-İslâmi, 33 vd.

tadır. Buna ilave olarak, Batının fikrî terakki ve insanlık medeniyetini tesis açısından doğudan daha önde ve daha ilerde olduğuna inanan klasik görüş sahiplerinin yanıldıkları ortaya çıkar.

C. Kahire

Daha önce açıkladığımız gibi, müslüman halife veya valilerin en önemli gayelerinden biri, askerlerini alacak, taraftarlarını barındıracak, içinde hükümet daireleri ihtiva eden bir merkez kurmak ve orada ibadetlerini ifa edebilecekleri bir cami yaptırmaktı. Mısır idarecileri, Amr b. As'ın Mısır'ı fethinden itibaren, bunu adet haline getirmişlerdi. Şöyle ki: İlk defa olmak üzere Amr b. As, "Fustat" şehrini kurdurdu. İdare Abbasilere geçtiğinde ise Salih b. Ali ve Ebu Avn ikilisi, "Asker" şehrini kurdurdular. Daha sonra Ahmet b. Tulun "Katai" şehrini inşa ettirdi. 17 Şaban 358'de ise Fatimî komutanı Cevher, Mısır'ı (Fustat, Asker harabeleri ve Katai') işgal ettikten sonra, Kahire şehrinin temellerini attırdı. Cevher, orada efendisi Muiz için yaptırdığı sarayın inşasını da başlatmıştı.

Kahire, kurulduğu sırada, Babu Zevîle'den halife Hakim camiine kadar uzanıyordu. Doğu hudutları ise, bugün olduğu şekildeydi. Batı hudutları da Haliç caddesini aşmıyordu.

Ali Mübarek Paşa, Cevher'in kurdurduğu Kahire şehrinin yaklaşık 2000 × 2000 metre ebadında olup, şehrin oturduğu bu mekanın alanının 340 feddan olduğunu zikretmiştir. Bu alan içerisinde hilafet sarayı 70, Kafur'un bahçesi 35, askeri geçit resminin yapılması için ayrılan alan 35'er feddanlık yer tutuyordu. Geriye kalan 200 feddanlık arazi ise askerin yerleşimine tahsis edilmişti.

Bedrülcemali'nin inşa ettirdiği sur, şehrin alanını 60 feddan genişletmişti. Bu sur, büyük taş parçalarından yapılmıştı ve üç kapısı bulunuyordu. Ki, bu kapılar zamanımıza kadar gelmiştir (5).

İranlı Seyyah Nasır Husrev, hicri 441 (miladi 1049) yılında ziyaret ettiği Kahire'yi anlatırken şöyle der: "Sultanın köşkü, Kahire şehrinin

(5) Bkz. Ali Paşa, el-Hıtatu't-tevfika, I, 4-22

tam orta yerindedir. Bütün etrafı açıktır, çevresinde hiç bir yapı yoktur... Bu saray, şehrin dışından bakılınca yapılarının çokluğu ve yüksekliği sebebiyle bir dağ gibi görülür."

Halife Muiz, komutanı Cevher'i, kurduracağı şehrin yerini seçme konusunda serbest bırakmıştı. Dolasıyla Cevher, Kahire'nin yerini askerî kabiliyetine dayanarak seçti. Fatimî halifeleri, Kahire, Fustat ve dolaylarının tabii güzelliklerinden yararlanmasını bildiler. Nil sahillerine, haliç kıyılarına, yemyeşil bu yerlere parklar ve köşkler inşa ettirdiler. Boş vakitlerinde oralarda dinleniyorlardı. Onların bu parklardan faydalanmaları, imar faaliyetlerinin artmasına yardımcı oldu. Şehir gelişti ve surların dışına taştı.

Hicri 480 yılında (m. 1087), Vezir Bedrülcemalî, şehrin alanını kuzey ve güney istikametlerinde genişletti, oralarda yerleşme izni verdi. Surlara kadar genişleyen şehir bir süre sonra surların dışına taştı. Bu münasebetle, sur içinde kalan bölüme "Dahilu's-sur = sur içi", surların dışında kalan bölüme ise "Zahiru'l-Kahire = sur dışı" adları verildi. Sur dışındaki bahçelerin yer aldığı alan iskana açıldı ve oraya yeni bir semt kuruldu. Sur ile dağ arasında kalan doğu cephesindeki surun dışı bundan hariç tutulmuştu. Çünkü Fatimî halifesi Hakim, Kahire'de yapılan hafriyatlardan çıkarılan toprakların, bu surun arkasına dökülmesini ve dağdan gelecek sellerin şehre girmesine mani olmak için bir engel oluşturulmasını emretmişti. Oraya dökülen topraklar, küçük tepecikler haline geldi.

Salahaddin Eyyubi, Kahire ve Fustat'ı tek bir sur içine aldırmıştı. O ayrıca, daha önce bahsi geçen, Kal'atü'l-Cebel'i inşa ettirdi. Memlükler zamanında ve özellikle Nasır Muhammed Kalavun devrinde Kahire, daha da gelişti ve şehrin alanı yaklaşık olarak önceki alanın yarısı kadar genişledi. Kahire ve Fustat, Abbasiye'den Habeş kanalına, Nil'den Mukattam dağına uzanan tek bir şehir haline geldi (6).

Hicri sekizinci (miladi ondördüncü) asırda Nil mecrasının değişmesi, şehrin büyümesine ve gelişmesine yardımcı olan en büyük faktör oldu. 14. asrın tarihçi ve coğrafyacılarından Umari, Kahire'yi vasfederken şöyle der:

(6) Makrizi, Hıtat, I, 365

"Kahire sürekli büyümüş ve bayındırlık açısından gelişmiştir. Şavir'in vezirliği sırasında çıkan yangında Fustat'ın yanması ve halkın orayı terketmesinden sonra (hicri 564/miladi 1168), şehrin binaları yeniden yapıldı. Tekrar gelişerek günümüzdeki görkemli binalara ve büyük, muhteşem köşklere kavuştu. Evleri çok geniş ve rahat, cadde ve çarşıları muntazamdır. Temiz ve geniş bahçeleri, şaheser camileri, büyük hanları, görülmeye değer medreseleri vardır. Tarihin hiçbir döneminde ve hiçbir ülkede benzeri görülmemiş ve duyulmamış bir güzelliğe sahiptir." (7)

D. Merakeş

Merakeş şehri, Murabıtlar tarafından başşehir olarak kurulmuştur. Oysa bu şehrin kurulduğu yere en fazla 30 km. uzaklıkta Ağmat şehri yer alıyordu. Ağmat büyük bir şehirdi ve oldukça gelişmişti. O halde Merakeş şehrinin kurulmasına neden gerek görüldü? Ki, bu şehrin kuruluşunu, bir tesadüf veya belirsiz bir gayeye bağlamak mümkün değildir.

Şöyle ki: Ağmat şehri, tarihi çok eski olan bir Berberi şehriydi. Atlas dağlarının eteğinde (8) yer alan bu şehrin etrafı zeytinliklerle çevriliyordu. Suyu bol olan şehir, yeşil bahçeleriyle ünlüydü. Ne var ki, istenilen çoğu özelliklere sahip olan şehir, sahra ve çöl hayatına alışmış Murabıtlar için uygun bir çevre değildi. Üstelik Murabıt askerinin tamamının yerleşmesine müsait genişliğe sahip değildi. Murabıtları yeni bir şehir kurmaya sevkeden sebep işte bu idi.

Ya'kubi, Ağmat şehrini tanıtırken şöyle demişir: "Zengin bir şehirdir. Dağlık ve ovalık meraları ve mezraları geniştir. Halkı Berberidir." (9) Murabıtların son dönemleriyle, onların yerine geçen Muvahhidler zamanında yaşayan büyük coğrafyacı İdrisi ise, bakır, yünlü elbise, sarık ve demir aletler ticaretiyle uğraşan Ağmatlı tüccarların büyük servetler biriktirdiklerini kaydeder. Onlardan her birinin köleleri ve diğer adamlarıyla birlikte ticari seyahate çıktığında, kafilede binit için 100, yük için

(7) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şa, III, 370
(8) Terasse, II, 22
(9) Kitabu'l-buldan, 21 vd.

80 deve bulunduğunu söyler. Murabıtlar zamanında onlar kadar zengin kimse kimse bulunmadığını bildirir (10).

Murabıt emirlerinden Ebubekir b. Ömer, ilim ve umran açısından meşhur olan Ağmat şehrine dönmüştü. Ağmat, herbiri "Ağmat" olarak isimlendirilen iki semtten meydana geliyordu. Bunlardan birinde Verike kabilesi halkı oturuyordu ve semt onlara nisbetle "Ağmatu Verike" diye adlandırılmıştı. İkinci semt ise Heylane kabilesine nisbetle isimlendirilmişti, "Ağmatu Heylane (veya Aylan)" adını taşıyordu. Merakeşliler, günümüzde dahi şehirlerinin kapılarından birini "Aylan kapısı" olarak isimlendirirler. Ağmat'ın bu iki semti arasında şiddetli bir rekabet vardı. Hatta bu semtlerden her birinin halkı, namazlarını camide yalnız kılıyorlardı. Birlikte namaz kılmak mümkün olmuyordu. İşte bu günlerde Ebubekir b. Ömer bu şehre geldi ve oraya yerleşti. Ona, sahra halkından devamlı heyetler ve askerler geliyordu. Bu yüzden şehir gittikçe kalabalıklaştı. Şehir halkı, bu durumdan rahatsız olmaya başladılar. Murabıt askerlerinin kendilerine sıkıntı verdiğinden, rahatlarını bozduklarından şikayet etmeye başladılar. Bunun üzerine Ebubekir b. Ömer, onlardan kendisine yeni bir şehir kurabileceği müsait bir arazi göstermelerini istedi. Buna sevinen Ağmatlılar, ona ilk olarak Merakeş'in kuzeyinde Tansift nehri kenarında yer alan bir mevki tavsiye ettiler. Ancak bu nehrin zaman zaman taşıp halkı sıkıntıya sokmasından endişe eden Ebubekir, onlara şöyle dedi: "Biz sahrada yaşamaya alışmış bir cemaatiz; nehir kenarında yaşamayız." Bu defa onlar, Merakeş şehrinin kurulduğu mevkiyi tavsiye ederek şöyle dediler: "Ey emir! Senin için alanı geniş, etrafı boş, size uygun bir badiye tesbit ettik. Nefis vadisi, oranın bahçesi; Dükkalede tarıma elverişli arazisidir. Deren dağları hakimiyeti, oranın emirinin elinde olur."

Merakeş'in kurulduğu arazinin Mağrib-i-Aksa'nın merkezi bir yerinde bulunması da bunlara ilave edilmelidir.

Bu görüşmelerden sonra Ebubekir b. Ömer, kavmi Lemtune'den, Mesamide ileri gelenlerinden ve devlet ricalinden oluşan bir grupla Merakeş şehrinin kurulması için tavsiye edilen araziye geldi. Tamamıyla boş bir arazi idi. Orada deve kuşları ve ceylanlardan başka bir canlı, hanzal

(10) Kitabü'l-Endülüs ve Arzu's-Sudan, 67

ve sid'den başka bir bitki yoktu. Neticede bu alanın çevresinde verimli arazilerin bulunduğunu tesbit ettiler. Bu arazilerde develeri ve diğer hayvanlarını otlatabilecekleri yeşil otlaklar gördüler (11).

Merakeş Adının Verilmesi

Merakeşî, Merakeş şehrinin kurulduğu arazinin önceleri ormanlık olduğunu, bu ıssız ormanın, hırsızlar tarafından barınak olarak kullanıldığını kaydettikten sonra, o mevkinin, oraya yerleşmiş "Merakeş" adını taşıyan siyasî bir kölenin adına nisbetle isimlendirilmiş olabileceğinden bahseder (12).

Diğer bir rivayete göre, orası insanı korkuya sevkeden ıssız meş'um bir arazi idi. Oradan geçenler birbirlerine Mesamide lehçesinde "hızlı yürü" anlamına gelen "Merrakuş" derlerdi. Dolayısıyla araziye "Merakuş" adı verildi. Merakeş, "Merâkiş, Merrakeş" şekillerinde de telaffuz edilir. Daha sonra Mağrib'in tamamı için de "Merakeş" ismi kullanılmış, "Merakeş ülkesi", "Merakeş sultanlığı" denilmiştir. Bu kelime Fransızlar tarafından "Maroc" İngilizlerce de "Morocco" şeklinde telaffuz edilmiştir.

Şehrin Temellerinin Atılması

Emir Ebubekir b. Ömer, şehir inşatını kendi sarayının temellerini atarak başlatmıştı. Halk ta onu takip ederek evlerini yaptılar. Şehrin etrafına sur çevrilmemişti (13). Daha sonra askerî karargah ve silah depoları, cami ve onun yanına beytülmal binası inşa edildi. Şehrin oldukça basit olarak yapıldığı şüphesizdir. Halk başlangıçta, hükümdar ve dev-

---

(11) el-Hulelu'l-Mevşiyye, 5 vd.

(12) el-Mu'cib, 95

(13) Murabıtlar, şehirlerin surla çevrilmesini uygun bulmuyorlardı. Bu, onların serbest sahra hayatına alışmış olmalarına bağlıydı. Hatta Yusuf b. Taşfin, Fas şehrini fethedince, bu şehrin iki yakasını birbirinden ayıran surları yıktırmış ve şöyle demişti: "Bizim surlarımız, kılıçlarımız ve adaletimizdir." Daha sonra şehri savunmak için Merakeş'i surla çevirmek zorunda kalan Murabıt hükümdarı Ali b. Yusuf ise, bu konuda Mağrip ve Endülüs fakihlerinin fetvasını istemiştir (519/1125)

let ricali de içlerinde olmak üzere, kıl çadırlarda oturuyorlardı. İnşaat faaliyeti yaklaşık bir yıl sürdü; ancak 8 ayda bitirildiği de söylenmiştir.

Ebubekir b. Ömer, Merakeş şehrini kurdurmak için seçilen yere varıp inşaatı başlatmış bulunuyordu. Bu sırada sahradaki Lemtune kabilesinden bir elçi geldi ve ona Cüdale oymaklarının kendilerine baskın düzenledikllerini haber verdi. Bunun üzerine Mağrip sultanlığını amcasının oğlu Yusuf b. Taşfin'e bırakan Ebubekir, kabilesine yardım için emrindeki birliklerle sahraya gitti (14).

Bazı Tarihçiler, Merakeş şehrini, Yusuf b. Taşfin'in kurdurduğunu söylerler ve şehrin kuruluş yılı olarak 444/1063 senesini gösterirler. Evet, Ebubekir'in kabilesine yardım için sahraya dönmeden ve kalan ömrünü orada geçirmeden önce, Murabıtlar arasında çıkan fitneyi söndürmek için uğraştığı günlerde, inşaat işlerinin Yusuf b. Taşfin tarafından kontrol edildiğinde şüphe yoktur. Ancak bu şehrin hakiki kurucusu Ebubekir b. Ömer'dir. İnşaatı başlatan odur, Yusuf onun başlattığı inşaatı ikmal etmiştir. Merakeş şehri, havası ve gelenekleri yönünden Bağdat'a benzetilir. Buna karşılık Fas şehri de ağaçlık ve ormanlıklarının çokluğu ve gelenekleri bakımından Dımeşk'e benzetilmiştir. Merkeş bayındır bir hale gelmiş, mimari eserleri yükselmişti.

İbn Haldun, Yusuf b. Taşfin'in Merakeş şehrini, kendisi ve askerinin ikamet merkezi civarındaki Deren dağlarında oturan Mesamide kabilelerini kontrol altında tutmak için kurdurduğunu belirtir (15). Böyle olunca Merakeş'in kuruluşunun önemli sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1 — Hükümet için bir merkez ve asker için onları barındıracak bir karargahın kurulması,

2 — Mesamide kabilelerinin saldırı ve yağmalarına mani olmak için devlet merkezini onların topraklarına yakın bir mevkide kurmak.

3 — Çöl hayatına alışmış Murabıtların tabiatına uygun geniş bir alanın aranması.

---

(14) Abbas b. İbrahim, el-İ'lam bi men halle bi Merakeş ve Ağmat mine'l-a'lâm (Fas, 1936), I, 63 vd.

(15) el-İber, VI, 378

Ebubekir b. Ömer ve ondan sonra Yusuf b. Taşfin, Merakeş şehrini, İcliz (Şimdi Gilliz denilir) dağının yanında geniş bir araziye kurdurmuşlardı. Yakın olan bu dağdan taş kırıldı, hükümdar sarayı ve mülhakatı taştan yapıldı. Bugün bu sarayın yerini tesbit etmek imkanına sahip değiliz. Diğer binalar ise taş ve kerpiçten yapılmıştı.

Yusuf b. Taşfin, mimari alanında temayüz etmiş Ubeydullah b. Yunus'u getirtmişti. Onun çalışmalarıyla şehre getirilen su, binalara, bahçe ve bostanlara akıtıldı. İmar faaliyetleri gittikçe gelişti, emir, komutan ve diğer devlet ricaline ait köşklerin sayısı arttı. Yusuf b. Taşfin, Merakeş'e su getirtmek için kazdırdığı kuyulara, Ağmat'tan yer altı kanallarıyla (hatatir) su akıtmıştı (16).

Tarihçiler, Muvahhidlerin Fas şehrini, hem kendi vatanlarından hem de Atlas dağları eteklerinde oturan Mesamidelerden uzak olması nedeniyle, başşehir edinmeyi düşünmediklerinde hemfikidirler.

Tarihçiler, Merakeş şehrinin hangi yılda inşa edildiği hususunda farklı kanaatler serdetmişlerdir. İbn Haldun (17) ve İbn Ebi Zer (18), hicri 454 miladi 1062 yılını kabul ederler.

Şehrin Genişletilmesi

Tarihçilerin ekseriyyeti, Merakeş şehri inşatının 8 ayda bitirildiğini kabul etmişlerdir. Bu şehrin surlarının daha sonra Ali b. Yusuf tarafından yapıldığı ve bu inşaat için 70 bin Murabıt dinarı harcandığında da görüşler aynıdır. Ali b. Yusuf buraya mimarlığını Mevlay Süleyman el-Alevi'nin yaptığı bir cami inşa ettirmiş, Endülüs ve diğer ülkelerden meşhur mimar ve ustalar getirterek Tansift köprüsünü kurdurmuştu. Ne varki, bu nehrin suyu, çok geçmeden sözkonusu köprüyü yıktı ve alıp götürdü. Geriye sadece sütunları kalmıştı. Muvahhidler daha sonra onu restore ettiler.

---

(16) Abbas b. İbrahim, A.g.e., I, 64
(17) el-İber, VI, 184
(18) Ravzu'l-kırtas, II, 39 vd.

Tarihçilerin bildirdiğine göre arzının genişliği, binalarının yüksekliği ve intizamı ile meşhur olmuş Merakeş şehrinin 17 kapısı mevcuttu. Şehrin cadde ve çarşıları, ticaret için zengin bir pazardı.

Murabıtları yıkan Muvahhidlerin ilk halifesi Abdülmü'min b. Ali (524-558/1130-1163), 524/1130 yılında Merakeş şehrini fethetti [19]. O ve halefleri, bu şehri yeni binalarla süslediler. Abdülmü'min, İşbiliyye'deki "el-Halide" minaresi taklid edilerek yapılan büyük minaresiyle şöhret bulan Kütübiyye camisinin inşaatını başlattı. Bu camiyi daha sonra oğlu Ebu Yakup Yusuf (558-580/1163-1184) tamamlattı. Abdülmü'min b. Ali, Deren dağı vadilerinden su getirmiş, şehrin batı tarafında çevresi 6 mile ulaşan büyük bir bahçe kurdurmuştu. Biri bahçenin içinde, biri de dışında olmak üzere iki büyük sarnıç yaptırmıştı. Oğlu Ebu Yakup Yusuf ta yeni bahçeler ve fidanlıklar tesis ederek büyük sarnıçlar yaptırdı ve kanallarla yeni sular getirtti. O, şehrin güneyinde de bir kale inşaatı başlatmıştı. Bu inşaatı tamamlamak oğlu Yakup el-Mansur'a nasip oldu. Yakup, şehrin civarında yeni bir semt kurdurmuş, orayı köşkler, çarşılar, hanlar, parklar ve bahçelerle donatmıştı. Oraya bir cami bir de İslâm tarihçilerinin ifadesiyle, diğer İslâm şehirlerinde bina edilmemiş büyüklükte bir kaysariyye (han-çarşı) yaptırmıştı [20].

Muvahhidler zamanında parlaklığının doruğuna ulaşan Merakeş şehri, bilhassa Mansur ez-Zehebî devrinde (656-685/1258-1286) olmak üzere Meriniler zamanında (591-875/1195-1470) bu durumunu devam ettirdi. Mansur ez-Zehebî zamanında şehrin alanı, 4 × 4 fersah ebadına ulaşmıştı. Saray, köşk ve binalar son derece zarif birer şaheserdi [21]. Şehrin bahçeleri, bostanları, oralarda yetişen üzümleri, meyveleri dillere destan olmuştu. Oralara zeytin ağaçları dikilmişti. Ayrıca şehirde zeytinyağı ve arcan (hercan) yağı çıkarma atelyeleri kurulmuştu. Yakup el-Mansur, şehrin ortasından geçirdiği bir kanalla sarayına su götürdü. Halkın su içmesi ve hayvanlarını sulaması için bu kanalın civarına çeşmeler yap-

(19) Muvahhidler, Merakeş şehrinde Yusuf b. Taşfin'in yaptırdığı camiyi de yıktırmışlardı. Şehirde surlar ve yer altındaki su kanalları dışında birşey bırakmamışlar, hepsini yıkarak yerlerine yenilerini yapmışlardır.

(20) Abbas b. İbrahim, A.g.e., I, 63

(21) Merakeşi, el-Mu'cib, 360

tırdı. Şehrin doğu tarafında "Daru'l-fereç" adını verdiği hastaneyi kurdurdu. Çevresi geniş olan ve bir semti andıran bu hastaneyi vasfeden Merakeşi, dünyada bir benzerin olabileceğini tahmin etmediğini söylemiştir (22).

Merakeş şehri, coğrafi mevkii bakımından büyük önem taşır. Çünkü bu şehir, Mağrib-i Aksa ile Büyük Sahra ve ovalarının orta kısmında kalır. Dağ ile ovanın, Araplarla Berberilerin kavuşma noktasıdır. Hatta şehir sakinlerinden bazıları, şehirlerini Horasan'a benzetmişler ve "Mağrib'in Horasanı" adını vermişlerdir. Zira burada, muhtelif lisanlar ve lehçeler konuşan ayrı ırklara mensup insanlar bir arada yaşıyorlardı. Yine bu şehir, kuzey ve batı cihetlerinde yer alan ovalar ve yaylalarda yaşayan Dekkaleliler ve Şaviyeliler vb. merkezler halkıyla, doğuda ve güneydeki dağlık arazide yaşayan Berberiler arasında çok zengin bir pazardı. Merakeş'ten Ağmat kapısından dışarı çıkan kimse, Missufe Berberilerinin konuştuğu Berberi lisanından başka bir lisan işitemezdi. Doğuda Büyük Atlas'ın ötelerinden, güneyde Sus'a kadar aynıydı. O bölgede oturanların tamamı Berberi diliyle konuşurdu. Babu'l-hamis'ten çıkan kimse ise, batı cihetine Atlas okyanusunun sahiline, oradan kuzeye doğru Şaviye kabilesinin yaşadığı bölgelere kadar yalnızca Ruhame kabilesinden arapça konuşmalar işitirdi. Bu topraklara "el-Havz" adı verilir, bu arazinin merkezi ise Merakeş'tir. Karşı tarafında onun simetriği durumunda kalan bölgenin merkezi ise Fas şehridir.

Berberiler, dağlık yörelerden ovaya, zeytin, çeşitli meyveler odun ve kereste, tabaklanmış deri ve dağlık arazide üretilen diğer ürünler getirirler. Ovalık bölgede yaşayanlar ise, dağlık yörelere, sığır, sade yağ, yün ve oturdukları yerlerde üretilen diğer maddeleri götürürler. Dağları aşan yolların açılması, gece-gündüz işleyen kervan kafilelerinin geçmesi için köprülerin yapılması, şüphesiz ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur (23).

E. Rabat (Ribat)

Yakup el-Mansur, Muvahhidlerin başına geçince, Merakeşten En-

(22) el-Mu'cib, 360

(23) Ahmet Büste, Mecelletü'l-Mağrib (Rebiulahir-Cemaziyelevvel, 1936 s. 23

dülüs'e askerî yardım göndermenin zorluğunu anladı. Çünkü yol hem uzun, hem de aşılması zordu. Bu nedenle, Yakup el-Mansur, sahilde, yaz aylarını askeriyle birlikte geçirebileceği bir şehir kurmaya karar verdi. Daha önce babası Yusuf ta aynı şekilde düşünmüş, bu maksatla Rabat şehrini geliştirmeye çalışmıştı. Saray ricalinden bazıları, ona Septe şehrini askeri üs olarak kullanmasını tavsiye ettiler. Ancak Yakup bulunduğu arazi ve civarının verimsiz topraklarla çevrili olması sebebiyle, Septe bölgesinin yılda 3 veya 4 ay müddetle askerini, saray ricalini ve saray erkanını doyuramayacağını, onların diğer ihtiyaçlarını karşılamayacağını düşündü. Üstelik Septe'nin bu kadar nüfusun iskanına mûsait olmadığı da açıktı. Neticede Yakup, seleflerinin kurdurduğu Rabat şehrinin bu işe uygun olduğunu gördü. Babası Yusuf'un başlatmış olduğu genişletme faaliyetlerine büyük bir hız verdi. Bu faaliyet, 593/1196 yılında Endülüs hıristiyanlarına karşı kazanmış olduğu meşhur Erek savaşından sonra başlamıştı. Rabat'ta camiler, medreseler, saraylar, köşkler, evler ve hanlar bina edildi.

Yakup Mansur, şehrin güney tarafında Merakeş'teki Kütübiyye camiinin minaresine benzeyen, fakat ondan daha büyük bir minare yaptırdı. Şehre yerleştirdiği halkı, sanatkarlar, tüccarlar, edipler vs. gibi meslek ve meşreplerine göre ayrı mahallelerde iskan etti. Rabat şehri, kısa sürede gelişti. Afrika'nın en zengin şehirlerinden biri haline geldi. Mevkiinin güzelliği, asker, saray ricali ve saray hizmeçilerinin orada oturması sebebiyle ticaretinin gelişmesi buna yardımcı olmuştu. Yakup el-Mansur, her yılın Nisan-Eylül aylarını orada geçiriyordu.

Rabat şehri yakınında denize dökülen Bu-Regreg nehrinin suyunun tuzlu olduğu görülmüştü. Bu sebeple, Yakup el-Mansur, şehre 12 mil uzaklıkta bulunan bir su kaynağından, Bizanslılar tarafından kulanılan su kemerleri tipinde, sütunlar üzerine kurdurduğu oldukça şaheser su kemerleriyle şehre su getirtti. Şehir içinde bu kemerden ayrılan kollar, şehrin bütün semtlerine su akıtıyordu [24].

Merakeşi, Rabat şehrinin uzunluğunun başlangıçta 1 fersah, eninin ise bundan biraz az olduğunu zikretmiştir. Şehrin alanı kısa sürede genişlemiş Yakup el-Mansur mahallesi, Acdâl mahallesi gibi yeni yeni semtler kurulmuştur. Rabat, 1919 senesinde Fas'ın resmî başkenti olmuştur.

---

(24) el-Mu'cib, 266

2 — MİMARİ ESERLER

A. Saraylar

Mısır fethini gerçekleştiren Fatımî komutanı Cevher, 358/969 yılında Fustat şehrine girdi. Şehrin kuzey tarafında yer alan kumluk ovada karargah kurdu. Bu mevki doğu taraftan Mukattam dağı etekleri, batıdan Emiru'l-Mü'minin halici ile çevriliyordu. O, burada efendisi Muiz'i karşılamak için hazırladığı "el-Kasru'ş-şarkî" sarayını yaptırdı. Bu sarayın civarında, askere, devlet ricaline ve taraftarlarına ait binalar yapılmasına izin verdi. Bu sarayın yeri, bugün Hüseyin Camii ve Halili hanının bulunduğu yerdir.

Fatımî halifesi Aziz, zamanında, Mısır'daki maddî refahı gösteren pekçok mimari eser yaptırmıştı. Mesalâ, adı geçen "el-Kasru'ş-şarkî"nin batı tarafında kaldığı için "el-Kasru'l-garbî = Batı sarayı" olarak isimlendirilen sarayı yaptırdı. Bu saray önceki saraydan küçüktü. Bu sebeple adına "küçük" ibaresi de eklenmiş adı "el-Kasru'l-garbî es-sağir" olmuştur. Bu saray, takriben Kalavun camii ile Bakırcılar çarşısının bulunduğu mevkide yer alıyordu. Bu iki saray arasında, askerin resmî geçit merasimleri ve denetlenmesi için tahsis edilmiş geniş meydan mevcuttu. Bu meydana, iki saray arası anlamına gelen "Beyne'l-kasreyn" adı verilmişti.

İbn Dukmak, Cevher tarafından halife Muiz adına inşa ettirilen 'el-Kasru'ş-şarkî" sarayının kapılarını ve bu kapıların hangi münasebetlerle kullanıldığını açıklamıştır. Onun verdiği bilgiye göre bu kapılar şöyle sıralanır:

1 — Babü'z-zeheb: Bu kapının üstünde, bir seyir salonu bulunuyordu. Halife, bayram merasimlerini buradan takip ederdi.

2 — Babü'l-bahr.

3 — Babu'r-rîh.

4 — Babü'z-zümrüd.

5 — Babûl-îd: Bu kapının önünde geniş bir avlu bulunuyordu. Ramazan ve Kurban bayramı günlerinde asker burada içtima ederdi. O bakımdan, bayram alanı manasına "Rahbetu'l-îd" adı verilen bu avlunun iki yanında "Daru saîdi's-süeda" olarak isimlendirilen, ziyafet salonları bulunuyordu.

6 — Babu Kasri'ş-şevk.

7 — Babu'd-Deylem: Bu kapının yerinde, bugün Hüseyin camii vardır. Sarayın güneydoğu tarafında ise, bu kapının karşısında Ezher camii yer almaktadır.

8 — Babu türbeti'z-za'feran.

9 — Babu'z-zuhûme: Yeni pişmekte olan nefis et kokularının geldiği kapı. Bu kapı ile Ezher camii arasında, saray hazinesi yer alıyordu (25).

Nasır Husrev, Halife Mustansır zamanında 439-441/1047-1050 yılları arasında ziyaret ettiği Kahire'deki Hilafet sarayını anlatırken, 12 köşkten ibaret olan bu sarayın 10 kapısının olduğunu, orada tam 30 bin kişinin bulunduğunu duyduğunu söylemiştir. 10 semti olan Kahire şehrinin tam ortasında yer alan bu sarayın, her gece beşyüzü atlı beşyüzü yaya olmak üzere bin muhafız tarafındn korunduğunu, onların akşam namazı vakti boru ve davul çalıp, sabaha kadara devriye gezdiklerini bildirmiştir (26).

Bu sarayı Makrizi de tasvir etmiş, bu sarayda 10 bin saray ricali ve görevli 8 bin de hizmetçi bulunduğunu söylemiştir. Makrizi, Salahaddin Eyyubi'nin bu sarayı ele geçirdiği sırada, halife ve oğulları hariç sarayda sadece kadınların kaldığını ve sayılarının 12 bin olduğunu zikretmiştir. Bu saray, 522/1128 yılanda zamanın halifesi Amir tarafından restore ettirilmişti. Amir, sarayın yüksek salonuna çıkar, özel bir pencereden, mum ışığında zikir yapan dervişleri seyrederdi. Dervişler için çeşitli nefis yemeklerle donatılan sofralar hazırlattırırdı (27).

---

(25) el-İntisar, IV, 56 vd.

(26) Sefer-nâme, 128

(27) Hıtat, I, 384 vd.

Fatımî halifeleri, seyirköşkü ve park yapmaya düşkündüler. Maks'ta 3 tane seyirköşkü yapmışlardı. Bunlardan birincisi, Babu'z-zeheb ile Babu'l-bahr arasında, ikincisi Babu'z-zeheb'in kemerinin üzerinde bulunuyordu. Üçüncüsü ise "en-Nadıra" olarak adlandırılıyordu. Gadirhum günü, halife bunlardan birine oturur, kendisine arzedilen askerin resmi geçidini takip ederdi. Bu sırada vezir ikinci köşkte otururdu (28).

Fatımî halifeleri, otel ve hamam gibi çok sayıda umuma hizmet veren tesis inşa ettirmişlerdi. Bunların tamamı halifenin özel mülküydü. Kahire'deki mağazalar da aynı şekilde onun mülkiyetindeydi. Bu dükkanlardan herbirinin aylık kirası, 2 ile 10 dinar arasında değişiyordu. Taş ve kerpiçten yapılmış Kahire binaları, oldukça sağlamdı, aralarında güzel bahçeler yer alır, bu binaları birbirinden ayırırdı (29)

B. Hamamlar

İslâm şehir hayatının en önemli görünümlerinden biri hamamlardır. Bu boşuna değildir. Çünkü Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet'te, şahsî temizlik ve toplum sağlığını korumanın, esaslı bir emir olduğunu görürüz. Bu da ancak bedeni temiz tutmak, onu mikroplardan korumakla olur. Rasûlullah (s.a.v.), bir hadislerinde "Temizlik imandandır" buyurmuşlardır. İşte bunun İslâm dininin, abdest almaya, yıkanmaya, misvak kullanmaya büyük önem verdiğini görüyoruz. Sünnet-i şerif, müslümanın hafta en az bir defa ve özellikle cuma günü yıkanmasını gerekli kılmıştır.

Sevgili Peygamberimiz, Ramazan ve Kurban bayramı günleri de, boy abdesti almayı adet edinmişti. Yine o cünüplük ve cinsî münasebetten sonra gereken yıkanma yanında, cuma günü, hacamat yaptırdıktan sonra, cenaza yıkadıktan sonra vb. muayyen sebeplerle yıkanmalarını tavsiye etmiştir. Hatta, ülkelerinde içme suyu için yeterli kaynakların bulunmaması ve içme suyu temininde sel sularına güvenmelerine rağmen, ilk müslümanları yüzme öğrenmeye ve yüzmeye teşvik etmiştir.

---

(28) Aynı esere, I, 404
(29) Nasır Hüsrev, Sefer-nâme, 132

İslâm'ın ilk dönemlerinde müslüman araplar arasında sıcak su ile banyo yapmak yaygındı. Bu adeti, büyük ihtimalle fethettikleri ülkelerin halkından, bilhassa Suriye ve Mısırlılardan almışlardı. Müslümanlar, bu adeti çok sevmişlerdi. Çünkü çoğu ibadetlerin şartı ve namazın kapısı olan taharetin kolaylaştırıcı bir unsuruydu.

Müslümanlardan bir kısmı, başlangıçta umumî hamamlara gitmekten kaçınmışlardı. Çünkü hamamların içinde resim bu heykeller bulunuyordu, duvarları kibir ve büyüklenmeden kaynaklanan manzaralarla donanmıştı. Bununla beraber bu heykeller, birkaç asır hamamlardan çıkarılmamıştır.

Müslümanlarda hamam binaları, büyük ölçüde Roma hamamlarına benziyordu. Hamamın kapısından etrafı minderler, kilim veya seccadelerle donatılmış sekiler (mesatîb) bulunan soğukluğa girilir. Hamamcı burada oturur, bir köşede mükellef bir kahve ocağı görülür. Soğukluktan sonra hamamın soyunmaya ve kış mevsimlerinde istirahata yarayan ılıklık bölümüne geçilir. Bu bölüm soğukluk ile iç tarafta kalan sıcaklığın (beytü'l-harare) ortasında kalır. Sıcaklık terleme yeridir, etrafında yıkanmaya tahsis edilmiş halvet veya eyvan denilen küçük odacıklar bulunur. Yıkananlar orada sıcak ve soğuk su bulabilirler. Sıcaklıkta, yıkananlara yardımcı olup, onları keseleyecek tellaklar bulunur. Hamama gelenler sıcaklıktaki bu yıkanma odalarında sıcak su ve sabunla yıkanırlar. Yıkanan kişiler kış aylarında orta kısımda kalan ılıklığa geçerek, bir süre orada otururlar. Yaz aylarında ise bu bölümde oturmaya gerek görmeden doğrudan soğukluk bölümüne geçerler.

Devlet ricalinin veya zenginlerin hanımlarından bazı kadınlar, bayram ve evlilik törenleri münasebetiyle, öğleden sonrası için hamamı kiralayıp, kadın arkadaşları ve kadın akrabalarıyla birlikte hamam sefası yapmaya düşkündüler. Erkekler de, bilhassa düğün merasimlerinde hamamı birkaç saatliğine kiralarlar, o saatte sadece tanıdıklarının gelmesine izin verirlerdi. Zenginler, evlerine de özel hamamlar yaptırıyorlardı [30].

Hicri 458 (m. 1066) yılında vefat etmiş olan Yahya b. Saîd el-

(30) Demombynes, en-Nuzumu'l-İslâmiyye, 227

Antakî'nin verdiği bilgilerden, Fatimiler zamanında, müslümanlar, yahudiler ve hıristiyanlar için ayrı ayrı hamamlar bulunduğunu öğreniyoruz. Yine o, Fatımî halifesi Hakim'in hamamlara peştemalsız girilmesini yasakladığını, daha sonra da kadınlara umumî hamamlara gitme yasağı koyduğunu bildirir (31).

Fatimiler zamanında, ıtriyat tüccarları, getirdikleri güzel kokuları, her cuma hamamlara dağıtırlardı. Halifelerin saraylarına, vezirlerin ve diğer devlet ricalinin köşklerine de ıtriyat dağıtımı yaparlardı (32). Onlar, Hindistan'ın doğusunda kalan adalardan ve Malezya'dan anber, ödağacı, misk ve ıtır; Zengibar sahillerinden de kafur ithal ediyorlardı (33).

Makrizi, Fustat şehrinde 1170 hamam bulunduğunu söylüyor. Bu müellif, İbn Abdüzzahir'den Mısır şehrindeki (yani Fustat, Asker ve Katâi') hamamların sayısının 685/1286 yılında 80 civarında olduğunu rivayet etmiştir (34). Fatimi halifesi, bayram günü "el-Kasru'l-garbi essağir" adını taşıyan küçük sarayın kemeraltı kapısından (Babu's-sâbat), çıkarak kurban kesilme yerine giderdi. Orada bulunan kemeraltı hamamı, 845/1441 yılında vefat eden Makrizi zamanına kadar gelmişti ve o sırada "Mansuri hastanesi hamamı" olarak adlandırılıyordu. Bu hamam kadınlara tahsis edilmişti. Salahaddin Eyyubi'nin oğlu Melik Aziz zamanında 590/1194 yılında civarındaki bazı emlakle birlikte, 1200 dinara Emir İzzeddin Aybek'e satıldı. Daha sonra aynı hamam 1600 dinara başka bir şahsa devredildi (35).

Mukaddesi, Dimyat hamamlarının, Mısır'daki en güzel hamamlar olduğunu söylemiştir (36).

Ya'kubi, Bağdat'ta 10 bin hamam bulunduğunu, doğu yakasında (Rusafe) ise 5 bin hamamın mevcud olduğunu zikretmiştir (37). Bu sözlerde mübalağa olduğu şüphesizdir. Hicri altıncı (miladi onikinci) asırda yaşayan büyük seyyah İbn Cübeyr, Bağdat hamamları hakkında şunları söyler:

(31) Yahya b. Said, Tarihu Sılatı Entichlus, 187-208.
(32) Makrizi, Hıtat, I, 420 vd.
(33) İbn İyas, Tarihu Mısır, II, 63
(34) Makrizi, Hıtat, II, 80
(35) Bkz. Aynı eser, I, 79-86
(36) Ahsenü't-tekasim, 202
(37) Kitabu'l-buldan, 240-249

"Bağdat hamamları, sayılamayacak kadar çoktur. Şehrin ileri gelenlerinden biri, bize, orada doğu ve batı yakasında olmak üzere, yaklaşık 2 bin hamam bulunduğunu söyledi. Bu hamamların çoğunun dışı ziftle kaplanmıştır. Onlara bakanlar parlayan bu ziftli zeminleri cilâlanmış siyah mermer zannederler. Bu bölge hamamlarının, zifti bulmakta güçlük çekmedikleri için çoğu güzel görünür. Zift, Basra ile Kûfe arasındaki bir kaynaktan getirilir. Allahu Teâlâ, bu kaynağın suyunu, zifte çevirmiş, oradan zift çıkmasını murad etmiştir. Çamurumsu bir şekilde çıkan zift, gerekli işlerden sonra katı bir hale gelir ve etrafa dağıtılır. Her şeyi yaratan Allahu Teâlâ'nın şanı nice büyüktür. O'ndan başka ilah yoktur, sadece O vardır." (38)

Müslüman Endülüs tarihçilerinin şeyhi Makkari ise, Kurtuba şehrinde 300 hamam bulunduğunu haber veriyor (39).

Günümüzde Mağrip'te halkın büyük ilgi gösterdiği hamamların sayısı çoktur. Zira insanlardan pekçoğu, Mısır'da yaygın olduğu gibi evlerinde yıkanmazlar. Bu adet çok eski zamanlardan kalmadır.

C. Medreseler

Hicri dördüncü (miladi onuncu) asra gelinceye kadar, öğrencilerin dini ilimler okumak için programlı bir şekilde devam ettikleri, sadece eğitim ve öğretime hizmet veren medresler yoktu. Öğrenciler, bu dönemde eğitim ve öğretim için cami ve mescidlere gidiyorlardı. Daha önce geçtiği gibi cami, bir eğitim müessesesi hüviyetini taşıyordu. Bildiğimiz manasıyla ilk medrese, Nişapur'daki Beyhakiyye medresesidir (40). Daha sonra Selçuklu sultanı Melikşah'ın veziri Nizamülmülk, hicri 457/1065 yılında Bağdat'ta Nizamiye medreselerinin inşaatını başlatmıştır. Peşinden Nişapur ve diğer merkezlerde benzeri medreseler yapılmıştı. Nizamülmülk'ün bu teşebbüsü büyük rağbet görmüştü. Halk onun yolunu takip etti. Irak, Horasan, Meveraünnehir, Cezire ve Diyarbakır gibi mer-

(38) Rıhle , 176 vd.
(39) Nefhu't-tîb, I, 256-259
(40) Makrizi, Hıtat, I, 363

kezlerde medreseler inşa edildi. Sultan Nureddin Mahmut Zengi, hicri 6. yüzyılda Dımeşk, Halep ve ülkesinin diğer merkezlerinde Şafiî ve Hanefî mezheblerine ait medreseler inşa ettirerek, onların yolunu takip etti (41). Daha sonra da Salahaddin Eyyubi, medrese sistemini Mısır'da uyguladı.

Salahaddin Eyyubi'nin Kahire'de yaptırdığı medreselerin mimarisi, sanat dünyasında yeni bir adımdı. Bu döneme kadar medreseler, tek bir tip üzere, yani cuma namazı kılanan Cami-i kebir modelinde yapılıyordu.

Salahaddin Eyyubi, Şiîlerin mukavemetini kırmaya çalışıyordu. Bu münasebetle Sünni akaidinin öğretilmesi için, medreseler veya daha doğrusu cami-medreseler kurdurmaya büyük bir önem verdi. Mu medreselerin inşaatı için gereken harcamaların hazineden yapılmasını emretmişti. Kurdurulan ve halk tarafından mescid (cami) olarak bilinen bu müesseseler, gerçekte bir medrese veya diğer bir tabirle ilim enstitüsüydü. Bu binalar, Kahire'nin en görkemli mimari eserleriydi. Bunlara örnek olarak, Sultan Hasan, Berkuk, Kalavun ve Nasır Muhammed b. Kalavun medreselerini gösterebiliriz. Şekil itibarıyle camilerden tamamen farklı olan bu medreselerin kuruluş gayesi de, caminin kuruluş gayesinden farklıydı. Çünkü onlar, içinde cuma namazının kılınması için değil, talebelerin arapçayı ve dinî ilimleri okuması için bir medrese, bir okul olarak bina edilmişti. Bu yapıların, cami inşaatı ve caminin mimari şekli üzerinde büyük etkisi olmuştur.

Eyyubiler zamanında Medrese, kıbleye müteveccih, ortasında oldukça geniş karemsi bir avlu bulunan bir yapıdan ibaretti. Bu geniş avlunun dört cephesinde bu avluya açılan, herbirini birer kubbenin örttüğü 4 eyvan bulunuyordu. Bu plân genelde cami planından pek farklı değildir. Çünkü medresenin başlangıçta kuruluş amacı, herşeyden önce dinin öğretilmesiydi. Camilerin yapısında bu yönde bir değişiklik yapılarak sadece cami hizmeti vermek yerine, eğitim ve öğretim yeri olarak yapılan ilavelerle cami-medrese şekline dönüştüğü görülmektedir (42). Dört cephe

(41) Aynı eser, I, 109

(42) Max Hertz Bek. Lem'a fi tarihi fenni'l-mi'mar ve sairi'l-fününi's-sınaiyye el-Mısrıyye, (Arapça terc. Ali Behçet Bek), s. 36 vd.

ortasındaki avluya açılan kemerli revaklar, caminin kanatlarına benzer bir görünüm taşıyordu. Doğu tarafta kalan ve diğerlerinden daha uzun olan eyvan namaza tahsis ediliyordu. Orada mihrap, minber, lâmba ve namaz kılanlara gerekecek diğer eşya bulunurdu. Dört eyvan talebeler arasında mezheplerine göre taksim edilmişti. Biri Hanefiler, ikincisi Şafiîler, üçüncüsü Hanbeliler, dördüncüsü ise Malikilere aitti. Bu dört eyvanın köşelerinde hocalara ve talebelere mahsus hücreler yapılıyor, hocalar ve talebeler orada kalıyorlardı. Eyvanlar, dersane ve kütüphane olarak kullanılıyordu (43).

Salahaddin Eyyubi Mısır'dan ayrılınca devlet işlerinde ona oğlu veya kardeşi vekalet ederdi. Onlardan her ikisi de, Kadı Fazıl Abdurrahim el-Beysanî ile istişare etmeden karar vermezlerdi. Zamanın meşhur alimlerinden olan Kadı Fazıl'ın çalışmaları neticesinde, Türkistan, Faris gibi uzak ülkelerden yola çıkan talebeler, akın akın Mısır medreselerine geliyorlar, orada Kurtuba ve İşbiliyye'den gelmiş alimlerle görüşüyorlar ve onlardan ders okuyorlardı. Endülüs'ten gelen alimlerden biri İbn Ferv'di. Doğu İslâm dünyasında görülen dinî ilimler alanındaki kalkınma ve İslâm kültürünün ihya hareketi onu çekmiş, Endülüs'ün en uzak bölgesinden kalkarak Mısır'a gelmişti. Bu fakih ders halkasında kürsüye oturunca talebelerin ekseriyeti onun etrafında toplanırlardı. Ona teveccüh gösteren Kadı Fazıl, onu evinde misafir etti. Vefatından sonra, onu kendi ailesine ayırdığı özel kabristana defnettirdi. (44).

Salahaddin Eyyubi, Karafe semtinde İmam Şafiî'nin kabrinin yanında bir medrese yaptırırken, 566/1170 yılında mensup olduğu Şafiî mezhebi fıkhının okutulması için Amr b. As Camiinin yanında da bir medrese inşa ettirmişti. Bu ikinci medresenin yakınında inşa ettirdiği Kamhiyye medresesi adıyla bilenen başka bir medreseyi de Maliki mezhebine tahsis etti (45). Salahaddin, Kahire'de Halife semtinde "Suyufiyye"

(43) Lane-Poole. Siretü'l-Kahire, 170 vd.

(44) Aynı eser, 171-173

(45) Makrizi, Salahaddin Eyyubi'nin mulhakatıyla birlikte Varraklar hanını ve Feyyûm'deki bir araziyi bu medreseye vakfettiğini, oraya 4 müderris tayin ederek bu çiftlikte yetişen buğdayı onlara ve öğrencilere dağıttığını bu yüzden medresenin buğday anlamındaki "el-Kamhu" kelimesine nisbetle "Kamhiyye medresesi" olarak isimlendirildiğini zikreder (Hıtat, II, 364)

adıyla bilinen mevkide kalıntılarını hâlâ gördüğümüz "Suyûfiyye" medresesini de inşa ettirmiştir. Kadı Fazıl tarafından 580/1184 yılında inşa ettirilen "Fazılıyye" medresesinin zengin bir kütüphanesi vardı, orada 100 bin cilt eserin bulunduğu rivayet edilir (46).

Salahaddin'in halefleri medrese inşa ettirmek hususunda onun açtığı çığırı devam ettirmişlerdi. Eyyubiler zamanında yapılan bu medreselerin sayısının 26 ya ulaştığı dahi söylenmiştir. Bu medreselerden Sultan Melik Kamil'in Kahire'de iki saray arasında kalan bölgede inşa ettirmiş olduğu "Kamiliyye medresesi" adı verilen "Daru'l-hadis"i bilhassa hatırlatmak isteriz. Ondan birkaç yıl sonra da Sultan Salih Necmeddin Eyyub "Salihiyye medresesi"ni yaptırdı. Bu medreselerin yapılması Ezher camiini iki yönden etkilemiştir:

1 — Ezher'in bu yeni sisteme ayak uydurmakta gecikmesi normal bir olaydı. Salahaddin ve halefleri devrinde bu müessese, ehemmiyet bakımından ikinci mertebede kalmıştı. Bunun sebebi açıktır. Çünkü Ezher, Şiîlerin en büyük öğretim kurumuydu. Fatimiler bu müesseseyi birinci planda Şiî mezhebi inançlarını yaymak, ikinci plandada Ehl-i Sünnet'e karşı koymakta kullanıyorlardı. Bu bakımdan Ehl-i Sünnet mezhebine mensup Eyyubiler zamanında gerilemesi normaldi. Aynı şekilde, Eyyubilerin kurdurduğu Ehl-i Sünnet'e ait medreselerin birinci plana geçmesi tabii bir olaydı.

2 — Memlükler zamanında yeniden eski önemini kazandığı esnada Ezher'de eğitim ve öğretim metodları, Fatimiler zamanındaki tedris sisteminden daha çok, yeni kurulan bu medreselerdeki sisteme uydurulmuştur.

Bu değişiklik neticesinde Ezher, kısa sürede yeni sisteme ayak uydurdu ve sonradan Dört Ehl-i Sünnet mezhebinin en büyük ilmî merkezi haline geldi. Günümüzde de eski geleneksel karakterini muhafaza ederek, daha da gelişmiş modern bir üniversite haline gelmiştir.

Eyyubiler zamanında bu medreselerde tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi dinî ilimler, lügat, nahiv, sarf, belagat ve edebiyat gbi lisan ilimleri yanında felsefe, mantık, ilm-i nûcum, ilm-i felek ve riyazî ilimler de oku-

(46) İbn Hallikan, I, 357, vd., Makrizi, Hıtat, II, 366

tuluyordu. İlm-i nûcum, tabiat bilgisi ve yüksek matematik gibi bazı ilimler, bu sahalarda yetişmiş hocalar tarafından kendilerine ait evlerde özel şekilde de okutulurdu. Tıb ilmine gelince, geçtiği gibi hastanelerde tedris ediliyordu [47].

(47) Dodge, el-Ezher (Washington, D.C., 1961), s. 40 vd.

3. ASKERİ YAPILAR

A. Kahire Surları

Kahire, kurulduğu sırada, bu şehri meydana getiren mahalleleri içine alan, kerpiçten yapılmış büyük bir surla çevrilmişti. Bu surlar, Cevher'in Karmati hücumlarına karşı tahkim ettiği bir kale mahiyetini taşıyordu. Sur içinde kalan bu bölüme "Kahire" adı verilirken, surların dışında kalan mahalleler "Zahiru'l-Kahire" adıyla anılıyordu. Sur dışında bu bölüm, İbn Tulun camiinden, sonradan Salahaddin Eyyubi tarafından yaptırılan Kal'atü'l-Cebel'e, Mukattam dağından karşı istikametteki Nil sahiline uzanıyordu. Günümüzde bu kesimde, Bulak, Şebra ve Huseyniyye mahalleleri yer almaktadır [48]. Şehrin batı surları, Emiru'l-mü'minin kanalına yaklaşık 30 metrelik bir mesafede yer alıyordu. 486/1093 yılında Fatimi halifesi Mustansır ve vezir Bedrülcemali zamanında, bu sur yıkılıp kapıları taştan yapıldı.

465/1073 yılında vezir Bedrülcemali, Büyük Zevile kapısını bina ettirdi, Cevher'in yaptırdığı Babu'n-nasr'ı (zafer kapısını) bugünkü bulunduğu yere aldırdı. Ayrıca "Babu'l-fütuh" adındaki kapının yerini de değiştirdi. Adı geçen bu üç kapı, Ruha'lı üç kardeş tarafından inşa edilmişti.

Gezinti yeri olarak kullanılan köşkler ve parklar, gerçekte askeri maksatla da kullanılıyordu. Bunun delili, bu köşklerin, hem Kahire şehrine hem de Mukattam dağının arkalarına hakim, yüksek noktalarda yapılmış olmalarıdır. Başka bir delil de, halifelerin ordularını savaşa gönderirken veya savaş alanından döndüklerinde karşılarken bu köşklere çıkmalarıdır. Bu tahmin, bizi bu köşklerin yapılması fikrinin, askerî maksatlı olduğunu kabule sevketmektedir. Nitekim vezir Bedrülcemali, Ka-

---

(48) Makrizi, Hıtat, I, 109

hire şehrinin yeniden tahkim edilmesini ve surların yenilenmesini düşündüğünde bu köşklere de ihtiyaç olduğunu hissetmiştir (49).

Salahaddin'den önceki hükümdarlardan hiçbirisi, Mısır'da onun kadar ölümsüz eser bırakmamıştır. Kahire şehrinin genişletilmesi, yakın zamanlara kadar takdir edilen şehirleşme düzeninin kurulması şerefi ona aittir. Mesela, Kahire'nin en mükemmel abidelerinden Kal'atü'l-cebel ve Kahire'nin şöhreti en yaygın mimari eserlerinden olan medreseyi kurduran odur. Bütün bu gelişmeler onun yönlendirmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Bu abidelerden bazıları sarayı ve ülkeyi savunmak, diğer bazıları da dinî gayelere matuf olarak kurulmuştu.

Ülkeyi ve devlet merkezini korumak ve savunmak maksadıyla gerçekleştirdiği faaliyetler, kale, sur ve Nil köprüsünün yaptırılmasında açık şekilde görülmektedir. Kendisinden öncekilerden hiçbirinin yaptırmadığı bu eserlerin inşaatı, tamamen askeri gayeye yöneliktir. Kısacası, ondan önceki hükümdarlar, hükümete ait binalar ve sur dışında yine devlete ait banliyöler kurmak gayesini taşımışlar, bunun dışına çıkmamışlardı. Onlardan her biri, selefinin kurdurduğu banliyöyü (kenar semt) şehrin kuzeydoğu istikametinde yaklaşık yarım mil daha genişletiyordu. Hatta Fatımî Kahire'si içinde, sadece halife ve devlet ricalinin saray ve köşkleri kalmıştı.

Salahaddin'e gelince, büyük bir başkent için şumullü bir yerleşme planı düşünen ve bu konuda bir tezi geliştiren ilk hükümdar olmuştur. Çünkü o, kendisinden önceki hükümdarların yolunu takip ederek, devleti için yeni bir kenar mahalle kurdurmak yerine, iskana açılmış bu mahalleleri birleştirmek, bu mahallelerin tamamını bir sur ve sağlam bir kale içine almak yolunu seçmişti. Nitekim bu gayeyi gerçekleştirmek için, geniş bir sahaya dağılmış binalar arasındaki kopukluğu giderdiği ve Maks iskelesini Kahire'ye kattığını görüyoruz. Salahaddin, surları taştan yaptırmak, Vezir Bedrülcemali'nin yaptırmış olduğu suru batı istikametinde Maks iskelesine, güney istikametinde Mukattam dağına, Fustat'ın geriye kalan kısmını sur içine almak için bu büyük tasarı, hiçbir zaman gerçekleşmedi. Çünkü planın sahibi Salahaddin haçlılara karşı savaşmakla

(49) Bkz. H.İ. Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımıyye, 533 vd.

meşguldü. Kahire'deki yakınları ise topladıkları mal ve askerleri, onun yardımına gönderiyorlardı. Bu inşaat, para ve adamla yapılabilecekti, ne var ki, bu iki unsur da yüzyüze kalınan savaşlar için gerekliydi. İşte bu zaruretler, planın gerçekleştirilmesine imkan vermedi. Bu plandan olmak üzere, Bedrülcemali suru, kuzey istikametinde haliçten Nil kenarında sağlam Maks burçlarının kurulduğu mevkiye, doğu tarafta ise Fatimilerden kalma surun güney istikametinde Yeni Kale surunun yakınına Vezirkapı'ya kadar uzatılmıştı. Ancak Salahaddin'in surları tamamlamadan ölümü, bu imar planının gerçekleştirilmesini engelledi. Güneydeki surlarla ilgili inşa faaliyetine ise hiç başlanamamıştı. Salahaddin Eyyubi'nin eserlerinden bazıları günümüze dek ayakta kalmıştır. Mimarların, Fatimilerden, kalma kale burçlarıyla, Salahaddin tarafından yaptırılmış, üzerinde burç ve gözetleme menfezleri bulunan surun burçları arasında bir karşılaştırma yapmaları mümkündür.

Bu mimari özellikleri, Kahire ile Kayıtbay Karafesi'ni ayıran doğu surları üzerinde de görebiliyoruz. Vezirkapı civarında da aynı şekilde yeni bir uslubu farkediyoruz (50). Nitekim —Zafir Burcu'nun bulunduğu— kuzeydoğu köşesinde surun sahraya doğru gittiği görülür. Şehrin bu istikamette hicri altıncı (miladi onikinci) asırdaki hudutları içinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekte de Salahaddin'in surları, Bedrülcemali'nin surlarının devamıdır.

B. Kal'atü'l-cebel (Dağkalesi)

Salahaddin Eyyubi, Fustat, Asker, Katai' harabeleri ve Kahire şehrini birleştirmeğe karar vermişti. "Kal'atü'l-cebel"in inşaatına ve Kahire ile Fustat'ı çevreleyecek uzunluğu 15 km.'ye varan surun yapımına başladı. Bu surun genişlik ortalaması yaklaşık 3 metreydi, yüksekliği 9-10 metre arasında değişiyordu. Bu surun dış yüzleri yontulmuş taşlardan yapılmıştı. Muhtelif yerlerinde burçlar mevcuttu. Bu inşaat, Eski Mısır'la yerine ağaçlar dikilmiş ve parklar yapılmış olan Seyyide Nefise kabris-

(50) Bkz. Van Berchem, Hatırat, (1911) s. 55, 68-70

tanı arasında kalan mevkideki binaların yıkılmasını gerektirmişti.

Yeni bir kale yaptırmak fikri, büyük ihtimalle Salahaddin'in Şiîlikle kuvvetli bir bağı olan Fatimi saraylarında kalmayı hoş görmemesinden kaynaklanmıştır.

Salahaddin, "Kal'atü'l-cebel" adını taşıyan bu müstahkem kaleyi, Mukattam dağının eteklerinde, deniz seviyesinden 250 kadem yükseklikte, hicri ikinci asırda Hatem b. Herseme tarafından yaptırılmış olan "Kubbetü'l-heva" adlı eserin bulunduğu yerde yaptırdı. Bu kaleye, Salahaddin'in kalesi (Kalatu Salahaddin) adı verilmişti. Ancak sonradan, onu Ravza'daki kaleden ayırmak için "Kal'atü'l-cebel" adını verdiler.

Salahaddin Eyyubi, saray nazırı Bahaeddin Karakuş'u 592/1196 yılında bu kalenin inşaatını yürütmekle görevlendirmişdi (51). Niyeti bu kaleyi hükümet merkezi ve ordusu için askeri bir karargah yapmaktı. İnşaat, ancak Melik Kamil (b. Melik Adil) zamanında 604/1207 yılında tamamlanabildi.

Bu kale, üzerinde burçlar bulunan, taştan yapılmış bir surla çevrilmişti. İki kapısı vardı. Bu kapılardan biri Kahire'ye bakıyordu ve "Babu'l-Müderreç" adını taşıyordu. İkinci kapıya ise "Babu'l-Karafe" adı verilmişti. Bu iki kapı arasında, dehlizlere götüren geniş bir alan bulunuyordu. Dehlizden içeri girilince sağ kol üzerinde kalan kapı, mermerlerle döşenmiş gayet geniş ve yüksek cami tarafına açılıyordu. Bu caminin tavanı, altın kakmalarla süslenmişti. Ortasında bir kubbe bulunuyordu.

(51) Bahaeddin Karakuş, "Kal'atü'l-cebel" "Cize köprüsü" ve "Kahire surları" gibi Kahire'nin en güzel sanat eserlerinden sayılan abidelerin inşa faaliyetlerini idare etmiştir. Salahaddin Eyyubi 583/1187 yılında Akka'yı fethedince onu bu şehrin valiliğine tayin etmişti. 887/1191 yılında Bahaeddin haçlılara esir düştü. Ancak büyük miktarda para ödeyerek esirlikten kurtulmayı başardı. Daha sonra Kahire'de yerleşti ve 597/1201 yılında öldü. Bkz. Abdüllatif Bağdadi, el-İfade, 171, 127, 207, 213; İbnü'l-Esir, el-Bahir, 148, 149; İbn Şeddad, A.g.e., 120, 135, 176, 183, 231, 239, 304, 317, 355, 356; İbn Hallikan, I, 543, 544 II, 502, 526. Bahaeddin Karakuş'la Melik Muzafferin hizmetçilerinden Ermeni asıllı Şerefüddin Karakuşu karıştırmamak gerekir. Bu ikincisinin hayatı, düzenbazlıklar, komplolar, soygunlar, öldürmelerle doludur. Halka verdiği korku, izlerini günümüze kadar ulaştırmıştır. Bkz. Derenbourg, Vie d'Ousama, s. 450 dipnot, 4

Sultanın cuma ve bayram nazmazlarını kılması için bir maksure yapılmıştı. Caminin avlusunu dört cihetten revaklar çevreliyordu. İki tarafına basık bu dehlizlerden doğru gidilince bir alana geçiliyordu. Bu alana giren kişi, büyük eyvanı karşısında görür. Bu eyyan çok yüksek yapılmıştı. Orada kalın sütunlar ve geniş avlular bulunuyordu. Bu büyük eyvan kapısının karşısında, hükümdarlar tahtı yer alıyordu. Bu taht, mermerden yapılmış yüksekçe bir minber şeklindeydi. Hükümdar yabancı devlet elçilerini karşılarken bu tahtın üzerine otururdu. Bu büyük eyvanın sağ tarafında, daha sonra içinde Bahri Memlük sultanlarından Nasır Muhammed b. Kalavun'un inşa ettirmiş olduğu "Ablak kasrı"nın bulunduğu geniş alan yer alıyordu. Bu köşk, beyaz ve siyah taşlardan yapıldığı için, alacalı manasına gelen "Ablak" kelimesiyle isimlendirilmişti. Bu köşkün eyvanı, hükümdarlık ahırlarına bakıyordu.

Memluk sultanları, memlûklerini yetiştirmeye, onları terbiye ederek harp sanatlarında mahir hale getirmeye büyük önem vermişlerdir. Onlar askerlerini "Kal'atü'l-cebel"de kale burçlarındaki askeri kışlalarda eğitiyorlardı. 845/1441 yılında vefat etmiş olan Mısırlı tarihçi Makrizi, kale burçlarındaki memlük askerine ait askeri kışlaları görmüştür. Herbiri bir mahalleye benzeyen bu kışlaların sayısı 12'ye ulaşmıştı. Bir kışlada yaklaşık 1000 asker barınıyordu.

Kal'atü'l-cebel, inşa edildiği andan itibaren hükümet merkezi olmuştu. Saray çok geniş bir saha üzerinde kurulmuştu. Etrafında geçtiği gibi burçları olan suru, hendeği ve demir kapıları vardı. Bu müstahkem mevkide, sultana ve ailesine ait saraylar, kasırlar, devlet ricaline mahsus binalar, cami, medrese ve hamamlar, geniş meydanlar, kışlalar, ahırlar ile çarşı, büytülmal ve sultanın özel hazinesi gibi hükümet merkezindeki bütün resmi daireler orada mevcuttu. Sultana karşı isyan eden emirler veya memluklerin tevkif edildiği burçlar da bulunuyordu.

Kal'atü'l-cebel sarayında "Naibü'l-kal'a" veya "vali'l-kala" ünvanını taşıyan bir saray nazırı vardı. O, askerin giriş ve çıkışına tahsis edilmiş kalenin büyük kapısının açılıp kapatılmasını kontrol ederdi. Surları, surların menfezlerini tedkik eder, gerekli tamiratı yaptırırdı. Onun tayini Dımeşk, Safed, Kerek ve o dönemde Mısır'a bağlı Filistin ve Suriye'nin diğer şehir naipleri (valileri)'nin tayininde olduğu gibi sultanın fermanıyla olurdu.

Mısırlı meşhur tarihçi İbn Fazlullah el-Umarî, "Naibu'l-kal'a" dan, bu görevini üslendiği sırada alınan yeminin metnini vermiştir. Bu önemli tarihi vesikanın bir bölümü şöyleydi: "Kaledeki insanları, Efendimiz sultan'a itaat üzere toplayacağıma, onlarla birlikte bu kaleyi koruyup, himaye edeceğime, onu tahkim edip, gerektiği zaman bu kaleyi savunma uğrunda mevcut yiyecek ve teçhiz imkanlarını sonuna kadar kullanacağıma yemin ederim. Andolsun ki, ihtiyaç anları dışında bu kaleden dışarı hiçbir şey çıkarmayacağım. Zaruret anlarında da sadece gerektiği kadar silah ve erzak çıkarılmasına izin vereceğim..."

Memlük sultanları, Kal'atü'l-cebel'i posta işlerinin merkezi olarak ta kullanıyorlardı. Özellikle günümüzdeki havayollarıyla posta taşımacılığının yerini tutan posta güvercinleriyle mektup göndermek çok geliştirilmişti. Bu nevi postacılık için, Mısır ve ona bağlı ülkelerde, kaledeki ana merkezle haberleşme ağı kuran istasyonlar mevcuttu.

Kal'atü'l-cebel, yüksek bir arazide yer almakla beraber, kaya oyulmuş ve oraya kuyu kazdırılmıştı. Bahaeddin Karakuş tarafından kazdırılan kuyunun tatlı bir suyu vardı. Bu kuyu en güzel kuyulardandır. Onun zeminine ve ortasına yerleştirilmiş iki dolap, suyu yukarıya çıkarıyordu (52).

Kalenin kapısına şu tarihi ibare nakşedilmişti:

"Bismillahirrahmanirrahim. Şehire yakın bu muhteşem kalenin inşaatı, Kahire şehrinin, idaresine sığınanlara geniş güvenlik imkanı ve faydalar sağlayacak tahkimat ve sağlam kalelerle korunması maksadıyla, yüce halifenin devletini ihya eden zaferler kazanmış sultanımız Salahu'd-dünyâ ve'd-din Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Eyyub'un emriyle kardeşi ve veliahdi Melik Adil Seyfeddin Ebubekir Muhammed'in gözetiminde, mülkünün nazırı ve devletinin yardımcısı Karakuş Abdullah el-Mekki en-Nasırî tarafından hicri 579 yılında başlatılmıştır."

Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, hicri 579 (m. 1183) yılında Mısır'ı ziyaret etmiş, hızlı bir şekilde devam eden Kal'atü'l-cebel inşaatını görmüştür. O, bu konudaki müşahedelerini anlatırken şöyle der: "Kalenin

(52) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şâ, III, 370 vd.; Makrizi, Hıtat, II, 201-204

inşaatını da gördük. Bu kale, Kahire'ye bitişik, oldukça sağlam yapılan bir kaledir. Sultan, hükümet merkezini oraya taşımak, oraya yerleşmek istiyor. Şehrin surunu, Kahire ve Mısır şehirlerini muntazam bir şekle getirecek ölçüde uzatmağa kararlı. Bu inşaatta çalışanlar, mermerleri kesmek, büyük kayaları yontmak, adıgeçen kale surunu ihata eden hendek kazmak —ki bu hendek, kazmalarla, parça parça taşlar kopartılarak kazılmış, silinmez iz bırakan harika eserlerden biridir— gibi son derece zor işleri yürütenler, esir alınmış Rum kafirleridir. Onlar sayılamayacak kadar çoklar. Bu yapıyı onlardan başka birinin yapması imkansızdır. Sultan başka inşaatlar da yaptırıyor, orada yine Rum esirlerini çalıştırıyor. Toplum menfaatine yönelik böyle bir işte çalıştırılması mümkün olan müslümanlar, bu işten muaf tutulmuşlardır. Onlardan hiçbirine bu işte görev verilmemiştir.' (53)

Kale, pekçok ta'dilat görmüştür. Memlük sultanlarından çoğu, onu genişletmek için çalışmışlardır. Muhammed Ali de bazı tadilatlar yapmıştır. Bu tadilatlar nedeniyle, Salahaddin Eyyubi zamanında yapılmış köşk ve camilerden çok az bir bölümü bize ulaşabilmiştir. Halktan bir kısmının Salahaddin'in yaptırdığı eserlerden kabul ettiği, Memluk sa raylarının birinin yanındaki "Yusuf kuyusu" da bize ulaşan eserlerden biridir. Dahili burçlar, binanın aslından değildir. Kumluklara götüren kapı ise 18. asrın ortalarında yapılmıştır. Bütün bunlara rağmen, Bahaeddin Karakuş'un kazdırdığı derinliği 220 kademe ulaşan meşhur dolaplı kuyu hariç, ilk yapılardan bazı bölümler bize kadar gelmiştir. Salahaddin'in yaptırdığı surdan bazı bölümler hâlâ ayaktadır, bazı iç geçitler de kalenin yapım zamanından kalmadır. Surun bir tarafındaki mazgallar, hücreler ve dahili geçitlerin kaldırılması, bunun yanında pekçok teferruat, surların Bizans uslubundan daha çok Suriye-Arap mimari uslubuna yakın olduğunu göstermektedir (54).

C. Cize Köprüsü

Salahaddin Eyyubi zamanında gerçekleştirilen inşaî faaliyetlerden biri de, Nil nehrinin batı yakasında kurulmuş olan Cize köprüsüdür. Seyyah İbn Cübeyr, bu muazzam eseri şöyle tanıtır:

---

(53) Rıhle, 41 vd.

(54) Lane-Poole, Siretü'l-Kahire, 163

"Nil nehrinin batı yakasında inşaatı başlatılmış olan köprü, bu sultanın övünç vesilesidir, müslümanlara faydalı olan kalıcı eserlerden biridir. Kahire'nin karşı tarafında Nil'e 7 mil uzaklıkta Nil paralelinde taştan bir set inşa ettirildi. Bu set, yeryüzüne uzatılmış bir dağa benziyor. Mezkur köprüye ulaşıncaya kadar 6 mil ölçüsünde uzanıyordu. Bu köprü, köprü kemerlerinin en büyüklerinden olmak üzere 40 kemer ihtiva ediyor, İskenderiye'ye gidilen sahraya kadar ulaşıyordu. Sultan bu faaliyetiyle, ihtiyatkâr sultanlara yakışan güzel bir tedbir almıştır. Niyeti, Nil nehrinin kabardığı, arazinin onun suyuyla kaplandığı ve bu yüzden komutanların savaştan çekindiği günlerde, İskenderiye cihetinden gelebilecek taaruzlara karşı koymak için bir hazırlıktır. Köprüyü, ihtiyaç duyulduğu her anda kullanabilecektir. Allahu Teâlâ, vukua gelebilecek her türlü felâketi müslümanlardan uzaklaştırsın. Mısır halkı, bu köprü inşaatını büyük bir tehlikenin habercisi sandılar. Köprünün, Muvahhidler devletinin muhtemel taaruzları ve doğudan yönelebilecek diğer tehlikeler için yapıldığı şayiası yayıldı. Gaybı yalnız Allah bilir, O'dan başka ilah yoktur." (55)

Cize köprüsünü, Makrizi de anlatıyor ve şöyle diyor:

"Zamanımızda Cize'de mevcut köprüler, kuvvetli kişiler tarafından yaptırılan harika yapılardandır. Onlar 40 küsur köprüdür. Bu köprüleri, Sultan Salahaddin Eyyubi zamanında bayındırlık faaliyetlerini yürütmekle görevlendirilen Emir Karakuş yaptırmıştır. O, Cize'deki ehramlardan bazılarını yıktırmış ve taşlarını köprü inşaatında kullanmıştır. Kahire-Fustat surları ve Kal'atü'l-Cebel inşaatını organize eden de geçtiği gibi Karakuş'tur. Rum asıllı, âlincenap bir hadımdı. O, dillerden düşmeyen meşhur hikâyelerin kahramanı olan şahıstır. "el-Faşûş fî ahkâmi Karakuş" adındaki meşhur kitap onun hakkında yazılmıştır. Hicri 599 yılında ise, bu köprülerin işini basiretsiz biri üstlendi. Suyu tutmak için köprüleri kapattı. Bunun üzerine kabaran su, köprüyü sarsarak 3 kemerini yıktı. Buna rağmen o, bildiğinden vazgeçmedi. Hicri 708 senesinde, Melik Baybars el-Çaşngir, köprüyü restore ettirdi, köklü bir tamirattan geçirtti. Bu faaliyet sonunda köprü yararlı bir hale gelmişti.

(55) Rıhle, 43

Karakuş, bu köprüleri yaptırmak isteyince, önce Kahire'nin karşı tarafında Nil paralelinde uzanan taştan bir set yaptırmıştı. Bu set, köprülere kadar uzanan 6 millik bir dağa benziyordu." (56)

Bu köprünün yapılmasındaki gayenin, ülkeyi savunmak olduğu şüphesizdir. Salahaddin Eyyubi, daha önceleri Fatimilerin Libya üzerinden Mısır'a yaptıkları saldırıları biliyordu. Ki, o zaman onların Nil'e ulaşmasına mani olacak bir engel yoktu. İşte, Salahaddin bu köprüyü benzeri bir düşman saldırısına karşı koruyabilmek için yaptırmıştı. Nitekim İbn Cübyr, Muvahhidlerin Mısır üzerine hücum etmelerinden korkulduğundan bahsetmiştir.

1850 yılında Mısır valiliğini üstlenen Muhammed Ali, Kal'atü'l-Cebel'i restore ettirdi ve orada kendi adıyla "Muhammed Ali Camisi" olarak bilinen camiyi yaptırdı. Bu cami, önemli sanat eserlerinden sayılmaktadır. O, orada "Cevhere" ve "Adl" adını taşıyan iki kasır, askerî kışlalar, darphane ve bazı resmî daireler kurmuş ve orayı yönetiminin merkezi edinmişti (57).

(56) Hıtat, II, 151

(57) Lane-Poole, Hist of Egypt in the Middle Ages, s. 201, 309, 354

4. DİNİ YAPILAR

A. Ezher Camii

358/969 yılında Mısır'ı fetheden Cevher, Ehl-i Sünnet'e mensup müslümanların camilerinde Fatimilerin mezhebi şiîliğe göre ibadet ettiği takdirde, Mısır halkının düşmanlığını kazanacağını biliyordu. Dolayısıyla, Mısır halkının nefretini üzerine çekmemek için 359/970 yılı Ramazan ayının 14'ünde Ezher camiinin temelini attı. İnşaat yaklaşık 2 yıl içinde bitirildi ve orada ilk namaz 361 yılı Ramazanının 7'sinde kılındı (58).

Ezher Camii, "Maksûre" ismi verilen namaz kılmağa mahsus kubbeli bölüm ile "sahn" olarak isimlendirilen üzeri açık bölüm olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Şadırvan, minareler ve diğer mülhakat bu taksimatın dışındadır. Cevher'in yaptırdığı meksûrede birbirine paralel sıralar halinde 76 adet beyaz mermer sütun mevcuttu. Hicrî 1167 (m. 1754) yılında Osmanlı valisi Abdurrahman Kethüdâ, camiye içinde 50 mermer sütun bulunan ikinci bir "Maksûre" yaptırdı. Böylece namaz kılmaya mahsus iki maksûreli camide, sütun sayısı 126'ya ulaştı. Caminin mulhakatında bulanan sütunlar da bu rakama ilâve edilecek olursa toplam 375 olur. Abdurrahman Kethüda'nın yaptırmış olduğu ikinci maksûre, Cevher'in yaptırmış olduğu maksûreden bir zira' yüksekte kalır. Her iki maksûrenin tavanı, ahşap olup çok sağlam yapılmıştır ve birbirine bitişiktir. Her ikisinde de hava ve ışığın girmesi için pencereler mevcuttur.

Caminin avlusuna (sahn) gelince, üzeri açık geniş bir mekandır. Taş döşemedir, iki maksûrenin cemaate dar geldiği vakitlerde burada da namaz kılınır. Cami, dört taraftan, Amr b. As camiinde olduğu gibi, mer-

---

(58) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şâ, III, 364; Makrizi, Hıtat, II, 273

mer sütunlar üzerine oturmuş revaklarla çevrilidir. Caminin duvarları, son derece güzel kufî hatla yazılmış âyetlerle süslenmiştir.

Önce geçtiği gibi, Cevher, yaptırdığı maksûrede şimdi "el-Kıbletü'l-kadime" denilen bir mihrap inşa ettirmişti. Sonradan dokuz mihrap daha yapıldı. Bunlardan 6'sı kalmıştır ve içlerinde iki tanesi meşhurdur. Biri eski maksûrede, biri de yani maksûrede olan bu iki mihrabın imamları ayrı mezheptendirler.

Ezher Camii'nin mahruti şekilde son derece güzel ahşap bir minberi vardır. Cevher tarafından yaptırılmış ilk minber ise, Hakim camiine nakledilmiştir. Camide bir tane minare mevcuttu. Daha sonra yapılanlarla 5 minaresi olmuştur.

Müezzinler, namaz vakitlerini, görevi namaz vakitlerini bildirmek olan muvakkitten öğrenirlerdi. Muvakkit, namaz vakitlerini Ezher Camii avlu duvarlarının birinin üzerinde günümüze kadar gelmiş güneş saatiyle tayin ederdi. Diğer camilerin müezzinleri ise, Ezher Camii müezzininin sesini duyunca ezan okurlardı.

Ezher Camiinin en önemli hususiyeti, diğer camiler gibi ibadetlerin eda edilmesi için yapılmış olsa da çok geçmeden İslâm dünyasının dört tarafından gelen talebelerin dolup taştığı ve her çeşit ilmin okutulduğu bir üniversite haline gelmesidir. Şöyle ki: Hicri 378 (m. 988) yılında vezir Yakup b. Killis, halife Aziz'e, Ezher Camiinin, dinî ve aklî ilimlerin okutulduğu bir üniversiteye çevrilmesini tavsiye etti. Bu teklifin kabul edilmesinden kısa süre sonra, Ezher, bir ilmî kurum haline geldi. Halife Aziz ve halefleri, Ezher'e bütün İslâm dünyasından talebe çekmek için gayret gösterdiler. Talebelerin her türlü ihtiyaçlarını ücretsiz karşılıyorlar, vakitlerini ilme hasredebilmeleri için her türlü imkânı hazırlıyorlardı. Fatımî halifesi Aziz, Ezher'in civarında fıkıh alimlerinin toplantıları için bir bina yaptırmıştı. Cuma namazından sonra bu binada bir araya gelen 35 fakih, ikindi vaktine kadar Kur'an okurlardı. Halife onlara maaş bağlamış, veziri Yakup b. Kilis de onları ihsan ve lütuflara boğmuştu.

Daha sonraları, halifeler, emirler ve sultanlardan pek çoğu, bu camiye yeni ilâveler yaptırdılar. Orada avlu ve maksûreyi talebelerin kalması için, dört cihetten kuşatan odalar inşa ettirdiler. Bu cami için pekçok şey vakfettikleri gibi, oraya büyük oranda mallar bağışladılar.

Raşide Camii ve Ezher'e 3 fırın ve 39 kandil vakfedilmişti. Fırınlardan 2'si, kandillerden de 27'si Ezher'e ayrıldı. Ezher Camiinin mihrabında, Amr b. As camiindeki kuşak tipinde gümüş bir kuşak bulunuyordu. Salahaddin Eyyubi, Ezher'deki bu kuşak da dahil olmak üzere, Fatimi devletinin yıkılışından 2 yıl sonra, 569/1173 yılında bütün camilerdeki benzeri kuşakları söktürdü.

Ezher'de yapılan ek inşaatlar gittikçe artıyor, oraya vakfedilen mallar da yıldan yıla çoğalıyordu. Bu cami, namaz kılınan bir camiden, başta dinî ilimler olmak üzere bütün ilimlerin okutulduğu bir üniversiteye dönüşmüştü.

Fatimiler zamanında, Ezher Cammi için vakıflar dışında gelir kaynakları da vardı. Bu kaynaklar, yapılan bağışlarla, davet meclislerinde verilen konferansları dinleyenlerin ödediği necvâ vergisiydi (59). Necvâ vergisi denilen bu kaynaktan toplanan gelirin bir kısmı dailere verilir, geriye kalan kısmı da ihtiyacı olan talebelere dağıtılırdı. Devlet ricalinden bazılarının bağışlamış olduğu para ve mallardan da burs veriliyordu. Fatimilerin sonuna kadar bu gelirler devam etti. Hatta müdderrisler ve talebeler için düzenli maaşlar ödeniyor, kesintisiz erzak tahsis ediliyordu (60).

Ezher, Fatimi devrinin sonuna kadar, halifelerin himayesinden yararlandı. Son Halife Azid zamanında, vezirliğe getirilen Salahaddin Eyyubi ise, Fatimilerin mezhebi Şiîliğin kökünü kazımaya karar vermişti. Bu niyetini gerçekleştirme yolunda önemli bir adım atarak, mensup olduğu Şafiî mezhebi fıkhının okutulması için Nasıriyye medresesini inşa ettirdi. Daha sonra Malikî fıkhının okunması için bu medresenin yakınında ikinci bir medrese, yani "Kamhiyye" medresesini yaptırdı.

Fatimilere son vererek Eyyubî devletini kurmuş olan Salahaddin, Şiî kadılarını görevden almış, Mısır başkadılığına Şafiî mezhebinden olan Sadreddin Abdülmelik b. Darbas'ı tayin etmişti. Kadi'l-Kudat Sadreddin, ülkenin dört bir tarafına kendisini temsilen görev yapacak kadılar atadı. Böylece Ehl-i Sünnet mezhebi gücünü yeniden kazanmaya başladı. Buna karşılık İsmailiyye mezhebi gittikçe zayıfladı ve Mısır'da tama-

(59) Makrizi, Hıtat, I, 391
(60) H. İ. Hasan Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 535-537

men silindi, bir süre sonra hiç taraftarı kalmadı (61).

B. Fatimilerin Son Dönemlerinde Yapılan Camiler

Fatimilern son dönemlerinde inşa edilen camilerden biri, halife Amir tarafından 491/1098 yılında yaptırılan Akmar camiidir. Bu cami için vakıflar yapan halife, imam, hatip ve müezzinlerine maaş bağlamıştı. Bu cami 799/1396-1397 yıllarında Emir Yelboğa tarafından tamir ettirildi. Çeşitli süslemeleriyle zenginleştirilmiş cephe, Yelboğa'nın ilavelerinden olmalıdır. Sütunlu küçük bir camidir. Mermer sütunlar üzerine, mukarnaslarla geçilen İran üslubu kemerler oturtulmuştur. Caminin üzeri küçük kubbelerle örtülmüştür (62).

Bu dönemde yapılan camiler arasında, Vezir Talâi' b. Rüzzik tarafından inşa ettirilen "Talâi' Camii" de önemlidir. Vezir Talâi, bu caminin kendisi için bir türbe olmasını istemişti. Camide büyük bir sarnıç inşa ettirmiş, sarnıcın suyunu dolduracak şahıslar görevlendirmişti. Cami, Kahire'de Emirü'l-mü'minin halici kıyısında yaptırılmıştı. 702/1302-1303 yılında vukua gelen depremde bazı bölümleri yıkılan bu cami, Emir Seyfeddin Çevkender tarafından tamir ettirildi. Bunun için caminin dört duvarı da taştan yapılmıştı. Camiinin zemini ilk inşa edildiği sırada, önünden geçen yoldan biraz yüksekti. CÜmle kapısı, batı cephesindedir. Bu kapı, 4 mermer sütun üzerine oturmuş, kenar ve köşeleri son derece güzel süslemelerle donatılmış bir kemere sahiptir. Caminin, dört cephesi eyvanlarla kuşatılan geniş bir sahnı vardır. Eyvanlarındaki mermer sütunlar üzerine oturan kemerlerin çevrelediği duvarlar Ezher Camiinde olduğu şekilde, Kufî hatla yazılmış ibarelerle donatılmıştır (63).

Halife Mustansır zamanında vezir Bedrülcemali'nin 474/1081-1082 yılında, Asvan bölgesinde yar alan İsna (Esne)'da yaptırmış olduğu minare, zikredilmesi gereken Fatimi eserlerindendir. Bu arada Uksur'daki Haccac camiinin minaresini de hatırlatmalıyız. Bu cami, üç dini, yani Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Putperestliiği temsil eden bir arazide, inşa edilmişti. Şöyle ki: Bu arazinin alt kesiminde, bir putperest mabedi

---

(61) Bkz. H. İbrahim Hasan, el-Ezher, (Kahire, 1964), 37

(62) Makrizi, Hıtat, II, 290; Zeki Muhammed Hasan, Fünunu'l-İslâm, 64

(63) Makrizi, Hıtat, II, 293; Zeki Muhammed Hasan, A.g.e., 65

görüyoruz. Bu mabed, 18. ve 19. Hanedanların hüküm sürdüğü Firavunlar döneminde yapılmıştır. Bu mabedin bir bölümü, hıristiyanlığın zuhurundan sonra kiliseye çevrilmiştir. Firavunî mabedin bir bölümünde de, Fatimilerin son dönemlerinde bir cami yükselmiştir. Bu cami, adı geçen Haccac camiidir. Caminin banii Haccac, zengin bir hıristiyan kadınla evlenmişti. İslâmı kabul eden bu kadın, bütün varını yoğunu hayır işlerine vakfetti.

Asvan şelalelerinin yakınında yer alan iki camide, minarelerin Kufî hatla tezyin edildiğini görüyoruz. Bu yapıların, vezir Bedrülcemali tarafından, Nubelilere karşı kazandığı zaferden sonra yaptırıldığı belirtilir. Asvan'da sahil koruma birliklerine ait kışlalarda da, bazı yerleri yıkılmış eski bir minare görüyoruz. Bu minarenin üst tarafı aynı şekilde kufî hatla tezyin edilmiştir (64).

C. Karaviyyin Camii (Fas)

Hasan el-Vezzan (Leon L'Africain), Fas şehrini parlak bir üslupla tanıtmıştır. O, yaşadığı dönemde bu şehirde, 700 cami ve mescid bulunduğunu, bunlardan 50 tanesinin bina bakımından büyük, süsleme bakımından zengin olup, tavanlarının mermer sütunlar üzerine oturduğunu zikretmiştir. Bu camiler, zemini baştan başa kaplayan güzel hasırlarla tefriş edilmişti. Duvarları da bir adam boyu yüksekliğe kadar aynı şekilde hasırla kaplanmıştı. Her caminin minaresi vardı. Müezzinler ezanları minarede okurlardı. Fas şehrindeki her camide mermerden yapılmış bir de sarnıç bulunuyordu.

Bu camilerin başında Karaviyyin camii gelir. Oldukça büyük 13 kapısı olan cami (65) Mağrib'in en büyük camiidir. Etrafındaki talebelere ait yapılarla geniş bir alanı kapsar. Caminin üzeri örtülü bölümü 150 × 80 zira' ebadındadır. Tamamı, uzunluğuna 38, genişliğine ise 20 kemer üzerine oturmaktadır. Cami, doğu, batı ve kuzey cihetlerinden kemerli revaklarla kuşatılır. Revaklar 30, 40 zira' ebadındadır. Bunların alt

---

(64) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatımiyye, 65

(65) Leon L'Africin, 31 kapısı bulunduğunu söyler. Halbuki bugün ancak 14 kapı vardır. Galiba 3 ile 1 rakamları yanlışlıkla birbirlerinin yerine yazılmış. 13 olacakken 31 olmuştur. Bu yazarın zamanından sonra 1 kapı daha ilave edildiği görülüyor.

kısmında, zeytinyağı, lambalar, hasırlar ve diğer eşyaların korunduğu mahzenler vardır. Camide geceleri 900 kandil yakılır.

Mihrabın karşısında caminin ortasında kalan kemerlere 150 kandil yerleştirilmişti. Orada çok sayıda bakır avize, bazı Fas hükümdarları tarafından hıristiyan mabedlerinden getirilmiş çanlardan yapılan 9500 lamba mevcuttu. Caminin duvarlarına tutturulmuş, muhtelif şekillerde kürsüler bulunuyordu. Alimler, bu kürsülere oturarak, halka din ve dünya meselelerini anlatırlardı. Onlar derslerine, güneşin doğmasından bir saat önce başlarlar, zeval vaktinden sonra 1'de, yaz aylarında ise derslere akşam üzeri saat 8'de başlar, sabaha karşı saat 1'de bitirirlerdi. Derslerinde dinî, aklî, ve içtimaî ilimleri tedris ederlerdi. Kitap ve gece deslerinde tüketilen mum masrafları dışında, onlara yüksek maaşlar ödenirdi.

D. Kütübiyye (Kütbiyye) Camii (Merakeş)

Muvahhid sanatı, Murabıt sanatını geride bırakmıştır. Bu konudaki gelişmeleri kısaca anlatalım:

Muvahhidler devletinin kurucusu Muhammed b. Tumart, sanatı bir nevi lehviyat kabul ediyordu. Bu münasebetle, musikî, ve teganiyye karşı çıktığı gibi, nakış ve tezyinata da cephe aldı. Mağrip halkı, yeni devletin dinî anlayışını ve musiki ve süslemecilik karşısındaki tutumunu öğrenince, ona göre bir tavır almışlardı. Nitekim Faslılar, mimari abidelerdeki güzel süslemeleri Fas şehrinde bulunan Abdülmü'min b. Ali'nin onları görmesine mani olmak için imha etmişlerdi. Ancak Abdülmü'min b. Ali, Muvahhid sultanlığına geldikten kısa süre sonra, mimari abidelerin tezyinatına karşı olan menfî tutumunu terketti. Galiba o, Endülüs İslâm sanatının ölümsüz abidelerini gördükten sonra, onlardan etkilenerek bu yüksek medeniyeti Mağrib'e aktarmaya, orada da bu tür mimarî eserleri inşa ettirmeye karar vermiştir.

Abdülmü'min'in başlattığı bu mimarî kalkınma, edebî, kişiliğiyle meşhur oğlu Ebu Yakup Yusuf'un zamanında daha da ilerlemiştir. Ebu Yakup, Endülüs'ü iyi tanıyor ve orayı çok seviyordu, zira o, halifeliğe gelmeden önce, hayatının önemli bir bölümünü babasının naibi olarak Endülüs'te geçirmişti (66).

(66) İbn Ebi Zer, Ravzu'l-Kırtas, II, 176

Muvahhid sanatı, hedefine Abdülmü'min'in torunu Yakup el-Mansur zamanında ulaşmıştır. Muvahhidlerden kalma sanat eserlerinde gördüklerimiz, Muvahhid sanat ve medeniyetinin özellikle Yakup el-Mansur zamanında ne kadar yüksek bir seviyeye ulaşmış olduğunu açık olarak göstermektedir. Muvahhid mimarisinin temayüz ettiği genel sanatsal karakter, Endülüs İslâm sanatından alınmış Mağrip zevkinin ulaştığı güzellik ve parlaklıkta kendini gösterir. Bu yönüyle, mozayik, ince süslemecilik ve güzel geometrik hat süslemeleriyle temayüz eden Murabıt sanatından farklıdır. Bununla beraber Muvahhidler, sanat alanında, edebî ve askerî alanlarda ilerledikleri ölçüde ilerleyememişlerdir. Askerî yönden son derece güçlenen bu devlet, geçtiği gibi büyük bir donanma kurmuştu. Binalarını da çok büyük ve yüksek yapıyorlardı.

Muvahhidlerin binaları, büyük ölçüde kirece dayanıyordu. Hatta kireç, onların yapılarında kullanılan malzemenin 3'te 1'ini teşkil ediyordu. Bu durum, onların beyaz renge olan sevgilerinin bir neticesidir. Muvahhid sanatının temayüz ettiği diğer bir husus, kale ve burç inşa ettirmeye önem vermeleridir. Sadece Rabat şehrinde 74 burç inşa ettirmeleri, bunu açıkça göstermektedir. Muvahhid mimarisi, mekanik unsurların veya Mağriplilerin tabiriyle "İlm-i hıyal" unsurlarının mimaride kullanılmasıyla da temayüz eder. Muvahhid eserlerinin büyük ölçüde ayakta kalması ve tabiat şartlarına karşı 8 asır mukavemet göstermesinin sırrı bu olsa gerektir. Muvahhidler, mimarî geometriye önem vermişler, öğretimini yaptırdıkları bu ilmin verilerini mimarî alanda kullanmışlardır [67]. Onların zamanında Mağrib'in bütün köşelerinde, medeni bir terakki gözlenmiştir. Bu medenî gelişme, Mağrib-i Aksa'da Muvahhidlerin yerine kurulan Meriniler hanedanı üzerinde etkili olmuştur.

Muvahhidlerin Endülüs ve Kayravan'dan iktibas etmiş oldukları mimari sanat üslubunun, daha önceki dönemlerde Bağdat Abbasi ve Kahire Fatimi medeniyetinin etkilenmiş olduğu doğu sanatında kendini gösteren üslup olması düşünülmeye değer bir husustur.

Merakeş'teki Kütübiyye Camii [68], sütunları, sahınları, mukarnaslı

(67) Abdülaziz b. Abdullah, Mecelletü'l-beyyine (Rabat, 9. sayı) s. 74

(68) Bu adı almasıyla ilgili iki ayrı sebeb gösterilir. 1. İnşaat anında etrafını kitapçılar çarşısı kuşattığı için. 2. Muvahhid hükümdarları bu camide zengin bir kütüphane kurdukları için.

kemerleri, kubbelerinin güzelliği, tavanın yüksekliği ve revaklarının uzunluğuyla meşhurdur. Bu caminin mimarî şekli, Endülüs sanatından alınmıştır. Nitekim bu husus, sütunlarında, üzerlerine mihrap kemerinin oturduğu dört payede açıkça görülmektedir.

Caminin sedef işlemeli muhteşem minberi, mükemmel bir sanat ürünüdür. Terrasse, Abdülmü'min b. Ali zamanında yapılan camideki bu minberin, Mağrib'in en güzel minberi, hatta İslam dünyasının, en şaheser minberi olduğunu kabul eder (69). Bu tarihi minber, hâlâ ayaktadır; görülüp, incelenebilir. Ne var ki, bazı bölümleri, tahrip olmuştur. Kütübiyye Camii, Muvahhidler zamanında kendi nevinin ikinci nümunesi olarak kabul edilir. Birinci Kütübiyye camiinin inşaatı, Yusuf b. Abdülmü'min zamanında Endülüs'te İşbiliyye'de başlatılmış, oğlu Yakup el-Mansur tarafından tamamlanmıştır. Bu cami, günümüze kadar ulaşmıştır. Endülüs'teki İslâmî eserlerin en mühimlerindendir.

Kütübiyye camiinin Yakup Mansur tarafından yaptırılmış olan minaresi, Muvahhidlerden kalan en güzel sanat eserlerinden kabul edilir. Yüksekliği 69 m. olup, kalın yapısıyla bütün şehre ve hurmalıklara hakimdir. Üst kısımları dar olmak üzere kemerli mukarnas hücrelerden oluşan birkaç kattan teşekkül eder. Bu katlara bir yolla çıkılır, bu yol minarenin en üst bölümüne kadar ulaşır. Basamaklı merdiveni yoktur.

Bu minare İşbiliyye'nin "el-Halide = Giralda"sı ile, Rabat'taki Hassan kulesinin ilk örneğini meydana getirir. Bu minarenin duvarları, sarı renkli kireçle boyanmıştır. Bu uygulama, Merakeş binalarında günümüzde de yaygındır.

Bassé, Kütübiyye camiinin, Muvahhidlerin Mağrip'te yaptırmış oldukları camilerin en güzeli olduğunu belirterek, üslubunun mükemmelliği ve parlaklığı bakımından Kurtuba Cami-i kebirine denk olduğunu kabul etmiştir.

E. Hassan Camii ve Minaresi

Hasan Camii, Rabat şehrinin kuzey-doğu kısmında, deniz seviyesinden yaklaşık 30 metre yüksekliğe ulaşan eğimli arazi üzerinde inşa

(69) La Pensée (Rabat) No: 5 (Mart, 1963), s. 31

edilmiştir. Cami ismini, Rabat bölgesinde oturan "Hassan" kabilesinden almıştır. İbn Ebi Zer, Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur'un bu caminin inşaatını, 593/1197 yılında ikmâl ettiğini zikreder. Söylendiğine göre, caminin minaresinin inşaatında 700 hıristiyan esir çalıştırılmıştır.

Bugün "Hassan burcu" denilen minare, Muvahhidlerin yaptırdığı en büyük ve en muhteşem minarelerden kabul edilir. Merakeş'teki Kütübiyye minaresi ve İşbiliyye'deki "Halide" minaresinden sonra yaptırılmıştır. Hasan el-Vezzan, bu minareden bahsederken şöyle demiştir: "Bu minare yenidir ve üç süvarinin yanyana çıkabileceği kadar geniştir." (70) Bu minareye çıkan kişi, 20 fersah (30 mil) ötedeki gemileri görebilir (71).

Bu minare sadece dinî maksatla yapılmamıştır. Bunun ardında askerî maksatlar da vardır. Yüksekliği 64 metreye ulaşan bu minare sayesinde Ribat ve Selâ şehirlerine saldırabilecek gemileri gözetlemek mümkün oluyordu. Genelde Mağrip ve özellikle Muvahhid sanatı, bu minarede kendini göstermektedir.

Yakup el-Mansur, Endülüs'te hıristiyanlara karşı meşhur "Erek" savaşını kazandığı yıl içinde, İşbiliyye'deki büyük caminin inşaatını ikmâl etti. Onu güzel bir minareyle süsledi ki, İslâm ülkelerinde ondan büyük minare bulunmadığı söylenmiştir. Bu cami ve minaresini tamamlayan Yakup el-Mansur, İşbiliyye vadisindeki kale inşaatını başlattı.

İbn Sahibu's-salat, İşbiliyye camii inşaatının Yusuf b. Abdülmü'min zamanında başlatıldığını, oğlu Yakup el-Mansur'un bu inşaatı bitirip orada, namaz kıldığını zikreder. Bu inşaattan sonra Rabat'taki Hassan burcunun inşaatını tamamladığını belirtir. O şöyle der: "Emiri'lmü'minin Yakup el-Mansur'a biat edilince, İşbiliyye valiliğine tayin ettiği vali Muhammed b. Ebi Mervan el-Gırnati'ye adı geçen caminin inşaatını tamamlamasını ve babasının bu inşaatın sağlam ve güzel olarak yapılması hususundaki vasiyetine uymasını emretti. Vali inşaatı başlattı. İnşaat malzemesi olarak İbn Abbâd (72) köşkünün surlarından getirtilen tuğlalar kullanıldı."

---

(70) Descrption de L'Afrique, I, 164-195

(71) La Pensée, No. 4, s. 71, 93

(72) el-Mennu bi'l imame, (Rabat Kütüphanesi, Yazma, No: 337) varak, 1

ONİKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DURUM

1. SOSYAL TABAKALAR

1. Abbasiler'de

İslâm toplumu, adet olarak "havas" ve "avam" adı verilen iki tabakadan oluşuyordu. Havas tabakası, halifenin yakınları, şerifler, vezirler, komutanlar, katipler, kadılar, alimler ve edipler gibi yüksek devlet ricalinden teşekkül ediyordu. Bu gruba mensup olanların halifeyle görüşmeleri için hususi bir kapı tahsis edilmişti. Onlardan başkasının bu kapıdan girmesine izin verilmezdi. Onlar için saray müştemilatında özel yemekhaneler ve hayvanları için özel ahırlar yapılmıştı.

Avam tabakası ise, halkın ekseriyetini teşkil ediyordu. Sarayda onların kabulünde kullanılan kapılar mevcuttu. Aynı şekilde, onların yemek yiyecekleri mutfaklar belirlenmişti. Bu tabaka; sanatkarlar, ustalar, tüccarlar, çiftçiler, askerler ve kölelerden meydana geliyordu. Bu tabakaya mensup olanlar, tüccarlar tabakası gibi zengin olsalar da, genel olarak, daha az kültürlü ve dinî işlerinde daha az malûmat sahibi olurlardı.

İbnü'l-Cevzi, Bağdat halkının, her ne kadar Arap toplumu potasında erimiş olmaları ve Abbasi ülkesinin anadili Arapçayı konuşur hale gelmeleri sebebiyle hapsine birden "Arap" denilse de, Arap, Fars, Türk, Nabtî, Ermeni, Çerkes, Kürt, Gürcü ve Berberi gibi, farklı ırk ve kavimlere mensup kabilelerin bir karışımı olduğunu zikreder [1].

---

(1) el-Muntazam, IX, 228

Daha önce açıkladığımız gibi, Abbasilerin ilk dönemlerinde İslâm toplumu, Araplar'dan ve başta Abbasi devletinin kurulmasında yardımcı olan Horasanlılar olmak üzere İranlılardan teşekkül ediyordu. İranlı unsur, annesi kendilerinden olan Halife Me'mun zamanında büyük güç kazanmıştı. O sırada İslâm toplumuna üçüncü bir unsur daha katılmış bulunuyordu. Bu yeni unsur, yani Türkler, bilhassa annesi Türk asıllı olan Halife Mu'tasım zamanında güçlerini büyük ölçüde arttırdılar. Mu'tasım, yüksek devlet makamlarını Türklere tahsis etmiş, Arap ve Fars unsurunu ihmal ederek, muhafız birliklerini Türklerden kurmuştu. Kısa sürede otoriteyi ele geçiren Türk komutanlar, bizzat halifeleri tehdit eden bir unsur haline gelmişlerdi. Bunun üzerine halifelerden bazıları, onlara karşı, Mağribiler, Ferganalılar ve onların dışında Halife Razi (322-329/934-940) zamanından itibaren yardıma çağrılmaya başlanan Karmatiler ve Kürtler gibi ücretli askerlerden yardım istediler. 334/946 yılında Bağdat'ta fiili hakimiyet Büveyhilerin eline geçince, onların mensup olduğu toplum olan Deylemlilerle Türkler arasında yeni bir mücadele başladı.

Diğer taraftan Sünnî Hanbeliler, tehlikelerinden korkulur bir duruma gelmişlerdi. Ayrıca, Sünnilerle Şiîler arasındaki çekişmenin sonu gelmiyordu. Tarihçiler, zamanın halifeleri, sultanları, ve diğer devlet ricalinin bu iki grubu birbirine yaklaştırmak ve aralarındaki mücadeleyi sona erdirmek için çalıştıklarını haber vermişlerdir. İbnü'l-Esîr, bu konuda şunları nakleder: Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (498-511/1104-1117), Şiî mezhebinden olan Hille emiri Sadaka b. Mezyed'i mağlup edip öldürünce, Bağdat şiîleri büyük bir korkuya kapılmışlardı. Arada bir çatışmanın çıkmasından, Sünnilerin kendilerine saldırmasından çekiniyorlardı. Ancak Sultan ve devlet adamlarının telkinleriyle böyle bir durum ortaya çıkmadı. Hicri 502 yılı Şaban ayında Sünniler, epeydir terketmek zorunda kaldıkları Mus'ab b. Zübeyr'in kabrini ziyaret etmeye karar verdiler. Şiîler, onların bu ziyaretini engellemedikleri gibi, onları mahallelerinde, çok iyi karşıladılar. Buna karşılık Şiîler de, Şaban ayının 15'inde İmam Musa Kazım'ın türbesini ziyaret ettiler; bu esnada Sünniler tarafından herhangi bir engellemeyle karşılaşmadılar. Böylece Allahu Teâlâ, iki tarafın gönüllerine bir emniyet, bir sekinet vermişti [2].

(2) el-Kamil, X, 177

Harp esirlerinden teşekkül eden köleler tabakası, toplumun en önemli kesimlerinden biriydi. Bu köleler genellikle, Slav, Rum, Zenci ve Türk asıllıydı. Bağdat'ta kölelere mahsus "Darü'r-rakîk" adı verilen bir cadde mevcuttu (3). Diğer bir mıntıka da, köle tacirlerine nisbetle isimlendirilmişti. Erkek ve kadın köleler, sarayda halifenin ve diğer devlet ricalinin hizmetinde çalıştırıldığı gibi, diğer vatandaşlar tarafından da hizmetçi olarak istihdam ediliyorlardı. Tarihçiler, hür şahıslardan tutulan hizmetçiler hakkında fazla malumat vermemişlerdir. Bundan da anlaşıldığı gibi, hizmetçiler sınıfının büyük ekseriyyetini köleler teşkil ediyordu. Onları, cariyeler, erkek köleler bir de hadımağaları olmak üzere üç grupta mütalaa edebiliriz.

Selçuklular zamanında kölelerin ekseriyyeti, köle ticaretini meslek edinmiş tüccarlar tarafından Meveraünnehir bölgesinden getiriliyordu (4). Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan, köle ticaretinin en zengin pazarlarını teşkil ediyorlardı. Iraklılar, çiftçilik yaptırmak veya evlerin korunmasında görevlendirmek maksadıyla zenci kölelere büyük rağbet gösteriyorlardı. Irak'ta zenci köle sayısı oldukça artmıştı. Abbasi halifeleri, daha önce geçtiği gibi, kölelere ikinci sınıf insan muamelesi yapmak gibi bir tavır içine girmemişlerdir. Bunun en kuvvetli delili, halifelerden çoğunun annesinin cariye olmasıdır. Halifelerden bazılarının annesi, Rum, Ermeni ve Türk asıllıydı. Halifeler güzellikleri veya seslerinin tatlılığı veyahut zekilikleri ya da güzel şiir söylemeleri sebebiyle, cariye satın alıyorlardı. Cariyeler, Hindli, Sindli, Mekkeli, Medineli, Taifli, Nubeli, Zenci, Türk, Habeş, Deylemli, Ermeni ve Iraklı gibi sınıflara ayrılıyorlardı.

Iraklılar arasında haremlerini korumak gayesine matuf olarak hadım köle edinilmesi yaygınlaşmıştı. Bu münasebetle, onların ticareti önem kazanmış ve fiatları artmıştı (5).

Bu dönemde İslâm toplumundaki sosyal kesimlerden biri de, İslâm devleti vatandaşı Yahudi ve Hıristiyanların teşkil ettiği Ehlü'z-zimme'dir. Onlar, dini müsamahadan son derece istifade ediyor, dini inançlarının

(3) İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, VIII, 4
(4) Mez, el-Hadaratü'l-İslâmiyye, I 268
(5) Bkz. Bedri Muhammed Fehd, el-Âmme fi Bağdat (Basılmamış master tezi) s. 3 vd.

gereklerini emniyet ve güven içinde yapabiliyorlardı. Hatta halifelerden pekçoğu, onların dini merasimlerinde hazır bulunuyorlar, bayram törenlerine iştirak ederek, belirli münasebetle kilise ve havralarını ziyaret ediyorlardı. Ayrıca onların din adamlarına maddi yönden yardımcı oluyorlar, bahşiş ve ihsanlarını eksik etmiyorlardı. Yahudilerin "el-melik" ünvanı verilen bir dini liderleri vardı, Bağdat'ta bu idareciye "Reisü'l-Câlut" derlerdi.

Abbasilerin ikinci döneminde, Mısırlılar, Ferganalılar ve Kürtler de önemli nüfusa sahiptiler. Askerlerin, "Arabî, Kürdî, Horasanî, Türkî veya diğer bir tabirle Selçukî (bunlar çoğunluğunu teşkil ediyorlardı), Deylemî, Rumî, ve Ermenî" gibi sıfatlarla tavsif edilmeleri, Abbasi toplumunu teşkil eden nüfusun hangi unsurlardan teşekkül ettiğini göstermektedir.

B. Fatimiler ve Eyyubiler'de

Fatimîler zamanında (358-567/969-1171) Mısır toplumu, Mısır halkının ekseriyyetini teşkil eden Sünnilerle, başta Fatimî devletinin kurulmasında büyük emeği geçmiş Mağripliler olmak üzere Şiîlerden teşekkül ediyordu. Bu ikinci grup, önce Mağrip'te kurulmasına yardımcı olduğu bu devletin Mısır ve Şam'a hakim olmasında da büyük rol oynamıştı. Çünkü Fatımi ordusu, ekseriyetiyle onlardan oluşuyordu.

Fatimi toplumunun bu iki unsuru arasında ilk günlerden itibaren başlayan çekişme, uzun süren Fatimi devri boyunca bitmemiştir.

Mısır toplumunda üçüncü grubu, Hıristiyan ve Yahudi vatandaşlar teşkil ediyordu. Bahşiş ve ihsanlara nail olmak ve yüksek devlet makamlarına oturmak arzusu, onlardan birçoğunu Fatimilerin mezhebi İsmailiyye'yi kabule sevketmişti. Fatimi halifeleri ve devlet ricali, yahudi ve hıristiyan vatandaşlarına şefkatle muamele etmişler, onların hak ve hukukuna riayet etmişlerdir. Nitekim, yahudi ve hıristiyanlardan bazıları, devlet maliyesiyle ilgili görevlere atanmışlar, hatta vezirlik makamına bile çıkarılmışlardır.

Gayrimüslim vatandaşlar, din hürriyetinden de büyük ölçüde istifade ediyorlardı. Onlara belirli sayıda kilise ve havra inşa etmek izni verildiği gibi eski mabedlerini tamire müsaade edilmiştir.

Mısır halkı içinde dördüncü unsuru, sayıları Tulunoğulları zamanından itibaren gittikçe artmış olan Türkler oluşturuyordu. Türkler, Mısır'da Halife Hakim zamanında büyük güç haline gelmişlerdi.

Mısır toplumunda beşinci unsuru, İhşid Kafur zamanından itibaren Mısır'da nüfusları gittikçe artmış olan Sudanlılar teşkil ediyordu. Halife Hakim'in Türklere karşı onların yardımına başvurması, Sudanlıların durumunu güçlendirmişti. Daha sonra, Sudanlıların talihleri bir kez daha açıldı. Sudanlı bir kadınla evlenmiş olan Halife Zahir, onların güçlenmesine zemin hazırladı. Halife Mustansır zamanında, orduda sayıları 50 bine ulaşmış olan Sudanlılar, büyük bir güç haline gelmişlerdi. Çıkan mücadele sonunda, Türkler tarafından Yukarı Mısır'a sürülen Sudanlılar, bölge halkına korkulu anlar yaşattılar, tarım faaliyetlerini engellemeye teşebbüs ettiler. Onlar Nil deltasında yayılmışlar, İskenderiye'ye kadar ulaşmışlardı. Buna rağmen, Fatımî toplumu içinde önemli bir unsur olma özelliklerini devam ettirdiler.

Fatimilerden sonra Mısır saltanatına oturan Eyyubi sultanları, memlukların sayısını gittikçe artırdılar. Rivayet edildiğine göre, Sultan Necmeddin Eyyub zamanında kölelerin sayısı, 12 bine ulaşmıştı. Bahri Memluklerin nüvesini oluşturacak olan bu memluklerden çoğu, kahramanlıklarıyla veya ilmî malumatlarıyla ün kazanmışlar, dolayısıyla, yüksek devlet görevlerine tayin edilmişlerdi (6).

C. Mağrip'te

Murabıtlar zamanında (448-541/1056-1147) Mağrip halkı, samimi ve sade bir şekilde İslâm'a bağlanmışlardı. Yusuf b. Taşfin ve ondan sonraki Murabıt hükümdarları, Muvahhidler, Meriniler ve Vattasiler zamanlarında halk, Berberî ve Arap unsurlarından teşekkül ediyordu. Muvahhidler zamanında (524-667/1130-1269) toplum, muhtelif ve farklı meyillere sahip cemaatler halindeydi. Mesela, Hilal, Riyah ve Zeğabe arap ka-

(6) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 261-266

bileleri Mağrip'te dağılmış, daha sonra bilhassa Abdülmü'min ve Yakup el-Mansur zamanlarında Mağriplilerle iyice karışmışlardı. Muvahhid ordusu sancağı altında toplanan bu araplar, Mağripli askerlerle omuz omuza Endülüs hıristiyanlarına ve devletin diğer düşmanlarına karşı savaştılar. Başta Hilal ve Süleymanoğulları olmak üzere, Fatimi Halifesi Mustansır zamanında Mısır'dan sürülmüş olan bu kabilelerin Mağrib'e gelmeleri, Berberî kabilelerin araplaştırılmasına yardımcı olmuştur (7).

Mağrip'te iki yeni unsur daha ortaya çıkmıştı. Bu iki unsur, Salahaddin Eyyubi tarafından, Muvahhid hükümdarı Yakup el-Mansur (580-595/1184-1199)'a karşı savaşmak üzere gönderilen Kürd ve Çerkes asıllı askerlerdir. Yakup el-Mansur, savaş için gelmiş olan bu askerleri kendisine çekmeyi başarmış, onları Muvahhid ordusunun saflarına almıştı.

Arap ve Berberi imtizacının, Muvahhid mezhebinin ve Mehdilik fikrinin yayılmasında ve müslümanların kazandığı zaferler üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bu karışımın Mağrib'in sosyal hayatı üzerinde de son derece etkili olacağı açıktır.

Mağrip'te esnaf ve sanatkarları temsil eden büyük bir kütle mevcuttu. Mağrip toplumunun Ortaçağlardaki durumu hakkında en vazıh bilgileri bize ulaştıran bu grup olmuştur. Hasan el-Vezzan'ın Fas şehrinden bahsederken söylediği şu sözler, bunu göstermektedir: "Çantacılar çarşısında, bu meslekte çalışanların ileri gelenleri arasında seçilen özel bir görevli vardı. Çanta imalatçıları, kazandıkları paraları, onun kontrolünde olan ve birkaç tane anahtarı bulunan bir sandıkta topluyorlardı. Birkaç gruba ayrılmış olan bu çantacılardan her grubun başkanı, zikredilen çantanın grubuna ait anahtarını muhafaza ederdi. Hafta sonu gelince, çantada toplanan para bütün esnaf arasında taksim edilirdi. Görüldüğü gibi, bir yardımlaşma cemiyeti oluşturmuşlardı. İşçilerden biri öldüğü zaman, arkadaşları onun hanımına ve küçük çocuklarına yardımda bulunurlardı. Dul hanımı evlenmeyi isterse, onu evlendirebilmek için ellerinden geleni yaparlardı. Çocuklarının yetiştirilmesini üstlenirler, bir meslek sahibi olabilecek yaşa ulaşıncaya kadar himayelerini de-

(7) Söylendiğine göre, bu kabileler yağmacılıkları ve huzursuzluğa sebep olmaları nedeniyle çeşitli bölgelerle dağıtılmışlardır.

vam ettirirlerdi. Esnaf ve sanatkarlardan biri evlendiğinde veya bir çocuğu doğduğunda, arkadaşlarını ziyafete çağırırdı. Davete katılanlar, ona hediyeler takdim ederlerdi. İdareciler, dericilikle uğraşanları vergiden muaf tutmuşlardı. Onlar, ekmek yaptırdıkları zaman fırın sahiplerine herhangi bir ücret te ödemiyorlardı. Bu dericiler, çalışırlarken kısa iş elbiseleri giyerlerdi. İşlerini bıraktıklarında, istedikleri elbiseyi giyebilirlerdi. Doğruluk ve ahlâk güzelliği bakımından son derece iyi insanlardı." (8)

D. Endülüs'te

Endülüs İslâm toplumu, sahip oldukları haklar ve itibarları açısından birbirinden farklı olan birkaç tabakadan meydana gelmişti. Bu toplumun birinci unsuru, bu ülkenin tarihinde büyük rol oynamış olan araplardı. Ancak, aralarında çıkan kabilecilik hareketi, Kuzeydeki hıristiyan prensliklerine, İslâm topraklarını yağmalamak fırsatı vermişti. Nihayet hıristiyanlar, 1492 yılında Endülüs'ü bütünüyle istirdat ettiler. Orada İslâm varlığına son vermek için akla gelebilecek her zulmü yaptılar. Müslümanlardan kurtulabilenler Kuzey Afrika'ya kaçtılar.

Endülüs İslâm toplumunun ikinci ana unsuru ise, geçtiği gibi, Endülüs fethi yükünün çoğunu omuzlarında taşımış olan Berberilerdi. Ancak bu Berberi müslümanlar, sonradan idarecilerine karşı isyan ettiler ve ülkede önemli bazı merkezleri ellerine geçirdiler. Endülüste kendileri adını devlet kurmuş, Tuleytula Zünnûnileri bunlardandı (9). İşbiliyye'de İbn Abbad, Batliyus'ta İbnü'l-Eftas, Belensiye'de İbn Ebi Amir, Saragosta'ta İbn Hud ve Daniye'de Mucahid el-Amirî gibi mahalli haneden hükümdarları, onların peşini takip ettiler.

Endülüs İslâm ülkesinde yaşayan hıristiyanlara gelince, bunlar iki gruba ayrılıyordu: Eski dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalanlar, ve "müsta'rebîn" olarak isimlendirilenler. Bu ikinci grup, hıristiyan kalmaya devam etmelerine rağmen, Arapça öğrenmişler, müslümanların örf ve adetlerinin çoğunu benimsemişlerdi.

---

(8) Leon L'Africain, A.g.e., I, 195
(9) İbn Haldun, el-İber, IV, 133

Endülüs İslâm ülkesindeki hıristiyanlar geniş din hürriyetine sahiptiler. Kendilerinden olan ve "kont" ünvanı verilen görevli tarafından idare ediliyorlardı. Onların sarayda da bir temsilcileri bulunuyordu. Aralarında çıkan anlaşmazlıkları çözümleyecek hakimleri olduğu gibi, kontun riyasetinde akdedilen istinaf mahkemeleri dahi vardı. Bu hıristiyanlardan pek çoğu, mülkî ve askerî yüksek devlet görevlerine tayin ediliyorlardı. Onlar, Arapça konuşuyorlar, bu dille eserler te'lif edip şiirler nazmediyorlardı.

Vizigotlar döneminde büyük sıkıntılar çekmiş yahudiler de, müslümanların müsamahasından yararlanıyorlardı. Deniz ve kara ticaretiyle uğraşmalarına izin verilen yahudilerden pek çoğu, ilimle meşgul oldular, edebiyat, tıb ve felsefe alanında temayüz ettiler (10). Dini müsamahadan geniş ölçüde yararlanan yahudilerden bazı şahıslar da, yüksek devlet görevlerine atanabiliyordu. Kurtuba, İbrani araştırmalarının merkezi haline gelmişti. İdrisi, Kurtuba'nın güneyinde 40 mil uzaklıkta bir yahudi şehri bulunduğunu; idarecilerin onların işlerine müdahale etmediklerini ve bu şehir halkının İslâm ülkesinde yaşayan diğer yahudilerden çok daha zengin olduklarını zikretmiştir (11).

Endülüs'te köleler de, medenî hakların çoğuna sahiptiler. Devlete vergi vermek kaydıyla kendi adlarına ziraatçılık yapabiliyorlardı.

Endülüs toplumunun önemli unsurlarından bir diğeri, Yunanlı ve Venedikli köle tüccarlarının Endülüs'e getirip sattıkları, küçük yaştaki Slav asıllı kölelerdi. Bunların bazıları da savaşlarda esir alınanlardı. Makkari, III. Abdurrahman en-Nasır tarafından kurdurulan Zehra sarayındaki Slav asıllı kölelerin mevcudunun 3750'ye ulaştığını zikremiştir (12). Hacib Mansur b. Ebi Amir, bu Slavları ordusunda istihdam etmişti.

Ülkede Endülüs Emevi devleti zamanından beri nüfuz kazanmış, idare üzerinde ve bilhassa halk üzerinde etkili olan fakihler tabakasını unutmamamız gerekir. Onlar, devletlerini kurmakta Maliki fakihi Abdullah b. Yasin'e çok borçlu olan Murabıtlar zamanında, güçlerini iyice arttırmışlardı.

---

(10) Makkari, I, 280 vd.; Arnold, ed-Da've ile'l-İslâm, 216
(11) Sıfatü'l-Mağrib, 205
(12) Nefhu't-tib, I, 296

2. MUSİKİ VE EĞLENCE MECLİSLERİ

Musiki, bilindiği gibi, bir takım kaidelere dayanan ve çeşitli ekolleri bulunan bir sanat dalıdır. Musiki alanında çok sayıda eserler yazılmıştır. Biz, araştırdığımız döneme ait olması nedeniyle, bilhassa Ebu'l-Fereç el-Isfahani'nin erkek ve kadın şarkıcılar hakkında kaleme aldığı meşhur "el-Eğânî" isimli kitabını hatırlatmak isitiyoruz. Onun bu araştırması, edebiyat ve edipleri de konu alır (13).

Anlaşıldığına göre, Abbasilerin ikinci döneminde, kültürlü kesimler, musikiye itibar göstermemiştir. Müsteşrik Farmer, onların bu tutumunu, Hanbeli fakihlerinin genel olarak bütün oyun ve eğlencelere karşı çıkmaları ve bu hususta kuvvetli bir mücadele başlatmalarıyla izah etmiştir. Onların karşı çıktığı şeylerden biri de şüphesiz musiki idi (14). Onların bu tutumu, müelliflerin şarkı ve musiki hakkında eser yazmalarını da durdurmuştu. Bilhassa Hanbeli fukahası olmak üzere fıkıh alimlerinin büyük bir nüfuz kazandığı, kuvvetli bir baskı unsuru haline geldiği bu dönemde, Ebu'l-Fereç el-Isfahani'nin yaptığı gibi, şarkı ve şarkıcıların haberlerini bize ulaştırmak için musiki alanında eser yazan müellif göremiyoruz.

Fakihlerden bazılarının, şarkıcı ve rakkaselerin şahitliğini kabul etmemeleri de, bu dönemde musikinin itibar görmediğini göstermektedir. Ancak bazı alimler, musiki meclislerine katılmakta, kendileri için bir beis görmüyorlardı. Avam, genellikle müzik ve eğlence meclislerine katılıyordu. Bu meclislerde icra edilen oyunlar ve eğlendirici temsiller, onları çok eğlendiriyordu. Sıkıntı ve yorgunluklarını gidermek için bu tür toplantılara katılmaya can atıyorlardı.

---

(13) Farmer, Tarihu'l-Musiki el-Arabiyye, (Arapçası, Hüseyin Nassar), 249 vd.
(14) Aynı eser, 249-260

Raks, Irak toplumunda, musiki gibi tutuluyor, onun gördüğü itibarı görüyordu. "el-Kürrac" gibi, raksa ait bazı aletler icat etmişlerdi. el-Kürrac (veya el-Kerc) üzerlerine elbise giydirilen eyerli at heykellerine verilen isimdi. Çeşitli renklerde elbiseler giymiş cariyeler bu atlara binerler, atlar üzerinde salındıkça, şarkılar söyler veya konuşurlardı.

Rakkaslar veya rakkaseler, bayramlar, merasimler ve eğlence meclislerinde, toplanan halkın önünde bütün hünerlerini sergilerdi. Bu adet, Bağdat'tan diğer şehirlere ve köylere geçmiştir (15).

Musiki ve raksın himayesinde gelişmiş diğer bir sanat dalı daha vardı. Bu sanat dalı, sazendelik, yani çeşitli müzik aletlerini kullanmak sanatıydı. Bu tür aletleri çalanlar sadece erkekler değildi, çalgıcı kadınlar da mevcuttu. Her sazende, davulcu, zurnacı, udî ve tanburî gibi icra ettiği müzik aletinin adına göre lakaplandırılıyordu (16). O dönemde bilinen müzik aletlerinin başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Def, ney, ud, davul, tanbur, zurna, rebab, zil vb.

İdarenin zayıflığı sebebiyle, hicrî beşinci asırda Bağdat'ta ahlâksızlığın çok yaygın bir hale gelmiş olduğu görülüyor. Şöyle ki: İçki içmek yaygın hale gelmiş, ahlâksızlık yuvaları çoğalmış, şarkıcı kadınlar arasında ahlaki bir çöküntü başgöstermişti. Halife Kaim zamanında (422-467/1031-1075), iyilik sahibi bazı kişiler, bu gidişi durdurmaya teşebbüs ettiler. İçkinin ve kumarın yaygınlaşmasının önüne geçmek istediler. İbnü'l-Esir, bir şahsın, Selçuklu askerlerinden biriyle dostluk kuran bir şarkıcı kadının kullandığı müzik aletlerini kırdığını zikretmiştir. Halktan önemli bir kesim, bu ahlâksızlığa dur demeye çalışan alimlerin liderliğinde toplanmışlardı. Bu alimler, halifeye giderek ondan meyhaneleri, kumarhaneleri ve diğer ahlâksızlık yuvalarını yıkmasını ve bu gidişi durdurmasını istediler. Yönetimde herhangi bir etkinliği olmayan halifenin, durumu Selçuklu sultanına götüreceğini vadetmekle iktifa ettiği anlaşılıyor (17).

Yine İbnü'l-esir, Halife Muktedi (467-487/1075-1094)'nin şarkıcı kızları ve kötü kadınları Bağdat'tan uzaklaştırdığını ve halkın mahremiyet-

---

(15) İbn Haldun, Mukaddime, 266

(16) Ezdi, Hikayetü Ebi'l-Kasım el-Bağdadî, 50; Harezmî, Mefatihu'l-ulûm, 136

(17) el-Kamil, X, 38

lerini korumak için hamam burçlarını yıktırıp, oralarda oyun oynamayı yasakladığını zikreder. Halife, halkın hamamlara peştemalsız girmelerini ve denizcilerin erkeklerle kadınları bir arada taşımalarını da yasaklamıştı. Onun bu tedbirleri, halk tarafından sevilmesine zemin hazırladı. Hatta Abbasi halifelerinin en iyilerinden olduğu kabul edilmiştir (18).

Makrizi ise Fatimi Halifesi Hakim'in hicri 398-401 (m. 1007-1011) yılları arasında, Nil sahillerinde müzik ve eğlence toplantılarını yasaklayan fermanlar çıkardığını, bu sahillere bakan kapı ve pencerelerin açılmasını yasakladığını zikretmiştir (19). Bu yasakları, bazıları şarkıcı kızları dinlemeyi, bazıları da oyun ve eğlenceyi yasaklayan kanunların çıkarılması takip etmişti. İbn Hallikan, Hakim'in halifeliğinin sonuna kadar, 7 yıl boyunca kadınların evlerinden dışarı çıkamadıklarını, söylemiştir (20).

Tarihçilerin bildirdiğine göre, Arslan Besasiri Abbasi başşehri Bağdat'ta hutbeyi Fatimi halifesi Mustansır adına okutunca, Mustansır'ın cariyelerinden biri, bu hadiseyi efendisinin huzurunda şu iki beyitle övdü:

"Ey Abbasoğulları! Artık bu işten vazgeçiniz, çünkü işbaşına Maad kabilesinden biri geçmiştir.

Sizin saltanatınız ariyet idi, şüphesiz ki ariyet sahibine iade edilir."

Halife Mustansır, bu şiirden çok hoşlanmıştı. Kahire'de günümüzde de "Tabâle" adıyla bilinen araziyi bu cariyeye bağışladı.

Eserimizin önceki ciltlerinde, Şarkıcı Ziryab'ın, musiki, yemekler ve sofra adabı bakımından Kurtuba halkı üzerinde son derece etkili olduğunu açıklamıştık (21). Ziryap, Kurtubalılara, Bağdat'ta yaplan yemek çeşitlerini öğretmiş, onlar arasında sofranın tanzimi hususunda yeni adetler ihdas etmiştir. Onun etkisinde kalan Endülüslüler, yemeğe çorba ile başlıyor, daha sonra etli yemekleri ve arkasından tatlıları yiyorlardı. Zir-

(18) Aynı eser, X, 85 vd.
(19) Hıtat, II. 287 vd.
(20) Vefeyat, II, 127
(21) Bkz. III, 265, 268; IV, 417

yap, yemek sofralarında kullanılan keten sofra bezlerinin yerine deriden yapılmış, ince sofra bezleri kullanılmasını da sağlamıştır. Onlara, cam bardakların sofra insicamına gümüş ve altın bardaklardan daha iyi uyduğunu kabul ettirmiştir.

Ziryap, Kurtuba'da süsleme sanatının öğretildiği bir güzelleşme enstitüsü açmış, diş macunu kullanmayı da Endülüslülere o öğretmiştir. Endülüslüler, daha önce saçlarını göz ile kulak arasını kapayacak şekilde aşağı bırakıyorlardı. Ziryap onlar arasında saçların alın üzerinde ortadan ikiye ayırma modasının yayılmasına vesile olmuş, Endülüs'te giyim modasına da yön vermişti. Bahar aylarında ipek elbiseler ve parlak renkli astarsız gömlekler, kış mevsiminde ise kalın kumaşlardan yapılmış elbiseler, yünlüler ve kürkler giyiliyordu.

Ziryab'ın Abbasi sarayı ve toplumundan getirmiş olduğu örf, adet ve protokoller sebebiyle, Endülüs Emevi sarayı ve Kurtuba toplumu üzerinde büyük değişiklikler olmuştu. Giyimlerinden, ev eşyalarına ve yemek pişirmelerine varıncaya kadar Ziryab'ı taklit etmişlerdi [22].

(22) Levi Provençal, eş-Şarku'l-İslâmi, s. 30-34

3. HALİFE, HÜKÜMDAR, VEZİR ve VALİ SARAYLARI - HALKA AİT EVLER

İslâm ülkesindeki halk tabakasına ait binalar, tarihçi ve seyyahların ilgisini çekmemiştir. Onlar, halifelere, hükümdarlara, vezirlere ve onların dışındaki yüksek devlet ricaline ait saray ve köşkleri tanıtmakla yetinmişlerdir.

Halka ait evler, çoğunlukla sahipleri tarafından mesken olarak kullanılıyordu. Bazı ev sahipleri, sahip oldukları fazla evlerin tamamını veya bir bölümünü kiraya veriyorlardı. Zahitler ve dervişler mescid köşelerini mesken ediniyorlar veya kulubelerde yaşıyorlardı [23].

Halka ait evler çoğunlukla tek katlıydı. Bu arada iki katlı evlere de raslanıyordu [24].

Binalarda yapı malzemesi olarak kerpiç, tuğla, kireç ve alçı kullanılıyor, tavanlar ise hurma lifleri ve ağaç dallarıyla örtülüyordu [25].

Evlerde, banyo, tuvalet ve kuyu gibi temizlik ve sağlığın korunmasına yarayan bölümler bulunuyordu. Zenginlerin evlerinde sadece kendilerinin kullandığı, hizmetçilerin girmesine izin verilmeyen tuvalet ve banyolar mevcuttu. Avamdan olan vatandaşların evlerinde genellikle, bir el değirmeni ve bir fırının bulunduğunu görüyoruz. Çoğunun evlerinin önünde birkaç ağaç, kapılarında da bir köpek olurdu.

Halktan bazıları, evlerini maddî durumlarıyla mütenasip eşyalarla süslerlerdi. Evin zeminine, Irak bölgesinde çok kullanılan hasır döşerlerdi. Zenginler ise, halı ve seccadelerle tefriş ederlerdi. Evler, lâmba,

---

(23) İbnü'l-Cezvî, el-Muntazam, VIII, 286

(24) İbnü'l-Cevzî, el-Ezkiya, 60

(25) Maverdi, el-Ahkamu's-Sultaniyye, 255

kandil veya mumla aydınlatılırdı. Hanların güneşin batmasından sonra kapatılmasının ve o ondan itibaren cadde ve yollarda ticarî hareketin tamamıyla durmasının sırrı bunda, yani kullanılan aydınlatma aletlerindedir.

Fatimiler zamanında halifenin kabul ve toplantı salonu olarak kullanılan "Kâatü'z-zeheb" son derece kıymetli eşyalarla tefriş edilmiş, altın simli ipek halılar ve perdelerle donatılmıştı. Bu salonun baş tarafında yer alan halife tahtı, üzeri örtülmüş bir şekilde duruyordu. Halife tahtına oturup, meclistekiler yerini aldıktan sonra, bu perdeler açılırdı.

Halife Amir'in, Tayy kabilesinden olan hanımı için Ravza adasında yaptırmış olduğu büyük saray, Fatimilerin meşhur sarayları arasında yer alır (26). Halife Amir, bu sarayı hanımına çölden ayrıldığı duygusunu yaşatmayacak özellikte yaptırmıştı. Sarayın Nil sahili boyunca uzanan geniş bir bahçesi vardı (27).

Fatimi vezirleri, halifeler gibi, lüks, israf ve gösteriş dolu bir hayat yaşıyorlardı. Nitekim Bedrülcemali oğlu Efdal b. Bedr'in köşkünde 6.400.000 dinar para, 700 adet altın ve gümüş tabak ve bunların yanında süt ve benzeri içecekler için kullanılan pek çok ibrik ve sahan bulunmuştu. Aynı şekilde, çok sayıda mücevherat dolu Çin porseleni çıkmıştı (28).

Vezir Efdal'in sohbet meclisini anlatan İbn Müyesser, toplantı odasında cariyelerin yerini tutan 8 heykelin bulunduğunu, bu heykellerden 4 tanesinin beyaz renkte olup kafurdan, diğer dördünün de siyah olup anberden yapıldığını kaydetmiş, bu heykellerin en güzel elbiseleri giyinmiş ve en kıymetli takıları takmış halde bulunduklarını, ellerinde ise, kıymetli taşlar tuttuklarını zikretmiştir (29).

Bu heykeller, Efdal salonun kapısından içeri girince, saygı göstermek için başlarını eğiyorlar, onu selamlıyorlardı. Meclisin baştarafında yerini almasına kadar başlarını kaldırmıyorlardı. Anlaşıldığına göre bu

(26) İbn Dukmak, el-İntisar, IV, 109, 114, 116
(27) Makrizi, Hıtat, I, 485
(28) İbn Hallikan, II, 200
(29) Tarihu Mısır, 57

heykeller, salonun girişine yerleştirilen ve otomatik olarak çalışan bir mekanik sisteme bağlıydılar (30).

İbnü'l-Esir'in haber verdiğine göre, Murabıt Hükümdarı Yusuf b. Taşfin, Gırnata'yı Abdullah b. Bülekkin'in elinden aldığı sırada, onun sarayında ondan önceki Endülüs hükümdarlarından hiçbirinin sahip olamadığı miktarda zahire, para ve malla kaşılaşmıştı. Onun eşyaları arasında, içinde herbirine 200 dinar değer biçilen 400 parça mücevher olan bir kutu bulunmuştu. Bu mücevherlerin benzerleri nice mücevherler ve kıymetli eşyalar daha vardı (31).

(30) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 556 vd.
(31) el-Kamil, X, 57

4. YEMEKLER

Abbasiler, yemek işlerine önem vermişler, yemek pişirmek, yemek çeşitlerini artırmak, sofra düzeni ve yemeklerin yenme sırası hususlarında ileri bir noktaya ulaşmışlardı. Hatta Abbasi vatandaşı bazı alimler, yemekleri, pişirme usullerini ve ikram sıralarını anlatan kitaplar yazmışlardı. Bu konuda kitap yazanlardan biri 623/1226 yılında "et-Tabîh" isimli kitabı te'lif etmiş olan Bağdat'lı Muhammed b. Abdülkerim el-Katip'tir. Bu kitap, bize, müellifinin yaşadığı asır ve Abbasilerin daha önceki dönemlerinde yaygın yemek türleri ve bu yemeklerin pişirme usullerini anlatmaktadır.

Kitabın yazarı, yemekleri, zamanındaki halk kesimlerine göre, sınıflandırmış, bu açıdan yemekleri şu şekilde üç gruba ayırmıştır:

1. Zenginlerin yemekleri,
2. Fakirlerin yemekleri [32],
3. Avam tabakasının yemekleri.

Onun tasnifine göre, zenginlerin yemeklerinin en önemlilerinden biri, tavuk etidir. Tutulup kesilen tavuk, temizlendikten sonra, içine maydanoz ve tarçın gibi baharat atılmış susam yağı içerisine konularak pişiriliyordu. Tavuk, sofranın en önemli yemeği kabul ediliyordu. Bu yüzden fiatı çok yüksekti. Yiyecek kişilerin arzusuna göre, çeşitli tavuk pişirme usulleri vardı [33].

Zenginlerin rağbet ettiği yemek çeşitlerinden biri de "el-Mudira" adı verilen [34] kebap türüydü. Hafif yağlı et, tencereye konulur, üzerine su ve tuz ilave edilerek hafif kızartılır, pişmeye yüz tutunca, soğan,

---

(32) Bu ikinci sınıfa; az yemekle iktifa eden ve bilhassa kuru ekmek, tuz veya bir parça etle kifaf-ı nefs eden zahidler ve dervişler girer.

(33) Harezmî, Mefatihu'l-ulûm, 100

(34) Bkz. Bağdadî, et-Tabih, 23

kimyon, tarçın ve diğer bazı baharatlar katılır, etin yağı dışında su kalmayıncaya kadar kızartılmaya devam edilir. Bundan sonra bir kabın içine alınarak üzerine süt, limon dökülür ve nane ekilir, tekrar ateşin üzerine konur, kızarıncaya kadar bekletilir. Ocaktan alınıp baharat serpilerek bir tencere içine konur ve bezle örtülür. Biraz bekledikten sonra servis yapılır.

Bu kesimin meşhur yemeklerinden bir diğeri, yine bir et yemeği olan "es-Sıkbâc"dır. Bunun pişirme usulü de şöyledir: Semiz et kesilir ve tencereye konulur. Üzerine yeşil maydanoz, tarçın ve tuz ilave edilerek ateşte kızartılır. Ateşten alınır, etin üzerindeki yeşil maydanozlar çıkarılır. Kuru maydanoz, soğan, pırasa, havuç ve patlıcan ilave edilir.

Zenginler sınıfının rağbet ettiği başka yemek çeşitleri de vardır. Bunlardan, salatalar, meyveler, mercimek, benzeri yemekler ve tatlıları hatırlatmakla iktifa edeceğiz.

Halkın çoğunluğunun yiyecek maddeleri ise, genelde, et, ekmek, hurma ve çeşitli meyvelerin pekmezi, sirke ve balıktan oluşuyordu. Balığın hem buğulaması hem de kızartması yapılırdı. Muhtesip, taze balıkların arasında bayat ve kokmuş balıklar koymamaları için balık satıcılarını özel bir şekilde kontrol ederdi.

Irak halkı, balık yedikten sonra, yumurta ve et yemedikleri gibi, süt ve hatta su da içmezlerdi. Çünkü bunun sıhhata zararlı olduğunu kabul ediyorlardı.

Halkın yemekleri arasında, bakla ve fasulye yemekleriyle, sabahları sokaklarda satılan şeker, un ve yağdan yapılmış "herise" önemli bir bir yer tutuyordu. "Herise" denilen bu tatlı, Irak'ta çok eski bir tarihe sahiptir. Evlerde pişirilip, cadde ve sokaklarda satılır.

"Aside" ve "tirid" yemekleri de halkın itibar ettiği yemek türleri arasındadır. "Aside", hurma, şeker ve baldan yapılır [35]. "Tirid" ise ufalanmış ekmek üzerine et doğrayıp, pişirilir, üzerine sirke dökülerek

(35) Hatip Bağdadî, Tarihu Bağdat, XIV 395

yenilir. Hem sabah hem akşam öğünlerinde yenilen bir yemektir. Bu yemekler arasında süt, yağ ve şekerle pişirilen ve diğer yemeklerle birlikte yenilen pirinci de zikretmeliyiz.

Halk tabakasının yemeklerinden biri de, ince ve uzun delinmiş etten yapılan kebabtır. Günümüzde kıyılmış etten de yapılan bu yemek türü, hâlâ hem bol, hem ucuzdur. Irak halkının çok rağbet ettiği bir yemektir. Paça ve baş yemeklerini ve bunlara ilave etmeliyiz. Paça ve başlar, çarşılarda pişmiş veya çiğ olarak satılırdı (36).

Yemeğe ilave edilen, misk, anber, za'feran, karanfil, darçın gibi maddeler, ceviz, badem, fıstık, fındık, kuru üzüm, hurma, elma, nar ve benzeri meyveler yemeğin kıymetini artırırdı (37).

Selçuklu Sultanı Alparslan, halkına çok iyilik yapan bir hükümdardı. Onun mutfağında, saray ricali, saraya gelen halk, asker ve komutanları için tahsis edilen yiyecek malzemeleri dışında, her gün 50 baş koyun kesilir, pişirilerek fakirlere dağıtılırdı (38).

Tarihçiler ve seyyahlar, Fatimiler ve onlardan sonra Eyyubilerin, Mısır'da başta sığır ve manda olmak üzere hayvan yetiştirmeye büyük önem verdiklerini zikrtemişlerdir. Onlar ayrıca, eti ve yumurtası için tavuk yetiştirmeye de önem verirlerdi. Mısır, oldukça zengin bir ülkeydi. Çünkü orada buğday, arpa, mısır, yulaf, pirinç, mercimek, fasulye, soğan, sarımsak, turp, şalgam, patates, patlıcan gibi çeşitli tahıl ve sebzeler bol miktarda yetişiyordu. Arazisi ve iklimi tarıma çok müsaitti. Çarşı ve pazarlarda, üzüm, incir, elma, erik, kayısı, muz, hurma, dut ve ceviz gibi çeşitli meyveler bol miktarda bulunuyordu. Bu pazarlar, tavuk, ördek, kaz, balık, güvercin ve diğer kuş etlerinden yapılan yemeklerle donanıyordu (39). Resmi kutlamalar halk ziyafetleriyle birleşiyordu. Mısır toplumu, resmi merasim günlerini büyük bir sevinçle karşılıyordu. Bu merasimlerin tek bir istisnası vardı, o da, hüzün günü olarak adlandırılan "Aşura" günü idi. Aşura gününde çarşı ve dükkanlar kapatılır, Hz. Hüseyin için mersiye okuyacaklar Ezher Camiine giderler, orada hüzün ve-

(36) İbnu'l-Cevzî, Ahbaru'l-hamkâ, 34
(37) Bedri Muhammed Bedr, el-Amme fi Bağdat, (Basılmamış mastır tezi)
(38) Bundarî, Tarihu Devleti Al-i Selçuk, 45
(39) Bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Fatimiyye, 308 vd.; 416

rici kasideler okurlardı [40].

Daha önce geçtiği gibi Bağdatlı şarkıcı Ziryap, doğu İslâm dünyasından, Endülüs'e birkaç yemek çeşidi götürmüştür. Endülüslülerce "Aspirago" adıyla bilinen kuşkonmaz dikenini onlara Ziryap tanıtmıştır. "en-Nukaya" denilen, maydanoz ve kişniş otu suyuyla tadlandırılan bir tür yemeği de bu şahıs icad etmişti. Bol baharatlı, et suyu içinde pişirilen ve "Ziryap kızartması" diye anılan başka bir çeşit yemek te onun tanıttığı yemekler arasındadır. Ayrıca Endülüs halkı, sofrada altın ve gümüş bardak yerine cam bardak kullanmayı ondan öğrenmişlerdi. Yemek sofrasında, deriden yapılmış sofra bezini de Endülüs'te ilk olarak Ziryap kullanmıştır. Endülüs Emevi halifeleri, emirleri ve yüksek devlet ricali, sofra adabı ve icad ettiği yemekler hususunda Ziryab'ı örnek almışlardır.

Mağrip, köfte gibi, kendine has bazı yemekleriyle temayüz eder. Yağda kızartılan köfte, yağsız sığır etinden yumurta şeklinde ve büyük büyük yapılır, içine bol baharat katılırdı. Hasan el-Vezzan (Leon L'Africain), Fas şehrinde yağda kızartılmış çörek satılan bir çarşı bulunduğunu bildirmiş, bu çörek hakkında bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre, küçük boy ekmeğe benzeyen bu çörek, balla tadlandırılırdı. Halk, bu çörekleri iftar yemeğiyle birlikte yer, bilhassa bayram günlerinde onu evlerinden eksik etmezlerdi. Bu çörekler, adet olarak kızartılmış et veya bal ya da bulamaçla birlikte yenilirdi [41]. Faslıların, bu adeti günümüzde de devam ettirdikleri görülmektedir. Onlar bu çörekleri sabah kahvaltılarında ve özellikle kızartılmış koyun başıyla birlikte yerler. Doğma büyüme Faslı olan edip Azmuri, yemekler hakkında yazmış olduğu uzun bir kasidede, kızartılmış koyun başına da yer vermiştir.

Mağrip'te "hazire" adı verilen et yemeğinin yapılma usulü de şöyledir: Doğranmış et pişirilir, parçalar yeniden doğranır. Üzerine un ve bir miktar baharat ilave edilir.

Fas ve Mağrib'in diğer şehirlerinde et, şişlerle de kızartılırdı. Onlarda tandır kebabı çok sevilen bir yemekti. Üst üste iki ocak konulur,

(40) Aynı eser, 642
(41) Leon L'Africain, A.g.e., I, 194

alttaki ocak ateşlenir. Alttaki ocağın yanmasıyla kızmış olan üstteki ocağa, üst tarafında bulunan ağzından kesilip temizlenmiş kuzu, bütün olarak sarkıtılır. Bu şekilde üst ocağın içinde kızartılan kuzu, güzel bir renk alır ve etrafa nefis bir koku saçılır. Çünkü ona duman değmemiş, alttaki ocakta yanan ateşin kızdırmasıyla pişmiştir. Bu kebap, uzun süre ocakta kalır, ateş çok zayıf tutularak gece boyunca kızartılırdı. Akşamdan kuzuyu fırına koymuş olan bazı şahıslar, sabahleyin çarşıya çıkarlar ve bu eti satmaya başlarlardı. Bu çarşılarda, kızartılmış et, kızartılmış balık ta satılırdı. Ayrıca oralarda paçacı dükkanları bulunurdu.

Mağrip'te kasaplar çarşısında, kesilecek hayvanlar kasap dükkanlarına götürülmeden önce, etinin incelenmesi, hasta olup olmadığının belirlenmesi için görevli memura teslim edilirdi. Hayvanları kontrolden geçiren bu memur, hayvan sahiplerine bir fiş verirdi. Bu fiş üzerinde, satış fiatı belirtilirdi. Et alacak şahıslar, bu fişi görebilir, fiatı oradan öğrenebilirdi. Görüldüğü gibi, Mağripli müslümanlar, diğer milletlerden çok önce ticaret mallarının fiatlarını tahdit usulünü getirmişlerdi. Avrupalılar, bu nevi uygulamaları onlardan almışlardır.

Balıkçılar çarşısında, balıkçılar, avlamış oldukları balıkları, ucuz fiatlarla satarlardı. "Şayil" adı verilen, büyük ve eti çok lezzetli bir balık, büyük rağbet görürdü. Bu balık ilkbahar mevsiminde nehirlerden avlanan bir türdü. Makkarî, Sela ve Malaka şehirlerini mukayese ettiği risalesinde, Selâ şehri için "Şayil lezzetli et olarak kâfidir," der.

Başta Faslılar olmak üzere tüm Mağrip halkı, tavuk yetiştirmeye büyük önem veriyorlardı. Evlerinin temizliğine de riayet eden bu halk, tavukları büyük kafeslerde yetiştirirlerdi.

Yağcılar çarşısı, zeytinyağı, tereyağı, bal, taze peynir, limon, ceviz, şalgam, turp, taze bakla ve diğer sebzelerle donanırdı. Muhtesip ve yardımcıları, bu sokaklardan eksik olmazlar, tüketim maddelerini devamlı kontrol ederlerdi.

5. GİYİM EŞYALARI

Abbasilerin ikinci döneminde, devlet ricali ve yüksek seviyeli memurlar kendilerine has resmi elbiseler giyiyorlardı. Halk tabakasına gelince, sosyal durumlarıyla mütenasip farklı elbiseler giyerlerdi. Onların zenginleri, giyim-kuşamlarına fakirlerden daha çok önem verirlerdi. Mutasavvıflar ve zahidler, kalın yün elbiseleriyle tanınırlardı.

Giyim eşyaları, baş örtüleri, vücudu örten elbiseler ve ayağa giyilenler olmak üzere üç gruba ayrılır. Süs için takılan takılar bunların dışındadır.

Erkekler, başlarına sarık giyerlerdi. Araplar sarık giyme adetini atalarından almışlardı. Çünkü cahiliyye devri Arapları da başlarına sarık sarıyorlardı. Hicri beşinci asırda bu mirası canlı bir şekilde devam ettiren Irak toplumu, hac ibadeti dışında başı açık sarıksız gezmeyi caiz görmüyorlardı.

Halk, kutlamalarda ve dini merasimlerde halifeyi karşılarken, siyah elbiseler giyerlerdi. Çünkü siyah renk Abbasilerin milli rengiydi.

Vücudu örten elbiselere gelince, insanların mensup oldukları tabakalara göre değişiyordu. Mesela, zahidler kalın ve eskimiş elbise giyerlerdi. Fakirler ise, adet olarak yünden yapılan bir nevi cübbe giyiyorlardı. Hamam işçileri, avret yerlerini örten kısa pantolon, çiftçiler ise pamuktan dokunmuş kalın elbiseler giyerlerdi. Zenginlerin elbiseleri, ipek ve ibrişim cinsinden kumaşlardan olurdu. Ayaklara da çorap ve takunya giyiliyordu [42].

Kahire, Fatimiler zamanında dokumacılığın en önemli merkezlerinden biriydi. Saraya ait dikimevinde, resmi elbiseler üzerine işlenen nakış ve işlemecilik son derece gelişmişti. Mısır, ipekli, pamuklu, ketenli ve yünlü

---

(42) Bedri Muhammed Fehd, A.g.e., 117 vd.

kumaşlarıyla meşhur olmuştu. "Daru'l-kisve" denilen saray dikimevinde halifeler için, Ramazanın son günleri, Ramazan ve Kurban Bayramları törenleri bu günlerde verilen ziyafetler gibi merasimlerin herbiri için özel elbiseler dokunurdu. Bu elbiseler altın ve gümüş simli olurdu. Hatta bazı elbiselerin fiatı, 500 dinara, bir mendilin fiatı 5 dinara ulaşıyordu. Altın işlemeli elbiseler, Ramazan girişinde, Ramazanın son üç cumasında, Ramazan ve Kurban bayramlarında, Vefau'n-nil ve diğer kutlama törenlerinde, vezirlere, valiler ve diğer devlet ricaline de takdim ediliyordu. Halifeler, bu törenler münasebetiyle, zikredilen görevlilere ipek elbiseler veya altın simli elbiseler giydirirlerdi (43).

(43) Makrizi, Hıtat, I, 409, 411

6. KADIN

Abbasiler zamanında kadın, yabancı erkeklerle bir arada bulunmazdı. Düzenlenen merasimleri ya kadınlara tahsis edilen odalardan ya da evinin damından yalnız başına veya kadın arkadaşlarıyla birlikte takip ederdi. Bağdat halkı, bir erkeğin komşunun penceresinden bakmasına kesinlikle izin vermezdi. Halkın gizli sırlarını ifşa edenler, onları gizlice gözetleyenler, devlet tarafındn şiddetle cezalandırılırdı.

Muhtesip, evli olsalar dahi, erkeklerin sokaklarda kadınlarla bir arada yürümelerine izin vermezdi (44). Ancak kadın, camilerde vaaz ve konferanslar için tertip edilen toplantılara katılıyordu (45). Bu durum, kadının ilim, kültür ve dinî prensipleri yerine getirme alanlarında, erkeklerden farklı olmadıklarını göstermektedir. Kadınlar da dinlerini öğrenmekle yükümlüdürler. İslâm ilimler tarihinde çok sayıda kadın alime rastlanmaktadır.

Bunların yanında, sokaklarda, nehir kenarlarında, kabir ziyaretlerinde ve resmi dairelerde iş takibi sırasında, kadınlarla erkeklerin bir arada bulunmasına mani olunmadığını da zikredelim (46).

Kadın, Selçuklular zamanında, geniş bir hürriyete sahipti. Bu dönemde yaşayan bazı kadınlar, halifeler ve sultanlar üzerinde son derece etkili olmuşlar, devlet işlerine müdahale etmişlerdir. Bu kadınlara misal olarak, Sultan Melikşah'ın zeka ve dehasıyla meşhur olan hanımı Terken Hatun'u ele alalım. Terken Hatun, nüfuzunu arttırmış, hatta şahsî arzularını gerçekleştirmek için, Abbasi Halifesi Muktedi (467-487)'yi, küçük yaştaki oğlu Mahmud'u Selçuklu Sultanı olarak tanımaya zorlamıştı. Halife, Sultan Melikşah ve Terken'in kızı Mehmelek adındaki hanımın-

---

(44) Maverdi, A.g.e., 257

(45) Hatib Bağdadî, XII, 67

(46) İbnu'l-Cevzî, el-Muntazam, VIII, 278

dan doğma oğlu Cafer, vezir Tacülmülk ve diğer devlet ricalinin onu desteklemesi sonucu, bu teklifi kabule mecbur olmuştu. Böylece Terken Hatun'un arzuları gerçekleşti ve Melikşah'ın Zübeyde (47) isimli hanımından doğma büyük oğlu Berkyaruk'un yerine kendisinin küçük oğlu Mahmut Selçuklu sultanı oldu. Bu olay, Selçuklu hanedanını kendi içinde parçalamıştı. Nitekim isyan ve mücadele başladı, komplolar birbirini takip etti. Harp ateşi alevlendi, Selçuklu hanedanına mensup bazı fertler, saltanatı kendi ellerine geçirmek hevesine kapıldı (48).

Halifelerden çoğunun annesi, geçtiği gibi cariye idi. Mesela Me'mun'un annesi Faris, Mu'tasım'ın annesi Türk, Mütevekkil'in annesi Şuca, Rum (veya Harezmli), Muktediri'in annesi Rum, Muti'nin annesi Slav, Fatimi halifesi Zahir'in annesi ise Sudan asıllıydı.

Fatimiler devletinde de kadının önemli bir yeri vardı. Saraydaki bazı kadınlar zaman zaman devlet işlerine müdahale etmişlerdi. Bu kadınların pek çoğu zenginlikleri ve müsrifane tutumlarıyla meşhur olmuşlardır. Halife Hakim'in kızkardeşi Sittülmülk, çok zeki ve ihtiyatlı bir kadındı. Cömertliği ve dini müsahamasıylą meşhur olmuştu. Fatimilerin son dönemlerinde yaşayan meşhur kadınlardan biri de Halife Zahir'in hanımıdır. Halife Mustansır'ın annesi olan bu kadın, Sudan asıllıydı. Daha önce geçtiği gibi Mustansır zamanında sayıları ve etkinlikleri artan Sudanlı melezleri desteklemekle tanınmıştır. Onun desteği neticesinde o dönemde Fatimi ordusundaki Sudan asıllı askerlerin sayısı 50 bine ulaşmıştı. O dönemin meşhur kadınlarından bir diğeri Halife Amir'in Tayy kabilesine mensup olan bedevi hanımıdır Bu kadın güzelliği ve diğer kabiliyetleriyle meşhurdu.

Bu asırda, halk tabakasına mensup kadınlar arasında gerek siyasal açıdan gerekse cemiyetin ilerlemesiyle ilgili herhangi bir hususta etkisi olan hiçbir kadına tesadüf edilmez. Bu sahalardaki faaliyetler, halifeler, vezirler, valiler ve diğer devlet ricalinin hanımlarıyla sınırlı kalmıştır.

Melik Salih Eyyub'un hanımı Şecerüddür, Eyyubi devletinin yönetimde büyük bir nüfuz kazanmıştı. Hatta geçtiği gibi o, bir süre Mısır

(47) Zübeyde adındaki bu kadın, Yakuti b. Davud'un kızıdır.
(48) Bu konuda bkz. V. 52 vd.

Eyyubi sultanlığını yürüttü. Yüksek devlet ricalinin teveccühünü kazanmıştı. Onlara ikta araziler vermiş, halkın vergi yükünü hafifletmiş, sahip olduğu üstün kabiliyetler sayesinde 1249 yılında Mansura savaşında haçlıları mağlup ederek onları geri döndürmüştü.

Mağrip'te de bazı kadınlar zekâları ile meşhur olmuşlar ve devlet işlerinde müessir rol oynamışlardır. Güzelliği, zarefeti ve zekasıyla şöhret bulan, Zeynep en-Nifzaviyye, bu kadınlardan biridir. Tarihçi İbnü'l-Esir, 500/1107 yılı olaylarını anlatırken bu kadınla ilgili olarak şu hatırayı nakleder:

Bir araya gelen üç kafadar, birbirlerine en çok arzuladıkları şeyleri söylemişlerdi. Onlardan birincisi, ticaret yapmak için 1000 dinara sahip olmak istediğini açıklarken, ikincisi Murabıt hükümdarı tarafından verilecek bir memuriyet arzuladığını söyledi. Üçüncü şahıs ise, Murabıt hükümdarı Yusuf b. Taşfin'in Nifzave kabilesinden olan hanımı Zeyneb'i istediğini açıkladı.

Üç kafadar arasında geçen bu konuşma, Yusuf b. Taşfin'in kulağına ulaşmıştı. Onları huzuruna getirterek, birincisine istediği 1000 dinarı verdi, ikincisini de bir göreve tayin etti. Hanımını istediğini söyleyen şahsa gelince ona şöyle dedi:

— Behey cahil! Ulaşamayacağın şeyi niye istersin, bunun sebebi nedir?

Hükümdar, daha sonra onu hanımına gönderdi. Zeynep, o şahsı bir çadırda tevkif ettirerek, üç gün çadırda bıraktı. Ona günde sadece birer öğün ve tek bir yemek göndermişti. Üç gün sonra onu huzuruna çağırdı ve ona tutuklu kaldığı üç gün süresince neler yediğini sordu. Adam "tek bir yemek" karşılığını verince ona:

— Her kadın bir tek şeydir, dedikten sonra serbest bırakılmasını emretti ve ona ayrıca elbise ve para yardımında bulundu (49).

Ali b. Yusuf b. Ali (b. Tafşin)'in hükümdarlığı zamanında, saray kadınlarının nüfuzu iyice artmış, devlet işlerinde büyük rol oynamaya başlamışlardı. Bu müdahaleler devleti çok yıprattı. Bir tarihçinin ifadesiy-

(49) el-Kamil, X, 156

le, "kadınlar devlet mallarını tekelleri altına aldılar, yönetimi tamamıyla ellerine geçirdiler. Lemtune ve Missufe kabileleri liderlerinin hanımları, bozguncular, yol kesiciler ve ayyaşlarla işbirliği ettiler. Hükümdar, bütün bunlar karşısında gafletini devam ettirdi, hiçbir şey yapamadı." (50)

Endülüs'te müslüman erkeklerin hıristiyan kadınlarla evlenmesi yaygın hale gelmişti. Müslüman erkekler, çocuklarına anne olarak İspanya'nın kuzeyinden getirilen cariyeleri tercih ediyorlardı (51). Bu cariyelerden doğan çocuklar babalarının ismini taşısa da, İspanyol kadınlarla evlenme adeti, netice olarak, Arap ırkının safiyetinin bozulmasına neden olmuştur.

Endülüs'te cariye satın almak kolay bir iş değildi. Zira orada cariye alım işlemi, noter huzurunda yapılıyor, cariye satın almayı gerektiren sebebler noter tarafından dikkatli bir şekilde araştırılıyordu. Kısacası, Endülüs Emevileri zamanında kadın, geniş bir hürriyetten yararlanmıştır. Bu dönemde kadınlar büyük itibar görüyorlardı.

(50) Merakeşi, el-Mu'cib, 177

(51) Arnold ve arkadaşları, Türasü'l-İslâm, (Arapçası) I, 12 vd.

7. BAYRAMLAR ve ÖNEMLİ GÜNLER

A. Dinî ve Millî Bayramlar

Doğu İslâm dünyasında halk, mübarek günlere ve gecelere büyük önem veriyordu. Onlar, Ramazan ayının girişinden itibaren, bu ayın gecelerini teravih namazıyla ve Kur'an tilavetiyle ihya ederlerdi. Ramazan ve Kurban bayramına gösterilen ilgi ise, hepsinin üzerindeydi. Ramazan bayramı sabahı, en yeni ve en güzel elbiselerini giymiş müslümanlar, sadaka-ı fıtırlarını fakir fukaraya dağıtmak ve Bayram namazı kılmak için akın akın camilere giderlerdi. Abbasi devleti, bu bayramı halifenin huzuruyla tes'id ediyordu. Bayram alayına çıkan halife, beraberindeki devlet ricali ve asker, en güzel elbiselerini giyerlerdi. Camiye gitmekte olan halifeyi selamlamak için yolun iki tarafına dizilmiş halk, halife önlerinden geçtiği sırada "Mü'minlerin emirine selam olsun!" diyerek onu selamlarlardı.

Bayram günlerinde Bağdat'ta davullar, kösler çalınır, şehir bayraklar ve rengarenk ipekli kumaşlarla donatılırdı. Müslümanlar, Kurban bayramında da benzeri merasimleri yapıyorlardı. Zilhicce'nin onuncu günü, Kurban bayramını kutlarlar, kurbanlar kesip etini fakir fukaraya dağıtırlardı. Bayram, oyuncakçılar tarafından da maddî kazanç için büyük bir fırsattı. Onların hayvanları canlandıran çeşitli heykellerden ibaret oyuncakları, bayram günlerinde adeta kapışılırdı [52].

Şiîlerce kutlanan önemli dini bayramlardan biri "Gadirhum" günüydü. Bu bayramı ilk defa Büveyhi sultanı Muizzüddevle 352/963 yılında kutlamıştı. Halk, Nevruz kutlamalarına, Bağdat civarındaki kili-

---

(52) Bkz. Bedri Muhammed Fehd, A.g.e., s. 160 vd.

se ve manastırlarda yapılan hıristiyan özel günlerindeki merasimlere de ilgi gösteriyordu. İslam ordusunun kazandığı zaferler de, hiç şüphesiz büyük bir coşkuyla kutlanıyordu. Bunun bir örneği, Alparslan'ın 1071 yılında Bizanslılara karşı kazandığı Malazgirt zaferi için yapılan kutlamadır.

Fatimiler zamanında Mısır'da, Cumartesi ve Salı günleri tertiplenen halife alaylarıyla, Ramazan ve Kurban bayramları dışında, halk tarafından büyük ilgiyle kutlanan özel günler vardı. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. Yılbaşı,
2. Aşurâ günü,
3. Mevlid kandili (12. Rebiülevvel),
4. Hz. Ali'nin doğum günü,
5. Hz. Fatıma'nın doğum günü,
6. Hz. Hasan'ın doğum günü,
7. Hz. Hüseyin'in doğum günü,
8. O sırada iktidarda olan halifenin doğum günü,
9. Recep ayının birinci ve 15'inci geceleri,
10. Şaban ayının ilk ve 15'inci geceleri,
11. Ramazan ayının ilk günü,
12. Cebru'l-haliç günü,
13. Nevruz günü,
14. Gıtas günü,
15. Miladi yılbaşı,
16. Muharrem ayının 16'sına rastlayan zafer günü,
17. Büyük yortudan üç gün önce kutlanan Hamisü'l-ahd günü (53).

Fatimi halifeleri çeşitli münasebetlerle büyük merasimler düzenlerlerdi. Ancak bunlardan "el-Mevakibü'l-izam" diye adlandırdıkları, yılbaşı, Ramazan girişi, Ramazanın son üç cuması, iki mübarek bayram ve Vefaü'n-Nil kutlamalarına özel bir önem verirlerdi. Halifelerin katıldığı diğer törenlere ise "el-Mevakibu'l-Muhtasara" adı veriliyordu (54).

---

(53) Bu bayramların bazıları hakkındaki açıklama için bkz. c. IV. s. 428 (dipnotlar).
(54) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şâ, III, 521

B. Ezher Camiinde Okunan Hutbe

Rasûlullah (s.a.v.), müslümanların lideri olarak, namazda onlara imamlık yapıyor, namazları bizzat kendisi kıldırıyordu. Son hastalığı esnasında namaza çıkamayacak duruma gelince, kendisine vekaleten Hz. Ebubekir'i imam tayin etmişti. Bu tayinle gerçekleşen namazda imamlık, sünnilerin Rasûlullah (s.a.v.)'tan sonra halifeliğe en layık kişinin Hz. Ebubekir olduğu hususunda ileri sürdükleri delillerin en önemlilerindendir.

İmam lafzında, dinî bir hususiyet mevcuttur. Zira bu vazife, din ile çok sıkı bir bağı olan namazda imamlıktır. Ki namaz, Allah'ın birliğine ve Rasûlullah'ın onun kulu ve Rasûlü olduğuna getirilen şehadetten sonra, dinin ikinci rüknü, ikinci esasıdır. Bazı alimler, şahadetin diğer rükünlerde de zikredildiğini belirterek, namazın dinin birinci rüknü olduğunu dahi söylemişlerdir. Bunun içindir ki, şiîlerin, liderleri için "İmam" ünvanını kullandıklarını görüyoruz. Çünkü onlar, Hz. Ali soyuna mensup olan imamların kudsiyetlerine inanıyorlar, onları ilahi bir güç olarak görüyorlardı.

İmam lafzı, Kur'an-ı Kerîm'de de "lider, önder kılavuz ve başkan" anlamlarında geçmektedir. Allahu Teâlâ Enbiya sûresinin 73. âyetinde şöyle buyurmaktadır:

"Onları, emrimizle doğruyolu gösteren imamlar (önderler) yaptık ve onlarla hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı ve zekât vermeyi vahyettik. Onlar, bize kulluk eden insanlardı."

Nitekim halifelerin, liderlik özelliklerini göstermesi münasebetiyle, namazlarda imamlık vazifesine devam ettiklerini ve buna büyük bir ehemmiyet verdiklerini görüyoruz. Namazlarda imamlık, merkezde halifenin, taşrada da valilerinin en önemli vazifelerinden biri olmuştur.

Fatimi halifeleri, Ezher'le ilgili dinî görevlerin tanzimiyle yakından ilgilenmişlerdir. Genel olarak caminin bütün işlerini tanzim ettikleri gibi, oraya halife veya naibinin huzurunda Cuma ve Bayram hutbelerini okuyacak bir hatip tayin etmişlerdi. Fatimilerin son dönemlerinde, hatiplik, başta dai'd-düat olmak üzere ileri gelen din adamlarına tevdi edi-

liyordu. Öğretim, hocalar ve talebelerle ilgili işlerle ise, doğrudan halife veya yüksek devlet ricali içinden tayin ettiği naibleri ilgileniyordu.

Ezher camii, inşa edildiğinden itibaren, Fatimi devletinin resmi camii olmuştu. Cuma, Ramazan ve Kurban bayramı namazları orda kılınıyordu ve imamlığı bizzat halife yapıyordu. Mısır'ın fethinden sonra Kahire'ye gelen Halife Muiz, muhteşem bir merasimle Ezher camiine gitmiş, mihraba geçip halka namaz kıldırarak cemaatı son derece etkileyen bir hutbe okumuştu. Bir Fatimi halifesinin Ezher'de kıldırdığı ilk namaz budur. Muiz, Ramazan ayının son üç cumasında ve bayramlarda Ezher'de hutbeyi bizzat okumaya ve namazı kıldırmaya devam etmiştir.

Daha sonra Halife Hakim tarafından "Hakim Camii" inşa ettirildi. 403/1012 yılı Ramazan ayının ilk cuması, halife Hakim'in imamlığında bu camide kılındı. Daha sonraki dönemlerde ise cuma namazı, Hakim'in yaptırmış olduğu "Raşide" ve "Maks" camileri gibi diğer bazı camilerde de kılınmıştır.

Fatimi halifeleri, Ramazan ayının son 3 cumasında, sırasıyla Hakim, Ezher ve Amr b. As camilerinde cuma alayı tertiplemeye ve cumayı bu camilerde kıldırmaya büyük önem vermişlerdi. Halife, bu ayın ilk cumasında dinlenirdi ki, bu cumaya istirahat cuması manasına olarak "Cum'atü'r-râha" derlerdi. Zikredilen üç günde, halifenin cuma namazını kılacağı caminin hazırlık ve tefrişi, aynı günün sabahı Beytülmal emini tarafından bizzat yürütülürdü. Halifenin namaz kıldığı bölme olan maksureye Dabıkıyye veya Samaniyye cinsinden üst üste 3 halı serilirdi. Bu halıların üzerinde de İşnaaşeriyye Şiasının 6. imamı Cafer Sadık'a ait olduğu söylenen ve Halife Hakim devrinde 400/1009 yılında Mısır'a getirilen bir hasır atılırdı (55).

Minberin iki yanına bir örtü asılırdı. Bu örtünün sağ tarafında Besmele, Fatiha ve Cuma sûreleri, sol tarafında ise Besmele, Fatiha ve Münafikûn sûreleri yazılıyordu (56).

Halifenin camiye gelmesinden az önce, elindeki buhurdanlıklarla, kadi'l-kudat görünürdü. O, camiye girer, minberi ve halifenin hutbeyi

(55) Ebu'l-Mehasin, En-Nücum, I, 331 vd.
(56) Kalkaşandi, Subhu'l-a'şâ, III, 511

okuduğu esnada durduğu kubbeyi tütsülerdi. Bu hutbenin metni inşa divanında görevli bir katip tarafından hazırlanırdı.

Cuma alayı, Hilafet sarayının Altınkapı adı verilen kapısının önünde başlardı. Beyaz ipek elbise giymiş, yine beyaz ipekten yapılmış amamesini başına koymuş Halife, elinde saltanat nişanı olan asayı taşırdı. Onun başının üzerinde bir şemsiye "mizalle" tutulurdu. Etrafı ileri gelen komutanlar, muhafızlar ve kurralardan oluşan bir kalabalık tarafından kuşatılırdı. Onların arkasından da büyük bir kalabalık, alayı takip ederdi.

Tarihçilerin anlattığına göre, Cuma alayına çıkan halife Muiz'in etrafında, zırh ve miğferlerini giyerek atlara binmiş dört oğlu ve muhafızlar yürürlerdi. Onların hemen arkasında iki fil bulunurdu.

Tarihçiler, Fatımî Halifesi Amir (524-544/1130-1149)'in cuma alaylarında ise, üzerlerine son derece güzel örtüler örtülmüş filler ve aslanların bulunduğunu zikretmişlerdir. Amir, alayın ön tarafında sağ ve sol tarafta yürüyen görevlilerden herbirine, yol boyunca dizilmiş halka serpmeleri için altın ve gümüş para dolu keseler veriyordu. Bu törenlerin düzenlendiği günlerde, alayın geçtiği caddedeki altın ve gümüş kaplarla dolu dükkanlar iyi bir şekilde süslenirdi.

Halife, davul ve zil sesleriyle karışan hüzün verici Kur'an nağmeleri arasında camiye kadar giderdi. Bu sırada buhurlanmış olan camiye girilir ve kapıları kilitlenirdi. Kapılarda nöbetçiler ve kapıcılar beklerler, tanıdıkları devlet ricali dışında hiç kimsenin camiye girmesine izin vermezlerdi. Bu esnada Halife, kendisi için hazırlanmış hitabet odasına geçerdi. Burada onun güvenliği, başkomutan (Kaidü'l-kuvvad), genel sekreter ve ezanın bitmesine kadar orada kalan seçme muhafızlar tarafından sağlanırdı.

Ezan bitince içeri giren kadı'l-kudat halifeyi selamlar ve onu namaza davet ederdi. Kendisini çevreleyen devlet ricali arasında bulunduğu bölmeden dışarı çıkan halife, minbere doğru giderdi. Bu sırada ilk sırada birinci vezir olmak üzere, silahlı bir grup muhafız onu takip ederdi. Halife minbere kadar gider ve minberin kubbesinin altındaki yerini alırdı. Silahlı muhafızlar ise, halifenin beklediği mezkur bölüm ile minber arasına yayılırlardı. Vezire gelince minberin kapısının önünde, yüzü ha-

lifeye dönük olarak otururdu. Halife işaret edince, hemen ayağa kalkar halifenin elini öper, minberin üzerindeki iki perdeyi çekerdi. Perdelerin çekilmesiyle minber, mahfil ve hevdece benzer bir kubbe haline gelirdi. Halife bu perdelerin arasında kalır, minberden inen vezir ise, minberin kapısında beklerdi (57).

Bu örtülerin kullanılmasının sebebi, Fatimi halifelerinin hutbelerini diğer hatipler gibi irticalî olarak okumakta güçlük çekmeleridir. Bu sebeble, onların okuduğu hutbeler, inşa divanı kâtiplerinden biri tarafından hazırlanıyordu. Minberin üzerine çekilen örtünün üzerine kırmızı ipek ipliklerle, çok açık bir şekilde Kur'an âyetelerinin yazılmasının da bir sebebi vardı. Halifenin sağ tarafındaki perdeye ikinci rekatta okuyacağı sûreler yazılmıştı. Dolayısıyla, bu âyetler halifenin namazda yanılmasını veya okuyacağı sûreyi unutmasını ya da kemkün etmesini önlemek için yazılmıştı. Halife, namaz kıldırırken bu sûreleri perde üzerinden okuyordu. Nitekim Hakim'in, görkemli alaylar düzenlemeye çok düşkün olmasına rağmen, cuma namazını kıldırması için vezirini vekil tayin etmeyi düşündüğü rivayet edilmiştir. Çünkü o, hutbe okurken zaman zaman konuşma güçlüğü çekiyordu.

Fatimi halifelerinin okuduğu hutbe, çok kısa oluyor ve birkaç âyeti içine alıyordu. Halife, kendisini ve ailesini kısa bir ibarede zikrettikten sonra Neml sûresinin 19. âyetini okurdu. Bu âyetin anlamı şöyledir:

"(Süleyman) onun sözüne gülümseyerek dedi ki: Rabbim, bana, anama, babama lütfettiğin nimete şükretmemi, senin beğeneceğin bir iş yapmamı gönlüme ilham eyle ve rahmetinle beni iyi kullarının arasına sok."

Hutbesini devam ettirerek, babası, dedeleri, Hz. Peygamber (a.s.) Hz. Ali ve kendisinden önceki halifeler için dua eder, en son olarak da kendisi için duada bulunur, A'raf sûresinin 188. âyetini okurdu. Bu âyette şöyle buyurulmaktadır:

"De ki: Ben kendime, Allah'ın dilediğinden başka ne bir fayda, ne de bir zarar verme gücüne sahip değilim. Eğer gaybı bilseydim, elbette

(57) Makrizi, vezirin mülkî, askerî ve kazâî yetkileri uhdesinde toplayan bir vezir olmaması durumunda, perde çekme vazifesini Kadı'l-kudat'ın yürüttüğünü zikreder.

çok hayır yapardım ve kötülük denen şey yanıma uğramazdı. Ben sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı ve müjdeleyiciyim."

Halife, hutbesini vezir ve ordunun zaferi, kâfirler ve müşriklerin de yardımsız bırakılması için yaptığı dua ile bitirir, son söz olarak: "Allah'ı hatırlayınız ki, o da sizi hatırlasın" derdi.

Bu esnada vezir minbere çıkarak örtüleri açardı. Vezir ve kadı'l-kudat maksûrenin kapısında yer alırken, ileri gelen mülkî ve askerî rical, halifenin namaz kıldığı maksûreyi muhafaza altına alırlardı.

Halifenin namazı kıldırmasından sonra, halk camiden çıkartılır, bu esnada onun vermiş olduğu paralar dağıtılırdı. Cami hatibine ve İmama 3'er, müezzinlere 4, mefruşat deposu görevlilerinden herbirine 3 dinar veriliyordu. Hafızlar için de para tahsis edilir, halifenin sarayından çıkıp tekrar oraya dönmesine kadar geçen süre içinde bütün halka bahşişler dağıtılırdı (58)

Bahşişlerin dağıtıldığı esnada bir süre camide istirahat eden halife, sağında vezir, solunda kadı'l-kudat onun peşinde de daid'duat olduğu halde camiden çıkardı. Camiye giderken olduğu gibi, alayla saraya dönerdi (59)

Fatimi halifeleri, Bayram namazlarına da aynı ihtimamı gösterirlerdi. Nitekim tarihçiler, halife Muiz'in Cevher tarafından 358/969 yılında Zafer kapısının dış tarafında yaptırılan Kahire namazgahına muhteşem bir merasimle gittiğini ve orada bayram namazını İsmailiyye mezhebine göre kıldırdığını zikretmişlerdir. Bu mezhebe uyarak o, birinci rekatta Fatiha ile Ğaşiye sûresini (sûre no, 88) okumuş, sonra tekbir alarak, rüku ve sucûda gitmiş, rükuda 30 defa "Sübhane rabbiye'l-azim", secdede de 30 defa "Sübhane" diyerek rüku ve secdeyi çok uzatmıştır. İkinci rekatta, Fatiha ve Duha sûresini (sûre no, 93) okuduktan sonra bu rekatta da rüku ve secdeyi aynı şekilde uzatan Muiz, Hz. Ali'nin görüşüne uyarak besmeleyi açıktan çekmişti. Onun tekbirleri, bütün cemaatin duyması için, Kadı Muhammed b. Numan tarafından tekrar edilmişti.

---

(58) Ebu'l-Mehasim, en-Nücum, II, 102-104
(59) Kalkaşandi, A.g.e., III, 509-512

Namazı bitirdikten sonra minbere çıkan halife, sağ ve sol tarafa dönerek cemaatı selamladı. Minberin üzerinde, halifenin iki hutbe arasında oturması için konulmuş büyük bir minber bulunuyordu. Cevher, Mağripli Ketame kabilesi liderlerinden İbn Ammar ve halifenin şemsiyesinin taşıyıcısı, halife ile birlikte minbere çıkmışlardı.

Bundan sonra, minber üzerindeki iki sancak açıldı. Halife oturduğu minberden kalkarak ikinci hutbeye başladı. Açıktan besmele çekti, peşinden iki defa tekbir getirdi. Hutbesini devam ettirerek çok etkili bir konuşma yaptı. Son derece fasih olan bu hutbe, dinleyenlerin gözyaşlarını akıtacak ölçüde tesirliydi.

Hutbesini bitiren halife karagahına doğru yola çıktı. Zırh ve miğferlerini giyerek atlara binmiş 4 oğlu peşinden gidiyorlar, çok güzel bir manzara teşkil ediyorlardı. Arka taraflarında iki tane fil bulunuyordu. Saraya ulaşan halife, toplanan halkın saraya alınmasına izin verdi. İçeri girenler kendileri için hazırlanmış sofralarda diledikleri yemekleri yediler (60).

C. Hac

Müslümanlar, hac mevsiminin girişi münasebetiyle muhteşem merasimler tertipliyorlardı. Şöyle ki: Kûfe, Basra ve Vasıt gibi Irak şehirlerinden ve hatta Irak'ın doğusunda yer alan Horasan ve Faris bölgelerinden yola çıkan hacı adayları, akın akın Bağdat'a gelirlerdi. Mukaddes yolculuklarının ilk durağı olan Abbasi başşehri Bağdat, onlarla dolup taşardı. Burada tolanan hacı adayları, çadırlarda ikamet ederlerdi. Abbasi devleti, bu kafileleri karşılamaya büyük önem veriyordu. Onlar için yemekler hazırlatıyor, su ihtiyaçlarını karşılıyor, bu yolculuklarında rahat etmeleri için tüm tedbirleri alıyordu. Hacıların sayısı binleri aşıyordu. İbnu'l-Cevzi, bu sayıyı 406/1015 yılı için 20 bin olarak takdir etmiştir (61).

(60) Makrizi, Hıtat, I. 451, 454 II, 47, 363; İttiazu'l-hunefa, 92
(61) el-Muntazam, VIII, 44

Bağdat sokakları, çeşitli ülkelerden gelen bu hac kafilelerini seyretmek için, en güzel elbiselerini giyerek sokaklara dökülmüş her yaş ve her cinsten vatandaşlarla dolup taşıyordu.

Abbasi devleti, hac organizasyonunu yürütmek üzere her yıl yüksek seviyeli bir memur tayin ediyordu. "Hac amiri = emiru'l-hac" ünvanını taşıyan bu görevli, genel olarak Ebu Talip evladından olan şeriflerden seçilirdi. Hac emiri tayiniyle ilgili olarak, ileri gelen devlet erkanı, şerifler, kadı'l-kudat, kadılar ve fakihlerin katıldığı resmi bir merasim düzenlenir, bu merasime bizzat halife de iştirak ederdi. Bu ihtifal, halifelik sarayında icra edilir, o esnada halife tarafından hac emirine hil'at giydirilirdi. Hac emirliği yürütmüş olan iki şahsın adını verelim:

Hicri 354 (m. 965) yılında Ebu'l-Hüseyin b. Musa el-Musevî,

Hicri 406 (m. 1015) yılında, Şerif el-Murtaza.

Hac emiri tayin etmek geleneği, İslâmın ilk yıllarından kalmadır (62).

Hazreci (öl. 812/1409), hac mevsimlerinde Bağdat'ta icra edilen merasimler ve uygulanan adetler hakkında bizlere kıymetli bilgiler ulaştırmıştır. Onun verdiği bu bilgiler, bir hac mevsiminde, halka giydirilen elbiseler ve onlara verilen diğer hediyelerin açıklanması hakkındadır:

O yıl, Halife Musta'sım'ın annesi hacca niyet etmişti. Hac emirliğine küçük düveydar Aybek el-Hâss tayin edilmiş bulunuyordu. Aybek tarafından hac için sarfedilmek üzere götürülen para ve diğer malların miktarı şöyleydi: 50 bin dinar para, Kâbe-i Muazzama ve Hz. Peygamber (a.s.)'in ravza-i şerifine örtülmek üzere iki örtü, Harameyn fakirlerine dağıtılacak sadakalar, Kâbe için gerekli ihtiyaç malzemeleri.

Halife Musta'sım'ın annesi için, üzerlerinde mahfe ve hevdeç bulunan 3 deve çıkarıldı. Üstazüddar, halifenin vekili, bir grup hizmetçi ve saray maiyeti onun huzurunda ayakta duruyorlardı. Daha sonra sarayın ahırı tarafından sayıları bini aşan, Bağdat'tan Mekke'ye çeşitli eşyalar taşıyacak develer çıkarıldı. Kafilenin beraberinde götüreceği her cins mal için belirli bir sayıda deve tahsis edilmişti. Bu develerin üzerinde çadır-

(62) Hac emiri'nin görevleri için bkz. II. cilt, s. 281 vd.

lar, çadır kurmakta kullanılan diğer malzemeler, dağıtılmak üzere hazırlanmış elbiseler, örtüler, yiyecek malzemeleri, meşrubatlar, tatlılar, porselen ve cam kaplar, tatlıcılara, kasaplara, fırıncılara yarayacak aletler, tatlı su kırbaları ve hayvan yemleri yüklenmişti (63).

Makrizi'nin vermiş olduğu malûmattan, Fatimi veziri Bedrülcemali zamanında hac kafilesi için yapılan ödemelerin, 120 bin dinara ulaştığını öğreniyoruz. Bu paranın 10 bin dinarı güzel koku, tatlı ve mum için, 40 bin dinarı beraberlerinde götürdükleri Kâbe örtüsü için, 60 bin dinarı ise hac kafilesinin güvenliğinin sağlanması, develerin kirası ve hac yolunda kuyuların açılması için yapılan ödemelere tahsis edilmişti. Aynı tarihçi, vezir Yazuri devrinde hac kafilesine yapılan masrafın 200 bin dinara ulaştığını zikretmiştir (64).

D. Düğün Merasimleri

Evlenme törenleri, lüks, israf ve gösteriş sevgisiyle bütünleşiyordu. Nitekim oldukça yaşlanmış olan Sultan Tuğrul Bey, 454/1061-1062 yılında hanımının vefatından sonra, Abbasi halifesi Kaim'in kızıyla (kızkardeşi olduğu da söylenir) evlenmek istemişti. Halife, başlangıçta bu teklifi kabul etmek istemediyse de sonunda evet demek zorunda kaldı. Nikah Tebriz şehrinde, Vasıt ve mülhakatının haraç vergisine ilaveten 300 bin dinar mehir şartıyla kıyılmıştı. Daha sonra Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılarak Cebel bölgesine müteveccihen yola çıktı. Yanında kardeşinin kızı Arslan Hatun olduğu halde Rey şehrine ulaştığı sırada yolda hastalanarak öldü (Ramazan 455/1063) (65).

İbnü'l-Esir, hicri 480 (m. 1087) yılı olaylarından bahsederken, Sultan Melikşah'ın kızının Abbasi Halifesi Muktedi (467-487/1075-1094) ile evlenmesi ve bu düğün için yapılan merasimler hakkında bilgi ver-

(63) Bkz. el-Ascedü'l-mesbuk fi sîreti'l-hulefai ve'-mülük, (el-Mecmeu'l-ilmî el-Irakî adındaki mecmuanın özel kütüphanesinde yazma, no. 55) cüz. 3. varak. 161

(64) Hıtat, I, 450; ayrıca bkz. H. İbrahim Hasan, Tarihu'r-Devleti'l-Fatimiyye, 565

(65) Bundari, A.g.e., 18-21; İbnü'l-Esir, el-kamil, X, 7, 9 vd.

miştir. Onun anlattığına göre, bu yılın Muharrem ayı içinde, sultanın kızının çeyiz eşyası, üzerlerine Rum ipeği kumaşlar örtülmüş 130 deve ve yine çeşitli kumaşlarla süslenmiş 74 katır üzerinde Bağdat'a hilafet sarayına taşındı. Bu çeyiz eşyası içinde 12 gümüş sandık vardı ki, sandıklardaki mücevheratın kıymeti parayla takdir edilememiştir. Çeyiz eşyası içinde bir de, kalın altın tabaka ile kaplanmış büyük ve son derece güzel bir beşik bulunuyordu. Abbasi Halifesi, veziri Ebu Şucâ'yı Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun'a göndermişti. Onun görevi, son derece güzel hediyeler, meş'aleler ve muhteşem bir mahfe götürmekti. Terken Hatun'un huzuruna çıkan vezir, ona şöyle dedi:

Yüce Efendimiz mü'minlerin emiri, bize Allahu Teâlâ'nın şu emrini hatırlatmışlardır: "Allah, size emanetleri ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." (66)

Bu sözlerini bitirdikten sonra ondan eşyaların taşınmasına izin vermesini istedi. Terken Hatun bunu seve seve kabul ettiğini açıkladı.

Selçuklu veziri Nizamülmülk ve beraberinde olan bir grup devlet ricali o sırada oraya geldiler. Herbiri, büyük birer mum parçası ve meş'ale almışlardı. Daha sonra Emirlerin ve onlardan sonra gelen devlet ricalinin hanımları geldiler. Herbiri bir grup arkadaşıyla beraber gelen bu kadınların önünde, atların taşıdığı mum ve meş'aleler bulunuyordu. Daha sonra, Sultanın kızı (gelin) altın ve mücevheratla süslenmiş emsali görülmemiş bir mahfe içerisinde getirildi. Onun etrafını, son derece güzel süslenmiş hayvanlara binmiş 200 Türk cariye kuşatmıştı. Yola çıkan düğün alayı, bu şekilde Halifelik sarayına doğru yürüdü. O gece, Bağdat'ta benzeri görülmemiş, muhteşem bir gece yaşanmıştı. Ertesi gün Halife Selçuklu Sultanının emirlerini ziyafete çağırdı. Onlara ve büyük komutanlara hil'atler giydirdi. Terken Hatun'a ve diğer emirlere de elbisler gönderdi (67).

502/1107 yılında Abbasi Halifesi Mustazhir (487-512/1094-1118), Isfahan'da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın kızkardeşiyle evlendi.

(66) Nisa Sûresi, (4), 58
(67) İbnü'l-Esir, A.g.e., X, 59 vd.

Halife 100 bin dinar mehir vermişti. Nikah memurluğunu Kadı Ebu'l-Ala Said en-Nisaburi'nin yapmış olduğu nikah akdinde Halifenin vekilliğini Vezir Ahmed b. Nizamülmülk yapmıştı. Merasimden sonra orada bulunanların üzerine mücevherler ve dinarlar serpildi (68).

531/1137 yılında ise Halife Muktefi (530-555/1136-1160), Muhammed Tapar'ın kızı Fatıma ile evlendi. Nikah merasiminde halifenin vekili olarak vezir Ebu'l-Kasım Zeynebi bulunmuştu. Tören esnasında Fatıma'nın kardeşi Sultan Mesud da oradaydı. Halife, Fatıma ile gerdeğe 534/1139 yılında girmiştir. İbn Hallikan, Fatıma'nın ileri görüşlü, ne yaptığını iyi bilen kabiliyetli bir kadın olduğunu zikretmiştir (69). Ne var ki, onun halifeyle berabeliği pek fazla sürmedi, zira o, 22 Rebiülevvel 542 de vefat etti.

Hazrecî (öl. 812/1409), Halife Mustansır'ın düveydarı Mücahidüddin Aybek'in düğünü hakkında kıymetli malumat vermektedir. Şöyle ki: Mücahidüddin'in zifaf gecesinde, onun evine çok sayıda altın ve gümüş kaplar, değeri 300 bin dinarı aşan elbise ve müceherat gönderilmişti. Mücahidüddin'e arzedilen takılar ve hediyeler, Türk ve Habeş asıllı memluk ve hizmetçiler, güzel elbiseler, güzel koku şişeleri, atlar ve devlet ricali'nin takdim ettiği diğer eşyalardan meydana geliyordu. Halife Mustansır (623-640/1226-1242) ise ona 300 bin dinar tutarında hediye göndermişti.

(68) Aynı eser, X, 178, 83
(69) Vefeyat, IV, 165

8. OYUN VE EĞLENCE ÇEŞİTLERİ

İnsanlar, boş vakitlerini musiki dinlemek, va'z ve kıssa meclislerine katılmak, at yarışlarını seyretmek, kuş uçurtmak gibi meşguliyetlerle geçirirlerdi.

Va'z meclisleri, halk okulu vazifesini görüyordu. Camiler, 457/1064 yılında kurulan Nizamiyye medresesi, 459/1066 yılında inşa edilen Ebu Hanife medresesi gibi medreselerin kurulmasına kadar, va'z görevinin sürdürüldüğü tek müessese olarak kalmıştır. Va'z meclisleri, katılanların herhangi bir kayda ve şarta tabi olmaması bakımından, kültür meclislerinden ayrılır. Bu meclislerde, bilindiği gibi hem dini, hem de dünya ile ilgili meseleler incelenir. Va'z meclislerinin İslâm kültürünün bazı yönlerinin muhafazasında ve bilhassa İslâm dininin temel prensiplerinin ve temel değerlerinin korunmasında büyük rol oynadığı şüphesizdir.

Kıssa meclislerine gelince, bu meclisler genel olarak halk tabakasının hoşuna gider. Bu meclisler, yol kenarlarında, evlerde ve camilerde toplanır. Kıssacı, vaizden farklıdır. Çünkü o, eski dönemlerde yaşanmış kahramanlık, cömertlik veya vefakarlık gibi yüce hasletleri dile getiren hikayeler anlatır. Vaizin görevi ise, insanları Allahu Teâlâ'nın azabından korkutmak ve onları dinin emirlerini hassasiyetle uygulamaya teşvik etmekten ibarettir. Kıssa meclisleri, köklü halk kültürünün kaynaklarıdır. Bu kültür, Arapların atalarından devraldıkları bir mirastır. Nitekim, kıssaların ekserisi, Arap tarihini ve komşu milletlerin tarihini konu alır.

Kur'an-ı Kerîm'de pekçok kere "kısas" kelimesi zikredilmiştir. Bu durum, kıssa kültürünün araplar arasında ne derece yayıldığının açık bir delilidir (70)

(70) Bkz. Kasas Sûresi, (28), 25, A'raf Sûresi (7), 101, Yusuf Sûresi (12), 3

Fakihler halk kıssacılarına karşı düşmanca bir tavır alıp onları, cahillik ve halkı saptırmakla itham ederken, dinî kıssa anlatanlar, halkın ve idarecilerin teveccühünü kazanmışlardır.

Nizamî Aruzî, o dönemde oynanan oyunlara ışık tutacak bir olayı şöyle anlatmaktadır:

"Babası Alparslan'ın hükümdarlığı esnasında Herat emirliğine tayin edilmiş olan Emir Toğanşah, birgün şair Bedihi ile tavla oynuyordu. Oyun 10 bin dinara oynanıyordu. Oyunun biteceği sırada Toğanşah'ın "şeş" evinde, 2 taşı, şairin ise "yek" evinde iki taşı kalmıştı. Oyun sırası Toğanşah'taydı, düşeş atabildiği takdirde oyunu kazanacaktı. Bu niyetle zarları attı, ne varki hepyek gelmişti. Son derece öfkelenen emir, kızgın bir şekilde dışarı çıktı. Adeta kendini kaybetmişti, böyle zamanlarda elini kılıcına atardı. Yine böyle yapınca nedimler büyük bir korkuya kapıldılar. Zira O, kumara düşkün, arkadaşlarına çok sıkıntı veren bir şahıstı. Bu esnada ayağa kalkan Ebu Bekir el-Ezraki, sazendelere yaklaşarak, şu mısraları mırıldandı:

"O düşeş istedi, zar hepyek geldi.
Sakın, zar yanlış geldi sanmayın,
Gelen zar hükümdarın istediği zardır,
Hükümdara hizmet için geldiğinden, yere kapanmıştır." (71)

Selçuklu Sultanı Melikşah, Çevkan ve top (polo) oynamaya çok düşkündü. Onun av tutkusu da meşhurdur (72). Bir av partisinde çok sayıda av avlanmıştı. Sultan onların sayılmasını emredince, ortaya çıkan rakam nakledildiğine göre onbin idi. Bunun üzerine Sultan, bu avlardan herbiri için birer dinar olmak üzere 10.000 dinar tasaddukta bulundu. "Yemek niyeti olmadan bu kadar hayvanların nasıl canına kıydım, Allah'tan çok korkuyorum," diyerek arkadaşlarına elbiseler ve paralar dağıttı. Bundan sonra ava çıktığında, avladığı hayvan sayısınca dinar tasadduk ediyordu (73). Av hususunda onunla darbımesel getirilmiştir. Hatta onun, avlamış olduğu hayvanların kafatasları ve diğer kemiklerinden Mekke hac yolunda Subey'î denilen yerde işaret feneri inşa ettir-

(71) Char Makale, 51 vd.
(72) İbnü'l-Esir, el-Kamil, X, 58
(73) Aynı eser, X, 79

diği rivayet edilmiş, bir benzerini de Maveraünnehir'de kurdurduğu nakledilmiştir (74). Onun avcılığı bütün milletler arasında meşhur olmuştur. Anlatıldığına göre o, her av partisinde avladığı avların sicilinin tutulmasını emretmişti. Bir günde 70 ceylan avladığı dahi söylenmiştir. "Rahatü's-sudur" müellifi, Fars şiirinin en eski divanlarından kabul edilen bir şiir divanı sahibi şair Ebu Tahir tarafından, Melikşah'ın avladığı hayvanlar için tutulmuş bir sicili gördüğünü söyler. Elimize ulaşmamış, söz konusu şiir divanının adı "Menakıbü'ş-şüarâ"dır (75).

Eğlence çeşitlerinden biri de, güvercin beslemek ve onlarla çeşitli oyunlar oynamaktı. Güvercin beslemek, insanların pek çoğunun vazgeçilmez tutkusuydu (76). Güvercin yetiştirmek, sadece halk tabasına mensup vatandaşlara mahsus bir tutku değildi, toplumun her sosyal kesiminde buna düşkün olanlar vardı. Bu eğlence çeşidi, Abbasilerin ikinci dönemi boyunca devam etti. Halk içerisinde bu işe en fazla düşkün olanlar hadımlardı. Diğer taraftan halifeler, geçtiği gibi, güvercinden posta ulaşımında yararlanmışlar, posta güvercinlerinin sicilini tutturmuşlar, onları arılaştırmaya çalışmışlardır (77).

Bazı devletler, güvercin beslemek ve onlarla çeşitli oyunlar oynamak adetine karşı çıkmış, bununla mücadele etmiştir. Çünkü bazı gençler, bunu komşu kadınlarına bakmak, halkı korkutmak için vesile ediniyorlardı. Bunların yanında bu oyunlar esnasında bağırıp çağırıyorlar, havaya attıkları taşlar, civardaki evlerin tavanlarına düşüyordu (78).

At yarışları, halifeler, valiler ve diğer devlet ricalinin hoşça vakit geçirmek ve dinlenmek için izleyip, ilgi gösterdikleri ve sevdikleri bir spor türüydü. İslâm hukukçuları, ortaya para koymamak şartıyla bu oyunun dinen caiz olduğunu kabul etmişlerdir. Çünkü bu oyun, insanları at biniciliğine alıştırır ve onları savaşa hazırlar.

Halktan bazılarının at yarışlarına tutkusu çok fazlaydı. Bazen yarışı kazanan atın sahibi, kaybeden atların tamamını alabilirdi (79).

(74) Aynı Eser, göst. yer
(75) Browne, A.g.e., II, 184
(76) Demiri,Hayatü'l-hayevan, I, 227
(77) Kalkaşandî, XIV, 390
(78) Demiri, A.g.e., I, 327, 333
(79) Mez. A.g.e., II, 215

At yarışları tutkusu, Irak'ta çok eski bir geçmişe sahiptir. Halifeler, bu yarışları izlemeye önem verirlerdi. Onların içinde Muktedir (öl. 320/932) gibi, bu sporla bizzat ilgilenenler olmuştur. Vatandaşlar da at yarışlarını seyretmeyi çok severler, yarışı kazanan atın sahibini hararetle tebrik ederlerdi. Binicilik, her dönemde insanların ilgisini çekmiş bir spor türüdür. Süvarilik bilhassa gençlerin heveslendiği bir spor türü olmuş, atıcılık için bir antreman haline dönüşmüştür (80).

Fakih Kudaî (öl. 454/1062), muayyen günlerde yapılan at gösterilerini anlatmış, Ramazan ayında Mekke'de, Bayramlarda Tarsus'ta, Cuma günü Bağdat'ta olmak üzere dört ayrı yerde yaplan bu sergilerin, İslâm'ın dört harikası olduğunu ifade etmiştir. Bu tarihçi fakih, Ramazan'da Mekke'de Cuma günü de Bağdat'ta bu gösterileri bizzat müşahade ettiğini ilave etmiştir (81).

At yarışları bayram havasını andırırdı. Çünkü yarışı seyretmeye gelenler, en güzel elbiselerini giyerler, yeni yetişenler ve askerler silahlarını kuşanmış olarak yarış alanını doldururlardı. Bayram merasimlerinde ve diğer törenlerde olduğu gibi, halk kenarlara oturup yarışı takip ederdi.

Fatımî halifeleri, balkona oturup, verdikleri emir üzerine önlerinden sıra sıra geçirilen atları seyretmeyi çok severlerdi (82).

(80) İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, IX, 49
(81) Makrizi, Hıtat, I, 318 vd.
(82) Aynı eser, I, 477

İNDEKS*

A. Şahıs İsimleri

A

Abak: (V) 86
Abaka Han: (V) 115
Abbad (zındık): (II) 422
Abbad (İsmailî): (V) 342
Abbas (Bamiyan hük.): (V) 215
Abbas (Nasr'ın babası): (V) 227
Abbas b. Abdülmuttalib: (I) 188, 340, 341, 353; (II) 14, 145, 281; 293, 294, 371, 372, 420, 456-460; (IV) 237; (V) 48; (VI) 39
Abbas (Mükerrem oğlu): (V) 258
Abbas b. Ahmed b. Tulun: (IV) 28, 64, 65, 128, 237
Abbas b. Ahnef: (II) 357
Abbas b. Ebi'l-Fütuh: (V) 225
Abbas b. Fazl el-Fezârî: (III) 34; (IV) 63)
Abbas b. Firnas: (VI) 63
Abbas b. Hasan: (IV) 37, 38
Abbas b. İbrahim: (VI) 86
Abbas b. Me'mun: (II) 497, 508
Abbas b. Mirdas: (I) 37, 191
Abbas b. Muhammed b. Abdullah: (III) 131, 203, 288
Abbas b. Muhammed b. Ali: (II) 331, 356, 420
Abbas b. Muhammed (Mehdî): (II) 453
Abbas b. Nusayh: (III) 47, 52, 148
Abbas b. Ubade: (I) 130
Abbas b. Utbe b. Ebi Leheb: (II) 35
Abbas b. Velid: (I) 419; (II) 95)
Abbase (Mehdî kızı): (II) 475, 479, 480
Abbase (Fazl b. Sehl kızı): (III) 327
Abbase (Ahmed b. Tulun kızı)0 (IV) 35
Abdan (İsmâilî dâî): (IV) 109
Abde (Muizz'in kızkardeşi): (IV) 420
Abdimenaf: (I) 29
Abdişems: (I) 36, 37, 354
Abdüddar b. Kusayy: (I) 36
Abdullah (Babek'in kardeşi): (III) 306
Abdullah b. Abbas: (I) 109, 320, 324, 330, 336, 341, 353, 356, 361, 363; (II) 47, 54, 84, 101, 195, 217, 219, 272, 301, 306; (III) 152, 358
Abdullah b. Abbas eş-Şâmî: (V) 240
Abdullah b. Abdülmuttalib (Rasûlullah (s.a.)'ın babası): (I) 36, 93, 99, 323
Abdullah b. Abdullah b. Übeyy: (I) 167
Abdullah b. Abdülmelik: (II) 149
Abdullah b. Alî: (II) 86
Abdullah b. Alî el-Abbasî: (I) 432; (II) 303-306, 317, 385, 386, 388, 396-402, 407, 428, 436, 437, 480; (III) 86, 113, 301
Abdullah b. Ali el-Alevî: (V) 249, 293
Abdullah b. Ahmed: (VI) 117
Abdullah I. (b. İbrahim b. Ağleb): (III) 24, 27, 28
Abdullah II. (b. İbrahim b. Ahmed): (III) 24; (IV) 62
Abdullah b. Ali b. Mehdi: (V) 257
Abdullah b. Amir: (I) 330, 337,355, 389; (II) 33, 81, 154, 449
Abdullah b. Amr (b. As): (I) 306, 341, 356, 369
Abdullah b. Atâullah: (IV) 240
Abdullah b. Amr b. Haram: (I) 150
Abdullah b. Bekr (Ceyyanî hükümdarı): (V) 154
Abdullah b. Büdeyl: (I) 385
Abdullah b. Bülekkin: (V) 351
Abdullah b. Ca'fer: (I) 361
Abdullah b. Cahş: (I) 145
Abdullah b. Cübeyr: (I) 151
Abdullah b. Cüd'an: (I) 78, 82, 85
Abdullah b. Ebubekir: (I) 130, 265; (II) 38
Abdullah b. Ebi'l-Hısal (edip): (VI) 110
Abdullah b. Ebi Rebia: (I) 261
Abdullah b. Erkam: (II) 137
Abdullah b. Gatafan: (I) 79
Abdullah b. Hâdi: (III) 248
Abdullah b. Hakem: (III) 160, 161

* Not: Yayınevimizin hazırlattığı indeks, mütercim İsmail Yiğit tarafından tashih edilmiştir. K.Y.

Abdullah b. Hamdan: (IV) 13, 448
Abdullah b. Hasan: (II) 310, 391, 391, 426, 430, 431, 442, 445, 446, 451, 458, 467, 474; (III) 228
Abdullah b. Hasan b. Ebi'ş-Şevarib: (IV) 256
Abdullah b. Hazım: (I) 355
Abdullah b. Humeyd: (II) 491
Abdullah b. Huzeyfe: (I) 209
Abdullah b. Hüseyin: (II) 117
Abdullah b. İbad: (II) 62, 75
Abdullah b. Ka'b: (I) 148
Abdullah b. Kasım: (IV) 452
Abdullah b. Kays: (II) 49, 154, 192, 197, 226
Abdullah b. Kevva el-Yeşkurî: (II) 54
Abdullah b. Lehîa: (III) 13, 115
Abdullah b. Mâlik: (II) 223
Abdullah b. Melviye: (V) 366
Abdullah b. Mervan b. Muhammed: (II) 67, 335
Abdullah b. Mes'ud: (I) 210, 256, 252, 272, 315; (II) 27, 145, 195, 211, 214, 219; (III) 150, 152; (IV) 357; (VI) 116
Abdullah b. Meymun (Donanma Komutanı): (IV) 48, 207; (VI) 33
Abdullah b. Muhammed: Bk. Seffah
Abdullah b. Muhammed es-Suleyhî: (V) 251
Abdullah b. Muhammed (Endülüs Emevî hükümdarı): (V) 189
Abdullah b. Muhammed b. Ğaniye: (V) 272
Abdullah b. Muiz: (V) 290
Abdullah b. Mukaffa': (III) 171
Abdullah b. Musa b. Nusayr: (I) 400, 402
Abdullah b. Mustansır: (V) 220
Abdullah b. Mu'tez: (IV) 12, 172
Abdullah b. Münzir (Endülüs Emevî hükümdarı): (IV) 75-78, 80
Abdullah b. Müslim (Emevî valisi): (I) 384
Abdullah b. Nevbaht: (III) 181
Abdullah b. Osman: Bk. Ebubekir (hz.)
Abdullah b. Ömer: (I) 290, 324, 325, 326, 342, 362, 363, 481; (II) 35, 39, 48, 50, 67, 128, 131, 177, 195; (III) 158, 159
Abdullah b. Rafi: (II) 137
Abdullah b. Reşid b. Kavus: (IV) 156
Abdullah b. Reşid: Bk. Me'mun
Abdullah b. Revaha: (I) 73
Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh: (I) 332, 334, 344; (II) 34, 154, 158, 171, 192, 504; (IV) 239
Abdullah b. Saffar: (II) 62
Abdullah b. Sebe: Bk. İbn Sebe
Abdullah b. Sehl: (II) 499, 500
Abdullah b. Sellâm: (II) 218
Abdullah b. Sevvâr: (I) 355
Abdullah b. Süleyman (vezir): (IV) 237
Abdullah b. Tahir: (I) 311, 312; (II) 361, 365, 366, 373, 379, 415, 509; (III) 131, 310, 345, 346; (IV) 27, 257, 259
Abdullah b. Ureykıt: (I) 312
Abdullah b. Übeyy: (I) 131, 204
Abdullah b. Vehb er-Rasibî: (II) 56
Abdullah b. Vehb (İmam Malik'in öğrencisi): (III) 160, 162
Abdullah b. Velid b. Muğire: (II) 312
Abdullah b. Yahya: (II) 67, 68
Abdullah b. Yasin: (V) 146, 147, 345-356, 379, 381, 383; (VI) 113, 138, 344
Abdullah b. Zeyd: (I) 137, 185
Abdullah b. Ziba'ra: (II) 223
Abdullah b. Zübeyr: (I) 239, 324, 333; (II) 36, 40, 61, 65, 83, 88-90, 97-105, 214, 273, 283, 291
Abdullah el-Batliyusî (nahiv alimi): (VI) 163
Abdullah el-Becelî: (V) 146
Abdullah el-Eltah: (II) 447, 448
Abdullah el-Hadramî: (II) 154
Abdullah Mahz: (II) 394, 395, 473, 489
Abdurrahman b. Abdullah el-Alevî: (II) 363, 504
Abdurrahman b. Abdullah el-Umarî: (III) 116
Abdurrahman b. Abdülcebbar: (II) 332, 402
Abdurrahman b. Attaf el-İfrenî: (IV) 99
Abdurrahman b. Avf: (I) 105, 117, 140, 244, 266, 275, 325, 326, 331, 341; (II) 128, 140, 262; (VI) 270
Abdurrahman b. Cahdem: (I) 369
Abdurrahman b. Ebubekir: (I) 358, 361
Abdurrahman b. Ebî Sehl: (IV) 69
Abdurrahman b. Habib el-Fihrî: (III) 41
Abdurrahman b. Halid: (II) 154
Abdurrahman b. Haris: (II) 84, 214
Abdurrahman b. Huceyre: (II) 206
Abdurrahman b. İsa (vezir): (III) 374, 380; (IV) 182
Abdurrahman b. İlyas: (V) 317
Abdurrahman b. İshak: (II) 379, 470
Abdurrahman b. Kasım: (III) 160
Abdurrahman b. Mansur b. Ebi Amir: (IV) 92, 384
Abdurrahman b. Muhammed b. Osman: (IV) 296
Abdurrahman b. Muhammed el-Murtazâ: (IV) 97, 98
Abdurrahman b. Muaviye: Bk. Abdurrahman I. ed-Dahil
Abdurrahman b. Muğire: (II) 230
Abdurrahman (b. Muhammed) b. Eş'as: (I) 376, 433; (II) 180, 250
Abdurrahman b. Mülcem: (I) 349; (VI) 170
Abdurrahman b. Müslim: Bk. Ebu Müslim Horasânî
Abdurrahman b. Rebia: (I) 284

Abdurrahman b. Rüstem: (III) 22, 23, 26
Abdurrahman b. Salim: (I) 206
Abdurrahman b. Semüre: (II) 81
Abdurrahman b. Udeys: (I) 345
Abdurrahman Câmî: (IV) 139; (VI) 254
Abdurrahman I. ed-Dahil (Endülüs Emevi Devleti kurucusu): (I) 351, 408; (II) 250, 310, 460; (III) 39, (40-45), 49, 52, 112, 134, 205, 211, 212, 232, 250, 253, 256, 261, 483; (IV) 76
Abdurrahman II. el-Evsat (Endülüs Emevî hükümdarı): (III) 39, (49-53), 148, 213, 233, 250, 253, 256, 261, 273, 274; (IV) 75-77, 381, 407, 421; (VI) 63, 106
Abdurrahman III. en-Nasır (Endülüs emevî halifesi): (III) 39, 49, 92, 110, 118, 377, 425; (IV) 72-87, 97, 99, 163, 166, 180, 192, 212, 241, 250, 278, 292, 379, 381, 382, 394, 396, 407, 413, 415; (V) 377, 378, 405; (VI) 42, 106, 112, 166, 284, 296, 298, 344
Abdurrahman IV. (Endülüs Emevî halifesi): (III) 39; (IV) 75
Abdurrahman V. Mustazhir (Endülüs Emevî halifesi): (III) 39; (IV) 99
Abdurrahman el-Gafiki (Endülüs valisi): (I) 405, 406
Abdurrahman Kethüda: (IV) 374; (VI) 328
Abdus Cehşiyârî: (III) 356
Abdülaziz el-Cerevî: (III) 15
Abdülaziz ed-Dûrî: (V) 372
Abdülaziz el-Ensârî: (V) 407
Abdülaziz b. Abdullah: (II) 68
Abdülaziz b. Cafer: (IV) 292
Abdülaziz b. Ebi Davut: (III) 195
Abdülaziz b. Haccac: (I) 424
Abdülaziz b. Hüseyin (şair): (VI) 173
Abdülaziz b. Mervan: (I) 351, 369, (372-376), 393, 412, 413; (II) 139, 148, 289; (IV) 26; (VI) 53
Abdülaziz b. Numan: (IV) 57
Abdülaziz b. Velid: (I) 410, 427; (II) 312
Abdülaziz b. Yusuf: (IV) 322, 323, 438
Abdülcebbar b. Yezid: (II) 385
Abdülhak b. İbrahim (fakih): (IV) 364
Abdülhamid el-Katip: (II) 138, 224; (III) 171
Abdülkays b. Rebia: (I) 37, 118, 196
Abdüllatif el-Bağdâdî: (I) 310-315; (V) 140; (VI) 284, 291
Abdülmecid (emir): (V) 258
Abdülmecid b. Abdun: (V) 407; (VI) 207
Abdülmelik b. Attaş (Batınî komutan): (V) 62
Abdülmelik b. Habib (fakih): (VI) 159
Abdülmelik b. Mansur b. Ebi Amir: (IV) 92
Abdülmelik b. Mervan (Emevî halifesi): (I) 351, 369, 370, (371-380), 381, 413, 417-422, 426, 433; (II) 61-70, 88, 90, 91, 105, 110, 137, 139, 147-149, 152, 160, 170, 180, 186, 203, 225-230, 259, 272, 289, 320; (III) 42, 97, 167; (IV) 227; (V) 310
Abdülmelik b. Mesleme: (II) 170
Abdülmelik b. Nuh I. (Sâmânî hük.): (III) 442, 443, (450-451)
Abdülmelik b. Nuh II. (Sâmânî hük.): (III) 442, 443, 454, 455, 459, 462
Abdülmelik b. Salih (Mısır valisi): (II) 353, 354, 359, 479; (III) 131
Abdülmelik b. Utbe: (IV) 253
Abdülmelik b. Zeyyat: (VI) 108
Abdülmuttalib (Hz. Peygamber'in dedesi): (I) 70; (II) 459; (III) 314, 316
Abdülmü'min b. Abdülhak: (V) 197; (VI) 275
Abdülmü'min b. Ali: (III) 221, 222; (IV) 50, 117; (V) 160, (266-269), 277, 278, 280, 290, 360, 361, 366, 368; (VI) 25-28, 33, 85, 230, 306, 335, 342
Abdüluzza b. Kusay: (I) 36
Abdülvahid b. Süleyman: (II) 68
Abdülvahhab b. Abdurrahman b. Rüstem: (III) 26
Abdülvahhab b. Nasr: (IV) 315
Abdünnebi b. Ali b. Mehdi: (V) 342, 348
Abdürrezzak el-Fihrî: (IV) 70
Abdüssamed b. Abdül'alâ: (II) 418
Abdüssamed b. Ali: (II) 388
Abdüsselâm b. Hişam: (II) 335
Abdüsselâm b. Muhammed Cümî: (V) 268
Abdüsselam Kazvînî: (III) 285; (VI) 121
Abd Yâlil (Tailli lider): (I) 194, 195
Abiş Hatun: (V) 117
Acise: (II) 222; (V) 353
Adem (a.s.): (I) 199, 211, 229, 247, 415; (II) 409, 499; (III) 289; (IV) 119, 132, 149, 286; (V) 310, 315; (VI) 124, 152, 266
Adil b. Rüzzik: (V) 229, 231, 281
Adil (Muvahhid hük.) (V) 281
Adiyy b. Ahmed b. Tulun: (IV) 35
Adiyy b. Ka'b: (I) 37
Adiyy b. Zeyd: (I) 36, 55, 56
Adnan: (I) 28-31, 65
Adolf Grohmann: (II) 149, 169
Advan b. Amr: (I) 31, 34, 38
Afrâ Hatun: (I) 128
Afşin: (II) 366, 375, 377, 414-417, 422, 508, 509; (III) 16, 304-310
Aftekin: (IV) 55, 57,114, 160; (V) 311
Agalimoun: (IV) 331
Ağa Han Muhammed Hüseyin: (IV) 179; (V) 314, 337-340, 343
Ağleb b. Salim: (III) 21, 24
Ahfeş el-Asğar: (IV) 298
Ahmed Han: (V) 52
Ahmed Mükerrem: Bk. Mükerrem Ahmed
Ahmed Şevki: (VI) 192
Ahmed b. Abdullah b. Hasib: (IV) 420
Ahmed b. Abdullah b. İshak: (III) 386
Ahmed b. Abdullah b. Meymun: (IV) 108, 110, 111, 170

Ahmed b. Abdülcelil es-Sicezî: (VI) 223
Ahmed b. Abdülmelik b. Aftaş: (V) 326, 327
Ahmed b. Abdülmelik b. Şehid: (IV) 192
Ahmed b. Abdülvahhab: (IV) 320
Ahmed b. Ağleb: BK. Ahmed b. Ebî Ikal
Ahmed b. Ali Muhammed: Bk. Mükerrem Ahmed
Ahmed b. Arabşah ed-Dımeşkî: Bk. İbn Arabşah
Ahmed b. Burhan: (V) 169
Ahmed b. Büveyh: Bk. Muizzüddevle
Ahmed b. Ebubekir (Fas emiri): (IV) 73
Ahmed b. Ebi Düat: (II) 379, 380, 470; (III) 76, 114, 307; (VI) 112
Ahmed b. Ebî Halid: (II) 364, 368; (III) 76, 77
Ahmed b. Ebi'l-Hasen Ali (İhşidî hük.): (IV) 43
Ahmed b. Ebî Ikal: (III) 32-34; (IV) 62, 63
Ahmed b. Ebî Tahir: (III) 326, 329
Ahmed b. Fereç: (VI) 212
Ahmed b. el-Hacib: (IV) 183
Ahmed b. Hâit: (IV) 131
Ahmed b. Hakan: (IV) 194
Ahmed b. Halef: (IV) 112
Ahmed b. Halid: (IV) 28
Ahmed b. Hanbel: (I) 249, 250; (II) 24, 218, 266, 362, 372, 469; (III) 364; (IV) 282, 286, 287, 290-293, 383; (V) 40; (VI) 126, 130, 144
Ahmed b. Haris el-Yemânî: (IV) 214
Ahmed b. Hasan Meymendî: (IV) 353
Ahmed b. Hasib: (II) 381; (IV) 154, 182
Ahmed b. Hüseyin el-Hemedânî: (IV) 327
Ahmed b. Hüseyin el-Kûfî: (IV) 310
Ahmed b. İsa: (III) 349
Ahmed b. İsa es-Saidî: (IV) 27
Ahmed b. İsmail: (III) 441-446
Ahmed b. İsrail: (II) 381
Ahmed b. Melikşah: (V) 41
Ahmed b. Muhammed el-Kârî: Bk. İbnu'l-Arif
Ahmed b. Muhammed er-Râzî: (III) 250, 256
Ahmed b. Muhammed et-Tayyib: (IV) 332
Ahmed b. Muhammed el-Vasıtî: (IV) 188, 194
Ahmed b. Murtaza: (III) 165
Ahmed b. Muti b. Hüseyin er-Ressî: (V) 263
Ahmed b. Müdebbir: (IV) 27, 28, 238
Ahmed b. Nasr: (II) 378, 379, 470
Ahmed b. Nizamülmülk: (VI) 19, 374
Ahmed b. Ömer (komutan): (VI) 32
Ahmed b. Sökmen: (V) 110
Ahmed b. Tulun: (II) 506; (IV) 26-32, 35, 55, 156, 158, 188, 194, 198, 208, 219, 222, 239, 271, 346, 347, 369, 370, 393, 401, 404, 410, 411, 435; (VI) 30, 53, 98, 299
Ahmed b. Yahya: (IV) 409
Ahmed b. Yahya b. Murtaza: (IV) 295
Ahmed b. Yınaltekin: (III) 471, 475, 476
Ahmed b. Yusuf: (II) 368; (III) 77, 80; (V) 405
Ahnef b. Kays: (I) 324, 330, 331, 359; (II) 39, 63
el-Ahram: Bk. Hasan b. Haydara
Ahtal: (I) 39; (II) 225; (III) 167
Aişe (Hz.Ümmü'l-mü'minîn): (I) 132, 165, 168-170, 204, 207, 221, 238, 239, 243-245, 249, 269, 270, 336, 343, 359; (II) 38-41, 59, 97, 98, 195, 211, 217, 265, 274; (III) 150; (IV) 126; (V) 36; (VI) 116
Aişe bintu Muaviye: (I) 371
Aişe bintu Talha: (I) 274
Akböri: (VI) 20
Akk b. Ed: (I) 35
Ak Sultan: (V) 129
Akil b. Ebi Talib: (I) 29, 348; (II) 142, 435
Akra b. Habis: (I) 191, 296
Aksungur (Zengî): (V) 64, 66, 68, 74, 85, 89-92, 118
Aksungur el-Ahmedîlî: (V) 75
Aksungur el-Porsukî: (V) 92, 93; (VI) 19, 20
Alâ b. Hadramî: (I) 209
Alâ b. Muğis el-Yahsubî: (III) 42
Alâeddin (Halacî emiri): (V) 389
Alâeddin (Haşşaşin lideri): (V) 331
Alâeddin (Bamiyan hük.): (V) 216
Alâeddin Ali b. Nefis: Bk. İbnu'n-Nefis
Alâeddin Atsız: (V) 203
Alâeddin Hüseyin Gûrî: (V) 200-204, 214; (VI) 214
Alâeddin Keykubat: (V) 167
Alâeddin Mahmut Gûrî: (V) 203, 213
Alâeddin Muhammed: (V) 119, 122, (123-129), 167, 176, 177, 201, 206, 207, 214-216, 339; (VI) 268
Alâeddin Tekiş: (V) 121-123
Alâeddin Yazdî Salgûrî: (V) 118
A'lâm el-Belîliyusî: (VI) 189
Alâüddevle b. Kakeveyh: (III) 476, 496; (IV) 337, 346
Albatengius: Bk. Battanî
Alem (Fatik II.'nin annesi): (V) 256
Alemu'l-Hüdâ el-Murtaza: (IV) 285; (VI) 121
Alengua Han: (V) 163
Alexius Commennus: (V) 295, 298, 304
Alfonse III.: (V) 273, 274
Alfonse IV.: (VI) 139
Alfonse VI.: (IV) 112; (V) 148, 152, 153, 155, 159, 383, 384; (VI) 185
Alfonse VII.: (V) 279, 280
Ali (Ebu'l-Hasan, Gazne sultanı): (III) 457, 458, 460
Ali b. Abbas el-Mecûsî (tabib): (IV) 343, 344; (VI) 212, 217
Ali b. Abbas (Kirman valisi): (III) 397

Ali b. Abdullah b. Abbas: (II) 306, 359, 410; (III) 270; (IV) 48
Ali b. Ahmed el-Cercerâî: (IV) 90
Ali b. Büveyh: Bk. İmadüddevle
Ali b. el-Ca'dî: (I) 206
Ali b. Cafer (şair): (VI) 175
Ali b. Cehm (şair): (III) 204
Ali b. Ebî Hanife Numan el-Mağribî: (IV) 249
Ali b. Ebi Talib: (I) 94, 107, 133, 135, 155, 180, 239, 249, 253, 255, 268, 275, 288, 327, 328, 330, 333, (340-350), 353, 354, 361, 367,389, 417, 422; (II) 11, 14, 33-59, 62, 69, 72, 79-83, 86, 91-97, 113-115, 125, 128- 131, 135-138, 140, 142, 154, 161, 162, 195, 203, 209, 216, 217, 220, 232, 236, 254, 265, 272, 275, 281-288, 293-301, 316, 323, 330, 334, 337, 349, 363, 386, 392, 394, 407, 409, 426-429, 435, 437, 441, 452, 460,. 464, 465, 473-475, 497-500, 504; (III) 37, 80, 149, 160, 170, 186, 190, 197, 199, 272, 297, 314, 317, 320, 360, 408, 426; (IV) 69, 96, 104, 111, 116, 119, 124, 125, 136, 149, 179, 195, 285, 286, 367, 425; (V) 40, 127, 155, 170, 171, 206, 212, 221, 258, 285, 286, 309, 315, 323, 325, 337, 338, 372, 379, 390, 392; (VI) 39, 41, 77, 116, 124, 148, 153, 170, 251, 364, 365, 369
Ali b. Fazl: Bk. İbn fazl el-Yemenî
Ali b. Furat: (IV) 183
Ali b. Hammud: (IV) 75, 94-98
Ali b. Harun eş-Şeybanî: (IV) 273
Ali b. Hasan: (III) 272, 328
Ali b. Hizam: (III) 309
Ali b. Humeyd: (III) 33
Ali b. Hüseyin Zeynelabidin: (II) 116, 426, 462, 466; (IV) 124
Ali b. İsa: (III) 346, 347, 369, 491; (III) 366, 367,380; (IV) 148, 182, 184, 185, 201, 356, 418, 419
Ali b. İshak: Bk. İbn Gâniye
Ali b. Mehdi: (V) 257
Ali b. Me'mun (Harezmşah): (IV) 336, 345
Ali b. Meymun (donanma komutanı): (VI) 33
Ali b. Muhammed: (II) 324, 328, 441
Ali b. Muhammed el-Kerhî: (IV) 323
Ali b. Muhammed b. Furat (vezir): (IV) 41, 200
Ali b. Muhammed (İdrisî emiri): (III) 37, 38
Ali b. Muhammed es-Suleyhî: (IV) 111, 116; (V) 238, 240,242-247, 250- 256, 288-292; (VI) 135, 172
Ali b. Muhammed b. Şimşati: (IV) 22
Ali b. Muhammed b. Tabataba: (IV) 240
Ali b. Muhsin el-Tenûhî: (IV) 256
Ali b. Musa: (II) 485
Ali b. Mücahid: (IV) 302
Ali b. Müsavir el-Hariciî: (IV) 122
Ali b. Numan: (VI) 102
Ali b. Ömer b. İdris: (III) 35; (IV) 68-71
Ali b. Resül: (V) 260, 261
Ali b. Rıdvan (tabib): (IV) 57, 348; (VI) 218
Ali b. Sebe b. Zürey': (V) 253
Ali b. Tahir (Şerif el-Alevî): (IV) 285
Ali b. Tırad: (VI) 19
Ali b. Yahya el-Müneccim: (III) 343
Ali b. Yahya b. Ebi Tayy: Bk. İbn Ebi Tay
Ali b. Yahya (haraç amili): (IV) 240
Ali b. Yahya el-Ermenî: (IV) 154, 155
Ali b. Yunus: (IV) 350
Ali b. Yusuf b. Taşfin: (V) 155-160, 272, 361, 362, 381, 409, 413, 437; (VI) 32, 107, 110, 138, 139, 203-208, 229, 305, 339, 360
Ali Hâdî: (III) 211
Ali Hasan Abdülkadir: (IV) 288
Ali İbrahim Hasan: (V) 372
Ali Mübarek Paşa: (IV) 373; (VI) 299
Ali Rıza (İmam): (II) 363, 373, 395, 426, 448, 463, 468, 485, 495 503; (III) 181
Ali es-Sûfi: 169
Ali Şah (Alâeddın Muhammed'ın kardeşi): (V) 123, 124
Ali Şah (Nizarî lideri): (V) 339
Ali Zeynelâbidin: Bk. Ali b. Hüseyin Zeynelâbıdın
Alkame b. Hakim: (II) 154
Alkame b. Mücezziz: (I) 221
Allun: (IV) 402
Alparslan: (V) 14, 18, (30-37), 38, 43, 44, 52, 82, 87, 283, 284, 374, 388, 396, 398, 399; (VI) 145, 146, 168, 224, 297,354, 364, 376
Alparslan (Sultan Mahmut oğlu): (V) 94-97
Alparslan el-Ahras: (V) 114
Alptekin: (III) 433, 457-459
Alvaro: (III) 50
Altekin: (V) 37
Amedroz: (III) 406; (IV) 359; (VI) 256
Amidüddevle: (IV) 190; (V) 395-397; (VI) 20
Amidülmülk: Bk Kundurî
A. Miller (VI) 270, 294
Amir (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47, 221, 436; (V) 217, 218, 221, 222, 241, 252, 253, 340-342, 392, 402, 407; (VI) 21, 39, 58, 61, 106, 174, 174, 310, 331, 350, 367
Amir b. Abdullah ez-Zevâhî: (V) 92
Amir b. Füheyre: (I) 131, 270
Amir b. İsmail: (III) 301
Amir b. Tufeyl. (I) 155
Amir b.Zarib el-Advânî: (I) 32-36, 39
Ammanios Sakkas: (IV) 140
Ammar b. Yasir: (II) 27, 35, 45; (VI) 282
Ammianus Marcellinus: (I) 19

Amori: (V) 230-234, 303
Amr (Cuayl): (I) 157
Amr b. Adiyy: (I) 54
Amr b. 'As: (I) 118, 119, 175, 176, 185, 209, 261, 271, 289, 315, 330, 334, 343, 350, 373; (II) 20, 21, 43-52, 59, 138, 154, 155, 158, 170, 171, 191, 193, 237, 238,243, 244; (IV) 195, 236, 276; (VI) 53, 91, 299
Amr b. Avf: (I) 133
Amr b. Bahr: Bk. Cahız
Amr b. Bekr: (I) 350
Amr b. Cihaş: (I) 155
Amr b. Fereç: (II) 381
Amr b. Hadramî: (I) 145
Amr b. Hind: (I) 27, 54
Amr b. Hişam: (I) 272
Amr b. Külsüm: (I) 39
Amr b. Leys es-Saffar: (III) 360, 435, (438-441), 446, 483
Amr b. Luhayy: (I) 65, 92, 243
Amr b. Ma'dikerib: (II) 18, 342, 379
Amr b. Malik: (I) 198
Amr b. Meymun: (I) 321
Amr b. Mürre: (I) 165
Amr b.Müzeykiya: (I) 60
Amr b. Müslim el-Bâhılî: (I) 391
Amr b. Osman b. Affan: (I) 324
Amr b. Said el-Eşdak: (I) 117, 367-370, 426; (II) 90, 100
Amr b. Sa'sa: (I) 198
Amr b. Ubeyd: (II) 320, 424
Amr b. Ubeydullah: (IV) 155
Amr b. Ümeyye: (I) 194, 209, 337
Amr b. Yakup es-Saffar: (III) 446
Anandpal: (III) 466, 467, 470
Anastasius II.: (I) 409
Anbese b. İshak: (III) 15; (IV) 27, 153, 222
Anbese b. Süheym el-Kelbî: (I) 405
Andrea Julien: (VI) 154
Anter b. Ebi'l-Asker: (VI) 20
Antere el-Absî: (I) 34, 78, 79
Anuştekin: (V) 38, 85, 119, 120
Ardeşir b. Babek: (I) 53, 280; (II) 253; (III) 235, 236
Arfece b. Herseme: (II) 20
Argun (İlhanlı hük.): (VI) 265, 276
Arib b. Sa'd el-Kurtubî: (IV) 144, 146, 206, 207, 356
Arik et-Tâî: (I) 27
Aristo: (III) 175; (V) 370, 372; (VI) 232, 246, 248
Arnold T.W.: (I) 73, 221, 257, 309, 391; (II) 122, 127, 242, 243; (III) 140, 142, 425; (IV) 175; (V) 172,187, 372, 374, 376, 389, 410, 411; (VI) 278
Arslan Besasiri: (III) 491; (V) 20-26, 174, 286, 287; (VI) 132, 347
Arslan (Sultanüddevle): (IV) 457, 458, 464
Arslan Hatun Hatice: (V) 15, 26; (VI) 372
Arslan Şah (Alparslan oğlu): (V) 32
Arslan Şah I. (Zengî): (V) 89
Arslan Yabgu: (V) 13-15
Artuk b. Ekseb: (V) 106
As b. Vail: (I) 333
Asal (Absal): (VI) 243, 244
Ascedî: (IV) 317
Asfar (Kazvin hakimi): (III) 373
Asfar b. Şireveyh: (IV) 112
Ashame (necaşi): (I) 117-119, 209, 211, 221, 261; (III) 11
Asım b. Abdullah: (I) 421
Asım b. Ömer: (I) 130
Asım b. Yusuf el-Icîf: (II) 300
Asım es-Südrânî: (III) 22
A'şâ Kays: (II) 258
Ata b. Ebi Rebah: (III) 158
Atamış: (IV) 170
Atıyye b. Esved el-Yeşkürî: (II) 62
Attab b. Esid: (I) 193, 247; (II) 15, 152
Atsız (Harezmşah): (V) 120, 121
Augustus (imp.): (I) 298, 299
A'ver b. Sülyan: (II) 154
Avlî: (IV) 334; (VI) 270, 271
Avrengzib: (VI) 279
Ayaz: (V) 36, 37, 62, 64
Aynî: (IV) 116
Ayyaş b. Ebi Rebia: (I) 197
Azad b. Yabigan: (I) 59
Azid (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47; (VI) 31, 173, 174, 177,282, 282, 330
Aziz (Fatımî halifesi): (IV) 17, 18, 23, 24, 46, 47, 54, (56-58), 114- 119, 160, 161, 179, 249, 318, 319, 348, 357, 358, 375, 393, 406, 418, 420, 436; (VI) 57, 93, 105, 280, 309, 329
Aziz Augistin: (I) 281
Azududdevle: (III) 392-395, 402-409, 452, 485, 486, 492, 494; (IV) 17, 115, 174, 174, 186, 187, 204, 205, 215, 232, 245, 312, 322, 343, 344, 367, 368, 388, 435, 437-439; (VI) 98, 221
Azudiddin Ebubekir ez-Zencânî: (VI) 104
Azmurî: (VI) 355

B

Babek el-Hürremî: (II) 375, 379, 409, (411-417); (III) 59-61, 95, 303-306; 310; (V) 311
Badis b. Habbus: (IV) 93, 101
Bağdâdî, Abdülkahir: (II) 415, 482; (III) 320; (IV) 297

Bağır el-Türkî: (III) 340; (IV) 170
Bahâ el-Cenedî: (VI) 263
Bahâeddin b. Şeddad: Bk. İbn Şeddad
Bahâeddin Karakuş: (VI) 136, 238, 272; (VI) 322, 324, 326, 377
Bahâeddin Sâm: (V) 202, 203, 210, 212-214
Bahâüddevle (Büveyhî sultanı): (III) 392, 395, 412, (414-419), 420, 487-489, 494; (IV) 19, 23, 175, 244, 367
Baha Züheyr: (VI) 180, 182
Bahile b. Ya'sur: (I) 29, 38, 379
Bahtîşu (tabib): (II) 475, 482; (III) 263; (IV) 338
Bahtiyar: Bk. İzzüddevle
Bakcûr: (IV) 23-25
Bâkıllânî: (IV) 418
Baldvin (Kudüs Frank kralı): (V) 64, 106, 297-299, 304
Bardas Sclerus: (IV) 161
Barthold: (III) 210; (IV) 280
Basil II.: (IV) 165
Basil III.: (IV) 23, 115
Basili (Nakyus piskoposu): (I) 308
Batlamyus: (I) 20, 41, 42, 306
Battânî: (IV) 350, 351
Batu: (V) 185
Baybars: Bk. Rükneddin Baybars
Baycu: (V) 192-194
Baylk Bey: (IV) 27, 28
Bazan (Yemen valisi): (I) 51, 116, 117, 212-214
Beau Brummel: (III) 225
Beckem: (III) 376-379, 387, 491; (IV) 193, 197, 232, 308
Bedîhî (şair): (VI) 376
Bediuzzaman el-Hemedânî: (III) 474; (IV) 327; (VI) 195, 196, 201
el-Bedîü'l-Usturlâbî: (VI) 228
Bedr (Abdurrahman I. ed-Dahil'in kölesi): (III) 41
Bedr b. Hasanveyh: (III) 412, 495
Bedran b. Sadaka: (V) 62
Bedreddin Lü'lü: (V) 87, 89, 192
Bedrü'd-dücâ (Halife Kaim'in annesi): (III) 424
Bedrülcemâlî: (IV) 61, 79, 373, 374; (V) 219, 223, 249, 325, 391, 401, 402, 433, 434; (VI) 299, 300, 319-321, 331, 332, 372
Beğtimur: (V) 110, 111
Behbuda: (IV) 128
Behramcur: (I) 54; (III) 389, 444; (V) 52
Behramşah (Gazne sultanı): (III) 457, 458; (V) 113, 200-203
Beidar: (V) 185, 186
Bekkar (kadı): (III) 359; (IV) 27, 248, 256, 276, 371
Bekr b. Malik: (III) 450
Bekrî, Ebu Ubeydullah: (I) 32, 38; (IV) 361, 377; (VI) 75, 76, 285, 289
Bektüzün: (III) 454
Belâ IV.: (IV) 186
Bel'amî: (III) 455; (IV) 316
Belâzurî: (I) 283, 284, 286, 307, 310, 314, 334, 378, 388, 390; (II) 134, 182; (III) 63, 64, 173, 178, 362; (IV) 355
Belek b. İbrahim: (V) 107
Belhî, Ebu Zeyd: (I) 432; (II) 412, 413; (III) 181; (IV) 363; (V) 53
Belizarius: (I) 61
Belkıs (Saba melikesi): (I) 45
Bera b. Ma'rur: (I) 130
Bercevan el-Hadim: (IV) 58, 189
Berkuk: (VI) 315
Berkyaruk: (V) 14, 15, 45, 52, 54, (55-61), 91, 92, 120
Berrad b. Kays: (I) 79-81
Besâsirî: Bk. Arslan Besâsirî
Besus el-Temimiyye: (I) 75
Beşir el-Venşerîşî: (V) 160, 161, 366, 368
Beşşar b. Bürd: (II) 419, 423, 474, (IV) 303
Beşşar b. Müslim: (I) 382
Beyda (Erva'nın annesi): (I) 323
Beydak (tarihçi): (V) 357, 360, 368
Beyhakî: (VI) 274
Bezzaz: (III) 364
Bhim (raca): (III) 470
Bilal b. Necah: (V) 249
Bilal-i Habeşî: (I) 110; (II) 134, 253
Bilgetekin: (III) 457-459
Biliktu: (V) 182
Birûnî: (III) 276-278, 481; (IV) 173, 174, 272; (352-354), 359, 360; (V) 369, 370; (VI) 222, 257, 258, 274,288
Bişr el-Bektemirî: (IV) 448
Bişr b. Metta: (IV) 335
Bişr b. Sa'd: (I) 267
Bişr b. Safvan el-Kelbî: (III) 30
Boğa el-Kebir: (III) 61, 340, 344, 353; (IV) 170
Boğa es-Sağîr: (III) 347; (IV) 170
Bohemond: (V) 297-299
Brahmanpal b. Anandpal: (III) 466, 467
Bray (keşiş): (II) 107
Brockelmann: (VI) 254
Browne: (I) 71, 258; (II) 298, 416; (III) 276, 438, 462; (IV) 134, 138, 333, 343; (V) 41, 54, 63, 129, 130, 194; (VI) 201, 271, 279, 292
Boz-Aba: (V) 118
Böri-Bars: (V) 36, 86

Buda: (III) 64
Budi: (V) 182
Buğra Han (Ahmed b. Alı): (V) 13
Buhârî: (I) 269, 324; (II) 209, 219; (III) 155, 156, 359; (IV) 43, 119, 272, 287-289, 301; (VI) 126
Buhârî el-Amikî: (V) 67
Buhtunnasr: (III) 195
Buhturî: (IV) 304-306, 314, 477, 494, 498
Bundarî: (VI) 30, 32, 35, 70, 72, 75, 76, 88; (VI): 264, 265
Burak Hacib: (V) 116, 117
Buran Hatun: (II) 367, 369; (III) 76, 284-286, 326, 328; (IV) 404, 431
Burhânî (şair): (VI) 169
Buseyne: (II) 225
Butler: (I) 308, 310, 312, 314; (II) 238
Buyantu: (V) 182
Bükeyr b. Mahan: (II) 301, 473
Bülukkin b. Zîrî: (IV) 55, 60, 117
Bünyamin (patrik): (I) 308; (IV) 392
Bürsum: (II) 356; (III) 237
Büstî: (III) 158, 461; (IV) 329, 334
Büyük İskender: Bk. İskender
Büyük Otto: (IV) 92, 146, 165, 180
Büzürg b.Şehriyar: (IV) 363

C

Caafrek: (V) 40
Cabir b. Abdullah: (I) 208, 371
Cabir b. Eş'as et-Tâî: (III) 13
Cabir b. Hayyan: (III) 179
Ca'd b. Dirhem: (I) 425; (II) 418
Caetani,L.: (I) 223
Cafer (Hakem II.'in hâcibi): (VI) 454
Cafer b. Abdülgaffar el-Mısrî: (IV) 194
Cafer b. Abdürrahim: (VI) 135
Cafer b. Dinar: (IV) 154
Cafer b. Ebi Tâlib: (I) 104, 117-119, 183, 212, 261, 340
Cafer b. Ebi Zübeyr: (VI) 175
Cafer b. Fellâh: (IV) 54
Cafer b. Furat: (IV) 53
Cafer (b. İbn Havşeb): (V) 240
Cafer b. Hanzala: (II) 404
Cafer b. Hınzabe: (IV) 189
Cafer b. Kasım el-Mansur (Ressî): (V) 263
Cafer b. Mansuru'l-Yemen (kadı): (V) 342, 415
Cafer b. Muhammed Sadık: Bk. Cafer es-Sadık
Cafer b. Muktedî: (V) 54; (VI) 360, 366
Cafer b. Osman el-Mushafî: (IV) 898, 192
Cafer b. Ömer: Bk. Belhî
Cafer b. Yahya el-Bermekî: (II) 350-354, 396, 445, 474, 483; (III) 75, 242, 243, 260, 262, 288; (V) 40
Cafer el-Kürdî: (II) 375, 376
Cafer el-Medenî: (VI) 169
Cafer es-Sadık: (II) 391, 395, 426, 427, 447, 448, 458, 460-462, 473, 503; (IV) 104, 106, 149; (VI) 366
Cafer es-Sıkıllî: (IV) 86
Cahcah b. Mesud: (I) 66
Câhız: (II) 228, 253, 272, 418, 419; (III) 164, 208, 235, 236, 237, 247, 272, 278; (IV) 263, 295, 296, 319, 320, 422, 434; (VI) 140
Cahun, L.: (V) 174
Ca'lan (Türk komutanı): (IV) 126, 127
Callinus: (II) 228; (III) 173; (IV) 335-337, 342, 354; (VI) 212, 213, 217, 232
Câmî ed-Dahistânî: (VI) 169
Carlyle: (I) 255
Carud b. Muallâ: (II) 19
Casanova: (II) 406
Caselik en-Nastûrî: (IV) 391
Cavidan: (II) 412, 413
Cebele b. Eyhem: (I) 31, 63; (II) 155
Cebele (Safvan'ın kardeşi): (I) 60, 188, 293, 296, 297
Cebr (emniyet müdürü): (IV) 211
Cebrail (a.s): (I) 103, 104; (II) 13, 217, 457; (V) 202, 325
Cedile b. Abdullah el-Anberî: (I) 35; (II) 18, 151; (III) 231
Cefne b. Amr: (I) 27, 59, 60
Cehm b. Safvan: (II) 107
Cehşiyârî: (II) 137, 141, 483, 484; (III) 100, 171, 260, 288; (IV) 356, 357
Celâleddin (b. Bahâeddin Sâm): (V) 213-215
Celâleddin I. (Ebu Muzaffer): (V) 116
Celâleddin Hasan (Nizârî imamı): (V) 338
Celâleddin Menkeberti: (V) 113, 116, 117, 119, 122, 127, 128, (129- 132), 167, 184; (VI) 267, 268
Celâlüddevle: (IV) 174, 176, 194
Celîle: (I) 75, 76
Celvedî: (II) 496
Cemâlülmülk (Nizamülmülk oğlu): (V) 39, 40
Cemilu Buseyne (şair): (II) 224, 258, 274
Cemşid: (III) 276
Cengiz Han: (V) 118, 161-165, (167-174), 175, 184; (VI) 260, 264
Cercerâî: (IV) 60; (V) 407; (VI) 281
Cerir b. Abdullah el-Becelî: (I) 284; (II) 43, 44, 154

Cerir b. Hazım el-Ezdî: (II) 44
Cermî: (I) 75
Cessas b. Mürre: (I) 38, 39, 75, 76
Cevâlikî (nahiv alimi): (V) 52; (VI) 160
Cevher es,Sıkıllî: (III) 92; (IV) 45, 51-57, 114, 200, 240, 248, 318, 349, 373-375; (V) 311; (VI) 100, 229, 280, 299, 309, 319, 328, 329, 369, 370
Cevherî: (IV) 301, 302; (VI) 165, 167
Ceyfer b. Culendî: (I) 209
Ceyş b. Humareveyh: (IV) 26, 33, 34
Ceyyânî, Ebu Ali Hüseyin: (VI) 129
Ceyyaş b. Necah: (V) 249, 254, 255; (VI) 172, 173
Cezime el-Ebreş: (I) 53
Charles Sheffer: (VI) 289
Cihan-süz: (V) 201
Circi Jakob: (VI) 16
Circir: (I) 32
Circis el-Mekin: (VI) 265, 266
Claud Farrre: (I) 255
Constantinus (imp.): (I) 298
Corc Brummel: (III) 256
C. Zeydan: (III) 103
Creswell: (III) 190
Cuayl: Bk. Amr
Cucı: (V) 185
Culendî: (I) 209
Cumah b. Husays: (I) 36, 37
Cübbâî: (IV) 136, 285, 297; (VI) 121
Cübeyr b. Mut'im: (II) 142
Cüdey' b. Şebib: (II) 302
Cüneyd-i Bağdâdî: (IV) 139
Cüveynî Ata Melik: (V) 192; (VI) 233, 264, 274, 276
Cüveyriye bintu Haris (ümmü'l-mü'minin): (I) 165, 167, 245; (II) 144
Cüyûş Bey: (V) 92
Cüzcânî: (V) 186, 198; (VI) 265, 276
Çağatay (Cengiz'in oğlu): (V) 171
Çağrı Bey: (III) 478; (V) 13-17, 28, 30, 37, 43
Çandaray (raca): (III) 469

D

Dabbe b. Ed b. Tabiha: (I) 35, 39
Dağfel b. Müferric et-Tâî: (IV) 17
Dahhak (kral): (III) 279
Dahhak b. Müzahim (müfessir): (III) 153
Dahhak b. Kays el-Fihrî: (I) 331, 358, 368, 369; (III) 101, 104, 291
Dahhak b. Kays eş-Şeybânî el-Haricî: (II) 66, 67, 284
Dahhak b. Sülyan: (I) 198
Dahir (Sind hük.): (I) 389, 390; (III) 63
Dâî el-Muazzam: Bk. Ali b. Sebe
Dânî, Ebu Amr Osman: (II) 215
Dante: (VI) 274
Danyal (Cûdî dağı hakimi): (IV) 209, 210
Dârâ (kisra): (I) 24, 53, 64; (VI) 267
Dârâ b. Minuçehr: (III) 476
Daris b. Kasiyy: (I) 33
Davut (a.s.): (II) 134, 245; (VI) 152
Davut b. Ali el-Abbasî: (I) 422; (II) 309, 391, 392; (III) 86, 428
Davut b. Hamdan: (IV) 13
Davut (Melikşah oğlu): (V) 39
Davut (Sultan Mahmut oğlu): (V) 73-76, 95, 98
Davut (Tutuş oğlu): (V) 15
Davut Muzaffer (Artuklu emiri): (V) 108, 109
Davut ez-Zâhirî: (VI) 130, 158
Dazeveyh: (III) 196
De Boer: (III) 163, 165, 166, 176, 180; (IV) 141, 294, 295
De Geuignes: (VI) 255
De Gobineau: (II) 298, 299
De Goeje: (III) 179; (VI) 255, 288
De Sacy: (VI) 291
De Slane: (VI) 285, 289
Dehlek: (III) 18
Derkezînî (vezir): (V) 75
Deyzen b. Muaviye: (I) 55
D'Hosson: (V) 173, 174; (VI) 277
Dımam b. Sa'leba: (I) 164
Dıhye b. Halife el-Kelbî: (I) 209, 219
Dıhye b. Mus'ab el-Emevî: (III) 12, 13
Dırar b. Hattab: (II) 223
Di'bil b. Ali el-Huzâî: (II) 452, 454-456, 497
Dinar b. Abdullah: (III) 327
Dineverî (Ebu Hanife): (II) 28, 303, 411, 472; (IV) 355
Dirgam: (V) 229, 330
Domestikos Fardas: (IV) 21
Dona: (VI) 219
Dozy: (I) 258; (III) 214; (IV) 95-97
Drew, D.L.: (I) 19
Dubeys b. Mezyed: (V) 20, 21, 27, 69, 70
Dubeys b. Sadaka: (V) 62, 66-70, 97; (VI) 19, 20
Dukak (Selçuk'un babası): (V) 11, 12, 15, 114
Dukak (Tutuş oğlu): (V) 85, 87
Dumustuk: (IV) 21, 158, 159

E

Eban b. Abdulhamid el-Lâhikî: (II) 422
Eban b. Osman: (I) 324, 361; (II) 211, 330
Ebiverdî (şair): (V) 52
Ebrehe el-Eşrem: (I) 48, 49, 69-72
Ebu Abbad b. Yahya: (II) 368
Ebu Abdullah (Lemtune lideri): (V) 146
Ebu Abdullah Cafer b. er-Revdekî: (VI) 169
Ebu Abdullah Hasan el-Beridî: (III) 376, 380, 387, 397; (IV) 214
Ebu Abdullah Hüseyin b. Muhammed (el-Amîd): (III) 483
Ebu Abdullah Muhammed b. Abdus: (IV) 356
Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed: (IV) 343
Ebu Abdullah Muhammed b. Anbese: (IV) 354
Ebu Abdullah Muhammed b. İsa (kadı): (III) 383
Ebu Abdullah b. Ahmet el-Tâî: (IV) 450
Ebu Abdullah b. Ali b. Humeyd: (III) 32
Ebu Abdullah b. Muhammed er-Rüdecî: (IV) 316
Ebu Abdullah b. Sa'dân: (IV) 437; (V) 43
Ebu Abdullah Nâtılî: (IV) 336, 344
Ebu Abdullah eş-Şîî: (II) 406, (III) 360; (IV) 48, 66, 105, 108, 111, 207, 210, 377
Ebu Abdullah Yakub b. Davud: (II) 474
Ebu Abdurrahman el-Mukrî: (III) 151
Ebu Ahmed (Şerif Radiy'in babası): (III) 486; (IV) 16
Ebu Ahmed en-Nehrcûrî: (IV) 334
Ebu Ali (Şerefüddevle oğlu): (III) 414
Ebu Ali el-Fârisî: (III) 146, 406, (IV) 301; (V) 161, 163
Ebu Ali Fennâhusrev: (III) 49
Ebu Ali Hüsrev: (III) 395
Ebu Ali el-Kâlî: (I) 371; (IV) 300; (V) 164, 166
Ebu Ali b. Efdal b. Bedrülcemali (el-Ekmel, vezir): (V) 22, 222-224, 402; (VI) 37
Ebu Ali b. Mervan el-Kürdî: (IV) 18
Ebu Ali Muhammed b. İlyas: (IV) 199
Ebu Ali b. Simcur: (III) 461
Ebu Ali Muhammed b. Abdullah (vezir): (III) 367
Ebu Ali Muhammed Kum: (V) 242
Ebu Ali Yahya b. Cezle: (VI) 216
Ebu Ali Muhammed b. İlyas: (III) 448
Ebu Ali Muhammed b.Muzaffer (Horasan valisi): (III) 374, 449, 451, 492, 495
Ebu Amr b. Alâ: (III) 166, 321; (IV) 298; (VI) 164
Ebu Amr b. Hayeveyh: (IV) 148
Ebu Amr el-Meğazilî: (IV) 354
Ebu Amr en-Nablûsî: (IV) 276
Ebu Attab: (IV) 281
Ebu Avane: (III) 370
Ebu Avn: (III) 12, 86
Ebu Aziz b. Umeyr: (I) 253
Ebu Ba'lâ el-Alevî: (IV) 446
Ebubekir es-Siddîk (Hz.): (I) 73, 104, 105, 110, 131-133, 140,153, 155, 193, 201, 239, 243, 249, 251, (265-270), 275, 282, 289, 290, 293, 294, 300- 325, 341, 349, 353, 359, 366; (II) 11, 14-28, 31, 33, 34, 37, 47, 49, 79, 94-97, 103, 121, 125-137, 140-146, 152, 179, 181, 195, 196, 209, 212, 213, 215, 269, 274, 281, 283, 288, 290, 294, 296, 453-458, 488, 504; (III) 11, 67, 317, 320, 338; (IV) 285, 286; (V) 370; (VI) 38, 39, 124, 263, 365
Ebubekir (İldeniz): (V) 111-113
Ebubekir Abdullah Malikî: (VI) 287
Ebubekir el-Bâkıllânî: (IV) 451
Ebubekir el-Esam: (III) 154; (IV) 284
Ebubekir el-Ecvinî (tabib): (VI) 212
Ebubekir el-Evrakî: (VI) 376
Ebubekir el-Hareznî (edip): (IV) 324-328
Ebubekir el-Hüzelî: (II) 311
Ebubekir el-Mâderâî: (IV) 405
Ebubekir er-Râzî (fakih): (IV) 242
Ebubekir eş-Şâşî (V) 358
Ebubekir Şiblî: (IV) 139
Ebubekir et-Turtuşî: (V) 359; (VI) 25, 39,134, 204, 287
Ebubekir ez-Zebîdî: (IV) 302
Ebubekir b. Abdullah b. Aybek: (IV) 412
Ebubekir b. Ali b. Taşfin: (V) 368; (VI) 208
Ebubekir b. Ali es-Sanhâcî: Bk. Beydak
Ebubekir b. Cedd: (V) 271
Ebubekir b. Haddad (kadı): (IV) 44
Ebubekir b. Kusayr: (VI) 207
Ebubekir b. Meymun el-Kurtubî: (V) 268
Ebubekir b. Ömer (Murabıt hük.): (V) 144, 146, 157, 347, 352, 383, 384, 413; (VI) 302-305
Ebubekir b. Sa'd Zengî: (V) 192
Ebubekir b. Süleyman: (IV) 93
Ebubekir b. Zühr: Bk. İbn Zühr
Ebubekir b. Zühr (şair): (VI) 189, 190
Ebubekir Muhammed eş-Şantarînî: (VI) 166
Ebubekir Muhammed b. Cafer (nakîb): (III) 386
Ebubekir Muhammed b. Muzaffer eş-Şâmî (kadı): (VI) 36
Ebubekir Muhammed b. Müslim: Bk. İbn Şihab ez-Zührî
Ebubekir Muhammed b. Rüstem el-Mâderâî: (IV) 188
Ebu Becile: (II) 311
Ebu Berâ b. Amir: (I) 154, 155
Ebu Berâ b. Malik: (I) 81
Ebu Beyhes: (II) 74

Ebu Bilâl el-Haricî: (II) 61
Ebu Bürde: (II) 207
Ebu Cafer abdullah (komutan): (V) 352
Ebu Cafer el-Mansur: Bk. Mansur
Ebu Cafer ahmed b. Muhammed: (IV) 298
Ebu Cafer b. Abbas b. Hasan: (IV) 273
Ebu Cafer b. Abdun: (VI) 208
Ebu Cafer b. Abdülmü'mun (vezir): (VI) 268
Ebu Cafer b. Kakaveyh: (IV) 346
Ebu Cafer b. Şirzad: Bk. İbn Şirzad
Ebu Cafer Muhammed b. Kasım el Kerhî: (III) 374
Ebu Cafer Muhammed b. Musa Mûsevî: (IV) 273
Ebu Cehl: (I) 109, 114, 120, 144, 147,273; (II) 44
Ebu Cehm: (III) 172
Ebu Cendel: (I) 172, 173
Ebu Cevze: (IV) 122, 123
Ebu Davut: (II) 96, 401; (III) 156, 359, (IV) 242, 243, 282, 289; (VI) 126
Ebu'd-Derdâ (I) 269; (VI) 116
Ebu'd-Devanık. Bk. Mansur
Ebu Dulâme: (II) 333
Ebu Dulef: (II) 369; (III) 463, 496, (IV) 324
Ebu Eyyub b. Habib: (I) 403
Ebu Eyyub el Ensârî: (I) 356
Ebu Mansur (müneccim). (IV) 351
Ebu Eyyub Muryânî: (II) 437; (III) 72
Ebu Firas el Hamdânî. (IV) 20 22. 159
Ebu Fudeyk. (II) 62
Ebu Gaylan: (I) 55
Ebu Haccac Yusuf b. Kadıs: (V) 280
Ebu Hafs eş-Şehrzûrî: (IV) 324
Ebu Hafs b. Yahya el-Hentânî: (V) 160, 364, 366; (VI) 204
Ebu Hafs Ömer (Mutezıd): (V) 282
Ebu Hafs Ömer b. Ali es-Sanhâcî. (V) 366
Ebu Hamid Ahmed (şair): (V) 57, 318
Ebu Hamid el-İsferâyînî. (III) 153, 419; (IV) 280
Ebu Hamza el-Hâricî: (I) 420; (II) 66-68, 284
Ebu Hanife. Bk. İmam-ı Azam Eb.. Hanife
Ebu Hanife Numan el-Mağribî: (VI) 102, 131, 283
Ebu Harb el-Müberkâ: (II) 375
Ebu Haşim es-Sûfî: (IV) 139
Ebu Haşım Hasan b. Abdurrahman (Ressî hûk.): (V) 263
Ebu Haşım b. el-Cübbâî: (IV) 297
Ebu Haşim b. Muhammed-b. Hanefiyye: (II) 114, 116, 410, 457, 458, 465, 466; (IV) 324
Ebu Hatem el-Haricî: (III) 22
Ebu Hatim er-Râzî: (IV) 112; (V) 342; (VI) 131
Ebu Hazim: (IV) 246
Ebu Himyer Sebe b. Ahmed: (V) 238, 249, 250, 264
Ebu Hureyre: (I) 252, 270, 324, 371, 374; (II) 141, 142
Ebu Huzeyfe: (I) 325; (II7 112
Ebu Humeyd el-Mervrûzî. (II) 401
Ebu Huzeyme b. Sabit: (II) 213
Ebu Hüseyin Ahmed: (III) 486, 487
Ebu İbrahim el-Hazrecî: (V) 366
Ebu İbrahim İsmail es-Sâmânî: (III) 455
Ebu İkal (Ağlebi hük.): (III) 24, 32; (IV) 62, 64
Ebu İkrıme es-Serrâc: (II) 296
Ebu İmran el-Fâsî: (V) 345, 352, 355
Ebu İmran Musa b. Ammar: (V) 366
Ebu İmran Musa b. Sehl: (V) 268
Ebu İnan Fâris: (V) 389
Ebu İsa Ahmed: (VI) 41
Ebu İshak el-Cübeynî: (VI) 169
Ebu İshak Düveynî (şair): (VI) 190
Ebu İshak el-Harisî: (IV) 273
Ebu İshak el-İskâfî: (III) 380
Ebu İshak el İstahrî: (IV) 363
Ebu İshak es-Sa'bî: (III) 406; (IV) 274, 321-323, 326
Ebu İshak eş-Şirazî: (IV) 292
Ebu İshak İbrahim b. Abdülmelik: (V) 270
Ebu İshak İbrahim b. Yesar: (IV) 295
Ebu Kalicar Merzuban: (III) 409, 421-428, 431; (IV7 115, 368; (V) 17, 21, 22; (VI) 132
Ebu Kıme es-Sufrî: (III) 22, 490
Ebu Lehab (I) 36, 108, 113, 121, 122
Ebu Lü'lü (I) 322
Ebu Ma'mer el-İsmaili. (IV) 324
Ebu Mansur el-Bağdâdî: (VI) 223
Ebu Mansur el-Cevâliki (nahiv alimi): (VI) 159
Ebu Mansur el-Ezherî: (IV) 306; (VI) 165
Ebu Mansur Sadaka el-Fellâhî: (IV) 190
Ebu Mansur Firuz: (III) 427, 428, 431
Ebu Mansur b. Abdülmelik b. Nuh (tabib): (VI) 221
Ebu Mansur b. Ebî Kalicar: (V) 17
Ebu Mansur b. Sâlihan. (III)
Ebu Ma'şer el-Feleki: (III) 181; (IV) 332, 350, (VI) 223
Ebu Mervan el Garid: (II) 256
Ebu Mervan b Ebi'l-Hisal: (VI) 206, 207
Ebu Mervan b. Hayyan: (IV) 91
Ebu Muaviye ed Darir: (II) 356
Ebu Muhammed el-Hazin: (IV) 324
Ebu Muhammed Keşlûfî: (V) 286
Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Fergânî (IV) 283
Ebu Muhammed Abdülvahid b Ebî Hafs: (V) 279
Ebu Muhammed Hasan (Ressî hûk.): (V) 264
Ebu Muhammed Hüseyin b.Mesud: (VI) 127
Ebu Muhammed b Abdullah (kadı): (IV) 22
Ebu Muhammed b. Ebi's-Siyab: (IV) 273
Ebu Muhammed b. Maruf. (III) 486
Ebu Muhammed b. Matran: (IV) 273

Ebu Muhsin Ali b. Umare: (IV) 437
Ebu Musa el-Cezûlî: (VI) 166
Ebu Musa el-Eş'arî: (I) 341; (II) 46-51, 138, 172, 197, 214, 215; (IV) 136; (VI) 116
Ebu Musa es-Serrâc: (II) 301
Ebu Musa et-Türkî: (III) 311
Ebu Musa b. Humareyeyh: (IV) 34
Ebu Muzaffer el-Haşimî (şair): (VI) 170
Ebu Muzaffer el-İsfizârî: (V) 39
Ebu Müslim Horasanî: (II) 66, 297, 299, 300, 302, 303, 310, 316-318, 402-413, 417, 428, 441, 473, 480; (III) 314; (V) 310, 311
Ebu Müslim el-Ukaylî: (II) 435, 436
Ebu Nasr Ahmed (vezir): (V) 400
Ebu Nasr Hersemî: (IV) 273
Ebu Nasr Huvâşâze: (III) 414, 486, 488
Ebu Nasr Zarifî: (IV) 273
Ebu Nasr b. Azududdevle: (IV) 175
Ebu Nasr b. Bahtiyar: (III) 488, 489
Ebu Nizar el-Bağdâdî: (VI) 159, 160
Ebu Nur: (IV) 93
Ebu Nuvas: (II) 422, 495; (III) 167; (IV) 303
Ebu Ömer b. Abdülvahid el-Haşimî: (IV) 242
Ebu Rafi': (I) 348
Ebu Rekve: (IV) 63
Ebu Rigal: (I) 70
Ebu Sa'd (elçi): (V) 23
Ebu Saîd (Belh emiri): (VI) 36
Ebu Saîd el-Cennabî: (IV) 109, 111-113, 184
Ebu Saîd el-Hudrî: (I) 203, 341, 342, 372
Ebu Saîd er-Rüstemî: (IV) 187, 324
Ebu Saîd el-Umarî: (IV) 105
Ebu Saîd Hüsrevşah: (III) 430
Ebu Saîd b. Câmi (vezir): (V) 280, 281
Ebu Saîd b. Ebi'l-Hayr: (IV) 317
Ebu Salih el-Ermenî: (IV) 358; (V) 434; (VI) 280
Ebu Salih Mansur: (III) 443, 447
Ebu Salih Abdullah b. Muhammed b.Yezdan: (IV) 183
Ebu Sehl Hamdun: (III) 476
Ebu Sehl el-Mesîhî (tabib): (VI) 292
Ebu Sehl b. Nevbaht: (III) 180, 198; (IV) 349; (VI) 228
Ebu Seleme el-Hallâl: (II) 301, 303, 310, 316, 348, 394, 396, 441, 473, 475, 486; (III) 71
Ebu Sevr: (III) 160, 321
Ebu Süfyan (dâî): (IV) 48, 110
Ebu Süfyan b. Haris: (I) 188
Ebu Süfyan b. Harb: (I) 82, 108, 146, 149, 151, 153, 156, 157, 184, 195, 196, 205, 215-218, 317, 351-353, 366; (II) 14, 59, 60, 145, 294; (III) 221
Ebu Süleyman es-Sâmânî: (III) 455
Ebu Süveyd: (II) 434
Ebu Şâme: (VI) 105, 284
Ebu Şucâ el-Büveyhî: (III) 390, 391, 397, 488, 494
Ebu Şucâ (Zahirüddin, tarihçi): (III) 416; (IV) 204, 215, 358, 359; (V) 395-397; (VI) 256, 282, 373
Ebu Talha el-Ensarî: (I) 326
Ebu Tahir (kadı): (IV) 248, 249; (VI) 37
Ebu Tahir (Nizârî dâîsi): (V) 311, 331
Ebu Tahir Firuzşah: (III) 486
Ebu Tahir el-Karmatî: (III) 377; (IV) 57, 111-114, 144, 149, 214
Ebu Tahir b. Muhammed (Luristan atabeyi): (V) 119
Ebu Tahir İbrahim b. Nasıruddevle: (IV) 16, 18
Ebu Talib (b. Abdülmuttalib): (I) 36, 68, 99-101, 104, 108, 111-113, 121, 204, 223, 243, 340, 361; (II) 448, 496; (IV) 237
Ebu Talib (kadı): (IV) 249
Ebu Talib Kamru: (III) 430
Ebu Talib el-Me'mûnî: (IV) 324
Ebu Tâlût: (II) 62
Ebu Temmam: (II) 380, 383, 416; (IV) 304, 305, 314; (VI) 191
Ebu Türab (Abbasi daisi): (II) 403
Ebu Ubeyde b. Cerrah: (I) 77, 82, 105, 267, 289, 291, 293, 295, 297, 355; (II) 126, 129, 140, 188, 209, 244, 269, 270; (IV) 138
Ebu Yahya el-Hentânî: (V) 274, 366
Ebu Yakub es-Sicistânî (dâî): (V) 342
Ebu Yakub b. Nuh es-Sâmânî: (III) 455
Ebu Yakub Yusuf b. Yakub en-Neciremî (nahiv alimi): (IV) 299; (VI) 161
Ebu Yezid el-Garid: Bk. Ebu Mervan el-Garid
Ebu Yezid b. Keydad: (IV) 50-52, 123, 178, 377, 378
Ebu Yusuf (İmam): (II) 167, 176, 177, 356; (III) 98, 114; (IV) 244
Ebu Zekeriyya b. Ziyad: (IV) 298
Ebu Zekkar el-A'mâ: (II) 482
Ebu Zerr el-Gifârî: (I) 252; (II) 27, 31, 32, 73, 79
Ebu Zeyd es-Serûcî: (VI) 195-200
Ebu Zübyan: (II) 176
Ebu'l-Abbas Ahmed el-Fâsî el-Karî: (VI) 118, 119
Ebu'l-Abbas ed-Dabbî: (IV) 324
Ebu'l-Abbas er-Rabencânî: (VI) 169
Ebu'l-Abbas er-Râlîî: (VI) 169
Ebu'l-Abbas eş-Şîî: (IV) 377
Ebu'l-Abbas Taş: (III) 452
Ebu'l-Abbas es-Seffâh: Bk. Seffah
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-İslehânî: (III) 381
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hakan: (III) 386
Ebu'l-Abbas Ahmed b. Musta'sım: (V) 195, 196
Ebu'l-Abbas b. Avvam: (IV) 249
Ebu'l-Abbas b. Muvaffak: (III) 152
Ebu'l-Abbas b. Süreyc: (IV) 290

Ebu'l-Abbas b. Vasıl: (III) 418
Ebu'l-Alâ el-Esedî: (IV) 324
Ebu'l-Alâ el-Maarrî: (II) 383, 409, (IV) 91, 301, 304, 305, 313-316; (VI) 163, 165, 175, 191-193
Ebu'l-Alâ İdris (Ebu Debbus): (V) 282
Ebu'l-Alâ Said en-Nisâbûrî (kadı): (VI) 374
Ebu'l-Anbes Sayman: (IV) 398, 399
Ebu'l-Âsî: (III) 47
Ebu'l-Atahiyye: (II) 356, 382; (III) 168-170; (IV) 304, 323
Ebu'l-Aver: (I) 296
Ebu'l-Ayş Ahmed b. Kasım (İdrisî emiri): (IV) 73, 74
Ebu'l-Azab: (IV) 446
Ebu'l-Cerrah el-Uleysî: (IV) 447
Ebu'l-Esved ed-Düelî: (II) 220; (III) 166; (VI) 164, 331
Ebu'l-Fazl el-Hemedânî: (IV) 324
Ebu'l-Fazl b. Abbas b. Hüseyin: (III) 402
Ebu'l-Fazl b. Hüseyin: (III) 396, 397, 483
Ebu'l-Fereç el-Isfehânî: (II) 419; (IV) 87
Ebu'l-Fereç, Barhebreaus İbnü'l-İbrî: (I) 310-315; (VI) 266, 267, 270, 275,345
Ebu'l-Fereç Muhammed b Abbas: (III) 402
Ebu'l-Fereç Muhammed b. Cafer el-Mağribî: (VI) 109
Ebu'l-Feth Ali b. Amid (vezir): (IV) 186, 187, 272
Ebu'l-Feth Ali b. Hüseyin Tuğrâî: Bk. Tuğrâî
Ebu'l-Feth b. Darest (vezir): (V) 396
Ebu'l-Fevaris Ahmed b. Ali el-İhşid: (IV) 37, 44
Ebu'l-Feyz et-Taberî: (IV) 324
Ebu'l-Gârât (Yemenli isyancı): (V) 258
Ebu'l-Haccac Yusuf (nahivci): (VI) 163
Ebu'l-Hakem b. Hişam: Bk.Ebu Cehil
Ebu'l-Haml: (IV) 446
Ebu'l-Hasan el-Ahmer: (II) 360
Ebu'l-Hasan el-Basrî: (IV) 135
Ebu'l-Hasan el-Bedîhî: (IV) 324
Ebu'l-Hasan el-Cevherî: (IV) 324
Ebu'l-Hasan el-Cübeyrî: (VI) 161
Ebu'l-Hasan el-Eş'arî: (II) 471; (III) 162; (IV) 109, 129, 135- 137, 244, 294, 450
Ebu'l-Hasan el-Füveyrî: (IV) 324
Ebu'l-Hasan el-Lahham: (IV) 273
Ebu'l-Hasan el-Utbî (vezir): (III) 452
Ebu'l-Hasan Ali (el-İhşîd): (IV) 20, 37; (41-43)
Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Abdullah: (IV) 351
Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Ağleb (nahivci): (VI) 162
Ebu'l-Hasan Ali b. Râli: Bk. Ziryab
Ebu'l-Hasan b. Abdülaziz el-Cürcânî: (IV) 324
Ebu'l-Hasan b. Ali b. Cafer b. Fellâh: (IV) 190
Ebu'l-Hasan b. Ayyaş: (V) 268
Ebu'l-Hasan b.Simcur: (III) 453
Ebu'l-Hattar (Endülüs valisi): (I) 407; (III) 40
Ebu'l-Heyca (Müsterşid'in komutanı): (V) 69
Ebu'l-Heyca el-Hamdânî: (III) 368; (IV) 13, 24
Ebu'l-Heysem: (I) 130
Ebu'l Heyyac b. Malik b. el-Esedî: (II) 235
Ebu'l Hüseyin el-Basrî: (V) 38
Ebu'l-Hüseyin el-Berîdî: (III) 379
Ebu'l-Hüseyin en-Nahvî: (VI) 162
Ebu'l-Hüseyin es-Selâmî: (IV) 324
Ebu'l-Hüseyin Ali b. Muhammed: (III) 386
Ebu'l-Hüseyin b. Musa el-Musevî: (VI) 371
Ebu'l-Hüseyin b. Simcur: (III) 463
Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf: (II) 423, 424; (III) 162, 164, 165; (IV) 295; (VI) 140
Ebu'l-Kasım Ali: Bk. Zeynebî
Ebu'l-Kasım el-Berdîdî: (III) 400
Ebu'l-Kasım ed-Dîneverî: (IV) 273
Ebu'l-Kasım el-Ensâbâzî: (V) 71
Ebu'l-Kasım el-Harakî: (IV) 291
Ebu'l-Kasım el-Ka'bî el-Belhî: (IV) 297
Ebu'l-Kasım es-Sa'dî (dilci): (VI) 165
Ebu'l-Kasım et-Tenûhî: (V) 286
Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî: Bk.Zehrâvî
Ebu'l-Kasım b. Abbad (kadı): (IV) 99, 100
Ebu'l-Kasım b. Debbağ: (IV) 279
Ebu'l-Kasım b. Ebi'l-Alâ: (IV) 324
Ebu'l-Kasım b. Ubeydullah el-Mehdî: Bk. Kâim
Ebu'l-Kasım Süleyman b.Ahmed: Bk. Taberanî
Ebu'l-Meâlî Şerif Sa'düddevle: (IV) 22, 25
Ebu'l-Mehasin: (I) 310; (III) 361, 419, 424, 425, 429, 430, 452, 488; (IV) 44, 209, 412; (ﷺ) 22, 285, 316, 418
Ebu'l-Menâkıb b. Musta'sım: (V) 195, 196
Ebu'l-Muhacir: (I) 357
Ebu'l-Muhsin Ali b. Umare (komutan): (IV) 437
Ebu'l-Müsenna Ahmed b.Yakub: (III) 366
Ebu'l-Vefâ Muhammed (er-Riyâzî): (IV) 354
Ebu'l-Velid el-Bâcî: (IV) 289, 292; (VI) 129
Ebu'l-Velid b. Hişam: (IV) 88
Ebu'l-Velid b. Rüşd: (IV) 289, 292; (VI) 129
Ebu'l-Vezir Ahmed b. Halid: (IV) 193
Ebu'r-Rebi: (IV) 63
Ebu's-Suud (Yemenli isyancı): (V) 268
Ebu'ş-Şela'la': (IV) 108
Ebu'ş-Şîî: (IV) 323
Edib Sabir: (V) 53
Eldal Abbas: (V) 261
Eldal b.Bedrülcemalî (Fatımî veziri): (IV' 179; (V) 87, 220, 222, 251, 391, 392 402, 436; (VI) 106, 137, 174, 175
Ellâh: (IV) 431
Ellâtun: (IV) 336; (V) 370-372; (VI) 232, 24(
Egica (Got kralı): (I) 393
Ekber Han: (VI) 280
Ekder b. Hemmam: (I) 369
Ekhal: (V) 290

Eksem b.Sayfî: (I) 60, 67, 89, 102; (VI) 194
Elyesa b. Midrar: (IV) 49
Elyesa b.Salih b. Tarîf: (V) 352, 366
Emil Dermenghem: (I) 227
Emin (Abbasi halifesi): (II) 209, 305, 306, 350, 354, 360-366, 479, 484-494, 505; (III) 13, 14, 28, 198, 208, 229, 244, 248, 285, 322; (IV) 298, 338, 405; (V) 192; (VI) 12
Emine bintu Ali: (II) 403
Emir Ali: Bk. Seyyid Emir Ali
Emir Melik: (V) 125
Emiran Şah: (V) 38
Emlehunnas: (III) 386
Enbârî: (VI) 159
Enes b. Malik: (I) 205, 208, 413; (III) 158
Enes b. Nadr: (I) 152
Enis el-Fatikî: (V) 256
Ensârî, Şeyh Abdullah: (VI) 145-147
Enuşirevan (kisra): (I) 49, 56; (II) 226, 229, 411; (III) 172, 236; (IV) 274, 306; (VI) 99
Enuşirevan b. Halid el-Kâşânî (vezir): (VI) 195-197, 264
Enverî: (V) 53
Epaulard: (III) 218
Erhab: (I) 41
Erkam b. Ebi'l-Erkam: (I) 60, 105, 274
Erpenius: (VI) 266
Ertabon: (II) 296, 297, 302
Ertaş: (V) 32
Ervâ (Hz.Osman'ın annesi): (I) 323
Ervâ (Mehdi'nin annesi): (II) 332
Ervâ (es-Suleyhiyye): (V) 239, 251, 292
Eryat: (I) 48
Es'ad Ebu Kerib: (I) 48
Es'ad b.-Abdullah es-Suleyhî: (V) 251
Es'ad b.Şihab es-Suleyhî: (V) 242
Es'ad b. Zürâre: (I) 127; (II) 241
Esbağ b. Zülâle: (I) 431
Esed b Abdullah: (I) 421; (II) 286, 302, 408
Esed b.Furat: (III) 31, 159, 160
Esed b. Haşim: (I) 340
Esed b. Heysem el-Ganevî: (I) 81
Esed b. Ya'fur: (V) 262
Esed es-Sâmânî: (III) 443
Esedî (şair): (IV) 317
Esedüddin Şirkûh: (V) 102, 132, 226, 231, 233, 301; (VI) 202
Eskûh: (II) 149
Eslem (Hz. Ömer'in azatlısı): (I) 317
Esmâ bintu Ebubekir: (I) 132, 239; (II) 272, 273
Esmâ bıntu Humareveyh: Bk. Katru'n-nedâ
Esmâ bintu Umeys: (I) 117; (II) 34, 145
Esmâ bintu Şihab (Melike el-Hurretu's-Suleyhiyye): (V) 242, 247, 248
Esmaî: (II) 217, 267, 268, 356, 421, 477,487; (III) 161, 321
Esved el-Ansî: (I) 26, 54; (II) 18, 20
Esved b. Ebi Yezid: (II) 155
Esved b. Maksud: (I) 70
Eş'ab et-Ta'mî: (II) 258
Eş'as b. Kays: (II) 46, 154
Eşcâ es-Sülemî: (III) 472
Eşnas: (II) 377, 450, 455, 508, 509; (III) 61, 131, 209
Eşref Ömer (Resûlî): (V) 261
Eşter b. Malik: (I) 346; (II) 45, 46
Eudes (dük): (I) 405
Eulogius: (III) 50
Euphemius: (III) 31
Eutychius: (I) 310; (IV) 356
Evhad b. Adil: (V) 111
Evsat el-Cürcânî: (IV) 346
Evzâî: (III) 159, 321; (IV) 286, 292, 293
Eyhem: (I) 60
Eyyub (a.s): (I) 390; (III) 64
Eyyub b. Hayyan el-Becelî: (IV) 122
Eyyub el-Huzî: (III) 261
Ezrakî: (IV) 360; (V) 53; (VI) 272

F

Fahreddin Abdülmesih: (V) 103
Fahreddin Kara Arslan: (V) 107
Fahreddin Ma'n: (V) 321
Fahreddin Râzî: (V) 211
Fahrüddevle: (III) 409, 412-415, 420, 461, 486, 493, 494; (IV) 187, 188, 194, 323
Fahrülmülk: (V) 40
Faik el-Hâssa: (III) 453, 461, 462, 495
Fâiz (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47; (V) 217, 218, 227; (VI) 173, 174, 177-179, 283
Fakîhî: (IV) 360
Fârâbî: (IV) 135, 332, (335-337); (V) 370, 371; (VI) 232, 241
Fâriğ b. Musa es-Suleyhî: (V) 239
Farmer: (VI) 345
Fatek: (III) 448; (IV) 54, 312
Fatıma bintu abdülmelik (Ömer b.Abdülaziz'in hanımı): (I) 413, 418
fatıma bintu Amr: (III) 314, 316
Fatıma bintu Ebî Müslim: (II) 405, 406,411-413
Fatıma bintu Hüseyin: (II) 442

Fatıma (bintu Muhammed (a.s): (I) 161, 205, 268, 273, 329, 340; (II) 42, 274, 275, 294, 299, 435, 437,458, 459, 497; (IV) 104, 179; (V) 221, 285, 337, 338, 390, 392; (VI) 38, 39, 364
Fatıma (Muhammed Tapar kızı): (V) 374; (VI) 374
Fatik b. Ceyyaş: (V) 256
fatik II. b. Mansur: (V) 256, 257
Fatik III. b. Mansur: (V) 257
Fazl b. Abbas: (I) 199, 341
Fazl b. Cafer b. Fazl: (III) 328
Fazl b. Cafer: Bk.İbn Hınzabe
Fazl b. Hasan: (I) 205
Fazl b. Mervan: (II) 381
Fazl b. Muktedir: (IV) 173
Fazl b. Rebi: (II) 324, 351, 356, 369, 475-479, 484, 489, 490, 505; (III) 80, 81, (V) 405
Fazl b. Salih b.Ali: (II) 335; (III) 12, 13; (IV) 17
Fazl b. Sehl: (II) 365-367, 396, 473, 483-485, 490, 491, 496, 497, 500-503, (III) 76, 180; (V) 405
Fazl b. Yahya et-Tavil: (VI) 119
Fazl b. Yahya el-Bermekî: (II) 344, 350, 352, 354, 356, 446, 477, 487, 490; (III) 113
Fazl el-Hadesî: (IV) 131, 132
Fazlullah es-Sakâî: (VI) 272
Fehd b. İbrahim: (IV) 189, 190
Fellâhî: (IV) 60; (V) 219
Fennâ Husrev: (IV) 405
Ferazdak: (II) 84, 225, 275, 416; (III) 167
Ferdum b.Amr: (I) 231
Feridun: (III) 270
Feridüddin Attar: (V) 53
Fernandez: (IV) 90
Ferrâ: (III) 152, 155, 167, 321; (IV) 298; (VI) 127, 164
Ferrühî el-Cürcânî: (VI) 169
Ferrühî es-Sicistanî: (IV) 317
Ferruhşah: (V) 94, 95
Ferruhzâd: (III) 457, 458
Ferve b. Nevfel el-Eşceî: (II) 58
Fetih (köle): (IV) 25
Feth b. Hakan: (III) 340, 342; (IV) 154, 304, 398
Feth b. Hakan (edip): (VI) 205-208, 240
Fettah Ali (Faris şahı): (V) 339
Fihr (Kureyş): (I) 29, 35-37, 65, 66
Fihrî (şair): (IV) 349
Finaly: (I) 228
Firavun: (I) 30, 302; (II) 432
Firdevsî: (IV) 317; (V) 202; (VI) 86, 97, 264, 292
Firuz: Bk. Ebu Lü'lü
Firuz (Yezdecird oğlu): (I) 387
Firuz (Ebu Müslim'in torunu): (II) 413
Firuz-şah (III) 487
Flora: (III) 50
Fransuva I.: (I) 349
Friedrich I. (Alman imp.): (V) 138
Friedrich II. (Alman imp.): (V) 141, 142
Fudale b. Mufaddal: (III) 115, 116
Fütûh b. Atıyye: (III) 221

G

Gafikî: (II) 36
Galib (komutan): (IV) 3, 89, 90
Galib en-Nasırî: (IV) 431
Ganim b. Yahya: (V) 259
Garcia: (IV) 87, 90
Garibü'l-hal: (III) 366
Gassan b. Abbad: (III) 328
Gatafan b. Reys: (I) 77
Gavs b. Süleyman: (III) 114, 115
Gavzek: (I) 385
Gaydak: (I) 36
Gazan Han: (V) 194
Gazlan: (III) 254, 255
Gazneli Mahmut: (III) 454, (461-475), 479-482, 489, 496; (IV) 176, 267, 317, 329, 345, 360; (V) 11, 200, 201, 205, 376; (VI) 71, 90, 104, 257, 274 257, 274
Gazzal: Bk. Vasıl b. Ata
Gazzâlî: (III) 125, 162, 163; (IV) 103, 135, 137,149, 294, 332; (V) 54, 65, 154, 330, 358, 384; (VI) 96, 107, 123, 138, 143, 156, 236, 238, 239, 254
George I.: (II) 107
Gıyas (dâî): (IV) 112
Gıyaseddin Davud: (V) 114
Gıyaseddin Keyhusrev: (V) 113, 114
Gıyaseddin Mahmud: (V) 123, 124, (212-216)
Gıyaseddin I. Mesud: (V) 114
Gıyaseddin II. Mesud: (V) 113
Gıyaseddin Muhammed: (V) 202, 203, (204-207)
Gıyaseddin Pirşah: (V) 122
Gıyaseddin Süleymanşah: (V) 114, 120, 130
Gibb: (I) 383, 384
Gibbon: (I) 383, 384
Gibbons: (II) 506
Gitişa: (I) 392
Glazer: (I) 41
Godfrey: (V) 297, 299

Goldziher: (I) 259; (II) 113, 211, 217; (III) 154; (IV) 280, 282; (V) 372; (VI) 120, 121, 239
Gulâm. Bk. Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Haricî
Gustaw Le Bon: (I) 21, 310
Gusem: (I) 36
Guy Le Strange: (III) 195, 196, 199, 207; (VI) 279
Güçlük Han: (V) 126
Gümüştekin: (V) 113, 115
Gürbuğa: (V) 54
Gür Han: (V) 126
Güyük Han: (V) 182, 186, 187

H

Habâbe (Yezid II.'nin cariyesi): (I) 420, 432
Habbab b. Eret: (I) 110, 273, 274
Habib b. Ebî Ubeyde: (III) 30
Habib b. Mendeh: (I) 400
Habib b. Meslema: (I) 286; (III) 154
Habib b. Mühelleb: (I) 378
Habibe bintu Ebi Süfyan (ümmü'l-mü'minin r.a.): (I) 353, 419
Habis: Bk. Sahibüzzenc
el-Hac Abdurrahman: (V) 360
Haccac b. Amr: (I) 231
Haccac (cami bânii): (VI) 332
Haccac b. Ertat: (III) 180, 297
Haccac b. Matar: (III) 174
Haccac b. Yusuf es-Sakafi. (I) 375-379, 382, 389, 410, 427, 433, (III) 63-65, 77, 103, 105, 110, 147, 152, 169, 180, 181, 183, 217, 272, 273, 290, 299, 429; (III) 83, 201, 461
Haccâc b. Yusuf (kadı): (V) 268
Haccac Sultan: (V) 116
Hacer (İsmail (a.s)'in annesi): (I) 19, 30
Hacı Halife: Bk. Katip çelebi
Hâdî (Abbasi halifesi): (II) 305, 306, (337-343), 344, 345, 350, 362, 379, 388, 419-421, 444, 445, 451, 457, 475; (III) 35, 70-74, 161, 198, 235-237, 270; (V) 47, 48
Hâdî Necmeddin (Yahya b. Hamza): (V) 264
Hadrian: (I) 123
Hafız (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47, 221; (V) 217, 218 (221-224), 225, 253, 258, 340-343, 392, 402; (VI) 21, 37, 97, 174, 175, 202
Hafız Sileh: Bk. Silefî
Hafs b. Humeyd: (III) 28
Hafs b. Süleyman: (II) 394
Hafsa bintu Ömer (ümmü'l-mü'minin r.a.): (I) 245; (II) 38, 213, 215; (IV) 386, 387
Hakem b.Amr: (I) 355
Hakem b. As: (II) 29
Hakem b. Avâne: (I) 392
Hakem b.Ebi'l-As: (I) 367
Hakem b. Ebi'l-As es-Sakafî: (I) 388, 389
Hakem b. Ebi's-Salt: (I) 345
Hakem b. Haris: (II) 29
Hakem b. Hişam: Bk. Hakem I.
Hakem b. Keysan: (I) 145, 146
Hakem b. Süleyman: (IV) 78
Hakem b. Zübeyr: (I) 205
Hakem ed-Dımeşkî: (II) 229
Hakem I. (Endülüs Emevî hükümdarı): (III) 39, 45, 48-53, 148, 159, 213, 218, 219, 234, 250, 253; (IV) 402, 407
Hakem II. el-Mustansır (Endülüs Emevî halifesi): (III) 39, 148; (IV) 75, (86-88), 116, 277, 278, 381, 382, 421, 430, 431, 452, 453; (VI) 106, 166, 209
Hakem III. (End.Emevî halifesi): (IV) 181
Hâkim (Fatımî halifesi): (III) 419; (IV) 25, 47, (57-59), 116, 119, 120, 162, 178, 189, 199, 249, 253, 256,277, 318,348, 350, 393, 401, 420, 430; (V) 217, 218, 284, 313-321, 436; (VI) 131, 132, 300, 313, 341, 347, 368
Hakim el-Mevsılî: (VI) 224
Hakim b. Cebele: (I) 389
Hakim b. Hizam: (I) 248, 260
Hakim b. Süleyman: (IV) 95
Hakim kızı Havle: (I) 243
el-Hakiru'n-nâfi (tabib): (IV) 349
Halef (İsmailî dâîsi): (IV) 112
Halef b. Hişam Bezzaz: (III) 151, 155
Halefü'l-Ahmer: (I) 260
Halevy: (I) 41, 43, 44
Halid b. Abdullah el-Kasrî: (I) 429, 431; (II) 93, 291, 300, 418; (III) 277
Halid b. Bermek: (II) 319, 348, 349; (III) 72, 202, 288
Halid b. Cafer: (I) 47
Halid b.Safvan: (II) 312-314
Halid b.Said: (I) 117
Halid b. Velid: (I) 59, 151, 152, 170, 175, 176, 184, 185, 196, 279, 281, 282, 291-295, 316; (II) 17-19, 188
Halid b. Yezid b. Mezyed: (II) 364
Halid b. Yezid b. Muaviye: (I) 366, 368, 370, 426; (II) 226, 228; (III) 173
Halife b. Mübarek: (IV) 447
Halil b. Ahmed: (II) 221; (III) 149, 150, 166, 321, 372, 451, 463; (IV) 298-302; (VI) 164, 165
Halime es-Sa'diyye (Hz.Muhammed'in sütannesi): (I) 31, 99, 217

Haliş b. Dahir: (I) 391
Hallâc-ı Mansur: (IV) 142-149, 184
Hallât: (III) 206
Hallât b. Süveyd: (I) 163
Hâmân: (III) 313
Hamdan b.Eş'as Karmat: (IV) 108, 109,125, 207
Hamdan b. Hamdun: (IV) 12, 17,109,123
Hamdan b. Nasıruddevle: (IV) 16
Hamdeveyh: (II) 419
Hamdis: (III) 25, 26
Hamdûne (Gadid kızı): (III) 327, 329
Hamdûne (Ziryab kızı): (III) 255
Hamel b.Bedr: (I) 77
Hamid b.Abbas (vezir): (IV) 148, 184, 207, 356, 419
Hamid el-Uleysî: (IV) 442
Hamîde (Muhammed Dîbâc'ın annesi): (II) 447
Hamîdüddin el-Belhî: (V) 53; (VI) 201
Hammad b.Ebi Süleyman: (III) 158
Hammad et-Türkî: (II) 321
Hamza el-Isfahânî: (I) 55, 61
Hamza b. Abdülmuttalib: (I) 36, 100, 144, 153, 163, 205, 274; (II) 18, 42, 387; (VI) 170
Hamza b. Ali: (IV) 119, 120; (V) 313-321
Hamza b. Habib ez-Zeyyat. (III) 151
Hani b.Urve el-Murâdî: (II) 84
Hanzala b. Beyhes: (II) 62
Hanzala b. Ebi Sûfyan: (I) 352
Hanzala b. Malik: (I) 35, 37
Harb b. Ümeyye: (I) 79, 82,351, 352; (III) 296
Harezmî: (IV) 224, 326, 328, 359, 422
Harice b. Huzâfe: (I) 271, 350
Harîrî: (V) 400; (VI) 195, 201
Haris el-Cefnî: (I) 59
Haris el-Himyerî: (I) 196
Haris b. Abdimenaf: (I) 82
Haris b. Cebele: (I) 60, 62
Haris b. Ebi Şemr: (I) 56, 58, 209
Haris b. Fihr: (I) 36, 37
Haris b. Harras: (II) 96
Haris b. Hemmam: Bk. Harîrî
Haris b. Hişam: (I) 247
Haris b. Ka'b: (II) 394
Haris b. Kelede: (II) 228, 229
Haris b. Mürre: (I) 389
Haris b. Nasr (müneccim): (III) 326
Haris b. Süreyc: (I) 421; (II) 96, 256,286
Harold Bowen: (III) 425, 426, 430
Harun (a.s.): (II) 136, 341, 349, 350, 453
Harun Reşid: (II) 177, 267, 268, 305, 306, 337-339, 342, (344-359), 361, 363, 368,371, 380, 396, 421, 422, 446,447, 451, 454, 457, 460, 461, 473-483, 486-489, 494, 503; (III) 14, 21, 23, 25, 35, 36,48, 49, 56-59, 69- 76, 80, 81, 85, 86, 99, 100, 140, 142, 144, 146, 161, 166, 170, 173, 176, 179, 181, 183, 187, 198, 205, 209, 228, 236-240, 243, 246-252, 262, 266- 268, 271, 275, 277, 279, 284-289, 323, 324; (IV) 153, 154, 163, 217, 230, 238, 244,323, 330, 338, 416, 431, 434; (V) 47,48, 401, 405; (VI) 15, 99, 104, 111
Harun b.Abdullah el-Beceli: (IV) 122
Harun b.Abdullah ez-Zührî: (III) 16
Harun b.Garib: (III) 318
Harun b. Humareveyh: (IV) 26, 35, 123
Harun b. İsa b. Mansur: (III) 307
Harun b.Uleysî: (IV) 446
Harun eş-Şârî: (IV) 12, 451
Has Bey: (VI) 80
Hasafa b. Kays: (I) 31, 38
Hasan el-A'sam: (IV) 112-114; (VI) 311
Hasan el-Askerî: (II) 426; (IV) 104, 105
Hasan el-Basrî: (II) 109, 174; (IV) 319; (V) 428
Hasan el-Muntasır: (IV) 4
Hasan en-Nevbahtî: (II) 462
Hasan er-Remmah: (V) 16
Hasan Sabbah: (V) 327-333, 336-338; (VI) 224
Hasan el-Vezzan: Bk. Leon L'Africain
Hasan b. Abdullah: Bk. Nasıruddevle
Hasan b. Abdullah: (IV) 240
Hasan b. Abdullah b. Tuğc: (IV) 54
Hasan b. Ahmed: (IV) 55
Hasan b. Ali b. Ebi Talib: (I) 330, 340, 341, 348, 354, 402; (II) 36, 37, 58, 81, 91, 92, 131, 144, 154, 288, 392, 426, 445, 452, 460, 462; (IV) 100, 106, 286, 428; (V) 124, 364
Hasan b. Ali el-Alevî: (III) 446
Hasan b. Ali el-Hasenî: (IV) 389
Hasan b. Ali b. Zübeyr (şair): (V) 176
Hasan b. Ali el-Yazurî: (IV) 240
Hasan b. Ammar: (IV) 189, 190
Hasan b. Büveyh: Bk. Rükniüddevle
Hasan b. Cafer en-Nevbahtî: (IV) 105
Hasan b.Ebî Abbad: (V) 162
Hasan b. Firuz: (III) 493
Hasan b. Hasan b. Ali: (II) 426, 431; (III) 316
Hasan b. Hamdan: (IV) 18
Hasan b. Haydara: (IV) 119
Hasan b. İbrahim: (II) 281
Hasan b. İbrahim b. Zulak: Bk. İbn Zulak
Hasan b. Kahtabe: (II) 397
Hasan b. Kasım: (IV) 73
Hasan b. Malik: (I) 366
Hasan b. Muhalled: (IV) 183
Hasan b. Muhammed: (II) 444
Hasan b. Muhammed b. Kasım el-Haccam. (IV) 68, (72-74)
Hasan b. Salih: (II) 112
Hasan b. Salih b. Ali er-Ruzbârî: (IV) 190
Hasan b. Sehl: (II) 365-369, 448, 496, 501, 502; (III) 76, 152, 180, 285, 325-329; (IV) 404, 431

Hasan b. Ubeydullah b. Tuğc: (IV) 20, 44, 348
Hasan b. Vehb: (III) 80
Hasan b: Yahya b. Ali b. Hammud: (IV) 100, 286
Hasan b. Zeyd el-Hasenî: (III) 349, 436; (IV) 388, 441
Hasan b. Zeyrek: (IV) 347
Hasan Hüsnü Abdülvahhab: (III) 27, 138
Hasan İbrahim Hasan: (VI) 372
Hasanveyh: (IV) 186
Hasday b. Şebrut: (IV) 164, 192, 396
Hassan b. Sabit: (I) 59, 170, 208, 342; (II) 221, 223; (III) 177
Haşim b. Abdimenaf: (I) 68, 352; (III) 192, 316
Hatem b. Herseme: (IV) 405; (VI) 322
Hatib el-Bağdâdî: (II) 356, 455; (III) 136, 137, 186, 193, 195, 199, 200, 202, 206-208,230, 258, 337, 417, (V) 23, 38; (VI) 258-259, 262, 274
Hatib b. Ebî Beltea: (I) 209, 220
Hatib Abdürrahim b. Nübate: Bk. İbn Nübate
Hatice (Feth b. Hakan kızı): (IV) 222
Hatice bintu Huveylid: (ümmü'l-mü'minin r.a.): (I) 54, 97, 101, 103, 104, 112, 123, 242-244, 248, 249; (III) 314
Hatice bintu Mu'tasım: (V) 196
Hatim b.Gaşim el-Hemdânî: (V) 264
Hatun (Buhara emiresi): (I) 356
Havle bintu Sâbit: (II) 256
Havn (Hun): (I) 35
Havsere b. Müsavir: (IV) 121
Hayyan en-Nabtî: (I) 383
Hayyan b. Zabyan: (II) 58, 59
Hayyât el-Mu'tezilî: (II) 116, 467; (III) 274; (IV) 296, 297
Hayzuran Hatun: (II) 337-340, 344, 477; (III) 270
Hayy b. Yakzan: (IV) 337; (V) 271; (VI) 243-245
Hazrecî: (VI) 371, 374
Hemedânî: (IV) 362
Hemmam b. Mürre: (I) 76, 77
Henri IV.: (V) 297
H. Mass: (VI) 283
Henry Rawlinson: (III) 195
Henry de Champagne: (V) 335
Herakliyus: (I) 183, 209, 210, 214-220, 280, 284, 289-294, 298, 305, 308; (II) 146, 192; (III) 11
Hermes: (V) 331
Herseme b. A'yan: (II) 345, 347,366, 367, 491-496; (III) 14, 23, 25, 95
Herodot: (I) 18
Hevze b. Ali: (I) 290
Heyd: (III) 137, 140-143; (IV) 266; (VI) 70
Hittan b. Kamil el-Kinânî: (V) 259
Hibetullah b.Ebi'l-Ganaim: (VI) 217
Hilâl b. Amr: (I) 29, 38
Hilâlü's-Sâbî: (III) 417, 418; (IV) 200, 217, 233, 356-359; (VI) 12, 194, 256, 282
Hind bintu Utbe: (I) 151, 153, 205, 317, 352, 353
Hipokrat: (III) 173; (IV) 336, 337; (VI) 213, 217, 232
Hişam el-Kelbî: (I) 32, 319
Hişam I. (Endülüs Emevî hük.): (III) 39, (45-49)-211
Hişam II. el-Müeyyed: (III) 39; (IV) 75, 76, 88, 91, 92, 95-97, 192, 302, 418
Hişam III. el-Mu'temid: (III) 39; (IV) 75
Hişam b. Abdülaziz: (III) 255
Hişam b. Abdülcebbar: (IV) 76
Hişam b. Abdülmelik: (I) 321, 351, 388, 391, 405, 414, 420-423, 429; (II) 93, 138, 161, 171, 199, 247, 251, 254, 263, 274, 276, 291, 302, 418, 425; (III) 276, 277, 283, 302; (IV) 201, 230
Hişam b. Amr et-Tağlibi: (III) 63
Hişam b. Hakem (rafizî): (II) 116, 467
Hişam b. Muhammed: (IV) 99
Hişam b. Salim: (II) 116, 476
Hişam b. Süleyman: (IV) 93, 181, 395
Hişam b. Urve: (III) 158
Houdas: (VI) 268
Howarth: (V) 173
Hubase b. Yusuf el-Ketâmî: (IV) 38, 49, 206, 239
Hubeys (vali): (II) 154
Hubeyş b. Hasan: (III) 175
Huccetü'l-Irakayn (Hamidüddin Kirmânî): (V) 415
Hucr b. Adiyy: (II) 82
Hudayîî: (IV) 371
Huffâ Alâî: (VI) 214
Huleyd b. Abdullah: (I) 355
Hulvânî (dâî): (IV) 84, 110
Humareveyh: (III) 357, 361; (IV) 26, 29, 32, 33, 57, 158, 188, 208, 219, 220, 401, 411, 429-436; (V) 436
Humeyd b. Kahtabe: (II) 397, 398, 440
Humeyd et-Tûsî: (III) 329
Humeyd b. Yaslît: (IV) 72
Hunâta el-Hirî: (I) 70
Huneyn b. Abdullah: (II) 438
Huneyn b.İshak: (II) 381; (III) 173-175, 178, 182; (IV) 338, 339
Hureys b. Kutne: (I) 378
Hurr b. Abdurrahman: (I) 404
Hurr b. Yezid: (II) 84
Hurr b.Yusuf: (II) 263
Hurre b. Beycan: (I) 51
Hurremâ: (V) 311
Husayla: (I) 32
Husayn b. Numeyr: (I) 364; (II) 101, 104
Husays b. Ka'b: (I) 37
Husreveyh: (II) 228
Husrî: (IV) 300; (VI) 191-194
Huşenî: (VI) 287
Hutam b. Dubey'a: (II) 19

Huyeyy b. Ahtab: (I) 156, 159
Huzeyfe b. Bedr: (I) 78, 79
Huzeyfe b. Mıhsan: (II) 20
Huzeyfe b. Yeman: (I) 160; (II) 213, 235
Huzeyme b. Müdrike: (I) 29, 35, 36, 92
Hübeyre b. Müşemrec: (I) 387
Hülâgu: (I) 311; (IV) 435; (V) 102, 111, 113, 188, 190-197, 321, 333, 337, 387, 401; (VI) 264, 274, 280
Hümeyrâ: Bk. Aişe Hz.
Hüneyde: (III) 254
Hürmüz b.Şapur: (III) 278; (IV) 306
Hürmüzan: (I) 319
Hüsameddin Ali: (V) 203
Hüsameddin Timurtaş: (V) 107, 109, 191
Hüseyin (Ebu Abdullah, Hamdânî emiri): (IV) 111
Hüseyin (Kirman emiri): (V) 81, 113
Hüseyin el-Ahvâzî: (IV) 108, 109, 286
Hüseyin el-Kaynî: (V) 331
Hüseyin b. Ahmed el-Hasibî: (V) 323
Hüseyin b. Ahmed er-Rûzbârî: (IV) 240
Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib: (I) 287, 330, 340, 341, 348, 354, 358, 359, 362-364, 422; (II) 34, 36, 83-101, 116,144, 273, 282, 292, 299, 386, 387, 427, 442, 445, 451, 452, 462, 498; (III) 228, 302, 314, 317, 329, 338, 342, 426; (IV) 34, 104, 106, 111, 367, 413, 427; (V) 310; (VI) 124, 354, 364
Hüseyin b. Ali b. Hasan: (II) 451; (IV) 107
Hüseyin b. Ali b. İsa: (II) 359, 360, 392, 393, 444
Hüseyin b. Ali b. Mikail: (IV) 274
Hüseyin b. Ali b. Numan: (IV) 249, 256
Hüseyin b. Behram: Bk. Ebu Said el-Cennâbî
Hüseyin b. Cevher: (IV) 190
Hüseyin b. Hamdan: (IV) 12, 38, 123, 157, 447, 448
Hüseyin b. Kasım: (IV) 150; (V) 262, 263
Hüseyin b. Muhammed: (III) 396
Hüseyin b. Nasruddevle: (IV) 16, 18, 21
Hüseyin b. Said b. Hamdan: (IV) 41
Hüseyin b. Tahir: (IV) 190
Hüseyin b. Uleysî: (IV) 447
Hüseyin b. Zikreveyh: (IV) 193, 219, 446
Hüseyin b. Zulak: Bk. İbn Zulak
Hüsrevperviz: (I) 57, 212, 218; (III) 412
Hüsrevşah (kisra): (IV) 262
Hüsrevşah (Gazne sultanı): (V) 201-205

İ

İzzüddevle Bahtiyar: (III) 393, 395, 400, (402- 404), 417, 418, 480, 485, 486, 488, 493, 494; (IV) 17, 175, 186, 187, 215, 322, 388
İzzülmülk (Nizamülmülk oğlu): (V) 399

İbn Abbas: Bk. Abdullah b. Abbas
İbn Abdilberr: (IV) 289; (VI) 129
İbn Abdülhakem: (I) 211, 307, 310, 314; (II) 170; (III) 359; (IV) 276
İbn Abdirabbih: (I) 334; (II) 101, 477; (IV) 80; (V) 38
İbn Abdun el-Yabrî: (V) 407; (VI) 110
İbn Abdus: (IV) 150, 151
İbn Abdülaziz (Mursiye hük.): (V) 154
İbn Abdüzzahir: (VI) 313
İbn Abidin: (I) 240
İbn Aişe: (II) 364; (III) 326
İbn Amir: (II) 329
İbn Ammar (Fatımî veziri): (IV) 58, 189, 393; (VI) 184-286, 370
İbn Arabşah: (VI) 279
İbn Asakir): (VI) 251
İbn Asım: (IV) 287, 292
İbn Atıyye: (IV) 280; (V) 268, 407; (VI) 19, 204
İbn Atike: (II) 445
İbn Attaş (Hasan Sabbah'ın hocası): (V) 327
İbn Babek: (IV) 324
İbn Bâcce: (V) 271, (VI) 209, 239-243
İbn Bahtişu: (III) 181, 182
İbn Bakiyye: (IV) 187
İbn Başkuval: (VI) 288
İbn Baluta: (VI) 275
İbn Bessam: (IV) 410; (VI) 191, 287
İbn Bestam (Suriye valisi): (IV) 38, 150
İbn Bestam eş-Şeybânî: (IV) 301; (VI) 165
İbn Câmi: (III) 235-238, 243, 244
İbn Cerv el-Esedî: (III) 254; (IV) 285
İbn Cessas el-Cevherî: (IV) 432
İbn Cinnî: (IV) 21, 301; (VI) 160, 161
İbn Cübeyr: (VI) 73, 80, 289, 290, 313, 324, 325

İbn Cüneyd: (III) 160
İbn Cüreyc: (II) 218, 219; (III) 152
İbn Cürmüz: (II) 40
İbn De'b: (II) 388
İbn Dehhân: (VI) 160, 161
İbn Dukmak: (I) 373; (III) 92; (IV) 211, 349, 431; (VI) 59, 309
İbn Düreyd: (I) 52; (IV) 299, 300, 313; (VI) 164
İbn Ebbâr el-Belensî: (VI) 192, 288
İbn Ebî Amir (hacib): (IV) 90-92, 181, 192, 196, 385, 394-396; (V) 406, 409, (VI) 106, 107, 343
İbn Ebî Avn: (IV) 150
İbn Ebî Dulef: (IV) 234
İbn Ebi'd-Dünya: (III) 362
İbn Ebî Hafs el-Hentânî: (V) 271
İbn Ebî Huzeyle: (I) 354; (II) 34
İbn Ebî Leyla: (I) 205; (III) 113, 321
İbn Ebî Remse et-Temîmî: (II) 228
İbn Ebî Serh: Bk. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh
İbn Ebî Tayy: (VI) 105, 261, 282
İbn ebi'l-Hadid: (II) 114, 464
İbn Ebi's-Sac: (III) 357, 361, 371-373, 447, 448; (IV) 32, 216
İbn Ebi's-Salt: (II) 503
İbn Ebi'ş-Şevarib: (IV) 42, 245, 246
İbn Ebi Usaybia: (IV) 347, 354; (VI) 217, 220
İbn Ebî Zer: (III) 217, 221, 223; (V) 268, 271, 274, 347,357; (VI) 305, 336
İbn Ebî Zeyd: (VI) 128
İbn Esâl: (II) 209
İbn Fakih el-Hemedânî: (III) 362; (IV) 263, 269
İbn Faris: (VI) 165
İbn Fazl el-Yemenî: (IV) 105, 110, 111; (V) 240
İbn Ganiye (Ali b. İshak): (V) 272, 275,278, 279
İbn Ganiye (Muhammed): (V) 271, 272
İbn Ganiye (Yahya): (V) 271, 272
İbn Habib: (VI) 128
İbn Habbus (Gırnata emiri): (V) 154
İbn Haccac: (IV) 79, 324
İbn Hacer el-Askalanî: (II) 213; (VI) 261
İbn Hadid (hacib): (V) 409
İbn Hâit: (IV) 132
İbn Haldun: (I) 266; (II) 122-124, 136, 138, 161, 192, 201, 231, 240, 479, 480; (IV) 71, 191, 193, 196, 209, 211, 241, 244, 251, 272, 287-294, 302, 303; (V) 145, 276, 311, 312, 353, 358, 360, 364, 372, 373, 379, 404, 408, 420; (VI) 108,115, 130, 154, 166, 233, 263, 275, 304, 305
İbn Halef: (VI) 118
İbn Hallikan: (II) 64; (III) 158, 160, 178, 267, 285, 390, 397, 399, 405, 406, 435-441, 462-465, 470-472, 484, 493; (IV) 56, 116, 132, 135, 186,187, 273, 286, 301, 307, 309, 314, 324, 337, 338, 350, 402, 406, 412; (V) 11, 36, 42, 64, 65, 72, 82, 140, 180, 226, 398; (VI) 77, 108, 118, 122- 126, 160, 164, 181, 217, 228, 258, 259, 263, 271, 275, 281, 347, 374
İbn Hamdin: (III) 214; (IV) 379; (VI) 138
İbn Hani: (IV) 317, 318; (VI) 173, 184
İbn Harmil: (V) 125, 212-216
İbn Havkal: (III) 110, 132, 275; (IV) 241, 363; (VI) 81, 297
İbn Havşeb: (IV) 48, 103, 105, 108, 111, 207, 349; (V) 240, 241, 292; (VI) 228
İbn Hazm: (I) 262; (II) 80; (IV) 290; (V) 38, 370, 375; (VI) 128, 130, 155-158, 251
İbn Hazim el-Bâhilî: (III) 286
İbn Heysem: (IV) 354
İbn Hinzabe: (IV) 188, 189
İbn Hısn et-Temimî: (II) 61
İbn Hişam: (I) 115, 125, 131, 132, 135, 137,151, 154, 168, 194, 203, 207,210, 231, 272; (II) 32, 230; (III) 177, 178; (V) 54
İbn Hûd: (IV) 93
İbn Humeyd: (I) 210; (III) 33
İbn Hurdazbih: (III) 105, 140, 141, 179; (IV) 361, 399, 400; (VI) 65, 70
İbn Huzeyme: (IV) 283
İbn Hübeyre (vezir): (V) 395
İbn Hübeyre (Emevî valisi): (II) 310, 328, 408, 437
İbn İdris el-Ezdî: (II) 203
İbn İsfendiyar: (IV) 274; (VI) 274
İbn İshak: (I) 101,109,210, 231; (II) 219; (III) 153, 156; (IV) 281
İbn İyas: (V) 436
İbn İzari: (III) 27; (IV) 63-66; (V) 347; (VI) 69, 287
İbn Kalakıs: (V) 258; (VI) 173
İbn Kamie: (I) 152
İbn Kayyim el-Cevziyye: (IV) 340; (VI) 219
İbn Kesir: (V) 193-197
İbn Kundacuk: (IV) 30-33
İbn Kuteybe: (I) 28, 61, 254; (II) 37, 102, 238, 421; (III) 168, 172, 362; (IV) 355; (VI) 263
İbn Kuzman (şair): (VI) 187, 188
İbn Mace: (III) 156, 359; (IV) 243, 289
İbn Mâkân: (IV) 186
İbn Maseveyh: (IV) 338
İbn Memâ(î: (V) 412, 413; (VI) 51
İbn Mendeh: (V) 53; (VI) 126,127
İbn Merduye: (VI) 213
İbn Merzuk: (VI) 95
İbn Mukle: (III) 371, 374, 484; (IV) 185, 196, 321
İbn Mukşir: (IV) 347, 349
İbn Mücahid: (IV) 450

İbn Müemmil (şair): (VI) 190
İbn Müncib: (VI) 28,110
İbn Mürteli: (II) 329
İbn Mülcem. Bk. Abdurrahman b. Mülcem
İbn Müslime (vezir): (V) 22, 23
İbn Müyesser: (IV) 240; (V) 221; (VI) 174, 281, 350
İbn Nâtûra: (I) 214
İbn Necîbüddevle: (V) 252; (VI) 172
İbn Nusayr: (IV) 105
İbn Nübate: (IV) 159, 324; (VI) 194
İbn Ömer: Bk. Abdullah b. Ömer
İbn Raik: (III) 375, 379, 387,388, 397; (IV) 13, 40, 173,185, 199, 214, 390
İbn Râşid el-Hal: (IV) 123
İbn Reşik: (V) 38
İbn Rusteh: (III) 202, 203
İbn Rüşd: (IV) 134, 289, 292; (V) 271; (VI) 139,219, 243, (246-250)
İbn Rüzzik: Bk. Talâi' b. Rüzzik
İbn Sa'd: (I) 196, 221, 243, 371; (II) 274
İbn Saîd el-Endelüsî: (IV) 38, 40; (VI) 280, 282, (287)
İbn Sadaka: (V) 395, 397, 400
İbn Seâde: (VI) 129
İbn Sebe: (I) 242, 343; (II) 31-35, 41, 79, 80, 282; (V) 309,310
İbn Sellam: (III) 168
İbn Serrac el-Alevî: (IV) 41
İbn Sîde: (IV) 302; (VI) 167, 287
İbn Sina: (III) 166, 456; (IV) 275, 316, 332, (336-337), 344-346, 353, 354; (V) 38; (VI) 212, 213, 217, 219, 245, 248, 249, 254
İbn Sükkere: (IV) 34
İbn Süreyc (Şafii'nin talebesi): (III) 160
İbn Şebbe: (IV) 360, 361; (VI) 272
İbn Şebib ez-Zeyyat: (IV) 150
İbn Şeddad: (VI) 161, 261, 284
İbn Şihab ez-Zührî: (II) 220, 230; (III) 156, 159; (IV) 323
İbn Şirzad. (III) 383, 386-388, 400; (IV) 14, 194
İbn Şureyh: (II) 224; (III) 370
İbn Tabataba: (II) 86, 310, 332, 340, 348, 350, 355, 362, 369, 406, 420, 427, 431, 444, 446, 474, 476, 484, 503; (III) 236, 240, 242, 236, 284, 343, 347, 351, 377, 389, 396; (IV) 357; (V) 79, 193, 194, 400; (VI) 16
İbn Tufeyl: (V) 271; (VI) 241-247, 285
İbn Tumart: Bk. Muhammed b. Tumart
İbn Tumlus: (IV) 454
İbn Vaddah: (IV) 289
İbn Vasıl: (VI) 105, 180, (284)
İbn Yamin el-Basrî: (II) 342
İbn Yunus: (VI) 128
İbn Zekeriyya: (III) 370
İbn Ziyad: Bk. Ubeydullah b. Ziyad
İbn Zulak: (IV) 38, 57, 357, 411; (VI) 280
İbn Zübeyr: Bk. Abdullah b. Zübeyr
İbn Zünnun: (IV) 93
İbn Zühr (vezir-tabib): (V) 271; (VI) 219, 285
İbnü'd-Dâye: (IV) 65, 346
İbnü'l-Alkamî: (V) 190, 194, 197,198, 395, 401
İbnü'l-Amid (tarihçi): (III) 403-406, 409-418; (IV) 186, 187,194, 207, 321, 329; (VI) 201
İbnü'l-Arabî: (III) 248
İbnü'l-Arîf: (VI) 118
İbnü'l-Baytar: (III) 136; (VI) 151
İbnü'l-Berrî: (VI) 108, 166
İbnü'l-Cevzî: (III) 194; (V) 76, 98; (VI) 251, (263-264)
İbnü'l-Esir: (I) 109, 221, 271, 272, 290, 292, 385; (II) 213, 361; (IV) 65, 79, 99, 101, 122, 126, 128, 149, 156, 157, 168, 198, 242, 246,283, 346,357, 418; (V) 12, 13, 16,17, 22, 25-28, 32, 36, 39, 63, 66, 72, 80, 82, 125-128, 147,159, 161, 175-180, 201, 206, 237, 274, 283, 312, 327, 336, 347,384, 392, 396; (VI) 18,36, 45, 96, 161,224, 225, (259-262), 274, 275, 338, 346, 351, 361, 372
İbnü'l-Eftas: (IV) 391; (V) 154; (VI) 343
İbnü'l-Enbarî: (IV) 298
İbnü'l-Ezrak Musevî: (V) 285
İbnü'l-Fakih: (VI) 79
İbnü'l-Furat: (III) 364, 367; (IV) 193, 200, 207
İbnü'l-Halâif: (IV) 179
İbnü'l-Halil (zındık): (II) 422
İbnü'l-Haneliyye: Bk. Muhammed b. Haneliyye
İbnü'l-Haşşab: (VI) 117, 160, 161
İbnü'l-Hatib: (VI) 290
İbnü'l-Ilyas (zındık): (II) 422
İbnü'l-Kadî: (III) 214, 215, 217, 222, 223; (VI) 287
İbnü'l-Kalanisi: (IV) 24; (VI) 256, 282
İbnü'l-Kâşânî: (IV) 324
İbnü'l-Kattan: (V) 366
İbnü'l-Kelbî: (I) 60, 92; (III) 177
İbnü'l-Kıftî: Bk. Kıftî
İbnü'l-Mağribî: (IV) 24
İbnü'l-Mukaffa: (III) 150, 173, 177
İbnü'l-Murtaza: (III) 165; (IV) 296, 297
İbnü'l-Mu'tez: (III) 210, 362
İbnü'n-Nefis (tabib): (VI) 218
İbnü'n-Nedim: (II) 213, 418, 426, 482; (III) 152, 157, 248; (IV) 108, 290, 331, 332, 339, 341
İbnü'r-Rûmî: (III) 362; (IV) 275, 304, 307-309
İbnü's-Sââtî. (V) 137
İbnü's-Sallar: (V) 225-227
İbnü's-Semmak: (IV) 141
İbnü't-Tuveyr: (VI) 105
İbrahim (a.s.): (I) 30, 66, 70, 97, 100, 102, 220, 225, 226, 231, 232, 302; (VI) 152

İbrahim (imam): Bk. İbrahim b. Muhammed b.Ali
İbrahim (Muktedir'in kardeşi): (IV) 12
İbrahim el-Mevsılî: (II) 356; (III) 235, 236, 240-246, 250
ibrahim (Muntasır): (III) 443
İbrahim b. Abdullah (Nefsü'z-zekiyye'nin kardeşi): (II) 117, 318, 426- 430, 433-443, 451, 454, 458, 460, 467, 472; (III) 55, 199
İbrahim b. Ağleb: (Ağlebî emiri): (II) 346, 347; (III) 21-27, 34-37, 85, 433; (IV) 62
İbrahim II. (Ağlebî emiri): (IV) 49, 62, 65, 66, 110
İbrahim b. Ahmed b. İsmail: (III) 450
İbrahim b. Aişe: Bk. İbn Aişe
İbrahim b. Dekvan: (III) 74
İbrahim b. Ebî Avn: (IV) 150
İbrahim b. Eşter: (II) 89, 102, 229
İbrahim b. Hamdan: (IV) 13
İbrahim b. Hasib: (II) 381
İbrahim b. İsa: (IV) 347
İbrahim b. Mahreme: (II) 312
İbrahim b. Mehdî (II) 304, 363, 364, 367, 368, 481, 485, 497, 498, 501, (IV) 177
İbrahim b. Merzuban: (III) 493
İbrahim b. Mesud (Zahîrüddevle, Gazne sultanı): (III) 457, 481
İbrahim b. Muhalled: (III) 35
İbrahim b. Muhammed a.s.: (III) 316
İbrahim b. Muhammed b. Ali (imam): (II) 300-303, 306, 308, 363,387, 394, 397, 399, 407,410, 426,473
İbrahim b. Osman: (II) 300
İbrahim b. Rebah: (II) 381
İbrahim b. Salih b. Ali: (III) 12
İbrahim b. Sinan (tabib): (IV) 339
İbrahim b. Süleyman et-Temimî: (III) 26
İbrahim b. Velid (Emevî halilesi): (I) 351, 430; (II) 304, 385
İbrahim Yınal: (III) 428; (V) 15, 17,19, 22, 25, 29,283
İdris el-Me'mun (Muvahhid hük.): (V) 265; (VI) 230
İdris I. b. Abdullah: (II) 300, 426, 446, 447, 451, 460; (III) 35, 214, 219, 228, 433; (IV) 10, 95, 107, 181; (V) 155, 378
İdris II.: (III) 24, 35-37, 214-222; (V) 354
İdris b.Ali: (IV) 100
İdris I. el-Müteeyyid (Hammûdî emiri): (IV) 94
İdris II. b. Yahya el-Alî (Hammûdî emiri): (IV) 94, 100
İdris III. el-Muvaffak (Hammûdî emiri): (IV) 100
İdrisî: (IV) 381, 396
İkbal (köle): (V) 257
İkrime b. Ebî Cehil: (I) 31, 175; (II) 17, 19, 20
İkrişe bintu Utruş: (I) 239; (II) 272
İl-Arslan: (V) 121, 122
İldeniz: (V) 112
İlgazi: (VI) 20
İlek Buğra Han: (III) 453-455, 463
İl-Han: (V) 162, 163
İlyas b. İshak es-Sâmânî: (III) 443, 444, 447
İlyas b. Mansur: (IV) 65
İlyas b. Mudar: (I) 29, 35
İmadeddin II. (Sincar emiri): (V) 102-104
İmadeddin Ali Albı: (V) 108
İmadeddin Ebubekir: (V) 109
İmadeddin İdris b. Hasan (dâî): (V) 342
İmadeddin Isfehânî: (V) 137; (VI) 105, 117, 174-177,217, 262
İmadeddin Şahinşah: (V) 88, 89
İmadeddin Zengi: (V) 64, 69, 79, 84-89, (92-101), 102-105, 132, 300, 301, 425; (VI) 13, 14, 256,260, 261
İmadüddevle: (III) 377, 381, 386, 390-399, 405, 425, 464, 483-485, 491; (IV) 172, 174, 179
İmam-ı Azam Ebu Hanife: (II) 24, 108, 167, 176, 179, 219, 434, 441; (III) 25, 98, 112, 113, 152, 157, 158, 161, 197, 321; (IV) 242, 290, 291; (VI) 35, 135
el-İmamü't-Tayyib (Ebu'l-Kasım b. Amir): (V) 253, 340, 342, 392
el-İmamü'l-Hâdî (Yahya b. Hüseyin): (VI) 135
İmran b. Amr: (I) 27
İmran b. Hattab: (II) 226
İmran b. Sevade: (I) 320
İmran b. Veddah: (III) 180, 297
İmrülkays: (I) 54, 363; (II) 225; (III) 167; (IV) 331
İnanç Yabgu: (V) 13
İnnocent III. (papa): (V) 303
İranşah: (V) 113
İrene: (III) 56, 57
İsa (a.s.): (I) 66, 102, 118, 119, 197, 211, 222, 299; (II) 79, 95, 122, 207; (III) 298; (IV) 131-134, 146, 158, 318; (V) 273, 294
İsa b. Ali b. Abdullah: (III) 129, 187, 259, 262, 288
İsa b. Ali b. İsa: (II) 388
İsa b. De'b: Bk. İbn De'b
İsa b. Dinar: (III) 159
İsa b. İdris: (III) 37
İsa b. Ma'kıl: (II) 300, 301
İsa b. Musa: (II) 303, 317-319, 331, 338,397, 398, 401, 404, 436-440; (III) 70
İsa b. Münkedir: (III) 114; (IV) 256
İsa b. Nestorius: (IV) 23, 58, 189, 190
İsa b. Reşid: (III) 242
İsa b. Rey'an el-Ezdî: (III) 32
İsa b. Yezid: (II) 366
İsa b. Zeyd b. Ali: (II) 117
İsa en-Nüşûrî: (IV) 448

İsbehbez: (I) 285; (II) 333
İsfendiyar: (III) 430
İsferayînî, Ebu Hamid: (V) 286
İshak (a.s.): (I) 30
İshak b. Ahmed b. Esed: (III) 447
İshak b. Ali b. Yusuf: (V) 144, 160, 266
İshak b. Alptekin: (III) 457-459
İshak b. Dinar: (IV) 27
İshak b. Hamdan: (III) 447
İshak b. İbrahim el-Mevsılî: (II) 468; (III) 249, 251, 254; (IV) 402
İshak b. İbrahim (kadı): (IV) 237
İshak b. Kundacık: (III) 356, 357,361
İshak b. Muaz: (III) 116
İshak b. Musa: (IV) 348, 443
İshak b. Rāhûye: (IV) 292, 293; (VI) 130
İshak b. Süleyman: (IV) 52
İskafî (vezir): (IV) 183
İskender: (I): 53, 63, 186, 224, 228, 302; (II) 226,237, 382
İsmail (a.s.): (I) 19, 28, 30, 64-66, 100, 302; (II) 499
İsmail (Gence meliki): (V) 55
İsmail b. Abdullah: (I) 416
İsmail b. Ahmed es-Sâmânî: (III) 493-495; (IV) 316
İsmail b. Ali: (III) 86
İsmail b. Cafer es-Sadık: (II) 462; (IV) 48, 106, 117, 243; (V) 222, 237
İsmail b. Halef: (VI) 162
İsmail b. Hammad el-Cevherî: (IV) 300
İsmail b. Hasan el-Cürcânî (tabib): (V) 53; (VI) 124, 212, 213
İsmail b. Lü'lü: (V) 87, 101
İsmail b. Muntasır: (V) 220
İsmail b. Numan: (IV) 324
İsmail b. Nureddin Mahmud: (V) 88, 89
İsmail b. Sebüktekin (Gazne sultanı): (III) 457, 458, 462, 474
İsmail b. Yahya: (II) 426
İsmail eş-Şaşî: (IV) 324
İsmail Şemsülmülk: (V) 86, 136
İsmail ez-Zahid: (IV) 344
İsmail ez-Zebîdî: (VI) 192
İsmail Sabri: (VI) 192
İtah: (II) 375; (IV) 27; (VI) 267
İyad b. Maad: (I) 29-31, 39
İyas b. Kabisa: (I) 58, 59
İyaz b. Culendî: (I) 209
İzzeddin Ahmed: (V) 109
İzzeddin Aybek: (V) 394; (VI) 22, 313
İzzeddin Balaban: (V) 108, 110
İzzeddin Hasan el-Gûrî: (V) 203
İzzeddin Keykavus I.: (V) 114
İzzeddin Keykavus II.: (V) 115
İzzeddin Kılıç Arslan II.: (V) 114
İzzeddin Kılıç Arslan III.: (V) 114
İzzeddin Mesud I.: (V) 87, 102, 104
İzzeddin Mesud II.: (V) 87; (VI) 260, 261
İzzet el-Attar: (VI) 288

J

J.Aschbach: (V) 151
James Graham Montrose: (I) 349
Janda: (I) 396
Jean de Brienne: (V) 141
Jean de Gorza: (IV) 166, 167
Jean Jacques Rousseau: (I) 255
Jean Zimeskis: (IV) 160, 161
Joceline: (V) 106
Julien (kont): (I) 394-396, 399, 404
Julius Sezar: (I) 314
Justinyanus: (V) 309
Jüstinyen: (I) 48, 56, 60, 280, 281; (II) 226

K

Ka'b b. Esed: (I) 159
Ka'b b. Eşref: (I) 178, 231; (II) 223
Ka'b b. Lüey: (I) 36, 271
Ka'b b. Malik: (I) 152, 208; (II) 223
Ka'b b. Rebia: (I) 38
Kabiha (Mu'tez'in annesi): (III) 348
Kabisa b. Ebi Sufra: (III) 21
Ka'bu'l-Ahbar: (II) 218, 219; (III) 152, 153; (IV) 28
Kabus b. Münzir: (I) 62
el-Kadı'l-Fazıl Abdürrahim el-Beysânî: (V) 407; (VI) 97, 106, (201- 203), 284, 316, 317
Kâdir (Abbasi halifesi): (III) 335, 336, 416,423, 424, 463; (IV) 176, 244; (V) 47, 49, 285
Kâdir b. Zünnun: (V) 154

Kâfûr el-İhşîd: (II) 153; (IV) 19, 20, 37, 41-44, 53, 113, 220, 239, 240, 266, 393, 405, 412; (V) 16, 436; (VI) 280, 299, 341
Kâhir (Abbasi halifesi): (III) 368, 377, 412, 416, 424, 454, 464, 475; (IV) 231, 232, 339, 401; (V) 47, 48
Kahir b. Hâdi b. Nizar: Bk. Hasan II.
Kaidu (Moğol komutanı): (V) 185, 186
Kaim (Ebu'l-Kasım Muhammed, Fatımî halifesi): (V) 217, 218, 239, 286, 288, 291, 369, 374, 395; 396
Kaim (Abbasi halifesi): (III) 335, 336,424-426, 491; (IV) 39, 40, 46,47,73, 84, 105, 111, 113-119, 123, 167, 174, 178, 378; (V) 18, 22, 27-30, 39, 47, 49; (VI) 346, 373
Kalavun: (V) 261; (VI) 300, 315, 323
Kalem (cariye): (IV) 421
Kalil el-Menûşîrî: (IV) 317
Kalkaşandî: (IV) 198, 209, 256; (V) 169, 408, 416, 418; (VI) 180, 275
Kamea: (I) 29, 35
Kamer (İbn Haccac'ın cariyesi): (IV) 79
Kamil Muhammed: (V) 131
Kamil b. Şavir: (V) 229
Kanas (Kunus): (I) 29, 30
Kansu Gavri: (V) 389
Kanber: (II) 80
Kara Arslan Muzaffer: (V) 108, 109
Karatekin Cehşiyarî: (III) 412; (V) 59
Karğuveyh: (IV) 22
Karib b. Esved: (I) 164
Karmat Hamdan: Bk. Hamdan b. Eş'as
Kasım (Tanca valisi): (III) 37
Kasım el-Me'mun (Hammûdî emiri): (IV) 94, 95
Kasım b. Abdullah (vezir): (IV) 237, 309
Kasım b. Fuleyte (Mekke emiri): (VI) 177
Kasım b. Hammûd: (III) 39; (IV) 75, 98
Kasım b. Hasan: (IV) 73
Kasım b. İbrahim: (II) 449, 450, 489; (IV) 107; (V) 262
Kasım b. İdris ez-Zâhid: (IV) 69
Kasım b. Mansur b. Ali el-İlyânî: (V) 263
Kasım b. Muhammed el-Curnehî: (VI) 135
Kasım b. Rebia: (II) 154
Kasım b. Sima: (IV) 447
Kasım b. Ubeydullah: (IV) 183, 238, 339
Kasiyy b. Münebbih: (I) 31-34
Katarıyy b.v Fücâe: (II) 63, 64, 226
Katıp Çelebi: (I) 311, 312
Katru'n-nedâ (Esma bintu Humareveyh): (III) 361; (IV) 33, 208, 431-433
Katru'n-neda: Bk. Bedrü'd-dücâ
Kavurd: (V) 15, 18, 38, 113
Kayıtbay: (V) 389
Kays b. Abd-i Yeğus: (II) 20
Kays b. Aylân: (V) 265
Kays b. Düreyc: (II) 253
Kays b. Heysem: (I) 331, 355
Kays b. Hübeyre: (I) 295
Kays b. Sa'd: (I) 345, 346, 361, 378, 379, 427
Kays b. Züheyr: (I) 77-79, 207
Kaysebe b. Külsüm: (II) 243
Kazvînî: (VI) 292
Kelb b. Vebre: (I) 27
Kelede (Cebele): (I) 188
Kemal Nizameddin: (VI) 171
Kennun: Bk. Ebu'l-Kasım b. Muhammed b. Kasım
Kennun b. Abdülazız: (III) 18
Kenze (İdris I.'in cariyesi: (III)36
Kerâlis (Vasık'ın annesi): (III) 337
Kermânî: (II) 302
Kesir (doktor): (II) 329
Keyğalağ: (IV) 448
Keyhusrev II.: (V) 115
Keyhusrev III.: (V) 115
Keylânî b. el-Hac Yahya: (VI) 194
Kıftî: (I) 310-314; (II) 495; (IV) 347; (V) 180; (VI) 217; (269-270)
Kılıç Arslan I: (V) 114, 298
Kılıç Arslan II.: (V) 15
Kırvaş b. Mukalled: (III) 418, 421, 426; (IV) 116; (VI) 132
Kıvamüddevle: (III) 394, 420, 422, 489, 490
Kızıl Arslan Osman: (V) 111
Kilâb b. Rebia (I) 36, 38
Kinane b. Bişr: (I) 345
Kinane b. Ebi'l-Hukayk: (I) 68, 79, 182, 231
Kinane b. Huzeyme: (I) 35, 70, 79, 80, 82, 158, 166
Kinane b. Rebi: (I) 35, 65, 66, 149, 156
Kindî: (I) 307, 334, 344; (II) 199, 200, 440; (III) 13, 115, 175, (IV) 30, 39, 44, 50, 135, (330-332); (VI) 232
Kirmanşah: (V) 70, 113
Kirmânî: (İsmâilî dâîsi): (VI) 131, 132
Kisâî: (III) 154, 167; (VI) 164, 169
Kiya Büzürg Ümmid: (V) 331, 338
Konrad III.: (V) 228, 301, 302, 336; (VI) 293
Konstantin (Bizans imp.): (I) 332, 334
Konstantin IV: (II) 192, 344
Konstantin VII.: (IV) 164
Konstantin VIII.: (IV) 157, 162
Konstantin IX.: (IV) 163; (V) 284
Konstantin b.Fardas (Dumustuk): (IV) 20, 139
Kristof Kolomb: (V) 307; (VI) 69
Kubat: (IV) 174
Kubilay: (V) 182, 188
Kudâî: (IV) 163, 432, 435; (V) 285, 407; (VI) 28, 109, 281, 378
Kudame b. Cafer: (III) 105-109, 115, 370; (IV) 203, 228
Kudûrî: (V) 286
el-Kühinu'l-attar: (III) 180
Kuhyar (Mazyar'ın kardeşi): (III) 310
Kundacık: (IV) 448

Kundurî (Amîdülmülk Muhammed b. Mansur): (V) 19, 20, 23, 28, 30, 31, 43, 98, 395
Kunus: Bk. Kanas
Kurayz b. Rebia: (I) 38, 39, 82, 323
Kureyş b. Bedran: (V) 22, 23, 27
Kurre b. Hübeyre. (II) 21
Kurre b. Şerik: (II) 149, 150, 243
Kurtekin: (III) 380
Kurtî, Ebu Abdullah: (VI) 282
Kurtubî: (VI) 119, 129, 258
Kusay b. Kilâb: (I) 35-37, 65, 67, 78; (II) 347
Kusem b. Abbas: (I) 341; (III) 226, 227
Kuss b. Sâide: (I) 89, 98, 102
Kusta b. Luka: (III) 174
Kuşeyrî: (IV) 139, 282, (V) 52
Kuşyar el-Cîlî. (VI) 223
Kutalmış. (V) 115, 18; (VI) 224
Kutbeddin (Delhi hük.): (V) 166
Kutbeddin II. (Kirman atabeyi). (V) 116
Kutbeddin Aybek: (V) 209, 210
Kutbeddin Ilgazı: (V) 107
Kutbeddin II. Melikşah. (V) 114
Kutbeddin Mevdud: (V) 87, 89, 103
Kutbeddin Muhammed el-Gûrî (V) 200
Kutbeddin Muhammed (Kirman atabeyi) (V) 116
Kutbeddin Muhammed b. Anuştekin (Harezmşah): (V) 57, 88, 116, 120, 122
Kuteybe b. Müslim: (I) 379-387, 410, 427; (II) 289
Kutluğ Han: (V) 117
Kutluğ Hatun: (V) 116
Kutluğ İnanç: (V) 112
Kutuz: (V) 394
Küçük Boğa: Bk. Boğa es-Sağır
Küleyb: (I) 74-77; (III) 245; (IV) 447
Kumeyt b. Zeyd (şair). (II) 226, 452
Kürd Alı: (I) 255
Küseyyir Azze (I) 419; (II) 92, 97, 253, 452
Kütübî (İbn Şakır): (VI) 272, 275

L

Lamek b. Melik: (V) 341
Lammens: (I) 226, 227
Lane-Poole: (I) 334, 394, 399; (II) 507; (III) 174, 233, 334, 412, 422, 457, 461, 471, 482; (IV) 85, 90, 174, (V) 141, 181, 227, (VI) 279
Lebbabe bintu Salıh b. Alı: (III) 55, 270
Lebid b. Rebıa: (I) 254
Lehıa b. İsa: (III) 116
Leon L'Africain: (III) 50, 217, 218; (VI) 60, 61, 84, 85, 332, 336, 342, 355
Leon Cahun: Bk. Cahun
Leon İzarıyen: (I) 409, 410, 416
Levi Provençal: (III) 53, 220, 256; (VI) 298
Leys b. Ali es-Saffar: (III) 440, 446
Leys b. Sa'd: (II) 357; (III) 13, 25, 158, 162
Licurgue: (I) 228
Lokman Hekim: (II) 228; (VI) 253
Louis (Şarlman'ın oğlu) (III) 51
Louis VII.: (V) 228, 301
Louis IX.: (V) 142, 143, 393
Luey b. Galib: (I) 36
Lût (a.s.): (VI) 152
Lübeyne: (I) 110
Lü'lü (Rakka valisi): (III) 356; (IV) 24, 25, 30, 447; (V) 101

M

Maan b. Zaide eş-Şeybanî: (II) 345, 408
Mabed el-Cühenî. (II) 110, 224, 504
Macellan: (V) 307
Macur et-Türkî. (III) 350, 355; (IV) 29
Mâhan: (I) 292, 293
Mahmut Gazan Han: (V) 389
Mahmut Salıh (Artuklu emiri): (V) 108
Mahmut eş-Şibestarî. (II) 110
Mahmut Şihabuddin: (V) 86-89
Mahmut el-Verrak: (IV) 141
Mahmut I (Melikşah oğlu): (V) 14, 15, 44, 53-56
Mahmut b. Muhammed Tapar: (V) 65-73, 74-80, 92-96, 106, 112, 336, 399
Mahmut b. Sebüktekin: Bk. Gazneli Mahmut
Mahmut b. Şereluddevle: (V) 41
Mahreme b. Nevfel (II) 142
Maıs b. Amır: (I) 37
Mâkân b. Kâkî: (III) 375, 395, 396, 448, 492
Makdısî. (III) 132, 233; (IV) 363; (VI) 62, 72, 82, 83, 288, 313
Ma'kıl el-Icli. (II) 300
Ma'kıl b. Kays er-Reyahî: (II) 59
Makkarî. (I) 400, (III) 45, 46, 110, 123, 136, 211, 250, 253-255, 273, 274, (IV) 77, 80, 84, 101, 191, 195, 212, 241, 255, 264, 278, 380, 382, 407, 413, 450

Makrizî: (I) 310, 344; (II) 34, 168, 169, 229, 440; (III) 250, 263, 265, 305, 449; (IV) 31, 65, 113, 239, 240, 262, 269, 401, 406, 410, 411; (V) 71, 168, 422, 423, 435
Malik b. Avf: (I) 187, 189, 205
Malik b. Enes: (I) 202, 249; (II) 166, 179, 432-434, 441, 442, 472; (III) 45, 112, 156, 157, 159, 160, 162, 214; (IV) 139, 286; (VI) 35, 126, 128, 135, 144, 163
Malik b. Huzeyfe: (I) 78
Malik b. Nadr: (I) 29, 35
Malik b. Necah: (V) 249
Malik b. Nüveyre: (I) 293, 316; (II) 19
Malik b. Vüheyb: (V) 362, 363
Malik b. Züheyr: (I) 78
Ma'n b. Hatim: (V) 264
Manasseh b. Ephraim: (IV) 58
Mançutekin: (IV) 24
Mani: (I) 281; (II) 422
Mansur (Abbasi halifesi): (I) 388, 422; (II) 96, 240, 305, 306, 309, (317-332)-338, 349, 355, 391-421, 427-442, 451, 458-460, 472-474,480, 481, 487, 497, 499; (III) 14, 21, 22, 29, 42-44, 55, 57, 63, 69-73, 80, 84, 86, 89, 90, 94, 96, 112-115, 127-131, 135, 137, 138, 158, 175, 180, 183-188, 192-208, 226-228, 235, 245, 258-266, 270, 299, 312-315, 381, 394, 430, 452; (IV) 121, 134, 149, 217, 247, 378, 380, 414; (V) 47, 48, 196, 310, 432
Mansur (Fatımî halifesi): (IV) 46-52, 100, 104, 106, 125, 178, 372, 379; (V) 217, 218
Mansur Abdullah (Ressî hük.): (V) 263, 264
Mansur b. Abdullah: (II) 332
Mansur b. Ebi Amir: Bk. İbn Ebi Amir
Mansur b. Fatik: (V) 256
Mansur b. Lü'lü: (IV) 25
Mansur b. Mehdi: (II) 306, 367; (IV) 177
Mansur b. Nuh I.: (III) 374, 442, 443, (451-452), 455, 459, 462
Mansur b. Nuh II.: (III) 442, 443, 454, 455; (IV) 316, 341
Mansur b. Nusayr Tambezî: (III) 29, 30
Mansur Muhammed (Eyyûbî): (V) 131
Mansur Sebe (Suleyhî hük.): (V) 239
Mansur Yusuf ed-Dâî: (V) 263
Mansuru'l-Yemen: Bk. İbn Havşeb
Manuel: (I) 332
Marcellianus: (I) 299
Margoliouth: (I) 179-181, 214; (IV) 359
Mariya (Haris b. Cebele'nin annesi): (I) 60
Mariye-i Kıbtiyye (Rasûlullah'ın cariyesi): (I) 220; (III) 264
Marko Polo: (V) 307, 333
Maruf el-Kerhî: (V) 40
Marur b. Süveyd: (I) 252
Masicur: (II) 366
Mathieu: (V) 35
Maverdî: (II) 123, 158, 164, 166, 168, 175, 196; (III) 74, 86, 119, 281; (IV) 176, 228, 252; (V) 29, 38,369, 370, 432
Mazdek: (II) 411, 412, 414; (III) 308; (V) 311
Mazinî (nahiv alimi): (III) 321
Mazyar: (II) 375, 414-416; (III) 229, 307-310
Mecdud: (III) 476
Mecdüddevle b. Fahrüddevle: (III) 394, 395, 463, 464, 495, 496
Medâinî: (I) 390; (III) 248; (IV) 320, 361
Mehdî (Abbasi halifesi): (II) 95, 96, 113, 200, 286, 305, 306, 318- 320, 328, (332-337)-340, 341, 349, 353, 373,391, 409, 410, 419-421, 426, 427, 431, 435, 453, 457, 459, 473-475, 479, 486, 487, 497; (III) 12, 36, 43, 44, 48, 55-57, 64, 70-73, 87, 121, 161, 168, 169, 187-189, 204, 235, 237, 251, 270, 283, 285, 299; (IV) 253, 431
Mehdî, Ebu Muhammed Ubeydullah: Bk. Ubeydullah Mehdî
Mehdî b. Ali: (V) 257
Mehdi b. Firuz: (II) 406
Mehdi b. İsa: (II) 438
Mehdi Ahmed b. Hüseyin: (V) 264
Mehdi Hüseyin b. Kasım el-Mansurî: (V) 263
Mehdi Muhammed b. Tumart: Bk. Muhammed b. Tumart
Mehmelek Hatun (Melikşah kızı): (V) 15, 54
Mehmelek Hatun (Sencer kızı): (V) 67
Mehmet Ali Paşa: (V) 321
Mehyar ed-Deylemî: (IV) 317; (V) 38
Melik Adil: (IV) 199; (V) 105, 111, 131, 141, 142
Melik Aziz: (V) 260
Melik Davut: (V) 261
Melik Eşref b. Melik Adil: (V) 104, 111, 167, 179
Melik İmadeddin Zünnun: (V) 115
Melik Kamil: (III) 136; (V) 106, 141, 142
Melik Mansur Ali b. Resül: (V) 260
Melik Muazzam Turan Şah: (V) 131, 142, 143, 394
Melik Mufaddal: (V) 251
Melik Muhammed: (V) 115
Melik Muzaffer Gazi: (V) 111
Melik Mücahid Cemaleddin Gazi: (V) 115
Melik Nasır Eyyub b. Tuğtekin: (V) 260
Melik Salih: (V) 96, 131, 132, 143, 394
Melik Şemseddin İbrahim: (V) 115
Melik Şemseddin İsmail: (V) 115
Melike el-Hurretü's-Suleyhiyye: Bk. Esma bintu Şihab
Melikürrahim: (III) 392, 393, 425, 430, 431; (V) 19, 22-25
Melikşah: (V) 11, 14, 31, 34-46, 52-57, 84, 85, 90, 114, 120, 295, 326, 336, 371, 374, 389, 399, 424

Melikşah II.: (V) 14, 61, 80
Me'mun (Abbasi halifesi): (II) 306, 342, 347, 354, 358, 360, (362-373), 382, 388, 390, 396, 411, 412-415, 424, 448, 449, 451, 463, 467, 469, 473, 479, 483-509; (III) 13-18, 28, 30, 46, 59, 60, 69, 71, 75, 76, 80, 94-96, 109, 114, 118, 126, 130, 131, 164, 167, 170, 173, 174, 176, 180, 181, 198, 208, 229, 246-248, 263-266, 271, 280, 285-287, 304, 326-329, 335, 444, 468; (IV) 27, 107, 129, 134, 136, 250, 259, 330, 338, 431, 449; (V) 47, 48, 262,405, 433
Me'mun (İşbiliye emiri): (V) 281, 282
Me'mun el-Betâihî: (V) 252, 253, 402
Me'mun II b. Me'mun (Harezmşah). (IV) 360
Me'mun b.Zünnun. (IV) 407, 408; (V) 149
Mengü-Bars: (V) 73
Merakeşî. (IV) 92
Merdaviç b. Ziyar ed-Deylemî. (III) 373, 374, 377, 395-399, 483, 484, 491; (IV) 112, 186, 199
Merne (Abdurrahman en-Nasir'in annesi). (IV) 79
Mervan b. Ebi Hafsa: (II) 344, 356, 357, 456, 457 (IV) 323
Mervan b. Hakem: (I) 324, 339, 341, 351, 353, 358, (367-372)-425, 426, 430-432, (II) 34, 36, 40, 87, 88, 98, 101, 137, 254, 263, 289
Mervan II. b. Muhammed (Emevî halifesi): (I) 351, (424-425); (II) 66 68, 75, 138, 206, 254, 284, 291, 292, 303, 304, 310, 317, 385-388, 397, 418, 456, 457, 488; (III) 171, 297, 301
Meryem Hz.: (I) 197, 299
Meryem bintu Musta'sım: (V) 196
Merzed el-Gumarî: (V) 269
Merzuban b. Türkeş: (III) 307-310
Merzuban b. Vehriz: (I) 51
Mesleme b. Abdülmelik: (I) 409, 419; (II) 311; (V) 18, 29
Mesleme b. Mesleme. (III) 272
Mesleme b. Muhalled: (I) 303, 342, 357; (III) 193; (IV) 26
Mesruk: (I) 49, 146
Mesrur el-Hadım: (II) 447, 482, 483
Mesrur (Yemenli köle): (V) 257
Mesrur el-Uleysî: (IV) 446
Mesud I. (Gazne sultanı). (III) 457, 458, 474-477, 481; (IV) 360; (V) 13, 17
Mesud II. (Gazne sultanı): (III) 457, 458, 480; (V) 115, 119
Mesud III. (Gazne sultanı): (III) 457, 458
Mesud (Muhammed Tapar oğlu, Selçuklu sultanı): (V) 67, 68, 70, 72, (73-80), 84, 85, 88-92, 96-100
Mesud el-İbâdî: (III) 22
Mesud b. Muattib es-Sakafî: (I) 82
Mesud b. Mükerrem: (V) 258
Mesud b. Müsavir: (II) 335
Mes'ûdî: (II) 30, 44, 47, 48, 51, 66, 81, 93,112, 229, 233, 244, 257, 262, 294, 310-312, 321, 325, 335, 338, 340-342, 373, 376, 380, 416, 419, 431, 442, 445, 487, 507; (III) 95, 132, 169, 176, 181, 182, 188, 189, 196, 210, 238, 240, 244, 260, 262, 285, 287, 289, 303, 338, 340, 344, 348, 351, 371, 372, 386; (IV) 138, 151, 259, 307, 320, 356, 357, 362, 366, 397, 404, 434, 435
Mevdud. (III) 457, 458, (478-480); (IV) 360; (V) 17, 18, 32
Mevdud (Musul emiri): (V) 63, 64, 73, 74
Meydânî: (V) 52
Meymun b. Necib el-Vasıtî: (V) 39
Meymun el-Kaddah: (IV) 107, 108
Meysun bintu Bahdel: (I) 363
Meysur (Fatımî komutanı): (IV) 73
Mez, Adam: (III) 230, 267, 287; (V) 372
Mihail II.: (III) 31
Mihail III.: (IV) 153
Mihail IV.: (IV) 162; (V) 284.
Mihail (tabıb). (III) 182; (IV) 338
Mihr Narsî (III) 389
Mikail (Selçuk oğlu): (V) 13, 15
Mikdat b. Esved: (II) 214, 262
Milne: (II) 170
Miskeveyh: (III) 365, 368, 375, 380, 386, 396, 397, 400, 403, 451, 452, 484-488, 492; (IV) 147, 167, 208, 238, 358, 359, 367, 428, 433; (V) 396
Miskin el Medenî: (III) 237, 240
Moğol Han: (V) 162, 163
Möngke Han: (V) 182, 183, 187, 188
Muaddel b. Ali b. Leys es-Saffar: (III) 446
Muallâ b. Eyyub: (II) 381
Muattib b. Kuşeyr: (I) 159
Muaviye b. Bekir: (I) 31
Muaviye b. Ebi Süfyan: (I) 118, 208, 239, 317, 321, 343, 345, 346, 348, 349, (350-362), 363, 366, 379, 389, 410, 422; (II) 31, 32, 41, 42-60, 81- 83, 97-99, 129, 132, 133, 137,138,145, 147, 160, 180, 182, 186, 191-193, 200, 229, 232, 238, 251, 254, 267,285, 288,289, 460; (III) 42, 54, 63, 80, 186, 190, 231, 283, 317, 481; (IV) 126, 136, 195; (V) 108, 416
Muaviye b. Hudeyc: (I) 344, 346, 351, 353, 366-368; (III) 30
Muaviye b. Yesar: (II) 420, 474
Muaviye II. b. Yezid: (II) 133, 291; (III) 71
Muaviye b. Cebel: (II) 140, 209, 213
Muaviye b. Cüveyn et-Tâî: (II) 59
Muaz b. Muslim: (II) 410
Mübez: (III) 307, 308

Mudar b. Ahmed b. Tulun: (IV) 35
Mufaddal ed-Dabbî: (II) 332; (IV) 298
Mufaddal b. Ebi Sufra: (I) 279
Mufaddal b. Fedale: (II) 357
Müfevviz: (III) 336, 352-354
Muğire b.Ebi'l-As: (I) 389
Muğire b. Haris: (I) 400
Muğire b. Mühelleb. (I) 378
Muğire b. Şeybe: (I) 195
Muğire b. Şu'be: (I) 118, 196, 283, 286, 322, 342, 357; (II) 40, 48, 58-60, 82, 137, 154
Muğisüddin Mahmut: (V) 114
Muhacir b. Ebi Ümeyye: (II) 20
Muhacir b. Talik: (IV) 448
Hz. Muhammed (a.s.): (I) 28, 36, 89, 93, 94, (97-263), 265-274, 276, 290, 294, 315-326, 329, 340, 341, 347, 348, 353, 354, 359, 364, 366, 367, 371, 386, 388, 396, 413-416; (II) 11-25, 28, 29, 31-39, 42, 47, 49, 50, 69, 70, 74, 79-81, 96-98, 103, 110, 113, 121-124, 127, 129, 132-135, 140-148, 151, 152, 165, 168, 177, 178, 185-197, 203, 207-209, 212-223, 228-232, 241, 249, 253, 256, 265, 266, 269, 270, 274, 275, 281-284, 288, 290, 294, 333, 357,379, 389, 393, 401, 406, 409, 412, 425, 435, 436, 443, 445, 448,450, 454, 458, 459, 470, 471, 478,487-489, 499; (III) 50, 53, 69, 70, 115, 145, 146, 147, 153, 160, 163, 177, 178, 185, 216, 226, 227, 239, 266, 267, 277, 280, 282, 293, 298, 301, 302, 304-318, 321, 325; (IV) 104, 111, 132-137,144, 146,178, 213, 231, 243, 294, 318, 426, 445, 450; (V) 68, 142, 155, 186, 187, 192, 221, 222, 255, 258, 288, 310, 324, 325, 334-336, 344, 345, 358, 382, 383, 386, 387, 390, 393, 406, 410, 411; (VI) 38, 41, 92, 100, 113, 116,119, 120, 139,141, 142, 148, 152, 153, 158, 236, 244, 245, 311, 377
Muhammed (Harezmşah): (V) 116
Muhammed I. (dâî): (V) 338
Muhammed II. (dâî): (V) 338
Muhammed I. (Kirman emiri): (V) 113
Muhammed II. (Ağlebî emiri): (III) 24; (IV) 62, 63
Muhammed II. (Endülüs Emevî hük.)0 (III) 39; (IV) 75, 76, 92, 93, 101, 394, 395
Muhammed II. (Hammûdî hük.): (IV) 94, 101
Muhammed III. Müstekfî: (III) 39, (IV) 76
Muhammed Abduh: (I) 262; (VI) 225
Muhammed Ali: (VI) 325, 327
Muhammed Avfî: Bk. Avfî
Muhammed b. Abbad: (IV) 96
Muhammed b. Abdullah b. Hasan: Bk. Muhammed Nefsü'z-zekiyye
Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Haricî: (IV) 122
Muhammed b. Abdullah ez-Zeyyat: (IV) 182
Muhammed b. Abdullah b. Tahir: (IV) 401
Muhammed b. Abdurrahman (İbn Ebi'l-Aliye): (IV) 73
Muhammed b. Abdülkerim el-Katib: (VI) 352
Muhammed b. Abdülmelik: (I) 430
Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat: (II) 376, 380, 417; (III) 77, 78, 189, 307, 309; (IV) 76, 182, 193; (V) 405
Muhammed b. Ahmed: (IV) 64, 278
Muhammed b. Ahmed en-Nesefi (dâî): (IV) 112
Muhammed b. Ali b. Abdullah: (II) 116, 293-299, 306, 308, 410, 458, 466
Muhammed b. Ali (Gırnata sultanı): (VI) 51
Muhammed b. Ali el-Mâderâî: (IV) 239
Muhammed b. Ali es-Semerkandî: (VI) 217
Muhammed b. Ali Rıza: (II) 503
Muhammed b. Ali Suleyhî: (V) 241, 245
Muhammed b. Ali b. Hüseyin: (III) 316
Muhammed b. Bahr el-İsfahânî (müfessir): (IV) 284
Muhammed b. Cafer: (II) 447, 448, 503
Muhammed b. Cafer el-Kurtî: Bk. Kurtî
Muhammed b. Cülf (Ebubekir): (IV) 37
Muhammed b. Davut b. Cerrah: (III) 366
Muhammed b. Ebi Avn: (III) 339
Muhammed b. Ebi'l-Cer': (IV) 412
Muhammed b. Ebubekir: (I) 346; (II) 34, 35, 40
Muhammed b. Ebi Hamza: (III) 29
Muhammed b. Ebi Haşim: (V) 288
Muhammed b. Ebi Huzeyfe: (I) 344; (II) 34, 35
Muhammed b. Ebi'l-Cevari: (III) 31
Muhammed b. Ebi'l-Fazl b. Şeref: (VI) 189
Muhammed b. Ebi'l-Huseyn: (IV) 302; (VI) 167
Muhammed b. Ebi'l-Leys: (III) 16
Muhammed b. Ebi's-Sâc: Bk. İbn Ebi's-Sâc
Muhammed b. Eş'as el-Huzâî: (II) 240; (III) 121
Muhammed b. Fazl: (VI) 285
Muhammed b. Gümüşcur: (IV) 467
Muhammed b. Halid b. Bermek: (II) 482
Muhammed b. Halid el-Kasrî: (II) 429
Muhammed b. Hanefiyye (Hz. Ali'nin oğlu): (I) 324; (II) 88-92, 101, 116, 283, 410, 462; (III) 170, 174
Muhammed b. Hasan b. Ali: (II) 426; (III) 159
Muhammed b. İbrahim (komutan): (III)61
Muhammed b. İbrahim b. Simcur: (III) 452
Muhammed b. İbrahim b. Muhammed: (III) 350, 351, 509; (V) 262

Muhammed b. İdris II.: (III) 35, 37; (IV) 68
Muhammed b. İdris (Emevî komutanı): (III) 30
Muhammed b. İsa: (II) 491, 493
Muhammed b. İshak es-Saymarî: (IV) 319
Muhammed b. İshak: Bk. İbn İshak
Muhammed b. İshak (komutan): (IV) 448
Muhammed b İsmail Anuştekin ed-Derezî: (V) 315-317
Muhammed b. İsmail b. Abbad: (IV) 98, 100
Muhammed b İsmail b. Cafer Sadık: (II) 426; (IV) 106-108
Muhammed b Kahtabe: (II) 436
Muhammed b. Karadoğan: (IV) 448
Muhammed b. Mahmut Gaznevî. (III) 447, 475, 478
Muhammed b. Mahmut (Irak Selçuklu sul.): (V) 17, 79, 80
Muhammed b. Mahmut el-Mervrûzî: (V) 206
Muhammed b. Menazır: (IV) 323
Muhammed b. Mesleme. (I) 331, (II) 35
Muhammed b. Muğıs. (III) 339
Muhammed b. Muhammed b Cehir: (V) 400
Muhammed b. Musa (nahiv alimi): (IV) 44
Muhammed b. Musa el-Harezmî. (III) 174
Muhammed b. Mustansır el Fatımî: (V) 218
Muhammed b. Mutahhir (Ressi hük.): (V) 264
Muhammed b. Müseyyeb el-Ukaylî: (IV) 18
Muhammed b. Nasr el-Mervezî: (III) 364
Muhammed b. Nasr es-Sâmânî: (III) 450
Muhammed b. Ömer b. Ya'lâ: (V) 285
Muhammed b. Numan: (II) 496, 502, 503
Muhammed b. Sâm el-Gurî: (III) 471
Muhammed b. Sa'd I. (Fars atabeyi): (V) 117
Muhammed b. Salih: (IV) 247
Muhammed b. Sebe: (V) 252, 285
Muhammed b Süleyman: (II) 331; (III) 2[illegible], 261, 364; (IV) 239, 446
Muhammed b. Suleyman el-Katib: (III) 188, 189; (IV) 35, 109, 193, 219, 239, 446
Muhammed b. Suleyman (Melikşah'ın yeğeni): (V) 57
Muhammed b. Talha: (II) 39, 40
Muhammed b. Tuğc. (III) 377, 384; (IV) 14, 19, 20, 34, (36-42), 113, 158, 172, 198, 199, 405, 443; (V) 433; (VI) 30, 280
Muhammed b. Tumart: (IV) 117; (V) 158-160, 266-268, 281 (356-367), 368, 386; (VI) 25, 26, 33, 107, 128, 129, 154-158, 229, 230, 242, 246, 293, 333
Muhammed b. Ubade: Bk. Ebu Cevze
Muhammed b. Ulvan: (II) 403
Muhammed b. Yahya el-Bermekî: (II) 354, 504
Muhammed b. Yahya es-Sûlî. (IV) 409
Muhammed b. Yakut (hacib). (IV) 196
Muhammed b. Yusuf b. Abdülmu'min. (V) 269
Muhammed b. Yusuf b. Taşfin: (V) 272
Muhammed b. Zahir: (III) 366, 370
Muhammed b. Zeyd: (III) 444, 445
Muhammed Cemaleddin (Börî): (V) 86, 89
Muhammed Cevad: (II) 373, 426
Muhammed Dîbac: (II) 447, 448, 451; (IV) 107
Muhammed Emin el-Kürdî: (VI) 238
Muhammed Hüseyin Heykel: (I) 256
Muhammed İmran b. Muh. Sebe: (Züreyî emiri): (V) 259
Muhammed Kazvînî: (VI) 264
Muhammed Mansur: (V) 108, 110
Muhammed Merzûkî: (VI) 194
Muhammed el Muntasır (Halsî hük.): (V) 387
Muhammed el-Muntazar: (II) 426; (III) 11; (IV) 104
Muhammed Murtaza (Ressî hük.): (V) 263
Muhammed Nasır: (Muvahhid hük.): (V) 265
Muhammed Nefsü'z-zekiyye: (II) 117, 397, 399, 427-433, 436-442, 451, 454, 458, 460, 467,472, 474; (III) 12, 55, 80, 113, 180, 197, 199, 228, 312-315; (IV) 107
Muhammed es Suleyhî (kadı): (V) 239, 246, (VI) 135
Muhammed Sûfyânî: (I) 431
Muhammed Şeybânî (Özbek devlet kurucusu): (V) 389
Muhammed Tapar: (V) 14, 15, 53, 57-60, (61-68) 71, 73-76, 92, 106, 205, 328, 360, 374, 399; (VI) 45, 338, 373
Muhammedşah II. (Kirman sultanı): (V) 113
Muhammedşah b. Salgurşah: (V) 117, 118
Muharib b. Fihr: (I) 31, 36,37
Muhsin b. Ebi Hasan: (IV) 150
Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî: (I) 374, 432, 433
Muhtar b. Hasan el-Bağdâdî: (IV) 422
Muhtedi (Abbasi halifesi): (II) 47; (III) 211, 335, 349-351; (IV) 64, 126, 127, 170, 183, 213, 236, 251; (V) 47
Muhyiddin-i Arabî: (VI) 250-254
Muir: (II) 25, 375, 376, 417; (III) 341, 369, 381; (IV) 155
Muiz (Fatımî halifesi). (IV) 23, 43-45; (51-57) 113, 114, 117, 178, 179, 189, 190, 222, 240, 249, 261, 262, 318, 348, 372-374, 380, 406, 417, 427, 429; (V) 217, 218, 394, 406,415, 418, 432-436; (VI) 31, 54-57, 74, 99, 100, 112, 131, 173, 218, 280, 283, 284, 299, 300, 309, 365, 369
Muiz b. Badıs: (II) 240; (IV) 207

Muizzüddevle: (III) 381, 387, 390, 393, (395-402) 428 450, 464, 484, 491-493; (IV) 14, 15, 20, 114, 173, 174, 206, 207, 215, 232, 245, 246, 256, 332, 388, 389; (VI) 363
Muizzüddevle b. Sumadih: (V) 154
Mukaddem el-Kabrî: (VI) 189
Mukaddesî: Bk. Makdisî
Mukalled b. Müseyyeb: (IV) 18, 56, 116
Mukanna el-Horasanî: (II) 405, 409-411, 416; (V) 310, 311
Mukatil b. Hakim el-Akkî: (III) 23
Mukatil b. Süleyman: (II) 219; (III) 152
Mukavim b. Abdülmuttalib: (I) 36
Mukavkıs (Mısır valisi): (I) 209, 211, 218, 220, 303-305; (II) 171; (III) 11
Muktefî li'emri-llâh: (V) 47, 49, 79, 80, 98, 290, 374, 398, 400; (VI) 41
Muktedî: (III) 272, 301, 335, 336, 364-370, 375, 377, 440, 447; (V) 39-41, 47,49, 54, 56, 375, 376, 389, (VI) 346, 359, 372
Muktedir: (IV) 12, 13, 38, 39, 48, 49, 84, 112, 144-148, 150, 157, 172, 182-186, 193, 206, 230, 231, 239, 252, 356, 395, 419, 422, 430; (V) 47, 48, 374; (VI) 41, 256, 360
Munis el-Hadim: (II) 153; (III) 358, 366, 371, 375, 441; (IV) 49, 50, 157, 172, 206, 286
Munis el-Hazin: (III) 366, 370, 380
Muniş el-Muzaffer: (IV) 84, 332
Muntasır (Abbasi halifesi): (II) 509; (III) 211, 335, 336, 340-344, 443; (IV) 125, 154, 169, 170, 177, 182, 213, 230; (V) 47, 48
Muntasır Davut (Ressî hük.): (V) 264
Musa (a.s.): (I) 103, 197, 201; (II) 136, 422, 447, 453, 489, 490; (III) 155, 313; (IV) 134, 136, 284; (VI) 120
Musa Azar: (IV) 348; (VI) 218
Musa Kazım: (II) 357, 426, 448, 460-463; (IV) 104, 106; (V) 40, 197; (VI) 338
Musa es-Suleyhî: (V) 239
Musa b. Abdullah: (I) 378
Musa b. Affan: (IV) 100
Musa b. Ali: (II) 306
Musa b. Boğa: (III) 350-356; (IV) 127, 170, 171
Musa b. Ebi'l-Afiye: (IV) 71-73; 84; (V) 379
Musa b. Emin: (II) 361, 362, 490
Musa b. İsa: (II) 445; (III) 13; (IV) 26; (V) 436
Musa b. Mehdi: (II) 331
Musa b. Mus'ab b. Rebi: (III) 12
Musa b. Şakir: (III) 174,175
Musa b. Nusayr: (I) 382, 393-397, 400-405, 410; (II) 251; (III) 232; (IV) 394
Musa b. Ukbe: (II) 230
Musa b. Yahya el-Bermekî: (II) 346, 350, 354, 479
Musa Yabgu b. Kutalmış: (V) 13, 15, 18,19
Mus'ab b.Umeyr: (I) 127-129
Mus'ab b. Zübeyr: (I) 374, 419; (II) 63, 89, 90, 102-105
Mustafa Abdürrezzak: (VI) 180
Mustain (halife): (III) 335, 336, 344-346; (IV) 64, 96, 121, 154, 182, 183, 213, 214, 236,388, 415, 418; (V) 47, 48; (VI) 255
Musta'lî (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47, 179; (V) 216-221, 251, 325, 391; (VI) 58, 174
Mustansır (Abbasî halifesi): (V) 47, 49, 376; (VI) 374
Mustansır (Fatımî halifesi): (IV) 46, 47, 55; (59-61) 111, 115, 116; (V) 39, 49,216-221, 241-244, 248-252, 284, 285, 288-293, 313, 325, 327-329, 337-339, 343, 381, 391, 400, 401, 433, 436; (VI) 53, 57, 74,109,132, 152, 153, 162, 247, 288, 310, 319, 331, 341, 360, 374
Mustansır (Hafsî hük.): (VI) 167
Musta'sım (Abbasi halifesi): (V) 47, 48, 191-197, 376, 377, 394, 401; (VI) 104, 275, 370
Mustazhir (Abbasi halifesi): (V) 47, 56, 57, 60, 61, 66, 78, 374, 381, 384, 397; (VI) 373
Mustazi (Abbasi halifesi): (V) 47,49, 238, 376, 393
Muşattab (fakih): (VI) 36
Muşkir (komutan): (IV) 447
Mutahhar b. Abdullah: (IV) 322, 437, 438
Mutahhir (Ebu Müslim'in torunu): (II) 411
Mutarrif b. Abdullah: (IV) 76, 79
Mu'tasım (Abbasi halifesi): (II) 251, 305, 306, 362, 366, 369, (370-378) 383, 412-417, 422, 450, 454, 455, 469, 470, 504, 505, 508, 509; (III) 15, 16,19, 64,88, 94, 95, 106, 134, 140, 171, 181, 182, 189, 198, 203, 208-211, 225, 229, 232, 248, 249, 264, 267, 270, 272, 304, 305, 307, 334-338, 353; (IV) 26, 27, 37, 107, 124, 136, 153, 182, 213, 215, 330, 338, 449; (V) 24, 47, 48, 262, 405, 417, 424; (VI) 72, 111, 156, 256, 296, 338, 360
Mu'tasım b. Sumadih: (VI) 189
Mutemen: (II) 358, 486,489, 494; (V) 48
Mutemid (Abbasi halifesi): (III) 211, 335; (352-361), 371, 436,438; (IV) 29-33, 64, 102, 121, 126-128, 155, 170, 171, 183, 208, 231, 400, 441; (V) 47, 48; (VI) 41, 156, 183-185, 207
Mutemid b.Abbad: (IV) 101, 314; (V) 148-154, 338, 418
Mu'tezid (Abbasi halifesi): (III) 98, 211, 331, 336, 358, (360-362), 363, 364, 370, 439, 440; (IV) 12, 33, 122, 123, 171, 201, 208, 217, 218, 228, 230-233, 238, 244, 246,260, 309,332, 339, 353, 366, 431-433; (V) 47, 48; (VI) 185, 296

Mutezz (Abbasi halifesi): (IV) 27, 64, 169, 170, 177, 183, 213, 214, 418; (V) 47,48
Muti (Abbasi halifesi): (IV) 14, 159, 173, 246, 247, 422; (V) 47, 48
Muti b. İyas: (II) 421
Mut'im b. Adiyy: (I) 112, 120, 122, 204
Muttaki (Abbasi halifesi): (III) 335, 378, 379, 381-385, 388, 397; (IV) 13, 14, 18, 173, 193, 194, 232; (V) 47, 49
Muvaffak, Ebu Talha: (III) 336, 345 352-361, 436-439; (IV) 28, 33, 104, 127, 128, 183, 208
Muvaffak (Daniye hük.): (VI) 167
Muzaffer (Batlıyus hük.): (VI) 207
Muzaffer b. Hac: (IV) 448
Muzaffer b. Yakut: (III) 396, 397
Mübarek el-Kummî: (IV) 25
Müberred: (I) 371; (IV) 398
Mücahid el-Amirî: (IV) 93; (VI) 343
Mücahidüddin Aybek: (V) 191, 193; (VI) 371, 374
Müdrike b. İlyas: (I) 29, 35
Müeyyed (İbrahim b. Mütevekkil). (III) 340, 342, 472; (IV) 169, 177
Müeyyed fi'd-din Hibetullah Şirazî (III) 428; (IV) 115, 118, 174,315; (V) 20 25, 286, 342; (VI) 102, 132, 147-152
Müeyyidüddevle Ebu Mansur: (III) 394, 395, 486, 494; (IV) 187, 194, 272; (V) 399; (VI) 90
Müeyyidüddin el-Kummî: (V) 400
Müeyyidülmülk (vezir): (V) 40, 57, 397
Müeyyidülmülk (Gür veziri): (V) 211-214
Müfevviz: (IV) 30, 32, 171
Müllih b. Mansur: (VI) 173
Mühelhil: (I) 76
Mühelleb b. Ebi Sufra: (I) 355, 376-378, 389, 428; (II) 63, 225; (III) 21, 63; (VI) 181
Mühezzeb b. Es'ad: (VI) 176
Mühezzibüddevle: (III) 412, 415, 416, 420, 488
Mükerrem (Ahmed b. Ali es-Suleyhî): (V) 238, 239, 242, 247-251, 258, 291, 293
Müktefî bi'llâh (Abbasi halifesi): (III) 335, 336, 363-365, 371, 385, 386; (IV) 35, 109, 171, 343, 409; (V) 47, 49
Münebbih b. Bekr: (I) 26, 31, 32
Müneyzir (Gassanî hük.): (I) 60
Münteceb Hüseyin b. Ahmed: (V) 263
Münzir (Endülüs Emevî hük.): (III) 39; (IV) 75-77
Münzir (Gassanî hük.): (I) 60, 61
Münzir b. Amir: (I) 155
Münzir b. Haris: (I) 58
Münzir b. Maissema: (I) 49, 54, 58, 96
Münzir b. Numan: (I) 56, 59
Münzir b. Said (kadı): (III) 118, 233; (IV) 250, 252, 290, 292; (VI) 112
Münzir b. Sava: (II) 37, 209; (II) 19
Münzir el-Mağrur: (I) 54, 62
Mürre: (IV) 36
Mürre b. Şeyban: (I) 75, 76
Mürteza (Şerif Radiy'in kardeşi): (V) 285
Müsavir b. Abdülhamid el-Becelî: (IV) 212
Müsavir b. Malik: (I) 81
Müsebbihî: (VI) 31, 58, 281
Müseylimetü'l-kezzab: (II) 17-20
Müsenna b. Harise: (I) 282, 291; (II) 188; (III) 195
Müslim (İmam): (I) 324; (II) 195; (III) 359; (IV) 243, 288, 289; (VI) 126
Müslim b. Akil: (II) 83, 84
Müslim b. Ukbe: (I) 364; (II) 101, 429
Müslim b. Velid: (IV) 323
Müseyyeb (II)324, 325
Müstekfî (Abbasî halifesi): (III) 272,335, 336,372, 387-389, 399, 445, 491; (IV) 14, 172-176, 422, 435; (V) 47
Müstencid (Abbasi halifesi): (V) 47, 49
Müsterşid (Abbasi halifesi): (V) 47, 49, 67-69, 72, 76-78, 94-96, 375, 397, 398, 400; (VI) 18-20, 170, 195, 228, 264
Müstevrid b. Ullife et-Teymî: (II) 59
Müşerrifüddevle (III) 420
Mutenebbi (IV) 21, 22, 158, 310-314; (VI) 123, 160
Mutevekkil (Abbasi halifesi): (II) 306, 509; (III) 16, 19, 182, 198, 210, 211, 266, 272, 334-347, 350, 354; (IV) 37, 136, 153, 154, 169, 170, 182, 193, 213, 216, 230, 236, 238, 291, 330, 337-339, 365, 366, 371, 388, 398, 403, 414, 418, 422; (V) 47, 48; (VI) 53, 108, 360
Mütevekkil Ahmed: (V) 263, 264
Mütevekkil Şemseddin Ali: (V) 264

N

(IX)Nabıt: (I) 64
Nabiğa ez-Zübyânî: (I) 34, 57-59
Nadr (Kureyş): (I) 29, 35, 96, 123, 134
Nadr b. Haris: (II) 154, 228, 229
Nadr b. Huzeyme: (I) 35
Nadr b. Said: (II) 67
Nafi (Abdullah b. Ömer'in talebesi): (II) 177
Nafi b. Abdülkays: (I) 333

Nafi b. Ebi Nuaym: (III) 159
Nafi b. el-Ezrak: (II) 61, 62, 72, 73
Nafi b. Halid. (I) 355
Nahle Müdevver: (III) 135, 144, 204, 257, 268, 271, 276, 283
Naile (Hz.Osman'ın hanımı): (II) 36, 44
Nanda: (III) 469
Napolyon: (I) 180, 224
Nasır (Abbasi halifesi): (V) 47, 49, 122, 127, 263, 377, 400
Nasır (Halep emiri): (V) 102
Nasır (Kerek hakimi)0 (V) 142
Nasır Ahmed b. Yahya: (V) 263
Nasır Ebu'l-Feth ed-Deylemî: (V) 263
Nasır Hasan (Memluk hük.): (V) 261
Nasır İzzeddin Muhammed b. Abdullah: (V) 264
Nasır Muhammed (Muvahhid hük.): (V) 278-280
Nasır el-Kuşûrî: (IV) 477
Nasır Husrev: (IV) 60, 315, 363; (V) 219; (VI) 62, 76, 83,
271, 288, 289, 292, 310
Nasır b. Harun: (IV) 322
Nasır b. Mansur (Muvahhid hük.): (III) 221, 222
Nasır b. Yakup: (VI) 285
Nasıruddevle: (III) 380-385, 388, 400, 450; (IV) 11-16, 20,
41, 50
Nasırüddin Mahmud: (V) 107
Nasırüddin Mahmud (Zengî hük.): (V) 87
Nasırüddin Kubaca: (VI) 265, 271
Nasırüddin Mahmud: (VI) 265
Nasırüddin el-Arracanî: (VI) 192
Nasr I. b. Ahmed es-Sâmânî (III) 360, 377, 442; (V) 112, 172, 267
Nasr II. b. Ahmed es-Sâmânî. (III) 374 (444-449)
Nasr b. Abbas: (V) 226, 227
Nasr b. Abdurrahman. (VI) 177
Nasr b. Hamza: (III) 33
Nasr b. Rebia: (I) 27
Nasr b. Harun: (III) 486
Nasr b. Muaviye: (I) 33, 38, 79
Nasr b. Seyyar: (I) 421, 429; (II) 286, 302, 322, 323, 474
Nasr b. Şebes: (II) 365, 366
Nasreddin Attekin: (V) 220
Nasruddevle b. Mervan: (V) 28, 283
Nasrullah b. Abdülhamid: (V) 53
Nassau Lees: (VI) 265
Navâsâ Şah: (III) 466, 479
Nazuk: (III) 368
Nazzam: (II) 118, 274; (III) 161, 165; (IV) 131, 295; (VI) 140
Nebuhr: (I) 44 Necah (Necahilerin kurucusu): (V) 254
Necah (hadımağası): (V) 235
Necah b. Seleme: (II) 381
Necdet b. Amir: (II) 73
Necmeddin Albı: (V) 107, 109
Necmeddin gazi Mansur: (V) 108
Necmeddin Gazi Said: (V) 108, 109
Necmeddin İlgazi: (V) 106, 107
Necmeddin İsa: (V) 108
Necmeddin b. Messal: (V) 224, 225
Nehhas: (IV) 298
Nemerî: (IV) 323
Nemr b. Kasıt: (I) 33, 39
Nemrut: (I) 30
Nesei: (III) 156, 370; (IV) 244, 289
Nesevî: (VI) 267, 268
Nevar (Ferezdak'ın hanımı): (II) 416
Nevbahtî: (II) 92, 447
Nevevî: (I) 270, 319, 324
Nevlefî: (II) 329; (III) 219
Nevzaz: (I) 50
Nicholson. (I) 28, 354, 361; (II) 70, 77, 87, 106; (III) 147, 167, 168, 172, 179; (IV) 303; (VI) 195
Niftaveyh: (III) 207; (IV) 299, 309
Nikator Fokas: (I) 19; (IV) 159, 160
Nikola IV.: (IV) 443
Nizameddin İbrahim: (V) 109
Nizameddin Yağı Basan: (V) 115
Nizâmî Arûzî Semerkandî: (IV) 343; (V) 53, 63, 78, 201, 370; (VI) 168, 169, 211-215, 224-227, 376
Nizamî el-Cenhî: (V) 53
Nizamülmülk. (II) 405, 413, 414; (III) 437, 449; (V) 30-46, 54-56, 84, 90, 91, 199, 326, 328, 371, 395-399, 424;
(VI) 19, 36, 56, 96, 97, 104, 145, 224, 225, 314, 373
Noeldeke: (I) 17,19, 50, 63, 91, 96, 186, 260; (II) 211; (IV) 124, 125
Nizar b. Mustansır: (V) 220, 251, 326-328, 337, 338, 343, 389, 402
Nuaym b. Abdullah: (I) 272, 293
Nuaym b. Abd-Kûlâl: (I) 196
Nuaym b. Mesud: (I) 160, 161, 187, 204
Nufeyl b. Habib: (I) 71
Nufey' b. Müserrih: (II) 334
Nuh (a.s.): (I) 95, 122; (II) 361, 409, 499; (V) 310; (VI) 152
Nuh b. Esed es-Sâmânî: (III) 443, 444, 449, 450; (IV) 324
Nuh II. b. Mansur: (III) 495
Nuh I. b. Nasr: (III) 374, 386, 442, 443, 449, 452, 453, 456; (IV) 112, 273, 315; (VI) 90, 104
Numan (Ebu Kabus): (I) 54
Numan b. Beşir: (II) 83, 84; (IV) 13
Numan b. İmrülkays: (I) 53, 54, 56
Numan b. Mukarrin: (I) 285
Numan b. Münzir: (I) 49, 57-59, 80
Numan el-Uleysî: (IV) 447
Numeyr b. Amir: (I) 29, 38
Nureddin Ali: (V) 394

Nureddin Arslanşah I: (V) 87
Nureddin Arslanşah II.: (V) 87
Nureddin Artuk: (V) 109
Nureddin el-Harezmî (fakih): (V) 186, 187
Nureddin Mahmud b. Zengî: (V) 87-89, 96, 101-104, 132-136, 225, 226, 229-237, 253, 302, 393, 402; (VI) 97, 174, 284, 315
Nureddin Muhammed (Artuklu emiri): (V) 107-109
Nureddin Ömer: (V) 376
Nuruddevle: (III) 417, 453, 488
Nusayr (vali): (II) 154
Nusreddin Pehlevan Muhammed: (V) 111
Nüveyrî: (III) 30
Nyberg: (III) 163; (IV) 296

O

Olcaytu: (V) 182
O'Leary: (I) 43, 46
Orazius: (I) 314
Ordona II.: (IV) 83, 86, 87, 430, 431, 452-454
Osman b. Abdullah: (I) 145 Osman b. Affan: (I) 105, 117, 140, 148, 159, 170, 171, 266, 275, 286, 317, (323-339) 343-346, 353, 357, 367-371, 387, 389, 423; (II) 26-38, 41-47, 50-53, 56, 62, 69, 79, 82, 97, 103, 105, 125, 128-132, 136, 136, 137, 140, 142, 145, 146, 153-156, 168, 185, 191, 197, 209, 211-216, 233, 242, 262, 263, 281-288, 449, 450, 453, 454, 458, 504, (III) 317, 320, (IV) 82, 83, 126, 221, 323, (VI) 410, 436; (VI) 116
Osman (Çağrı Bey oğlu): (V) 15,37
Osman b. Ebi'l-As: (I) 195, 388, 389; (II) 15, 154
Osman b. Hayyan: (II) 429
Osman b. Kays: (II) 197
Osman b. Mürre: (II) 244
Osman b. Nehik: (II) 402, 403
Osman b. Talha: (I) 68
Osman (Semerkant hük.): (V) 125, 126
Osman (Cemalülmülk oğlu): (V) 45
Osman Turan: (V) 32, 35
Osmânî (şair): (V) 255
Oşidirbami: (II) 405

Ö

Ögeday: (V) 182-185; (VI) 16
Öklides: (III) 172; (VI) 222
Ömer (Miknase valisi): (III) 37
Ömer b. Abdülaziz: (I) 351, 390, 391, 405; (412-418) 419, 421, 427, 428, 433; (II) 65, 169, 181-184, 199, 206, 227, 239, 242, 246, 259, 290, 291, 295, 316; (IV) 170; (V) 409; (VI) 111
Ömer b. Ali Zeynelabidin: (III) 394, 395, 473
Ömer b. Bükeyr: (III) 152
Ömer b. Faiz: (IV) 140
Ömer b. Ferrehan: (III) 173, 175
Ömer b. Hafs: (III) 21, 22
Ömer b. Hafsun: (IV) 78, 81 Ömer b. Hattab (Hz.): (I) 31, 63, 73, 105, 110, 137, 138, 140, 145, 152, 155, 166, 173, 177, 185, 200, 201, 204, 208, 221, 245, 261, 267, 268 (271-322) 324, 327, 330, 331, 337, 338, 341, 342, 347, 349, 353, 359, 366, 369, 388, 389, 412, 415; (II) 11, 16, 19, 22, 26-33, 37, 37, 52, 66, 69, 79, 94, 95, 103, 112, 125-138, 140, 152, 161, 164, 165, 168, 172, 177-186, 189-192, 195-197, 200, 205, 208, 209, 212, 216, 217, 232-235, 241, 244, 263, 269, 274, 281, 283, 288, 286, 299, 435, 453, 454, 458, 459, 488, 504; (III) 42, 71, 99, 121, 139, 186, 190, 247, 317, 318, 320, 338, 389; (IV) 138, 176, 253, 255; (V) 142, 386, 409, 410, 420, 421, 430, 436; (VI) 41, 111, 124
Ömer b. Hübeyre: (I) 428; (II) 169
Ömer b. Muttarif: (III) 100
Ömer b. Rebia el-Kuraşî: (II) 224
Ömer b. Sa'd: (III) 302
Ömer b. Süleyman el-Tucibî: (III) 34; (IV) 63
Ömer b. Şebbe: Bk. İbn Şebbe
Ömer b. Übeydullah el-Akta': (II) 63; (IV) 154
Ömer b. Varkut: (V) 144
Ömer Eşref: Bk. Ömer b. Ali Zeynelabidin
Ömer Hayyam: (IV) 316; (V) 39, 53; (VI) 97, 225-227, 271, 292
Ömer Murtaza (Muvahhid hük.): (V) 265

P

Palgrave: (I) 23
Palmer: (II) 390; (III) 68
Patrik Bünyamin: Bk. Bünyamin
Petronius: (III) 255
Hz. Peygamber: Bk. Muhammed (a.s.)
Philippe K. Hitti: (I) 43; (III) 482; (VI) 283
Philippe I. (Fransa kralı): (V) 297
Philippe II. (Fransa kralı): (V) 138
Pierre L'Ermite: (V) 296
Pierre Terrail Bayard: (I) 349
Pîrî (Gazne sultanı): (III) 457-459
Plotinos: (IV) 140
Pretzl: (II) 215
Prurches: (VI) 266
Pytagoras: (III) 180

R

Rabiatü'l-Adeviyye: (IV) 139, 140
Rabia bintu Kelb el-Kusdariyye: (IV) 317
Racyapal: (III) 469
Rafi b. Ebi Rafi: (I) 231
Rafi b. Herseme: (III) 439
Rafi b. Leys: (II) 347
Ramiro II.: (IV) 83
Ramiro III.: (IV) 90
Rasûlullah: Bk. Muhammed a.s.
Racraca: (VI) 113
Raşid (halife): (IV) 123; (V) 47-49, 78, 79, 98
Ravh b. Zınba': (II) 137
Ravendî: (IV) 295; (V) 32
Raverty: (VI) 265
Raymon (Toulouse kontu): (V) 297, 299
Râzı (halife): (III) 374-377, 387, 397, 484, 491; (IV) 150, 172, 173, 176, 182, 185, 188, 189, 193, 199, 214, 341, 343, 357, 387, 419, 434; (VI) 47, 48; (VI) 212, 213, 219
Râzî (müfessir): (III) 155
Râzî (Rhazes) Muhammed b. Zekeriyya (tabib): (III) 132, 456; (VI) 98, 211 (340-343)
Rebab b. Tabiha: (I) 29
Rebia b. Ahmed b. Tulun: (IV) 34
Rebia b. Kays: (III) 14, 202, 377
Rebia b. Maad: (II) 251; (III) 231
Rebia b. Mükeddem: (VI) 109
Rebia b. Nizar: (I) 38
Rebia b. Süleyman: (IV) 70, 276
Rebiatü'r-rey: (III) 159
Rebî' b. Ebi'l-Hukayk: (I) 231
Rebî b. Yunus: (II) 330, 420; (III) 56, 203-206, 313
Rebî b. Ziyad: (I) 78, 79, 355
Recâ (Karmatî komutanı): (IV) 446
Recâ (Harun Reşid'in hizmetçisi): (II) 359
Recâ b. Eyyub: (II) 377
Recâ b. Savlâb: (IV) 240
Recâ b. Velid el-Isfahanî: (IV) 273
Reccal b. Unluve: (II) 17
Redah (Süleyhî): (V) 239
Rehinü'l-mahbuseyn: Bk. Ebu'l-Alâ Maarrî
Renaud (Kerek kontu): (V) 136
Reşid b. Me'mun (Muvahhidî): (V) 282
Reşide (Muiz kızı): (IV) 420
Reşidüddin. (VI) 276
Reşidüddin Sinan (Nizarî şeyhi): (V) 337
Reşidüddin Vatvat: (VI) 292
Reyhan el-Ketâmî: (IV) 72
Reyhanü'l-Ekber: (V) 257
Reyhane (Harezm emiresi): (IV) 360
Reyta (Seffah kızı): (II) 349
Rhazes: Bk. Râzî
Rıdvan b. Tutuş: (V) 15, 114
Rıdvan b.el-Velhaşî: (V) 223-225, 402
Richard (Arslan Yürekli): (V) 138, 237, 303
Richelieu: (I) 361
Rifaa b. Kays: (I) 231
Rifaa b. Semuel: (I) 205
Rismund: (IV) 166
Riyah b. Osman: (II) 429-431
Robert (Guillaume oğlu): (V) 297
Robert (Flander kralı): (V) 297
Rodmir. (IV) 453; (VI) 139
Rodrik: (I) 393
Roger I.: (V) 219, 291, 301
Roger II.: (VI) 293
Romanos (vali): (I) 291
Romanos Dyogenes: (V) 32, 33, 110, 282
Romanus: (IV) 158, 160, 443
Rufeyde Hatun: (II) 229
Rukiyye (Hz. Peygamber'in kızı): (I) 117, 148, 323
Rükneddin Baybars: (V) 419, 436; (VI) 22
Rükneddin Hucatü'l-hak (Kirman atabeyi): (V) 116
Rükneddin Hür-Şah (İsmailî lider): (V) 189, 336, 337
Rükneddin IV. Kılıç Arslan: (V) 115
Rükneddin Mahmud: (V) 114
Rükneddin I. Mesud: (V) 114
Rükneddin Mev'ud: (V) 107
Rükneddin Sultanşah: (V) 113
Rükneddin II. Süleyman: (V) 114
Rüknüddevle: (III) 390, 394-404, 449, 451, 483-486, 491-496; (IV) 174, 186, 194, 199, 207; 215
Rüknüddevle Davut (Artuklu emiri): (V) 107
Rüstem (İranlı komutan): (I) 282-284
Rüstem b. Hüseyin: Bk. İbn Havşeb
Rüstem b. Şehriyar: (VI) 273

S

Sabit b. Kays: (I) 167
Sabit b. Kurre el-Harrânî: (III) 175; (IV) 319, 338, 353; (VI) 212, 222
Sabit b. Kutne: (I) 378; (II) 108
Sabit b. Nuaym: (I) 431
Sabur b. Behram: (I) 54, 55
Sachau: (IV) 360; (VI) 257
Sa'd b. Ebi Vakkas: (I) 105, 327, 328, 342; (II) 48, 128, 168, 188, 190, 233, 235, 236, 262
Sa'd b. Ebubekir II. (Fars atabeyi): (V) 117, 118
Sa'd b. Muaz: (I) 127, 128, 159, 160, 163, 182, 294; (II) 144
Sa'd b. Sümeys: (I) 75
Sa'd b. Ubade: (I) 159, 160, 191, 267, 318; (II) 124, 126, 129
Sa'd b.Zengi I.: (V) 117, 118
Sadaka b. Mezyed: (VI) 227, 338
Sa'de (Yezid'in hanımı): (II) 255
Sadeddin Gevher Ayın: (V) 32-35
Sa'dî Şirazî: (V) 192; (VI) 95, 271
Sadreddin Abdülmelik b. Darbas: (VI) 330
Sadreddin Muhammed (Vezir): (VI) 226
Sadreddin b. Ali (Ağa Han): (V) 339
Sa'duddevle Nevâsî (Fatımî komutanı): (V) 221
Safiyye bintu Abdülmuttalib: (II) 145
Safiyye bintu Huyeyy (ümmü'l-mü'minin r.a.): (II) 144
Salvan b. Muattal: (I) 168, 169
Salvan b. Ümeyye: (I) 187, 188
Salvetüddin (Kirman atabeyi): (V) 116
Sağîr el-Hadim: (IV) 27
Sahib İsmail b. Abbad: (III) 141, 494; (IV) 187, 188, 272, 274, 275, 300, 321, 322-329; (VI) 90, 104, 165
Sahir (Yakub Mansur'un annesi): (V) 271
Said (Halep atabeyi): (V) 89
Saîd b. Abdülmelik: (I) 414
Saîd b. Amr: (I) 419
Saîd b. As: (I) 330, 357; (II) 20, 40, 37, 154, 214
Saîd b. Batrik: (IV) 356
Saîd b. Cübeyr: (II) 217; (III) 93
Saîd b. Cüdeyr: (III) 212
Saîd b. El-Akra': (II) 154
Saîd b. Halid: (I) 291
Saîd b. Hasan (Ebu'l-Alâ, edip): (IV) 90
Saîd b. Kays: (II) 154
Saîd b. Muhammed el-Mehdî: Bk. Ubeydullah el-Mehdî
Saîd b. Müseyyeb: (I) 324, 353; (II) 262
Saîd b. Osman: (I) 324, 356, 363
Saîd b. Seyfüddevle: (IV) 115
Said b. Theophilus: (IV) 346
Saîd b. Zeyd: (I) 271, 273, 276
Saîd (Ebu'l-Fazl Sa'd): (IV) 13
Saîd el-Hadimî: (III) 345, 447, 449
Saidü'l-Ahvel b. Necah: (V) 246-249, 256
Saîdüddevle: (IV) 11
Saint Bernard: (IV) 165
Saint Yakop: (IV) 90
Sâk b. Hürmüz: (II) 309
6Salahaddin b. Mutahhir: (V) 264
Salahaddin Eyyubî: (IV) 199; (V) 87, 96, 102-106, 111 (132-141) 167, 217, 226, 230, 232-237, 253, 254, 259, 272, 275-277, 302, 303, 336, 376, 392, 393, 403, 407, 419, 423, 436; (VI) 21, 29, 31, 38, 97, 174, 180, 202, 203, 221, 261, 269, 270, 282, 284, 300, 310, 313-317, 320, 321, 325-327, 330, 342
Salaman: (VI) 243
Sa'leb: (III) 364
Sa'lebe b. Amr. (I) 27, 61
Sa'lebe b. Ubeyd (I) 26, 60, 126
Sa'lebî: (IV) 298, (VI) 123
Salgur: (V) 86, 118
Salih (Artuklu emiri): (V) 108, 109
Salih b. Abdurrahman. (I) 410, 427
Salih b. Ali el-Abbasî: (I) 432; (II) 161, 304; (III) 12; (IV) 251, 369; (V) 48; (VI) 299
Salih b. Abdulkays: (II) 421
Salih b. Abdullah b. Harun: (VI) 77
Salih b. Abdülkuddüs. (II) 423, 424
Salih b. Mansur: (III) 203
Salih b. Müserrih: (II) 64
Salih b. Nadr el-Kinanî: (III) 435
Salih b. Rüzzik: (VI) 283
Salih b. Tarif (sahte peyg.): (V) 351
Salih (b. Necmeddin). (V) 109
Salih Eyyub: (V) 142, 143
Salih ismail Zengî: (V) 89, 102, 103, 135, 136
Salim b. Galbun: (III) 83; (IV) 63
Salim (Abdülmelik b. Mervan'ın katibi): (II) 138
Salim (Ebu Huzeyfe'nin mevlası): (I) 325; (II) 112, 212
Sam b. Nuh: (III) 210
Samsamüddevle: (III) 392, 395, 408-410, 411, 415, 417, 486-488; (IV) 174, 232; (V) 312
Samuel: Bk. Ömer b. Hafsun
Sancho: (IV) 82, 83; (VI) 219
Sannacetü'l-arab: Bk. A'şâ Kays
Sardanapallas: (III) 195
Savirus: (III) 15
Sayrafî: (IV) 189
Schiaperelli: (VI) 290
Schman: (VI) 283
Sealibî: (III) 167, 169; (IV) 21, 261, 272, 273, 301, 303, 310, 323, 412, 435
Sebek es-Sübekrî: (III) 440, 441, 446, 453
Sebutai: (V) 185
Sebüktekin: (III) 402, 457-460; (IV) 329
Secah: (II) 17

Sedîde el-Ulaysî: (IV) 447
Seffah (Abbasî halifesi): (II) 304, 305 (307-317) 328, 348, 349, 385-388, 395-399, 402, 425, 428, 431, 454, 458, 473, 475, 486; (III) 69, 70, 72, 85, 86; (V) 47, 48
Seffah II.. Bk. Mutezid
Sehl (Fazl b. Sehl'in babası): (II) 496
Sehl b. Sinbad: (III) 303, 304
Sehnun (fakih): (VI) 128
Selâvî: (IV 70, 73; (V) 276, 354, 382, 398; (VI) 77
Selçuk: (V) 11-15, 31, 38
Selçuk (emir): (V) 71
Selçukşah b. Salgurşah: (V) 117, 118
Seleme b. Hanzala: (II) 101
Selim b. Kuteybe. (II) 436
Selît (b.Abdullah): (II) 300, 301, 403
Sellâm b. Ebi'l-Hukayk. (I) 156, 178
Sellâme (Yezid II.'nın cariyesi): (I) 419, 420; (II) 316
Selma (Abdülmuttalib'in annesi): (I) 125
Selman-ı Farisî: (I) 161, 225; (II) 176, 235, 269; (III) 278; (IV) 138, (V) 324, (VI) 132
Sem'anî: (V) 229, 262, 273
Semerkandî: (IV) 337
Semh b. Malik: (I) 405, 406; (III) 45, 211
Sencer. (V) 14, 15, 51, 53, 57, 60 (65-82) 94, 95, 97, 99, 120, 121, 199, 200; (VI) 90, 104, 156, 214, 226
Sencerşah. (V) 104
Seriyy b. Hakem: (III) 14, 15
Sevde bintu Zem'a (ümmü'l-mü'minin r.a.: (I) 244
Seyf b. Zû-Yezen: (I) 49, 50
Seyfeddin Beğtimur: (V) 108
Seyfeddin Gazi I.: (V) 87, 97, 101
Seyfeddin Gazi II.: (V) 87, 102-104
Seyfeddin b. İmadeddin: (V) 301
Seyfeddin Muhammed Sûrî: (V) 201-204
Seyfüddevle (IV) 11, 13, 15 (18-22) 41, 42, 158, 159, 310, 311, 325, 335; (V) 370; (VI) 90
Seyfüddevle b. Davvas: (IV) 420
Seyyid Ebu Muhammed (Bıcaye valisi): (V) 269
Seyyid Emir Ali: (I) 339; (II) 86, 133, 147, 153, 158, 263; (III) 83, 135, 240, 242, 267, 274, 286
Seyyid Himyerî: (II) 92, 452-456; (III) 170
Seyyide (Muktedir'inannesi): (IV) 172, 255, 418-422
Seyyide Erva (melike): (V) 239, 250, 251, 292
Seyyide İsmail Kaşif: (VI) 287
Seyyide Sükeyne: (II) 273, 274
Sıbt İbnü'l-Cevzî: (VI) 289
Sibaa (Hakem b. Zübeyr'in annesi): (I) 205
Sibeveyh: (II) 357; (III) 140, 321; (IV) 44, 298; (VI) 160, 164
Siciyalı Cevher: Bk. Cevher es-Sıkıllî
Sîdî Abdülkadir el-Fâsî: (VI) 96
Sîdî Muhammed b. Ebubekir: (VI) 96
Sîdî Muhammed b. Nasr: (VI) 96
Sîlefî (Ebu Tahir): (VI) 127, 128, 251
Simcur: (III) 446, 448
Simneh: (I) 86
Sinan b. Sabit b. Kurre: (IV) 339, 353
Sinan b. Vebre: (I) 166
Sinbad (mecûsî): (II) 405, 417
Sindî b. Şahek: (II) 462, 493
Sinimmar: (I) 54, 55
Sîrî b. Ebubekir: (V) 153; (VI) 207
Sittülmülk (Hakim'in kardeşi): (VI) 360
Sittülmülk (Zahir'in halası): (IV) 59, 418, 420
Sittünnas (Sa'düddevle kızı): (IV) 24
Sokrat: (I) 18, (VI) 248
Sonipat: (III) 476
Sophroniûs: (I) 297
Sökmen I. el-Kutbî: (V) 106-111
Sökmen II. Nasıreddin: (V) 107, 108
Spinoza: (VI) 249
Stanley Lane-Poole: Bk. Lane-Poole
Steiner: (II) 110; (IV) 134, 135
Stephan (Chartres kontu): (V) 297
Strabo: (I) 47
Subh (Seyyide, Hişam II.'nin annesi): (IV) 88, 181, 421
Suheyb b. Sinan: (I) 255, 341
Suhpal: (III) 466
Sûlî: (III) 376, 379, 380, 383-386; (IV) 176, 184, 357, 419
Sultanüddevle: (III) 392-395, 419, 421, 424, 488, 489; (IV) 174
Sultanşah: (V) 15, 38, 114, 122
Sumeyl b. Hatem: (I) 407, 408
Suraka b. Amr: (I) 286
Sung Han: (V) 162, 163
Sungur b. Mevdud: (V) 117, 118
Suyurgatmış: (V) 116
Suyûtî: (I) 310, 349; (II) 27, 28, 310, 357-360, 377, 504; (III) 142, 351, 357, 360, 362, 364, 366, 371, 375, 385, 405, 409; (IV) 128, 170, 244-247, 390, 401, 430; (V) 77, 78, 198; (VI) 171, 181, 192
Südeyf (şair): (II) 386
Süddî (I) 413, 414; (II) 219
Sübkî: (VI) 140
Süfyan b. Abdullah: (II) 154
Süfyan b. Avf: (I) 356
Süfyan b. Meda: (III) 26
Süfyan b. Yezid: (II) 433, 434
Süfyan-ı Sevrî: (III) 214, 321; (IV) 286, 292, 293; (VI) 130
Süheyl b. Amr: (I) 171-173, 209, 210, 326
Sühreverdî: (V) 371
Süleym b. Itr: (II) 200
Süleyman (a.s.): (I) 45, 46, 214; (III) 201, 245, 277

Süleyman el-Müstaîn: (IV) 75, 93-98, 395
Suleyman (Hişam'ın Çin elçisi): (I) 388
Süleyman b. Abdullah: (II) 306; (III) 349; (VI) 358
Süleyman b. Abdülmelik: (I) 351, 403 (409-413) 414, 415, 426, 427; (III) 65, 171, 239, 254, 255, 267, 268, 271, 289, 290, 293; (III) 54, 205; (VI) 436
Süleyman b. Ali: (II) 398; (III) 86, (VI) 48
Süleyman b Cafer: (II) 493
Süleyman b.Cerir: (III) 36
Süleyman b. Emir ez-Zevâhı: (V) 250
Süleyman b. Hasan: (III) 375, 377
Süleyman b Hişam: (I) 431; (II) 291, 386, 387
Süleyman b. Kesir: (II) 300, 301, 316, 403, 406
Süleyman b.Surad: (II) 88
Süleyman b. Tarf: (VI) 242
Süleyman b. Vehb: (VI) 183
Süleyman b. Yakzan: (III) 44
Süleyman b. Yezid. (II) 386
Sümame b. Velid (III) 65
Sümeyye r.a.: (I) 109
Sümeys: (III) 206
Suveyd b. Mukarrin: (I) 285; (II) 20
Swinthilla: (I) 280

Ş

Şabestî: (III) 228, 284, 285; (IV) 57; (VI) 280
Şa'bî. (I) 349, 379
Şafiî (imam): (I) 249; (II) 74, 172, 176, 179; (III) 25, 112, 152, 155, 157, 160, 161, 178, 321, 364, 370, 473, (IV) 276, 291, 292; (VI) 35, 130, 144, 316
Şah Halilullah (Nizarî): (V) 339
Şahruh: (V) 389
Şakık b. Seleme: (II) 217
Şanca: (IV) 87, 430, 452, 453
Şa'rânî. (VI) 251, 254
Şarl V.: (I) 406, 407
Şarlman: (II) 122, 344; (III) 47-51; (IV) 163
Şavir (vezir): (IV) 223; (V) 132, 133, 228-234, 303, 402; (VI) 31, 180
Şebes b. Rib'î: (II) 54
Şebıb el-Haricî: (II) 65, 77, 78
Şecerüddür: (V) 131, 143, 393, 394; (VI) 360
Şefi el-Lu'lu: (V) 418
Şehr b. Bazan: (II) 18
Şehrbaraz. (I) 286
Şehristanî: (II) 69, 70, 92; (IV) 136; (V) 370; (VI) 145
Şehriyar b. Rüstem ed-Deylemî: (III) 390
Şehrzurî: (IV) 334
Şelmeğânî: (IV) 149-151
Şenımer b.Yer'as: (I) 47
Şemseddin Davud: (V) 108
Şemseddin İldeniz: (V) 111
Şemseddin İltutmuş: (VI) 265, 271
Şemseddin Muhammed (Bamiyan valisi): (V) 212
Şemseddin Salih (Artuklu emiri): (V) 108
Şemsüddevle b. Necmeddin Eyyub: (V) 134
Şemsüddevle, Ebu Tahir: (III) 394, 395, 496, (IV) 176, 336, 346
Şemsu'l-meâlî Ali es-Suleyhî: (V) 239
Şemsü'l-meâlî Kabus b. Veşmgir: (III) 495; (IV) 273-275, 333, 345, 360; (VI) 90, 257, 273
Şerefüddevle. (III) 392-395, 409-415, 485-487, 494; (IV) 175, 428; (V) 41
Şerefüddin Ali Yezdî: (VI) 279
Şereluddin b Cevzî: (V) 190, 192, 194
Şerif Ebu Hüseyin b.Ömer: (III) 486
Şerif Ebu'l-Kasım Zeynebî: Bk. Zeynebî
Şerif el-Murtaza: (VI) 371
Şerif İdrisî: Bk. İdrîsî
Şerif Radiyy: (III) 416, 417, 486; (IV) 16, 304, 324; (V) 285
Şerişî: (VI) 201
Şevzeb el-Haricî: (I) 419; (II) 65, 56
Şeyban b. Ahmed. (IV) 26, 35, 36
Şeybe b. Osman: (I) 188
Şeybe b. Rebia: (III) 319
Şeyh Ali el-Havas: (VI) 251
Şeyh Abdülvahhab el-Arifî: (VI) 251
Şeyhulislam Abdullah el-Ensarî: (VI) 145, 146
Şeytanü't-tak: (II) 116, 466
Şeyzerî: (VI) 47
Şibl el-Ma'rizî. (IV) 211
Şiblüddevle: (VI) 46
Şihab b. Kesir: (III) 180
Şihabüddevle Hasan: (III) 453
Şihabüddin Mahmud: (V) 86, 127, 216
Şihabüddin Mesud: (V) 123
Şihabüddin Muhammed: (V) 202-215
Şihabüddin Gürî: (III) 482
Şınfera: (VI) 282
Şireveyh: (I) 213, 214; (III) 343
Şirkuh: Bk. Esedüddin Şırkuh
Şirzad Kemalüddevle: (III) 457, 459
Şirzad (Gazne sultanı): (V) 200
Şuayb (a.s.): (I) 317
Şuca: (III) 272, 337; (IV) 422
Şuca b Vehb: (I) 203
Şucâüddın Ebu Ali: (V) 203
Şurahbil b. Hani el-Harısî: (II) 47
Şurahbil b. Hasene: (I) 289, 291, 295, 296; (II) 17, 20
Şureyh b. Hans el-Kindî (kadı): (II) 197, 205

T

Taberanî: (IV) 278
Taberî: (I) 52, 54, 70, 170, 172, 192, 210, 217,219-221, 260, 271, 285, 290, 292, 297, 310, 314, 337, 348, 378; (II) 18, 26-28, 44, 46, 50, 60, 77, 81, 100, 153, 155, 156, 219, 255, 311, 320, 321, 324, 327-329, 346, 459, 360, 364, 378, 398, 415, 428, 455, 476, 478, 481, 489, 492, 497, 507; (III) 153, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 204, 207, 226, 230, 235, 259, 261, 266, 293, 298, 311, 312, 314, 325, 327, 335-338, 342, 350, 355, 366, 369, 370, 438, 445, 446, 464, 476, (IV) 122, 156, 182, 243, 280-283, 291, 292, 316, 335, 356, 359, 361, 365, 387; (VI) 105, 121, 259, 272
Tabiha b. İlyas: (I) 29, 35
Tacüddevle: (III) 476; (IV) 337, 346, 435
Taceddin Alduz: (V) 126, 127, 213-216
Tacüddin Ali Şah: (V) 122
Tacüddin Subkî: (VI) 275
Tacülmülk (Selçuklu vezîri): (V) 44, 46, 54, 55
Tacülmülk (Börî): (V) 86
Tağrid: (IV) 57, 406, 420
Taha Hüseyin: (IV) 316, 319
Tahavî Hubâzî: (VI) 169
Tahir b. Hüseyin: (II) 365-368, 491-496, 509; (III) 77, 245, 435, 444, 451
Tahir b. Muhammed b.Amir: (III) 440
Tahir b. Muzaffer: (III) 208
Tahir b. Salahaddin Eyyubî: (V) 102
Tâî (Abbasi halifesi): (III) 335, 336, 404, 405, 409, 413-416, 486, 494; (IV) 174, 175; (V) 47, 48, 369, 373
Tâî (şair): (II) 381, 382
Takiyyüddin Ömer: (V) 105
Talâî' b. Rüzzik: (V) 228-231, 300; (VI) 176-280
Talha b. Muhammed b. Ganiye: (V) 272
Talha b.Ubeydullah: (I) 105, 266, 342, 343; (II) 30, 35-43, 97, 98, 128, 262, 281; (III) 317; (IV) 126
Tancred: (V) 297-299
Tarala b. Abdi'l-Bekrî: (I) 39
Tarık b. Ziyad: (I) 393-403; (II) 251, 252; (III) 20, 232; (IV) 394
Tarhun (Suğd meliki): (I) 379, 383
Tarif b. Malik: (I) 395
Tarup (Abdurrahman el-Evsat'ın hanımı): (III) 51; (IV) 421
Tasfin b. Ali: (V) 144, 160, 266
Tatar Han: (V) 162, 163
Tavk ez-Züheyrî: (IV) 122
Tebrizî: (IV) 302
Tekiş (Alparslan oğlu): (V) 15, 36
Teklâ b. Zengi: (V) 117
Temim b. Bülekkin: (V) 153
Temim b. Muizz: (V) 290, 291
Temim b. Mürr: (I) 29, 35, 38, 191
Temim b. Yusuf: (V) 157, 158, 437
Temim es-Sanhâcî: (IV) 117
Teodor Ebu Kurra: (II) 109
Teodora (Theodora): (IV) 153, 154
Teodora (imparatoriçe): (IV) 163; (V) 284
Terken Hatun: (V) 41, 44, 54-56; (VI) 359, 360, 373
Terken Hatun (Alâeddin Muhammed'in annesi): (V) 128
Terrasse: (VI) 335
Teyâduk (tabib): (II) 229
Teym b. Mürre: (I) 36, 37
Teym el-Edrem b. Galib: (I) 37
Teymullah b. Sa'lebe: (V) 318
Thedosius: (I) 281, 298, 314, 315
Theophana: (IV) 160
Theophilos (imp.): (III) 59-61
Thomas (isyancı): (III) 59
Timur: (V) 107; (VI) 279
Tirmizî: (I) 205, 378; (III) 359, 364; (IV) 243, 289; (V) 37, 121
Toğan Timur: (V) 182, 183
Toğan Şah: (VI) 168
Toluy: (V) 183
Tuğc b. Cüff: (IV) 34, 35
Tuğrâî (şair: (V) 53, 57; (VI) 171, 172
Tuğrul Bey: (III) 428-431, 457, 458, 475, 480; (IV) 177; (V) 11-14 (16-30) 36, 37, 43, 117, 283, 295, 374, 395-399; (VI) 13, 132, 372
Tuğrul II. (Irak Selçuklu sultanı): (V) 114
Tuğrul (Alparslan oğlu): (V) 113, 122
Tuğrul (Tapar oğlu): (V) 66, 68, 75, 76; (VI) 18
Tuğrul b. Sungur: (V) 117, 118
Tuğtekin (Dımeşk hakimi): (V) 73, 85-87
Tuleyha b. Huveylid: (II) 18, 19
Turanşah: (V) 143, 343
Turayfa b. Haciz: (III) 20
Tusterî: (IV) 60, 262; (V) 219
Tutuş (Alparslan oğlu): (V) 15, 36, 85, 87, 91, 106, 114
Tuveys: (II) 224, 255, 256
Tüzün: (IV) 13, 14, 18, 19, 194

U

Uaysir b. Ümmü Şemle: Bk. Ömer b. Hattab
Ubade b. Gaziyye: (II) 213
Ubade b. Samit: (I) 126, 303, 305, 306
Ubadetü'l-kazzaz: (VI) 189
Ubeyd b. Şeriyye el-Yemenî: (II) 230
Ubeyde (Haricî lider): (IV) 121
Ubeyde b. Haris: (I) 144
Ubeyde b. Kays el-Kûfî: (II) 217
Ubeydullah b. Abdullah b. Tahir: (III) 436, 438
Ubeydullah b. Habhab: (I) 405; (II) 171, 251; (III) 231, 251; (V) 436
Ubeydullah b. Kays er-Rukiyyat: (II) 105
Ubeydullah b. Süleyman: (IV) 218
Ubeydullah b.Süleyman b.Vehb: (III) 360, 363; (IV) 183, 200
Ubeydullah b. Tuğc: (IV) 38-40
Ubeydullah b. Yahya b. Hakan: (IV) 182, 183
Ubeydullah b. Ziyad: (I) 355, 356, 367, 374; (II) 60-62, 84-89, 100, 101, 169, 283, 284; (III) 302
Ubeydullah el-Mehdî: (III) 432, 449; (IV) 38, 46-51, 56, 71, 72, 84, 108, 110-112, 123, 179, 184, 206, 268, 377-379; (V) 146, 217, 390; (VI) 99
72, 84, 108, 110-112, 123, 179, 184, 206, 268, 377-379; (V)
146, 217, 390; (VI) 99
Uceyf b. Anbese: (II) 374, 508; (III) 161, 309
Uddetüddevle: (IV) 11, 15-18, 241
Ukbe b. Amir el-Fihrî: (II) 193
Ukbe b. Ebi Muayt: (I) 121
Ukbe b. Nafi: (I) 356, 357; (II) 239, 240, 247;(III) 20, 400; (IV) 377; (V) 145, 354; (VI) 113
Ukberî: (VI) 161
Uleyye bintu Mehdi: (III) 242, 268; (IV) 416
Uleyye bintu Ziryab: (III) 255
Umare b. Velid: (I) 112; (II) 256
Umaretü'l-Yemenî: (IV) 112; (V) 228, 241, 244, 247, 255, 343; (VI) 173, 174 (176-180) 262, 263, 282, 283
Umarî: (VI) 300, 324
Umeyr b. Ahmer: (I) 355
Umeyr b. Mus'ab: (III) 214, 215
Umeyr b. Sa'd: (II) 154
Ung Han: (V) 169
Unsurî: (VI) 291
Unucur: (IV) 41, 42, 220
Urbain II. (papa): (V) 295, 297
Urve b. İbrahim: (III) 92; (IV) 211
Urve b. Mesud: (I) 193-196
Urve b. Üdeyye: (II) 60, 61
Urve b. Zeyd: (I) 285
Urve b. Zübeyr: (II) 230
Urvetü'r-rahhâl: (I) 78-81
Usluc b. Hasan: (IV) 240
Utbe b. Gazvan: (I) 146; (II) 234
Utbe b. Nehhas: (II) 154
Utbe b. Rebia: (I) 352
Utbî: (III) 461, 472, 473, 481; (IV) 274, 360, 410; (VI) 255
Utruş (Hasan b. Ali el-Hasenî): (IV) 389
Uyeyne b. Hısn: (I) 191
Uzun Hasan: (V) 389

Ü

Übeyy b. Ka'b: (II) 209, 211, 213;(III) 150; (IV) 116
Ümeyme bintu Abdülmuttalib: (I) 246
Ümeyye b. Abdişems: (I) 36, 68
Ümeyye b. As: (I) 351
Ümeyye b. Ebi's-Salt: (I) 89, 97, 102
Ümeyye b. Halef: (I) 110
Ümmü Asım: (I) 412
Ümmü Bereke: (I) 104
Ümmü Eymen: (I) 249
Ümmügülsüm: (I) 323
Ümmügülsüm bintu Ukbe: (II) 145
Ümmü Habib bintu Me'mun: (II) 495
Ümmü Hamdan (melike): (V) 259
Ümmü İsa: (III) 55, 270
Ümmü Mervan: (III) 301
Ümmü Musa: (IV) 184, 418, 419
Ümmü Seleme (Ümmü'l-mü'minîn r.a.): (I) 172, 244, 245; (II) 38, 39
Ummü Seleme (Seffah'ın hanımı): (II) 312-315
Ümmü Sinan: (I) 239
ümmü'l-Asbağ: (III) 212
Ümmü'l-Benin: (II) 273
Ümmü'l-Fazl: (II) 373
ümmü'l-hayr: (I) 239; (II) 42

Üsame b. Zeyd (Mısır valisi): (V) 436; (VI) 63
Üseyd b. Hudayr: (I) 127, 128, 167, 276
Üstaz Sis: (II) 333
Üzeyir (a.s.): (I) 197, 222

Uner: (V) 56, 58
Üsame b. Amr el-Meâfirî: (III) 13
Üsame b. Münkız: (V) 224, 227; (VI) 174, 260, 283
Üsame b. Zeyd: (I) 148, 247, 249, 269, 277, 278, 289; (II) 35, 144; (III) 11

V

Vâcac b. Zellu: (V) 345, 353-355
Vâhidî (müfessir): (VI) 123
Vahşi: (I) 205; (II) 18
Vail b. Rebia: (I) 74
Vâkıdî: (I) 144, 179, 290, 292; (III) 178
Valentinianus: (I) 281
Vâlibî: (II) 422
Vampa (Got hükümdarı): (I) 393
Van Vloten: (I) 365, (II) 69, 91 106, 183, 283, 403, 414
Varaka b. Nevfel (I) 89, 97, 103, 104, 110
Varkut (Tarkut): (V) 144
Vartentek: (V) 144, 385
Vasıf Bektemirî: (IV) 448
Vasıf et-Türkî: (II) 455, 509; (III) 344, 345, 348; (IV) 154
Vâsık (Abbası halifesi): (II) 305, 306 (376-383) 455, 470, 509, (III) 16, 71, 77, 78-81, 182, 198, 211, 249, 259, 264, 336-338; (IV) 27, 37, 129, 136, 182, 193, 196, 330, 337-339, 449; (V) 47, 48, 149, 405; (VI) 112, 156
Vâsık Ebu'l-Ulâ: (V) 265
Vasıl b. Ata: (II) 71, 109, 114-117, 465, 467; (III) 162
Vasıl el-Ahdeb: (I) 252
Vasile b. Eska': (I) 198
Vasıtî: (III) 357; (IV) 32
Vassâf: (VI) 276, 277
Vatitrer: (VI) 266
Vayhand (Und): (III) 466, 479
Vazin b. Ata: (II) 323, 324
Vehb b. Münebbih: (II) 219, 230, 245, (III) 152, 153
Vehriz: (I) 50, 51
Velid b. Abdülmelik: (I) 351, 381, 382, 385-389, 393, 395, 398, 402, 403, 409-411, 426, 430, 431; (II) 65, 147, 149, 152, 181, 229, 233, 242-246, 273, 289, 334; (III) 173, 186; (VI) 256
Velid II. b. Yezid: (I) 351, 414, 423, 427, 429; (II) 67, 254, 255, 272, 276, 286, 287; (III) 302
Velid b. Hayzun: (IV) 452, 453
Velid b. Hişam: (II) 142
Velid b.Muaviye: (II) 239, 304
Velid b. Muğire: (I) 85, 113, 114
Velid b. Tarif: (II) 345
Velid b. Ukbe: (I) 313, 363; (II) 83
Veliyyüddin Yeken: (VI) 192
Veşmgir b.Ziyar: (III) 373, 374, 377, 396, 397, 448, 450, 483, 484, 491-493; (IV) 357
Vitiza: (I) 392, 399, 404
Von Denberg: (I) 253
Von Kremer: (I) 257; (II) 107-110, 180, 272; (III) 266; (IV) 141; (VI) 29

W

Wells: (I) 263
William III.: (II) 107
William of Tyre: (V) 233
William Rubruk: (V) 188
W Haig: (VI) 471
Wright: (VI) 290
Wustenfeld: (VI) 270, 282, 291, 292

Y

Yahuda b. Ya'kub b. İbrahim: (III) 389
Yahya b. Abdullah: (II) 350, 396, 426, 440, 446, 447, 475, 478; (III) 35, 113; (IV) 107
Yahya b. Ali: (I) 313, 422; (II) 492; (III) 39; (IV) 68, 69
Yahya b. Bakiyy: (VI) 189
Yahya b. Ebubekir: (V) 157
Yahya b. Ebî Sumeyt: (II) 448
Yahya b. Ebî Zekeriyya: (V) 279
Yahya b. Eksem: (II) 369, 468, (III) 114, 262; (IV) 250; (VI) 112

Yahya b. Fazl: (IV) 153
Yahya b. Halid el-Bermekî: (II) 94, 338, 339, 348, 350, 354-357, 451, 458, 475-478, 483, 500; (III) 36, 80, 100, 176, 260, 272, 284, 443, 444; (IV) 230; (V) 401, 405
Yahya b. Haris ez-Zimarî: (III) 151
Yahya b. Hayyat: (V) 231
Yahya b. Hüseyin b. Kasım: (V) 262, 263
Yahya b. Hüseyin: (II) 449
Yahya b. İbrahim (Cüdale şeyhi): (V) 343-350, 381
Yahya b.İdris b. Ömer: (III) 35; (IV) 68, 70, 71
Yahya III. b. Kasım b. İdris: (III) 35; (IV) 6[illegible], 69
Yahya b. Main: (III) 150
Yahya b. Maseveyh: (III) 181, 182; (IV) 33[illegible]
Yahya b. Meymun: (II) 199
Yahya b. Muhammed b. Hübeyre: (V) 8[illegible] 400
Yahya b. Muhammed: (III) 35, 38; (IV) 68, 69
Yahya b. Nasır (Muvahhid hük.): (V) 282
Yahya b. Ömer: (V) 144, 146, 349, 355
Yahya b. Ömer b. Zeyd: (IV) 338
Yahya b. Said el-Kattan: (III) 156
Yahya b. Said el-Antakî: (IV) 356; (VI) 312
Yahya b. Yahya el-Leysi: (III) 45, 46, 51, 117, 159, 160, 218; (IV) 289; (VI) 42
Yahya b. Yusuf b. Abdülmü'mın: (V) 270-272
Yahya b. Zeyd: (II) 298, 245, 426; (III) 302, 318
Yahya ed-Dımeşkî: (II) 109
Yahya el-Mu'tefi: (IV) 75, 94
Yahya Mu'tasım (Ressî): (V) 265
Yakub b. Davut: (II) 473, 475, 486; (III) 73
Yakub b. İbrahim: Bk. Ebu Yusuf
Yakub b. İshak: Bk. Kindî
Yakub b. Killis: (IV) 23, 53, 57, 118, 119, 240, 276, 318, 348, 375; (V) 436; (VI) 91, 93, 105, 329
Yakub b Leys es-Saffar: (III) 433 (435-438); (IV) 198, 409, 440-442
Yakub b.Sabır: (IV) 216
Yakub Mansur (Muvahhid hük.): (V) 265 (271-278), 280, 385; (VI) 99, 128, 129, 159, 219-222, 306-308, 333-336, 342
Yakub Mansur ez-Zehebî (Merînî huk.): (V) 388, 389
Yakubî: (I) 210, 299, 308-314, 354, (II) 81, 171, 182, 186, 431, 433; (III) 86, 192, 198, 200, 203, 207, 300; (IV) 331, 355, 362; (VI) 301, 313
Yakut el-Hamevî: (I) 390; (II) 64, 141, 180, 193-198, 208, 209, 211, 258, 262, 279, 304, 484, (IV) 61, 365, 404; (V) 180, 181, 197, 321; (VI) 90, 104, 105, 269, 273, 275 (290-292)
Yakutî b. Çağrı Bey: (V) 18, 55
Yakutî b. Eksek: (V) 108
Ya'lâ b. Masleyn: (VI) 113
Ya'lâ b. Münye: (II) 154, 262
Yanis el-Munisi: (IV) 19
Yargüç: (IV) 29
Ya'rub: (I) 26
Yasir (Ammar'ın babası): (I) 109
Yasir b. Hilâl: (V) 258, 259
Yavuz Sultan Selim: (V) 321
Yazûrî: (V) 219, 401, 435, 436
Yeksum (Yemen valişi): (I) 49
Yelboğa: (VI) 331
Yelliu Chuisei: (V) 182
Yesügey Bahadır Han: (V) 163
Yezdâî: (VI) 273
Yezdâdî: (IV) 274, 360
Yezdanbahr: (II) 424
Yezdecird III.: (I) 281, 282, 284, 286, 387; (II) 34, 299, 393, 498
Yezid b. Abdülmelik (Emevî halifesi): (I) 351, 419-421, 428, 429, 432; (II) 255, 287, 291; (III) 30
Yezid b. Ebı Habib: (I) 210
Yezid b. Ebı Halid: (I) 424
Yezid b.Ebı Kebşe: (I) 410
Yezid b.Ebi Süfyan: (I) 289, 293, 351-353, 363
Yezid b. Halid el-Kasrî: (II) 291
Yezid b. Hatem: (II) 247; (III) 22
Yezid b. Mezyed: (II) 345
Yezid b.Muaviye: (I) 27, 60, 356-367, 378, 380, 418, 427, 430, 432; (II) 62, 83, 85-87, 98-101, 104, 132, 133, 226, 276, 287, 290, 385, 388, 429; (III) 167, 302
Yezid b. Mühelleb: (I) 419, 427, 428, 433; (II) 108, 250, 291
Yezid b. Ömer: (II) 303, 317
Yezid b. Süleyman: (I) 430
Yezid III. b Velid (Emevî halifesi): (I) 414, 423, 424; (II) 304, 383, 418
Yezid Muhellebî (şair): (III) 342
Yılberd: (V) 46, 55
Yıldırım Bayezid: (V) 162
Yuhanna b. Batrık: (III) 174
Yuhanna en-Nahvî: (I) 311-314; (V) 323
Yunus Han (Harezm emiri): (V) 122
Yusuf (a.s.): (I) 302; (II) 252; (IV) 281; (VI) 152
Yusuf b. Abdurrahman el-Fihrî: (I) 408
Yusuf b. Abdülmü'min: (I) 265 (269-271) 278, (VI) 33, 246, 247, 306, 333-336
Yusuf b. Davut b.Aişe: (V) 154
Yusuf b. Ebi's-Sâc: Bk. İbn Ebi's-Sâc
Yusuf b. Nasır Muhammed: (V) 281
Yusuf b. Ömer es-Sakafî: (I) 429
Yusuf b. Selçuk: (V) 13, 15
Yusuf b. Taşfin: (IV) 73, 102; (V) 144-155,

158, 345, 351, 352, 376, 382-385, 409, 413; (VI) (VI) 23, 24, 32, 69, 110, 184, 203, 304, 305, 341, 351, 361
Yusuf b. Yakub: (IV) 237
Yusuf Dekkalî: (V) 360
Yusuf Harezmî: (V) 34, 35
Yusuf Mustansır: (V) 265
Yusuf Zu-Nuvas: (I) 48

Z

Zafir (Fatımî halifesi): (IV) 47; (V) 217, 218
Zafir b. Mutemid el-Abbâdî: (V) 149
Zahir (Fatımî halifesi): (IV) 47 (59-61) 172, 190, 249, 393, 402, 421; (V) 216, 218, 288; (VI) 57, 341, 360
Zahir (Abbasi halifesi): (V) 47, 49
Zahirüddin Muhammed b. Hüseyin: (IV) 359
Zamora: (IV) 82, 87, 90
Zavı b. Ziri: (IV) 98
Zebba b. Abdülaziz b. Mervan: (I) 373
Zeccâc: (III) 146, 208, 370
Zeccâcî: (II) 40; (VI) 163
Zehebî: (I) 324; (III) 464; (IV) 44; (V) 24; (VI) 170, 282
Zehrâvî: (VI) 218
Zeki Muhammed Hasan: (III) 188; (VI) 287
Zelzel: (II) 356
Zemahşerî: (V) 52; (VI) 121, 161, 162, 201
Zengî b. Mevdud: (V) 118
Zerdüşt: (I) 95, 287; (II) 405; (III) 279, 444; (VI) 153
Zerka bintu Adiyy: (I) 239
Zerzer: (III) 247
Zevzenî: (V) 52
Zeyd b.Abdullah el-Yâlîî: (VI) 135
Zeyd b. Ali: (I) 422, 429; (II) 94, 117, 298, 386, 387, 392, 425, 426, 467; (III) 302; (IV) 104, 243
Zeyd b. Amr: (I) 271
Zeyd b. Harise: (I) 104, 105, 182-184, 219, 244, 245-249
Zeyd b. Rifaa: (IV) 334
Zeyd b. Sabit: (I) 324, 370, 379; (II) 137, 140, 195, 207, 209, 212-215, 262; (V) 116
Zeydî el-Hüseynî: (IV) 249
Zeyneb bintu Cahş (ümmü'l-mü'minin r.a.): (VI) 152
Zeyneb en-Nifzaviyye: (VI) 361
Zeynebî (vezir): (V) 79; (VI) 374
Zikreveyh: (III) 363, 364; (IV) 109, 156
Zîrî b. Menad: (IV) 52
Ziryab: (III) 24, 49, 51, 250-256, 268, 269; (IV) 413, 417; (VI) 63, 347, 348, 355
Ziyad b. Abdullah: (II) 429
Ziyad b.Abdurrahman: (III) 159
Ziyad b. Aslar: (II) 76
Ziyad b. Ebîhi: (II) 59, 60, 82, 137, 138, 146, 217, 234, 334; (III) 83
Ziyad b. Sehl: (III) 29
Ziyadetullah I.: (II) 240, 247; (III) 24, 27, 28
Ziyadetullah II.: (III) 24 (29-32) 253; (IV) 62, 63
Ziyadetullah III.: (III) 24; (IV) 66, 67, 110
Ziyaeddin Abdullah: (II) 429
Zübeyde (Harun Reşid'in hanımı): (II) 356, 359; (III) 262, 268, 270, 271, 284, 285, 327, 329; (IV) 431
Zübeyde (Melikşah'ın hanımı): (V) 53, 55
Zübeyr b. Avvam: (II) 30, 35, 38-43, 97, 98, 128, 203, 233, 262, 281, 435, 447; (III) 317; (IV) 126
Zübeyr b. Bekkar: (IV) 361; (VI) 273
Zübeyr b. Muhammed: (V) 272
Züeyb b. Musa: (V) 341
Züfer b. Haris: (II) 104
Züheyr b. Ebî Sülmâ: (III) 152, 283
Züheyr b. Müseyyeb: (II) 491
Zührî: Bk. İbn Şihab ez-Zührî
Züleyha Hatun (Alparslan kızı): (V) 41
Zülkelâ (melik): (II) 269
Zünnun el-Mısrî: (IV) 276
Zür'a b. Nestorius: (IV) 190
Zürkun: (III) 250; (IV) 402

B. Devlet, Topluluk, Kabile vb.

A

Abâbîde kabilesi: (III) 231
Abbâdîler: (IV) 101; (V) 151; (VI) 343
Abbasîler: (I) 374, 424, 432, 433; (II) 15, 53, 86, 108, 117, 130, 133 vd.
Abdüddâroğulları: (I) 37
Abdüleşheloğulları: (I) 127, 128
Abdülkays kabilesi: (I) 29, 38, 39, 383; (II) 15
Abdüluzzâoğulları: (I) 37
Abdüşşemsoğulları: (I) 72, 387
Absoğulları: (I) 29, 34, 38, 77, 78
Ad kavmi: (I) 26, 124; (II) 172; (IV) 146
Adal kabilesi: (I) 154
Adiyyoğulları: (II) 143
Adnânîler: (I) 37
Ağlebîler: (II) 346, 353, 450; (III) 24-34; (IV) 49, (62-68), 110
Ahlâf kabilesi: (I) 53, 195
Ahlâf-Şahlar: (V) 108
Akitanya Dükalığı: (I) 405
Akkoyunlular: (V) 389
Ali (Hz.) evlâdı: (II) 389, 392, 395, 396, 473, 479, 483, 484, 486, 496-504; (IV) 10, 48, 95, 105, 178, 317, 323
Amâlika: (I) 64
Âmiroğulları: (I) 34, 155; (II) 21, 380
Âmir b. Sa'saoğulları: (I) 38
Anadolu Selçukluları: (V) 107, 114-116, 140, 167, 298
Anaze kabilesi: (I) 39
Ans kabilesi: (I) 26
Arab-ı Aribe: (I) 26
Arab-ı Bâide: (I) 26
Arab-ı Müsta'ribe: (I) 26, 28, 29
Âramîler: (I) 18; (V) 374
Artuklular: (V) 85, 106-109
Asbâc kabilesi: (V) 289
Ashab-ı kehf: (II) 455
Asir İdrisîleri: (II) 426
Asurlular: (I) 18
Atraş ailesi: (V) 322
Avarlar: (I) 218, 280
Azdâce kabilesi: (V) 353
Azerbaycan Atabekleri: Bk. İldenizliler

B

Bâbîler: (VI) 251
Bâbilîler: (I) 18, 42
Badisoğulları: (IV) 102
Bahâîler: (VI) 251
Basil hanedanı: (IV) 160
Batı Gotları: (I) 286, 391
Batı Moğolları: (V) 178
Batınîler: (IV) 120, 280, 285; (V) 22, 31, 71, 73, 97, 326, 328, 394, 432
Batı Roma İmparatorluğu: (V) 296
Becile kabilesi: (I) 38; (V) 146
Bedevîler: (I) 18, 86, 256, 381, 424; (II) 23, 31, 40, 69, 214, 270, 479
Beğtiginîler: (V) 86, 105, 106
Behra kabilesi: (I) 26
Bekcûriyye (birlikleri): (VI) 20
Bekr b. Vail kabilesi: (I) 37-39, 74, 75, 125; (II) 19, 62
Bektaşîler: (V) 325
Belharis kabilesi: (I) 29
Belî kabilesi: (I) 26, 38
Benî Abdülkays: Bk. Abdülkays kabilesi
Benî Ahmer (Benî Nasr): (IV) 366; (V) 387, 389
Benî Abs: Bk. Absoğulları
Benî Anber b. Amir: (I) 35
Benî Avf: (I) 135
Benî Dabbe: (III) 389
Benî Damre: Bk. Damreoğulları
Benî Devs: Bk. Devsoğulları
Benî Esed: Bk. Esed kabilesi
Benî Esved: (I) 190
Benî Eşcâ: Bk. Eşcâ kabilesi
Benî Fezare: Bk. Fezareoğulları
Benî Hammûd: Bk. Hammûdîler
Benî Hanîfe: (II) 17
Benî Haşim: Bk. Haşimoğulları
Benî Hayr: (III) 216
Benî Hayvan: (I) 95
Benî Hud: (V) 156
Benî Kaynuka: Bk. Kaynukaoğulları
Benî Kilâb: Bk. Kilâboğulları
Benî Kureyza: Bk. Kureyzâoğulları
Benî Leys: Bk. Leysoğulları
Benî Lihyan: (I) 35, 95, 154
Benî Malik: (I) 195
Benî Midrar: (III) 23
Benî Muattip: (I) 196
Benî Musa: (V) 146
Benî Müemmil: Bk. Müemmiloğulları
Benî Müstalik: Bk. Müstalikoğulları

Benî Nadir: (I) 154, 156, 179, 182, 245
Benî Nasr Hanedanı: Bk. Benî Ahmer
Benî Nehd: (I) 26
Benî Ruas b. Kilâb: (I) 198
Benî Sa'd: (I) 26, 35, 267
Benî Süleym: Bk. Süleymoğulları
Benî Şeybân: Bk. Şeybanoğulları
Benî Şeybe: (I) 38
Benî Vail: Bk. Vailoğulları
Berberî(ler): (I) 256, 393-396, 401, 407, 416, 417; (II) 66, 239, 240, 252, 256, 313, 316, 345, 346; (V) 145, 268, 269, 274, 279, 346, 356, 378, (VI) 42, 229, 307, 337,342, 343
Berîdîler: (III) 370, 380-383, 402, 491; (IV) 13, 14, 18, 208, 215
Berkûkîler: (II) 410
Bermekîler: (II) 291, 345, 351, 355, 356, 380, 421, 472-486, 505, (IV) 182, 184; (V) 397, 399; (VI) 272
Beşşariye kabilesi: (III) 231
Beyâdâoğulları: (I) 247
Beyhesiyye: (II) 74
Birinci Cürhüm kabilesi: (I) 26
Boğaiyye: (IV) 234
Bohralar: (IV) 179; (V) 292, 340, 343
Böriler: (V) 85
Buhara Hanları: (V) 183
Burguvata (Berguvata) kabilesi: (III) 23; (V) 155, 351, 352, 355; (VI) 113, 114
Bu-Salihler: (V) 155
Büccetiler: (III) 17, 18, 19
Büveyhîler (Faris): (III) 483-489
Büveyhîler (Irak): (III) 389-430
Büveyhîler (Rey-Hemedan): (III) 491-494
Büyük Selçuklular: (V) 41 vdd.

C

Câhiziyye: (III) 172; (IV) 295; (VI) 140
Cebriyye: (IV) 134
Cedile (kabilesi): (I) 26, 29
Cedis (kabilesi): (I) 26
Cedmîve (kabilesi): (V) 351, 367
Cefneoğulları: (I) 26, 60, 61, 63
Cenfise (kabilesi): (V) 367, 368
Cerîriyye: (IV) 292
Cerm (kabilesi): (I) 26
Cermenler: (I) 73; (V) 141; (VI) 26
Cevheroğulları: (V) 149; (VI) 183, 185
Cezûle (kabilesi): (V) 146, 351
Cuşem (kabilesi): (I) 29, 33, 38
Cüdale (kabilesi): (V) 146, 343-346; (VI) 12
Cüheyne (kabilesi): (I) 26, 38, 144, 165
Cürhüm (kabilesi): (I) 26-28, 30, 65
Cüyûşiyye: (IV) 221; (VI) 21

D

Dacâime: (I) 60, 61
Dail kabilesi: (I) 29
Damreoğulları: (I) 29, 144
Danişmend Atabegleri: (V) 85
Delâiyye: (VI) 95, 96
Devsoğulları: (I) 174
Deylemîler: (II) 445; (III) 373, 377, 379, 387, 389, 399, 402, 409, 414-428, 487, 489; (V) 24, 44, 311
Diyarbakır Atabegleri: (V) 106
Dübey'a kabilesi: (I) 39
Dürzîler: (IV) 59, 119, 120, 334; (V) 311-325; (VI) 132

E

Efdaliyye: (IV) 221
Ehl-i Sünnet: (II) 95, 96, 107, 414, 459, 470-472; (IV) 103, 131, 133, 136-139, 142, 143, 146, 244, 249, 290, 294, 317, 337, 388-393, 449, 450; (V) 27, 127, 146, 222, 237, 242, 244, 281, 288, 313, 317, 329, 333, 335, 372, 379, 390, 396; (VI) 37, 41, 125, 134, 151, 156, 159, 179, 229, 317, 328, 330
Emevîler: (I) 17, 317, 323, 328, 329, 333, 342, 345, 352 vdd.
Emevî halifeleri (liste olarak): (I) 351
Endülüs Emevîleri: (III) 39-49, 79, 91, 92, 18, 159, 191, 211, 213, 222, 377, 433; (IV) 58, 72-79, 84, 89, 93-96, 116, 117,163, 164, 191, 200, 250, 277, 379, 384, 393-397, 407, 421, 430; (V) 377-379, 403-405, 408, 409; (VI) 182
Ensar: (I) 134, 165, 166, 181, 187, 188-192, 199, 200, 203, 208, 253, 267, 276, 342, 361
Ermenî(ler): (V) 35, 108, 111, 220, 222; (VI) 337, 339, 340
Ermenî devleti (Kilikya'da): (V) 111
Ermenşahlar: (V) 108
Esed kabilesi: (I) 29, 35, 37, 39, 82, 87, 209
Eslem kabilesi: (I) 35, 182
Eş'ariler (Eş'ariyye): (II) 117; (V) 43; (VI) 155, 156, 158
Eşcâ kabilesi: (I) 29, 157
Evrebe kabilesi: (III) 37; (V) 269, 353
Evriğa kabilesi: (V) 353
Evs kabilesi: (I) 26, 88, 94, 123-125, 128, 130, 134, 140, 159, 160, 162, 163, 203, 262, 266, 276; (II) 14, 16,126, 144, 256

Eyyûbîler: (III) 122; (IV) 199; (V) 87, 88, 101, 107 (131- 144), 254, 256, 258-260, 393, 407, 412, 419; (VI) 21, 22, 32, 37, 46, 70, 89, 98, 178, 180, 201, 218, 299, 314, 317, 354, 361
Ezarika: Bk. Ezrakîler
Ezd kabilesi: (I) 26, 27, 33, 39, 59, 94, 355, 378, 379, 383, 419; (III) 150, 214; (IV) 317
Ezd-i Şenûe: (I) 38
Ezrakîler: (I) 428; (II) 64, 65, 72,225

F

Farak Hanları: (V) 183
Faris Atabegleri: (V) 85, 117, 119
Fatımîler: (II) 134, 346, 363, 406, 412, 510; (III) 24, 34, 38, 78, 403, 428, 433, 465; (IV) 48 vdd.
Fatımî halîfeleri (isim listesi): (V) 217
Fehm kabilesi: (I) 38
Fenikeliler: (I) 18; (VI) 231
Fezareoğulları: (I) 29, 35, 38, 63, 78, 191; (II) 18
Fraksiniye Arapları: (IV) 164, 166, 180
Franklar: (I) 407; (IV) 50, 74, 84, 163, 165, 168, 380; (V) 64, 68, 113, 134, 138, 184, 219, 221, 227, 229, 231-237, 267, 290, 291, 300, (VI) 30, 32, 113
Fransızlar: (III) 46; (V) 141, 301, 393
Furatoğulları: (IV) 182, 183
Fülânîler: (V) 385

G

Gâfile (kabilesi): (I) 38, 39
Gâlib (kabilesi): (I) 36
Gâliye: (II) 116,.416
Ganalılar: (V) 379, 380
Gassan Ezdleri: (I) 59
Gassânîler: (I) 26, 27, 52, 59-63, 89, 96, 183, 277, 292; (III) 11; (V) 160
Gatafan (kabilesi): (I) 29, 38, 86, 159-162, 181, 182, 197, 204; (II) 18
Gavs (kabilesi): (II) 18
Gaznelîler: (II) 510; (III) 334, 433, 455-482; (IV) 198, 271, 317; (V) 11, 13, 16, 17, 199-201, 205
Gifaroğulları: (I) 29; (II) 27
Gotlar: (I) 280, 391-395, 400, 402, 404; (II) 250
Grekler: (II) 272; (V) 305, 309, 315
Gulât-ı Şîa: (II) 79, 116, 282, 413, 466; (IV) 173, 178, 326; (III) 218, 221
Gumâre (kabilesi): (V) 269, 274, 278, 279
Gurlular: (III) 463, 466, 475, 482; (IV) 28; (V) 81, 123, 127, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 215, 216; (VI) 214
Güney Sanhace kabileleri: (V) 344
Gürcü(ler): (III) 272; (V) 32, 179; (VI) 337
Gür-Hanlar: (V) 174
Gıyâsa (kabilesi): (V) 267

H

Hacer (kabilesi): (I) 34, 35, 39
Haçlılar: (V) 12, 58, 73, 87, 92-95, 99-106, 134-143, 148, 168, 220, 221, 225, 226, 228, 235, 236, 254, 275, 300, 302, 328, 328, 329, 381, 394; (VI) 14, 22
Hafızîyye (birlikleri): (IV) 221
Hafsîler: (IV) 74; (V) 364, 366 (386-390)
Haitiyye: (IV) 131
Halacîler: (V) 389
Halefiyye: (IV) 112
Hamdan kabilesi: (I) 26, 41
Hamdânîler: (III) 334, 379-384, 400, 402; (IV) (11-26), 41, 55, 115, 116, 158, 161, 172, 261, 271, 313, 335; (V) 252, 342, 370; (VI) 89
Hammâdîler: (IV) 60, 74
Hammûdîler: (IV) (94-99), 100, 101, 181, 395
Hanbelîler: (IV) 243, 282, 291, 389, 401
Hanefîler: (V) 211, 222, 286
Hanîfe kabilesi: (I) 29; (II) 17-20
Haramoğulları: (VI) 195
Harboğulları: (III) 294
Harezmşahlar: (V) 12, 24, 39, 85, 107, 111-114, 116 (119-131), 207, 377; (VI) 90, 265, 267, 268
Haricîler: (I) 343, 350, 361, 417, 419, 428, 431-433; (II) 12, 53-80, 84, 89, 95, 102, 104-112, 118, 125, 138, 220, 225, 250, 281, 283-289, 301, 320, 448, 464; (IV) 51, 70, 121-123, 178, 195, 243; (V) 372; (VI) 154, 155
Hâris kabilesi: (II) 20, 299
Haruriyye: Bk. Haricîler
Hasalaoğulları: (I) 31
Has'am kabilesi: (I) 23
Haşimoğulları: (I) 66, 99, 119, 120, 316, 328; (II) 14, 41, 42, 51, 53, 101, 105, 117, 131, 142-145, 293, 294, 298, 316, 330, 331, 339, 357, 358, 364, 366, 386, 387, 426-428, 444, 446, 454, 458, 459, 467, 472, 478, 487, 488, 504; (III) 113, 249, 297, 314, 316, 318, 342, 351, 372; (IV) 116, 146, 172, 236, 237; (V) 430

Haşşâşîn: (IV) 334; (V) 328, 333-337
Hâtemoğulları: (V) 259
Hattabiyye: (IV) 149; (V) 322
Havarîler: (I) 210
Hayyatiyye: (IV) 296; (V) 324
Hazmiyye: (VI) 130, 155, 156, 159
Hazreç kabilesi: (II) 14, 16, 126, 256
Herga kabilesi: (V) 356, 358, 364-368
Heskura kabilesi: (V) 353
Hevazin kabilesi: (I) 29, 31, 37, 79-82, 187, 190, 191, 205 (II) 17, 20, 42, 179
Hevvare (Huvare) kabilesi: (IV) 52, 78; (III) 26
Heylâne kabilesi: (VI) 302
Hezarespîler: (V) 86
Hısn Keyfâ Artukluları: (V) 106
Hilâloğulları: (VI) 191, 342; (V) 245, 289
Himâriyye: (IV) 131
Himyerîler: (II) 46-51, 49, 95, 196, 332; (III) 178; (IV) 146, 269
Hind-Türk İmparatorluğu: (VI) 280
Hireliler: (I) 52-59, 63
Hîve Hanları: (V) 183
Hospitaller Haçlı Teşkilatı: (V) 300
Huceriyye: (IV) 216
Hûdîler: (V) 156
Huzâa kabilesi: (I) 27, 35, 65, 67, 319; (III) 231
Huzeyl kabilesi: (I) 261; (II) 27
Hürremiyye: (II) 371, 411-415; (V) 311
Hüzeliyye: (IV) 295

I

Irak Amalikaları: (I) 42
Irak Selçukluları: (V) 73, 75, 80, 84, 96, 113

İ

İbad (kabilesi): (I) 52,53
İbadiyye: (II) 75, 76, 112, (III) 22, 23; (IV) 121
İbahiyye: (III) 59
İdrisîler: (II) 346, 347, 363; (III) 25, (35-39), (IV) 68-72, 73, 95, 107; (V) 155, 217, 355-358, 378, 379
İfreğîler: (III) 221; (IV) 93
İhşîdîler: (II) 510; (III) 86, 433; (IV) 20 (37-46), 188, 194, 198, 209, 248, 271, 276, 348, 357, 362, 405, 411; (V) 418; (VI) 30, 88, 90, 93, 232
İhvanu's-Safâ: (IV) 103, 332, 333; (V) 342
İkinci Cürhüm (kabilesi): (I) 27, 64
İldenizliler: (V) 85, (111-113)
İlhanlılar: (V) 117, 119, 183, 389
İmâmiyye: (II) 113, 117, 287, 294, 357, 448, 460, 461, 464; (IV) 104, 105, 143, 450
İngilizler: (IV) 435; (V) 339
İrbil atabekleri: (V) 105, 106
İsmâîliyye: (II) 299, 461, 462; (III) 428, 449, 465; (IV) 48, 104-112, 115-118, 120, 147, 179, 207, 243, 271, 315, 333, 334, 349, 393; (V) 20-22, 189, 204-207, 240-246, 288 292, 315-319, 322, 326, 332, 340, 342, 418; (VI) 38, 99-102, 131-133, 148-152, 172, 284, 330, 340, 369
İsnâaşeriyye: (II) 299, 357, 467, 468, 495; (III) 211; (IV) 103-105, 243, 244; (V) 40, 322, 325, 392; (VI) 37, 38, 366
İspanyollar: (I) 401-404; (III) 46;(IV) 82, (VI) 25, 26, 43, 362
İsrâiloğulları: (IV) 134

K

Kaderiyye: Bk. Mu'tezile
Kaddah Oğulları: (IV) 109
Kahtanîler: (I) 26-28, 30, 46, 424
Karahanlılar: (III) 455, 465
Karahıtaylar: (V) 81, 116, 120-126, 174, 209-211
Karakoyunlular: (V) 107, 108
Karmatîler: (III) 363, 364, 369, 372, 377, 464, 467, 474, 481; (IV) 12, 34, 43, 54-56, 103, 109, 111-115, 125, 160, 193, 207, 215, 238, 258, 333, 372, 373, 387, 446, 447; (V) 309-315, 325
Kayı boyu: (V) 11
Kayn b. Cisroğulları: (I) 247
Kaynukaoğulları: (I) 96, 131, 134, 163
Kaysî(ler): (I) 32, 34, 71, 81, 379, 428-431; (II) 40, 67, 102, 144, 251, 290, 291
Kays-ı Aylân. (I) 29, 31, 157
Kazan Hanları: (V) 183
Kazimof Hanları: (V) 183
Kehlân kabilesi: (I) 26, 46; (V) 247, 262
Kelb kabilesi: (I) 26, 35, 95, 248, 363, 368, 427; (II) 290, 291; (IV) 23; (V) 324
Kemlân kabilesi: (IV) 52
Kenzeoğulları: (III) 231
Kerramiyye: (IV) 136
Ketâme kabilesi: (IV) 49, 54, 110, 189, 420; (V) 54, 353; (VI) 370
Kevkeroğulları: (V) 209-211
Keyğalağiyye: (IV) 234
Keysâniyye: (II) 90-93, 99, 293, 294, 41, 452; (III) 170
Kınık boyu: (V) 11
Kırım Hanları: (V) 183
Kıpçaklar: (I) 286
Kıbtîler: (I) 211, 220, 307-309, 313, 347; (II) 180, 242, 366; (IV) 57
Kilâboğulları: (I) 82, 198, 390
Kinaneoğulları: (I) 65, 66, 149, 156; (II) 40
Kin İmparatorluğu: (V) 164, 172, 182, 184
Kirman Atabegleri: (V) 14
Kirman Selçukluları: (V) 52, 113
Kudâa kabilesi: (I) 26, 27, 31, 39, 59, 61, 96; (II) 20; (III) 94; (VI) 269

Kundacıyye: (IV) 234
Kudüs Frank Krallığı: (V) 155
Kureyş(liler): (I) 35, 49, 65-72, 79-85, 92, 94, 99, 100, 105-125, 131, 132, 134, 141-162, 166, 170, 172-178, 181, 185, 187, 191, 194, 204, 215, 221, 223, 224, 227, 229, 230, 232, 245, 261, 267-272, 315, 318, 323, 324, 327, 352, 357, 359, 361, 369; (II) 12, 14, 15, 19, 26, 30, 31, 53, 92, 96, 112 118, 123, 215, 222, 240, 290, 315; (III) 206; (IV) 145; (V) 73, 87, 372
Kureyş el-Betah: (I) 35, 37
Kureyş ez-Zevahir: (I) 37
Kureyzâoğulları: (I) 96, 123, 134, 159-163, 181, 187, 204, 205
Kutluğ-Hanlar: (V) 86, 116
Kürt(ler): (IV) 18, 122, 215, 221, 387, 388, 437; (V) 179; (VI) 21, 260, 337, 338, 340

L

Lahmî(ler): (I) 26, 27, 31, 58, 369, 381; (III) 15; (IV) 139
Lâtin(ler): (V) 233, 294, 298, 302
Lâtin Krallığı (İstanbul): (V) 304-306
Lemta kabilesi: (V) 55, 146, 353
Lemtune kabilesi: (V) 145-148, 156, 157, 345, 346, 349, 379, 381, 383, 385; (VI) 23, 302, 304, 362
Levâte kabilesi: (III) 218; (IV) 73; (V) 231
Leysoğulları: (I) 29, 338
Lihyanoğulları: Bk. Benû Lihyan
Luristan Atabegleri: (V) 119
Lüey b. Galiboğulları: (I) 170

M

Maad kabilesi: (I) 29, 30, 74; (IV) 402; (V) 347
Macarlar: (V) 297
Maderâî ailesi: (IV) 239
Mahzumoğulları: (II) 27, 255, 315
Main Krallığı: (I) 40-42
Malik b. Kinane-Oğulları: (I) 61
Maliki(ler): (I) 251; (V) 222, 289, 348, 353-356, 379; 404, 412
Ma'noğulları: (I) 247
Mançurlar: (V) 162
Mardin Artukluları: (V) 85, 107
Marûniler: (V) 321
Meâlire: (III) 231; (IV) 88
Mecûsîler: (IV) 295, 392; (VI) 267
Meğâribe: (III) 210, 310; (IV) 213, 215
Mehdîler: (V) 256-258
Melkânîler: (I) 261, 299, 308
Memlûkler: (IV) 422; (V) 83, 84, 90, 112, 142, 143, 261, 337, 372, 393-395, 419; (VI) 13, 22, 31, 202, 284, 300, 317
Menâzire: Bk. Hireliler
Mendâse kabilesi: (V) 146
Merînîler: (V) 282, 286-288; (VI) 95, 296, 306, 334, 341
Mervânîler: (IV) 18; (V) 29
Mervanoğulları: (I) 414, 420; (II) 457
Mesamide kabilesi: (III) 37, 45, 159, 221; (IV) 289; (V) 146, 147, 156, 268, 274, 279, 351, 353, 354, 356,358; (VI) 302, 304
Mesfir kabilesi: (V) 148
Mesmûde kabilesi: (V) 269, 349, 356, 357, 363, 364, 386, 388
Mezhic kabilesi: (I) 26, 38, 95; (II) 18
Midraroğulları: (VI) 77
Miğrave kabilesi: (V) 345
Miknase kabilesi: (V) 361; (VI) 139
Misrâte kabilesi: (V) 146
Missufe kabilesi: (V) 146, 148, 272, 346; (VI) 307, 362
Moğollar: (V) 12, 24, 51, 87, 101, 102, 104-107, 113, 116, 119-121, 127, 129, 130, 161, 168, 171-181, 185, 187, 190-198, 259, 333, 337, 371, 377, 388, 389, 395, 401; (VI) 104, 264-268, 279
Mudar boyu: (I) 29-31, 38, 88, 262, 368, 407, 408, 428-430; (II) 95, 235, 240, 252, 291, 302, 335, 346, 359; (III) 40, 41, 202, 227, 228, 232, 377
Muhacirler: (I) 134, 165, 166, 187, 191, 202, 203, 261, 267, 272, 327, 342, 361
Murabıtlar: (IV) 74, 195; (V) 146-149, 153-159, 266, 267, 277 (343-356), 361, 364, 368, 379, 381, 383, 385, 403, 404, 407, 409, 412, 437; (VI) 23, 26-28, 32, 33, 69, 76, 85, 89, 107, 110, 113, 128, 138, 154, 156, 189, 191, 203-207, 229, 246, 285, 286, 296, 301-306, 341, 344, 361
Musaviyye: Bk. İsnâaşeriyye
Mustalikoğulları: (I) 65, 167, 245
Musta'lîler: (V) 329, 333, 391
Mukaddes Roma imparatorluğu: (V) 405
Munkizoğulları: (VI) 283
Musul Hamdanileri: (IV) 11-18
Muttaliboğulları: (I) 119, 120
Mutezile: (II) 12, 71, 109-118, 125, 273, 281, 286, 287,378, 463-472; (III) 154, 163-165, 170, 172, 320, 334, 417, 464, 481; (IV) 103, 120, 129-137, 143, 271, 282, 291, 293-297, 320, 332, 333, 419; (V) 38, 373; (VI) 119-121, 140, 141, 150, 155, 156, 158, 159, 229
Muvaffakiyye: (IV) 127

Muvahhidler: (III) 221, 222; (IV) 74, 117, 195; (V) 158, 160 (265-282) 289, 290 (356-368), 386, 387, 437; (VI) 25, 28, 33, 85, 89, 107, 128, 154, 189, 190, 191, 204, 205, 229, 242, 243, 247,285, 286, 289, 296, 301, 305, 306, 324, 333, 335, 336, 341
Muzafferîler: (V) 116
Mücessime: (IV) 132, 133
Müdlic kabilesi: (I) 29, 165
Müdrikeoğulları: (I) 35
Müellefe-i kulûb: (V) 429
Müemmiloğulları: (I) 110, 270
Mühelleboğulları: (III) 22
Müneccimoğulları: (IV) 324
Mürcie: (II) 12, 106-112, 185, 281, 285-287; (III) 163; (IV) 78, 79, 243, 294; (VI) 155
Mürreoğulları: (II) 378
Müzeyne kabilesi: (I) 29, 35, 38; (II) 168

N

Nabtîler: (I) 94, 383; (VI) 337
Nadiroğulları: Bk. Benî Nadîr
Nakşibendiyye: (VI) 94
Nasroğulları: (I) 27, 287
Necahîler. (VI) 162, 172, 173
Neccâriye. (III) 320
Neccaroğulları: (I) 125
Necdiyye: (II) 65, 73
Nefzâve kabilesi: (III) 30, 41, 222
Nevbaht ailesi: (III) 173
Nizar kabilesi: (I) 29, 30
Nizârîler: (IV) 334; (V) 252, 253, 315, 325, 328-334, 337, 340, 392
Normanlar: (IV) 50, 60; (V) 291, 295; (VI) 33
Nübeliler: (VI) 332, 339
Nuh kavmi: (I) 95
Nusayrîler: (IV) 205; (V) 311, 320-324

O

Oğuzlar: (II) 476, 478; (IV) 221; (V) 11, 12, 81; (VI) 21
Osmanlılar: (V) 11, 162, 321; (VI) 202
Porsukoğulları: (V) 68
Pythagorcular: (VI) 153, 245

R

Racraca kabileleri: (V) 368
Rafizîler: (II) 116, 466, 467; (IV) 148, 295, 316; (V) 43; (VI) 158
Ravendiyye: (II) 407, 408, 411; (III) 192, 333; (IV) 149; (V) 310
Râzâniye yahudileri: (IV) 265, 266
Rebia kabilesi: (I) 29-31, 39, 88, 262; (II) 235, 240, 301, 329, 335; (III) 204, 242; (V) 162
Resûlîler: (V) 260-262
Reyyânîler: (V) 282
Rezzamiyye: (II) 410
Riyah kabilesi: (V) 289; (VI) 342
Romalılar: (I) 300, 391; (III) 233, 289
Ruhame (kabilesi): (VI) 307
Ruhânîler (Dürziler'de birinci grub): (V) 318, 319

S

Sâbiîler: (IV) 330, 353; (V) 309, 310
Saciyye: (IV) 216
Sa'd b.Bekr kabilesi: (I) 31, 164
Sa'dü'l-Aşire (kabilesi): (I) 26
Saffâriler: (II) 510; (III) 86, (IV) 198, 409; (VI) 265
Sakalibe (Slavlar): (I) 218; (IV) 82, 88-92, 95-97, 167, 181, 382, 396, 422; (VI) 27, 339, 344, 360
Sakif kabilesi: (I) 29-34, 37, 38, 94, 187, 189, 193-196, 389; (II) 16, 17, 87, 197
Salgurlular: (V) 85, 86
Salimoğulları: (I) 166
Sâmânîler: (II) 510; (III) 83, 373, 374, 433, 439 (442- 456), 459-462, 465, 474, 482; (IV) 198, 261, 266, 267, 271, 272, 321, 324, 336, 344; (V) 17, 378; (VI) 89, 104, 265
Sâmî(ler): (I) 18, 86, 90; (II) 109, 286
Sanhâce kabilesi: (III) 23, 37, 222; (IV) 151; (V) 145, 147, 157, 159, 269, 279, 343, 354, 380
Sâsânî(ler): (I) 53, 280-282, 286-289; (II) 34, 298, 390, 393, 400, 498, 505; (III) 53, 68, 70; (IV) 178, 331; (V) 54, 155, 416
Sebeiyye: (II) 80, 91, 93, 293, 466; (III) 294; (IV) 149; (V) 309
Sebeliler: (I) 42-46, 65, 83
Seb'iyye: (III) 428
Sehloğulları: (IV) 183, 184; (V) 399
Sehmoğulları: (I) 36, 37, 67, 182
Selâme Ezdleri: (I) 33
Selçuklular: (III) 334, 428, 431, 476-482, 491; (IV) 177, 318; (V) (11-80), 83, 108, 111, 117, 122, 127, 167, 294-297, 306, 329, 377, 378, 380; (VI) 11, 45, 73, 86, 145, 168, 171, 214, 216, 228, 255, 258, 264, 265, 269, 288, 346, 354
Selefiyye: (VI) 107, 140, 143, 144, 147, 158
Selîh boyu: (I) 61
Selûl kabilesi: (I) 38
Semud kavmi: (I) 26; (IV) 146

Seneviyye: (II) 416, 419, 424
Sincar Atabegleri: (V) 88, 89, 101 (103-105)
Slavlar: Bk. Sakâlibe
Songhoy Krallığı: (VI) 78
Sudanlılar: (IV) 219, 221, 234, 369, 393, 433
Sufriyye: (II) 64, 65, 76; (III) 22, 23; (IV) 70, 121, 123
Suleyhiler: (IV) 103, 116; (V) 238-254, 258, 263, 264, 293; (VI) 172
Sumadih hanedanı: (IV) 102
Sung Hanedanı: (V) 165, 184, 188
Süleymoğulları: (I) 31, 37, 84, 155, 191; (II) 20; (V) 289
Sünûsiyye: (VI) 94
Süryânîler: (I) 19; (IV) 331, 340; (VI) 98, 140

Ş

Şafiî(ler): (IV) 243, 290-293, 313; (V) 206, 211, 222, 226; (VI) 28, 97, 127-129, 135, 315, 316, 330
Şaviye kabilesi: (VI) 307
Şazeliyye: (VI) 94
Şeybanoğulları: (I) 29, 76; (IV) 122, 447, 448
Şîî(ler): (I) 52, 313, 425; (II) 11, 12, 59, 79, 83, 91, 95, 104, 106, 107, 109, 112, 113, 116-118, 125, 135, 226, 281-288, 293, 395, 436, 447, 448, 453, 454, 464, 466-468, 471, 496; (IV) 105, 124, 125, 130, 248, 249,315; (V) 22, 23, 166, 172, 197, 198, 212, 223, 226, 237, 254, 262, 311, 325, 351, 371, 379, 396, 413; (VI) 37-40, 100, 124, 134, 155, 179, 229, 230, 251, 253, 282, 317, 322
Şurat: (III) 435

T

Tağlib kabilesi: (I) 29, 38, 39, 74, 96
Tahirîler: (II) 368, 415; (VI) 260
Tang Hanedanı: (V) 165
Tayy kabilesi: (I) 20, 26, 27, 35, 38; (II) 18, 300; (V) 229
Tatarlar: (V) 161-163; (VI) 278
Tayyibîler: (V) 315, 340-343, 392
Temim Kabilesi: (I) 87, 383; (II) 69, 335
Tenuh: (I) 52, 53
Tevvâbîn: (II) 84, 88, 89, 283
Teyğar kabilesi: (V) 267
Teym b. Mürreoğulları: (II) 453
Ticaniyye: (VI) 94
Tirâhîler: (V) 210
Tlemsen Sultanlığı: (III) 23, 221
Tuleytula Zünnûnîleri: (VI) 343
Tulunoğulları: (II) 510; (III) 86, 364, 375, 433; (IV) (26- 33), 52, 54, 56, 158, 193, 198, 222, 276, 392, 397, 401, 431; (VI) 30, 89, 90, 93, 341
Turan İmparatorluğu: (VI) 278
Türkler: Pekçok yerde

U

Ubeydîler: Bk. Fatımîler
Ukaylîler: (IV) 11, 17, 116; (V) 23, 90, 91; (VI) 32
Umman Ezdleri: (I) 27, 209
Uşrusâniyye. (III) 210

Ü

Ümeyyeoğulları: Bk. Emevîler
Vailoğulları: (I) 38, 74, 76, 156
Vakıfiyye: (II) 74
Vandallar. (VI) 16
Vâsıkoğulları: (VI) 341
Vehboğulları. (IV) 182-184
Venedikliler: (III) 132; (VI) 59, 344
Vizigotlar: (I) 400-404; (III) 212; (IV) 396

Y

Yahsub kabilesi: (III) 214; (V) 247
Yakubî Hıristiyanları: (IV) 391
Yâhsıyye. (IV) 234
Yeni Eflâtuncular: (VI) 245
Yeşkuroğulları: (II) 65
Yunanlılar: (IV) 80, 262; (VI) 12, 15, 57, 86, 140, 267

Z

Zaferoğulları: (I) 127
Zahirîler: (III) 321; (IV) 290, 291; (VI) 126, 130
Zeğabe kabilesi: (VI) 342
Zenata kabilesi: (I) 395; (III) 32, 36, 216, 222; (V) 147, 159, 269, 274, 279, 345, 350, 379, 380, 388
Zeydiyye: (IV) 104, 295; (V) 265

Zengiler: (V) 85-89, 101, 104
Zevâhiler: (V) 250
Zimmiler: (I) 288, 347, 415-417; (II) 74, 147, 172
Zîriler: (IV) 55, 60; (V) 254, 289
Ziyadoğulları: (I) 78
Ziyâdîler: (V) 254
Ziyârîler: (III) 396
Zutlar: (III) 418, 488; (IV) 153
Zübyanoğulları: (I) 77-79
Zübeyrîler: (II) 12, 77, 97, 99, 101-105, 226; (III) 238
Zünnûnîler: (III) 233
Züvağa kabilesi: (III) 32, 36, 216
Zürey'îler: (V) 259, 341; (VI) 173

C. Yer İsimleri

A

Abadan: (III) 28
Abbasiye: (I) 303; (III) 32, 206; (VI) 300
Adana: (VI) 12, 111
Aden: (I) 40; (II) 37, 429; (IV) 111, 268; (V) 42, 240, 249, 257, 258, 259; (V) 74, 135
Aden limanı: (III) 142
Adriyatik denizi: (V) 186, 304
Afganistan: (I) 51; (III) 143, 457, 460, 461, 471, 481, 482; (IV) 259; (V) 162, 203, 339; (VI) 50, 66
Afrika: (I) 18; (II) 118, 247; (III) 142, 214, 218, 220, 244; (IV) 85, 87, 109, 362, 377; (V) 145, 245, 380; (VI) 50, 66
Ağmat: (V) 351, 364; (VI) 301, 302
Ağmatu Heylane: Bk. Ağmat
Ağmatu Verike: Bk. Ağmat
Ahlat: (V) 111
Ahmedâbat: (V) 339
Ahsâ: (I) 22, 23; (V) 293, 312, 314
Ahvaz: (I) 285; (II) 61, 62, 152, 369, 434, 449; (III) 85, 100, 103, 108, 261, 285, 386, 387, 393, 397, 399, 409, 415, 416, 420, 421, 424, 429, 431, 436, 437, 484, 486-492; (IV) 15, 108, 127, 197, 267; (VI) 132
Aix-la Chapelle: (III) 49
Akabe: (I) 125, 126, 129
Akabe körfezi: (IV) 39; (VI) 73
Akdeniz: (I) 84, 302, 334, 386, 394, 402; (II) 156, 192, 357; (III) 51, 52, 54, 59; (IV) 70, 164, 238, 268; (V) 11, 41, 295, 304; (VI) 28, 30, 32, 76, 260
Akik: (II) 68
Akik deresi: (II) 242
Akka: (V) 137, 219, 236, 249, 299, 301, 303, 401; (VI) 31, 112
Aksâ: (IV) 87
Alamut kalesi: (V) 73, 327-331, 336, 337; (VI) 264
Algarave: (IV) 78, 81
Algeziras: Bk. el-Cezîretü'l-hadrâ
Alido (Lit) kalesi: (V) 152
Almanya: (IV) 89; (V) 138
Alp dağları: (IV) 166
Amalfi: (VI) 74
Amasya: (V) 161
Amerika: (III) 344; (V) 307; (VI) 69
Amid: (III) 108; (IV) 17, 122, 154; (V) 90
Amman: (II) 233; (IV) 39
Ammûriye: (II) 375, 376, 415; (III) 61, 62, 171
Amorium: Bk. Ammuriye
Anat: (I) 39
Ane: (V) 107, 166
Anhelvara: (III) 470
Ankara: (III) 55, 61
Ansına: (VI) 53
Antakya: (I) 248, 310; (IV) 23, 156, 160, 161, 222, 259, 266, 268, 300, 313; (V) 41, 138, 220, 299-301, 322; (VI) 31, 70, 71, 74, 87, 266
Antalya: (III) 140
Arabistan (coğrafi durum): (I) 18-25
Aralat dağı: (I) 199; (II) 455, 499; (III) 282
Aragon: (I) 402; (III) 47
Arbûne: (I) 402
Arc: (I) 133
el-Ardu'l-hadrâ: Bk. Yemen
Arim seddi: (I) 24, 27, 28
Ariş: (I) 301, 302; (IV) 40
Arkalan: (VI) 77
Arnavutluk: (V) 325
Arracan: (III) 397, 415, 419, 421, 484, 487 488; (IV) 325
Arran: (V) 60, 110, 112
Arûd: (I) 21
Asef: Bk. Fas
Asi nehri: (IV) 19

Asir: (I) 44
Askalan: (I) 296, (IV) 114; (V) 138, 220, 221, 225, 228, 311; (VI) 31, 112, 202
Asker: (II) 161, 238; (IV) 211, 247, 269, 371, 372, 374, 406; (VI) 98, 112, 299, 321
Asker Mükrem: (IV) 131
Assuan: (I) 21; (VI) 53, 73, 74, 331, 332
Astrahan: (V) 162
Asya: (I) 20, 228, 384, 386; (IV) 76, 97; (V) 162, 182, 184, 188, 300, 303, 307; (VI) 66, 278
Asyut: (VI) 59
Asyutiye: (V) 412
Aşağı Mısır: (II) 152
Atina: (II) 226; (III) 172
Atlas dağları: (V) 356, 368; (VI) 96, 201, 395
Atlas okyanusu: (I) 392; (II) 269; (III) 221
Avâsım: (III) 170, 489; (IV) 41, 247
Avd.ıgost: (V) 380
Avrupa: (II) 344; (IV) 70, 85; (V) 11, 138, 151, 174, 184, 187, 296, 297, 300-307, 336, 337, 424; (VI) 59, 66, 278, 293
Ayn-Allu semti: (III) 220
Ayn-Câlut: (V) 377, 395
Ayn Ubağ. (I) 56
Ayn Zerbâ: (IV) 153
Aynu'l verde: (II) 88
Aynüşşems: (I) 303, 345, 369; (IV) 113, 114, 406
Ayzâb: (III) 144; (IV) 268; (V) 419; (VI) 73, 74, 202, 203
Azaz: (V) 136
Azerbaycan: (I) 48, 286, 331; (II) 159, 213, 236, 245, 317, 349, 412; (III) 102, 138, 193, 493; (IV) 167, 168; (V) 13, 18, 59, 60, 67, 75, 87, 90, 91, 96-98, 112, 113, 179, 180, 184, 189; (VI) 266

B

Baalbek: (I) 374; (IV) 206; (V) 35, 419
el-Bâb bölgesi: (I) 268; (II) 236
Babil: (I) 19, 44,45, 284; (II) 109, 159; (III) 106; (VI) 298
Bâbu Atike: (II) 241
Babu Değnac: (IV) 370
Babu'd-Deylem: (VI) 310
Babu'l-bahr (Kahire'de): (VI) 310, 311
Babu'l-Basra (Bağdat'ta): (V) 396
Babu'l-Berkiyye: (IV) 372
Babu'l-cebel: (IV) 370
Babu'l-ebvâb: (I) 286
Babu'l-Enbar: (II) 360, 491
Babu'l-Fütûh (Kahire'de): (IV) 372-373, 479, 506; (V) 223; (VI) 319
Babu'l-halk: (IV) 372
Babu'l-hamîs: (VI) 307
Babu'l-hâssa: (IV) 370
Babu'l-havha: (IV) 372
Babu'l-îyd: (IV) 373; (VI) 310
Babu'l-Karafe: (VI) 322
Babu'l-Kasri'ş-Şevk: (VI) 310
Babu Ketame: (IV) 379
Babu'l-Küfe: (II) 492
Babu'l-mahruk: (IV) 372
Babu'l-meydan: (IV) 370
Babu'l-müderrec: (VI) 322
Babu'n-nasr: (IV) 372-374, 426
Babu'r-rahme: (II) 241
Babu'r-rîh (Kahire'de): (VI) 310
Babu's-saâde: (IV) 372
Babu's-sâc: (IV) 370
Babu's-salât: (IV) 370
Babu's-savâlice. (IV) 370
Babu's-sibâ: (IV) 370
Babu'ş-Şam: (IV) 492
Babu'ş-şarkî: (IV) 379
Babu'ş-Şemmasiye: (II) 492; (IV) 430
Babu'ş-şi'riyye ve'l-güriyye: (IV) 372
Babu't-Türbeti'z-Za'feran: (VI) 310
Babu'z-zeheb (Kahire'de): (VI) 309, 311
Babu Zevîle: (IV) 372-374, 379; (VI) 299
Babu'z zuhûme (Kahire'de): (VI) 310
Babu'z-zumrud: (VI) 310
Babylon kalesi: (I) 219, 303, 308; (II) 185, 237, 243; (IV) 422
Bâcce: (III) 29
Badeğis: (I) 355, 379
Badî bölgesi: (III) 18
Badiyetü'l-Ahkaf: (I) 24
Badiyetü's-Semave: (I) 21, 27; (III) 364
Badiyetü'ş-Şam: (I) 18, 20, 28, 219; (IV) 109, 156
Badurâya: (III) 106, 107, 138; (IV) 224, 315
Bağdat: (II) 59, 110, 309, 325, 327, 335, 342, 346, 357, 360-362, 365-367, 373, 374, 377-379, 408, 412, 418, 434, 444, 446, 448, 461, 462, 468, 470, 485, 489, 490-493, 497, 498, 501, 503, 506, 507; (III) 15, 21, 56, 69, 88, 94, 95, 100, 134-138, 140, 142, 144, 145, 148, 158, 161, 164, 172, 174, 176, 178, 180, 183, 186, 187-190, 193-209, 214, 216, 228, 230, 240, 244, 246, 240, 257, 258, 261, 263, 265, 275, 280, 286, 305, 306, 334, 338, 344, 363, 364, 368-370, 373, 376, 377, 379, 380, 381, 383-389, 392, 396, 397, 399-405, 410, 411, 414, 415, 419-422, 425, 426, 429, 433, 436, 437, 438, 440, 441, 446, 481, 484, 487, 489, 491, 493, 494; (IV) 12-20, 32, 37, 38, 60, 79, 87, 103, 108, 115, 117, 123, 125, 127, 135, 143, 146, 148, 150, 155, 159, 161, 173, 174, 180, 185, 187, 189, 194,

197-200, 205- 210, 214, 224, 230, 234, 237, 245-248, 257, 258, 262, 264-269, 272, 277, 283, 288-291, 298-302, 304, 307, 312-317, 331-335, 343, 349, 361, 366, 367- 379, 386-392, 403, 425, 426, 432, 437; (V) 18-28, 31, 39, 40, 43, 48, 54- 59, 61, 65, 68-72, 76, 77, 79, 93-98, 127, 130, 132, 140, 161, 167, 168, 173, 188, 189, 193-198, 217, 259, 285, 309, 310, 336, 358, 372, 375-377, 380, 384, 387, 394-396, 400, 417, 419, 422; (VI) 13, 19, 20, 36, 41, 42, 56, 61, 69, 71, 72, 91, 96, 98, 104, 117, 127, 132, 134, 159-161, 165, 166, 171, 175, 177, 187, 216-221, 225, 228, 251, 259, 263, 264, 274, 280, 286, 291, 296, 297, 313, 314, 337-340, 346, 359, 363, 371, 373, 378
Bâhamra: (II) 102, 428, 440, 455
Bahreyn: (I) 21, 37, 39, 83, 388; (II) 19, 20, 141, 152, 154, 159, 191, 262, 366, 504; (III) 85, 86, 109, 161, 352, 377; (IV) 48, 103, 109-111, 125-127, 169, 232, 238; (V) 118, 240, 311-313
Bâkusâya: (III) 107; (IV) 315
Ba'l (bahçe): (IV) 406
Balear adaları: (V) 272; (VI) 32
Balensıye: (V) 154, 272
Bamıyan: (V) 126, 203, 210
Banyas kalesi: (V) 73, 337
Baradan ırmağı: (III) 55
Barazruz: (III) 107
Barimma: (III) 192
Barselona: (Barşelûne): (I) 402; (III) 44, 48; (IV) 77, 84, 87, 89, 90
Baru-Semâ: (III) 106
Basra: (I) 37, 99, 285, 357, 383, 419; (II) 30-35, 39-41, 56, 59-63, 82, 84, 88, 98, 101, 102, 110, 152, 154, 197, 220, 234-236, 240, 262, 316, 365, 366, 373, 388, 419, 424, 432-436, 439, 449; (III) 85, 86, 105, 134, 138, 140, 148, 165, 166, 172, 187-189, 193, 200, 260, 321, 338, 352, 363, 375, 379, 412, 415, 416, 420-425, 430, 486-488; (IV) 18, 74, 108, 124-127, 135, 153, 173, 197, 207, 242, 259, 267-269, 272, 282, 286, 298, 308, 309, 331, 333, 334, 361, 398, 404; (V) 60, 62, 68, 93, 262; (VI) 71, 72, 79, 134, 164, 198, 272, 290, 314, 370
Basra körfezi: (I) 20-23, 42; (II) 335, 366; (III) 64, 139; (IV) 109, 127, 175, 265; (V) 118, 123; (VI) 65, 69, 71
Bass-Lorain: (V) 297; (VI) 235
Batı Afrika: (II) 202; (IV) 254
Batı Anadolu: (V) 325
Batı Mısır: (II) 152, 159
Batı Sudan: (VI) 79
Batiha bölgesi: (III) 401, 418, 420, 487, 489
Batliyus: (II) 251; (IV) 93, 102, 394; (V) 150, 159
Batn-ı Mürr (Vadi-i Fatıma): (I) 65
Batn-ı Tebâla: (I) 38
Becûm (mahallesi): (VI) 81
Bedâ (bölgesi): (I) 38; (II) 91
Bedaf: (III) 106
Bedendun: (III) 198
Bedida: (III) 108
Bedir: (I) 73, 89, 147, 149, 156, 157, 175, 274, 311
Bedir suyu: (I) 146
Bed'is: (I) 330
Behensâ: (I) 344; (VI) 28
Behuresır: (II) 59
Beled: (IV) 18, 32, 206; (V) 419
Belensiye: (III) 232; (IV) 93, 98, 102, 394; (VI) 32, 134, 163, 206, 299
Belh: (I) 330, 355, 382; (II) 303, 437, 449; (III) 439, 466, 474, 476; (IV) 107, 258, 259, 266; (V) 32, 81, 176, 200, 204, 214; (VI) 69, 71
Belkâ: (I) 59, 92, 183
Bendenicin: (III) 107
Berberâ: (VI) 16, 68
Bereketü'l-Habeş (bahçesi): (IV) 407
Berensima: (III) 106
Berkâ: (I) 333, 344, 356; (II) 239; (III) 361; (IV) 27, 30, 33, 41, 49, 53, 222, 249, 258, 318, 372, 433; (V) 26; (VI) 68, 71, 76, 79
Berlin: (III) 284; (V) 151; (VI) 238
Bervas: (I) 389
Berzea: (IV) 167, 168
Betah: (II) 19
Beyhak: (V) 81
Beyrut: (III) 134; (IV) 25, 160; (V) 137; (VI) 267
Beysan: (VI) 202
Beytü Cebrîn: (I) 297
Beykent: (I) 356, 382
Beytü'l-Makdîs: Bk. Kudûs
Beyzâ şehri: (IV) 143
Bhatiye şehri: (III) 466
Bhim-Nagar (kalesi): (III) 467
Bicâye: (V) 269, 272, 275, 360; (VI) 34, 85
Bika: (II) 386
el-Bilâdü's-saîde: Bk. Yemen
Bilbis: (I) 302, 303; (IV) 115; (V) 230, 231, 233, 302, 412
Bi'ru Meymûne: (II) 329
Bi'ru'l-Vetâvit: (IV) 371
Bîrun: (I) 389
Bişe: (I) 32, 38
Bobastro kalesi: (IV) 78, 81
Bornu: (VI) 68
Budapeşte: (V) 185
Buhara: (I) 356, 378, 382, 384, 386; (II) 410; (III) 137, 143, 444, 450-455, 464; (IV) 206, 266, 272, 273, 277, 325, 329,

Sûs, 345; (V) 11, 13, 41, 173, 176, 177, 412, 419; (VI) 71, 90, 91, 270
el-Buheyrâ: (I) 396; (III) 15; (IV) 34
Bukan: (III) 63
Bulak: (I) 373; (VI) 319
Burgondes: (I) 405
Burs-i a'lâ: (III) 106
Burullus: (II) 193
Burûcird: (V) 61
Busîr: (II) 304
Busra: (I) 84, 291, 292
Bustanu Musa: (II) 360
Bustanu'l-Kâfûrî: (IV) 373, 475
Büşenc: (I) 330, 355; (II) 303; (III) 435
Bücce: (III) 17, 18, 19
Bülend-şehr: (III) 468
Büst: (IV) 329; (V) 18, 203, 207, 216
Büyük Sahra: (III) 38; (IV) 268; (V) 96, 114, 307
Büzürcesabur: (III) 107

C

Cabiye: (I) 289, 295, 297, 300; (II) 380
Cateriyye: (IV) 365-367
Calabriye: (VI) 30
Câsım (mevkii): (II) 380
Castrogiovanni: Bk. Kasriyana
Catania: (III) 34
Cava: (III) 141; (VI) 66, 67
Cazer: (III) 107
Cebel (bölgesi): (IV) 199, 392; (V) 28, 60, 66, 68, 73, 112, 127, 178, 180, 263; (VI) 262
Cebel-i Tarık: (I) 396; (III) 140; (IV) 101, 102, 267; (V) 149, 152; (VI) 71
el-Cebelü'l-Ahmar: (I) 303
Cebelü'l-Kılâl: (IV) 165
Cebelü'r-rumat: (I) 151
Cebelü'ş-Şerat: (IV) 39
Cebelü Yeşkür: (III) 92; (IV) 370
Cedâcid (mevkii): (I) 133
Celûla: (III) 107
Cemaliyye (semti): (IV) 372
Cend: (V) 12, 31, 120
Cenâd: (V) 259
Cendel: (II) 152
Cennâbe: (IV) 109
Cennetü'l-Bakiyy: (I) 202
Cenova: (IV) 165, 167; (V) 295, 299; (VI) 30, 75
el-Cevf: (I) 41; (V) 259
Ceyhan: (III) 56
Ceyhun: (I) 48, 330, 331, 382, 384; (IV) 200; (V) 123, 189, 419; (VI) 87
Ceyyan: (V) 153, 154; (VI) 24, 167
Ceyyan dağı: (IV) 18
Cezayir: (IV) 74, 110; (V) 144, 157, 265; (VI) 68, 238
el-Cezire: (I) 31, 286, 301, 394, 430, 431; (II) 63, 66, 156, 159, 292, 296, 317, 335, 338, 345, 379, 440, 489, 493; (III) 17, 51, 61, 85, 86, 102, 104, 109, 130; (IV) 19, 30, 32, 155, 157, 330, 338; (V) 52, 59, 73, 74, 85-94, 101, 104-107, 134, 167, 179, 234, 259, 327, 425; (VI) 13, 14, 262, 314
Cezire-i İbn Ömer: (VI) 259, 260
el-Ceziretü'l-hadrâ (Algeziras): (I) 395; (IV) 88, 93; (V) 149, 152, 270, 272
Cıbalşervin: (II) 414
Cidde: (I) 64, 83; (III) 142, 143; (IV) 266, 268, (VI) 70, 74
Cillikiye (Galicia): (I) 401, 402, 404
Cilan: (III) 102, 105
Ci'rane mevkii: (I) 189-191
Cireft: (II) 63
Cize: (V) 225, 235
Cize köprüsü: (VI) 325, 326
Ciziyye: (V) 412
Cizre: (VI) 259
Clermont: (V) 296
Constance gölü: (IV) 165
Cuva: (VI) 79
Cûr: (IV) 263; (VI) 63
Cureş: (I) 95, 1190, 194, 195; (II) 152
Cübbâ: (IV) 263
Cubeyl: (IV) 160
Cündüşapur: (II) 226, 229; (III) 172, 437; (IV) 331; (VI) 99
Cürcan: (I) 409; (II) 337, 446; (III) 101, 104, 108; (IV) 275, 323, 333, 346, 357, 389; (V) 17, 19, 60, 70, 123, 197; (VI) 16
Cürüf: (II) 262
Cuzecan: (II) 45

Ç

Çad gölü: (VI) 68
Çin: (I) 48, 84, 281, 386, 387, 394; (II) 101, 139 144, 153, 170, 179, 194, 195, 214, 230, 450; (IV) 260-267, 280, 362, 379; (V) 35, 37, 41, 68, 126, 164-166, 172, 179, 182, 188; (VI) 55, 63, 65, 66, 69-71, 74, 350
Çin seddi: (II) 249

D

Dâbık: (III) 53; (IV) 159, 417; 5VI) 56
Dahıstan: (IV) 346
Dakhaliyye: (V) 412
Dâmigân: (IV) 328
Dâniye: (IV) 93, 302; (V) 154; (VI) 76, 343
Dâra mevkii: (IV) 157

Darü'r-rakik (caddesi, Bağdat'ta): (II) 492; (VI) 339
Debâ: (II) 20
Dehistan: (V) 13
Dehnâ: (I) 23, 27
Dekke: (IV) 405, 406
Deknas: (I) 344
Delhi: (III) 466, 472; (V) 166, 209, 376
Dendera: (VI) 33
Dendî (şehri): (VI) 78
Der'a: (V) 267, 345, 350
Derb: (I) 217
Derbend: (I) 286; (V) 60
Deren dağı: (V) 351; (VI) 302, 304, 306
Deseniyye (mevkii): (I) 32
Desteba: (III) 101
Deybul: (I) 389; (III) 63; (IV) 267; (VI) 66
Deylamaya: (II) 59
Deylem: (II) 350, 449, 477; (III) 35, 197; (IV) 107, 205, 232; (V) 17, 263, 327
Deylem dağları: (II) 373
Deyrud: (VI) 59
Deyru'l-cemacim: (I) 376
Deyru Saman: (I) 414
Dımeşk (Şam şehri): (I) 293-295, 298, 300, 302, 331, 345, 348, 351-354, 361, 368, 369, 372, 374, 393, 402, 413, 423, 424, 431; (II) 18, 33, 35, 44, 46, 47, 48, 50, 53, 62-65, 68, 81, 83, 89, 90, 101-106, 109, 110, 129, 133, 142, 145, 147, 152, 158; 159, 170, 171, 182, 191, 193, 197, 214, 227, 231, 238, 239, 244, 246, 255, 261, 263, 285, 291, 292, 301, 304, 346, 359, 360, 367, 371, 375, 377, 379, 380, 388, 393, 397, 398, 400, 435, 436, 487, 492, 494; (III) 52, 68, 102, 109, 134, 137, 190, 191, 212; (IV) 17, 19, 20, 23, 25, 28, 29, 39-42, 52, 54, 109, 113, 114, 119, 139, 160, 169, 197, 207, 247, 263, 267, 269, 286, 310, 355, 392; (V) 64, 73,87, 95, 97, 100, 106, 134, 135, 139, 142, 226, 231, 302, 317; (VI) 74, 167, 203, 259, 262
Dîbin: (III) 107
Dicle: (I) 55, 310, 311; (II) 59, 182, 345, 360, 369, 392, 477; (III) 61, 85, 137, 138, 140, 179, 187, 191, 193-198, 200, 203, 209, 246, 258, 259, 261, 263, 326, 337, 386, 400, 412; (IV) 32, 148, 160, 200, 266, 268, 362, 365-367, 404; (V) 56, 68, 69, 166, 192, 193, 377, 419
Dimyat: (III) 102, 135, 339; (IV) 35, 153, 222, 240, 260-262, 417; (V) 133, 141, 142, 180, 236, 237, 394, 419; (VI) 30, 31, 56-58, 73, 75, 83, 313
Dinever: (III) 172, 410, 448, 478; (V) 192
Diyarbakır: (I) 360; (III) 138, 377, 405, 406, 492; (IV) 13, 16, 159, 160, 172, 199, 247; (V) 18, 20, 59, 60, 82, 85, 87, 196, 327; (VI) 314
Diyaru Mudar: (III) 108, 405, 492; (IV) 17, 199, 247
Diyaru Rebîa: (III) 138, 386, 405; (IV) 13, 15, 17, 38, 156, 172, 247; (V) 82
Doğu Afrika: (V) 337; (VI) 67, 68
Doğu Anadolu: (V) 110, 262, 283, 325
Doğu Asya: (V) 165
Doğu Avrupa: (V) 162, 185
Doğu Hut: (III) 231
Dongola: (I) 334; (III) 17, 231
Dumavend: (III) 104, 108
Dumetü'l-cendel: (II) 46, 47; (IV) 136
Dunas: (III) 221, 222
Düceyl nehri: (II) 65; (III) 383; (V) 193
Dükkâle: (VI) 302

E

Ebher: (III) 108, 448; (V) 18
Ebîverd: (II) 303; (IV) 336, 345
Ebtah: (I) 37, 109
Ecâ dağı: (I) 20, 27
Ecnadin: (I) 282, 296
Ecred: (I) 38; (II) 422
Elbakay kalesi: (IV) 73
Elbire: (I) 401
Elisana: (VI) 247
Emec: (I) 133
Enbar: (I) 53, 281; (II) 309, 482; (IV) 116, 206; (V) 419
Endonezya: (VI) 66
Endülüs: (I) 391-394, 399-410, 429; (II) 159, 161, 186, 192, 202, 251, 252, 310; (III) 11, 12, 31, 40-54, 78, 79, 92, 110, 117, 118, 123, 133, 159, 160, 211, 212, 214, 220, 222, 223, 231-234, 250, 253, 255, 257, 261, 265, 269, 273; (IV) 80, 81, 84, 85, 88-91, 96, 101, 102, 164, 178, 179, 181, 195, 196, 211, 212, 240, 241, 243, 249, 250, 254, 255, 259-264, 267, 268, 271, 277, 278, 290, 292, 300, 317, 332, 380, 390, 393-397, 402, 407, 410, 413, 416-418, 421; (V) 144, 149-157, 159, 266, 267, 269-274, 277, 279-281, 345, 349, 358, 378, 379, 383-389, 404, 407, 412, 413, 420, 436, 437; (VI) 24, 25, 27, 28, 32, 33, 36, 42, 47-49, 51, 55, 60, 63, 64, 69, 71, 76, 85, 89, 94, 95, 106, 107, 110, 115, 117, 118, 128, 129, 134, 138, 139, 155-157, 163, 164, 166, 182, 183, 188, 191, 201, 206, 208, 209, 218, 219, 231, 239, 243, 246, 250, 254, 285, 287, 292, 296, 305,

307, 314, 316, 333-336; 342, 344, 351, 355, 362
Ermar: (I) 26, 29, 30
Êrbil: (V) 184
Erdebil: (IV) 258
Eris kuyusu: (II) 146
Ermeniyye (Ermenistan): (I) 330, 331, 430; (II) 159, 317, 345; (III) 85, 86, 102, 104, 138, 349, 350, 352, 357; (IV) 32, 155, 262, 263, 362, 372; (V) 108, 110, 139, 184, 223; (VI) 55
Erzen: (III) 108; (IV) 19, 157
Esedâbad: (V) 59
Eseru'n-nebî sahili: (II) 237
Eskişehir: (V) 298
Eş'ar (mevkii): (I) 38
Eşbune: (IV) 100
Eşmuneyn: (IV) 240; (V) 228, 412; (VI) 62
Etna: (III) 32, 59, 71, 81
Evlas vadisi: (I) 37, 189
Eyle: (IV) 268; (V) 416; (VI) 73

F

Fah: (II) 445, 446, 455
Fârmiye: (IV) 161, 162
Fâris: (II) 63, 85; (III) 30, 35, 85, 100, 108, 134, 136, 137, 141-143, 280, 285, 363, 377,386, 392-394, 397, 401, 404, 406, 410, 411, 415, 418, 421, 428, 429, 431, 436-438, 440, 452, 460, 464, 481, 483-492, (IV) 112, 115, 172, 178, 195, 205, 207, 243, 258, 261-263, 267, 270, 330, 334, 368, 392, 438, 446; (V) 20, 21, 31, 52, 71, 73, 117, 121, 129, 174, 329, 339, 377
Fars körfezi: Bk. Basra körfezi
Faryab: (I) 330, 355
Fas: (II) 460; (III) 21, 37, 38, 46, 214-223; (IV) 69-74, 84, 207, 270; (V) 157, 277, 278, 354, 356; (VI) 28, 50, 60, 61, 64, 84, 85, 93-95, 118, 241, 285, 295, 296, 304, 305, 308, 332, 342, 355
Feccu'l-ahyar: (IV) 110
Fedek: (I) 80, 123, 179-183; (II) 459, (VI) 38
Felâlic: (I) 284
Felec: (I) 38
Felluce-i ulyâ: (III) 106
Femu's-sılh: (II) 369; (III) 285, 326, 329
Ferâvâ: (V) 13
Feremâ: (I) 302; (II) 357; (III) 15, 136, 143; (IV) 113, 222, 265, 268; (VI) 30, 70, 72, 73, 83
Fergana: (I) 385; (II) 505; (III) 54, 444, 447; (IV) 37, 39, 200, 269; (VI) 36
Ferşabur: (V) 209
Fesâ: (IV) 263
Feyyum: (II) 304; (IV) 222, 260; (VI) 56, 59, 60, 62, 83
Feyyûmiye: (V) 412
Fırat: (I) 18, 31, 52, 55, 56, 83, 262; (II) 44, 90, 94, 182, 304, 390; (III) 40, 56, 104, 109, 128, 129, 137, 139, 191-193, 361, 412; (IV) 20, 22, 33, 160, 205, 206, 266, 392, 433; (V) 20, 21, 64, 100, 102, 121; (VI) 21, 65, 71, 181, 203
Fihl: (I) 294-296
Filipinler: (VI) 67
Filistin: (I) 18, 44, 46, 59, 85, 95, 96, 196, 218, 279, 282, 289, 290-298, 301, 345, 353, 374, 430, 431; (II) 152, 159, 185, 291, 375, 386; (III) 49, 85, 102, 104, 132, 139, 349; (IV) 28, 35, 52, 54, 60, 103, 221, 249, 259, 262, 269; (V) 106, 141, 148, 168, 230-237, 295, 296, 311, 392; (VI) 79, 84, 323
Firûz-kûh: (V) 71, 125, 212, 213 216
Fransa: (I) 402, 406, (III) 11, 43, 51; (IV) 85, 111, 165, 167, 265; (V) 138, 142, 297, 302, 305, 321, 322, 393; (VI) 33, 70, 75, 292, 295
Furatu Bâdekî: (III) 106
Fustat: (I) 305, 332, 344, 369, 373; (II) 34, 161, 169, 233, 237, 238, 240, 304, 366; (III) 11, 15, 91, 92, 148, 187, 202; (IV) 27, 34-36, 43, 53, 54-211, 223, 240, 266, 276, 294, 369, 370-374, 406; (V) 230-233, 302; (VI) 30, 31, 40, 47, 58-63, 70-75, 82-84, 90, 296, 299, 301, 309, 313, 321

G

Gadirhum: (II) 453
Galicia: (IV) 77, 86, 87, 430
Gamru'l-arabât: (I) 290
Gamru Zi l-Kinde: (I) 30
Ganj nehri: (III) 468, 469; (V) 377
Garb eyaleti: (Mısır'da): (V) 223, 412
Gard Fraint: (IV) 165
Gassan suyu: (I) 27

Gastellum Sumera: Bk. Samarra
Gaule bölgesi: (I) 405, 406
Gazne: (III) 143, 420, 453, 458-470, 474-482, 496; (IV) 274, 275, 277, 392; (V) 11, 13, 16-18, 37, 41, 43, 52, 66, 126, 137, 199-201, 203-216; (VI) 90, 91, 104, 160
Gazze: (I) 83, 215, 296, 297; (V) 225
Gence: (V) 55, 59, 70
Girnata: (I) 401; (II) 252; (III) 136, 219, 232; (IV) 98, 102, 263, 394, (V) 153, 154, 158, 387, 389; (VI) 24, 51, 139, 241, 289, 351
Girgente: (III) 31
Girit adası: (III) 46, 51; (IV) 159
Glaviyar: (III) 466
Gobi çölü: (V) 164
Guadalajara: Bk. Vadiü'l-hicâre
Gucerat: (III) 470, 482
Gumal vadısi: (II) 465
Gumdan: (I) 21
Gur: (III) 462, 465, 475; (V) 125, 127, 202, 204,207-216
Gur dağları: (V) 52, 204
Gurab: (I) 45
Güney Anadolu. (V) 90
Güney Arabistan: (IV) 259; (V) 325
Güney Çin: (V) 165
Güney İran. (V) 339
Güney İtalya: (V) 301
Güney Mağrib:: (V) 345, 355
Güney Portekiz: (IV) 78
Güney Sung: (V) 165
Güney Sus: (V) 354
Gürcistan: (V) 110, 139, 179, 180, 189, 198

H

Habeşistan: (I) 18, 44, 83, 84, 95, 116, 117, 119, 123, 129, 185, 221, 261, 323, (II) 144; (III) 101, 142, 230; (IV) 37; (V) 242, 246; (VI) 68
Habur: (I) 55; (V) 41
Haceru'ş-şems kalesi: (IV) 73
Hacun: (III) 246
Hadise şehri: (I) 55; (II) 342; (IV) 212; (VI) 19
Hadramevt (Hadramut): (I) 21, 22, 24, 40, 41, 47; (II) 68, 152, 284, 301, 326; (III) 89; (V) 260; (VI) 68
Halep: (I) 296, 298, 310, 409; (II) 397, 419; (III) 56; (IV) 15, 19, 20, 22, 23, 25, 42, 56, 115, 157, 159, 161, 206, 222, 259, 275, 304, 313, 392; (V) 32, 40, 87, 89-94, 99, 102, 103, 106, 107, 132, 135, 136, 141, 180, 228, 302, 303, 322, 323, 393, 402, 416, 419, 425; (VI) 31, 90, 97, 162, 259, 260, 282, 315
Hama: (I) 296; (IV) 19, 56, 107, 206, 313, 446, 448; (V) 91, 135, 136, 322, 419; (VI) 14, 35, 390
Hamkatan: (II) 20
Hamse bahçesi: (IV) 406
Hanikın: (V) 193
Harâz: (V) 249
Haremeyn: (IV) 180, 247, 249; (V) 60, 287, 288; (VI) 371
Harem-i Şerif: (I) 69, 94; (II) 356; (III) 270; (VI) 178
Hâratu'l-Berkıyye: (V) 372
Hâratu'r-Rum. (V) 372
Harezm. (I) 331, 378, 383, 384; (III) 234, 337, 472, 477, 482; (IV) 275, 325, 345, 360, 422; (V) 17, 32, 52, 66, 119, 120, 122, 124, 126, 128, 162, 180, 184, 189; (VI) 257, 258, 273, 288
Haribta: (I) 344, 345
Harput: (V) 106, 107
Harran: (II) 64, 226, 303, 304, 308, 385, 397; (III) 59, 173, 314, 406; (IV) 16, 19, 335, 353; (V) 41, 105, 309, (VI) 269
Harre: (I) 38, 157, 364, 401
Hartebıt. Bk. Harput
Haşımiye: (II) 310
Hav'eb suyu. (II) 39, 40, 98
Havf bolgesi (I) 344; (III) 12-14; (IV) 429; (V) 225
Havlu-Ramses: (V) 413
Havlan: (I) 26, 43; (II) 152; (III) 215
Havran: (V) 317
Hayber: (I) 37, 81, 96, 123, 156, 180-182, 214, 318, 348; (VI) 38
Hazar (bölgesi): (IV) 267; (V) 32
Hazar denızi: (I) 285; (III) 389, (IV) 167, 175, 266, 273, 362; (V) 128, 129, 167; (VI) 71, 90, 278
Hazer nehri: (II) 89
Hecer: (III) 352, 400; (IV) 125
Hemedan: (I) 95, 395; (II) 154, 235, 322; (III) 101, 104, 108, 373, 388, 393-397, 401, 403, 410, 414, 420, 448, 475, 477, 484-486, 491, 494-496; (IV) 186, 187, 194, 198, 206, 323, 336, 346, 392, 434; (V) 17, 19, 55, 58, 67, 69, 70, 72, 73, 76, 80, 87, 112, 178, 179, 189, 192, 419
Heraclea (Konya Ereğlisi): (III) 58, 59, 170; (IV) 156; (VI) 15
Herakl boğazı: (I) 392
Herat: (I) 330, 355; (II) 303, 410; (III) 435, 444, 453, 459, 463, 475, 476; (V) 18, 31, 125, 173, 203, 205, 207,212, 214, 216; (VI) 214, 376
Hısmâ: (I) 219
Hısn-Keyfâ: (V) 106-109, 142, 143
Hısn-Mansur: (IV) 157

Hısn-Sa'dun: (III) 220, 221
Hısn-Sinan: (III) 58
Hıta: (V) 165
Hittîn: (V) 137
Hicaz: (I) 21, 22, 27, 28, 35, 38, 42, 63, 64, 79, 89, 116, 133, 144, 212, 215, 282, 302, 364, 369, 407, 414, 432; (II) 12, 30, 31, 62, 83, 84, 99, 101, 103, 105, 152, 159, 224, 225, 253, 257, 283, 284, 293, 318, 357, 367, 378, 388, 397, 427, 428, 439, 440, 441, 449, 473; (III) 18, 19, 85, 86, 105, 142, 157, 159, 185, 191, 230, 241, 317; (IV) 44, 52, 54, 60, 103, 107, 278, 288, 428, 443; (V) 136, 217, 242-245, 249, 253, 287, 293, 387-389, 414; (VI) 74, 82, 134, 135, 251, 262, 272, 288
Hilâloğulları Harresi: (I) 38
Hille: (V) 62, 68, 93, 94; (VI) 19, 227, 292, 338
Hindistan: (I) 51, 84, 280, 302, 376, 388-391, 410, 427; (II) 42, 235, 365, 373, 431, 477; (III) 11, 57, 63, 140-144, 179, 182, 230, 258, 263, 435, 460, 462-465, 469-472, 476-481; (IV) 48, 110, 143, 144, 178, 179, 258-267, 275, 362, 404; (V) 123, 129, 166, 167, 184, 201, 205-212, 216, 240, 249, 251, 256, 262, 292, 310, 313, 337, 339, 377; (VI) 49, 50, 63, 65-71, 74, 75, 231, 245, 265, 271, 278, 288, 313
Hint Okyanusu: (I) 20, 21; (VI) 66, 67
Hîre: (I) 27, 49, 52-59, 62, 103, 104, 204, 212, 279, 281; (II) 67, 482; (III) 192
Hît: (I) 39; (IV) 206; (V) 419
Hive: (IV) 274; (V) 52; (VI) 90
Hocend: (I) 385
Hollanda: (VI) 265
Horasan: (I) 47, 286, 355, 356, 368, 378, 379, 382, 383, 389, 421, 428, 429, 432; (II) 94, 152, 159, 240, 250, 286, 291, 295, 296, 299, 300, 302, 309, 316, 332, 346, 347, 350, 352, 360, 362, 365-368, 373, 379, 390, 394, 395, 396, 399-402, 409, 410, 414, 415, 440, 441, 479, 487, 490, 494, 496, 498, 502; (III) 77, 85, 86, 101, 108, 134, 143, 144, 172, 187, 200, 203, 210, 228, 280, 287, 302, 305, 317, 322, 377, 379, 386, 420, 433-439, 444, 447, 449-454, 457, 460-463, 472, 474-481, 487; (IV) 112, 143, 146, 172, 199, 224, 247, 259, 261, 262, 266, 275, 345, 392; (V) 13, 16, 18, 40, 43, 44, 51, 52, 57, 58, 60, 66, 75, 82, 96, 117, 120, 123, 125-128, 178-181, 189, 190, 205-211, 212, 216, 315, 337, 339, 340, 398,399, 419; (VI) 11, 17, 53, 71, 90, 96, 168, 262, 269, 270, 273, 289, 307, 314, 338
Hubeyş: (III) 101
Hudeybiye: (I) 170, 182, 184, 216,324
Hulvan: (I) 284, 373, 374, 412; (II) 154, 345, 422, 492; (III) 100, 108, 373, 410, 448; (IV) 206, 247; (V) 25, 166, 419; (VI) 53
Humeyd varoşu: (II) 492
Humeyme: (II) 293, 296, 303, 316,332, 473
Humus: (I) 31, 217, 289, 294, 295, 374, 414, 430, 431; (II) 152, 154, 159, 170, 174, 214, 227; (III) 102, 109; (IV) 22-24, 35, 56, 161, 206, 247, 304; (V) 40, 91, 95, 99, 125, 132, 141, 322, 419; (VI) 176
Huneyn: (I) 185, 187, 269; (II) 13; (III) 270
Hunufa: (III) 141
Hureybe: (II) 40
Hurzan: (I) 59
Huttalan: (V) 31.
Huttel: (I) 378; (II) 303
Huzistan: (II) 226, 229; (III) 85, 134, 406, 488; (IV) 162, 205, 259, 263, 265, 368, 438; (V) 60; (VI) 45, 50, 55, 57, 99
Hürmüz köyü: (II) 168
Hürmüzcerd: (III) 106
Hüseyniyye semti: (IV) 373; (VI) 319

I

Irak: (I) 18, 21, 27, 30, 39, 42, 47, 59, 61, 95, 281, 284, 292, 310, 359, 369, 372, 375, 376, 389, 410, 427, 429, 431; (II) 12, 30, 38, 44, 53, 59, 60, 61, 63-67, 81, 88, 89, 93, 98, 101, 103-105, 109, 117, 145, 146, 152, 171, 180, 181, 185, 226, 242, 262, 283, 286, 300, 304, 318, 334, 365- 367, 382, 397, 408, 433, 439-441, 474, 494, 496; (III) 16; (IV) 17, 30, 87, 103, 107-109, 115, 125, 126, 127, 143, 154- 156, 186, 187, 194, 207, 208, 221, 230, 232, 242, 257-260, 265, 267, 277, 288, 291, 299, 304, 321, 322, 325, 354, 388, 390, 392, 397; (V) 18, 21-26, 57, 66, 67, 73, 85, 94, 95, 98, 100, 106, 111, 113, 123, 167, 189, 254, 300, 309, 314, 358, 410; (VI) 35, 49, 50, 56, 69, 73, 82, 86, 97, 132, 134, 135, 166, 262, 288, 314, 349, 353, 354, 370, 378
Irak-ı Acem: (II) 159; (V) 82, 118; (VI) 266
Irak-ı Arab: (II) 159; (IV) 109; (V) 82
Irakeyn: (II) 159
İsfahan: (I) 284, 285; (IV) 172, 175, 176-188, 194, 197-199, 259, 262, 265, 269, 272, 277, 290, 323, 325, 337, 346; (V) 17, 40, 41, 53, 55, 56, 61, 63, 65, 75,93, 95, 97, 399; (VI) 90, 91, 127, 171, 262, 272

İ

İcfi-Vargan: (V) 356
İfareyn: (III) 105
İfrikiyye: (I) 330, 333-335, 344, 402-405; (II) 159, 247, 345; (III) 25, 28-36, 41, 42, 102, 104, 105; (IV) 48-50, 54, 65, 70-72, 110, 124, 164, 196, 199, 259, 378; (V) 276-279, 344, 348, 360, 385, 416, 420, 422; (VI) 30, 64, 85
İkcan dağı: (IV) 110
İlya: Bk. Kudüs
İndus nehri: (III) 466; (V) 129
İngiltere: (V) 138, 237, 287; (VI) 292
İran: (I) 51-53, 56-59, 85, 89, 105, 159, 214, 218, 269, 279, 280-287, 301, 303, 330, 382, 386, 387, 395; (II) 86, 91, 109, 110, 122, 133, 140, 141, 152, 226, 231, 234, 250, 280, 295, 344, 369, 411, 439, 472, 483, 487, 491, 494; (IV) 27, 103, 108, 112, 142, 178, 207, 228, 265, 307, 312, 315, 355, 362, 367, 403, 415, 426, 427, 479; (V) 11, 52, 53, 61, 121, 127, 129, 155, 166, 188-192, 198, 310, 315, 325, 337, 339, 340, 378, 389, 390, 395, 405; (VI) 97, 106, 140, 245, 251, 265, 271, 274, 278, 279, 292
İrbil: (V) 105; (VI) 260, 272
İrem: (II) 117
İrlanda: (VI) 29
İskenderiye: (I) 305-309, 313, 314, 332, 334, 344; (II) 171, 233, 237, 238, 243, 262, 271; (III) 136, 142, 218, (IV) 27, 34, 39, 49, 50, 53, 55, 200, 206, 207, 222, 247, 265, 266-269, 356, 378, 420; (V) 154, 220-222, 226, 232, 258, 259, 275, 277, 340, 412, 416, 418; (VI) 30, 31, 58, 60-62, 70, 72-76, 127, 128, 134, 172, 272, 290, 326
İskenderun körfezi: (IV) 160
İspanya: (I) 280, 391-396; (IV) 164; (V) 158, 279, 297, 387; (VI) 24
İstanbul: (I) 62, 208, 218, 280, 298, 356, 402, 409; (II) 98; (III) 174, 207; (IV) 159, 162, 221, 266; (V) 18, 294-298, 304, 305, 360; (VI) 70
İstanbul Boğazı: (IV) 158
İstîce: (IV) 100, 278
İsveç: (VI) 293, 294
İsviçre: (IV) 165
İşbîliye: (I) 280, 401; (II) 252; (IV) 78, 79, 93, 96, 101, 102, 317, 394; (V) 148-154, 270, 275, 279, 281, 383, 384; (VI) 24, 76, 183, 184, 186, 208, 209, 251, 289, 306, 335, 336, 343
İtalya: (IV) 64, 85, 164-167; (VI) 33, 75, 298
İtlîliyye: (V) 412

K

Kâbil: (II) 159; (III) 57, 63, 64, 438, 439, 448, 460, 465, 475, 478, 485, 486-490; (IV) 261
Kabis: (III) 30, (V) 279
Kadis: (I) 402; (VI) 243
Kadisiye: (I) 77, 81, 355, 375; (II) 69; (III) 128, 188; (IV) 126
Kafkasya: (V) 198
Kafsa: (III) 32; (IV) 378; (V) 279
Kahire: (III) 92, 187, 202; (IV) 17, 24, 35, 51, 54-60, 87, 113, 117, 172, 206, 211, 249, 261, 266, 276, 277, 329, 349, 358, 363, 371-375, 379, 393, 402, 406, 417, 425-427; (V) 136, 141, 142, 219, 220, 223, 225-228, 230-234, 237, 253, 254, 303, 311, 328, 331, 338, 340, 372, 381, 389, 392, 393, 419, 435; (VI) 31, 40, 47, 53, 61, 62, 70, 84, 90-93, 99, 100, 105, 118, 177, 181, 202, 229, 255, 269, 272,279, 280, 283, 287, 290, 291, 294, 299-301, 310, 311, 315, 317, 319-327, 331, 347, 357, 366, 369
Kala: (III) 41
Kal'atü'l-cebel: (IV) 369, 373, 405; (V) 419; (VI) 22, 300, 319, 320-326
Kalikala: (IV) 160
Kalikût: (VI) 66
Kalkûta: (V) 339; (VI) 265, 279
Kalyub: (V) 412
Kamus kalesi: (I) 182
Kanatır es-Sibâ: (II) 237
Kandehar: (III) 472
Kannavc: (III) 468
Kanton: (III) 140; (VI) 67
Kapadokya: (V) 110
Karadeniz: (V) 83
Karale: (IV) 406, 420; (V) 316; (VI) 316
Karakurum: (V) 178, 184, 187, 188
Karille: (V) 352
Karin: (IV) 274
Karkisiya: (II) 154, 236
Karmisin: (III) 411, 495, 496; (IV) 247
Karmona (Carmonia): (I) 401; (IV) 93, 99, 100; (V) 153
Karnâ: (I) 41, 47
Kartaca: (III) 27
Karvâne: (IV) 446
Kasriyana (Castrogiovanni): (III) 31, 34; (IV) 63
Kassârîn vadisi: (III) 28
Kastilya: (III) 32, (IV) 82; (V) 273, 274
Kâşân: (I) 285; (IV) 12, 290
Kaşgar: (V) 41, 162, 174, 327
Kataban: (I) 41, 42, 46, 47
Katâ'i': (III) 202; (IV) 36, 208, 276, 369-371, 433, 435; (VI) 90, 112, 299, 321

Katalonya: (I) 402; (VI) 33
Katif: (I) 23, 83; (IV) 109; (V) 313
Kayravan: (I) 357, 400; (II) 239, 240, 246, 247; (III) 20-36, 42, 140, 160, 193, 219, 221, 253; (IV) 49-51, 63, 66, 110, 117, 121, 206, 268, 272, 377; (V) 55, 78, 254, 279, 288, 289, 344, 416, 419; (VI) 71, 191, 295, 334
Kaysâriyye: (I) 296, 298, 373, 374; (V) 137; (VI) 80, 81
Kayseri: (IV) 158; (V) 161
Kazan: (V) 162
Kazerun: (IV) 261, 263; (VI) 55
Kazvin: (II) 410, 449; (III) 108, 373, 389, 395, 445, 448, 464; (IV) 107, 336, 346; (V) 179, 262, 379; (VI) 292
Kazvin denizi: Bk. Hazar denizi
Kehfu'l-Vakkâdîn: (III) 222
Kelvâzâ: (II) 360, 491; (III) 107, 138
Kenya: (VI) 68
Kerbelâ: (I) 364; (II) 85, 86, 92, 293, 425, 445
Kereç bölgesi: (III) 102, 134, 396, 399, 481; (IV) 186; (VI) 55
Kerek: (V) 102, 136, 142; (VI) 181, 202, 203, 323
Kerek kalesi: (VI) 21, 22
Kerh: (II) 462, 491; (III) 94, 105, 129, 135, 138, 187, 203, 204, 207, 210, 226; (IV) 247, 378, 389; (V) 22, 198, 396
Kerhâyâ: (III) 129, 200
Kerîfelt: (VI) 114
Kermuniye bölgesi: (I) 382
Keryun: (I) 306; (VI) 81
Kesker: (III) 100, 103, 106
Keş: (I) 378, 384; (II) 303, 410
Keşmir: (III) 63, 64, 144, 467, 468, 476; (V) 339
Kıbrıs: (I) 330, 331; (II) 193; (III) 59
Kırım: (V) 162
Kızıldeniz: (I) 20, 21, 42, 44, 46, 83, 132, 133; (II) 237, 241, 357; (III) 17, 142, 143, 231; (IV) 60, 266, 268; (V) 89, 217, 388; (VI) 66, 70-73
Kikan bölgesi: (I) 355, 389; (III) 63
Kilat: (V) 184
Kilikya: (V) 325
Kinde: (I) 26, 40, 60
Kinde Mahallesi: (IV) 310
Kinnesrin: (I) 62, 296, 421; (II) 154, 159, 170, 335; (III) 102, 104, 109; (IV) 19, 41, 247
Kirman: (I) 376; (II) 63, 152, 159, 379; (III) 101, 103, 108, 144, 261, 265, 377, 393, 394, 406, 418, 420-423, 428, 429; (IV) 199, 259, 267, 425; (V) 17, 18, 37, 117, 126, 130, 204, 215, 339; (VI) 49, 71, 160
Klimar: (VI) 294
Kodanc: (V) 182
Konstantine: (IV) 110; (VI) 75, 216
Konstantiniyye: Bk. İstanbul
Konya: (IV) 156; (V) 298
Köre: (III) 141; (IV) 267; (V) 185
Koromandel: (III) 141
Korsika adası: (VI) 30
Königsberg: (VI) 270
Kûba köyü: (I) 82
Kudeyd: (I) 94, 133, 319
Kudüs: (I) 83, 146, 214, 215, 230-232, 294-298, 302, 319; (II) 164, 241, 414; (III) 48, 139, 275, 295; (IV) 41, 44, 140, 160-163, 392, 425; (V) 34, 101, 106, 133, 137, 139-142, 220, 228, 230, 269, 275, 277, 293-300, 303, 305, 306, 335, 381; (VI) 75, 108, 134, 166, 202, 230, 259, 290, 298, 299
Kufe: (I) 31, 52, 282, 284, 331, 354, 357, 363, 374, 375, 383, 419; (II) 31, 33, 35, 43, 44, 54-60, 64, 67, 81-94, 99, 101, 102, 152, 154, 156, 159, 197, 205, 215, 216, 220, 233-236, 240, 262, 263, 271, 293-296, 300, 303, 308, 322, 354, 366, 373, 388, 390, 394, 399, 402, 407, 418, 425, 429, 431, 435, 436, 440, 449, 455, 472, 473; (III) 85, 129, 134, 148, 158, 165, 166, 187, 191-193, 197, 200, 201, 296, 302, 321, 338, 418, 419; (IV) 24, 107-109, 116, 139, 247, 267, 272, 282, 286, 298, 310, 312, 351, 356, 363; (V) 262, 309, 312; (VI) 55, 63, 71, 164, 269, 272, 296, 297, 314, 370
Küfe Sevadı: (IV) 103
Kuhistan: (V) 205-207; (VI) 264
Kulcand: (III) 468
Kulzüm: (I) 346; (II) 251; (III) 142, 232; (IV) 113, 266, 268; (VI) 70
Kum: (I) 285; (III) 108, 396, 448; (IV) 12; (VI) 274
Kum-Eşkûh: (II) 149
Kumis: (I) 284, 285; (III) 101, 104, 108; (VI) 262
Kurtuba: (I) 280, 400, 405; (II) 252; (III) 44-46, 49, 53, 111, 136, 140, 183, 210-214, 218, 220, 232, 234, 248, 250, 253, 268, 434; (V) 70, 77-81, 85, 87-102, 166, 181, 241, 250, 263, 264, 272, 277-279, 379-385, 394-396, 402, 407, 430, 431; (V) 149, 153, 156, 157-159, 269, 272; (VI) 24, 42, 91, 98, 106, 107, 155, 163, 166, 183, 185, 188, 207, 218, 219, 246, 247, 296, 297, 314, 344, 348
Kurtuba nehri: (I) 400
Kurun-Hama: (V) 102
Kûs: (IV) 200; (V) 223, 412, 419; (VI) 181, 269
Kûsâ: (I) 284
Kûsiyye: (V) 412
Kuveru Dicle: (III) 100, 103, 107
Kuveysnâ: (V) 412
Kuveyt: (I) 23
Kuzey Afrika: (I) 356, 357, 391-394; (II) 66, 152, 159, 186, 192, 287, 379, 455, 494; (III) 11, 20-23, 25, 27, 41, 44, 85,

86, 112, 159, 188, 352; (IV) 67, 70, 73, 102, 103, 121, 207, 259-262, 267, 380, 390, 394; (V) 217, 266, 269, 289, 291, 348, 376, 378, 418; (VI) 59, 69, 79, 292, 339, 342
Kuzey Avrupa: (VI) 71
Kuzey Çin: (V) 165, 198
Kuzey Hindistan: (III) 457, 465
Kuzey Irak: (V) 105
Kuzey İspanya: (I) 396, 402; (IV) 77
Kuzey Rusya: (IV) 266; (VI) 71
Kuzey Sudan: (VI) 68
Kuzey Suriye: (V) 99
Kuzey Yemen: (I) 174
Kuzeybatı Afrika: (IV) 107, 110, 268
Kuzeydoğu İran: (IV) 257
Küçük Asya: Bk. Anadolu
Küçük Zapsuyu: (II) 304
Künâse Mahallesi: (II) 262; (III) 302
Kürdistan: (III) 129; (V) 111, 139

L

Lâa: (IV) 110, 111
Lâa dağı: (IV) 48
Lahor. (I) 355; (III) 471, 475, 476, 478, 482; (V) 127, 204- 211, 216
Lâmgan. (III) 460
Lamta (şehri): (VI) 64
Lâzkiye: (I) 296, (IV) 313; (V) 41, 91
Lebde: (IV) 65
Leipzig: (VI) 291
Lekût: (V) 351
Leon: (I) 405; (III) 51; (IV) 82, 83, 66, 89, 90
Leyden: (III) 178; (IV) 239, 266, 279, 287
Libya: (V) 139; (VI) 327
Libya sahrası: (II) 152
Liguria (mevkii): (IV) 165
Lizbon. (V) 159, 270, 273
Loire nehri: (I) 405
Lombardiya: (V) 301, (VI) 30
Londra: (III) 179, (V) 151, 197; (VI) 238
Lut gölü: (II) 233; (III) 132
Lübnan: (I) 59; (V) 317
Lücün: (V) 20
Lüdd: (I) 296, 297, 345

M

Maarra: (IV) 315
Maarratü'n-Numan: (IV) 313, 446; (V) 92; (VI) 175
Macaristan: (V) 185, 186, 188
Madagaskar: (VI) 67, 68
Madrit: (V) 158
Mağrib (Fas): (I) 356, 395, 416; (II) 252, 345, 440, 446, 447; (III) 27, 37, 159, 160, 219, 223, 228-230, 233, 253, 260, 275, 377; (IV) 35, 40, 46, 48-54, 60, 66, 69, 71, 72, 79, 82, 95, 101, 108, 110, 111, 114, 123, 177, 178, 180, 181, 196, 199, 207, 243, 250, 255, 260, 263, 277, 318, 377, 393, 425; (V) 145-155, 157, 217, 220, 240, 245, 254, 266-279, 288- 290, 295, 349, 352, 354, 357-360, 373, 377-382, 384, 386, 387-390, 403, 407, 409,412, 415; (VI) 28, 32, 34, 35, 49-51, 55, 61, 63, 64, 68, 72, 74-76, 79, 84, 85, 89, 94, 96, 99, 107, 112, 113, 115, 117, 128, 131, 138, 139, 154, 155, 175 177, 204, 207,218, 228, 229, 231, 255, 256, 273, 283, 285-289, 304, 307,314, 332-336, 341, 342, 353, 356, 361
Mağrib-i Aksâ: (III) 35, 36, 52, 433; (IV) 60, 70-73, 84; (V) 144, 155, 282, 348, 356-360, 377, 383, 387; (VI) 64, 68, 89, 71, 75, 77, 78, 110, 290, 292, 302, 307, 334
Mağrib-i Ednâ: (VI) 71
Mağrib-i Evsat: (IV) 71, 84; (V) 155, 348, 387
Mahalle: (V) 412
Mahfûza: (I) 391
Mahrûz: (III) 107
Mahu'l-Basra: (III) 108
Mahu'l-Kûfe: (III) 108
Maks iskelesi: (IV) 372, 406; (VI) 31, 58, 311, 320, 321
Malabar (III) 141; (IV) 267; (VI) 66
Malaga. (I) 40; (III) 140, 141, 179; (IV) 99-101; (VI) 24, 66, 67, 76, 218, 356
Malatya: (IV) 20, 157, 217; (V) 115; (VI) 13, 111
Malaya: (III) 140; (VI) 67, 313
Malazgirt: (V) 37, 284
Malezya: Bk. Malaya
Mansuriyye. (II) 91; (IV) 51-55, 372, 377, 379; (V) 378
Mansuriyye mahallesi: (V) 235
Maraş: (III) 55, 56, 58; (IV) 20, 157, 159, 217; (VI) 12, 111
Mariaba: (I) 43
Mardin: (II) 67; (III) 467; (IV) 12, 17, 157; (V) 106, 107
Marıde: (I) 40; (III) 45; (IV) 77
Marsilya: (IV) 165
Mâse: (V) 351
Masebazan: (II) 154; (III) 104, 108, 198
Mathura: (III) 468
Mâü'l-Hav'eb: Bk. Hav'eb suyu
Maverâünnehir: (I) 331, 381, 383,384, 387, 410, 416, 421, 427; (II) 159, 285, 286, 299, 347, 411, 415, 505, 506; (III) 230, 260, 277, 435, 444, 446, 449, 450, 453, 455, 459, 462- 466, 471, 482; (IV)

26, 112, 143, 198, 199, 214, 257, 261, 262, 266, 391, 393, (V) 11, 36, 42, 51, 66, 82, 86, 96, 122, 123, 125, 127, 174, 176, 180, 189, 207, 216; (VI) 49, 55, 69, 71, 262, 270, 297, 314, 376
Mavzer geçidi: (IV) 20
Mayorka: (V) 272
Mazenderan: (III) 144, (V) 71, 178
Meblûne: (I) 396
Mecâzu'z-zukâk: (I) 393
Medayin: (I) 218, 284, 322; (II) 52, 59, 80, 81, 234, 235, 401, 407, (III) 202, 248, 418
Medine: (I) 20-22, 27, 35, 37, 38, 94, 116, 129-137, 139, 141-154, 156, 157, 160, 162-165, 168, 169, 172-182, 184, 185, 187, 192, 193, 195, 198, 199, 203, 204, 219, 223-231, 234, 243, 244, 249, 310, 319, 326, 331, 333, 334, 337-342, 354, 358-360, 364, 365, 367, 371, 374, 379, 387, 410, 413, (II) 14, 15, 25, 27-32, 35-37, 40, 68, 81, 83, 85, 88, 92, 94, 98-105, 128, 131, 132, 137, 141, 142, 144, 145, 151, 152, 196, 208, 224, 232, 236, 237, 241, 242, 255, 256, 269, 274, 275, 288, 296, 324, 331, 334, 378, 425, 429-435, 438, 441, 442, 444, 449, 455, 461, 496, (III) 102, 142, 159, 185, 190, 197, 199, 272, 282, (IV) 6, 40, 42, 52, 79, 107, 136, 180, 262, 360, 388, 422, 444; (V) 32, 54, 82, 219, 243, 254, 262, 287, 382, 397; (VI) 128, 138, 272
el-Medinetü'l-İslâmî: Bk. Bağdat
Medinetü's-Selâm: Bk. Bağdat
Mehdiyye: (III) 56, 57, (IV) 51, 56, 72, 73, 117, 123, 268, 377, 380, (V) 278, 279, 291, 378, (VI) 26, 28, 30, 71, 74, 75, 99, 296
Mehre: (I) 186; (II) 20
Mekke: (I) 21, 27, 28, 30, 35, 38, 49-63-72, 78, 84, 85, 89, 92-94, 105, 108, 109, 113-115, 117, 119-129, 131-134, 140-146, 153, 154, 156, 170-172, 175, 176, 179, 181, 184, 186-191, 193, 196, 202, 204, 206, 224, 226, 229, 230, 234, 243, 246, 258, 261, 265, 266, 274, 297, 323, 324, 340, 352, 363, 365, 375, (II) 14, 15, 25, 27, 38, 51, 62, 65, 67, 68, 83, 84, 89, 97, 99-103, 117, 129, 144, 145, 152, 154, 224, 232, 233, 256, 272, 273, 296, 317, 329, 330, 334, 432, 438, 444, 448, 449, 467, 475, 503, 504; (III) 42, 102, 139, 142, 143, 160, 185, 188, 246, 270, 275, 282, 325-352, 364; (IV) 30, 40, 42, 43, 60, 107, 110, 126, 143, 145, 180, 262, 269, 360, 361, 435, 444; (V) 25, 32, 39, 42, 54, 82, 136, 219, 243, 246, 260, 262, 287, 288, 292, 359, 382, 387, (VI) 70, 74, 113, 127, 134, 135, 141, 177, 181, 269, 272, 289, 290, 297, 378
Mekran: (III) 101, 108, 261; (V) 126, 127
Melûh bölgesi: (I) 41
Melva: (V) 247
Menâzilü'l-İzz: (IV) 406, 407
Menbiç: (III) 406; (IV) 206, 304; (V) 91
Menûf: (V) 412
Menûfiye: (V) 412
Merağa: (IV) 168; (V) 78, 98; (VI) 266
Merakeş: (IV) 74, 101; (V) 149, 151, 153, 157, 160, 266, 268, 270, 271, 275, 278, 279, 351, 357, 363, 364, 382, 383, 384, 400; (VI) 28, 34, 50, 68, 69, 99, 110, 113, 139, 221, 222, 247, 296, 301-308, 334, 335
Merc-i Dabık: (I) 409
Mercu-Azra: (IV) 20, 42
Mercu-Halime: (I) 56, 58
Mercu-Rahıt: (I) 428
Mercu's-Suffer: (I) 294
Me'rib: (I) 21, 24, 41, 43-47, 59
Me'rib Barajı: (V) 260
Meriyye: (IV) 101, 278, 380; (V) 152, 154; (VI) 76, 189
Merv: (II) 159, 286, 302, 303, 362, 367, 409, 410, 412, 450, 496, 497, (III) 450, 462, 476; (IV) 107, 206, 258, 261, 262, 266, (V) 16, 18, 30, 36, 41, 45, 67, 81, 82, 120, 121, 181, 205, 207, 398, 419; (VI) 49, 55, 71, 90, 104, 226, 262, 291
Mervrûz: (I) 330, 331, 355, 378, 379, 382-388; (II) 303; (IV) 206
Mervu'ş Şahican: (I) 330
Messisa: (III) 198, (IV) 30, 44, 153, 160; (VI) 12, 111
Meşarilü'ş-Şam: (I) 277
Meşhed: (VI) 20
el-Meşhedü'z-Zeynebî: (IV) 369
Meyyafarikin: (IV) 15, 17, 19, 22, 157, 159, 160, (V) 106, 107
Mezahameteyn: (V) 412
Mezopotamya: (I) 81; (IV) 109, 261; (V) 111
Mısır: (I) 18, 21, 30, 44, 45, 83, 85, 210, 221, 218-220, 271, 279, 299, 301, 302, 306, 309, 310, 331-335, 343-349, 356, 369, 372-374, 393, 409, 416, 417, 432, (II) 12, 30, 31, 34-36, 53, 79, 101, 104, 105, 139, 140, 147-151, 154, 156, 158, 159, 161, 168-171, 180, 191, 192, 197, 199, 200, 202, 206, 226, 237, 238, 244, 250, 251, 262, 283, 304, 335, 352-354, 369, 371, 379, 400, 438-441, 449, 450, 494; (III) 11, 12, 14-19, 25, 51, 75, 85, 86, 91, 92, 101, 102, 109, 134-139, 142, 143, 158, 160, 161, 172, 173, 177, 188, 207, 210, 230-234, 262, 263, 272, 275, 283, 349, 350, 352, 354-359, 369, 377, 384, 386, 403, 428, (IV) 14, 18, 19, 23, 24, 26-44, 46, 48-61, 65, 103, 107, 110-114, 116,

118, 134, 153, 160-163, 172, 178, 188-191, 194, 197, 198, 200, 202, 206, 208, 210, 211, 219-222, 238-240, 243, 247, 248, 254; 257-263, 311, 317, 318, 346-348, 357, 358, 362, 369, 370, 372, 374, 423, 425, 427-432, 443, 444; (V) 11, 24, 25, 100-102, 135, 136, 141-143, 167, 168, 180, 219, 220, 221, 225-232, 235, 237, 238, 240-243, 245, 252-254, 259, 262, 275, 276, 284, 285, 290, 293, 294, 301-305, 315-318, 321, 327, 340, 341, 358, 359, 376, 377, 381, 386, 388, 393, 395, 401, 406, 412, 413, 415, 418, 421, 422, 434; (VI) 22, 28, 29, 35, 38, 49 51, 53, 56, 58, 62, 63, 65, 68, 70, 73-75,81, 82, 89, 93, 100, 101, 105, 108, 132, 134, 162, 165, 166, 173-181, 202, 203, 218, 221, 228, 251, 255, 273, 281-283, 286, 293, 299, 309, 313-315, 323-328, 339-341, 354, 357, 361
Mihlâfu's-Suleymânî: (V) 259
Mihrân: (I) 389, (III) 63
Mikrase: (III) 32, 36, 37, 41
Milkan: (I) 29
Mina: (I) 337; (III) 275
Minorka (V) 272
Minye: (VI) 59, 62
Moğolistan: (V) 162, 184, 187
Mont-Ferrand: (IV) 165; (V) 336
Moskova: (V) 151, 185
Muchaven kalesi: (III) 469
el-Muğammes: (I) 70
Muha: (I) 47
Muhtar Bahçesi: (IV) 222
Muhtâre: (IV) 127
Mukattam dağı: (II) 237; (IV) 30, 350, 370, 373, 405; (V) 136, (VI) 229, 300, 322
Mukran: (II) 152; (III) 102, 436
Multan (I) 389, 390; (III) 63, 64, 436, 466, 467, 475, 478, (IV) 267; (V) 209, 313; (VI) 66, 265, 271
Munyan (III) 72
Mursiye: (II) 252; (III) 232, (IV) 394, (V) 152, 154; (VI) 250
Musul: (I) 30; (II) 67, 235, 236, 263, 304, 375, 397; (III) 85, 102, 104, 108, 128, 138, 192, 197, 349, 352, 356, 377, 379, 382-388, 400, 406,409, 418, 426, 492;(IV) 12-18, 30, 32, 56, 60, 103, 115, 116, 121-123, 150, 156, 172, 199, 206, 247, 275, 358, (V) 1, 20, 60, 63, 67, 68, 73, 79, 81, 91-105, 132, 136, 180, 285, 300, 394, 425, (VI) 13, 73, 90, 132, 160, 161, 171, 174, 251, 259, 260, 262, 291
Mustansıriyye: (V) 168
Mûte: (III) 22, 335, 336, 340, 342, 344, 345, 347-349, 365, 366, 368
Mübareke mevkii: (III) 193
Murtahiyye: (V) 412
Musevver dağı: (V) 240

N

Nablus: (I) 296, 297; (III) 32; (IV) 259; (V) 137; (VI) 181
Nadlâ: (V) 267
Nahircan. (I) 58
Nahle: (I) 80, 94, 145, 189
Naim kalesi: (I) 182
Nakbu'l-hucra: (I) 159
Nakma: (I) 159
Nakyus: (I) 306, 308
Napoli: (VI) 30
Naradin: (III) 470
Narbona: (I) 405
Narsî: (III) 471
Narzam kalesi: (V) 34
Nasıriyye: (IV) 234; (VI) 95, 96, 97
Navar: (IV) 82, 83, 90
Necef: (I) 52, 55
Necid. (I) 18, 20-24, 27,30, 35, 38, 39, 132, 152, 155, 159, 186; (III) 161; (IV) 258
Necran: (I) 20, 21, 41, 44, 45, 48, 97, 286; (II) 18, 152; (III) 103
Nefise (şehri): (V) 351-356
Neha: (I) 26, 32
Nehrevan: (II) 56, 58; (III) 245; (IV) 315
Nehrevan-ı A'lâ: (III) 107
Nehravan-ı Esfel: (III) 107
Nehrevan-ı Evsat: (III) 107
Nehreyn: (I) 284; (III) 106
Nehru İsa: (III) 206
Nehru Kerha: (II) 492
Nehru Derkıt: (III) 106
Nehru Sıla. (III) 107
Nehrubeyn: (II) 491
Nehru'l-Melik: (I) 284
Nesâ: (I) 330; (II) 303; (IV) 345; (V) 13
Nesef: (II) 303
Nice: (IV) 165
Nihavend: (III) 448; (IV) 13; (V) 44
Nijer nehri: (V) 380, 385; (VI) 76, 79
Nijerya: (VI) 68, 69
Nijerya Körfezi: (VI) 68
Nil nehri. (I) 302-304, 347, 373; (II) 237, 238, 241; (III) 15, 17, 136, 142, 231; (IV) 43, 61, 221, 238, 266, 405, 423, 430, (V) 141, 202, 219, 230, 232, 235, 423; (VI) 22, 29, 30, 52-54, 58, 77, 178, 181, 203, 293, 300, 320, 321, 325-327, 341, 347, 350
Ninova: (I) 218; (IV) 122
Nist (V) 73
Nişapur: (II) 399; (III) 73, 435, 436, 452-454, 461, 462, 463, 476; (IV) 206, 261, 325, 336, 354; (V) 13, 39, 40, 81, 121, 124, 205, 396, 419; (VI) 55, 72, 96, 123, 224, 233, 314
Norveç: (VI) 293
Nûbe: (I) 333, 334, 344; (III) 17, 19; (IV) 30, 43, 56, 259; (VI) 49, 68, 73
Nusaybin: (II) 67, 345; (III) 383; (IV) 14-19, 156, 157, 160, 206; (V) 88, 419
Nüfud çölü: (I) 24

O

Orta Anadolu: (V) 162
Orta Arabistan: (V) 259
Orta Asya: (III) 137; (V) 162, 337
Otrar: (V) 128
Oxford. (VI) 281, 291

Ö

Ölü Deniz: Bk. Lut gölü

P

Pakistan: (VI) 115
Palermo: (III) 131, 140; (VI) 293
Pampelune (Pamplona). (IV) 83, 90; (V) 280
Paris: (V) 151, 306; (VI) 238, 283
Pekin: (V) 188
Pencap: (II) 159; (III) 64, 143, 462, 464-471, 476, 479, 482; (V) 178, 339; (VI) 66
Peşaver: (III) 459, 478
Petraea: (I) 20
Piemonte: (IV) 165
Piramitler: (IV) 463
Pireneler: (I) 402, 405, 406; (III) 51; (V) 148
Piza: (V) 295, 299
Po ovası: (IV) 165
Polonya: (V) 185, 186, 198
Portekiz: (III) 233; (V) 159
Provence: (IV) 164, 165, 265, 266; (VI) 70, 71

R

Rabat: (V) 277; (VI) 295, 307, 308, 335, 336
Rabaz: (III) 46, 218
Radva dağı: (I) 35, 38, 304; (II) 92, 452
Rahabe (Rahbe): (IV) 15, 16; (V) 41
Rakka: (II) 328, 360, 365; (III) 262, 288, 289, 356, 363, 384; (IV) 14, 24, 29, 32, 49, 64, 206; (V) 41, 419
Rakkâde: (IV) 65, 67, 110
Râmehürmüz: (IV) 127, 128
Râvend: (II) 407
Ravza adası: (II) 193; (III) 212; (IV) 370, 405, 406; (VI) 22, 30, 53, 58
Rebeze: (I) 38; (II) 32, 431
Refah (mevkii): (I) 301
Remle: (I) 296; (IV) 17, 20, 40, 42, 54, 56, 114, 189, 206, 267, 348; (V) 34, 135, 137-139, 419; (VI) 71
Re'su'l-Ayn: (IV) 19, 158
Re'su'l-Câlût: (IV) 392
Revha: (III) 196
Rey: (II) 58, 152, 236, 344, 346, 362, 424, 440, 446, 449, 491; (III) 101, 104, 108, 157, 261, 316, 317,320, 373, 374, 377, 388, 394- 397, 403, 409, 414, 436, 445, 447-451, 463, 475-477,482-485, 491; (IV) 107, 112, 172, 186, 187,194, 197,199, 206, 272, 291, 323, 336, 343, 346, (V) 54, 60, 66, 74, 91, 110, 112, 122, 178, 327, 396, 419; (VI) 90, 126, 133, 224, 262
Reydan: (I) 47
Reyye: (I) 284, 285, 319, 331, 376, 401; (IV) 380
Rhon havzası: (I) 405
Ribat-Rammânî: (VI) 114
Ribatu Şakır: (VI) 113
Ribera: (VI) 287
Rif bölgesi. (II) 251; (IV) 7, 69, 72, 87, 181; (VI) 84
Rikan. (IV) 227
Rima. (II) 152
Riyad: (I) 23
Rodezya: (VI) 67
Rodos: (I) 331, 355; (II) 193
Roma: (I) 48, (III) 49; (V) 297, 301; (VI) 292, 312
Ron nehri: (IV) 265; (VI) 70
er-Rub'ul-hâlî: (I) 24
Rudbar: (V) 329
Ruha (Edessa): (I) 19; (IV) 16, 160, 374; (V) 40, 92, 100, 101, 105, 106, 298-300; (VI) 14, 319
Ruhhac: (III) 477
Rume: (I) 38, 158, 159, 336
Rume kuyusu: (I) 158, 324, (II) 36
Rumeyle: (IV) 369
Rumkan: (III) 106
Rusafe: (I) 421; (II) 335, 397; (III) 187, 203-205, 212, (IV) 236, 252, 367, 419; (VI) 209, 297
Rusafetü-Bağdad: (III) 204, 205
Rusâfetü-Basra: (III) 205
Rusâfetu Hişam b. Abdülmelik: (III) 200
Rusâfetü Kurtuba: (III) 205
Rusâfetü-Nisâbûr: (III) 205
Rusâfetü-Vasıt: (III) 205
Rusâfetü's-Seffâh: (III) 205
Rusya: (IV) 267; (V) 161, 162, 188, 198; (VI) 71, 75
Ruz: (III) 198
Ryazan: (V) 185

S

Sa'b. b. Muaz kalesi: (I) 83
Sa'dâ: (V) 259, 262, 263
Safâ tepesi: (I) 42, 105, 108, 274; (III) 240
Safed: (VI) 323
Saîd bölgesi (Yukarı Mısır): (I) 331, 344; (III) 12, 13; (IV) 41; (V) 224, 225, 229, 232, 235, 289; (VI) 58, 78, 83, 182
Sakûr: (IV) 263
Sakyu'l-Furat: (IV) 247
Salbatarra: (V) 280
Sâlim (Medinecali): (IV) 92
Samagan: (III) 108
Samalu kalesi: (III) 56
Samarra: (II) 373-380, 470, 507; (III) 62, 86, 134, 188, 189, 198, 203, 209-211, 259, 305, 306, 334, 344, 354, 355, 436; (IV) 30, 104, 122, 155, 194, 197, 224, 304, 307, 365, 366, 367, 371, 403; (VI) 296
Samle: (III) 58
San'a: (I) 40-44, 47, 49, 50, 72, 84, 85, (II) 18, 31, 152, 154, 258; (IV) 220; (V) 241, 242, 248, 249, 254, 258, 259, 262, 264; (VI) 135, 199, 200
San'a dağı: (I) 318
Santa Maria: (VI) 163
Saragosta (Saragossa): (I) 402; (II) 252; (III) 31, 34, 232; (IV) 63, 64, 78; (V) 156, 159; (VI) 76, 106, 239, 241-243
Sarastî: (III) 476
Sardunya: (II) 159; (III) 29; (IV) 54; (VI) 30
Sariha: (IV) 159
Catfûra: (III) 290
Sâvâ: (V) 54, 59, 66, 326
Sayda: (IV) 25, 160
Sebte: (IV) 72, 74, 84, 95, 98, 100, 101, 207; (V) 147, 149, 157, 382, 387, 418; (VI) 71, 72, 190, 191, 290, 292, 308
Sefidrud: (V) 58, 60
Sehâ halici: (VI) 53
Sekâkînî: (III) 202
Sel' dağı: (I) 159, 160
Selâ: (V) 147, 268, 351, 361; (VI) 130, 356
Selemye: (IV) 48, 107, 108, 448
Selimoğulları harresi: (I) 58
Selma dağı: (I) 20, 27
Selmunt: (I) 345
Semave vadisi: (IV) 109
Semendu: (IV) 158
Semennûdiyye: (V) 412
Semerkant: (II) 347, 415, 505; (III) 444, 447, 454, 482; (IV) 61, 206, 266, 391, 392; (V) 37, 41, 52, 123, 125, 126, 173, 177, 201, 208-210, 217, 419
Semhud: (VI) 59
Sence köprüsü: (II) 246
Senegal: (V) 155, 446; (VI) 76
Senegal nehri: (V) 347, 348; (VI) 68
Seniyyetü'l-Mürre: (I) 144
Septimania: (I) 405, 406
Serahs: (II) 303; (III) 476; (V) 16, 81, 205
Serat dağı: (I) 21, 33, 38; (II) 262, 393
Serat çayı: (II) 59, 78, 492
Serdus halici: (VI) 53
Serendib: (III) 144, 466; (IV) 362; (V) 313
Sergiopolis: (I) 56
Sevad arazisi: (II) 33, 164, 165, 169, 362; (III) 85, 99, 100, 103, 105-107, 128
Sevr mağarası: (I) 131, 132, 260
Seyhun nehri: (I) 421; (II) 286, 507; (III) 143, 168; (V) 120, 175
Seylan adası: (III) 140, 142, 179; (VI) 6
Seylan yolu: (I) 386
Seylhîn: (III) 106
Sfax: (IV) 377
Sıffin: (I) 343; (II) 41-44, 54, 114, 465
Sibu nehri: (III) 215
Sicilmase: (III) 23; (IV) 67, 74, 110; (V) 146, 147, 155, 350, 378, 380, 387; (VI) 77
Sicilya adası: (II) 159; (III) 29-31, 34, 35, 139, 143; (IV) 52, 54, 60, 63, 164, 167, 249, 260, 268, 378; (V) 217,219, 288-291, 295, 301, 345, 416; (VI) 30, 35, 51, 59, 75, 165, 293, 398
Sicistan: (II) 152, 159; (III) 57, 101, 103, 108, 275, 435- 441, 446, 451, 456, 460, 463, 469; (IV) 325, 425; (V) 18, 52, 216; (VI) 274
Simacacos: (IV) 82
Sina dağı: (I) 96, 302
Sinabaz: (II) 503
Sincar: (IV) 200, 206; (V) 20, 21, 51, 68, 88, 419
Sind: (I) 355, 388, 416, 427; (II) 159, 235, 289, 429, 440; (III) 63, 64, 85, 87, 101, 103, 143, 476, 477; (IV) 48, 110, 267; (V) 121, 126, 240; (VI) 66, 265, 271
Sind nehri: (I) 389; (V) 204
Sind-Hind: (III) 173
Sıraf: (IV) 263
Sirakuza: (III) 30-32
Sirvah (şehri): (I) 43
Sistan: (III) 85
Soğaniyan: (I) 330; (II) 303; (V) 31, 32
Somali: (VI) 68
Sonpat: (III) 476
Stramdora: (IV) 78
Strata: (I) 56
Sudan: (I) 247, 356; (III) 17, 230, 231; (IV) 57, 362, 421, 436, 450; (V) 134, 146,148, 224, 225, 235, 242, 345, 350, 379, 380; (VI) 73, 76, 78, 113, 360
Suğd: (I) 48, 378, 382, 384; (III) 307
Suğur: (II) 489; (III) 96; (IV) 156, 197, 217; (VI) 11, 12
Suğur eş-Şamiyye: (IV) 29
Sultays: (I) 306
Sumaysat: (V) 92, 105
Sumenat: (III) 467, 470

Sur: (III) 140; (IV) 25; (V) 137-139, 299, 303, 416; (VI) 31, 112, 127
Surad mahallesi: (VI) 81
Suriye: (I) 17, 19, 26, 27, 44, 54, 59-63, 85, 92, 95, 96, 99, 100, 117, 146, 182, 183, 196, 215, 217, 218, 223, 244, 249, 271, 277-279, 282, 285, 289, 291, 293, 297, 298, 300, 301, 319, 342-345, 353, 356, 364, 368, 374, 386, 409,415, 430, 431; (II) 12, 20, 30,31, 33, 43, 44, 52, 57-59, 95, 185, 226, 234, 250, 257, 259, 270, 288, 291, 293, 296, 346; (III) 15, 17,54, 85, 137, 138, 142-144, 172, 185, 191, 193, 197, 199, 208, 363; (IV) 19, 29, 30, 32, 34, 38-45, 52, 54, 56, 58, 60, 103, 107,109, 113, 156, 160-163, 172, 175, 193, 199, 202, 217, 221, 224, 242, 249, 259, 267-269, 278, 279, 288, 291, 304, 313, 325, 358, 362, 378, 392, 443, 444, 446; (V) 11, 20, 36, 40-42, 52, 73, 90-92, 100, 101, 103-107, 135, 169, 217, 220, 221, 224, 227-229, 232, 237, 238, 254, 259, 260, 262, 273, 293, 295, 299-302, 311, 317, 318, 321, 322, 327, 333, 335, 337, 340, 358, 359, 376, 388, 393, 436; (VI) 13, 14, 28, 35, 50, 58, 79, 82, 98, 111, 160, 216, 298, 312, 323
Suruç: (V) 41
Sus: (III) 263; (IV) 269, 377; (V) 146, 268, 351, 356, 363
Sus-u Aksâ: (V) 345, 355; (VI) 68
Sübey'î: (VI) 297, 376
Sülâlim kalesi: (I) 183
Sümeys: (III) 206
Süveyş: (II) 251; (IV) 266
Süveyş kanalı: (III) 142

Ş

Şağb (bölgesi): (I) 38
Şam (bölgesi): (I) 18, 21, 56, 83, 84, 92, 117, 156, 214, 217, 218, 220, 223, 244, 269, 283, 284, 353, 374, 393; (II) 16, 33, 35, 44, 46-53, 62, 64, 65, 68, 81, 83, 89, 90, 101- 110, 129, 133, 142, 145, 147, 170, 171, 182, 191, 193, 197, 238, 239, 261, 263, 285, 292, 301, 346, 360, 367, 377, 379, 388, 393, 398, 435, 436, 487, 492, 494; (III) 40, 44, 54, 61, 132-136, 139, 143, 148, 186, 187, 212, 223, 230, 234, 257, 275, 302, 339, 349, 350, 355, 377, 386, 491; (IV) 113, 114, 160, 169, 197, 207, 247, 263, 267, 286, 310, 355, 392, 410, 425; (V) 25, 82, 94, 101, 134, 135,142, 167, 193, 232, 254, 260, 301, 302, 311, 416; (VI) 51, 61, 63, 68, 71, 72, 256, 288
Şam şehri: Bk. Dımeşk
Şakîf kalesi: (V) 321
Şanghay: (III) 141; (VI) 66, 78
Şantarin: (VI) 208
Şarkıyye: (V) 412
Şarva: (III) 469
Şaş: (III) 447
Şatabe: (I) 29, 39
Şâtıbe: (IV) 98; (V) 154
Şatta: (IV) 260; (VI) 56
Şavt (mevkii): (I) 150
Şebra semti: (IV) 373; (VI) 319
Şebvan vadisi: (I) 44
Şehrzûr: (II) 58; (III) 104, 108; (V) 105
Şell: (V) 380
Şeyh Ubâde: Bk. Minye
Şeyzer: (IV) 56, 313; (V) 91; (VI) 283
Şilb: (VI) 184, 185
Şiraz: (III) 397, 409, 415, 428, 430, 431, 484, 487-489;
(IV) 38, 205, 343, 368, 392, 437, 450; (V) 21, 92; (VI) 274
Şüster: (VI) 274

T

Taberistan: (I) 285, 330, 409; (II) 64, 152, 333, 337, 379, 414, 440, 446, 449; (III) 57, 101, 104, 153, 303, 307, 349, 370, 373, 374, 377, 385, 388, 436, 445, 446, 448, 474, 476, 477, 482; (IV) 107, 187,199, 273, 274, 283, 292, 325, 336, 345, 360, 388, 389; (V) 60, 123, 124, 129; (VI) 55, 90, 257, 273, 274, 288
Taberiyye: (I) 292, 295, 298; (IV) 17, 20, 39, 54, 162, 206, 263, 278; (V) 137; 225, 416
Tabes: (IV) 315; (V) 18
Tabisin: (III) 436
Tâc bahçesi: (IV) 406
Tâce: (IV) 260, 263; (VI) 51
Tad-Mekke: (VI) 79
Tadla: (V) 351
Taherî: (III) 23; (IV) 67, 71, 72
Tâif: (I) 22, 31-37, 80, 94, 121, 122, 145, 153, 182, 189, 190, 193-196, 204, 213; (II) 15, 25, 103, 152, 154, 187 228, 393; (III) 272
Taiz: (V) 260
Ta'kar: (V) 251
Talayut: (V) 158
Talbîre: (I) 402
Tâlikan: (I) 304, 305; (II) 303, 449; (IV) 107, 124, 146, 206; (V) 329

Talimat vadisi: (I) 302
Tamesnâ: (III) 23
Tanca: (I) 393, 395; (II) 159; (III) 37; (IV) 70, 74, 100, 101, 267; (V) 147, 380, 382; (VI) 71, 72, 192
Tansift nehri: (VI) 302
Tanzanya: (VI) 68
Taormina: (III) 32
Tar çölü: (III) 470
Taramud: (I) 316
Tarente: (VI) 30
Tarif adası: (I) 395; (V) 279 Tarsus: (II) 370; (III) 58, 60, 79, 275, 276, 356; (IV) 29, 30, 33, 42, 44, 156, 157, 159, 160, 217, 259, 425; (VI) 12, 50, 111, 378
Tarudant: (V) 351
Taunnemi köyü: (III) 264
Tavvâhîn nehri: (IV) 114; (V) 311
Tazâ: (V) 382
Tebâle: (I) 38; (IV) 402
Tebriz: (III) 134; (V) 74, 75, 113, 179; (VI) 55, 266, 372
Tebuk: (I) 59, 195
Tedmür: (I) 54, 59, 61, 94; (III) 53
Tekrit: (I) 31, 50; (III) 108, 383, 384, 404, 486; (V) 60, 62, 91, 105, 166
Telbaşir: (V) 92, 223
Tellü'l-kebir: (I) 302
Temmuz: (IV) 446
Teyma: (I) 37, 38, 96, 179, 183
Tibet: (III) 57, 143; (V) 188; (VI) 66
Tiflis: (I) 331; (V) 112, 179
Tihama: (I) 20, 21, 30, 31, 35, 39, 149, 158; (II) 20, 363, 449; (V) 248, 255; (VI) 172, 177
Tiklâte: (V) 146
Timbuktu: (V) 380
Tinmal: (V) 160, 268, 270, 364
Tinnis: (III) 102, 135, 136, 143; (IV) 35, 153, 212, 240, 262, 417; (VI) 30, 57, 73, 75, 83
Tinsift: (III) 222
Tirhan: (III) 222
Tirmiz: (III) 479; (IV) 206
Tlemsen: (IV) 70; (V) 160, 265, 266, 277, 278, 282, 379; (VI) 34, 71, 85
Toharistan: (I) 330, 331, 421; (II) 303; (III) 57; (V) 15, 32, 37
Toulouse (Tuluz): (I) 405
Torino: (IV) 165
Toros dağları: (IV) 160
Trablus: (I) 333; (III) 26-30; (IV) 23, 66, 160, 161, 207, 263; (V) 299, 360, 385, 387, 416; (VI) 68, 71, 72
Trablus-Şam: (V) 137, 299
Tubna: (III) 22
Tuleytula: (I) 394, 400, 401; (II) 252; (III) 49, 136, 232; (IV) 77, 78, 81, 83, 93, 102, 263, 394, 407; (V) 149, 153, 158, 159, 267, 269, 275; (VI) 76
Tuna nehri: (I) 28; (V) 186
Tunus: (I) 395; (II) 346; (III) 20-26, 29, 34; (IV) 63, 67, 302, (V) 148, 276, 278, 279, 289, 355, 360, 364, 379, 388, 389; (VI) 26, 68, 79, 194
Tur dağı: (I) 405
Turtuşa: (VI) 33, 134, 204
Turun: (III) 108
Tus: (II) 303, 357, 359, 367, 503; (III) 198; (IV) 275, 336, 345; (V) 38, 42, 53, 81, 189, 205, 398, 424; (VI) 233, 239
Tuster: (III) 106, 135; (IV) 231, 262
Tuvâna: (III) 58
Türebe (mevkii): (I) 38
Türkistan: (II) 411; (III) 57, 455, 472, 479, 482; (IV) 143; (V) 13, 166, 176, 188, 189, 325; (VI) 316
Türkiye: (VI) 278

U

Udcayn: (III) 466
Udvetü'l-Endülüs: (III) 218; (IV) 69
Udvetü'l-Karaviyyîn: (III) 219; (IV) 69
Uganda: (VI) 68
Ukab kalesi: (V) 280
Ukbara: (III) 383; (IV) 14; (VI) 161
Ulyana: (IV) 446
Umeyr suyu: (III) 215
Umman: (I) 21, 27, 84, 186, 388; (II) 159; (III) 85, 109, 132, 140, 141, 261, 263, 401, 406, 485; (IV) 123, 259, 266, 404; (V) 249, 251, 293, 339; (VI) 50, 71
Ural dağları: (V) 121
Ursuf: (V) 137
Usfan: (I) 133, 154, 319
Uşbune: Bk. Lizbon
Uşrusana: (II) 415; (III) 17, 307, 309, 444

Ü

Übülle: (I) 39; (II) 235; (III) 140, 179; (IV) 127, 266, 362; (VI) 65, 71
Ümit Burnu: (V) 307
Ümmü Düneyn: (I) 303
Ürbüs: (III) 29
Ürdün: (I) 19, 59, 217, 289, 292-298, 301, 430, (II) 101, 154, 304, 375, 380; (III) 102, 104, 109, 139, 349; (IV) 20, 28, 247; (V) 139; (VI) 79, 82
Üval adası: (V) 311-314
Üvârâ arazisi: (I) 80

V

Vadiü-Atike: (I) 133
Vadiü-Bekke: (I) 398, 399
Vadiü'l-Akik: (II) 233
Vadiü'l-hicâre: (V) 158
Vadiü'l-kebir: (IV) 91, 260
Vadiü'l-kurâ: (II) 68
Vadiü'l-yânî: (V) 142
Vakusa: (I) 292, 293
Vandalosya: Bk. Endülüs
Varangian körfezi: (VI) 292
Vâsıt: (I) 410; (II) 59, 102, 303, 364, 374, 434, 440; (III) 138, 181, 193, 197, 201, 205, 215, 337, 345, 378-380, 412, 420, 422, 424, 447, 486, 490, 491; (IV) 18, 124, 127, 143, 153, 173, 247; (V) 23, 25, 59, 69, 88, 93, 94; (VI) 20, 292, 372
Vatih kalesi: (I) 183
Vâzeneyn: (III) 107
Vec: Bk. Taif
Vecde: (V) 361
Veddan: (I) 144
Vehran: (IV) 74; (VI) 28, 71
Velili: (III) 214-216
Venedik: (IV) 82; (V) 295, 299, 303; (VI) 298
Volga havzası: (IV) 266; (VI) 71
Volga nehri: (V) 162, 185

W

Wangara: (VI) 78

Y

Yabra: (VI) 207
Yafa: (I) 296; (V) 137, 138, 139; (VI) 75, 202
Yanbu: (I) 20, 25
Yang Tse Kiang nehri: (V) 185
Yemame: (I) 21, 22, 35, 38, 209; (II) 62, 366; (III) 261, 272, 377; (IV) 110, 199; (V) 240
Yemen: (I) 20, 21, 24-27, 32, 33, 38, 40-51, 59, 65, 69, 71, 83-85, 91, 95, 96, 116, 117, 186, 194, 212-214, 284, 285, 432; (II) 18, 20, 33, 68, 80, 84, 101, 152, 159, 180, 271, 282, 301, 302, 332, 335, 363, 408, 450, 504; (III) 86, 89, 101-104, 109, 155; (IV) 48, 56, 60, 103, 105, 110, 111, 116, 123, 178, 207, 243, 247, 257, 259, 263, 278, 315, 349, 394, 444; (V) 42, 134, 145, 217, 240-242, 245-247, 253-261, 291-293, 315, 324, 341-342, 376; (VI) 49, 63, 68, 74, 134, 162, 172, 173, 179, 200, 228, 282
Yeni Zelanda: (VI) 68
Yermük: (I) 59, 63, 292, 293, 298
Yesrib: Bk. Medine
Yeşkur: (IV) 211
Yeşkûr dağı: (II) 237, 241
Yukarı Mısır: Bk. Said bölgesi
Yunan adaları: (I) 365

Z

Zab bölgesi: (III) 22, 23, 25, 33
Zafar: (I) 21, 47, 168
Zahire: (IV) 91, 385
Zahiru'l-Kahire: (IV) 373
Zair vadisi: (III) 220
Zalağ: (III) 215
Zara (Xerxes): (V) 304
Zatü'l-Irk: (I) 30
Zebid: (V) 242, 247, 249, 256-259; (VI) 135
Zehrâ (şehri): (III) 118; (IV) 101, 250, 380, 379 384, 407; (VI) 209, 297, 298, 344
Zellâka: (V) 150, 151, 158
Zencan: (III) 108, 396; (V) 18, 179
Zengibar: (IV) 362; (V) 339
Zerkeş: (V) 193
Zerhun dağı: (III) 214
Zevile: (I) 356; (IV) 378; (V) 416
Zevra: Bk. Bağdat
Zeyla: (VI) 68
Zibatra (Azopetra): (III) 61; (IV) 20
Zivâre koyu: (I) 335

D. Önemli Olaylar - Terimler - Müesseseler

A

Abəla günü: (I) 82
Ablak kasrı: (VI) 323
Adliye Teşkilâtı: (III) 112, 123
Ağa Han: (IV) 177
Ahbas: (V) 423
Ahdas Teşkilatı: (II) 161; (V) 420
Akyâl: (I) 40
Akke (yemek çeşidi): (II) 267
Akmar camii: (VI) 331
Amidü's-sevari: (I) 311
Ammuriye zaferi: (VI) 111
Amr b. As Câmii: (II) 160, 244, 366; (III) 15; (IV) 249, 254, 370, 375; (V) 316; (VI) 37, 40
Arabia Deserta: (I) 20
Arabia Felix: (I) 20
Arabia Petrix: (I) 20
Aristo Okulu: (IV) 135
Aristo Felsefesi: (IV) 131, 332
Arîza: (IV) 225
Arsenal: Bk. Darü's-sınâa
Arza-i ahire: (II) 213, 215
Ases Teşkilatı: (III) 93; (IV) 212
Aside (yemek çeşidi): (II) 267; (VI) 353
Askerlik Divanı: Bk. Divanü'l-Cünd
Aspirago: (IV) 413
Aşere-i mübeşşere: (I) 336
Âşûrâ günü: (IV) 3893; (VI) 20, 354, 364
Atabeg: (V) 83-86, 102, 394, 399, 424; (VI) 264
Atriye (yemek çeşidi): (II) 266
Attâbiye kumaşı: (IV) 262; (VI) 56
Ayyâşiye zaviyesi: (VI) 96
Azara kilisesi: (III) 228
Aziz Yuhanna kilisesi: (II) 244
Aziziye kütüphanesi: (VI) 104
Azudî hastanesi. (IV) 368

B

Balat gazvesi: Bk. Puatiye savaşı
Balâtu'ş-şühedâ: Bk. Puatiye savaşı
Bedene (elbise çeşidi): (V) 412
Bedir esirleri: (I) 316
Bedir gazvesi (savaşı): (I) 144-148, 205, 249, 323, 342, 352; (II) 42, 43, 144, 179, 207, 274, 457
Berid (Posta) Teşkilatı: (II) 160; (V) 416-419
Besise (yemek çeşidi): (II) 267
Besus harbi: (I) 74, 75
Bevvâbetü'l-mütevelfi: (IV) 374
el-Bey'atü'l-âmme: (I) 266; (II) 127, 331
Beyhakiyye medresesi: (VI) 96, 314
el-Beytü'l-âmme: (V) 266
el-Beytü'l-hâssa: (V) 266
Beytü'l-hikme: (III) 174, 176; (VI) 99, 104
Beyt: Bk. Ka'be
Beytullah: Bk. Ka'be
el-Beytü'l-haram: Bk. Ka'be
Beytü'r-rasas (sarayı): (IV) 404
Beytü'z-zeheb: (IV) 401, 405
Biatü'r-rıdvân: (I) 171, 188, 274, 325
Birinci Ficar savaşı: (I) 79
Bi'ru Meûne (vak'ası): (I) 15, 146, 155
Brahmanizm: (V) 186, 310
Buas günü: (I) 125, 127
Budizm: (I) 281; (IV) 141; (V) 196, 310
el-Buheyrâ savaşı: (V) 159
Bunâne putu: (I) 163
el-Burcu'l-acemî (Bağdat surunda): (V) 194

C

Cabiye görüşmeleri: (I) 368, 426
Caferî sarayı: (IV) 365
Camiu'l-Akmar: (II) 243
el-Câmiu'l-atîk: (II) 243
Camiu'l-Muzafferiyye: (V) 261
Candar: (IV) 216
Cebru'l-haliç günü: (IV) 428
Cefr: (V) 360, 364
Celûla savaşı: (I) 284; (III) 290
Cemâa (vergi defteri): (IV) 225
Cemel vak'ası: (I) 239, 243, 367; (II) 38, 40, 41, 43, 92, 98, 272
Cemmâze (posta arabası): (V) 417
Ceride-i müseccele: (IV) 226
Ceride-i sevda: (IV) 226
Ceşiş (yemek çeşidi): (II) 267
Cevsak sarayı: (IV) 170
Cevârihiyye: (IV) 434
Ceyşu'l-usre: (I) 324
Cihad: (I) 140, 141, 183, 242, 268, 269, 279, 283, 331, 354, 378, 385, 387, 396, 397
Cihbez: (IV) 225
Cizye: (I) 283-288, 293, 304, 307,308, 388, 415, 416, 433; (II) 119, 163, 167, 174-178, 183, 250; (III) 97, 99, (IV) 129, 206, 227, 230, 241, 436; (V) 421, 425

Curmuk (ayakkabı çeşidi): (IV) 415
Cübbâiye kumaşı: (IV) 263, 297

Ç

Çaşngir: (V) 120
Çevkan: (VI) 376

D

Dabıkiyye (kumaşı): (IV) 260, 417; (VI) 56
Dabr (savaş aracı): (I) 189, 190, 194; (II) 187
Dâi'd-düât (başdâî): (IV) 118, 120, 202, 249, 315; (V) 241, 414, (VI) 100 103, 131
Dandanakan zaferi: (V) 16
Dârât: (I) 25
Dar-ı bağıy: (II) 75
Darü'l-âmme: (IV) 196
Darü'l-bittîh (han): (IV) 270, (VI) 79
Darü'l-fereç hastanesi: (VI) 307
Darü'l-harb: (II) 72, 169, 172, 174, (IV) 229; (V) 424, 428
Darü'l-harem: (IV) 411
Darü'l-hikme: (IV) 59, 277; (V) 315; (VI) 105, 131
Darü'l-ilim: (IV) 59, 118; (V) 222
Darü'l-İslâm. (II) 174
Darü'l-İstihraç: (III) 97; (IV) 227
Darü'l-İzz sarayı: (V) 248
Darü'l-kisve: (IV) 261; (VI) 358
Darü'l-kütubi'l-Mısriyye: (III) 172
Darü'l-Me'mun (köşkü): (V) 228
Darü'n-Naura: (IV) 452
Darünnedve: (I) 67, 131
Darü'r-ravza: (IV) 381, 407
Darü's-sınâa (tersane): (II) 193; (VI) 29
Darü'ş-şurta: (II) 161
Darü'ş-şurtati's-suğrâ: (IV) 211
Darü'ş-şurtati'l-ulyâ. (IV) 211
Darü't-tevhid: (II) 75
Davetü'l-elrâd: (I) 106
Debbâbe (savaş aracı): (I) 189, 190, 194; (II) 187
Debur rüzgarı: (I) 56
Deccal: (II) 95
Derbu'l-hicare savaşı: (II) 492
Dermayus kilisesi: (III) 228
Deyru'l-cemacim savaşı: (I) 376
Dımeşk Camii: Bk. Emevî camii
Divanü'l-ahbâs. (IV) 202; (VI) 414
Divanü'l-ahşâm: (III) 87
Divanü'l-a'mâl. (III) 87
Divanü'l-ata: (IV) 201
Divanü'l-berid: (II) 119; (III) 87; (IV) 201
Divanü Beytülmal: (III) 88; (IV) 201
Divanü'l-ceyş. (III) 87; (IV) 201, 202, 226; (VI) 41, 414
Divanü'l-cehbeze: (IV) 201
Divanü'l-cünd. (II) 145, 185, (III) 87
Divanü'd-dar (IV) 200
Divanü'd-diyet. (III) 87
Divanu'l-ezimme: (IV) 201
Divanü'l-fadd. (IV) 201
Divanü'l-haraç: (II) 119, 145-147, (III) 87; (IV) 224
Divanü'l-has (V) 423
Divanü'l-hâtem: (II) 119, 146, 352, 477; (III) 53, (IV) 201
Divanü'l-havâıc: (III) 87
Divanü'l-Hicaz: (IV) 202; (V) 414
Divanü'l-ikra: (III) 87; (IV) 201
Divanü'l-inşa. (II) 224; (III) 176; (IV) 201, 321, (V) 403
Divanü'l-kisve ve't-tıraz. (II) 119, (III) 53, (IV) 202; (V) 414
Divanü'l-mâl (IV) 258
Divanü'l-Mağrib. (IV) 201
Divanü'l-Maşrık (IV) 201
Divanü'l-mevâlî. (III) 87
Divanü'l-mevarıs: (IV) 231
Divanü'l-mezalım: (IV) 251; (VI) 43
Divanü'l-mineh: (III) 87
Divanü'l-mütred: (V) 423
Divanü'l-mükâtebât: (III) 87
Divanü'l-müsâderin: (IV) 201
Divanü'l-müsteğillât (II) 119, 146, (IV) 201
Divanü'n-nafakât: (IV) 201, 202
Divanü'n-nazar: (III) 87
Divanü'r-resâil: (II) 119, 146; (III) 87; (IV) 193, 201, 322; (V) 403, 407
Divanü'r-revâtib: (IV) 202; (V) 414
Divanü's-Sevad: (IV) 201
Divanü'ş-Şam: (IV) 202; (V) 414
Divanü'ş-şurta: (II) 119; (IV) 201
Divanü't-tevki': (IV) 201
Divanü'l-ummâl: (III) 88
Divanu'l-usûl: (IV) 201
Divanü'z-zımâm: (III) 87; (V) 398
Divanü zımâmı'n-nafakât: (III) 87
I. Dünya Savaşı: (V) 322, 324
Düreyc (çalgı aleti): (II) 258

E

Ebnâ: (II) 20, 508; (III) 26
Ehl-i Hadis: (II) 71
Ehlü'l-adl: (I) 113, 464
Ehlü'd-dar: (V) 367

Ehlü's-Sufle: (I) 205; (II) 241; (IV) 138
Ehlü'z-zimme: (IV) 391, 393; (V) 405
Emevî camii: (II) 44, 244-246; (V) 74
Emiru'l-bahr: (IV) 221
Emiru'l-ceyş: (IV) 222
Emiru'l-mâi: (IV) 221
Emiru'l-mü'minîn: (II) 134, 135
Emiru'l-müslimîn: (V) 381-385
Erek savaşı: 5V) 272-274; (VI) 308, 336
Escurial Kütüphanesi: (VI) 281
Evâreh: (IV) 224
Evâric: (IV) 224, 225
Evşenc: (IV) 227
Eyyamu'l-arab: (I) 76; (II) 332
Eyyamu'l-ficar: (I) 79
Ezher camii: (IV) 54, 56,249, 372, 374, 376, 413; (VI) 40, 46, 91, 93, 102, 310, 317, 328, 329, 355, 365, 366
Ezvâ (ünvan): (I) 40

F

Fah vak'ası: (II) 445, 446, 455; (III) 35; (IV) 107
Fal okları: (I) 258
Fatımî dâveti: (IV) 53 (103-121)
Faysal köşkü: (I) 23
Ferâgine: (IV) 213, 215
Fethu'l-Haliç: (V) 412
Fethu'l-fütûh: Bk. Nihavend savaşı
Fey: (II) 119, 163, 165, 178; (IV) 277; (V) 421, 429
Ficar savaşı: (I) 82, 85, 271, 352
Fidye: (I) 242, 253; (V) 29
Fil yılı: (I) 99, 134, 265, 323
Fundukî: (VI) 81

G

Gabra: (I) 34, 77
Gadirhum günü: (IV) 389; (VI) 311, 363
Ganimet: (II) 75, 119, 166, 178, 181
Gaybet-i kübrâ: (IV) 105
Gaybet-i suğrâ: (IV) 105
Gazvetü'l-furkân: Bk. Bedir gazası
Gilâl: (I) 75, 76
Gılman-ı hâssa: (IV) 233
Grek ateşi: (I) 356, 410
Grek felsefesi. (IV) 103
Gulat ı Şia: (II) 79, 116, 282, 413 466; (IV) 173, 178, 326
Güçlük günü. Bk. Tebük gazası

Ğ

Ğıtas günü: (IV) 428; (VI) 364

H

Hacerü'l-Esved: (I) 66, 101
Haciblik: Bk. Hicabet
Hadr sarayı: (I) 55
Hair köşkü: (III) 212
Hakem olayı: (I) 343; (II) 41, 54, 55, 283
Hakim camii: (VI) 91, 299, 366
Halide Minaresi: (VI) 306, 335
el-Halifetü'l-Alevî: (IV) 179
Halku'l-Kur'an: (II) 378, 379; (IV) 129, 132, 136, 286, 291, 294, 295
Hamamu Buseyne: (I) 373
Hâmilü'd-devat: (V) 415
Hâmilü mezallatı Halife: (V) 314
Hamisü'l-ahd: (IV) 428
Hanefiyye Medresesi: (V) 39
Haniflik: (I) 97, 102, 226, 271
Haraç vergisi: (I) 258, 404; (II) 15, 19, 150, 163-172, 175, 181, 298; (III) 98-108, (IV) 226, 230, 239-241, 326; (VI) 31, 37
Haraç Amilliği: (II) 158, 159
Haram aylar: (I) 80
Harem-i Şerif: (I) 69, 74; (II) 356; (III) 270; (VI) 178
Harire günü: (I) 82
Harran Medresesi: (IV) 330
Harre vak'ası: (II) 94, 101, 288, 429
Hâtimetü'l-câmia: (IV) 225
Havernak sarayı: (I) 53-56
Hayduran (Cenduran) savaşı: (V) 145, 289
Hâzinü'l-mal: (III) 110; (V) 436
Hazîr (yemek çeşidi): (II) 267
Helenizm: (IV) 331
Hendek gazvesi: (I) 154, 157, 162, 181, 187, 204, 274; (II) 229, 438
Hendek savaşı (Abdurrahman III. ile Ramiro II. arasında): (IV) 83, 84
Hendek savaşı (Sünnî-Karmatî savaşı): (V) 314
Herise (yemek çeşidi): (VI) 353
Hillu'l-ludûl: (I) 69
Hızânetü'l-âmme: (IV) 240
Hızânetü's-sürûc: (VI) 63
Hibere (giyim eşyası): (II) 270
Hicabet: (I) 65, 68; (II) 119, 138, (III) 80-83; (IV) 181, 195-197; (V) 408, 409
Hicret: (I) 121, 129, 166, 172, 176, 183, 184, 198, 340, 348
Hilâfet (müessesesi): (II) 121-136; (IV) 169-181

Hilafet hakkı: (I) 327
Hilf ve'l-Kummeyn ve'l-ervika: (IV) 366, 403, 404
Hisbe (müessesesi): (II) 200-202; (IV) 200, 244, 246, 253- 255, 332; (VI) 45-47
Hudeybiye sulhü: (I) 172, 175, 316, 320
Huneyn gazvesi: (I) 187; (II) 15, 179, 187
Husrevânî (kumaşı): (IV) 262; (VI) 36

I

Ikliş (Ucles) savaşı: (V) 158
Irak Şihneliği: (V) 93, 94

İ

İbn Tulun Camii: (VI) 93
İlk olayı: (I) 168, 170
İkinci Ficar savaşı: (I) 79
İkta sistemi: (II) 168, 169, 506; (IV) 228-230; (V) 422
İkta-ı istiğlâ (V) 423
İktâ-i temlik: (V) 423
İlmü'l-ensâb: (I) 90
İlmü'l-envâ: (I) 90
İlmü'l-eser: (I) 90
İlmü'n-nücûm: (I) 238
İmamet: (I) 79, 112, 118, 125, 157, 282-288, 293, 294, 357, 446, 448, 452, 458, 461-464, 467, 472, 499; (IV) 106, 117, 321, 450
İmam-ı müstevde': (IV) 106
el-İmamu'l-muntazar: (II) 117, 287, 464
İmaret-i âmme: (II) 157; (III) 85; (V) 411
İmaret-i hâssa: (II) 157; (III) 84; (V) 411
İmaret-i istikfâ: (II) 158; (III) 85; (V) 411
İmaret-i istîlâ: (II) 157, 158; (III) 84, (V) 411
İncîzec: (IV) 227
İnşâ divanı: (V) 189
İntidat hadiseleri: (II) 13-25, 290
İskenderiye Feneri: (II) 246
İskenderiye Kütüphanesi: (I) 309-314
İşrakiyye (II) 424

K

Kâatü'z-zeheb: (IV) 57, 406; (VI) 350
Kâbe: (I) 48, 49, 64-71, 83, 85, 92-94, 101, 108, 110, 119, 170, 174, 184, 186, 226, 230, 231, 246-248, 253, 263-265, 276, 365, 366; (II) 61, 84, 94, 100, 101, 103, 233, 241, 272, 334, 335, 348, 358, 361, 432, 482, 489; (III) 141, 227, 239, 270, 283, 322, 325; (IV) 145, 261; (V) 26, 176, 245; (VI) 56, 62, 74, 142, 178, 371
Kadıköy konsülü: (I) 299
Kadılık: (II) 194-200; (III) 112-118; (IV) 242-251
Kadı'l-kudat: (II) 379, 470; (III) 113, 114, 161; (V) 29, 98, 414; (VI) 35, 36, 42, 99, 101, 103, 131, 367
Kadı'l-kudat dairesi: (IV) 245
Kadid (kebabı): (II) 267
Kahtânî: (II) 95, 96; (IV) 88
Kalansüve: (IV) 414
Kalavun Camii: (VI) 309
Kalbu'l-ceyş: (II) 189
Kalemûnî kumaşı: (IV) 262
Kamhiyye Medresesi: (VI) 97, 330
Kâmiliyye Medresesi: (VI) 98, 317
Kantaratu Adile: (III) 217
Karafe Camii: (IV) 57
Karaviyyin Camii: (IV) 270; (VI) 84, 93, 332
Karaviyyin Üniversitesi: (VI) 95
el-Kasıd Medresesi. (IV) 374
Kasru Abbase: (IV) 35
Kasru Abdeveyh: (II) 189
Kasru İsa: (III) 187
Kasru Kurtuba: (III) 213
Kasru'l-bahr: (IV) 406
Kasru'd-Dımeşk: (IV) 407
el-Kasru'l-Garbî (IV) 406
el-Kasru'l-Hadrâ: (II) 239
el-Kasru'l-Hasenî: (IV) 404
Kasru'l Huld: (II) 360, 476; (III) 187, 201, 258
el-Kasru'l-Kadım: (IV) 63
Kasru'l-Karafe: (IV) 406
el-Kasru'l-Kebîr: (IV) 373
el-Kasru'l-muhtar: (IV) 405
el-Kasru'l-Muallâ: (II) 360
el-Kasru'l-münîf. (III) 213, 261; (IV) 381, 407
el-Kasru's-surûr: (III) 212
el-Kasru'ş-Şarkî: (IV) 406
Kasru't-Tâc (IV) 404
Kasru'z-zeheb (III) 186, 201, 258
Katibu'l-cehbeze (IV) 195, (VI) 110
Katibu'l-cund: (II) 138; (IV) 192
Katibu'l-haraç: (II) 138, (III) 79, 114
Katibu'l-kadâ: (II) 138, (III) 79; (IV) 192
Katibu'r-resâil. (II) 138; (III) 79; (IV) 192, 193; (VI) 108
Katibu's-sil'a: (IV) 198
Katibu's sır. (V) 406; (VI) 109
Katibu'ş-Şurta: (II) 138; (III) 79; (IV) 192
Katıbu'z-zımam: (VI) 110
Katvan savaşı: (V) 81
Kayl (ünvan): (I) 40, 47
Kayravan Camii. (II) 247; (V) 289, 349
Kaysâriyye (V) 137; (VI) 80, 82
Kemerbend. (IV) 415

Kerbelâ vak'ası: (II) 83-87, 282, 283
Kıble'nin tahvîli: (I) 230
Kıbtî takvimi: (IV) 427
Kıraat ilmi: (II) 210, 217; (IV) 279, 281
Kıyamet Kilisesi: (IV) 162; (V) 284
Kitabet (müessesesi): (II) 137-138; (IV) 183, 192-195; (V) 403-407; (VI) 110
Kitabetü'r-resâil: (V) 408
Kitabetü'z-zımam: (V) 408
Kûba Mescidi: (II) 232
Kubâlî kumaşı: (I) 84
Kubbetu'l-hadrâ: (II) 408, 432
Kubbetü'l-hevâ: (IV) 369, 405, 407; (VI) 322
Kubbetu'l-mezâlim: (IV) 251
Kur'an-ı Kerim: Birçok yerde
Kur'an-ı Kerim'in Cem'i: (I) 275
Kurkubî kumaşı: (IV) 262
Kurtuba Ulucamii: (III) 49, 118, (IV) 88, 95, 164; (V) 437
Kurtuba Takvimi: (III) 129, (IV) 260; (VI) 51
Kürrâc (musikî aleti): (VI) 346
Kusayr-i Amre: (II) 232
Küttâb: (III) 176
Kütübü Sitte: (III) 156
Kütübiyye camii: (VI) 308, 333-335

L

Lamtiyye kalkanı: (VI) 24, 64
Lât (putu): (I) 57, 94, 109, 110, 122, 164, 193-196
Lemze (yemek çeşidi): (II) 266
Liva görevi: (I) 65

M

Mahled: (I) 47
Makâme: (VI) 195
Makam-ı İbrahim: (I) 272
Makam-ı Muhmud: (IV) 390
Makariyos Kilisesi: (I) 308
Maksure: (II) 259
Malü'l-merâî: (IV) 238
Mancınık: (II) 187
Manizm mezhebi: (I) 280, (II) 407, 408, 412, 418-421; (V) 309
Mansur Camii: (IV) 172;
Masum İmam: (V) 329, 330
el Matbahu'l-âmme: (IV) 411
Mazdekizm: (II) 409, 412
Meâvin vergisi: (IV) 201
Mecûsîlik: (I) 95, 98, 281, 287, 311; (II) 348, 405, 408, 416, 482; (V) 35, 309, 310
Mehdî el-muntazar: (I) 421, 425; (V) 357, 365; (VI) 251
Mehdiyye savaşı: (VI) 33
Mekke'nin fethi: (I) 172, 184, 185
Mektel: (II) 342
Melik-i Seba: (I) 43, 47
Menaretü'l-kurûn (işaret feneri): (V) 42
Menat (putu): (I) 94
Mercu Rahıt vak'ası: (II) 291
Mescid-i Aksâ: (I) 122; (III) 139
Mescid-i Haram: (I) 122, 142, 146, 232, 353; (II) 334, 357; (III) 186, 270; (IV) 130
Mescid-i Nebevî: (I) 195, 201, 248, 268, 336; (II) 130, 212, 241, 242; (IV) 138; (V) 397, 410 (VI) 92
Mescid-i Şurefa: (III) 220
Mescidu'r-rahme: (I) 332
Mescidü'z Zehrâ: (IV) 250; (VI) 42
Meş'ar-ı Haram: (I) 248
Mevâlî: (I) 378, 383,415, 421
Mevkıatu's-sevârî. Bk. Zâtü's-sevârî
Mezalim Mahkemesi: (II) 120, 202-205, 335, (III) 44, 75, 79, 118-121, (IV) 170, 192, 244, 251; (V) 42, 404
Mısır Fethi. (I) 298-309
Mısır Piramitleri. (IV) 362
Mihrican: (III) 253, 275, 278-280
Mikyasu Nil. (IV) 370
Miraç Mucizesi (I) 122, 265
Muallâkat-ı Seb'a. (I) 254
Muâmere: (IV) 226
Muârazatü'l Kur'an: (II) 222
Muhanımara (II) 414
Muhtesib (II) 200, 202; (III) 121, 122; (IV) 202, 253 255
Mukaddime (öncü birlikleri): (II) 136, 189
Mukarrib-i Seba: (I) 43
Mushaf-ı Osmanî: (II) 211
Mute gazvesi. (I) 424
Muvâsafa: (IV) 226
Müellefe-i kulûb (I) 191
Mükâtebe. (I) 250, 251
Mulûku't-tavâif (I) 53; (VI) 183
Munâdeme (II) 253
Müreysi gazvesi. (I) 165-168, 203
Mürtezika (II) 186, (IV) 213, 214
Müseddedü Hâssa: (IV) 250
Mütetavvia. (II) 186; (IV) 213, 214

N

Nahle günü: (I) 82
Nasafiyye (kumaşı): (IV) 262
Nastûrî Kilisesi. (IV) 330
Nastûriyye: (I) 94, 281
Necvâ vergisi: (VI) 101
Nehya Manastırı: (IV) 436

Nekâiz (şiir türü): (II) 225
Nesîb: (I) 86
en-Nesru'l-fennî: (II) 224
Nesr (putu): (I) 95
Nevruz: (III) 253, 275-280; (IV) 230, 426-428; (V) 39; (VI) 255, 262, 364
Nevruz-u Kıbtî: (IV) 427
Nihavend savaşı: (I) 285
Nizamiyye Medresesi: (IV) 30; (V) 31, 39, 41, 399; (VI) 96
Nizamu'd-dâribîn: (IV) 212
Nizamu'l-iltizam: (II) 167; (III) 99, 130
Nizamu'l-mukaseme: (II) 167; (III) 99, 130
Nizamu's-suât: (IV) 206; (V) 418
Nukâye: (IV) 413
Nusaybin Medreseleri: (IV) 330
Nüvvabu'l-eimme: (IV) 102

O

Ordu Teşkilâtı: (II) 185-193
Orhun Kitabeleri: (V) 161

Ö

Ömer Camii: (VI) 298
Öşrî arazi: (II) 164, 166; (III) 99
Öşür vergisi: (II) 119, 163, 172; (III) 97-99; (IV) 229, 241, 258, 326

P

Pan-Turanizm: (VI) 278
Papirus: (II) 148-150
Paskalya: (V) 323
Posta Teşkilatı: Bk. Berid

R

Rabıka (yemek türü): (II) 266
Ram: (III) 275, 276, 280
Raşıde Camii: (VI) 118, 130
Recî vak'ası: (I) 154, 182
Reisü'd-da've: (V) 330
Ribat (tekke): (V) 160, 347, 348, 352; (VI) 111, 113
Ric'a (vergi defteri): (IV) 226
Ric'at akıdesi: (II) 414, 423; (V) 315
er-Ric'atü'l-câmiâ (vergi defteri): (IV) 226
Ridde savaşları: (I) 196, 275, 278, 279, 353; (II) 13-21; (III) 338
Rifadet görevi: (I) 65, 68
Rikaz: (V) 428
Risâlet: (I) 100, 177, 200, 220-225, 229, 230, 340, 360
Ruha Kilisesi: (II) 246; (IV) 158
Ruha Medresesi: (II) 226; (III) 172; (IV) 330
Ruhü'l-kudüs: (II) 407; (IV) 149
Rüya-ı sâdıka: (I) 103

S

Sabillik: (I) 95, 281, 287; (II) 226, 407
es-Sabıkûne'l-evvelûn: (I) 106
Safâya'l-mülûk: (I) 399
Salîl (yemek çeşidi): (II) 267
Şahıbu'l-ahdas: (II) 161
Sahıbu'l-bâb: (IV) 202; (V) 414
Sahıbu'l-bâb nâibi: (IV) 202; (V) 415
Sahıbu'l-berid: (II) 326, (IV) 198, 203, 209
Sahıbu beytı'l-mâl: (IV) 202; (V) 414, 421
Sahıbu'd-diyet: (V) 437
Sahıbu'l-cünd: (IV) 198
Sahıbu'l-haraç: (IV) 197
Sahıbu'l-kalemi'd-dakik: (V) 406
Sahıbu'l leyl: (III) 93; (IV) 212
Sahıbu'l-Medîne: (III) 93; (IV) 212
Sahıbu'l-mesâil: (III) 114, 115
Sahıbu'l-meûne: (IV) 198
Sahibu'l-mezâlim: (IV) 251, 252
Sahibu'r-risâle: (IV) 202; (V) 414
Sahıbu's-salât: (IV) 205
Sahibu's-sitâre: (III) 237
Sahibu's-sük: (II) 202; (IV) 255
Sahıbu'ş-şurta: (II) 160; (IV) 209, 210; (V) 420
Sahıbu't-tıraz: (II) 148
Sahıbu'l-vesâta: (IV) 195; (V) 406
Sahibu'z-zenâdıka: (II) 419, 421
Said Köşkü: (IV) 437
Saîdî Hastanesi: (IV) 237
Sâkatü'l-ceyş: (II) 189; (VI) 18, 23
Sakîfe Bîatı: (I) 267, 268
Sakîfe Günü: (I) 31; (II) 124, 129
Sakk: (IV) 270
Sa'leke: (IV) 226
Sâmâniyye halısı: (VI) 366
Sapancı(lar): (IV) 216; (VI) 12
Sarakınos: (I) 19
Sarcens: (I) 19
Sariha savaşı: (IV) 159
Saur: (IV) 340
es-Savâil: (II) 344; (III) 55; (VI) 112
Savm-ı dehr: (I) 323

Sebâyâ: (II) 176
Sebilü'l-Akkâdîn: (IV) 374
Sedir sarayı: (I) 53
Serapis mabedi: (I) 315
Seriyye: (I) 144
Seylü'l-Arim: (I) 65
Seyyide Zeyneb Mescidi: (I) 373
Sıffîn olayı: (II) 41-44, 54
Sikayet vazifesi: (I) 65, 68
Sınaatü'l-Cezire: (VI) 30
Sınaatü's-sülün: (VI) 30
Subaşı: (V) 12
Suffe ehli: Bk. Ehlu's Suffe
Suvâ (putu): (I) 95
Süfyânî: (I) 368; (II) 95, 359, 360, 375

Ş

Şaman: (V) 165, 168
Şamanizm: (V) 164-165
Şemta günü: (I) 82
eş-Şevâtî (kış seferleri: (VI) 112
Şeybe Kapısı: (I) 101
Şeyh Berkuk Türbesi: (V) 323
Şeyhu'l-cebel: (V) 330
Şik: (VI) 86
Şirb günü: (I) 82
Şurta Teşkilâtı: (II) 160-162; (III) 90-92; (IV) 211-212; (V) 240; (VI) 36
Şurta-i Kübrâ: (IV) 211
Şurta-i Suğrâ: (IV) 211
Şurta-i Vustâ: (IV) 212

T

Tabâiiyye: (IV) 340
Tahkım olayı: (II) 52, 129
Taif Muhasarası: (I) 187-189; (II) 234
Takiyye inancı: (IV) 106, 150
Ta'ru (bir hayvan): (VI) 17
Tavaif-i mülûk (IV) 75, 191, 395; (IV) 143, 404, 407, 409; (VI) 110, 139, 184, 192
Tebâbia: (I) 21
Tebük gazvesi: (I) 196, 243, 324, 336, 340
et-Telsîr bi'l-me'sûr. (II) 218
et-Telsîr bi'r-rey: (II) 218; (IV) 280
Telviz vezirliği: (III) 75; (IV) 190; (V) 401
Tenasuh inancı: (II) 79, 91, 410, 413; (IV) 131
Tenfîz vezirliği: (IV) 190
Te'ric: (IV) 225
Terkîn: (IV) 227
Teslis akidesi: (I) 38, 299, 313; (II) 107; (IV) 166
Tevhid ilkesi (Mu'tezile için): (II) 114-118, 463, 466, 467
Tevrat: (I) 18, 42, 45, 96, 102, 176, 177, 280, 322; (II) 218; (III) 152; (IV) 125
Tıb ilmi: (IV) 330, 336-349
Tıraz: (IV) 261
Tınmal Camii: (V) 266
Torpid. (VI) 16
Tûma Kapısı: (I) 295
Tüsterî kumaşı: (IV) 262

U

Uhud gazvesi: (I) 146, 149-154, 157, 159, 188,202, 205, 269, 274; (V) 368, 431
Ukab savaşı: (V) 280, 281, 387
Ukaz Panayırı: (I) 79-82, 89, 247
Utarid: (IV) 327
Uzza (putu): (I) 94, 109, 110, 122, 164

Ü

Üçüncü Ficar savaşı: (I) 79

V

Vahdet-i vücûd: (IV) 142; (VI) 252, 253
Vaîd ilkesi. (II) 110, 111
Veda Haccı: (I) 199
Veddah sarayı: (III) 187
Vedd (putu): (I) 95
Venüs: (I) 96
Vesâyet akidesi: (II) 282
Vezâret. (III) 71-78; (IV) 182-192, 194; (V) 395, 403

Y

Yabgu: (V) 12, 13
Yakubiyye: (I) 96, 299
Yasa (Cengiz Yasa'sı): (V) 169-172
Yauk (putu): (I) 95
Yeğus (putu): (I) 95
Yermuk savaşı: (I) 291, 296
Yevm-i şekk: (I) 323
Yunan Felsefesi: (IV) 296, 307, 330-333

Z

Zatü's-sevârî savaşı: (I) 334; (II) 192
Zebıd savaşı: (V) 247
Zehra Sarayı: (IV) 382, 396, 413
Zellâka savaşı: (IV) 102; (V) 148, 152, 383-385; (VI) 69
Zemzem: (I) 69
Zenci isyanı: (IV) 29
Zeydu Menat: (I) 94
Zeydu'l-Lât: (I) 94
Zeynelâbidin Camii: (IV) 369
Zîc: (IV) 350, 351
Zîcu İbn Yunus: (IV) 350
ez-Zîcu'l-Hâkimî: (IV) 350
Zu-Eşrak savaşı: (V) 247
Zu Reydan: (I) 47
Zü Ruayn: (I) 57

E. Metinde Geçen Kitap İsimleri

A

Abesü'l-Velıd: (IV) 314
Acaibü'l-Hind: (IV) 363
el-Âliye: (VI) 252
Ahbaru'l-Medine: (IV) 360
Ahbaru Mısr: (VI) 283
Ahabru-Râzi bi'llâh ve'l-Muttakî li'llâh: (III) 376, 379
Ahkâmu'l-Kur'an: (IV) 286
el-Ahkâmü'l-Kübrâ ve'l-vustâ ve's-suğrâ: (VI) 252
el-Ahkâmu's-sultâniyye: (III) 281, (IV) 176; (V) 29; (VI) 12
Ahlâk-ı Nâsırî: (V) 372
Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim: (IV) 363
el-Âlim ve'l-Mütealim: (III) 158
Arâu ehli'l-medineti'l-fâzıla: (V) 370
el-Âsâru'l bakiye an kurûru'l-hâliye: (IV) 360

B

Bâkûrâtü's-Süleymâniyye: (V) 324
el-Bârî li'l-lügâ: (IV) 300
el-Beyan ve't-tebyîn: (II) 228; (III) 172; (IV) 320
el-Beyânu'l-muğrib: (VI) 287
Beydeba: (III) 171
el-Bühelâ: (IV) 296

C

Cemheretu'l-lüğa: (IV) 299, 313
Cevâmiu'l-hikâyât: (VI) 270, 271
el-Cevher. (IV) 335
Cezvetu'l-iktıbas. (III) 215, 222
Char Makale: (IV) 343, 352; (V) 53, 63; (VI) 169

D

Dav'u's-sakt: (IV) 314
Def'u'l-medâr. (VI) 213
Divanu'l Mueyyed. (VI) 133
Divanu'r-resâil (Zemahşerî'ye ait): (VI) 122
Diyârât. (III) 102, 228

E

Ebniyetü'l-esmâ: (VI) 165
el-Eğânî: (II) 108; (III) 241, 242, 248, 249, 256, (IV) 87
Emâli. (IV) 285, 300; (VI) 164, 166

el-Emsâl: (VI 52
Ensâb: (VI) 259, 262
Esrâru's-sar'a: (IV) 301
el-Eyk ve'l-ğusûn: (IV) 314

F

el-Fahrî fi âdâbi's-sultaniyye: (I) 287, 318, 348, 358, 360, 361, 366; (II) 37, 85, 265, 276, 307, 318, 326, 335; (III) 76, 194, 242, 263, 284, 343, 346, 347, 351- 353, 366, 367, 372, 374, 377, 378; (IV) 128, 182; (V) 194, 197, 401; (VI) 275
el-Fark beyne'l-firak: (III) 320, 322; (IV) 297
Fars-Nâme (III) 428; (V) 22
el-Fasl fi'l-mâel: (V) 38, 370
Faziletü'l-Mu tezile: (IV) 295, 296
Fehu'l-bârî (I) 217
Fezâilu Mısr (IV) 357
Fezâilu'n-Nevrûz: (IV) 324
el-Fikhu'l-Ekber: (III) 158
Firaku'ş-şia (II) 462
el-Fihrist: (III) 167, 174, 175, 248; (IV) 226
Fütûhu'l-buldân: (III) 173, 178, (IV) 355

G

Gülşen-i Râz: (II) 110

Ğ

el-Ğurre: (V) 160

H

Hadaratü'l-İslâm fi dâri's-selâm: (III) 135, 144, 205, 257, 268, 276, 283
el-Hasâis: (IV) 301
el-Hâvî: (IV) 341, 342; (V) 212, 219
el-Hayevan: (III) 172; (IV) 296, 320
Hermeneutica: (VI) 248
Hitat: (VI) 274, 275, 281
History of Persia: (VI) 279
Hudaynâme: (III) 176
el-Hulefâ'l-Mevşiyye: (V) 383

I

el-İkdü'l-ferîd: (I) 342; (V) 38; (VI) 189
el-İmame ve's-siyâse: (IV) 324, 355
İncil: (I) 31, 97, 102, 103, 322; (II) 218
İrabu'l-Kur'an: (IV) 301
İzahu'l-burhan: (IV) 137

K

Kâfi fi ilmeyi'l-Aruz ve'l-Kavâfi: (IV) 301
Kâfi fi'r-resâil: (IV) 324
Kalâidu'l-ikyân: (VI) 208, 240
el-Kâmil (Muberred'in eseri): (III) 166
el-Kâmil fi't-târih: (I) 371; (III) 166, 212, 343, 348, 493; (IV) 357; (VI) 161, 239, 261, 275
el-Kamusu'l-muhît. (IV) 301
Kanun (İbn Sina'nın eseri): (VI) 212, 213, 219
el-Kanunu'l-Mes'ûdî: (IV) 360
Karâinu Şemsi'l-Meâlî: (IV) 274
Kaside-i Sinıyye: (IV) 306
Kelile ve Dimne: (III) 171, 308; (V) 53
Kenaıs ve Üdeyretü Mısr: (V) 434; (VI) 280
Kenzu'd-dürer: (IV) 412
el-Keşf an mesâvii'ş-şi'ri'l-Mütenebbî: (IV) 324
Keşfu'z-zünûn: (I) 311
Kitabu beşârâti'l-Mustafa: (IV) 292
Kitabu Edebi'l-katib: (III) 172
Kitabu edviyeti'l-müfrida: (IV) 339
Kitabu fazilati'l-Mu'tezile. (IV) 295
Kitabu hesâbi'l-ehille: (IV) 353
Kitabu ilâcı'l-ayn: (IV) 338
Kitabu istihrâcı dal'i'l-mükı'ab: (IV) 354
Kitabu Sibeveyh: (III) 166
Kitabu şerhi's-sünne: (IV) 292
Kitabu târihi'l-etıbba: (IV) 339
Kitabu tedbiri'l-lâka: (IV) 338
Kitabu'l-ağziye. (IV) 338
Kitabu'l-a'sâb: (IV) 341
Kitabu'l-Ayn: (III) 166; (VI) 164
Kitabu'l-buldân: (IV) 362
Kitabu'l-cuderi ve'l-hasba: (IV) 342
Kitabu'l-cem'i beyne ra'yeyi'l-hakîmeyn Eflâtun el-ilâhî ve Aristotalis: (IV) 335
Kitabu'l-ekâlım: (IV) 363
Kitabu'l-esnâm: (IV) 338
Kitabu'l-haraç: (II) 167, 357; (III) 98, 161; (VI) 35
Kitabu'l-harb: (III) 172
Kitabu'l-havâiç. (III) 172
Kitabu'l ihvan. (III) 172

Kitabu'l-izah ve't-tekmile: (III) 406
Kitabu'l-leben: (IV) 338
Kitabu'l-Mansuri: (III) 456
Kitabu'l-melikî: (IV) 344
Kitabu'l-Mukaffa: (IV) 292
Kitabu'r-redd ale'l-Hurkûsiyye: (IV) 292
Kitabu'n-nusâ. (III) 172
Kitabu't-taam: (III) 172
Kitabu't-Tâc fî ahbari Beni Büveyh: (III) 406
Kitabu't-tabassur bi't-ticare (III) 138
Kitabu't-tabâi' ve'l-ahlâk (III) 172
Kitabu't-tebyin an usûli'd-din (IV) 136
Kitabu't-tüffâha fi'n-nahv: (IV) 299
Kitabu'l-vakf ve'l-ibtidâ: (IV) 299
Kitabu'z-zuhd: (III) 172

L

el-Lâmu'l-Azîzî: (IV) 314
Lâmiyetü'l-arab: (V) 53
Lisanu'l arab: (IV) 301
el-Luma. (IV) 136, (VI) 160, 161
Lübabü'l Kulûb (Ebu Musa'nın mushafı): (II) 214
Lüzûmiyyât: (IV) 314, (VI) 163

M

el-Maarif: (III) 172; (VI) 263
Makâmât (Hariri'nin): (IV) 300, (V) 53, 400; (VI) 77, 164, 195
Mâmâsetü'r-râh. (IV) 316
el-Meâsiru'l-Âminiyye (IV) 91
Meâni'l-Kur'an. (III) 152
Mehâsinu'l-mülûk: (ii) 135
Merâsidu'l-ittilâ: (V) 197
el-Mesâlik ve'l-memâlik. (III) 179; (IV) 362, 363, 399
Mesâviu'l-avâm: (IV) 319
Milâs. (IV) 295
el-Milel ve'n-nihal: (V) 371
Mu'cemu'l-buldân: (III) 141, 193, 197, 198, 205, 208, (V) 180, (VI) 102, 275, 291
Mu'cemu'l-üdebâ. (VI) 269
el-Mûcib fi telhisi ahbâri Mağrib: (VI) 285, 286,297
Muladdaliyât: (III) 167
Muhammadan Dynasties: (III) 393, 442, 457, 461
el-Muhît: (VI) 165
el-Muhtasar (İbn Ebî Zeyd'in): (VI) 128
Muhtasaru târihi'l-arab: (III) 135, 144, 240, 242, 267, 270, 280
Muhtasaru târihi'l-hulefâ: (II) 330
Mukaddime: (VI) 18, 23, 233
el-Muknî: (II) 215
el-Muntazam fî tarihi'l-ümem: (VI) 263
Mustazhirî (Fezâihu'l-bâtıniyye): (V) 330
Muvatta: (III) 45, 159, 160; (IV) 291; (VI) 128, 163
el-Mürşide (İbn Tumart'ın): (V) 365
Mürûcu'z-zeheb: (III) 169, 176, 210, 240, 246, 260, 263,271, 287, 289, 338, 340,343, 344, 348, 351, 371, 372, 386; (IV) 296, 357 Müsned: (IV) 286

N

Nefahâtü'l-üns: (VI) 254
Nefhu't-tîb. (III) 136, 211, 253, 273; (VI) 274

P

Poetica: (VI) 248

R

Râhatü's-sudûr: (V) 41, 52
Ravzu'l-kırtas: (III) 221, 223; (V) 268
Rihletü İbn Cübeyr: (VI) 290
Rubâiyyât: (III) 183; (IV) 316

S

Sahih-i Buhârî: (I) 207; (IV) 287; (VI) 126-129
Sahih-i Müslim: (VI) 126-129
Saktu'z-zend: (IV) 301, 314; (VI7 163, 165
San'âniyye makamesi: (VI) 199
Sefername. (IV) 363
Semeru'l-elbâb: (VI) 192, 193
Sihah: (IV) 289, 301, 302; (VI) 167, 281
Sicillât ve tevkiâtu'l-Mustansır: (V) 243
Sirâcü'l-mülûk: (VI) 134, 204
Siretü İbn Tûlûn: (III) 355, 357
Siretü'l-İhşid (el-Uyûn): (VI) 280
es-Siretü'l-Müeyyediyye: (IV) 174
es Siretü'n-Nebeviyye: (III) 177, 178

Siretü's-Sultan Celâleddin Menkeberti: (VI) 267, 268
Siretü'l-Müeyyed fi'd-dîn: (VI) 133
Siyâsetname: (III) 437, 449; (VI) 371; (VI) 97
Siyeru'l-mulûk. (VI) 97
Subhu'l-a'şâ: (V) 169; (VI) 275
Suveru'l-mülûk: (IV) 313
Sünen-i Beyhakî. (VI) 128
Sünen-i Bezzar: (VI) 128
Sünen-i Dareknutnî: (VI) 128
Sünen-i Ebu Davut: (VI) 126, 128
Sünen-i İbn Mâce: (VI) 126
Sünen-i Nesei: (VI) 126, 128
Sünen-i Tirmizî: (VI) 126, 128

Ş

Şakâiku'n-Numân fi hakâiki'n Numan: (VI) 122
Şehnâme: (III) 455, 463; (V) 202; (VI) 265
Şerhu makâmâti Harîrî (VI) 29
Şerhu'l-meâd. (VI) 133
eş-Şi'ru ve'ş-şuarâ· (III) 172

T

Tabakâtu Nasırî (V) 197
et-Tabakâtu'l-kubrâ: (III) 178
Tabakâtu'l-muçtehidîn (IV) 292
Tabakâtu'ş-şuarâ. (IV) 299
Tâc fi ahlâki'l-mülûk. (III) 235, 247, 279
et-Tâcî (IV) 322
Tahkik mâ li'l-Hind. (IV) 360
Tarihu Bağdad: (III) 138, 187,193, 195, 197, 199, 206, 207, 231, 258, 329, 337; (IV) 359, (VI) 258, 259, 262, 274
Tarihu Buhara (IV) 360
Tarihu Cihanguşa (VI) 264, 274
Târihu Devleti âli Selçuk. (III) 431. (VI) 264, 265
Tarihu'd Devleti'l Fatımıyye. (VI) 284
Târihu Gırnata (VI) 290
Tarihu Hadarati'l İslamiyye (III) 410
Târihu Harezm. (VI) 274
Târihu Merv: (VI) 262, 273
Târihu Mısr: (IV) 358; (VI) 280 282
Târihu Muhtasaru'd-düvel. (VI) 275
Târihu'l-felsefe fi'l-İslâm. (III) 163, 165, 170, 180
Târihu'l-Hind. (IV) 360; (VI) 288
Târihu'l-hulefâ. (III) 142, 249, 351, 353, 360, 364, 366, 371, 377, 401, 485, 486
Târihu'l-Kur'an: (II) 211, 212
Târihu'l-Mes'ûdî: (VI) 258
Târihu Taberistan: (IV) 274, 310; (VI) 273
Târihu'l-ümem ve'l-mülûk: (IV) 292, 310
Târihu'l-Ya'kûbî: (IV) 355
Târihu'l-Yemen: (VI) 263
Tasrîfü'l-mülûkî: (VI) 101
Tecâribu'l-ümem: (III) 488; (IV) 359; (VI) 255, 256
et-Telhîm fi'l-lelek: (IV) 360
The Caliphate: (V) 374
Timur Tarihi: (VI) 279
Tuhfetü'l-ümerâ fi tarihi'l-vüzerâ: (IV) 289, 298, 356

U

Umdetü'l-mesâlik fi siyâseti'l-memâlik: (IV) 216
Umranu Bağdad: (III) 135
Uyûnu'l ahbâr: (III) 172; (IV) 355
Uyûnu'l-ahbâr. (Tayyibîlere ait): (V) 342

Ü

el-Ümm: (III) 160

V

Veleyâtu'l-a'yân: (III) 267, 285, 397, 406, 484, 493, (V) 180; (VI) 267
el-Vulât ve'l kudât. (III) 350, 356, 357
el Vuzerâ ve'l küttâb. (III) 171, 288, (IV) 324, 356, 359

Z

ez-Zehretü'l-mensûre: (III) 219
Zehru'l âdâb: (IV) 300
Zikra Habib (IV) 314